

निदानस्थानम् ।

॥०॥

प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तमुक्तं, आतुरवृत्तं तु कलं
बह्वभिधेयत्वात् सूत्रितम् । तस्य चातुरवृत्त-
स्य स्वस्थवृत्तस्य च अन्तरम् ।

अथ चत्तत्वात् द्विती-
शरीरं निर्णीतम् ।
अस्यावसरः । तेषां च
इयं क्रमः प्रथमं तेषां कारणं
म् । तदनु लक्षणानि एतावता
तत्स्वरूपाणां यथास्वं प्रतीकारः । अ-
निदानलक्षणपरिज्ञानार्थं तृतीयस्थानस्या-
रम्भः । चिकित्सितं तु बहुवक्तव्यत्वाच्चतु-
र्थे वक्ष्यते । निदानप्रधानत्वात् स्थानस्य नि-
दानव्यपदेशः । निदानं च द्विविधम् । कि-
ञ्चित् सकलरोगानुयातम् । किञ्चिद्विशिष्ट-
रोगाश्रयम् । तत्तु प्रत्यध्यायं निर्देक्ष्यते । स-

रोगव्यापकनिदानपरिज्ञानार्थं प्रथमोऽध्याय
आरभ्यते ॥

अथातः सर्वसंज्ञानिदानं व्याख्यास्या-
मः । इति हस्मादुत्तरियादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । रोगा ज्व-
रादयोऽनुक्ताः । निदानं कारणम् । तच्च द्वि-
विधम् । किञ्चित् * पुराकल्पे असतां रो-
गाणां स्वरूपप्रतिलम्भहेतुः । किञ्चित् दृष्टा-
दृष्टाशुभकर्मकृतां शरीरे तत्संभवनिमित्तम् ॥

इह कृतयुगे विगतरागद्वेषादिद्वन्द्व-
जितलोभक्रोधश्रमकृमालस्यभया निष्परिग्र-
हाः पुरुषा बभूवुः । तेषां पुण्यबले

* पुराकल्पे कृतयुगे ॥

पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायादचिन्त्यरस-
दीर्घादिसमुदितानि सस्यान्योषधयश्चासन् ।
ते तानि जितेन्द्रियत्वात् काले मात्रया चो-
पयुञ्जानाः सत्यार्जवानृशंस्यादिगुणयोगाच्च
सुरसदृशतेजसो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपच-
यसंहननसत्त्वसारसंपन्ना दीर्घायुषो नीरुज-
श्च बभूवुः ॥

इहेणादि । इह मनुष्यलोके कृतयुगे
रागद्वेषादयो दन्द्वाः क्लेशा येषां ते त-
याः । जितानि लोभेऽप्यादीनि यैः । नि-
राग्रहाः स्वच्छन्दचारिणः । तथाविधाः
पुरुषा बभूवुः । तेषामिति । प्रथमयुग्मे ते-
षां पुरुषाणां पुण्यबलेन पृथिव्यादीनां सर्वे गु-
णसमुदायाद्धेतोरचित्यान्यतर्क्याण्यतिशयिता-
नि रसादीनि येषां सस्यादीनाम् । ते पुरुषास्ता-
नि सस्यादीन्योषधीश्चोपयुञ्जानास्तदा सत्या-
दिगुणयोगाच्च सुरसमानतेजसो रूपादिसंपन्ना
नीरुजो दीर्घायुषश्च बभूवुः । प्रसादो निर्मल-
त्वम् । उपचयो महत्त्वम् । संहननं काठि-
न्यम् । साराणि त्वग्रकादीन्युक्तानि ॥

* पुराकल्पे च द्विविधो रोगाणां संभ-
वहेतुः सामान्यविशेषभेदेन । तयोः पूर्वं सा-
मान्येनोच्यते ॥

भ्रश्यति तु कृतयुगे युगस्वभावात् क्र-
मेण परिहीयमाणसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु श-
च धर्मातिक्रमात् पुरुषेष्ववश्यंभावि-

नो निरपेक्षरूक्षाभिरुपेक्षिता देवताभिर्ज्वरा-
दयः प्रादुरभूवन्निति सर्वरोगाणां सामान्य-
तः संभवः ॥

ततः कृतयुगे भ्रश्यति पुरुषेषु ज्वरा-
दयः प्रादुरभूवन् । कथमित्याह । पृथिव्या-
दिषु युगस्वभावात् भ्रश्यमानसर्वगुणेषु शरी-
रेषु च भ्रश्यमानसर्वगुणेषु । किंभूता ज्वरा-
दय आह । धर्मातिक्रमान्निरपेक्षाभी रूक्षा-
भिश्च निस्लेहाभिर्देवताभिरुपेक्षिता अविहित-
प्रतिक्रिया अवश्यं भाविन इति सामान्येन रो-
गाणामुत्पत्तिः ॥

ज्वरस्त्रित्यादिना विशेषेणोच्यते ॥

ज्वरस्तु स्थाणुशापात् प्राचेतसत्वमु-
पागतस्य प्रजापतेः ऋतौ भागमपरिकल्पय-
तस्तद्विनाशार्थं पूर्वं
मेरितस्य पशुपतेर्दिव्यम्
तवतः क्रोधमतिचिरकालसंभू-
षाग्निः किङ्कररूपेण किल पिपि-
भद्रनामा भस्मप्रहरणस्त्रिशिरोक्षिबाहुपाद-
ङ्गललोचनो दंष्ट्री शङ्कुकर्णः कृष्णतनुरुत्त-
माङ्गान्निश्चचार । स देवीविनिर्मितया सह
भद्रकाळ्या प्रतिरोमकूपमभिनिःसृतैर्विविध-
विकृताकृतिभिरनन्तैर्भयानकवाक्यक्रियावपु-
र्भिरनुचरैः परिवृतश्चतुर्युगान्तकरकाळाम्भो-
दसहस्रनिनदोऽनुनादयन् रोदसी ज्वाला-
गर्भेण परीतः कलकलारावेण महाभूतसंघ-

पुराकल्पे द्वितीययुगे । तथा चरकपाठः "द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् । विद्यं-
तः । तपोविभ्रं समीकर्तुमित्यादि ॥

वकारिणा विधाय दानववधमश्वमेधाध्वरवि-
ध्वंसनं च प्राञ्जलिर्विज्ञापयामास शिवम् ।
शिवीभूतोऽसि देव देव, देवैः * पितामह-
प्रभृतिभिर्जगतः पित्रा च धात्राभिष्टूयमानः ।
संप्रत्यहं किं करवाणीति । तं शूली क्रो-
धमादिदेश । यस्मात् त्रिदशैरप्यजय्य !
मत्क्रोध! व्रतविघ्नं चिकीर्षु दैत्यसैन्यं दक्षो
दक्षहव्यं च त्वया जीर्णमतो जगतोऽस्य स-
स्थावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भवतु ।
त्वं हि सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममर-
णेषु तमोमयतया महामोहः प्राग्जन्मनो वि-
स्मारयितापचारान्तरेषु चोष्मायमाणत्वात्
संतापात्मा द्वयेष्वपि ध्रुवो ज्वरो भवेति ।
सोऽयमेवमुपापतिनानुगृहीतो नानानामभिः
सर्वतोऽनुभूतिं विचरति । तद्यथा । पाक-
लो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुकुरेष्वि-
न्द्रमदो जलजेषु ज्योतिरोषधीषु चूर्णको
धान्येष्वप्सु नीलिका भूमावृषरो मनुष्येषु
ज्वर इति ॥

इतिहासेन सुबोधम् । शङ्क्वाकारौ
कर्णौ यस्य स शङ्कुकर्णः । रोदसी द्यावापृथि-
व्योरन्तरालम् । संप्लवः उपप्लवः । शूली भग-
वान् महेश्वरः । अपचारान्तरेष्वप्यविशेषे-
षु । द्वयेष्वपीत्युक्तेषु जन्ममरणेष्वपचारान्त-

रेषु । ध्रुवोऽवश्यंभावी ॥

तत्सहजाश्चरोचकाङ्गमर्दशिरोव्यथा -
भ्रमकृमग्लानितृष्णासंतापादयः । तत्संता-
पाच्च रक्तपित्तम् । तत्रैव च यज्ञे क्रोधभ-
याभिभूतानां परितो विद्रवतां लङ्घनप्ल-
वनाद्यैर्देहविक्षोभपैर्गुल्मविद्रधिद्विजठराद -
यो हविःप्राशान्मेहकुष्ठार्शःशोफातीसारादयो
भयोत्वासशोकाशुचिसंस्पर्शैरुन्मादापस्मारग्र -
हादयो रोहिण्यतिप्रसङ्गाच्छेषदुहित्संभोग-
कृताच्च प्रजापतिकोधान्नक्षत्रराजस्य राजय-
क्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः । सोऽपि
हि न विना ज्वरेणानुबध्नातीति सकलोऽपि
रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्यो वा ॥

तेन च ज्वरेण सह तदा जाता अरोच-
कादयः । शेषोऽतिस्पष्टतया न व्याख्यायते ।
ज्वरेण विना नानुबध्नाति अनुबध्नतोऽवश्यंभा-
वी ज्वर इत्यर्थः ॥

ज्वरस्तमो विकार आतङ्कः पाप्मा ग-
दो व्याधिरावाधो दुःखमामयो यक्ष्मा रो-
ग इत्यनर्थान्तरम् । तत्र रुजतीति रोगः ।
तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपरूपोपशयसंप्रा -
प्तिभिः ॥

सर्वेषां रोगाणां ज्वरादीनि नामानि ।

* “अथेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिभिर्विभुम् । तमृग्भिरस्तुवन्यावच्छिन्ने भावे शिवः ! स्थितं
चरकपाठः । (२) अनपराधिनि मनुष्यलोके कथं बाधनामिति चेदुच्यते । भगवता योगबलेन
ले भजेनाधर्मेण परिगृहीतास्तेषां ज्वरोत्पत्तिं भाविनीं दृष्ट्वा ज्वरं नियुक्तवानिति । अपचारान्तराणि तत्रि

रोगशब्दः प्रसिद्धत्वान्निरुच्यते * पर्यायाणाम-
र्थावबोधनाय । तस्य रोगस्योपलब्धिर्जिज्ञा-
सितुर्बुद्धावुपारोहो निश्चयश्च निदानादिभिः प-
ञ्चभिर्हेतुभूतैः ॥

तत्र निदानं वाय्वादिप्रकोपः । त-
स्य पुनरहिताहारविहारसेवा । निदानपर्या-
यास्तु हेतुनिमित्तमायतनं कारकः कर्ता का-
रणं प्रत्ययः समुत्थानं मूलं योनिरिति ॥

निदानं कारणम् । ज्वरादीनां वाताद-
यो वातादीनां प्रतिषिद्धानुष्ठानम् । तदुभयम-
पि रोगविशेषावच्छेदे हेतुः । न हि यत्र स्त-
म्भपारुष्यादि दृश्यते यत्र वा लघुरुक्षादिगुण-
युक्ताहारसेवातिव्यायामादिकं वा चिरकाला-
तीतज्वरादिकं वा संजातं तत्र कदाचिदपि क-
फकारणतां रोगस्य वक्तुं पर्यते । प्रतिरोग-
मपि च विशिष्टं कारणमात्रातम् । यथा अ-
र्शसामतिव्यवाययानसंक्षोभकठिनोत्कुटिकास-
नादि । प्रमेहे च नवधान्यादि । तेन यथो-
क्तेन रोगस्येदन्ता परिच्छिद्यते । हेत्वादी-
न्यस्य पर्यायाः ॥

निदानं चैकमप्यनेकस्य रोगस्य कारणं
संभाव्यते यतस्तत् एव निश्चयेन पूर्वरूपादीन्य-
पेक्ष्यन्ते ॥

पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो

विज्ञायते न तु दोषविशेषः । तद्ध्युत्पत्स्य-
मानस्य व्याधेरल्पत्वादव्यक्तं रूपम् ॥

पूर्वरूपं दोषविशेषानपेक्षं व्याधिविशेष-
स्य भविष्यतो गमकम् । वयमेवं बुध्यामहे ।
विशिष्टस्य स्वरूपमात्रेण रोगस्य सकलरोग-
विशेषेषु यदनुगच्छति तद्दोषविशेषस्यागमकम् ।
स्वल्पत्वादव्यक्तं च स्वरूपमुच्यते न तु दोषवि-
शेषेण । तस्मिन् काले सर्वथा रोगस्यान-
धिष्ठानात् केवलं न तत्तस्य तथा गमकम् ।
तथा हि वातजोऽपि ज्वरे आलस्यादयो भव-
न्त्येव । भवात् च तदेव दोषविशेषानधि-
ष्ठाने । अन्यथा किं तस्यामवस्थायां यो दो-
षो नाभूत् रोगे भवति स व्यक्तावस्थायां कुत
आगमिष्यति । शास्त्रकृतश्चैतदेवाभिमतम् ।
येन हृदये पठति । “तदेव व्यक्तां यातं
रूपमित्याभिधीयते” । एवं च स्थिते सपूर्व-
रूपाः कफपित्तमेहा इति यदा हृदयग्रन्थे व्या-
ख्यायते तत्रैव चोदयिष्यामः ॥

स्पष्टं पुना रूपम् । तस्य शब्दान्त-
राणि लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्य-
ञ्जनमिति ॥

यत् स्पष्टं व्याधेर्दोषविशेषाधिष्ठितस्य
गमकं तद्रूपम् । तच्च निदानेन किञ्चिदधिगते
रोगे पूर्वरूपेण दोषविशेषं विना विशेषे ज्ञाते
दोषविशेषाधिगमायावश्यमुपयुज्यते । रोग-

* तुल्यार्थाभिधायिनां शब्दानामभिधानं पर्यायः । एते पर्यायाः सर्वेषां व्याधीनां सामान्या इ-

मन्तापहेतुत्वाज्ज्वरः मोहनात्मकत्वात्तम् इति च ॥

विशेषनिश्चयाय च । तस्य रूपस्य शब्दान्तराणि पर्यायाणि लिङ्गादीनि ॥

एषां च किञ्चिन्निदानसंयोगसंस्कारवशादाश्रितैर्विरुद्धैर्विरुद्धकार्यकरैश्च गुणैरनेककार्यहेतुतासम्भावनयानेकत्र तथा पाठाच्च विशेषानधिगतिं सम्भावयतोपशयोऽपि विशेषगमकत्वहेतुतायां निश्चितस्तस्मादुपशयप्रदर्शनार्थमाह ॥

उपशयो हेतुव्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थकारिभिश्चौषधाहारविहारैः सुखानुबन्धः । स हि व्याधिसात्म्यसंज्ञः । तद्विपरीतोऽनुपशयः । एतेन देशकालौ व्याख्यातौ ॥

उपशय आहारविहारैः सुखानुबन्धः । किंभूतैर्हेतुविपरीतैर्व्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थकारिभिश्च । एषां च लक्षणानि सूत्रस्थाने प्रदर्शितानि । तस्यैव चोपशयस्य व्याधिसात्म्यमिति संज्ञा । उपशयप्रसङ्गादनुपशयोऽपि लक्ष्यते । उपशयलक्षणाद्विपरीतलक्षणोऽनुपशयः । अनुपशयेन च व्याधेः स्वरूपविशेषः परिच्छिद्यते । अनेन चोपशयाख्येन सुखानुबन्धेन देशकालावपि व्याख्यातौ । तेनैतदुक्तं भवति । यस्य व्याधिविशेषस्य यो देशः कालो वा सुखानुबन्धहेतुः स तस्य सात्म्यमिति ज्ञेयः । तेन चानूपादिभेदभिन्नेन शीतादिविशेषविशिष्टेन च साधारणदोषविशेषनिमित्ततया व्याधिविशेषनिमित्ततया च रोगस्य स्वरूपविशेषः परिच्छिद्यते । सर्वश्रायमुपशयो भिषक्परिक्षाकालात् पूर्वमयत्नेनैव संपन्नो वैद्यपरीक्षायां

विकारविशेषाधिगतेः कारणसामग्रीमनुप्रविशति । अथवा गूढलिङ्ग आवाधे आशङ्कितामयपरिहारेण यत्नेनाप्युपशयानुपशयहेत्वाहारादिकं प्रयुक्तं तत्तु कर्मनिष्णातस्य भिषजोऽवधारणेयत्तामावोदुमलम् । एवमेतन्निदानादिचतुष्टयं रोगविशेषवच्छेदाय पर्याप्तम् ॥

अथ कदाचिन्निदानादीनि साधारणत्वाभ्यामोहादन्यतोऽपि वा निमित्तादातङ्कस्य स्वरूपमसमर्थानि प्रदर्शयितुं ततः संप्राप्त्या व्याधिविशेषं भिषगवगच्छेत् ॥

संप्राप्तिः पुनरेवंदुष्टो दोषस्तेन चैवमारब्धो व्याधिस्तत्पर्याया जातिरागतिनिर्वृत्तिर्निष्पत्तिरिति ॥

अथ का पुनरियं संप्राप्तिर्नाम भवतीति । याहिं जनानां पद्धतिरिव गदानां निदानादिभिरधिगतानामपि सर्वेण प्रकारेण स्वरूपनिश्चयनिराकाङ्क्षतामावहति । इयमुच्यते एवमुष्टो दोष इत्यादीनां । एवमित्यनेन प्रकारेण । प्रकारश्चाहितविशेषसेवनाद्बहुरूपः । तथा च तदेवैकं द्रव्यं तमेव चैकं स्वकार्यभूतमन्यतमं दोषं प्रकृत्यादीनां नानाविधविशेषापेक्षया कदाचिद्वाधवेन कोपयति । कदाचिद्रौक्ष्येण । कदाचित् काठिन्येन । कदाचिदजीर्णेन । कदाचिदोषान्तरप्रकोपेन । कदाचिच्छैत्येन । कदाचिदन्येन वा यथासंभवं गुणविशेषेणति । तथा किञ्चिद्द्रव्यमूर्ध्वभागिकं भवति तदन्यथा दोषं कोपयति । किञ्चिदधोभागिकं तदन्यथा अन्यदुभयभागिकं

तद्रूपान्तरेण । एतस्माच्च कार्यविशेषादेवंदुष्टो
दोष इति ज्ञायते । न हि मरिचस्य रौक्ष्येण यो
दुष्टो वायुर्यश्च तस्यैव लाघवेन तावेकरूपौ भ-
वितुमर्हतः । रौक्ष्येण हि कुपितो रौक्ष्यमेवा-
त्मगुणमुपवृंहयंस्तदनुगुणान्येव कार्याणि का-
ठिन्योपशोषणादीनि कुरुते । लाघवेन च कु-
पितः पवनो रूपमनुवर्धयन् लाघवादीन्येव
प्रदर्शयति । एवं सर्वमप्यूह्यम् । संमोह-
भयाद्विस्तरेण न प्रतन्यते । तथा च इदमेव
तावद् दृश्यताम् । इह हि प्रभञ्जनप्रकोपकार-
णं तिक्तकटुककषायरूक्षलघुशतिविष्टस्मिभिरू-
ढकटृणधान्यादि बहुविधं निर्दिष्टम् । यत्र य-
स्तिक्तरसेन द्रव्येण कोपः स एव किं
कटुकेनान्येन वा त्रिरूढकादिना भवति । द्र-
व्याणामनेककारणारब्धत्वात् । तथा योऽपि
पटोलात् कोपः स एव न त्रायन्तीवाळकादि-
प्रत्ययतामुपयाति । न चैवमेकं द्रव्यमेकस्यैव
दोषस्यायतनं भवति । यतस्तद्द्रव्यमनु-
चितेन मात्रादिविशेषेण प्रयुक्तं सद्यथोक्तेन गु-
णेन किञ्चित् कोपयति । तथा गुणान्त-
रेण । सदृशेन । विलक्षणेन वा । प्रभा-
वादिभिर्वा । तमेव दोषान्तरमेव वा प्रको-
पयितुं किं बन्धुवर्गेण कारितशपथम् । ते-
नैकस्मिन्नपि दोषे कुपिते व्याधिकारिणि चान्यो
दोषो हेत्वाद्यपेक्षं कदाचिन्मात्रया तस्य व्याधेः
समुत्थानतामप्राप्तोऽपि विकारविशेषमापन्नो-
भवत्येव । तथा च तन्त्रेषु दृश्यते । ज्वर-
चिकित्सिते तावत् । “कषायपानपथ्यान्नैर्द-
शाह इति लङ्घिते । सर्पिर्दद्यात् कफे मन्दे
वातपित्तोत्तरे ज्वरे । पक्वेषु दोषेष्वमृतं त-

द्विषोपममन्यथा । दशाहे स्यादतीतिऽपि
ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् । लङ्घनादिक्रमं तत्र कु-
र्यादाकफसंक्षयात् । देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो
जीर्णोऽनुवर्तते । रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत् ते-
जसा रूक्षितस्य च । वमनस्वेदकालाम्बुक-
षायलघुभोजनैः । यः स्यादतिबलो धातुः
सहचारी सदागति”रित्यादि । इदमेव ताव-
द्विचार्यतां किं त्रिदोषजमेव ज्वरमाधिकृत्यैत-
दुच्यते । आहोस्वित्सामान्येन । यदि त्रिदोष-
जाधिकारेणेत्युच्यते तत्र । आप्रकरणमविशेष-
पाठाद्यथोक्तासम्भवाच्च । अथवा सामान्येन त-
त्रैकदोषाभिमतारोगपक्षे कथं यथोक्तसंभवः ।
यतो ज्वरकारणे कफे वमनादिभिः क्षीणे त-
त्कार्थं च ज्वरोऽपि कथं न क्षीयते । अ-
नपचितोऽपि वा किमिति स्वकारणदोषविप-
रीतदोषान्तरकारणतामेकदैवासादयति । उक्तं
चैतत् । “प्रयोगः शमयेद्वाधिं योन्यप्रत्यमुदी-
रयेत् । नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न
कोपये”दिति । तस्मान्नापि क्रियापादहानौ
व्यामूढकाचिकित्सकविषये चैतदुच्यते अनव-
स्थाप्रसङ्गात् । एवमेकदोषजेष्वपि रोगेषु दो-
षान्तरं सम्प्राप्त्यभिमुखं भवत्येव । यत् काला-
दिकं सहायमासाद्य नानाविधविकारकरणाय
विजृम्भत इति । न चानेकमपि द्रव्यमेकै-
व रूपेणैकस्य दोषस्य कारणं भवति । त-
स्मादनेन प्रकारेण दुष्टो दोष इति ज्ञायते ।
कथमनेन दुष्टेनापि सता व्याधिरारभ्यत इ-
ति विकल्प्यते । तस्माद् दुष्टो दोषो दोषकार-
णविशेषवशादन्यथा चान्यथा च विकारहेतु-
तामनुगृह्णाति । तथा स एव दोषः सक-

लं शरीरमनुसरन् विशिष्टमेव रोगमभिनिर्वर्तयति । एकत्वावस्थितोऽपि विशिष्टदोषान्तरेण विहतप्रसरोऽन्यं दोषान्तरमनुगतोऽन्यमित्येवमादिनैकोऽपि दोषो नानाविधविकारकरः संपद्यते येन स एव वायुः कदाचित् ज्वरमभिनिर्वर्तयति । कदाचित् कुष्ठादिकमिति । एषा संप्राप्ती रोगविशेषाधिगमे हेतुः । यस्माद्यदैवं ज्ञायते यथानेन निदानविशेषेण यो दोषः कुपितः स च कारणवशादस्मिन् देहे स्वतः एवं व्यापारोऽनेनानुगतश्च वर्तते एवंविधश्चास्य रोगविशेषस्य संप्राप्तिविशेषः प्रदर्शितस्तदावश्यमेवाधिगम्यते अयं रोग उत्पन्न इति । एतानि निदानादीनि पञ्च परस्परसमन्वितानि व्याधिविशेषाधिगमने निराकाङ्क्षतामनुवव्रन्ति । तत्पर्याया इति तस्याः संप्राप्तेः पर्याया जात्यादयः ॥

सा संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषैर्भिद्यते । तत्र संख्या तावदष्टौ ज्वरास्त्रिविधं रक्तपित्तं पञ्च कासा इति । विकल्पः समवेतानां दोषाणामंशांशकल्पना । प्राधान्यं व्याधीनामनुबन्ध्यनुबन्धकभेदात्तरतमयोगाद्वा दोषाणाम् । बलाबलविशेषो हेत्वादिकात्स्न्यावयवविभावनया । कालविशेषः पुनर्दोषाणामृत्वहोरात्र्याहारसमयनियतः प्रकोप इति । एतावतैव समासतः कथितो निदानार्थः । विस्तरेण तु यथास्वं प्रतिरोगमुपदेक्ष्यते ॥

सा च संप्राप्तिः पञ्चभिः संख्यादिविशेषैर्भिद्यते । तत्र संख्या यथेत्याह । अ-

ष्टौ ज्वरा इत्यत्रैव वक्ष्यते । एषैव संख्या । संप्राप्तिर्यत्तदेकोऽपि रोगोऽनेकधा भवतीति । एवं विकल्पादीनामपि वाच्यम् । मिश्रीभूतानां दोषाणामंशांशिका या कल्पना स विकल्पः । प्राधान्यं सूत्रस्थानोदितानुबन्धानुबन्धकभेदाद्विविधं भवति । तत्रानुबन्ध्यः प्रधानमनुबन्धकोऽप्रधानम् । अथवा तरतमयोगात् प्राधान्यं भवति । य एवान्यापेक्षयाधिकः स एकस्तस्य प्रधानमित्यर्थः । दोषाणां बलाबलविज्ञानं हेत्वादीनां कात्स्न्यावयवविशेषेण । यदा कृत्स्ना हेत्वादयो दोषे दृष्टास्तदा बलवत्त्वं तस्याध्यवस्येत् । यदा त्ववयवेन तदा अबलवत्वमित्यर्थः । आदिग्रहणेन पूर्वरूपादीनां ग्रहणम् । कालविशेषो वातादीनामृत्वादिपरतन्त्र्येण यथोक्तेन प्रकोपः । इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण समासतः संक्षेपेण निदानार्थो व्याधिकारणस्वरूप उक्तः । विस्तरतस्त्वसाधारण्येन प्रतिरोगं पृथग्ध्यायेषूच्यते ॥

अथेत्यादिना सर्वरोगनिदानभूतानां वातादीनां प्रकोपकारणमुच्यते ॥

अथ तिक्तकटुकषायरूक्षलघुशीतविष्टम्भिविरूढकटुणधान्यकलायचणककरीर - तुम्बकालिङ्गचिद्भिदविसशालूकजाम्बवातिन्दु - कहीनशुष्कप्रमिततृषिताशनक्षुधिताम्बुपाना - सूक्ष्मयविरेचनादिकर्मातियोगवेगविधारणो - दीरणरातिजागरणप्रवातव्यवायव्यायामव - लवधुद्धनिग्रहातिखरचापकर्षणात्युच्चविषम - लङ्घनाध्वाध्ययनधावनसलिलतरणाभिधा -

तदम्यगोवाजिगजनिग्रहाश्मशिलालोहका -
 द्योत्क्षेपविक्षेपभ्रमणचालनगाढोच्छादनपरा -
 घातनादिसाहसभयशोकोत्क्रण्टादिभिरतिसे -
 वितैर्ग्रष्मिवर्षापरार्हणापररात्राहारपरिणामा -
 न्तेषु च वायुः प्रकोपमापद्यते ॥

तिक्तादिभिरतिसेवितैर्वायुः प्रकोपमापद्य-
 त इति सम्बन्धः । तथा ग्रीष्मान्तादिषु
 च वायुः प्रकोपमापद्यते । अशनशब्दस्य ही-
 नादिभिः संबन्धः । विरेचनादीनां कर्म-
 णामतियोगेन यथोक्तलक्षणेन । विरेचनं व-
 मनाविरकौ । आदिग्रहणेन निरूहन्तस्य गण्ड-
 षादीनां ग्रहणम् । प्रवातः प्रकृष्टः पवनः ।
 बलवता सह युद्धेन निग्रहस्तथाक्तः । कठि-
 नचापकर्षणादियुक्तयो यत्र आदिग्रहणादन्ये-
 षां तथाविधानां साहसानां ग्रहणम् । द-
 म्यानां अदान्तानां गवादीनां निग्रहः । अ-
 र्श्मादीनामुत्क्षेपादिना संबन्धः ॥

कट्वम्ललवणक्षारोष्णतीक्ष्णविदाहि-
 शुक्तशण्डाकीमद्यमूत्रमस्तुदधिधान्याम्लतैल -
 कुलत्थमाषनिष्पावतिलान्नकट्वरकुठेरकादि -
 वर्गामात्रातकाम्लीकापीलुभल्लातकास्थिला -
 ज्जलिकामरिचातपाग्निरजोधूमकोधेर्ष्याजीर्ण -
 मैथुनोपगमनादिभिर्वर्षाशरन्मध्यान्दिनार्धरा -
 त्राहारविदाहकालेषु च पित्तम् ॥

कट्वम्लादिभिः पित्तं शरदादिकालेषु
 च प्रकोपमापद्यते । आममपक्वमात्रातकम् ।
 अजीर्णं मैथुनोपगमनं तथोक्तम् । आ-
 दिग्रहणेनान्येषामपि पित्तहेतूनां ग्रहणम् ॥

मधुराम्ललवणस्निग्धगुरुशीतपिच्छि-
 लाभिष्यान्दिनवान्निषिष्टपृथुकस्थूलभक्ष्यशङ्कु -
 ल्यामक्षीरकीलाटमोरट्कूचीकातक्रपिण्डकपि -
 यूपेष्वुरसफाणितगुडानूपपिशितमोचस्वर्जूर -
 भव्यनालिकेरनिशाम्बुपानात्यम्बुपानातिसं -
 तर्पणभुक्तमात्रदिवास्वप्नकालातिस्वप्नकायवा -
 ज्ञानोव्यापारानारम्भानुपधानशयनावश्याय -
 हर्षच्छर्दिर्विघातविरेचनाद्ययोगादिभिः शि-
 शिरवसन्तपूर्वाह्णप्रदोषभुक्तमात्रेषु च श्लेष्मा ।

मधुराम्लादिभिरतिसेवितैर्भुक्तमात्रादिषु
 च कालेषु कफः प्रकोपमापद्यते । मोचा-
 दीनां पर्यायाण्युक्तानि । काले पूर्वोक्ते
 अतिस्वप्नः । कायादिव्यापारानामनारम्भः ।
 अवश्यायो रात्रौ नभस्तः पतितसूक्ष्मजलर-
 सः । छर्दिर्विघातश्छर्दिर्वेगनिग्रहः । भुक्त-
 मात्रादिवाशब्दयोः स्वप्नशब्देन संबन्धः ॥

द्वयसंसर्गात् संसर्गः । सर्वेषां तु
 मिश्रीभावात्तथाध्यशनसमशनविषमाशनवि -
 रुद्धाशनसंकीर्णाशनव्यापन्नाम्बुमद्यमन्दकद -
 धियावकयवसुरापिण्ण्याकाममूलकसर्षपशु -
 ष्कशाकवल्लूरकृशपिशितलकुचामफलमृत्ति -
 काभ्यवहारान्नपरिवर्तितुव्यापदसात्स्यौषधि -
 गन्धाघ्राणविषपिटकाविषगराभ्यवहारानार्त -
 वदुर्दिनग्रहपीडाग्रहवेशपुरोवातपर्वतोपश्ले -
 षरसायनस्नेहस्नेदविरेचनादिमिथ्यायोगे -
 भ्यः पापानां च कर्मणामभ्यासात् पूर्वकृ-
 तानां च परिणामात् स्त्रीणां विषमप्रसवात्
 प्रसूतानां च मिथ्योपचारात् सन्निपातः ॥

यस्योभयकोपलक्षणस्य च संसर्गान्मिश्री-
भावाद्यथास्वं संसर्गः कुप्यति । एवं स-
र्वेषां सर्वदोषप्रकोपहेतूनां मिश्रीभावादध्यश-
नादिभिश्च सन्निपातः प्रकुप्यतीति संबन्धः ।
अध्यशनादीनां लक्षणान्युक्तानि । संकी-
र्णाशनं नानाजातीयभोजनम् । व्यापन्नश-
ब्देन विकृतपर्यायेणान्बुमद्ययोः संबन्धः ।
मन्दकमजातं दधि । यवसुरा सुराविशेषः ।
वल्लूरं शुष्कमांसम् । अन्नपरिवर्तो देशादि-
हेतुकोऽन्नविनिमयः । ऋतुव्यापत् काले ही-
नयोगमिथ्यायोगातियोगाः । विषपिटका
विषहेतुकास्तथोक्ताः । गरो वक्ष्यमाणलक्ष-
णः । अनार्तवदुर्दिनमत्र यद्वर्षाहेमन्ते त-
दार्तवम् । अन्यथा दुर्दिनमनार्तवम् । ग्रहैः
सूर्यादिभिर्जन्मराशेः पडिनम् । अथवा ग्र-
हाणां देवदानवादिभेदानामष्टादशानां संबन्धः
शरीरे । रसायनादीनां मिथ्यायोगेन संब-
न्धः । पूर्वजन्मकृतानां च पापानां कर्मणां
परिणामादिति ॥

इति सामान्यतः सर्वेषु रोगेषु दोष-
प्रकोपहेतुरुक्त इति । भवन्ति चात्र ॥

इति सामान्येन सर्वेषु रोगेषु ये का-
रणभूता दोषास्तेषां प्रकोपहेतुरुक्तः । ए-
भिर्हि कारणैर्नानाविधविशेषविशिष्टैरनन्तरप्र-
दर्शितसंप्राप्तिप्रकारविशेषसहस्रैः प्रकुपितास्त्र-
योऽपि वातादयो दोषाः संख्यातीतान् वि-
कारानभिनिर्वर्तयन्ति । भवन्ति चात्रेति
श्लोकसमुदायैरुपपादयतीति ॥

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ।

रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥

अनेन प्रकारेण प्रतिरोगं क्रुद्धा दोषा
आशु देहे विकुर्वते । किं कृत्वा आह ।
रोगाधिष्ठानगामिनीः रसायनीः प्रपद्य ।
रसायन्यो रसवाहिन्यो धमन्यः सिराः । रो-
गस्याधिष्ठानं स्थानं यतो रोगः प्रभवति तत्र
या रसायन्यो गच्छन्ति ताः प्रपद्य तमेव रोगं
कुर्वते यथा वस्तिगामिनीः कृच्छ्रमेहौ ।
एवं सर्वत्र सर्वरोगसाधारणवस्तुकथनमिति ॥

प्रसङ्गेनेदमुच्यते अस्मिन् नक्षत्रे चन्द्र-
मसा युक्ते यः कश्चिद्व्याधिरुत्पन्नः स एवं
भवतीति ॥

आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे ।
नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादध्विनीषु निवर्तते ।
भरणीषु तु पञ्चाहात् सप्ताहात् कृत्तिकासु तु ॥
त्रिः सप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ।
एकादशाद्वा दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयोः ॥
पञ्चाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ।
पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥
दिवसात् सप्तविंशद्वा त्र्यहात् सप्ताहतोऽथवा ।
पुण्ये श्लेष्वासु मरणं चिरेणापि मयासु तु ॥
अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो नचेत्
फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोश्च दिनेऽष्टमे ॥
नवमेऽद्वयेकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ।
हस्तेन सप्तमे शान्तिश्चित्रायामष्टमेऽथवा ॥
पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथ वा त्रिभिः ।
पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥

नवमेऽह्नि न चेच्छान्तिमैत्रे मृत्युस्ततः परम् ।
ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम् ॥
स्वास्थ्यं दशाहान्मूले तु त्रिसप्ताहेऽथ वा गते ।
पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥
अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवम् ।
आज्येष्ठाहाद्द्विष्टासु द्वादशाद्वारुणेषु तु ॥
षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भद्रपदासु तु ।
उत्तरासु त्रिसप्ताहात् प्रथमो रवतीषु च ॥
चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह गौतमः ।

इति सर्वरोगनिदानं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

आधानं नक्षत्रं येन व्याधितो गर्भे
संभूतः । जन्मनक्षत्रं येन प्रजातः । नि-
धनं जन्मतः सप्तमम् । प्रत्यरं पञ्चमम् ।
विपत्करं तृतीयम् । सुबोधमन्यत् । श्र-
वणं कथं नोद्दिष्टमिति न विद्मः । दारुवाहि-
स्तु पठति । कृत्तिका श्रवणो हस्तः पुष्य-
श्च दशरात्रिका इति । मृगो यावत्ताव-
न्निवर्तत इत्यनुवर्तते । पुष्ये दिवसात् स-
प्तविंशादूर्ध्वं ब्रह्मात् सप्ताहतोऽथवा । श्ले-
षास्वाश्लेषासु चिरेणापि मरणम् । मघा-
सु तु यदि द्वादशाहान्न मृत्युः ततोऽवश्यं स्वा-
स्थ्यमाप्नोति । पूर्वयोः फाल्गुन्योरन्ययोरु-
त्तरयोश्चाष्टमे दिने मृत्युः । हस्तेन जातो
ज्वरो नवमेऽह्न्येकविंशे वा सौम्यत्वमृच्छ-
ति । चित्रायां जातः सप्तमे वाष्टमे वा
शान्तिमृच्छति । स्वातौ जातो ज्वरश्चित्राग-

मे सप्ताविंशतिदिने शान्तिमृच्छति । अथ-
वा दशाहादथवा त्रिभिः पक्षैः । विशा-
खासु जाते ज्वरे द्वाविंशेऽह्नि मृत्युं निर्दि-
शेत् । मैत्रोनूराधा । तस्यां यदि नव-
मेऽप्यशान्तिः ततो मृत्युः अश्विन्यादिविशे-
षेण यदुक्तं तत् ज्वर एव विज्ञेयम् ।
इत्याह गौतम इत्यनेन एतद् दर्शयति । यथा
गौतमस्तावदेवं वेत्ति वयं पुनरवश्यं वस्तुनो
निश्चयं नाधिगच्छाम इति ॥

इतीन्द्र विरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सर्वरोगाणां सामान्येन निदानमुक्त्वा
ज्वरादिविशेषेणोच्यते । तत्रापि ज्वरस्य प्रा-
धान्यात् पूर्वमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

यद्यपि प्राग्रूपसंप्राप्त्यादिकमुच्यते त-
थापि निदानेन प्राधान्याद्व्यपदेशः ।

अष्टाभिः कारणैर्ज्वरः संजायते म-
नुष्याणां पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैरा-
गन्तुना च ॥

एवं ज्वरस्याष्टौ कारणानि । आग-
न्तुकारणस्य यद्यपि बहुविधत्वं तथाप्यन्यत-
न्त्रप्रसिद्धसंख्यानुरोधेनोक्तमविशेषेण । तत्र
प्रथमेमेव तावद्दोषजा निश्चीयन्ते पञ्चदागन्तु
कारणम् ॥

तत्र यथोक्तैः प्रकोपनविशेषैः प्रकुपि-
ता दोषाः प्रविश्यामाशयमूष्मणा मिश्री-
भूयाममनुगम्य रसस्वेदवाहीनि स्तोतांसि
पिधाय पित्तं तु द्रवत्वात्तप्तमिव जलमन-
लमुपहत्य सर्वेऽपि च दोषाः पक्कारं स्व-
स्थानाद्बहिर्निरस्य सह तेन सकलमपि शरी-
रमभिसर्पन्तः तत्संपर्कालुब्धबलेन स्वेनोष्म-
णा नितरां देहोष्माणमेधयन्तोऽन्तस्स्रोतो-
मुखपिधानात् स्तम्भमादधाना बहिरपि स्वे-
दमपहरन्तः सर्वेन्द्रियाणि चोपतापयन्तो ज्व-
रमभिनिर्वर्तयन्ति ॥

तत्र यथोक्तैरित्यादेर्दोषा ज्वरमभिनि-
र्वर्तयन्तीति संबन्धः । यथोक्तैः प्रकोपननि-
दानैस्तिक्तकट्वादिभिः । ऊष्मणा आमाश-
यस्थेनाग्न्यभिधानेन । पित्तस्यायं विशेषः ।
यदुष्णमपि द्रवत्वादनलस्य जाठरस्योपहननं
जलमिवोष्णम् । शेषं सर्वदोषसाधारणम् ।
* दोषाणां स ऊष्मा येन पच्यते । तथा च
दोषधातुषु स्वल्पा अनलभागाः प्रदर्शिताः ।
अत्र च प्रतिरोगमध्यायेषु यत्पृथङ्निदान-
कीर्तनं तद्व्याधेः स्वरूपाधिगमनाय चिकित्सा-

काले हेतुवैरितौषधपरिज्ञानार्थं च संप्राप्ते-
रपि कीर्तनं व्याधिपरिज्ञानाय चिकित्साका-
लेऽपि तथाविधसंप्राप्त्यन्यथाकरणेन तत्संप्रा-
प्तिकस्य रोगस्य विनाशो भवतीति प्रतिबो-
धनाय च । तथा च विपुलमतिर्वैद्योऽपचारस्व-
रूपविशेषात् तत्कार्यविशेषाद्दोषकार्यविशेषेभ्यश्च
दोषाणां संप्राप्तौ ज्ञातायां गूढलिङ्गस्यापि व्याधेः
स्वरूपमधिगच्छत्येव । तथा प्रतिरोगप्रदर्शिता-
राः संप्राप्ते स्वाध्यायोक्ताच्चिकित्सितात् प्र-
कारान्तरेणापि यतो विनाशः कर्तुं पार्यते
ततोवश्यमेव रोगोपशमः । सर्वस्यामपि चि-
कित्सायां संप्राप्तिविनाशनमेव प्रधानं प्रयो-
जनम् । तथा चोक्तं ज्वरचिकित्सिते आमाश-
यस्थो हत्वार्नि सामो मार्गान् पिधाय यत् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वति लङ्घ-
नमिति ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । मुखवैरस्य-
मन्त्रानभिलाषो गुरुगात्रत्वमालस्यमल्पप्राण-
ता गतिस्खलनं निद्राधिक्यमरतिरसूया हि-
तोपदेशेषु प्रद्वेषो बालेषु मधुरेषु च भक्ष्ये-
ष्वम्ललवणकटुकाभिनन्दनमविपाकोऽङ्गमर्द-
श्चक्षुषोराकुलत्वं साश्रुता जृम्भा विनामः
कृमो रोमहर्षः शब्दानलाम्बुशीतवातच्छाया-
तपेष्वादिच्छाद्वेषौ च । तदनन्तरं व्य-
क्तीभावो ज्वरस्येति । भवति चात्र ॥

मुखवैरस्यादीनि ज्वरस्य पूर्वरूपाण्यु-

* ननु पित्तस्योष्मा विद्यते वातश्चेष्मणोः कुत ऊष्मा । न । शक्याख्येनोक्तत्वात् । अथ वा त-
योरप्युष्मा विद्यते भौमाप्यग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसा इति वचनात् इति जर्जटः ॥

† मुखवैरस्यमन्त्रानभिलाषलक्षणमभिधीयत इति जर्जटः ॥

क्तानि । अविशिष्टदोषैर्यद्यपि ज्वरयति तथापि भविष्यत्प्रतीतिर्दोषानुरोधेनैवास्फुटत्वमल्पत्वं च विज्ञेयम् । तथा हि गुरुगात्रत्वं भविष्यति कफज्वरे । एवं सर्वत्र कल्प्यम् । एतान्यपि व्याधिविशेषपरिज्ञानायोपयुज्यन्ते चिकित्सायै च । तथा च दृष्टमात्र एव पूर्वरूपे तेन निदानविशेषेण च रोगस्य स्वरूपं परिच्छिन्नं भवति तदा तस्मिन् काल उपक्रान्तो रोगः क्षिप्रतरमेव प्रशममापद्यते । कदाचिद्दृष्टे पूर्वरूपे विशिष्टदोषता रोगस्थानधिगता भवति । तत्र सकलरोगसाधारणरोगविशेषमात्राश्रयणेनैव चिकित्सा प्रयुक्ता किं सुखाय न संपद्यते । एतदेव हृदि कृत्वा भट्टारहरिश्चन्द्रेण वाशब्दस्य निर्दिष्टस्याप्राधान्यं प्रदर्शयितुं * लघ्वशनमपतर्पणं वेत्यत्र ज्वरपूर्वरूपेषु लघ्वशनस्य प्राधान्यं लङ्घनस्याप्राधान्यं व्याख्यातम् । तच्च भिषक्शास्त्रनिष्णाता नाङ्गीकुर्वन्ति । यतो न पूर्वरूपदर्शनमात्रेणैव भिषक् चिकित्सायां प्रवर्तते । अपि तु निदानादि किञ्चिज्ज्ञानालेव । ततश्च येन स्निग्धगुर्वादिकं कफकारणमुपयुक्तं तस्यापतर्पणं त्यक्त्वा लघ्वशनं प्रधानं न भवतीति । भट्टारकेण तु पूर्वरूपेषु सकलदोषसाधारणत्वाल्लघ्वशनस्य प्राधान्यमुक्तम् । अल्पप्राणता चेष्टास्वशक्तत्वम् । अरतिर्न क्वचिद्व्यतिथिः । असूया परस्य दोषाविष्करणम् । हितोपदेशादिषु प्रद्वेषः । अन्नाद्यनभिनन्दनं अविपाकोऽन्नादीनाम् । आकुलत्वं

साश्रुता च चक्षुषोरेव । जृम्भा सन्मुखविकासो गात्रविनामः । शब्दादिष्वकारणेनैवेच्छा तथैव पुनर्द्वेषः । तदनन्तरं प्राप्रूणागमनन्तरं क्रमेण ज्वरस्य व्यक्तीभावो भवति । भवति चाक्षेति तन्त्ररीतिः ॥

आगमापगमक्षोभमृदुता वेदनोष्मणाम् ।
वैषम्यं तत्र तत्राङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाश्रलाः ॥
पादयोः सुप्तता स्तम्भः पिण्डिकोद्वेष्टनं क्लमः ।
विश्लेष इव सन्धीनां साद ऊर्वोः कटीग्रहः ॥
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् ।
भिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ॥
हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ।
स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ॥
अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ।
निस्तोदश्शंखयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ॥
कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्तनम् ।
रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनस्त्वमूत्रपुरीषता ॥
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ।
कण्ठौष्ठशोषस्तृद् शुष्कौ छर्दिकासौ विषादिता
हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोग्रहः ।
भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ॥

आगमापगमेत्याद्यनिलज्वरस्य रूपं भवतीति संबन्धः । वेदनानामूष्मणां च वातवशात् कदाचिदागमो भवति कदाचिदपगमः । अनित्यसङ्भावो वा । कदाचिन् क्षोभो भवति । कदाचिन्मृदुत्वम् । अथवा वेदनादीनां

देहदेशविशेषतः कालविशेषतश्च वैषम्यम-
नेकरूपत्वं भवति । तत्र तत्र च
वाय्वाश्रयेऽङ्गे तास्ता वायुकारणा वेदनाश्चलाः
स्युः सुबोधम् । प्राजनं प्रतोदः मूर्ध्नि शिर-
सि अधिकं वेदना । आस्यविरसत्वं विशे-
षानाख्येयदुष्टरसत्वम् । मला मूत्रशकृत्स्वे-
दादयः । त्वगादीनां रूक्षारुणता । कासच्छ-
र्दिषोः शुष्कत्वं कफादीनामप्रवृत्तिः । वात-
ज्वरेऽवश्यं क्ष्वथोर्ग्रहः । सर्वस्य च रूप-
कीर्तनं व्याधिस्वरूपविशेषपरिज्ञानाय पृथक्
चिकित्सितप्रतिविधानाय च ॥

युगपद्वाप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्त्रता ।
नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्छामदोऽरतिः
विट्संसः पित्तवमनं रक्तघ्नीवनमम्लकः ।
रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ॥
स्वेदो निश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ।

युगपज्ज्वरव्याध्यादि पित्तजे भवतीति
संबन्धः । रक्तानां कोठानां सोत्सेधानां म-
ण्डलानामुद्गमः ॥

विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽश्पवेगता ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः ॥
हृल्लासश्छर्दनं कासः स्तम्भः श्वैत्यं त्वगादिषु ॥
अङ्गेषु शीतपिटकास्तन्द्रोदरः कफोद्भवे ।

सानिश्चया अरुचिजाड्यादयो रोगाः
कफज्वरे भवन्तीति । अल्पवेगता ज्वरस्य ।
हृल्लासो हृदयोत्क्लेशयुक्तः प्रसेकः छर्दनं यथा-
संभवं कफादीनाम् ॥

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्बुद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥

सर्वेषां वातपित्तकफज्वराणां यथास्वं
काले प्रीतिमपराह्णवर्षाशरभ्यन्दिनाशिशिरव-
सन्तादिके प्रवृत्तिरथवा वृद्धिर्भवति । इदम-
पि रूपं यथा निदानत्वे गेक्तानां वातज्वरे-
तिकादीनां पित्तज्वरे कट्वादीनां कफज्वरे म-
धुरादीनां चानुपशयोऽसुखावहत्वं यथास्ववि-
परीतानां चोपशयत्वं सुखानुबन्धित्वमिति ॥

पृथङ्दोषाणां ज्वराणां लिङ्गमुक्त्वा मि-
श्रदोषजानामुच्यते ॥

यथास्वं लिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि च ।

यथास्वं लिङ्गसंसर्गे सति तावत्
ज्वरस्तत्संसर्गजो विज्ञेयः । तेन वातपित्त-
ज्वरलिङ्गमिश्रीभावे वातपित्तज्वरो विज्ञेयः ।
वातकफज्वरलिङ्गसंसर्गे वातकफज्वरश्च । ए-
वं पित्तकफेऽपीति यथास्वशब्दार्थः । अपि
चेति समुच्ये ॥

शिरोऽर्तिमूर्छावमिदाहमोह-

कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।

उन्निद्रतातृद्भ्रमरोमहर्षा-

जृम्भातिवाक्त्वं च चलात् सपित्तात् ॥

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरूक्-

पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।

शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः

श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥

शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्था

तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्द्रा लिप्तित्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥

शिरोर्त्यादीनि वातपित्तज्वरलक्षणानि ।
तापहान्यादीनि वातश्लेष्मज्वरलक्षणानि । शी-
ताद्यन्यवस्थादीनि पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणानि ।
पित्तश्लेष्मप्रवृत्तिश्छर्द्या ॥

सर्वज इत्यादिना सन्निपातज्वरो नि-
र्णयिते ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा मुहुः स्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्तनहास्यादिदिकृतेहाप्रवर्तनम् ॥

सस्फुटी कलुषे रक्ते भुग्रेलुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिका पार्श्वमूर्धपर्वास्थिरुभ्रमः ॥
सखनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्सस्ताङ्गसन्धिता ॥

रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतितृट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥
हृद्यथा मलसंसङ्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।

स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिताः ।
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हतौजसम् ॥

वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः प्रपीडितम् ।
व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्मार्गं प्रवर्तते ॥

तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥

असाध्यः सोऽन्यथाकृच्छ्रोभवेद्वैकल्यदोऽपि वा

सर्वैर्लक्षणैः पृथक् संसर्गोक्तैः । अत्र
च सन्निपातेऽयं विशेषः मुहुर्दाहो मुहुः शी-
तम् । सुबोध्यम् । विकृतगीतादीहाप्रवर्त-
नम् । अक्षिणि सस्फुटीत्यादिलक्षणे । भुग्रे
कनीनिकापाङ्गयोरतीक्ष्णे । पिण्डिकादीनां रु-
क् । परिदग्धेव परिदग्धा जिह्वा खरस्पर्शा
च । गुर्वङ्गता स्रस्तसन्धिता च भवति ।
शिरसो लोलनं चलनम् । कोठा निर्मुखाः
पिटकाप्रायाः । मलानां सङ्गोऽप्रवृत्तिः । अ-
थवा संप्राप्त्यादिविशेषवशेन स्तोकस्तोकं प्रवृ-
त्तिः । अथवातिप्रवृत्तिः । तस्य सन्निपात-
स्याभिन्यासहतौजसौ पर्यायौ । स च सन्नि-
पातज्वरो दोषे विबद्धेऽस्थिरेऽग्नौ च नष्टे स-
ति सर्वैर्लक्षणैः संपूर्णो भवति तदासाध्यः ।
अन्यथा दोषे चले बलवति चाम्रावसंपूर्णल-
क्षणश्च भवति तदा कृच्छ्रसाध्यः । वैकल्य-
दो वा भवति ॥

अन्यच्च सन्निपातविशेषोत्थो ज्वरो यत्र
यदा दोषैरेवंसन्निविष्टैर्भवति तदैवंस्वरूपो भव-
ति । कीदृगित्युच्यते ॥

अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक्स्थितम्
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

दोषत्रयेऽपि कुपिते यत्र पित्तं पृथग्वर्त-
ते पृथग्वातकफौ । तत्र यदा पित्तं त्वचि वर्त-
ते कोष्ठे वातकफौ तदा ज्वरवेगकाले पूर्वं
दाहं विदधाति पश्चाच्छीतम् । यदा पुन-
स्त्वचि वातकफौ वर्तते कोष्ठे पित्तं तदा पूर्वं

शीतं विधत्तः पश्चादाहम् । तयोः शीतपूर्व-
दाहपूर्वयोर्दाहादिर्दुस्तरः ॥

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽम्लको मूर्छा मदस्तृष्णा च जायते
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्टेववमिहमाः ।

शीतादौ पुनः कोष्ठस्थेनोर्दण्णिन पित्तेन
कफे स्त्राविते शोषिते च सति शीते शान्ते
पित्ताधिक्यादम्लकादिकं जायते । मूर्छा मो-
हः । दाहादौ पुनः कोष्ठे वातकफोर्दण्णितया
वेगं कृत्वा दाहे शान्ते कफकार्याणि तन्द्रादी-
नि भवन्तीति दोषैः सप्तविधो ज्वर उक्तः ॥

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ।
चतुर्धात्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥

श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥

आगन्तुस्त्वष्टमश्चतुर्धा अभिघातादितः ।
तत्र क्षतादिभिर्यः सोऽभिघातजः । तस्मिन्
हि क्षते पवनः स्वभावात् प्रायो रक्तं प्रदू-
षयन् सव्यथादिकं ज्वरं कुरुते । प्रायोमहणं
क्वचिद्व्यभिचारप्रदर्शनार्थम् ॥

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
अभिषङ्गाद् ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ॥
ओषधीगन्धजे मूर्छा शिरोरुक् श्वयथुः क्षवः ।
विषान्मूर्छातिसारास्यश्यावतादाहहृद्रदाः ॥
क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे
कामान्मोहोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीष्टितक्षयः ॥
ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।

कोपः क्रोधे तु पित्तस्य—

यो हि ग्रहावेशादिजो ज्वरः सोऽभि-
षङ्गाद्विज्ञेयः । ग्रहा देवादयो वक्ष्यमाणाः ।
सुबोधम् । ग्रहादौ त्रये ग्रहौषधिविषलक्षणे
सन्निपातस्य कोपो भवति । भयादौ त्रये भी-
शोककामाख्ये मरुतो वायोः कोपो भवति ।
क्रोधे कोपे पित्तस्य कोपः ॥

—यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावत्सह्यतमौ मतौ ॥

शापेनाभिचारेण च यौ ज्वरौ तौ स-
न्निपातेन घोरौ भवतः । तौ चातिशयेनास-
ह्यौ मतावागमकर्तृणाम् । शापमपराधाद्गुर्वा
दयो विदधति ॥

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ॥
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः—

अभिचारे त्वाभिचारिकैर्मन्त्रैरमुं दहेति
हूयमानस्य प्रथममेव चेतस्तप्यते । ततो देहः ।
ततो विस्फोटादिग्रस्तस्य प्रत्यहं ज्वरो वर्धते ।
इति दोषागन्तुभेदादष्टधा ज्वरो दृष्ट आयुर्वे-
दविद्धिः ॥

—समासाद्द्विविधस्तु सः ॥
शारीरो मानसःसौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः
प्राकृतो वैकृतःसाध्योऽसाध्यःसामो निरामकः
एवमपि भवन् संक्षेपेण द्विविधः ।
शारीरो मानस इति द्विविधः । सौम्य-

स्तीक्ष्ण इत्येवमपि द्विविधः । अन्तराश्रयो बहिराश्रय इत्येवमपि । तथा प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामक इति ॥

एषां शरीरादीनां पूर्वं शरीर इत्यादिना लक्षणमुच्यते ॥

पूर्वं शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे । पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥ दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रे—

श्लेष्मसंयुक्ते पवने पवनस्य योगवाहित्वान् ज्वरे शीतं भवत्यर्थात् स एव सौम्यः । एवं पित्तयुते पवने दाहः स ज्वरस्तीक्ष्णः । मिश्रे श्लेष्मसंयुक्ते पित्तसंयुक्ते च पवने मिश्रं शीतं दाहं च । मिश्रे तूत्कर्षेण व्यपदेशात् सौम्यतीक्ष्णद्वयादव्यतिरेकः ॥

—अन्तः संश्रये पुनः ।

ज्वरेधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः ॥ बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधता ।

अन्तस्संश्रये ज्वरे अन्तःकोऽष्टेधिकं विकाराः स्युः सत्यपि सर्वाङ्गोपतापे । बहिर्वेगे तु बहिरेव तापो नान्तर्विकाराः । तत्र च सुसाधता । अर्थाल्लभ्यतेऽन्तर्वेगे दुस्साधतेति । अपि चेति समुच्चये ॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यःसदुस्साधः प्रायश्चप्राकृतोऽनिलात् एकमार्गक्रियारम्भव्यतिवृत्तेर्महात्ययात् ।

यथाक्रमेण वर्षासु यो वातजो ज्वरः स प्राकृत उच्यते । तथा शरदि पित्तजो

ज्वरः वसन्ते कफजश्च । अत्र उक्तादन्यो वैकृतः स दुस्साधो भवति । प्रागोग्रहणमसाकृत्यार्थम् । कथं वायुना यः प्राकृतः स एव दुस्साध इत्येव । एकमार्ग इत्यादि । एकमार्गो यः क्रियाया अरम्भः तस्य वृत्तिवृत्तेर्विपर्ययात् तथा महात्ययादपि । वैकृतानां यदेव दुस्साधकारणत्वं तदेवास्य प्राकृतस्यापि सतः । ज्वरे तावन् पूर्वं लङ्घनमुच्यते तत्रैकविधम् । तद्व्यापक्यमत एव रोगस्यान्यः क्रियामार्गोऽन्यश्च दोषस्य । तथा वायुना प्रकुपितेन यदा निष्पद्यते ततो महात्ययाद्धेतो वायुना प्राकृतोऽपि ज्वरः प्रागो दुस्साधः ॥

यश्च प्राकृतो वातादिभिरुक्तः सः प्राधान्यापेक्षया यस्माद्दोषान्तरमपि तत्रानुबलं भवत्यस्य प्रदर्शनार्थमुच्यते ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कुर्यात् पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् । कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥

वर्षास्वित्यादि । वर्षासु यदा मारुतो दुष्टो ज्वरं कुर्यात्तदा पित्तश्लेष्मभ्यामन्वितो ज्वरं कुर्यात् । नानन्वितः । तदा ज्वरो वातिकोऽव्यवश्यं पित्तश्लेष्माणौ संप्राप्त्यभिमुखौ भवतः । सहायबललाभात् ज्वरमनुबध्नीतः । शरदि च पित्तं दुष्टं ज्वरं कुर्यात् तस्य च पित्तस्य ज्वरं कर्तुमभ्युद्यतस्य शरदानुबलः कफो भवत्यस्य चोभयस्य हेतुद्वयं तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च । वर्षासु मारुतो

दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरं कुर्यादित्यत्र हे-
तुः कालस्य तथाविधस्वभावत्वम् । पित्तं
च शरदि तस्य चानुबलः कफ इत्यत्र हेतु-
र्विसर्गादिति । तत्र वातिके वर्षासु पित्त-
श्लेष्मानुगतत्वादनशनात् भयं नास्ति । तथा
शरदि पैत्तिके पित्तकफानुबन्धत्वादनशनात् भ-
यं नास्ति तत्र लङ्घनं विधेयमेवेत्यर्थः ।
वसन्ते कफो दुष्टो ज्वरं कुर्यात्तमपि कफम-
नु वातपित्तं भवेत् प्रकृत्या आदानाच्चेत्यपि-
शब्दाल्लभ्यते । तथा कफजेऽप्यतिलङ्घना-
द्यन्नतो रक्षेदित्यर्थाल्लभ्यते ॥

साध्योऽसाध्य इति द्वैविध्यमुच्यते ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु यो ज्वरोऽनुपद्रवश्च
स साध्यः । उपद्रवाः प्रलापभ्रमादयः ।
यस्त्वसाध्यः स प्राक् शारारे विकृतव्याधि-
विज्ञानीये सर्वेण प्रकारेणोदाहृतो ज्वरो नि-
हन्ति बलवानित्यादिना ॥

सामो निरामक इति द्वैविध्यमुच्यते ॥

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।
न प्रवृत्तिर्न विद्जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥
ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्यासात् सप्तरात्रं च लङ्घनात् ।

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमित्यादि सुबोधम् ।
पच्यमानता सामत्वादन्या । जीर्णता निरा-

मत्वम् । सा च जीर्णता आमलक्षणात् ज्व-
रोपद्रवतीक्ष्णत्वादेर्विपरिताद्विज्ञेया । न केव-
लमत एव जीर्णता विज्ञेया यावत् सप्तरात्रं
लङ्घनाच्च जीर्णता ज्वरस्य विज्ञेया । तेनैतदु-
क्तं भवति । सप्तमादहः पूर्वमामलिङ्गाभावेऽपि
यथासंभवेन लङ्घनेन लङ्घितस्य जीर्णज्व-
रोक्तं न किञ्चिद्विधेयम् । तथा सप्ताहा-
दूर्ध्वमप्यामलक्षणसद्भावे जीर्णज्वरोक्तं प्रति-
विध्यत इत्युभयमप्यामविपर्यासः सप्तरात्रं ल-
ङ्घनं च जीर्णतालक्षणमिति ॥

बहुभिर्भेदैर्ज्वरस्य द्वैविध्यमुक्त्वा प्रका-
रान्तरेण पञ्चविधत्वमुच्यते ॥

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलावलात् ।
प्रायः ससन्निपातेन भूयसा त्वपदिश्यते ॥
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।

ज्वर इत्यादि । एकोऽपि ज्वरो म-
लानां दुष्टानां वातादीनां बलवत्त्वादवलव-
त्त्वाच्च पञ्चधा भवति । मलशब्दो दो-
षवाची । तथा ज्वरकारणदोषकोपे यः का-
लो निमित्ततां याति तस्य बलवत्त्वादवलव-
त्त्वाच्च पञ्चधा भवतीति । तथा च प्रद-
र्शयिष्यते मलानां बलावलम् । तुल्यदूष्या-
दिवर्धिताः सन्ततं कुर्युरित्यादि । तथा स
प्रत्यनीको विषमं कुर्याद् वृद्धिक्षयान्वित इति ।
कालोऽपि यथोत्तरमित्याद्यनन्तरमेव वक्ष्यते ।
स पञ्चविधः प्रायः सन्निपातेन भवति ।
अपदिश्यते तु भूयसा दोषेण । वाति-
कादिविशेषेण योऽयं वक्ष्यमाणलक्षणः सन्त-
तादिः सः प्रायेण सान्निपातिको भवतीति ।

प्रायोग्रहणं कचिद्व्यभिचारसूचनार्थम् । य-
थोक्तरूपेभ्यः सन्ततादिभ्योऽन्यस्मात् परिहृ-
यमानादव्यतिरेकः । सन्तत इत्यादिना प-
ञ्चानां नामान्युच्यन्ते ॥

धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः ।
तापयन्तस्तनुं सर्वा तुल्यदूष्यादिवर्धिताः ॥
बलिनो गुरवः स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ।
सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुस्सहम् ॥

धातुमूत्रेयादिना सन्ततस्योत्पत्तिरुच्य-
ते । एवंभूता मला दुष्टा वातादयः सन्त-
तं ज्वरं दुस्सहं कुर्युरिति संबन्धः । धा-
त्वादिवाहिस्रोतांसी व्यापिनस्तथा तुल्यैर्दूष्या-
दिभिर्वर्धिताः अत एव निष्प्रतिद्वन्द्वाः । य-
था वाताधिका दोषाः दूष्येऽस्मिन् देशे जाङ्ग-
लेऽबलस्य पुरुषस्य काले वर्षास्वप्नौ विषमे
वातप्रकृतेर्वृद्धस्य हीनसत्त्वस्य रूक्षादिसात्म्य-
स्येत्येवमादि । प्रतिपक्षैरखण्डितशक्तित्वा-
द्वलिनः । सामत्वादगुरवः । स्तब्धा ऊर्ध्व-
मधश्चानिस्सरणात् । विशेषेण रसाश्रिता अ-
तिशयेन रसाख्यं धातुमाश्रिताः । न रस-
वद्रक्तादीन् दूषयन्तीति विशेषग्रहणम् । सुदु-
स्सहं सुतरामसह्यमिति ।

मलाज्ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयन्ततः
सर्वाकारं रसादीनां शुध्याशुध्यापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मतं —

तस्मिन् संतते ज्वरोष्मा दृष्टादृष्टकार-

णविशेषवैचित्र्यात् सर्वप्रकारेण रसादीनां शु-
ध्या कदाचिन्मलं क्षपयेदशुध्या वा रसादी-
नां कदाचिद्धातून् क्षपयेदूष्मणः क्षपणध-
र्मत्वात् । ततो हेतोर्वातादिभिः क्रमाद्रसादी-
नां शुध्या मलान् क्षपयन् सप्तादिवासरान्
मोक्षाय मर्यादामनुयाति । रसादीनां तु स-
र्वाकाराशुध्या धातून् क्षपयन् वधाय मर्या-
दामनुयाति । ज्वरोष्मा वाताधिकः सप्त
वासरान् । पित्ताधिको दश । श्लेष्माधिको
द्वादशेति क्रमार्थ इत्यग्निवेशस्य मतम् ॥

—हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥

द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ।

हारीतः पुनरेवमनुजानाति । चतुर्द-
श वासरान् वाताधिको मोक्षाय वधाय वा
मर्यादामनुयाति ज्वरोष्मा । अष्टादश पि-
त्ताधिकः । द्वाविंशतिः श्लेष्माधिक इति ।
यदा तु रसादीनां मध्ये केषाञ्चिच्छुद्धिर-
शुद्धिश्च केषाञ्चित्तदा संततो ज्वरो न मुञ्च-
ति । नापि मारयति । केवलं दीर्घकाल-
मनुवर्तते । सा च रसादीनां शुद्धिः सूत्रो-
क्तेन प्रकारेण ज्ञातव्या इति संबन्धः । इति
संतत उक्तः ॥

कृशानामित्यादिना सततादिर्विषमज्व-
र उच्यते ॥

कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम्
अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्धान्यतमो बलम् ॥

सप्रत्यनीको विषमं कुर्याद्वृद्धिक्षयान्वितः ।

ये कृशा व्याधिमुक्ताश्च मिथ्याहार-
विहारसेविनश्च तेषामल्पोऽपि दोषो दूष्यादी-
नामन्यतमतो बलं लब्ध्वा सप्रत्यनीकः सप्रति-
पक्षः क्षयवृद्धिभागविषमं सततादिचतुष्टयरूपं
ज्वरं कुरुते । अथवा कृशानामित्यादिना भ-
वन्यहि न पञ्चम इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन सत-
तादीनां चतुर्णां ज्वराणां साधारणं रूपं स-
न्तताच्च विशिष्टता प्रदर्शयते । कृशानामिति
स्वाभाविकं दौर्बल्यम् । व्याधमुक्तानामि-
त्यवस्थाविशेषकृतम् । मिथ्याहारादिसेविना-
मित्याहारकृतं गृहीतम् । वृद्धिक्षयान्वित-
त्वे सप्रत्यनीकत्वं हेतुः । सदृशदूष्यादि-
प्रसादात् कदाचिद्वृद्ध्यान्वितः । प्रत्यनीक-
प्रसादाच्च कदाचित् क्षयान्वित इति । अनेन
चैतदुक्तं भवति । बलवान् दोषो दूष्यादी-
नां सर्वेषां सदृशानां बलं लब्ध्वा निष्प्र-
तिपक्षः सन्नविच्छिन्नोष्माणं सन्तताख्यं ज्व-
रमेकरूपं कुरुते । तद्वैपरीत्ये विषमं ज्वरं
सततादिकम् । तत्र यदा दूष्यादीनि प्रभू-
तानि सदृशानि प्राप्नोति न सर्वाणि तदा स-
ततज्वरं करोति । यानि त्वसदृशानि तानि
प्रतिपक्षाणि यदा तु तत ऊनानि सदृशानि
प्राप्नोति तदा क्रमेणान्येषुकादीन् ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येत्यादिना सततादीनां
चतुर्णां विषमज्वराणां विच्छिन्नसन्तापत्वे का-
रणमुच्यते ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च ।

दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पाश्रिणेन यत् ।

याति देहं च नाशेषं भूयिष्ठं भेषजेऽपि च ।
क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते ज्वरः ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान् ।

इह हि धातुवाहीनि स्रोतांस्युक्तानि ।
तानि च प्रतानसदृशानि । क्रमेण मूले मू-
ले स्थूलान्यग्रेऽग्रे सूक्ष्माणि । तत्र सूक्ष्मा-
स्येषु सूक्ष्मतरास्येषु च तथा दूरेषु दूरतरेषु
च रक्तादिस्त्रोतस्सु यद्यस्मादल्पो दोषः श-
नैर्याति चिरेण च स्थानं प्राप्नोति निश्शेषं
च देहं न व्याप्नोति तेन कारणेन विषमो
विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते । अनेनैतदुक्तम् ।
प्रभूतो दोषोऽतिस्थूलमुखेषु स्रोतस्सु यद्य-
स्माच्छीघ्रं महानिम्ननिकटदेशेषु च गच्छन् स-
न्ततज्वरमभिनिर्वर्तयति । अल्पस्तु दोषः सूक्ष्म-
मुखेषु महानिम्नाद्दूरेषु च रक्तादिमार्गेषु च ग-
च्छन् शनैश्च गच्छन् सततं कुरुते । ततोऽप्यल्पः
सूक्ष्मतरास्येषु दूरतरेषु च गच्छन् अन्येषुम-
भिनिर्वर्तयति । ततोऽप्यल्पस्सूक्ष्मतरास्येषु दू-
रतरेषु च गच्छन्नतिमन्दगतिरतिचिरेण ग-
च्छंस्तृतीयकमाभिनिर्वर्तयति । ततोऽप्यतिशये-
न चतुर्थको वाच्यः । अत एव च व्याप्ते-
श्चिरेण दोषस्य वेगात् संतापस्य विच्छेदः ।
सन्ततादौ च प्रयुज्यमाने भेषजे भूयिष्ठमय-
मेव क्रमः । तेन सन्तते शीघ्रं भेषजेन दो-
षस्य प्राप्तेः शीघ्रं ज्वर उपशाम्यति । सत-
तादौ तु क्रमेण दोषस्य दूरदूरतरस्रोतोनुगत-
त्वात् । तथैव भेषजेन चिरेण चिरतरेण चो-
पशमः । भूयिष्ठग्रहणं बाहुल्योपलक्षणार्थम् ।
तेन किञ्चिद्भेषजं प्रथममेव रसस्रोतांसि प्राप्य

सकलं शरीरं प्राप्नोति । किञ्चित्तु धातुक्रमेण दूरतराणि स्रोतांसि गत्वेति । तेन यतो हेतोर्विच्छिन्नसंतापस्तत एव विषमो नैकरूपः । अतश्च विषमो यतो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान् । अनेनैतद्दर्शयति यथा सन्ततः स्वेन रूपेण दुस्साधः । तथा सन्तताद्विपरीतरूपोऽपि विषमोऽनेन रूपेण दुस्साध एव । तेन विषम इत्यस्याः संज्ञायाः प्रवृत्तिनिमित्तमनेकरूपता कृच्छ्राध्यता च । विषमः असमः आरम्भः प्रथमा प्रवृत्तिर्यस्य स विषमारम्भः । यथा चतुर्थके कफेन हेतुना पूर्वं जङ्घाभ्यां प्रभावं दर्शयेच्छिरसश्चानिलात्पूर्वं प्रभावं दर्शयेदिति विषमारम्भः । विषमा क्रिया यत्र दोषस्यौषधस्य वा । दोषस्य यथा प्राही पित्तानिलान्मूर्ध्न इत्यादि । औषधस्य यथा चिकित्सित उक्तं मांसं मेध्यमन्नेन सह सेवित्वोल्लिखेदित्यत्र विषमत्वं सन्तर्पणमपतर्पणं च । विषमकालोऽनियतपूर्वाह्णाद्यागमकालः । तथा च यः सततादिरेकस्मिन्नहनि पूर्वाह्णे भूतः सोऽन्यस्मिन्नपराह्णेऽपि भवन् दृष्ट इत्येतत्त्रयं विषमसंज्ञाया हेतुः । अनुषङ्गवान्यः स्वरूपेनैव हेतुना निवृत्तः पुनरनुषज्यते एतदपि संज्ञाहेतुः ॥

दोषस्य मन्दगतिर्यत्र च मन्दशक्तितायां च कारणमुक्त्वा सिद्धरूपेणोच्यते ॥

यथोत्तरं मन्दगतिर्मन्दशक्तिर्यथा यथा ।
कालेनाप्नोति सदृशान् सरसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च ।

यथोत्तरमित्यादि । यथोत्तरं धातुः स्रोतस्तस्य मन्दगतिः सन् दोषो मन्दशक्तिश्च यथा यथा चिरतरादिकेन कालेन सदृशान् सरसादीन् प्राप्नोति तथा तथा क्रुद्धः सन् चिराच्चिरतराच्च ज्वरयति । तेनैतदुक्तं भवति । प्रथममेव रसवाहीनि स्रोतांसि स्थूलमुखानि प्राप्य वपुर्व्याप्तिमभिनिर्वर्त्य सकलदूष्यादिमादृश्यात् सन्ततमभिनिर्वर्तयन्ति । यदा तु दूरसूक्ष्मस्रोतोगमनापेक्षा दोषस्यासदृशदूष्यलब्धिरप्राप्तिश्च तदा विच्छिन्नसन्तापं सततम् । तथा च रक्ताश्रयो दोष इत्यादि वक्ष्यते ॥

अस्यैवार्थस्य स्फुटीकरणाय भूमौ स्थितमित्यादिना दृष्टान्त उच्यते ॥

भूमौ स्थितं जलैः सितं कालमेव प्रतीक्षते ।
अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं रुजे तथा ॥

स्वकारणसामग्रीसम्पन्नं शालिबीजमङ्कुराय यथावश्यं कालमपेक्षते तेन तथैव दोषबीजं रुजे कालमपेक्षते । भूम्या दोषाश्रयस्य सादृश्यं जलसेकेन सादृश्यं दूष्यस्य । तेनैतदुक्तम् । यावद्यावता कालेन सदृशदूष्यादिकं दोषो लभते तावत्तावता ज्वराख्यां रुजां जनयतीति ॥

वेगं कृत्वा विषं यद्दाशये लीयतेऽबलम् ।
कुप्यत्याप्तबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
एवं ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सततादयः ।

वेगं कृत्वेत्यादिना रुक्प्रशमे पुनर्भावे च दृष्टान्त उच्यते । यथा विषं वेगं कृत्वा

अबलं सदाशये स्वे स्थाने लीयते पुनश्च सदृ-
शकारणवशादाप्तबलं सद्देगाय स्वे काले कुप्य-
ति तद्वद्दोषविषमपि ॥

एवमित्यादिना सूक्ष्मेत्याद्युक्तां विषम-
ज्वरसंप्राप्तिं निगमयति ॥

दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ।
निवर्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलावलः ॥

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ।
लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधातितः

क्षीणे दोष इत्यादिना उक्तविशिष्टा-
मन्तरा निवृत्तिं निगमयति । वेगं कृत्वा
दोषे क्षीणे ज्वरः सूक्ष्मः सनूसादिषु ली-
यते । लीनताच्च कार्श्यादीनादधाति नैव
स्वास्थ्यम् ॥

लीनप्रसङ्गेनागतमपक्ष्योच्यते ॥

अतिलीनोऽतिमन्दत्वात् भवत्यद्वि न पञ्चमे ।

अतिलीन इत्यादि । एवं कस्यचिदाशङ्का
भवति यथा मज्जाश्रिते दोषे चतुर्थे दिवसे ज्वरो
भवति एवं शुक्लस्थिते दोषे पञ्चमे प्राप्तेन कश्चित्
पञ्चमे विषमज्वरो दृष्ट इति । तं प्रत्युच्यते ।
अतिलीनः सन्नतिमन्दगतिश्च संस्कारभ्रंशादप-
चयाच्च दोषो ज्वरं नाभिनिर्वर्तयति । अने-
नैव षष्ठादिषु शङ्का निरस्ता । मज्जानं यावत्प्रा-
प्तश्चतुर्थो यावद्दोषस्य शक्तिर्भवत्यत्र स्वभावो
हेतुः । यत्तु शुक्लस्थे ज्वरे तमसो दर्शनादि-
लक्षणमुक्तं तच्छुक्लमेवाग्निष्ठाया दोषस्य ज्वर-
कारणत्वम् । न तु धातुव्याप्ति क्रमेणेति ॥

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ।

अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्सकृदन्येद्युराश्रितः ॥

तस्मिन्मांसवहा नाडीर्मेदोनाडीस्तृतीयके ।

ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्निस्त्रिकस्य कफपित्ततः ॥

स पृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ।

अनन्तरं सततादीनां विशेष उच्यते ।
प्रायो बाहुल्येन रक्ताश्रयो दोषः सततज्वरं
करोति । प्रायोग्रहणं रसाश्रितत्वप्रतिषेधनि-
वारणाय । रसाश्रितत्वस्य सकलज्वरसाधार-
णत्वात् । एवं सर्वेषु ज्वरेषु वाच्यम् । स
च सततः अहोरात्रस्य मध्ये द्वौ वारौ स्यात् ।
अन्येद्युः पुनरहोरात्रस्य सकृदेकवारं वेगं करो-
ति । तस्मिन्दोषा मांसवहा नाडीराश्रिताः ।
तृतीयके ज्वरे मेदोवहा नाडीराश्रिताः । पि-
त्तानिलादधिकान्मूर्ध्निः ग्राही भवति । तत्र चा-
गन्तुत्वात्तु दोषस्य वैषम्यम् । कफपित्तात्त्वधि-
कात्त्रिकस्य ग्रीवासन्धेर्ग्राही भवति । अनि-
लकफात्तु स ज्वरः पृष्ठस्य ग्राही । स च
तृतीयक एकाहान्तरः स्मृतः । सर्वस्य दोष-
स्यागन्तुत्वादल्पबलत्वम् ॥

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ।

मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥

द्विधाकफेनजङ्घाभ्यां प्रथमं शिरसोऽनिलात् ।

गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन संभवात् ॥

तुल्योच्छ्वासाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः

चतुर्थको ज्वरो मले दोषे मेद आ-
द्यन्यतमस्थे भवति । कदाचिन्मेदस्थे अथवा
मज्जस्थे अथवा अस्थिस्थ इति । अपरे पुन-

राचार्या मज्जस्थ एव दोषे चतुर्थको द्विधा प्रभावं दर्शयेत् । कफेनाधिकेन पूर्वं जङ्घाभ्यां प्रभावं दर्शयेत् । अनिलात्तु पूर्वं शिरसः रोगस्वभावात् । पित्तस्यानुद्रेकः । गम्भीरधातुचारित्वादित्यादि सुबोधम् ॥

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ।
त्रिधा ब्रह्मं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ॥

चतुर्थकविपर्ययो नाम्ना ज्वरोऽस्थिमज्जाख्योभयगते दोषे भवति । अस्य च दोषाश्रयानतिवृत्तेर्दिनसंख्यानतिक्रमाच्चोद्देशचतुर्थकान्तर्भावः । केवलमुभयाश्रयत्वं ब्रह्मं ज्वरणं च विशेषः । स चतुर्थकविपर्ययस्त्रिधा भवति । वातेनाधिकेन पित्तेन श्लेष्मणा वा । न तु चतुर्थकवत् द्विधा । तच्च त्रिविधं प्राथम्यवैषम्याभावात् पूर्ववत् प्रभावमुखेन नोक्तम् । केवलं दोषलक्षणदर्शनेन बोद्धव्यम् । इत्युक्तास्सन्ततादयो ज्वराः ॥

एषां च सन्ततादीनामेवंरूपता दृष्टायत् सन्तताद्यन्यतमरूपो भूत्वान्यतमरूपो भवतीति पृष्ठ इदमाह ॥

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ।
ज्वरः स्यान्मनसस्तद्रूपकर्मणश्च तदा तदा ॥

बलाबलेनेत्यादि । दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना बलाबलेन मनसश्च बलाबलेन पूर्वजन्मकृतस्य च कर्मणो बलाबलेन तदा तदा ज्वरः स्यात् । एवमुक्तं भवति । दोषोऽबलस्सन्तताद्यन्यतमभूमिकास्थोऽन्नाद्यन्यतमस्मात् बलं लब्ध्वा पूर्वा पूर्वतरां वा भूमिकामासाद-

यति । तथा बलवान्दोषोऽन्नाद्यन्यतमजन्मना अबलवत्वेन पूर्वा पूर्वतरां वा भूमिकामपहायोत्तरामुत्तरतरां वा गृह्णाति । आदिग्रहणात् देशकालादीनां ग्रहणम् । मनश्च बलवद्दोषज्वरहानिकृदिति वक्ष्यते ॥

उत्क्लेश इत्यादिना रसाद्याश्रयविशेषेण ज्वरस्य लक्षणमुच्यते ॥

उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ।
अरोचको वमिः सादः सर्वस्मिन्सगे ज्वरे ॥

रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा रक्तोष्णपित्तकोद्गमः ।
दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंश्रिते ॥

तृङ्गलानिः सृष्ट्वर्चस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तमः ।
दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते ॥

स्वेदोऽतितृष्णा वमनं स्वगन्धस्यासहिष्णुता ।
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थस्थे त्वस्थिभेदनम् ॥

दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वाधश्वासाङ्गक्षेपकूजनम् ।
अन्तर्दाहो बहिर्गन्धैर्वासा हि ध्मा च मज्जगे ॥

तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेद्रता ।
शुक्लप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्लसंश्रये ॥

उत्तरोत्तरदुस्साध्याः पञ्चात्रान्त्यौ तु वर्जयेत्
प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥

मन्दज्वरः प्रलेपस्तु शीतः स्यात्प्रलेपकः ।
नित्यं मन्दज्वरो रुक्षः शीतः कृज्ज्रेण सिध्यति

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातवलासकः ।
हरिद्राभेकवर्णाभेस्तद्वर्णं यः प्रमेहति ॥

स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः ।
कफवातौ समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥

तीक्ष्णो वा यदि वा मन्दो जायते रात्रिकोज्वरः

दिवाकरा पीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ॥
शरीरे नियतं वाताज्ज्वरः स्यात् पूर्वरात्रिकः ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ॥
तदार्थं शीतलं देहे त्वर्धश्चोष्णं प्रजायते ।
काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः
उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ।

रसगो ज्वरे सर्वस्मिन् वातादिसंभवे
उत्कृष्टादीनि भवन्ति । रक्तनिष्ठीवनादीनि र-
क्तस्थे । मदो वक्ष्यमाणलक्षणः । मांसस्थे तृडादी-
नि । मेदस्थे स्वेदादीनि । स्वेदः शरीरोद्भवः । अ-
स्थिस्थे अस्थिभेदादीनि । ऊर्ध्वमधश्च प्रवृत्तिदोष-
स्य कफादेः । मज्जगतेऽन्तर्दाहादीनि । शुक्लसंश्र-
ये ज्वरे तमसो दर्शनादीनि जायन्ते । अत्र
धात्वाश्रयेषु पूर्वादुत्तरोत्तरो दुस्साधः । रसा-
श्रितो दुस्साधः । ततोऽपि रक्तसमाश्रितः ।
ततो मांससमाश्रितः । ततो मेदः संश्रयः ।
ततोऽस्थिस्थ इत्यर्थः । अन्यौ मज्जशुक्लसंश्र-
यौ वर्जयेत् । चरकाचार्यस्तु मज्जगतस्य
कृच्छ्रसाध्यत्व मृच्छति । प्रलिम्पन्नित्यादि सु-
बोधम् ॥

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नरः श्वसनं स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते ॥
वेपते प्रलपत्युणैश्शीतैश्चाङ्गैर्हृतप्रभः ।
विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते ॥
सदोषशब्दश्च शकृद्द्रवं सृजति वेगवत् ।

सर्वस्मिंश्च ज्वरे ज्वरकारणो दोषः ज्व-
रमोक्षकाले धातून् प्रक्षोभयन् विलीयते ।

ततो धातुप्रक्षोभादनन्तरमिदमिदं कुरुते ।
श्वसन्नित्यादि सुबोधम् ॥

देहो लघुर्व्यपगतकृममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥

इति ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्ययः ॥

देहलघुत्वादीनि विगतज्वरस्य पुरुषस्य
लक्षणानि । स्वेदः शरीरजः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदानस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमित्युक्तमतः क्षि-
प्रकारित्वाच्च ज्वरानन्तर्येण रक्तपित्तनिर्णया-
याध्यायारम्भः । रक्तपित्तवच्च कासस्यापि यतः
क्षिप्रप्रकारित्वमतः सोप्यस्मिन्नेवाध्याये निर्णयते ।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणातिविदाहिभिः ।
कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तुक्तरतिसेवितैः ॥

कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्छिते ।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥

पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि ।

गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥

प्रभवत्यसृजः स्थानात् ग्रीहतो यकृतश्च तत् ।

शृशोष्णतीक्ष्णादिभिः कोद्रवोद्वाहकैश्च तद्युक्तैरतिसेवितैः पित्तं द्रवं कुपितं रक्तं च तनुं शरीरं व्याप्नुतः । किं कृत्वाह । रक्तपित्ते द्वे अपि मूर्छिते एकत्वं प्राप्ते । तुल्यरूपत्वं सवर्णतामागम्य तनुं व्याप्नुतः । रक्तपित्तसंज्ञायाः पित्तं रक्तस्येत्यादिना हेतुरुच्यते । तत्र पित्तं रक्तविकारत्वेन वा रक्तमिश्रीभावाद्वा दूषणाद्वा रक्तगन्धाद्यनुवृत्तेर्वा सर्वमत्र संभवतीत्यर्थः । तच्च रक्तपित्तमसृजः स्थानात् प्रभवति । ग्रीहतो यकृतश्च प्रभवति । एतेषां तत्प्रभवयोग्यत्वमित्यर्थः ॥

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः
छर्दिश्छर्दितवैभक्त्यं कासश्वासौ भ्रमः क्लमः ॥

लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ।

रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥

नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ।

स्वप्ने तद्दर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥

शिरो गुरुत्वादीनि भविष्यद्रक्तपित्तलिङ्गानि । धूमको धूमस्योद्विगणम् । अम्लकोऽम्लस्येव । तथा छर्दितस्य वान्तस्यातिवैभक्त्यं दर्शनादिभिरुद्वेगकर्तृत्वात् । आमगन्धः प्रसिद्धः । हरितः शाद्वलवर्णः ॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मैदूयोनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥

तच्च रक्तपित्तं कारणविशेषाद्यदोर्ध्वं प्र-

वर्तते तदा यथाबलं नासादिभिः प्रवर्तते । यदा त्वधस्तात्तदा मेढ्रादिभिः । सर्वत्र च रोमकूपैरपि समस्तैः प्रवर्तते ॥

ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ।

बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥

अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ।

कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणोहिताः

किमुत्तिक्ताः कषायावायेनिसर्गात्कफापहाः ।

तयोश्चोर्ध्वधोगयोरुर्ध्वं प्रवृत्तं साध्यम् । यस्मात्तदूर्ध्वगतं कफाद्धेतोर्भवति । रक्तपित्ते च रोगस्वभावविशेषाद्दोषस्य शोधनेन विपरीतनयनाय यदूर्ध्वगे विरेचनं तत्पित्तस्य तावद्वरौषधम् । यश्च तत्रानुबन्धी कफस्तस्यापि विरेकः शुद्धिकृत् । रक्तपित्ते च विशुद्धश्लेष्मणोऽस्य पुरुषस्य मधुराः कषायाः काथादयः कफाद्विपरीता अपि रोगस्वभावाद्विताः । किं पुनस्तिक्ताः कषायाः ये कफापहस्वभावाः । तच्चोर्ध्वगं बह्वौषधं विशिष्टानां कफघ्नानामपि पथ्यत्वादतस्तन् साध्यम् ॥

अधोयाप्यंचलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम् ।

स्वल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ।

अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेपि न तस्य तत् ।

कषायाश्चहितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥

यत्त्वतः प्रसृतं तद्याप्यम् । यस्मात्तदधोगतं चलाद्यायोर्भवति । तत्र च रोगस्वभावाद्विषयोऽर्ध्वनयनाय वमनं पथ्यम् । तत् पित्तस्यानौषधं दोषस्वभावात् । यश्च-

तत्रानुबन्धी वायुरुक्तस्तस्यापि वमनं शान्तये
न भवति । किञ्च शोधनमप्यपध्यम् । त-
स्य च मधुरा एव कषाया हिताः वातपित्त-
हितत्वात् । अन्येषामम्लादीनां शेषाणां च
पित्ते वायौ चापध्यत्वम् । तच्च स्वरूपौषधं वातपि-
त्तहराणामेव पध्यत्वात् । अतोऽधोगं रक्त-
पित्तं याप्यं भवतीति ॥

कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
अशक्यप्रातिलोम्यत्वाद्भावादौषधस्य च ॥
न हि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिलोमनम् ।
शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम् ॥
एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिज्ञमनं हितम् ॥

यत्तूभयमार्गं युगपदूर्ध्वमधश्च प्रवृत्तं
तत् कफमारुतसंलग्नात् भवति । तदसाध्यम् ।
यस्मात्तदशक्यप्रातिलोम्यम् । दोषस्य विप-
रीतनयनं तत्र न संभवतीत्यर्थः । वमनमूर्ध्वप्रवृ-
त्तत्वादपध्यम् । अधःप्रवृत्तत्वाच्च विरेचनम् ।
तथाविधञ्चौषधं न विद्यते यत्तत्र सर्वथा-
पध्यम् । न हित्यादिना अशक्यप्रातिलो-
म्यत्वे युक्तिरुच्यते । संसृष्टेष्वित्यादिना चो-
षधाभावे ॥

तत्र दोषानुगमनं सिरास इव लक्षयेत् ।
उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतः—

तत्र च रक्तपित्ते दोषानुगमनं वाता-
द्यनुबन्धं सिरास इव लक्षयेद्वाताच्छ्रयावा-
रुणं रूक्षमित्यादिना लक्षणेन । तत्र चो-
पद्रवान्विकृतव्याधिविज्ञानीयाल्लक्षयेद्रक्तपित्तं भृ-

शं रक्तमित्यादिना लक्षणेन । इत्युक्तं र-
क्तपित्तम् ॥

—तेषु चाधिकम् ॥

आशुकारी यतः कासस्तपेवातः प्रवक्ष्यते ।

तेषु च रक्तपित्तोपद्रवेषु मध्ये यतः
कास आशुकारी अतस्तमेव प्रवक्ष्यते । तं
प्रत्येव ग्रन्थो वक्ष्यत इत्यर्थः । आशुकारी-
त्यनेन स्वयं तन्त्रकृत् कासस्य निर्णयप्रस-
ङ्गं दर्शयति । आशु स्वकर्म करोतीत्याशुकारी ॥
पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥

वातादिभेदेन तद्विद्धिः पञ्च कासाः
स्मृताः । सर्वे च कासा उपेक्षिता अनु-
पक्रान्ताः क्षयाय मरणाय वा भवन्ति ।
उक्तेन वातादिक्रमेण यथोत्तरं बलिनः । वात-
कासात् बलवान् पित्तकासः । ततः कफकासः ।
यावदुरःक्षतकासाद्राजयक्ष्मकास इति । क्षय-
कासश्चात्र प्रधानत्वान्निर्णीयते न राजयक्ष्मा ।
वातेत्यादिना कासस्यादितो निदानमुक्तम् ॥

तेषां भविष्यतामित्यादिना पूर्वरूप-
मुच्यते ॥

तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूरोचकः ।
शूकपूर्णाभकण्ठत्वमस्वास्थ्यं हृदयस्य च ॥

स्पष्टम् ॥

कषायविज्जलेत्यादिना संप्राप्तिविशेषव-
शेन रूपविशेष उच्यते ॥

कषायविज्जलासात्म्यकट्वम्ललवणोषणैः ।

रूक्षशीतगुरुस्निग्धोत्केदिपर्युषिताशनैः ॥
 धारणोदीरणायासरात्र्यहःस्वप्नजागरैः ।
 अन्यैश्च तद्विधैर्धातुक्षयावरणकारिभिः ॥
 क्रुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदापानः प्रपद्यते ।
 ऊर्ध्वं रसस्य सः स्थाने तिष्ठन्नुरासि पीड्यते ॥
 उदानेन सजंस्तत्र कण्ठे चानुप्रपूर्य च ।
 वाहिनीर्गलमूर्धस्थास्ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ॥
 क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ।
 विवृतत्वान्मुखेनैति भिन्नकांस्योपमध्वनिः ॥
 यस्मात्तस्मात्स वर्णोजोबलमांसक्षयावहः ।

सम्प्राप्तेः कारणपरायत्तत्वात् कषाया-
 दिकर्तिनम् । विज्जलः क्लिन्नपिच्छिलप्रायो
 गुणाविशेषः । रक्तमांसादीनां यत् क्लेदमावहति
 तदुत् क्लेदि । धारणोदीरणे वातादिवेगानाम् ।
 अन्यैश्चैवंप्रकारैः कैश्चित् धातुक्षयकारिभिः ।
 कैश्चित् स्रोतसामावरणकारिभिर्वायुः क्रुद्धः
 सन् यदापानप्रतिहतत्वादिना रूपेण कासा-
 रूपो भवति तदा वर्णादिक्षयावहो भवति ।
 सर्वत्रैव वायोर्धातुक्षयात् क्रोपो मार्गस्यावर-
 णेन वा । एवं चापानो नाम वायुः कु-
 पितः सजातीय एवापाने कारणविशेषवशाच्च
 प्रतिहतः सन् ऊर्ध्वमुपरि वर्तते । स चा-
 पान ऊर्ध्वं प्रवृत्तः सन् रसस्थाने उरासि स्थि-
 तिशीलः सन् तत्स्थानेनोदानाख्येन पीड्यते ।
 पीडितश्च तत्र रसस्थाने उरासि कण्ठे च
 सजन् सक्तिमाप्नुवन् गलस्था मूर्धस्थाश्च वा-
 हिनीः । सिराः अनुप्रपूर्य अङ्गान्युत्क्षिपन्निवे-
 त्यादि सुबाधम् ॥

हेतुभेदादित्यादिना वातैककारणस्यैक-
 रूपस्यापि कासस्य रूक्षवदानेकत्वे कारण-
 मुच्यते ॥

हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ।
 यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः

वायोः सरंहसः सवेगस्य हेतुभेदात्
 कारणनानात्वात् प्रतीघाते भेदः यद्यस्मात्ततः
 कासानां रुजाशब्दाद्यौवैषम्यं ज्ञायते । ते-
 नैतदुक्तं भवति । वायुः स्वभावेन सवेगः
 स च वेगो नानाविधकारणवशाद्नाधिको
 भवति । यश्च तस्य प्रतिहन्ता स कार-
 णविशेषवशान्नानाविधे देहस्थाने नानाविधं
 प्रतीघातं करोति । स एव च प्रतीघातो
 रुजाशब्दयोर्निमित्तमतो रुजाशब्दयोर्वैषम्य
 मिति ॥

कुपित इत्यादिना पञ्चानां कासानां
 वातादिक्रमेण लक्षणमुच्यते ॥

कुपितो वातजैर्वायुः शुष्कोरः कण्ठवक्त्रताम् ।
 हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥
 करोति शुष्ककासं च महावेगरुजास्वनम् ।
 सोऽङ्गहर्षीकफंशुष्कं सच्छान्मुक्त्वात्पताव्रजेत् ॥
 पित्तात् पीताक्षिकफता तित्कास्यत्वं ज्वरोभ्रमः
 पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमको मदः ॥
 प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
 कफादुरोऽल्परुद्धमूर्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
 कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ।
 रोमहर्षो घनस्निग्धश्चेतश्श्लेष्मप्रवर्तनम् ॥

सर्वेषां कासानां एकासम्प्राप्तिः । का-
 रणविशेषादोषानुबन्धः । कुपित इत्यादि

वातकासलक्षणम् । पीताक्षिकफतादि पै-
क्तिके उरोरुपसुगित्यादि कफजे ॥

क्षतकासलक्षणमुच्यते ॥

युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ॥
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ।
पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं कुथिनं बहु ॥
घृवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्त्रैर्यकम्पवान् ।
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥
क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्तिर्वलं वर्णश्च हीयते ।
क्षीणस्य सासृङ्मूलत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ॥

युद्धाद्यैस्तैस्तैस्साहसैरयथाबलं बलाधिकाया-
ससेवितैर्वायुः कुपितस्तैरेव साहसैरुस्यन्तःक्षते
सति । किंभूतो वायुः । पित्तेनानुगतो
बली च कासं कुरुते इति सम्बन्धः । तेन
कासेन पुरुषः सशोणितत्वादियुक्तं कफं घृ-
वेद्वमेत् । कुथितं क्लिन्नम् । कण्ठेन रुजता
उरसा च विभिन्नेनेव । सूचीभिरिव ती-
क्ष्णाभिस्तुद्यमानेनोरसा शूलिना च । किं-
भूतः घृवेदाह । पर्वभेदादिमान् । अस्य
च कासिनोऽनन्तरं क्रमाद्वीर्यादयो हीयन्ते ।
एवं च क्षीणस्य सरक्तमूत्रत्वं पृष्ठकटीग्र-
हश्च स्यादिति क्षतकासलक्षणम् ॥

क्षयकासलक्षणमुच्यते ॥

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्षिणः ।
कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं घृवेत् कफं ततः ॥

पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ।
लुप्येत इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ॥

अकस्मादुष्णशतिच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥
ततोऽस्यक्षयरूपाणिसर्वाण्याविर्भवन्ति च ।

राजयक्ष्मवतः पुरुषस्य वायुः प्रधाना
धातवो वातादयो यक्ष्मायतनैः वक्ष्यमाणैः
राजयक्ष्महेतुभिः सर्वैः कुपिताः कासं कुर्व-
न्ति ततः पुरुषः पूतिपूयोपमत्वादियुक्तं कफं-
घृवेत् । पार्श्वे लुप्येते इवापनीयेते इवाकस्मात्-
झटिति । ततोऽनन्तरमस्य च कासिनः स-
र्वाणि राजयक्ष्मरूपाण्याविर्भवन्ति ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥
सिध्येतामपि सानाध्यात्—

इत्येवंरूप एषः क्षयजः कासः क्षी-
णानामवश्यं देहनाशन एव । बलिनां पु-
नर्याप्यो वा देहनाशनो वा । तद्वत् क्ष-
यजवन क्षतजोऽपि कासो विज्ञेयः । क्षी-
णानां देहनाशनो बलिनां पुनर्याप्यो वा दे-
हनाशनो वेति । इत्येवं क्षतक्षयकासौ न
सिध्यतः सानाध्यादभिनवौ सिध्येतामपि ।
न सिध्यतः । सानाध्यान् चिकित्सासम्पत्तेः ॥

—साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्रव्यात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥

तेषां च कासानां मध्ये पृथग्दोषै-
स्त्रयः कासा वातपित्तश्लेष्मप्रभवाः साध्याः ।
द्रव्यात् संसर्गाद्ये कासास्ते मिश्रा यथास्वं

मिश्रलक्षणा भवन्ति ते च याप्याः । स-
न्निपातकासोऽचिकित्स्यत्वान्नोपदिष्टः । सर्वे च
कासाः पृथग्द्वयाच्च स्थविरस्य जरया हेतु-
भूतया याप्याः दोषौषधाक्षमत्वात् ॥

कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयोगदाः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात् त्वरया जयेत् ॥

इति निदाने तृतीयोऽध्यायः ॥

सर्वश्च सर्वदा कासस्त्वरया जेयः ।
यतस्तस्य कासस्योपेक्षया स कासो रोग-
बलादेव श्वासादीनां गदानां हेतुतां यातीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

कासोपेक्षया श्वासस्य सम्भवात्तदेकरूपत्वाच्च
हिध्मायास्तयोर्निर्णयायैकाध्यायारम्भः ॥

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि सर्वेष्वध्यायेषु पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।
आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥

रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाम्बुना ।
क्षुद्रकस्तमकादिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥

श्वासः कासस्य वृद्ध्या भवेत् । अ-
धिकीभूतः कास एव कारणं श्वासस्य ।
रोगस्य च रोगः कारणं भवतीत्युक्तं प्रा-
क् । अथवा पूर्वैर्दोषकोपनैः कासस्य हेतुत्वे-
नोक्तैः श्वासो भवति । तानि च कपायविज्जला-
सात्म्यादीनि । अथवा पूर्वाणि दोषकोप-
नानि सर्वरोगनिदानपठितानि तिक्तकटुका-
दीनि । तैर्यथासम्भवमामादिभिरपि श्वासो
भवत्यतिहिमाम्ब्वन्तैः इति श्वासस्य निदा-
नानि । क्षुद्रादीनि तस्यैव रूपभेदेन पञ्च-
नामानि ॥

कफोपरुद्धेत्यादिना श्वासस्य सम्प्रा-
प्तिरुच्यते ॥

कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।
प्राणोदकाववाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ।
उरस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।

स्वहेतुभिर्दुष्टः सन् पवनः कफेन च
कारणविशेषादुपरुद्धगमनः समन्तादास्थितश्च
प्राणादिवाहीनि स्रोतांसि दूषयन्नुरस्थ एवा-
माशयसमुद्भवरूपं श्वासं कुरुते । आमाश-
यप्रवृत्तिः श्वासस्य व्यापारः ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ।
आनाहः शंखभेदश्च—

सर्वस्य श्वासस्य हृत्पार्श्वशूलादि पूर्व-
रूपम् । प्राणस्य वायोर्विलोमता विपरीत-
गमनं कार्यात् ज्ञायते ॥

तत्रेत्यादिना क्षुद्रादिक्रमेण श्वासानां
लक्षणमुच्यते ॥

—तत्रायासातिभोजनैः ॥

प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयंसंशमनं मरुत् ।

आयासादिप्रेरितो मरुत् क्षुद्रं नाम्ना
स्वयंसंशमनं श्वासं प्रेरयेत् । वेगं कृत्वा
स्वयं शाम्यतीत्यर्थः ॥

प्रतिलोममित्यादिना तमकस्य लक्ष-
णमुच्यते ॥

प्रतिलोमं तिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।
परिगृह्य शिरोग्रीवमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥
कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम् ।
करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥
प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी ।
कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृ-
च्छति ॥

उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।
स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत्
ज्वरमूर्छायुतः शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः ।

पवनः प्रतिलोमं विपरीतं कृत्वा सि-
रा गच्छंस्तेन गमनेन कफमुदीर्य शिरो ग्री-
वां च परिगृह्य पार्श्वमुरश्च पीडयन् कासादिकं
तीव्रवेगं प्राणोपतापिनं श्वासं च करोति ।
तस्य च तथाविधस्य श्वासस्य वेगेन पुरु-
षः प्रताम्येत् । निष्ठ्यूतान्ते च क्षणं सु-
खी भवति । शय्यायां स्थितश्च कृच्छ्रेण
श्वसिति । भित्त्यादौ च निषण्णः स्वास्थ्य-

मृच्छति । सुबोधम् । स च श्वासो मे-
घाम्बुवादिभिः श्लेष्मलैश्चाहारैर्विवर्धते । ए-
वंभूतः श्वासो याप्यो भवेत् । नाम्ना च
तमकः । अथवा बलिनः पुरुषस्य नवः
सन् साध्यो भवेत् । एवंप्रकारेण श्वासो ज्व-
रमूर्छायुतो भवति शीतैश्चाहारादिभिः शा-
म्येत् स तमकविशेषः प्रतमकसंज्ञितः ॥

छिन्नाच्छवसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः
सस्वेदमूर्छः सानाहो वस्तिदाहननिरोधवान् ॥
अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ।
शुष्कास्यः प्रलपन्दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ॥

छिन्नाच्छवासाद्विच्छिन्नं विरामैश्च
श्वसिति । मर्मच्छेदरूपया रुजयार्दितः स्वे-
दादियुतश्च भवति ॥

महता महता दीनो नादेन श्वसिति कथन् ।
उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ।
वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशर्णिवाक् ॥
शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशंखशिरोऽतिरुक् ।

महदारुणेन तु श्वासेन महता ना-
देन श्वसिति । दीनः कथंश्च श्वसिति ।
कथनं नासाशब्दः । उद्धूयमान उत्प्लाव्य-
मानः तथा मत्तर्षभ इव संरब्धः । ज्ञानं
चेतना । विज्ञानं विचारः ॥

ऊर्ध्वश्वास उच्यते ॥

दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥

उर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।
मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥

उर्ध्वाच्छ्वासादूर्ध्वं दीर्घं श्वासिति ।
दीर्घं श्वासं मृच्चतीत्यर्थः । न च श्वास-
मधः प्रत्याहरति । मुक्तं पुनर्नैव प्रवेशय-
तीत्यर्थः । श्लेष्मणा आवृतं मुखं स्रोतांसि च
यस्य स तथोक्तः । गन्धवहो वायुः । तेन
क्रुद्धेनार्दितः । सुबोधम् ॥

साध्यासाध्यविभागं दर्शयति ॥

एते सिध्येयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।

एते सर्वे श्वासा अव्यक्ता अपरिपू-
र्णत्वादर्फुटा सन्तः सिध्येयुः । व्यक्ताः पु-
नः ध्रुवमवश्यं प्राणहराः । इत्युक्ताः श्वासाः ॥

अनन्तरं हिध्मा निर्णयन्ते ॥

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ।

हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमळा महतीति च ॥

गम्भीरा च—

श्वासेनैकं सदृशं हेत्वादि यस्याः सा
तथोक्ता । संख्याप्रकृतिः संख्यास्वरूपम् ।
संश्रय आश्रय उद्भवस्थानम् । भक्तोद्भवादी-
नि पञ्च हिध्माविशेषनामानि ॥

—मरुत्तत्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ।

रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः ॥

करोति हिध्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ।

शमं सात्म्यान्नपानेन या प्रयाति च सान्नजा

तत्र हिध्मासु मध्ये मरुद्वायुरन्नपानै-
स्त्वरया वैपरीत्येन च सेवितैः रूक्षादिभिः

प्रपीडितः सन्मन्दशब्दां क्षवानुगां च हिध्मां
करोति । सात्म्यान्नपानोपशयाच्च अन्नजा भ-
क्तोद्भवोच्यते ॥

आयासात् पवनःक्रुद्धः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तयेत्
जन्तुमूलप्रविष्टतामल्पवेगां मृदुं च सा ।

वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।

क्षुद्रां हिध्मां पवनो वायुरायासाद्धे-
तोः क्षुद्रः स्वल्पः प्रवर्तयेत् । सा तु ज-
न्तुमूलेद्भवाल्पवेगा मृदुश्च । आयासं कुर्वतो
वृद्धिं याति । भुक्तमात्रे च मार्दवं या-
तीति क्षुद्रा ॥

चिरेण यमळैर्वेगैराहारे या प्रवर्तते ।

परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥

कम्पयन्ती शिरोग्रीवामाध्मातस्यातिवृण्यतः ।

प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतिजृम्भणः ॥

यमळा वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ।

यमळा नाम हिध्मा या चिरेण य-
मळैर्वेगैः द्वाभ्यां वेगाभ्यां भवति । परि-
णामोन्मुख आहारे प्रवर्तते परिणते च ।
शिरोग्रीवां कम्पयन्त्याध्मानादिमतः पुरुषस्य
वृद्धिं यातीति यमळा । तस्यास्तु वेगिनी
परिणामवती चेति नामद्वयम् ॥

महत्युच्यते ॥

ध्वस्तभ्रूशंखयुग्मस्य सास्रविप्लुतचक्षुषः ।

स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती

रुन्धती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ।

पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ॥

महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ।

ध्वस्तभ्रूशंखयुग्मत्वादियुक्तस्य पुरुषस्य वाक्तनुस्तम्भादिकं कुर्वती महाहिध्मा प्रवर्तते । सा च महामूलत्वादिरूपा । विप्लुते अनिवद्वे इव चक्षुषी । मर्मघट्टनं हृदयादिरुक् । पृष्ठतोमनं वक्षसो बहिर्निस्सरणम् । महामूला आमाशये प्रथमोत्पत्तिर्यस्याः । तत्र बहुव्यापारवती दृश्यत इत्यर्थः । इति महती ॥

गम्भीरा च पकाशयादित्यादिनोच्यते ॥

पकाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्तते ॥
तद्रूपा सा मुहुः कुर्यात् जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥
गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा --

पूर्ववदिति महतीव ध्वस्तभ्रूयुग्मादिमतस्तनुस्तम्भादिकं कुर्वती चेत्यर्थः । तद्रूपा महामूलत्वादिरूपा । गम्भीरायास्तु विशेषो जृम्भामङ्गप्रसारणं च मुहुर्वेगेषु कुर्यात् । गम्भीरेण चानुनादेन भवति इत्युक्ताः पञ्च हिध्माः ॥

--तासु साधयेत् ।

आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ॥
सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥

तासु हिध्मासु मध्ये आद्ये द्वे भक्तोद्भवा क्षुद्रा च साध्ये । अन्त्ये द्वे महतीगम्भीराख्ये चोपेक्षणीये । या च वेगिनी नाम हिध्मा सा सम्पूर्णलक्षणयुक्ता सत्युपेक्षणीया । सर्वाश्च हिध्माः सञ्चिता-

मत्वादियुक्तस्योत्पन्ना वर्ज्याः । यः पुनः पुरुषो व्याधिभिः क्षीणदेहः । अथवा आहारविच्छेदेन क्षतस्तस्य ॥

सर्वेऽपि रोगा नाशाय नत्वेवं शीघ्रकारिणः ।
हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ
इति निदाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

सर्वेऽपि रोगा नाशाय भवन्ति । न केवलं हिध्माश्वासावेवेति । ते च रोगा एवंभूता अपि शीघ्रकारिणस्तथा न भवन्ति । यथा हिध्माश्वासौ शीघ्रकारिणविति । शीघ्रं स्वं कर्म मारणं कुरुत इति यथोक्तौ । यस्मात्तौ मृत्युकाले कृतालयावन्नश्यंभाविनौ । एतेनानयोः शीघ्राचिकित्सितत्वं दर्शितमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

धातुक्षयेहतुत्वसामान्यः न्महारोगत्वाद्विनाशावहत्वाच्च हिध्माश्वासानन्तरं राजयक्ष्मनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः॥
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः ।
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात्॥

राजयक्ष्मा राजवदनेकरोगेणानुगतो भवति । तस्मिंश्चैव कृतसंश्रये बहूपद्रवजन्म भवतीत्यर्थः । तथा बहवो रोगाः पुरोगमनशीला यस्य । अनेनैतदुक्तम् । उत्पित्सो राजयक्ष्मिणः प्रथममेव पीनसश्चासादिवहुरोगजन्म भवतीति । एतेषां च रोगाणां स्वपरिवारसंयुतानामप्येतदङ्गत्वं विज्ञेयम् । राजयक्ष्मादयश्चत्वारः पर्यायाः । ते च नक्षत्राणामित्यादिना निरुच्यन्ते अथावबोधनाय । तेन राजयक्ष्मेति तत्पुरुषः कर्मधारयो वा । देहौषधक्षयफलहेतुत्वाद्वातुक्षयहेतुत्वाद्वा क्षयः । धातुशोषणाच्छोषः । तेषु रोगेषु मध्ये राजनाद्रोगराट् ॥

साहसं वेगसंरोधः शुक्लौजः स्नेहसंक्षयः ।
अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥

तस्य राजयक्ष्मणः साहसादयश्चत्वारोऽतिसेविता हेतवः । साहसमाविचार्यात्मशक्तिं सेवितमतिमात्रं युद्धादि । वेगानां वातादीनां धारणम् । शुक्लादिक्षयः स्वस्वहेतुभ्यः ॥

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ।

मुखानि स्रोतसां रुध्वा तथैवातिविवृत्य वा ।
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेत् गदान् ॥

तैः साहसादिभिरनिल उदीर्णः पित्तं कफञ्चोदीर्येत्येवमादेः यथास्वं गदान् पीनसादीन् जनयेदिति सम्बन्धः । तानीति शरीरसन्धीन् । सम्प्राप्तिवशात् स्रोतोमुखानि रुध्वातिविवृत्य वा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च सर्पन् प्रसरन् ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षयः ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥
स्थाल्यमत्नान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
भक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥
हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्रतोऽपि बलक्षयः ।
पाण्योरवेक्षा पादस्य शाफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता॥
बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये वैभत्स्यदर्शनम् ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्ध्निगुण्ठनम् ॥
नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिववो भवेत् ।
पतङ्गकृकलासाहिकापिश्वापदपक्षिभिः ॥
केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम् ।
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः॥
ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।

भविष्यतस्तस्य राजयक्ष्मणः प्रतिश्यायादीनि पूर्वरूपाणि । स्थाल्यादौ शुचावप्यशुचिवुद्धिः । पाण्योरवेक्षा निर्हेतुका । तथा काये वैभत्स्यदर्शनम् । मूर्ध्नः शिरसो वस्त्रादिना प्रच्छादनम् । स्वप्ने पतङ्गाद्यभिववो भवेत् । केशादिराश्यधिरोहणम् ।

शून्यग्रामादिदर्शनं च । पतङ्गोऽग्निः ॥
पीनसश्वासकासांसमूर्धस्वररुजोऽरुचिः ।
ऊर्ध्वं विट्संसंशोषावधच्छर्दिस्तु कोष्ठगे ॥
तिर्यक्स्थे पार्श्वरुक्दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः
रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ॥

तस्य च राजयक्ष्मिण ऊर्ध्वं गते
दोषे पीनसादयो भवन्ति । अधोगते पुरी-
षस्य स्त्रंसः शोषो वा । कोष्ठगे दोषे छ-
र्दिर्भवति । तिर्यक्स्थोतस्सु स्थिते पार्श्वरुक्
भवति । सन्धिगे ज्वरो भवति । तेनैत-
दुक्तम् । दोषकोपविशेषपरायत्ता शरीरे
व्याप्तिः । यथाव्याप्ति च रोगसम्भवः ।
सकलव्याप्तौ त्वेकादशरोगसमूहः परिपूर्णो रा-
जयक्ष्मा भवति । स्रोतसां रोधाद्विट्छो-
षः । तेषां विवृतत्वात् स्त्रंसः तेन संख्या-
यामनयोरन्यतरस्य ग्रहणम् । युगपदसम्भ-
वात् । पीनसः श्वासः कासः अंसरुक्
मूर्धरुक् स्वररुक् अरुचिः विशः स्त्रंसः शोषो
वा छर्दिः पार्श्वरुक् ज्वर इत्येकादशरोगस-
मूहः क्षयः ॥

तेषामुपद्रवान् विद्यात् कण्ठोर्ध्वंसमुरोरुजम् ।
जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववहिसादास्यपूतिताः ॥

तेषां पीनसादीनां कण्ठोर्ध्वंसादय उ-
पद्रवाः । रोगस्य पश्चादुत्पन्नो दुःखानुबन्धी
रोग उपद्रवः ॥

तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ।
कण्ठोर्ध्वंसःस्वरभ्रंशःपित्तात्पादास्यपाणिषु

दाहोतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ।
कफादरोचकच्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ॥
प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ।

तत्र वाताधिके राजयक्ष्मणि शिरःशू-
लादिकं लिङ्गम् । पित्ताधिके पाददाहादि-
कम् । कफाधिके अरोचकादिकम् ॥

राजयक्ष्मवतो धातुपुष्टिकरैर्मांसादिभि-
रभ्यवहृतैर्धातुक्षयो जायत इत्यत्र युक्तिमाह ॥

दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोत्वणैः ।
स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च ॥
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।
कुर्यादगच्छन् मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति
पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्वत्रैव चास्य यत् ।
प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥
रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।
अवष्टब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥

दोषैरित्यादि । तस्य राजयक्ष्मवतो
रोगस्वभावेन मन्दानलत्वेन हेतुना दोषैः सो-
पलेपैरपाकादविशदैस्तथा कफोत्वणैश्च स्रोतो-
मुखेषु रुद्धेषु अत एव धातूष्मस्वल्पकेषु सत्सु
रसाख्यो धातुः स्वरथान एव विदह्यमानो ना-
पि रक्तादिधातुषु वहन् तांस्तानुपद्रवान् नहे-
तुकान् कुर्यात् । असृक्च मांसादीनगच्छ-
न्नूर्ध्वं शरीरस्य धावति । अस्य चान्नमन्न-
पक्वत्रैव पच्यते । न तु रसादिक्रमेण त्वन्य-
पाचकैः । कोष्ठ एव पच्यते न धातुस्रो-
तस्सु । अत एव हेतोर्बाहुल्येन मलतामेव
यातमन्नं धातुपुष्टये नालं न पर्याप्तं भवतीत्य-

र्थः । स्तोकेन सारेणाध्याय्यन्ते धातव इति प्रायोग्रहणम् । सुबोधम् ॥

लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधवलक्षमम् ।
वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥

एवंभूतं क्षीणमल्पेष्वपि लिङ्गेषु वर्जयेत् । किंभूतमाह । व्याधीनामौषधस्य च वलं यो न क्षमते । ततो व्याध्यौषधवलक्षमत्वादित्यथा वैपरीत्ये व्याध्यौषधवलक्षमत्वे सर्वेष्वपि लिङ्गेषु सत्त्वक्ष्णीं साधयेदेव त्रिकित्सेदेव न तु वर्जयेत् । इति निर्दिष्टो राजयक्ष्मा ॥

अनन्तरं तदङ्गभूताः प्रधानत्वात् स्वरभेदादयो निर्णयन्ते ॥

दोषैर्व्यस्तैस्समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।
स्वरसादो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥
शूकपूर्णभिकण्डत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात्
पित्तात्तालुगळे दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥
लिम्पन्निव कफात् कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।
स्वरो विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः क्षयात् कषेत्
धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।
कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् ॥

तेषु च वातादिभिः सन्निपातेन क्षया-
न्मेदसा च षट् स्वरभेदाः । तत्रानिलात्स्वर-
भेदे क्षामस्वरत्वादिकं लिङ्गम् । पित्तात्ता-
लुदाहादिकं उक्तावसूयनमपरिपूर्णवचनता ।
लिम्पन्निवेत्यदि कफस्वरभेदलक्षणम् । सन्नि-
पातेन स्वरभेदे स्वरो विबद्धो भवति वाता-

दिस्वरभेदलिङ्गं च भवति । क्षयात्तु स्व-
रभेदः स्वं स्थानं कण्ठादिकं कषेत् धूम-
मिव कण्ठे करोति । मेदसा स्वरभेदः श्ले-
ष्मस्वरभेदलिङ्गो यस्तु कृच्छ्रलक्ष्याक्षरः ।
एतेषु स्वरभेदेषु मध्ये सर्वैस्सन्निपातप्रभवो
यश्चान्त्यो मेदसा एतौ स्वरभेदौ वर्जयेत् ।
शेषाः साध्या इत्यर्थः । उक्तः स्वरभेदः ॥

अरोचक उच्यते ॥

अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।
सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥

दोषैर्वातादिभिर्जिह्वां हृदयं च संश्रि-
तैः पृथक् त्रिभिररोचको भवेत् । तेषां को-
पे कारणं सामान्यमुक्तम् । सम्प्राप्तिवशा-
त्तु रोगविशेष इति सर्वत्र बोद्धव्यम् ।
त्रिभिर्दोषैः पृथक् त्रयोऽरोचकाः सन्निपातेन चतु-
र्थः । जिह्वाहृदयसंश्रितेनेत्यर्थोल्लभ्यते । म-
नसः सन्तापेन नानाविधेन शोकक्रोधादिना
कृतेन पञ्चम आगन्तुः । तत्रापि चागन्तू-
नामागन्तुकारणोपतापमनु तत्पीडयानुबन्धो भ-
वत्येवेति पूर्वं व्याख्यातम् ॥

कषायतिक्तधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।
सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥

वाताद्युद्भवेष्वरोचकेषु लिङ्गं क्रमाद्य-
थासंख्येन मुखे कषायादीनामुपलम्भः । स-
न्निपातेत्येऽरोचके मुखं विरसं दूरसं भवति ।
शोकक्रोधादिषु यथामलं य एव दोषानुब-
न्धं गृह्णाति तल्लक्षणं भवतीत्यर्थः । अथवा

भयशोकयोर्वातिकात् क्रोधे पित्तादिति यथामलम् । उक्तोऽरोचकः ॥

छर्दिरुच्यते ॥

छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।
उदानो विकृतो दोषान् सर्वास्वप्यूर्ध्वमस्यति ॥
तासूत्केशास्य लावण्यप्रसेकारुचयोऽप्रगाः ।

वातादिभिः सन्निपातेन द्विष्टार्थजा चेति पञ्च च्छर्दयः । सर्वासु च्छर्दिपूदानो नाम वायुर्दोषान् वातादीन्यूर्ध्वं मुखेन अस्यति क्षिपतीति साधारणा सम्प्राप्ति । सर्वासु चोत्केशादीनि पूर्वरूपाणि ॥

नाभिमित्यादिना वातादेर्लक्षणमुच्यते ॥
नाभिं पृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ।
ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ।
शब्दोद्धारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् ॥
कासास्यशोषहन्मूर्धस्वरपीडाकृमान्वितः ।
पित्तात् क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥
सासृगमलं कटूष्णं च तृणमूर्छादाहतापवान् ।
कफात् स्निग्धं घनं श्वेतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ॥
मधुरं लवणं भूरिप्रसक्तं लोमहर्षणम् ।
मुखश्चयथुमाधुर्यतन्द्राहृत्तासकासवान् ॥

वायुर्नाभ्यादि रुजन्नाहारमुत्क्षिपेत् तदनन्तरं च विच्छिन्नत्वादियुक्तं वमेत् कासाद्यन्वितः पुरुष इति वातात् छर्दिलक्षणम् । पित्तात् छर्द्या वृडादिमान् क्षारोदकनिभत्वादियुक्तं वमेदिति पित्तच्छर्दिः । कफाच्छर्द्या मुखश्चयथ्वादियुक्तः पुरुषः स्निग्धः सादियुक्तं वमेत् ॥

सर्वलिङ्गा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता याच तां त्यजेत्
पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ।

या च्छर्दिः सर्वैर्मलैर्वातादिभिः सा सर्वलिङ्गा सर्वानन्तरोक्तवातादिलिङ्गसंयुक्ता । या च्छर्दिर्वेगवती मूत्रशक्नुन्धिरियादिनारिष्टेषूक्ता ते द्वे अपि त्यजेत् । असर्वलिङ्गा तु सान्निपातिकी चिकित्सैव । या छर्दिः पूत्यादीनां दर्शनश्रवणचिन्तनादिभिश्चित्ते तप्ते हृदि च क्लिष्टे भवति एषा द्विष्टार्थजा इति पञ्च च्छर्दयः ॥

वातादीनेव विमृशेत् कृमिदृग्णामदौहृदे
शूलवेपथुहृत्तासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ॥
कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च —

कृष्णादिषु याः छर्दयः ता नातः पृथग्भूतास्तासां वातादिहेतुत्वात् । अतस्तासु चरसृषु च्छर्दिषु वातादीनेषु बुद्ध्या लक्ष्यगैर्विमृशेत् । दौहृदं प्रथमगर्भे मातुर्नानविवाहारेच्छा तस्यालाभाया छर्दिः सेयर्थः । कृमिजायास्तु शूलादीनि लक्षणानि । विशेषान् कृमिहृद्रोगस्य लिङ्गैः श्यावनेत्रत्वादिभिः कृमिजां छर्दिं वदेदिति संबन्धः । इत्युक्ताश्छर्दयः ।

हृद्रोगा उच्यन्ते ॥

—स्मृताः पञ्च तु हृददाः ।
तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च संभवः ॥

वातादिभिः सन्निपातेन कृमिभिश्चेति पञ्च हृद्रोगाः स्मृता आचार्यैः । तेषां च हृशो-

गाणां गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणैर्हेतुभिः संभवः ॥

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्येते स्फुटतीव च ।

भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यताद्रवः ॥

अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ।

वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।

पित्तातृष्णाभ्रमोमूर्च्छा स्वेदो दाहोऽम्लकः कृमः

छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ॥

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारि कंसाश्मगर्भवत् ।

कासाग्निसादनिष्ठेव निद्रालस्यारुचिज्वराः ॥

अल्पनिद्रान्तेन ग्रन्थेन वातहृद्रोगलक्षणम् । अत्यर्थशब्देनैतत् गमयति अन्येष्वपि हृद्रोगेषु हृदयं शूल्यते अतिशयेन तु वातज इति । अकस्मादहेतुकः । ज्वरान्तेन पित्तहृद्रोगलिङ्गम् । पित्ताङ्गेषु । हृदयस्तम्भादिकं लिङ्गं श्लेष्मणा हृद्रोगे भवति । हृदयं भारि गुरुकंसगर्भवदश्मगर्भवच्च ॥

सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ।

तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कण्डूः कफस्रुतिः ॥

हृदयं प्रततञ्चात्र क्रकचेनेव दार्यते ।

चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ॥

यस्तु विभिर्दोषैर्हृद्रोगः स सर्वलिङ्गो भवति । कृमिहृद्रोगे श्यावनेत्रत्वादि लिङ्गम् । अत्र कृमिहृद्रोगे कृम्युपघातवशात्सततं हृदयं क्रकचेनेव दार्यते । क्रकचः करपत्रम् । तं च कृमिहृद्रोगाख्यमामयं घोरं शीघ्रकारिणं च शीघ्रं चिकित्सेत् महामर्मेहृदयस्य कृमिभिर्भक्षणत् । इत्युक्ता हृद्रोगाः ॥

तृष्णा उच्यन्ते ॥

वातात्पित्तात्कफात्तृष्णासन्निपातद्रसक्षयात्

षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥

सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।

सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापतृद्दाहमोहकृत् ।

वातादिविशेषेण षट् तृष्णा भवन्ति ।

उपसर्गोऽन्यरोगाभिषङ्गः । सर्वासु तृष्णासु

वातपित्ते प्रधानं कारणम् । तयोश्च वातपित्तयोः प्रकोपः सौम्यस्य रसाख्यधातोः कार

णवशेन प्रशोषणात् । स च तत्प्रकोपः स-

र्वदेहभ्रमोत्कम्पादिकृत् ॥

जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ।

संशोष्य तृष्णाजायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥

मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।

कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं कृमः ॥

प्रलापश्चित्तिभ्रंशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथामयाः ।

सर्वाश्च तृष्णा जिह्वामूलादिकं संशोष्य जायन्ते । सर्वासां मुखशोषादितृड्ग्रहोक्तामयान्तं सामान्यलक्षणम् । तृड्ग्रहोक्ता आमयाः शोषादयो रोगानुत्पादनीयोक्ताः ॥

मारुतात् क्षामता दैन्यं शंखतोदः गिरोभ्रमः

गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥

शीताम्बुपानादृष्टद्विषपित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ।

रक्तक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥

क्षामतादिकं मारुतात्तलक्षणम् । मूर्च्छादिकं पित्तात् ॥

तृष्णासु शोषे वातपित्तं कारणमुक्तं तत् कफे कदाचित्सौम्यत्वान्न संभवत्यतः कफजायाः संप्राप्तिरुच्यते ॥

कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
स्रोतस्सु सकफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।
आध्मानं शिरसो जाळयं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः
आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा ॥

कफः कुपितस्तोयवाहिषु स्रोतस्सु
यदा मारुतं रुणद्धि तदा तेन मारुतेन
स कफः शोष्यते पङ्कवत् । ततः कफे शुष्के
अविपाकान्तं तृष्णाया लिङ्गं भवतीति क-
फतृष्णा । सन्निपातेन तृष्णा सर्वलक्ष-
णा भवति ॥

आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम्
ऊष्मारुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात् पित्तजैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या

या त्वामोद्भवा सा वातपित्तजैव

(यतः आमिनावच्छन्नेनस्यापाकेन तर्पणाभावाद्बुद्ध्याभ्यां
वातपित्ताभ्यां जन्यते । उष्णेनातपादिना क्लान्तस्य सतस्तहसा
शीतोदकसेवनात् या तृड् दृष्टा सा पित्तजैव)
बोद्धव्या । यान्तूष्मरूपं पित्तं वृद्धं शरीरे
व्याप्य वर्तमानं बहिः शीताम्बुत्प्रेकात् प्र-
तिहतं कोष्ठे प्रविष्टं तृषं करोति सा । या
पानस्य मद्यस्यातिपानेन भवति सा च पि-
त्तजैव । तथा तीक्ष्णाग्नेः पुरुषस्य स्नेहेन
या तृष्णा सा च पित्तजैव । न सर्पिः
केवलं पित्ते पेयमिति स्मर्तव्यम् ॥

स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णारसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥

शोपमेहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता

इति निदाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्निग्धदिभोजनेन या तृष्णा सा क-
फोद्भवेति विज्ञेया । रसक्षयलक्षणेन क्षया-
त्मिका तृष्णा ज्ञेया । रसक्षयलक्षणं रसे
रौक्ष्यमित्यादिकं सूत्रोक्तम् । एषा पञ्चमी
तृट् । शोषादिदीर्घरोगोपसर्गाद्या तीव्रा तृट्
सोपसर्गात्मिका षष्ठी । इत्युक्तास्तृष्णाः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

वातकोपहेतुसामान्याद्वातुशोषणसामा-
न्याच्च राजयक्ष्मानन्तरं मदात्ययादिनिर्णया-
याध्यायारम्भः ॥

अथातो मदात्ययनिदानं नामाध्यायं
व्यख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

मदेनात्ययो मदात्ययः मदेहेतुको व्या-
धिरित्यर्थः । मदो नाम चित्तधातुविकारः ।
स च मदकार्यम् । मद्यं च यथा कार-

णतां तत्र प्रतिपद्यते तथा तीक्ष्ण इत्यादिना दर्शयति ॥

तीक्ष्णोक्ष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यवाय्याशुकरं लघु
विकाषि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥
तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चितोपप्लाविनोगुणाः
जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥

तीक्ष्णादिगुणदशकसंयुक्तं मद्यम् । तेनास्मान्मद्यात्तीक्ष्णादिगुणविपरीतमन्दादिगुणदशकसंयुक्तस्यौजसो विपर्यय एव । तीक्ष्णादयो गुणा विषेऽप्युक्ताः । तत्रस्थाश्च ते जीवितान्ताय जायन्ते । तत्र तेषामुत्कर्षवृत्तिर्हेतुः । अनेनैतत् कथयति । विषं मद्यं सममेवौजसो विपरीतामिति ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
आद्ये मदे —

अत एव यतो मद्यं तीक्ष्णादिगुणमोजो मन्दादिगुणं अतो विपर्ययान्मद्यं सेवितं तीक्ष्णादिभिः सर्वैर्दशभिर्गुणैरोजसो मन्दादीन् दशापि गुणान् विक्षोभ्य चेतो विक्रियां नयति अयमाद्यो मदः ॥

— द्वितीये तु प्रमादायतने स्थितः ।
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यवबुध्यते ॥

ततो मद्यस्यातिपानेन द्वितीयो मदो भवति । यस्मिन् प्रमादायतने प्रमादकारणभूते स्थितः पुरुषो दुर्विकल्पहतः सन् मूढस्तदेव सुखमित्यवबुध्यते ॥

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव व्याळो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥
इयं भूमिरवद्यानां दौर्शील्यस्येदमास्पदम् ।
एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥

ततोऽपि तृतीयो मदो भवति । यस्य द्वितीयेन तथाविधः सन्धिर्भवति यं सन्धिं प्राप्य रजस्तमोभ्यां युक्तः सन् पुरुषो निरङ्कुश इव व्याळो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः । निरङ्कुशः स्वतन्त्रवृत्तिः । व्याळो दुष्टगजः । अवद्यानां दोषाणां इयं भूमिः । यो मध्यमोत्तमयोः सन्धिः । देशिक उपदेष्टा ॥

निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशम् ॥

यदा तु तृतीयं मदं संपूर्णं प्राप्नोति तदा सः पापान्मरणादपि पापतरां दशामवस्थां गतो निश्चेष्टः सन् शववच्छेते । एतदेवानन्तराक्तं मदत्रयलक्षणम् ॥

धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ।
मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥

तच्च मद्यं बुधः शीलयितुं नार्हति यस्मिन्नासक्तो धर्माधर्मादिकं दृष्टादृष्टफलं न जानाति । तन्मद्यं कथं बुधः शीलयेत् । मद्ये नित्यं मोहांदयः संश्रिताः तत्कारणत्वात् । अपतानको वातव्याधौ वक्ष्यते ॥

यत्नैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥
मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।

अथवा किं मोहादिभिरुक्तैर्यत्रैकः स्मृ-
तिविभ्रंशस्तत्र यदसाधु तत् सर्वं स्थितमेव ।
तच्च मद्यं अयुक्त्या युक्तं सुतरामसाधु ।
तथा चान्नमयुक्तियुक्तं व्याधये भवति अ-
थवा मरणाय भवति । एतन्न कदाचिददृ-
ष्टक्षयै । मद्यं पुनरयुक्तियुक्तं त्रिवर्गादिना-
शनेऽपि पर्याप्तं भवति । धीर्वस्तुग्रहणशक्तिः ।
धैर्यं मनसः स्थिरत्वम् । आदिग्रहणेनान्ये-
षां श्लाघ्यानां गुणानां ग्रहणम् ॥

नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥
ास्नग्धाः सत्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः
मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्रयः ॥

तच्च मद्यं न सर्वत्र दोषावहत्वेन सं-
भवति यतो बल्यादयो बहुनापि मद्येन ना-
तिमाद्यन्ति । तदन्वयाः मद्यपकुलोत्पन्नाः ॥

विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विस्रग्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाम्लरूपेण साजीर्णे बहुनाति च ॥

तत्स्वरूपविपर्यये चातिमाद्यन्ति । त-
था विस्रग्धाः सुविश्वस्तास्तथा कुपिताश्च
ये । अम्लरूपेण च मद्येन सर्व एवातिमाद्यन्ती-
ति संबन्धः । तथा साजीर्णे पीतेनापि ।
बहुना च पीतेन ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः
सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।
विद्भेदः सततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः
शिरःपार्श्वस्थिरुक्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ।
उरोविवन्धस्तिमिरं कासश्वासप्रजागराः ॥
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ।
प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुस्वप्नदर्शनम् ॥

वातादिभिः सन्निपातेन च चत्वारो
मदात्ययाः स्युः । सर्वेषामपि त्रिदोषजत्वे
भूयसा व्यपदेशः । सर्वेषां मदात्ययानां प्र-
मोहादि साधारणं लिङ्गम् । सौम्याग्नेयो
ज्वरो यो मिश्रलक्षण इत्युक्तः ॥

विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्धरुजोऽनिलात् ।
स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥
पित्तादाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ।
देहो हरितहारिद्रो रक्तेनेत्रकपोलता ॥
श्लेष्मणा छर्दिहृल्लासनिद्रोदार्दङ्गगौरवम् ।
सर्वजे सर्वलिङ्गत्वम्--

एषु लिङ्गेषु सत्स्वपि वातिके जा-
गरादिकं सातिशयं भवति । पित्तादाहा-
दिकम् । श्लेष्मणा छर्द्यादिकम् । सान्निपा-
तिके मदात्यये सर्वलिङ्गत्वम् । इति
मदात्ययः ॥

अनन्तरं मद्यकारणौ ध्वंसकविक्षयौ
निर्णयिते ॥

—मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥

सहसानुचितं चान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ ।
भवेतां मारुतात् कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥
ध्वंसके श्लेष्मनिष्टीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।

शब्दासहत्वं तन्द्रा च विक्षयेऽङ्गशिरोऽतिरूक् ।
हृत्कण्ठरोधः संमोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः

यो नरो मद्यपः सन्मद्यं बहुकालं
त्यक्त्वा सहसान्यदनुचितं मद्यं पिबेत् तस्य
वाताद्धेतोर्ध्वसकविक्षयौ नास्मा कष्टौ व्याधी
भवेताम् । दुर्बलस्य तु विशेषेण तौ स्या-
ताम् । ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवादि लक्षणम् ।
विक्षयेऽङ्गरुगादि ।

मद्यमुपसंहरति निवृत्त इत्यादिना ॥

निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकः ॥
विकारैः स्पृश्यते जातु न स शरीरमानसैः ।

सुबोधम् ।

अनन्तरं मद्यवाञ्छितोपघातसामान्याद-
त्रैव मदादयो निर्णयन्ते ॥

रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥
रसासृक्चेतनावाहिस्रोतरोधसमुद्भवाः ।
मदमूर्च्छासन्त्यासा यथोक्तबलोत्तराः ।

रजोमोहाद्यभ्यासपरस्य पुरुषस्य दोषै
रसादिवाहिषु स्रोतस्स रुद्धेषु मदादयो व्या-
धिविशेषा उत्पद्यन्ते । ते च यथोत्तरं बलाधि-
काः । मदान्मूर्च्छास्ततः सन्त्यास इति ॥

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।
सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलस्खलितचेष्टितः ॥
रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।
पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ।
खल्पासंबद्धवाक्पाण्डुः कफाद्धानपरोऽलसः
सर्वात्मा सन्निपातेन —

तेषु च वातादिभिः सन्निपातेन रक्तम-
द्यविषैश्चेति सप्त मदाः । सक्ताभाषत्वादियुक्तः
पुरुषो वातोद्भवे मदे भवेत् । पित्तेन क्रोधन-
त्वादियुक्तः । कफात् ध्यानपरत्वादियुक्तः ।
सन्निपातेनानन्तरोक्तसर्वलिङ्गः ॥

— रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥

पित्तलिङ्गं च मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता ।
विषात्कम्पोऽतिनिद्राचसर्वेभ्योऽभ्यधिकश्च सः
लक्ष्येल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।

रक्तात् मदे स्तब्धाङ्गदृष्टिता पित्तलिङ्गं
च भवति । मद्येन मदे विकृतेहत्वादि लिङ्गम् ।
विषात् मदे कम्पोऽतिनिद्रा च भवति ॥ स ए-
व सर्वमदेभ्योऽधिको दुस्साधतावहः । तेषु च
शोणितादिमदेषु वातादीन् लक्षणोत्कर्षात् लक्ष-
येत् । अनेनैतदुक्तम् । रक्तमद्यविषमदाः य-
द्यपि त्रिदोषजास्तथाप्युत्कृष्टेन वातादीनामन्यत-
मस्याधिक्यं व्यवसेत् । इत्युक्ता मदाः ॥

मूर्च्छाया उच्यन्ते ॥

अरुणं नीलकृष्णं वा खं पश्यन् प्रविशेत्तमः ॥
शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्ध्रमः ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके
पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।
विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ॥
भिन्नविण्नीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥
तमश्चिराच्च बुध्येत सहलासप्रसेकवान् ।
गुरुभिस्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥
सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।
पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥

मारुतात्मके मूर्छाये पुरुषोऽरुणं नालं
कृष्णं वा आकाशं पश्यंस्तमः प्रविशेत् शीघ्रं च
प्रातिबुध्येत हृत्पिण्डादिकं चात्र भवति । त-
मःप्रवेशः अचैतन्यम् । रक्तं पीतं वेत्यादि पि-
त्तमूर्छायलक्षणम् । मेघेत्यादिकं कफमूर्छायल-
क्षणम् । त्रिभिर्दोषैर्मूर्छायः सर्वाकृतिः सर्वरू-
पो भवति महारम्भत्वेऽपर इवापस्मारः । अयं
तु मूर्छायो बीभत्सचेष्टितैर्मूलपुरीषोत्सर्गादिभि-
र्विना निश्चेष्टं पुरुषमाशु पातयति ॥

अपस्माराद्विना मदमूर्छाययोः पुनरवबो-
धे दोषेध्वित्यादिना हेतुरुच्यते ॥

दोषेषु मदमूर्छायाः कृतवेगेषु दोहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति सन्यासो नौषधैर्विना ॥

देहिनां कृतवेगेषु सत्सु दोषेषु मदमूर्छा-
याः स्वयमेवौषधनिरक्षमेवोपशाम्यन्त्यावेगका-
लम् । सन्यासः पुनरौषधैर्विना न शाम्यति ॥

सन्यासः क उच्यत इत्याह ॥

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
सन्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥
कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
अभियेत शीघ्रं शीघ्रं चोच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥

वागित्यादि । अतिबलाः स्वकाणविशेष-
वशाद्वातादयो दुष्टाः वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षि-
प्य गृहीत्वा परस्परं सन्निपतिताः प्राणायतनसं-
श्रिताश्च सन्यासं कुर्वन्ति । प्राणायतनं हृद-
यादि । तेन च सन्यासेन पुरुषः काष्ठभूतो
मृतोपमश्च भवति । तत्र यदि शीघ्रं चिकि-
त्सा न प्रयुज्यते ततो अभियेतैव ॥

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघे इवातटे ।
सन्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ॥

तथा भिषक् सन्यासे विनिमज्जन्तं नर-
माशु निवर्तयेत् अगाधे गम्भीरे ग्राहबहुले अ-
तटे च सलिलौघे निमज्जन्तं नरं यथा बान्धवा
निवर्तयन्ति ॥

मदमानेत्यादिना मदात्ययनिदानन्वान्म-
द्येनैवोपसंहरन्नाह ॥

मदमानरोषतोष-
प्रभृतिभिरिभिर्निजैः परिष्कृतैः ।
युक्तायुक्तं च समं
युक्तिवियुक्तं च ॥

तोषो हर्षः । प्रभृतिशब्देन कामक्रौधाद-
यः । युक्तायुक्तं च सममिति कृत्याकृत्यविवे-
को न भवति ॥

एवं विधिहीनस्य दोषमुक्त्वा बलकाले-
त्यादिना विधियुक्तस्य पुनर्गुणमाह ॥

बलकालदेशसात्म्य-
प्रकृतिसहायामयवयांसि ।
प्रविभज्य तदनुरूपं
यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥
इति निदाने षष्ठोऽध्यायः ।

बलादीनि पृथङ्ग्निरूप्य बलाद्यनुरूपमेव
यदि मद्यं पिबति ततोऽमृतमेव पिबति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

प्राणायतनाश्रयत्वसामान्यान्मदात्ययनि-
दानादनन्तरमर्शोनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातोऽर्शसां निदानं नाप्राध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहु रात्रेयादयो
महर्षयः ।

अरिचद्विशसन्तीत्यर्शांसि । तानि पु-
नर्वहूपकाराणि सुवहूपद्रवाणे च पायुमेद्रा-
दिसंश्रया मांसकीलाः । समासतस्तु द्विवि-
धान्यर्शांसि सहजानि जन्मोत्तरकालजानि च ।
पुनश्च द्विविधानि शुष्काण्यार्द्राणि च । सर्वेषां
पुनरधिष्ठानं भेदो मांसं त्वक् च । स्थूला-
न्प्रतिबद्धोऽर्धपञ्चाङ्गुलो हि गुदः । त-
स्मिन् पूर्वमुक्ता दलीसंज्ञास्ति नः पेश्योऽध्य-
र्धाङ्गुलाः । ताः प्रवाहिणी विसर्जनी संवर-
णी च । रोमान्ताच्छ्वयर्धपदं गुदोष्ठमाहुः ।
प्रथमा तु गुदोष्ठादङ्गुलमात्रे ॥

अनेकप्रकाराः वाय्वादिषु मांसकीला
अरिचच्छत्रुद्विशसनादुशासीत्युच्यन्ते । सु-
बोधम् । पूर्वमित्यङ्गविभागे । बाह्याद्रोमा-
न्तादध्यधेयवमानो गुदोष्ठो भवति । विभा-
गपरिज्ञानायैतत् प्रदर्शितम् । गुदोष्ठादध्यधे-
यवमानादनन्तरेऽङ्गुलमात्रे प्रथमा वली ॥

तत्र सहजानां गुदवलीबीजोपतप्तिराय-
तनम् । तस्या द्विविधो हेतुः मातापितोरपचा-
रो दैवं च ॥ ताभ्यां सन्निपातप्रकोपः । त-

स्मात्तन्मसाध्यानि । एतेन कुलजाः सर्वे वि-
कारा व्याख्याताः ॥

पुरुषस्याधानकाले येन बीजांशेन व-
लय उत्पद्यन्ते तस्य दोषैरुपतप्तिः सह-
जानामर्शसां हेतुः । तस्या इत्युपतप्तेः ।
नाभ्यामिति मातापित्रपचारदैवाभ्याम् । त-
स्मादिति विशिष्टबीजोपतापात् । तानीति स-
हजानि । एतेनेत्यादिना बीजोपतापहेतुत्वेन
सर्वेषां कुलजानां व्याधीनामसाध्यत्वं व्या-
ख्यातम् ॥

विशेषतस्तु सहजानि दुर्दर्शनपुरुषपा-
ण्डूपचित्तरुणान्यन्तर्मुखानि बहूपद्रवोपद्रुता-
नि भवन्ति ॥

सामान्यार्शोलक्षणसंभवेऽपि सहजानां
दुर्दर्शनत्वादिनातिशयः । दुर्दर्शनानि यन्त्रप्र-
वेशमार्जनादौ द्रष्टुं नार्हन्तीति ॥

अथेतराणि षड्विधानि पृथग्दोषैः सं-
सृष्टैः सन्निपातितैः शोभितैश्च । तत्र वात-
श्लेष्मोत्तराणि शुष्काण्ये रक्तपित्तोत्तराण्या-
र्द्राणि ॥

इतराणि जन्मन उत्तरकालभावीनि ।
पृथग्दोषादिभेदेन षड्विधानि षट्प्रकाराणि ।
संसर्गं एकजातित्वात् पूर्वाचार्यानुरोधेनैकत्व-
मुक्तम् । सर्वेषां चार्शसां वातश्लेष्मान्वया-
च्छुष्कत्वं भवति रक्तपित्तान्वयाच्चाद्र्द्रत्वम् ॥

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः । स यदा
मलोपचयमादधाति पुनश्चोत्कृष्टविषमकठि-
नासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोष्ठादिप्रयाणादति-

व्यवायाद्वस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानादिना गुद-
क्षणनादभीक्षणं शीताम्बुसंस्पर्शाच्चैललोष्ठतु-
णादिसंघर्षात् प्रततातिप्रवाहणाद्वातमूत्रपुरी-
षवेगोदीरणधारणात् स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्-
भोत्पीडनाद्विषमप्रभूतेरेवंविधैश्चापरैः कुपितो
वायुरपानस्तं मलमुपचितमयोगतमासाद्य गु-
दवलीष्वाधत्ते । ततस्तास्वभिष्यण्णास्वर्शासि
संभवन्ति ॥

प्राशुक्तः सर्वरोगनिदाने तिक्तकटुके-
त्यादिना सामान्यदोषकोपहेतुः स यदा म-
लानां वातादीनामुपचयं वृद्धत्वमादधाति ।
पुनश्चोत्कटकासवादिनाऽपनो वायुः कुपितस्त-
मुपचितं मलं दोषं संहृय गुदवलीष्वाध-
त्ते । तदा तेन दोषेण तासु गुदवलीष्वा-
भिष्यण्णासु शिथिलीकृतास्वर्शासि संभवन्ती-
त्येवमर्शसां संप्राप्तिर्निदानं चोक्तम् ॥

तेषां पूर्वरूपाणि कृच्छ्रात् पक्तिरान्त्र-
कूजनमुद्गरबाहुल्यमम्लकोऽन्नाश्रद्धाविष्टम्भो-
श्मगर्भाभनाभित्वमाटोपोऽवस्तात् कृच्छ्रेण स-
शब्दस्य च वायोः प्रवृत्तिर्वहुमूत्रत्वमल्पपुरी-
षता गुदपरिकर्तनं सक्थियमदनमक्ष्णोः श्वय-
थुरविमलेन्द्रियत्वमालस्यं तन्द्रा काश्यं दौर्ब-
ल्यमाशङ्का ग्रहणीदोषशोफोदरपाण्डुरोगगुल्मे-
षु । जातेषु चैतानि लिङ्गानि प्रव्यक्ततराणि
भवन्ति ॥

तेषां जन्मोत्तरकालभाविनामर्शसां कृ-
च्छ्रात् पक्तिरित्यादीनि पूर्वरूपाणि । सुबो-
धम् । ग्रहणीदोषादिष्वशङ्का स्तोकं स्तोकं
तल्लक्षणयुक्तत्वात् । जातेषु त्वर्शस्तु एता-

नि कृच्छ्रं पक्तिरित्याद्युक्तानि प्रव्यक्ततरा-
णि भवन्तीत्युक्तानि लिङ्गानि ॥

तैः खल्वधोमार्गोपरोधाद्यायुरपानो नि-
वर्तमानः समानव्यानोदानप्राणान् पित्तश्ले-
ष्माणौ च प्रकोपयन्नलमुपमृद्नाति ॥

तैरर्शोभी रुद्धोऽपानो वायुः प्रतिनिवृ-
त्तः समानादीन् क्रमेण कोपयन्नलमुपमृद्ना-
ति नाशयति ॥

अथ सर्व एवार्शसो भवत्यतिकृशो
विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविवद्वतातमूत्रपु-
रीषोऽश्मरीशर्करावाननियतविवद्रमुक्तामयक-
भिन्नशुष्कवर्चास्तथान्तरान्तराश्वेतपाण्डुहरित-
पीतरक्तारुगतनुसान्द्रपिच्छिलोपवेशी नाभे-
वंक्ष्णोदेशप्रचुरपरिकर्तिकांनितः सगुदशू-
लप्रवाहिकाप्रहर्षप्रमोहोऽल्पशुक्रमजोऽल्पभुक्
सिरासंतगात्रः क्रोधनो दुरुपचारः कासश्वा-
सपीनसतृष्णारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्व-
यथुस्रवथुत्रेपथुमथुपरीतस्तैमिरिकः शिरःशू-
ली क्षामाभेन्नखरः कर्णरोगी सज्वरः साङ्ग-
मर्दः सर्वपर्वस्थिशूलोऽन्तरान्तरा हृदयकुक्षि-
पार्श्ववृष्टवस्तित्रिकग्रहोपतप्तः प्रध्यानपरः पर-
मलसश्च ॥

सर्वोऽर्शसः सहजार्शोभिर्युक्त उत्तरका-
लभाविभिर्वाप्युपतप्तः अतिकृशादिरूपो भव-
ति । अर्शासि विद्यन्ते यस्य सोऽर्शसः ।
अर्शआदिभ्योऽच् प्रत्ययः । प्रचुराः प्रभू-
ताः प्रबद्धा असम्यक्प्रवृत्ता वातादयो य-
स्य । अश्मरीशर्करयोर्विशेषो वक्ष्यते । वि-
बद्धमुक्तादित्वेनानियतरूपं वर्चः पुरीषं यस्य

स तथोक्तः । समन्ताच्छेदनमिव परिक-
र्तिका । दुःखेन परिचारकैरुपचर्यत इति
दुःखोपचारः । अन्तरान्तरेति कादाचि-
त्कत्वलक्षणाय ॥

तत्र वातोल्बणानि शुष्कम्लानकठिन-
परुषरुक्षयावारुणानि तीक्ष्णरफुटितमुखानि
विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीकर्कन्धु-
सिद्धार्थविम्बीस्तर्जूरफलप्रमाणानि वक्राणि
मिथो विसदृशानि कटीपार्श्वादिष्वधिकवेदना-
नि सशूलोदावर्तकराणि गुल्माष्टीलाष्टीहोद-
राणि चास्य तन्निमित्तान्येव । कृष्णत्वङ्म-
खनयनवदनमलाश्च भवन्ति ।'

तत्रेत्यादिना वातोल्बणानां विशेषलक्ष-
णं मिथो विसदृशानि परस्परविलक्षणानि ।
गुल्मादीनि चास्य तन्निमित्तान्यशौनिमित्ता-
न्येव भवन्ति । रोगश्च रोगस्य हेतु-
र्भवतित्युक्तम् ॥

पित्तोल्बणानि नीलाग्राणि रक्तपीत-
कृष्णानि मृदुकिथिलानि स्पर्शसहानि विस्त्र-
गन्धीनि तनूनि तनुरक्तस्रावीणि दाहपाकव-
न्ति ज्वरमोहारुचिकराणि यकृतप्रकाशानि शु-
कीजह्वाजलौकाववत्रसदृशानि यवमध्यानि प्र-
क्लिन्नानि भिन्नपीतवर्चासि हारिद्रत्वङ्मखा-
दिकराणि च ॥

नीलाग्राणीत्यादि पित्तोल्बणानां विशे-
षलक्षणं सुबोधम् ॥

श्लेष्मोल्बणानि महामूलानि स्थिरस्ति-
ग्धपाण्डुवृत्तोपचितानि गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपि-

च्छिलानि सुहसुप्तानि स्पर्शक्षमाणि करीरप-
नसास्थिगोस्तनाकाराण्यतिमात्रोत्थानप्रवाहि-
कावक्षणाहनाभिपरिकर्तिकाह्लासप्रसेक-
कासश्वासर्पनमारुचिच्छर्दिक्कृच्छ्रमूत्रप्रमेहशीत-
ज्वरशोफशिरागोरवेन्द्रियोपलेपाग्निमार्दवकै-
व्यामविकारप्रबलानि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति
कण्डूबहुलानि सश्लेष्मवसाप्रकाशातिमलोपवे-
शीभिः शुक्लत्वनडखादिकराणि च । लक्षण-
रुकरात् संसर्गसन्निपत्तजानि विभजेत् ॥

महामूलानि त्यादि श्लेष्मोल्बणानां विशे-
षलक्षणम् । सुप्तसुप्तान्यलसानि । अतिमात्रो-
त्थानं विरेकः । प्रवाहिका निस्तानिका । ह-
दुच्छेद्युक्तः प्रसेको ह्लासः । इन्द्रियाणामु-
पलेप इवोपलेपो विषयग्रहणाशक्तत्वम् । अग्नि-
मार्दवग्रहणं कफजेत्वतिशयार्थम् ॥

रक्तोल्बणानि तु वटप्ररोहविद्रुमकाक-
नन्दिकाफलाभानि पित्तलक्षणानि च तथा
गाढपुरीषप्रतिपीडितान्यत्यर्थं दुष्टमुष्णरसक्
सहसा विसृजन्ति । तस्यातिप्रवृत्तौ रक्तक्ष-
योपद्रवा भवन्तीति । भवति चात्र श्लोकः ॥

रक्तोल्बणानां विशेषलक्षणं सुबोधम् ।
काकनन्दिका गुञ्जा । पित्तलक्षणानि पित्तो-
ल्बणाशौलक्षणानि रक्तक्षयोपद्रवाः शिरोऽभि-
तापादयः । इति सङ्कुलार्थप्रकाशनाय वैचि-
त्र्याय च तन्त्रकृता गद्यबन्धः कृतः ॥

अनन्तरमर्शसामुपद्रवयोदावर्ताख्यस्य
मुद्रेत्यादिना हेत्वादिकमुच्यते ॥

मुद्रकोद्रवजूर्णाहिकरीरचणकादिभिः ।
रुक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वे स्थाने कुपितो बली

अधोवहानि स्रोतांसि संख्याधः प्रशोषयन् ।
 पुरीषं वातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणम् ॥
 तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।
 आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनम् ॥
 वस्तौ च सुतरां शूलं गण्डे श्वयथुर्भ्रमवः ।
 पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्चरुचिज्वराः ॥
 हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।
 बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥
 मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः ।
 ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥
 दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
 वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥

मुद्रेत्यादि । आदिशब्देन मसूरादीनां
 ग्रहणम् । एतैरन्वैश्च रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुर-
 पानाख्यः स्वे स्थाने नाभेरधः । तेनेति वातादि-
 सङ्गेन । तत ऊर्ध्वं गतात् पवनात् छर्चादयो
 जायन्ते । अयमुदावर्तो दुर्नाम्नामर्शसामुपद्र-
 वत्वेन जायते । स उदावर्तो वाताभिभूतको-
 ष्ठानां तैर्दुर्नामभिर्विनापि जायते ॥

अर्शसामसाध्यादीनां सहजानीत्यादिना-
 साध्यादिलक्षणमुच्यते ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ ।
 स्थितानितान्यसाध्यानि याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः
 द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च
 बाह्यायां तु बलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च
 अर्शांसि सुखसाध्यानि नचिरोत्पतितानि च

सहजानीत्यादि । सहजान्यर्शांसि शु

क्लृप्तवदोषान्वयानि बलीबीजोपतापजातानी-
 त्यर्थः । तथा त्रिदोषजानि गर्भजानि जा-
 तजान्यपि । आभ्यन्तरे बलौ यानि स्थितानि
 एकदोषद्विदोषजानि तानि सर्वाण्यसाध्यानि ।
 बलीशब्दः स्त्रीपुलिङ्गः द्वन्द्वजादीनि सर्वाणि
 च संवत्सरमचिकित्सितानि च कृच्छ्रसाध्या-
 नि । बाह्यादीन्यभिनवोत्पन्नानि च सुख-
 साध्यानीत्युक्तानि गुदजान्यर्शांसि ॥

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु
 गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ।
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः
 कीलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥
 वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥
 अर्शसां प्रशमे यत्रमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।
 तान्याशु हि गुदं बध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥

इति निदाने सप्तमोऽध्यायः ॥

मेढ्रादिष्वपि गुह्यरोगादौ वक्ष्यन्ते । तथा
 नासारोगे कर्णरोगे च । नाभिजानि त्वर्शा-
 णि गण्डूपदमुखसदृशत्वादियुक्तानि । गुदात्
 बहिस्त्वचो व्यानो यदर्शः करोति तदाचा-
 र्याश्चर्मकीलं विदुः । वातेनेत्यादिना चर्म-
 कीललक्षणम् । अर्शसामित्यादिनोपसंहरति ।
 बद्धगुदोदरं वक्ष्यमाणं कुर्युरिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
 निदाने सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

सन्नपावकाधोगदोषहेतुत्वसामान्यादर्शो-
निदानानन्तरमतिसारग्रहणीनिर्णयायाध्याया -
रम्भः ॥

अथातोऽतीसारग्रहणीदोषनिदानं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः
अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥
कृशशुक्लामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ।
रूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥
कुमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।
विसंसयत्यधोन्धातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥
व्यापय्यानुशकृतं कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ।
प्रकल्पतेऽतिसाराय ---

वातादिभेदेन षड्विधोऽतीसारः । स
त्वत्यम्बुपानेन सुतरां जायते । कृशेत्यादि-
ना सर्वातीसारार्षां दोषजानां निदानं सं-
प्राप्तिश्चोच्यते । कृशामिषादिभिरन्यैश्च वात-
प्रकोपकारणैरेवंप्रायैरनिलः कुपितः सन्निदमि-
दं कृत्वातीसाराय कल्पत इत्यर्थः ॥

—लक्षणं तस्य भाविनः ॥

तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।
आध्मानमुविपाकश्च, तत्र वातेन विज्जलम् ॥
अल्पालपं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते ।

रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥
तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥
पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शार्दूलप्रभम् ।
सरक्तमतिदुर्गन्धं तृष्मूर्च्छास्वेददाहवान् ॥
सशूलः पायुसंतापपाकवान्, श्लेष्मणा घनम् ।
पिच्छिलं तन्तुमच्छ्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितम्
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरूक् ।
निद्रालुरलसोऽन्नद्विडलपालपं सप्रवाहिकम् ॥
सरोमहर्षः सोत्केशो गुरुवस्तिगुदोदरः ।
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च, सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥

हृत्तोदादि सर्वातीसारपूर्वलङ्घम् । सु-
बोधम् । विज्जलं किन्नोदकप्रायम् । संप्रा-
प्तिविशेषवशेनाच्छं वा ग्रथितं वा । विनि-
ष्टनन् निस्तानिकां कुर्वन् । इति वात-
जे । पायुपाकान्तं पिच्छातीसारलङ्घम् ।
घनादिकं श्लेष्मातीसारलङ्घम् । कफा-
धिकमिति स्वरूपेणातीसारे कफप्रवृत्तिः । स-
प्रवाहिकं सनिस्तानिकम् । उत्केशो दोषा-
णाम् । कृतेऽप्यतीसारे गुरुत्वादकृतसंज्ञः ॥

भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ।
वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥
वातपित्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः ।
अतीसारः समासेन द्वेधा सामो निरामकः ॥
सामृद्धनिरसस्तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।
शकृदुर्गन्धमाटोपविष्टम्भार्तिप्रसेकिनः ॥
विपरीतो निरामस्तु कफात् पक्वोऽपि मज्जति

भयशोकयोर्वायुः सपित्तः शकृतो द्र

वत्वं करोति । तद्व्यादिना सामनिरामयोः
प्रयोजनवत्वाद्दृष्टममुच्यते सासृङ्निरसयोरस-
मेव लिङ्गम् । आद्ये सामे । आमस्य
गुरुत्वाच्छुद्धसु जले निमज्जति । तच्च
दुर्गन्धं भवति । आटोपादियुक्तस्य पुरुष-
स्य । आटोप आनाहप्रायः । कफाद्धेतो-
र्योतीऽसारः स पक्वोऽपि निरामोप्यसु म-
ज्जति । इत्युक्तोऽतीसारः ॥

अथ ग्रहणीदोष उच्यते ।

अतीसारेषु यो नातिथन्नवान् ग्रहणीगदः ॥
तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः

अतीसारेषु वर्ज्यवर्जने सेव्यसेवने च
यो नातिथन्नवान् भवति तस्य नातिथि-
गदः स्यात् । तथान्यस्याप्यनतिसारस्याप्याग्नि-
जाशकरैः सेवितैर्ग्रहणीदोषः स्यादिति संबध्यते ॥

अतीसारग्रहणीदोषयोः सादृश्याल्लक्षण-
विशेष उच्यते ॥

सामं शकुन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥
सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।
सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ॥

येन रोगविशेषेण जीर्णेऽन्ने पुरीषं सा-
मं वा निरामं वा पुरुषोऽतिसार्यते सोऽती-
सारः । स च स्वभावादेव सर्वमाशुकरो-
ति । एवमतीसारः । ग्रहणीदोषे पुनरनि-
यमेनातिसार्यते । जीर्णे चाजीर्णे च तत्र

यदजीर्णेऽतिसार्यते तत् सामं सान्नं च भ-
वति । यत्तु जीर्णेऽतिसार्यते तत् पक्वमथ-
वा जीर्णे कदाचिन्नातिसार्यते । अकरमाच्च
बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः पुनरयं तु ग्रह-
णीदोषश्चिरकृत् । अत्र संचिते दोषे शकु-
त्युपववेश्यते ॥

स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ॥
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट् कृमो भ्रमः ।
आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेळान्त्रकूजनम् ॥
सामान्यलक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
मूर्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥

पृथग्वातादिभिः सन्निपातेनेति चत्वारो
ग्रहणीदोषाः । सर्वस्य ग्रहणीदोषस्याग्निसदनादि
पूर्वरूपम् । कार्श्यादि वातादिषु साधारणलिङ्गम् ॥

तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवद्धक्षणग्रीवारुजाभीक्षणं विष्टुचिका ॥
रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका ।
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं रुक्ते स्वारथ्यं समश्नुते
वातहृद्रोगगुल्मार्शः प्रीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कः तन्वामं शब्दफेनवत् ॥
पुनःपुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्त्वासकासवान् ।
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडार्दितः ।
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः ॥
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृष्टासपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।

भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुस्वर्चःप्रवर्तनम् ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वजे सर्वसंकरः ।

तालुशोषादिविशेषो वातात । वात-
हृद्रोगादिशङ्कितस्तद्रूपत्वात् । पित्तानीलादिकं
विशेषः । श्लेष्मणोन्नस्य दुःखपाकादि ॥

सिराविभागे ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम्
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥

इति निदाने अष्टमोऽध्यायः ॥

सिराविभागेऽध्याये विषमतीक्ष्णमन्दा-
ख्या येऽग्नय उक्तास्तेऽपि ग्रहण्याश्रितत्वा-
द्ग्रहणीदोषा भवन्त्येव । वातव्याधीत्यादिना
ग्रहणीदोषप्रसङ्गेनाष्टौ महारोगा उच्यन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने अष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अधोगदोषहेतुत्वसामान्यान्मूत्रकृच्छ्रप्रमेह-
निर्णयायाध्यायारम्भः । तत्राप्यतिकष्टत्वान्मूत्रकृ-
च्छ्र उच्यते ॥

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्या-
मः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विंशतिर्मूत्राघाता भवन्ति । तद्यथा ।
वातपित्तकफसन्निपातकृच्छ्राणि । वातपित्त-
श्लेष्मशुक्लाश्मर्यः । वातवस्यष्टीलाकुण्डलिका-
मूत्रातीतजठरोत्सङ्गग्रन्थिशुक्रविड्विघातोष्ण-
वातमूत्रक्षयावसादाश्चेति ॥

विंशत्यां रोगेषु मूलमाह्वयते । अतस्ते
मूत्राघाताः । ते च क्रमेणात्रोच्यन्ते । त-
त्र चत्वारि कृच्छ्राणि पृथग्दोषसन्निपातोद्भवा-
नि । चतस्रोऽश्मर्यः । पृथग्दोषशुक्लाः ॥

तत्र वातवस्त्यादयो नव वातोल्बणाः ।
ततो द्वौ वातपित्तोल्बणौ । अन्यः कफपित्तो-
ल्बणः ॥

वातवस्त्यादयो विड्विघातान्ता नव
वातोल्बणाः । ततोऽनन्तरं द्वावुष्णवातमूत्र-
क्षयौ वातपित्तोल्बणौ । अन्यो मूत्रावसा-
दः कफपित्तोल्बणः । सर्वत्रोल्बणशब्दो दो-
षान्तरसद्भावप्रतिपत्त्यर्थः ॥

सर्वेषां पुनर्मूर्तरोगाणामधिष्ठानं वस्तिः ।
स मर्मस्वाभिहितः प्राक् । स चाधोमुखोऽपि मू-
त्रवहासु नाडीषु सूक्ष्ममुखसहस्रनिष्पन्देन मू-
त्रारुयेनाविरतं नवो घट इवाप्सु निमग्नमुखो-
पि पार्श्वेभ्योऽम्भसापूर्यते तैरेव च स्रोतोभि-
र्वातादयोऽपि दुष्टाः प्रविश्य वस्तिं यथास्व-
माघातान् प्रमेहांश्च जनयन्ति ॥

सर्वेषामित्यादिना मूत्राघातानां प्रस-
ङ्गेन प्रमेहानां चाश्रयः संप्राप्तिश्चोच्यते ।
वस्तिर्मर्मसु मूत्राशयो धनुर्वक्र इत्यादिनाभि-

हितः प्राक् शारीरे । अधोमुखेऽपि नवघ-
टे पार्श्वेभ्यो जलप्रवेशो दृष्टः । तैरेव स्रो-
तोभिर्धर्मूत्रं प्राप्तिशति वस्तौ ॥

तत्राल्पशो मुहुर्मुहुर्वस्तिमेद्वंक्षणेऽपि ती-
व्रशूलः कृच्छ्रान्मूत्रयति वातकृच्छ्रे । सदाहं स-
रुजं रक्तं पीतं कृष्णं वा पित्तकृच्छ्रे । वस्तिमे-
द्वयोगैर्वं शोफो मूत्रं च सपिच्छं मेहति कफ-
कृच्छ्रे । सर्वलक्षणसन्निपातेन सन्निपातकृच्छ्रे ।
स च कृच्छ्रतमः ॥

तत्राल्पश इत्यादि वातकृच्छ्रलक्षणम् ।
सदाहमित्यादि पित्ते । वस्तीत्यादि कफे ।
सर्वेत्यादि सन्निपाते । स च सन्निपातकृ-
च्छ्रोऽन्यकृच्छ्रेभ्यः कृच्छ्रतमः ॥

यदा तु वायुर्वस्तिमुखमावृत्य सपित्तं
सकफं सशुक्लं वा मूत्रं परिशोषयति तदा क्रमेण
गोरिव पित्ताद्रोचना मणिकस्येव स्वच्छादपि
जलात् पङ्कस्तद्वदश्मर्यभिर्निर्वर्तते । सर्वा च
सा श्लेष्माश्रया । अथास्याः पूर्वरूपाणि ज्व-
रो वस्त्याध्मानमरुचिर्मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमु-
ष्कशोफसां वेदना वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

यदा त्वित्यादिना सर्वाश्मरीषु संप्रा-
प्तिरुच्यते । मणिकोलिज्वराख्यो जलाधारः ।
सर्वा अश्मर्यश्च श्लेष्माणमाश्रित्य जायन्ते ।
सर्वस्या अश्मर्या ज्वरादीनि पूर्वरूपाणि ॥

सामान्यलिङ्गानि तु नाभिवस्तिसेवनीषु
मेहस्तया मार्गनिरोधने वेदना मूत्रधारास-
ङ्गस्तद्व्यापाये च गोमेदकप्रकाशमनाविलमसि-

तं सुसुखं मूत्रं विसृजति । तत्संक्षोभणाच्च
सरुधिरम् । धावनलङ्घनादिभिश्चास्य वि-
विधा वेदना भवन्ति । यथैव च प्रकाशयात्
सस्तेन शकृताधिष्ठिते वस्तौ मूत्रं न प्रवर्तते
तथाश्मर्यापि ॥

सामान्यं च लक्षणं नाभिवेदनादी-
नि । मेहतो मूत्रं कुर्वतः पुरुषस्य ।
तद्व्यापायेऽश्मरीविगमे अनाविलम् । गोमेदक-
मङ्गोलकम् । तस्या इत्यश्मर्याः संक्षोभणात्
क्षते सरुधिरं मूत्रं मेहति । अस्येत्यश्मरी-
मतः । शकृदुपघातान्मूत्राप्रवृत्तिर्दृष्टैव ॥

तत्र वायुना वस्तिसेवनीमेहनेषु तीव्र-
वेदनादितो दन्तान् खादति नाभिं प्रपीडयति
मेहं मृद्वनाति । मुहुर्मुहुर्वेपथुमान् कृच्छ्रात्स-
वातं शकृद्विमुञ्चति । विशीर्णधारं च मूत्रय-
त्यश्मरी चास्य श्यावा परुषा विषमा कदम्ब-
पुष्पवत् कण्टकाचिता भवति । पित्तेन प-
च्यमान इव दहते वस्तिः । अश्मरी च
रक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिसंस्था-
ना । श्लेष्मणा भिद्यते निस्तुद्यत इव गुरुः
शीतश्च वस्तिरश्मरी च श्वेता महती कुकुटा-
ण्डप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति । प्रायेणैता-
स्तिस्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते । तेषामेव
चाल्पवस्तित्वादल्पमांसोपचयत्वाच्च सुखग्रह-
णाहरणा भवन्ति ॥

तत्र वायुनेत्यादि वाताश्मरीलक्षणम् ।
पित्तेनेत्यादि पित्ताश्मर्याः श्लेष्मणेत्यादि श्ले-
ष्माश्मर्या लक्षणम् । सुबोधमन्यत् ॥

महतां तु शुक्लाश्मरी शुक्लनिमित्ता भवति । मैथुनविघाताच्छुक्लमुपस्थितमानिरस्यमानं विमार्गगमनिलो विगृह्य वृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्योपशोषयति ततः शुष्कमश्मरी भवति । सा शुक्लमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति । उत्पन्नमात्रायां च शुक्लं निरेति । प्रपीडितमात्रे च तस्मिन्नेवावकाशे विलीयत इति ॥

मैथुनविघातेनालब्धरत्यवसानस्य तत्क्रियानिवृत्त्या उपस्थितं स्रोतोमुखे । सेति या शुष्कं शुक्लमश्मरी ॥

अश्मर्येव तु वायुनाणुशो विभिन्ना शर्करेत्युच्यते । अनुलोमे च मारुते सा सिकतेव मूत्रेण सह च्यवते ॥

वायुना अणुशो भिन्ना अश्मर्येव शर्करेति संवन्धः । एवकारेण अश्मर्या अनन्यत्वं शर्करायाः प्रदर्शयति ॥

वायुस्तु मूत्रवेगरोधाद्वस्तिमुखमावृणोति । ततो मूत्रसङ्गं वेदनां कण्डूं च करोति । कदाचिच्च वस्ति स्वस्थानात् प्रच्याव्य गर्भमिवोद्भूतं स्थूलं परिप्लुतं च कुरुते । तत्र शूलस्पन्दनदाहोद्वेष्टनानि विन्दुशश्च मूत्रस्रवणम् । पीडिते च वस्तौ धारया प्रवृत्तिरयं द्विविधोऽपि वातवस्तिः कृच्छ्रसाध्यः तयोरपि द्वितीयोऽनिलप्रबलः कृच्छ्रसाध्यतरः ॥

वायुस्त्वित्यादिना वातवस्तिरुक्षणम् । कदाचिदित्यादिना तस्यैव भेदोधिकवायुको-

पात् । एवं द्विविधोऽप्ययं वातवस्तिः कृच्छ्रसाध्यः । तयोरप्युत्तरः कृच्छ्रसाध्यतरः ॥

वस्तिविण्मार्गान्तरे वायुर्धनोन्नतं तीव्ररुजमचलमष्टीलाभं ग्रन्थि करोति । तेनानिलविण्मूत्रसङ्गो भवत्याध्मानं च । सा वाताष्टीला । विगुणो वायुर्वस्तौ कुण्डलीभूतस्तीव्रशूलस्तम्भगौरवान्वितो मूत्रमाविध्याल्पशो वा प्रवर्तयन् भ्रमति सा वातकुण्डलिका । मूत्रमतिवेलं विधार्य विमुच्यमानं न प्रवर्तते बाह्यमानस्य तु कृच्छ्रादल्पं प्रवर्तते तन्मूत्रातीतम् ॥

वस्तिविण्मार्ग इत्यादिनाष्टीलारक्षणम् । अष्टीला पाषाणमयी तीक्ष्णमाह्ननोपकरणं तदाकारो ग्रन्थिरष्टीला । विगुणइत्यदि वातकुण्डलिकारक्षणम् । मूत्रमतिवेलमित्यादि मूत्रातीतरक्षणम् । वेलातिक्रान्तमतिवेरम् । बाह्यमानस्य प्रयत्नं कुर्वतः ॥

मूत्ररोधादपानो वायुर्नाभेरधस्तात्तीव्ररुजमाध्मानं मलसङ्गं च कुर्वन्नुदरमभिपूरयेत् तन्मूत्रजठरम् । मारुतेनाक्षिप्तं छिद्रवैगुण्येन वा मूत्रयतो मूत्रमल्पं वस्तौ नाळे मणौ वा स्थित्वा तच्छेषगुरुमेदस्य सरुजमरुजं वा शनैः स्रवेत् स मूत्रोत्सङ्गः । वस्तिद्वारेऽल्पो वृत्तः शीघ्रसंभवोऽश्मरीतुल्यलिङ्गो मूत्रग्रन्थिः ॥

मूत्ररोधादित्यादि मूत्रजठरलिङ्गम् । मारुतेनेत्यादि मूत्रोत्सङ्गलक्षणम् । नाळं बहिर्मेदस्य वस्तेश्च मध्यम् । मणिर्मेद्राग्रम् । वस्तिद्वार इत्यादिना मूत्रग्रन्थिरुच्यते ॥

मूत्रितस्य व्यवायगमनाद्वातोद्धतं स्व-
स्थानाच्च्युतं शुक्रं मेहतो मूत्रस्य प्राक् पश्चाद्वा
भस्मोदकसंकाशं प्रवर्तते तन्मूत्रशुक्रम् । वा-
युना पीडितं शकृन्मूत्रस्रोतः प्रपद्यते ततो वि-
ड्गन्धि विट्संसृष्टं च कृच्छ्रान्मूत्रयति स विड्-
विघातः । अत्यध्वातपोष्णभोजनादिभिः
पित्तं प्रवृद्धमनिलेरितं वस्तिमेद्गुददाहं कुर्व-
द्धरितहारिद्रक्तं सरक्तं वा मूत्रं कृच्छ्रात् प्रव-
र्तयेत् स तूष्णवातः । वातपित्तं वस्तिमाश्रि-
त्य मूत्रं सशूलदाहं क्षपयति स मूत्रक्षयः ।
पित्तं श्लेष्मोभयमपि वा वातेन वस्तौ संहन्य-
ते ततो मूत्रं सदाहं सरक्तं पीतं श्वेतं सान्द्रं
कृच्छ्रप्रवृत्तिं शुष्कं च शङ्खरोचनान्यतरचूर्-
णवर्णं सर्ववर्णयुक्तं वा भवति । स मूत्राव-
सादः ॥

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राप्रवृत्तिजाः ।
निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥

इति निदाने नवमोऽध्यायः ॥

मूत्रितस्येत्यादि मूलशुक्ललिङ्गम् । वा-
युनेत्यादिना विड्विघातः अत्यध्वेत्यादिनोष्ण-
वातः । वातपित्तमित्यादिना मूत्रक्षयलक्ष-
णम् । पित्तमित्यादिना मूत्रावसादः । ए-
वमेषां निदानं संप्राप्तिर्लक्षणं चोक्तम् । इ-
ति विस्तरत इत्यादिनाध्यायमुपसंहरति । द्वि-
तीयं च प्रस्तावयति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां

निदाने नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

उक्तमध्यायारम्भप्रयोजनम् ॥

अथातः प्रमेहनिदानं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

विंशतिः प्रमेहा भवन्ति । तद्यथा ।
कफादुदकेक्षुसान्द्रसुरापिष्टशुक्रसिकताशीतश-
नैर्लाप्रमेहा दश । पित्तात् क्षारकाळनील-
हारिद्रमाञ्जिष्ठशोणितमेहाः षट् । वाताद्वसा-
मज्जहस्तिमधुमेहाश्चत्वार इति ॥

विंशतिः प्रमेहाः । सर्वेषां च प्रमे-
हाणां श्लेष्मा हेतुः । सर्वे च रोगस्त्रभा-
वान्नवोत्पन्नाः श्लेष्मप्रमेहा भवन्ति । अतः क-
फादिक्रमेण निर्दिश्यन्ते । दशोदकमेहादयः
कफान् भवन्ति । षट् क्षारादयः पित्तात् ।
वसादयश्चत्वारो वातादिति ॥

तेषां यत्किञ्चिदाहारविहारजातं श्ले-
ष्ममेदोमूलजननं स हेतुः । तत्र वातपित्तमे-
दः क्लेदमांसशुक्ररसैरन्विनो वस्तिगतः श्लेष्मा
प्रमेहान् जनयति । तैः कफशोणिताभ्यां च
युक्तं पित्तम् । तैर्वसालसीकामज्जौजोभिश्च
वायुः ॥

तेषामित्यादिना प्रमेहाणां निदानमुच्य-
ते । तत्रेत्यादिना संप्राप्तिः । स्वहेतुदूषि-
तः श्लेष्मा प्राधान्येन यदा प्रमेहान् जन-

यति तदा वातादिभिरान्वितः सन् वस्तिम-
न्वेति । यदा पित्तं तदा तैः पूर्वोक्तैर्वाता-
दिभि रसान्तैः कफशोणिताभ्यां चानुगतम् ।
यदा वायुः तदा तैः पूर्वोक्तैः कफशोणित-
पित्तान्तैर्वसादिभिश्चान्वितः ॥

त्रयाणामपि दोषाणां श्लेष्मा प्रमेहेषु
प्राक् प्रकोपमापद्यते श्लेष्माधिष्ठानत्वान्मूत्र-
स्य । तद्वृद्धेर्मेद एव च तेन प्रथमं दूष्यतेऽत्य-
न्तसभागत्वात् । तदनन्तरं देहकृदादयः ।
ततः श्लेष्मादिक्षये पित्तं प्रवलीभवच्छोणित-
मपि दूषयति । तत्क्षयेऽपि वायुर्वसादीन् धा-
तून् शरीरस्य परमसारभूतान् वस्तिमाकृष्य
मूत्रेण सह विसृजति ॥

सर्वमेहेषु च रोगस्वभावाच्छ्लेष्मा प्र-
कोपमापद्यते । पित्तजेऽपि प्रथममल्पं कु-
पितः श्लेष्मा स्वल्पं लिङ्गं दर्शयेत् । कि-
ञ्चित्कालं श्लेष्मप्रमेहो भूत्वा कालवशात्
कफादौ क्षणि पित्तमेहतां प्रतिपद्यते । त-
त्रापि रक्तप्रवृत्तेः कालेन रक्तक्षयाद्वायुर्वसा-
दीन् देहस्य सारभूतानाकृष्यान्ते वातप्रमेहान्
करोति । एवं क्रमेण दोषाणां कारणत्वं प्र-
थममेव वातपित्तप्राधान्येनोत्पन्नेऽपि फलतः
किञ्चित्कफान्वयत्वम् । सभागत्वं सदृशत्वम् ।

तस्मात् कफपित्तवातजाः क्रमेण सा-
ध्ययाप्यासाध्याः । तथा पित्तजाः संसृष्टदो-
षमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । वातजाः
पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्ययतया विरुद्धोप-
क्रमत्वाच्च मेदसि तु नातिदुष्टे पित्तजा अपि
साध्यतां गच्छेयुः ॥

तत्र कफजाः प्रमेहाः साध्याः त-
स्मादित्युक्ताद्रूपात् । पित्तप्रमेहे तु कफान-
न्तरजे प्रथममेव पित्तप्राधान्येनोत्पन्ने तथे-
त्याद्युक्ताद्धेतोर्याप्यत्वम् । तत्रापि मेदसि ना-
तिदुष्टे साध्यत्वमेव । वातप्रमेहाणां धातु-
यं विनानुत्पत्तेरवश्यं सर्वप्रमेहाणामन्ते भावः ।
यथोक्ताच्च हेतोरसाध्यत्वम् ॥

धातुसंपर्कात् पुनः सर्वमेहेषु मूत्रमावि-
लं भूरि च भवति । दोषाणां दूष्याणां
चोत्कृष्टापकृष्टसंयोगेन मूत्रवर्णरसस्पर्शगन्ध-
विशेषाद्वर्णानामिव शुक्लकृष्णादीनां शबलक-
ल्माषादयः प्रमेहाणां प्रभेदा भवन्ति ॥

यतो धातुसंपर्कः सर्वेषु तत आविल-
मूत्रत्वादि साधारणं लिङ्गम् । दोषाणां च
नानाविधात् संयोगान्नानाविधवर्णोत्पत्तिः ॥

तेषां पूर्वरूपाण्यतिवृद्धिर्नस्वादीनां ज-
टिलीभावश्च केशानां माधुर्यमास्यस्य तालुक-
ण्ठशोषः । पिपासा मलाधिक्यं बहिःकाये का-
यच्छिद्रेषु च शीतेच्छा स्नेहः स्वेदः सुप्तता चा-
ङ्गु पाणिपाददाहोतिमाधुर्यात् पिपीलिकोप-
सर्पणं विस्रगन्धता च मूत्रशरीरयोः शुक्लता
च मूत्रे श्वासनिद्रातन्द्रालस्यप्रकर्षश्च ॥

नखवृद्ध्यादीनि सर्वप्रमेहाणां पूर्वरूपा-
णि । मलं प्रसिद्धं बहिः कायभवम् ॥

तत्र शीतं श्वेतमगन्धमच्छुदकमिवोद-
कमेही मेहति । इक्षुरसमिवातिमधुरं शीतमी-
षत्पिच्छिलाविलमिक्षुमेही । पर्युषितं सान्द्री-
भवत् सान्द्रमेही । सुरातुल्यमुपरि प्रसन्नम-

धःसान्द्रं सुरामेही । हृष्टरोमा पिष्टमिव सान्द्रं
सितं च पिष्टमेही । शुक्लामं शुक्लमिश्रं वा
शुक्लमेही । सरुजं ससिकतं सिकतामेही ।
प्रायो मधुरमतिशीतं शीतमेही । मन्दंमन्दं
शनैःशनैः शनैर्मेही । पिच्छिलं तन्तुबद्धमिव
लालामेही । वर्णगन्धरसस्पर्शैः स्तुतक्षारोपमं
क्षारमेही । उष्णं मषीकाळं काळमेही । सफेनम-
च्छमम्लं चाषपत्रनीलं नीलमेही । कटुकं
सदाहं हरिद्रायुक्तमिव हारिद्रमेही । विस्रं म-
ज्जिष्ठोदकवर्णमिव मज्जिष्ठामेही । विस्रमुष्णं
सलवणं शोणितसंकाशं शोणितमेही वसामि-
श्रं वसां वा वसामेही । मज्जमिश्रं मज्जानं वा
मज्जमेही । सलसीकं मधुरमवेगं लसीकयैव
च विबद्धमनुबद्धमजस्रं मत्त इव हस्ती स्रवति
हस्तिमेही ॥

तत्रेत्यादिना क्रमेण प्रमेहाणां लक्षणमु-
च्यते । यन्मेहति तत् पर्युषितं सन् परि-
वासात् सान्द्रं घनं भवति । स्तुतक्षारः
क्षारजलम् । लसीका विलीनं मेदःप्रायम् ॥

ओजः स्निग्धमधुरं तद्रौक्ष्याद्वायुः क-
षायत्वेनोपसृजति तेन कषायमधुरानुयातं
मध्विव मेहति मधुमेही । स तु द्विधा कै-
श्चिदिष्यते । धातुक्षयेणानिलकोपादोषावर-
णेन वा । तदावृतो हि वायुराहारप्रसाद-
मादाय मुहुर्मुहुरनिमित्तं दोषलिङ्गानि वृद्धि-
क्षयौ चाविर्भावयन् कृच्छ्रसाध्यं मधुमेहं प्र-
वर्तयति । सर्व एव चोपेक्ष्यमाणा मधुमेहत्व-
मायान्ति । तस्मात्सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनो-
च्यन्ते । यतः सर्वेष्वपि प्राञ्जलिव मधुरं
मेहति मधुररसश्चास्य देहो भवतीति ॥

ओज इत्यादिना मधुमेहलक्षणम् ।
ओजो नाम प्रधानधातुः पूर्वोक्तं प्रसृतमानं
तस्मिन्मधुमेहं मधुरं च वातसंयोगात् कषायम-
धुरं किञ्चित् । पक्षान्तरबोधनाय कैश्चिदि-
ति । तदावृतो दोषावृतः । कृच्छ्रसाध्यस्त्वाव-
रणान्मधुमेहः । धातुक्षयजन्मा त्वसाध्यः ॥

तत्र प्रतिश्यायः शरीरशैथिल्यमरोच-
काविपाकौ प्रसेकश्छर्दिर्निद्रा कासश्च श्लेष्म-
जानामुपद्रवा भवन्ति । वृषणावदरणं व-
स्तिमेदूतोदोऽम्लकः पिपासा ज्वरो दाहो मू-
र्च्छातीसारः पाण्डुरोगश्च पित्तजानाम् ।
हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रता कम्पः शूलं बद्धपुंरी-
षत्वं शोष कासः श्वासश्च वातजानाम् ॥

प्रतिश्यायादीनि श्लेष्मप्रमेहोपद्रवाः ।
वृषणावदरणादयः पित्तजे । हृद्ग्रहादयो वा-
तजे । लौल्यं विषयगृद्धिः ॥

अथैवमस्य मेदःकृदादिभिरभिष्यणदे-
हस्य दोषैरनुगतधातोः प्रमेहाभिवृद्धौ मांस-
लेष्ववकाशेषु सन्धिर्मसु च प्रदेशविशेषा-
श्रयत्वात् प्राणापहारिण्यो भूयःकष्टतमोप-
द्रवा दश पिटका जायन्ते । सुतरां चा-
धःकाये । तदभिमुखं हि प्रमेहिणां दोषाः ।
तद्यथा । शराविका कच्छपिका जालिनी
पुत्रिणी विदारिका सर्षपिका मसूरिकालजी
विनता विद्रधिश्च ॥

अथेत्यादिना प्रमेहाणामुपद्रवभूताः शरा-
विकाद्या दश पिटका जायन्ते इत्युच्यते । मांस-
सलेष्ववकाशादिषु ऊर्वादिषु । प्रदेशविशेषा-

श्रयत्वात् सुकुमारप्रदेशाक्रान्तेः भूयांसः क-
ष्टतमाः उपद्रवाः पञ्चात्कालभाविनो रोगा यासु
तास्तथोक्ताः । तदभिमुखा अधःकायाभिमुखाः

तत्र श्यावेत्यादिना तासां क्रमेण
लक्षणमुच्यते ॥

तत्र श्यावा क्लेदेवेदनायुक्ता निम्नम-
ध्योन्नतौष्ठा शरावसंस्थानप्रमाणा शराविका ।
महामूलावगाढार्तितोदा श्लक्ष्णा कच्छपृष्ठ-
निभा कच्छपिका । महाशयार्तितोदा स्त-
ब्धा स्निग्धस्राविणी सूक्ष्मच्छिद्रा मांसासि-
राजालावृता जालिनी । महती पिटकाभि-
रल्पाभिराचिता पुत्रिणी । कठिना विदा-
रीकन्दवद्वृत्ता विदारिका । शीघ्रपाका प्र-
हावेदना सर्षपाकृतिप्रमाणा तद्विधाभिश्च पि-
टकाभिश्चिता सर्षपिका । मसूराकारप्रमाणा
मसूरिका । त्वचमुत्थान एव दहन्ती स्फो-
टैरावृता विसर्पन्ती रक्ता कृष्णातिटुण्मोह
ज्वरकरी दाहभूयिष्ठातिकृष्टा चालजी । म-
हती नीलावगाढरुजाक्लेदा पृष्ठोदरान्यतरा-
धिष्ठाना विनता विनता । विद्रधिस्तु व-
क्ष्यते पृथगेव ॥

शराविकासंज्ञा पिटका श्यावादिगुण-
युक्ता भवति । शरावस्येव संस्थानमाकारः
प्रमाणं मानं च यस्याः सैवम् । महामू-
लेत्यादि कच्छपिकाया लक्षणम् । सुबोधम् ।
अवगाढो घनः । विदारिकन्दं सृगालिका-
कन्दम् । त्वचमुत्थान एवेत्यादिनालजीलक्ष-
णम् । महतीत्यादिना विनतालक्षणम् । वि-
द्रधिस्तु बहुवक्तव्यत्वात् पृथगेव वक्ष्यते ॥

तासामाद्याः पञ्चातिबलश्लेष्ममेदःसंभवेन
मूलव्याध्येकरूपत्वात्तद्वृद्धिकारितया दुःस-
हाः । न त्वितराः पित्तोल्बणतयाल्पकफमे-
दोभावात् । प्रमेहवशाच्च पिटकासु यथास्व
दोषोद्रेको भवतीति । भवति चात्र श्लोकः ॥

तासां पिटकानामाद्याः पञ्च विदा-
रिकान्ता अतिबलश्लेष्ममेदः प्रभवत्वादिहेतोर्दुः-
सहा भवन्ति इतराः सर्षपिकाद्याः पञ्च न
तु दुःसहाः पित्तोल्बणत्वादिहेतोः । आसां
च पिटकानां प्रमेहवशाद्दोषोद्रेको भवति । ये-
नैव प्रमेहेण सह वर्तन्ते तद्दोषा एव भ-
वन्तीत्यर्थः । भवति चात्रेति तन्त्ररीतिः ॥

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

प्रमेहेणेयादि । एताः पूर्वोक्ताः पि-
टकाः दुष्टमेदसः पुरुषस्य प्रमेहेण विनापि
जायन्ते ॥

तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ॥

तावदित्यादि । एताः शराविकाद्याः
पिटकास्तावन्न लक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ।
एतदुक्तं भवति । आसां पिटकानां स्वरू-
पानुरोधाद्ब्रणवस्तूनि त्वग्रक्तमांसमेदोमज्जासि-
रास्त्राद्यादीनि दोषाः संदूष्य उत्तानतो ग-
म्भीरतो वा कर्तुं प्राप्तास्तदा यावत्कालेन
वस्तुसंदूषणं न निर्वृत्तं तावन्न लक्ष्यन्ते या-
वता कालेन संदूषणं निर्वृत्तं तदा लक्ष्य-
न्ते । आसाञ्च वस्तुपरिग्रहरूपत्वात् पूर्व-
रूपासंभवः वस्तुपरिग्रहः कठिनाभोगग्रहणम् ।

आसां च प्रमेहलक्षणान्वयेन दोषान्वयोऽप्यूहः ॥
हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राणूषवर्जितम् ।
यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तं विदुः ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ।
संपूरणाच्छ्लेष्मसमुद्भवः स्यात्
क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥
सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः
साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टम् ॥

इति दशमोऽध्यायः ॥

हारिद्रवर्णमित्यादिना संभवद्भ्रान्तिनि-
वृत्तिं करोति । सुबोधम् । सर्वमेहेषु च
रोगस्वभावाच्छ्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । तत्र य-
दान्यदोषापेक्षया स्वल्पः प्रकोपो भवति त-
दा प्रथमं भवन्नपि श्लेष्मा स्वल्पं लिङ्गं द-
र्शयेत् । यदा तु न स्वल्पः तदा प्रथमं
संपूर्ण एव श्लेष्मप्रमेहो भूत्वा कालवशात्
कफादौ क्षीणे पित्तमेहतां प्रतिपद्यते । त-
त्तापि रक्तप्रवृत्तेः कालेन रक्तक्षयाद्वायुर्वसा-
दीन् देहस्य सारभूतानाकृष्यान्ते वातप्रमेहान्
करोतीति क्रमेणेत्युक्तम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदानस्थाने दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

उक्तशेषत्वाद्विद्वधेरुत्सेधेन तत्समानत्वा-
च्च वृद्धिगुल्मयोस्तन्निदाननिर्णयायाध्यायारम्भः ।

अथातो विद्रधिद्विगुल्मनिदानं व्या-
ख्यास्यामः । इतं हस्मादुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्काविदाहिभिः ।
जिह्वशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥
दुष्टत्वज्जांसमेदोस्थिस्तावासृक्कण्डराश्रयः ।
यः शोफो बहिरन्तर्वा महारूलो महारुजः ॥
वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः

भुक्तैरित्यादि । पर्युषितादिभिरभ्यासेन
भुक्तैः जिह्वशय्यादिभिर्वा । तैस्तैश्च रक्त-
प्रदूषणहेतुभिर्यः शोफः स्यात् स विद्रधिरि-
ति संबन्धः । किंभूतः शोफ आह दुष्ट-
त्वगाद्याश्रयः । तथा स बहिर्वा भवत्यन्त-
र्वा वृत्तो वा आयतो वा ॥

दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥
बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।
आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद्घनः ॥
वल्मीकवत् समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।
नाभिवस्तिर्यकृत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे ॥
स्याद्दृक्कयोरपाने वा—

अ च विद्रधिर्वातादिभिः सन्निपातेन

रक्तेन क्षुतेन चेति षड्विधः । तत्र तत्र नाभ्यादावङ्गे । गम्भीरोऽवगाढः । नाभ्याद्युभयस्यापि विद्रधेः स्थानम् ॥

—वातात्तत्वातितीव्ररूक् ।

श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥

व्यथच्छेदभ्रमानाहस्पन्दसर्पणशब्दवान् ।

रक्तताम्रासितः पित्तात्तृणोहज्वरदाहवान् ॥

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।

सोत्केशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥

चिरोत्थानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपाततः ।

सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्वाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥

वातात्तत्रेत्यादि वातविद्रधिलक्षणम् । रक्तताम्रेत्यादि पित्तात् । पाण्डुकण्डूवित्यादि विदाहान्तं कफात् । विदाहः पाकाभिमुखत्वम् । सन्निपातजो विद्रधिलक्षणैः संकीर्णः । अस्माद्यथोक्तलक्षणाद्विद्रधेर्वाह्याभ्यन्तरलक्षणं सामर्थ्यात्संभवाद्विभजेत् विभक्तं कुर्यात् । अनेनैतदुक्तं भवति । यद्यपि बाह्याभ्यन्तरविशेषाविवक्षया वातादिविद्रधेर्लक्षणमुक्तं तथापि यद्वाह्य उपपद्यते रक्तताम्रत्वादि तत्तत्रैव विज्ञेयम् । यत्त्वाभ्यन्तर एवोपपद्यते आनाहमोहारोचकादि तत्तत्रैव लिङ्गम् । यत्तु क्षिप्रोत्थानप्रपाकाद्युभयत्र संभवति तदुभयत्रापि लिङ्गमिति ॥

कृष्णस्फोटानृतः श्यावस्तीव्रदाहंरुजांज्वरः ।

पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥

शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वापथ्यकारिणः ।

क्षैतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥

पित्तासृगलक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ।

कृष्णस्फोटानृतत्वादि रक्तविद्रधेर्लक्षणम् । स च बाह्योऽभ्यन्तरो वा स्त्रीणामेव भवति । न तु पुरुषाणां इति रक्तविद्रधिः । शस्त्रादिभिरित्यादि क्षतविद्रधेर्लक्षणम् । भूरयः भूयांस उपद्रवाः पश्चात्कालभाविनः कष्टा रोगा यस्मिन् स तथोक्तः ॥

तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥

नाभ्यां हिध्मा भवेद्वस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च श्वासोयकृतिरोधस्तु ग्रीह्न्युच्छ्वासस्यतृप्पुनः गळग्रहश्च क्लोन्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।

प्रमोहस्तमकः कासो हृदयोद्धटनं व्यथा ॥

कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ।

सक्थोग्रहो वंक्षणयोर्वृकयोः कटिपृष्ठयोः ॥

पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।

आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥

तेषु च विद्रधिष्वश्रयविशेषवशादाश्रयिविशेषः । तस्मादुपद्रवविशेषभेदः । एतदेव नाभ्यां हिध्मेत्यादिना दर्शयति । हृदयान्तं हृदि । तेषां विद्रधीनामामत्वं पक्त्वं विदग्धत्वं च सूत्रोक्तैः शोफस्यामादिलिङ्गैरादिशेत् शोफोऽल्पोऽल्पोष्णरुगित्यादिना । विदग्धत्वं पाकाभिमुखत्वम् ॥

नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् । गुदास्यान्नाभिजो विद्यादोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥

यथास्वं व्रणवत्तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।

पको हन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥

पक्षान्तः स्रवन् वक्त्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः

नाभेरूर्ध्वं ये विद्रव्यस्ते पक्काः सन्तो मुख-
स्वाहोषं स्रवन्ति । नाभेश्च येऽधरास्ते दोषं
गुदात् स्रवन्ति । नाभिजो मध्यस्थत्वान्मुखा-
च्च गुदाच्च दोषं स्रवति । अस्मिन्विद्रव्यौ वा-
तादिकं दोषमनुबद्धारं क्लेदात् कोथाद्विद्याद्य-
थास्वं व्रणवत् । व्रणे यथा क्लेदस्रुतिविशेषण
वाताद्यन्वयोऽनुमीयते एवमत्रापि । व्रणे च
वक्ष्यति । (प) मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्व-
रूपसंभ्रुतीत्यादि क्षीणस्योपद्रवान्वित इत्येवमन्ते
ग्रन्थे विवर्ज्य इत्यनुवर्तते ॥

एवमेव स्तनसिराविवृताः प्राप्य योषिताम् ।
सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्रव्यथुर्धनः ॥
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रविलक्षणः ।
नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानां तु न जायते

एवमेवेत्यादि स्त्रीणां स्तनविद्रविलक्षणम् ।
स बाह्यविद्रविलक्षणो भवति । कन्यकानां
नैव जायते तासां नाड्यः सूक्ष्ममुखा भ-
वन्ति । इत्युक्ता विद्रव्यः । क्रुद्ध इत्या-
दिना वृद्धेलक्षणमुच्यते ॥

क्रुद्धोरुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः
प्रपीड्य धमनीर्वाद्धिं करोति फलकोशयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णवृत्तिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पकोदुम्बरसंकाशः पित्तादाहोष्मपाकवान् ।

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनो लघुरुक्
कृष्णस्फोटवृत्तः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तः ।
कफवन्नेदसा वृद्धिर्दुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णवृत्तिवत्क्षोभं ते सरुद्धमृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च वलयः फलकोशयोः ।

स्वकारणात् क्रुद्धः सन् कारणान्तरे-
ण रुद्धगतिः मुष्कौ वृषणौ फलकोशौ ।
वृद्धिर्नाम गदो वातादिभिरन्त्रान्तैः सप्तधा
भवति । सुबोधम् । वातपूर्णवृत्तीत्यादि वा-
तात् । वृत्तिर्भस्त्रा । अहेतुरुक् बाह्येन हे-
तुना विना अकस्माद्गुणवत् । पकोदुम्बरसं-
काश इत्यादि पित्तात् । शीत इत्यादि क-
फात् । कृष्णेत्यादि रक्तात् । कफवदित्या-
दि मेदसः । मूत्रधारणशीलस्येत्यादि मूत्र-
वृद्धेलक्षणम् ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥
क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्याद्वक्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ।

उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक्स्तम्भवती स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

आन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।
रूक्षकृष्णारुणसिरातन्तुजालमवाक्षितः ॥

वातकोपिभिरित्याद्यान्त्रवृद्धेर्लक्षणम् ।
धारणेरणो वायोरेव । सुबोधमन्यत् । उपे-
क्षमाणस्याचिकित्स्यमानस्याध्मानादिमर्तो मुष्क-
वृद्धिं कुर्यादिति संबन्धः । उक्तो वृद्धिः ॥

अनन्तरं शोफसामान्याद्गुल्म उच्यते ॥
गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।
आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥

गुल्मोऽष्टधेत्यादि संख्यारूपा संप्राप्तिः
तदेवाष्टधत्वं दर्शयति । पृथग्दोषैरित्यादि-
ना । स च वातादिभेदेन सप्तविधः ।
स्त्रीणामेवार्तवस्य रजसो दोषेणाष्टमः ॥

अथयोज्वरातिसारादिभिर्वमनादिभिर्वा
कर्मभिः कश्चितो वातलान्याहारयत्याहाराभि-
लाषी वा शीतमुदकं पिबत्यन्नपानानन्तरं वा
लङ्घनप्लवनव्यवाययानयानादीन् देहविशो-
भिणः सेवतेऽनुदीर्णां वा छर्दिमुदीरयत्युदीर्णा-
न्वा वातादीन् निश्वासोच्छ्वासौ वा निगृह्णा-
त्यस्नेहपूर्वं वा वमनविरेचने करोति तथा
शोधित एववातिविदाहिनोऽभिष्यन्दिनो वा
निषेवते तस्य यथास्वं वातप्रधानाः कुपि-
ता दोषाः पृथक् संसृष्टाः समस्ताः सर-
क्ता वा महास्रोतोऽनुप्रविश्यावृत्योर्ध्वमधश्च
मार्गमवश्यं शूलमुपजनयन्तो गुल्ममभिनि-
र्वर्तयन्ति । यतश्च तस्मिन् शूलविद्ध इव
व्यथते तीव्रवेदनादितः कृच्छ्रोच्छ्वासस्त-
स्माच्छूलमित्युच्यते ॥

अथेत्यादिना गुल्मानां विस्तरेण नि-
दानं संप्राप्तिश्चोच्यते । य एवं करोति त-

स्य वातप्रधाना दोषा गुल्ममभिनिर्वर्तयन्ति ।
स च गुल्मो नाम्ना शूलमित्युच्यते । कु-
त आह । यतश्चेत्यादि ॥

अथ कोऽसौ गुल्मः यमभिनिर्वर्तय-
न्ति दोषा इत्याह ॥

तत्रातिकर्शनात् कफपित्ताभ्यां वा
मार्गनिरोधाल्लब्धाश्रयो वायुरुत्प्लुतो रौ-
क्ष्यात् कठिनीभूतः स्वाश्रये स्वतन्त्रः प-
रतन्त्रो वा पित्तश्लेष्माश्रये स्पर्शोपलभ्यः
पिण्डितत्वाद्मूर्तोऽपि मूर्ततामिवोपगतो ग्र-
न्थिरूपेणावतिष्ठमानो गुल्मसंज्ञां लभते ।
तस्य पञ्च स्थानानि वस्तिर्नाभिः पार्श्वे
हृदयं च । अथास्य पूर्वरूपाणि सदनम-
ग्निशरीरयोररुचिः सौहित्यासहिष्णुता कुक्षि-
शूलमाध्मानमुद्गिरणं बहुशो विदग्धेऽन्ने
छर्दिंराटोपो मलस्य प्रादुर्भावोऽप्रवृत्तिश्च ।

तत्रातिकर्शनादित्यादि । द्वौ हि हेतू
वातस्य कर्शनं मार्गरोधश्च । तस्य गुल्मस्य
वस्त्यादीनि पञ्चाश्रयाः । सदनानीनि सा-
मान्येन पूर्वरूपाणि । सौहित्यं तृप्तिः तद-
सहिष्णुत्वम् । उद्गिरणं छर्दनम् । मलस्य
पुरीषस्य प्रादुर्भावो बहिरप्रवृत्तिश्च ॥

तत्र वातात् सूच्येव च शङ्कुनेव
च व्यथो मन्याशिरः शङ्खशूलज्वराङ्गमर्द-
प्रीहाटोपान्त्रकूजोदावर्तोच्छ्वासोपरोधमुखशो-
षस्तब्धगात्रताः वायुकालेषूपद्रववृद्धिर्विषमा
अग्रता कृष्णारुणपरुषत्वङ्नखादित्वं गुल्म-

श्वास्य चलत्वाद्यायोरनियतस्थानसंस्थानोद-
यप्रलयाल्पमहारुजः पिपीलिकापरिगत इव
तोदस्फुरणबहुलो विस्तारयतीव स्वदेशेच-
र्म कदाचित् कदाचित्संकोचयतीव हर्षयति
रोमाणि वेदनातिप्रवृत्तौ तु सर्वस्मिन्नपि
देहे प्रायो वस्त्याश्रयश्च भवति ॥

तत्रेत्यादिना वातगुल्मलक्षणम् । वा-
युकालेषु दिनान्तादिषु । वातिको गुल्मः
प्रायो वस्त्याश्रयो भवति ॥

पित्तादाहो धूमकोऽम्लकस्तृष्णा ज्वरः
स्वेदो विद्भेदो मूर्च्छा शीतोपशयता हरि-
तहारिद्रत्वगादित्वं गुल्मश्चास्य तप्तायःपिण्ड
इव तमवकाशं दहति दूयते धूमायत ऊ-
ष्मायते शिथिल इव व्रण इवास्पर्शसहो
निलोमा प्रायो नाभ्याश्रयश्च ॥

दाहादि पित्तात् गुल्मे लिङ्गम् । धूम-
को धूमायनम् । धूमकाम्लकयोर्लक्षणमुक्तं
दोषभेदीये । तथा त्वङ्गनादिषु हरितहा-
रिद्रो वर्णः स्यात् ॥

कफात् स्तैमित्यमरोचकाविपाकौ ह-
दयोपलेपः शीतज्वरस्तृप्तिः सदनं कासो ह-
लासः पीनसोनिद्राऽलस्यं नखादिशुक्लता
गुल्मश्च सुप्तस्थिरगुरुकठिनोऽवगाढोऽल्परुक्
प्रायो हृत्पार्श्वश्रयश्च । संसृष्टलिङ्गः सं-
सर्गात् । स त्रिविधः । सर्वलिङ्गनिचये
निचयगुल्मः सोऽसाध्यः ॥

कफात् गुल्मे स्तैमित्यादिकं लिङ्गम् ।

अवगाढो घनः । संसर्गजेषु त्रिषु गुल्मेषु
यथास्वं संसर्गलक्षणानि भवन्ति । सर्वलि-
ङ्गमिश्रीभावे निचयगुल्मः सोऽसाध्यः ॥

रक्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशे-
ष्यात् पारतन्त्र्यादवैशारद्यादुपचारानुरोधाच्च
* स्त्रिया एव भवति ॥

(या स्त्री गर्भग्रहणसमर्था सैव गृह्यते । न कन्यका
प्रतनुकार्त्तवा परिणतवयस्का चेति चरकव्याख्याने जर्जटः ॥)

रक्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्तवागमनादिहे-
तोः स्त्रिया एव भवति । न पुरुषस्य य-
थोक्तविपर्ययात् । अवैशारद्यादि तत्र सा-
तिशयं विद्यते । गर्भकोष्ठे त्वार्तवागमनवै-
शेष्येण विशारदा व्युत्पन्नबुद्धिः ॥

तत्र यदासावृतुमती नवप्रसूता यो-
निरोगिणी वा वातळान्यासेवेत तदास्या वा-
युः प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्तव-
मुपरुणद्धि । तदुपरुध्यमानं मासे मां कु-
क्षिमभिनिर्वर्तयति गर्भलिङ्गानि च हृलास-
तन्द्राङ्गसाददौहृदस्तन्य दर्शनादीनि । वायु
संसर्गात् पुनः पित्तैकप्रकोपतया च वात-
पित्तगुल्मरूपाणि क्रमाच्छूलस्तम्भदाहाती-
सारादीनि गर्भाशये च सुतरां शूलं त-
था योन्यादौर्गन्ध्यमास्त्रावं च करोति ।
गुल्मश्च न गर्भ इवाङ्गैःपिण्डित एव तु
चिरेण सशूलं स्पन्दते । गुल्म एव वर्द्ध-
ते न कुक्षिः ॥

तत्रेत्यादिना निदानं संप्राप्तिश्चोच्यते ।

एवं कुपितो वायुः गर्भलिङ्गम् कुक्षिभि-
निर्वर्तयतीति संबन्धः । गर्भलिङ्गानि हला-
सादीनि चाभिनिर्वर्तयति वातस्य संसर्गात्
पित्तकोपतया च तच्छोणितं क्रमाद्वातापित्त-
जातानि शूलादीनि करोति । गर्गशये सु-
तरां शूलम् । योन्याः स्त्रावः च कुरु-
ते । अस्या गुल्मः गर्भ इवाङ्गैर्न स्फुर-
ति । पिण्डीभूतः शूलत्रांश्च चिरेण स्प-
न्दते । अस्याः कुक्षिर्न वर्धते । गुल्म-
स्तु वर्धते एव ॥

स्वदोषाधिष्ठानश्च सर्वो भवति गुल्मः ।
तस्माच्चिरेण नैव वा पाकमेति । भृशदु-
ष्टरक्ताश्रयत्वात्तु विद्रधिः शीघ्रपाको भवती-
ति ॥ भवति चात्र ॥

यतः सर्वो गुल्मः स्वदोषाधिष्ठानः
स्वदोषाश्रयो भवति तस्माच्चिरेण पाकमेति
भजते न वा पाकं भजते । सपाको भ-
वत्यपाक एव वा विद्रधिरनन्यदोषारब्धोऽपि
दुष्टरक्ताश्रयोभवत्यतः शीघ्रं पच्यते । शीघ्र-
विदाहित्वादेव च विद्रधिरित्यभिधीयते । वि-
दाहः पाकः भृशग्रहणं गुल्मे विद्रध्यपेक्षया
स्वल्परक्तकोपप्रदर्शनार्थम् ॥

गुल्मेऽन्तराश्रये वस्तिकुक्षिहृष्टीहवेदनाः ।
अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां च प्रवर्तनम् ॥
अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ।
वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ॥

वस्तिवेदनाद्यन्तराश्रयलिङ्गम् । एत-
द्विपर्यात् कोष्ठारुगादिभिर्बाह्यं विद्यात् ॥

साटोपमत्यग्ररुजमाध्मानमुदरेभृशम् ।
ऊर्ध्वाधोवातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥
घनोऽष्ठीलोपमो ग्रन्थिरष्ठीलोर्ध्वं समुन्नतः ।
आनाहलिङ्गस्तिर्यक् तु प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः
पकाशयात् गुदोपस्थं वायुस्तिरुजः चरन् ।
तूनीप्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥

साटोपमित्यादिना गुल्मप्रायो भवती-
त्यानाहस्य लक्षणमुच्यते । आटोपो नाभे-
रधो मन्दसञ्चारवायुता । घन इत्यादिना
गुल्मसाहचर्यादष्ठीलाप्रतिष्ठीलयोर्लक्षणम् । प-
काशयादित्यादि तूनीप्रतून्योः । स एवेति
वायुः । अत एव पकाशयात् गुदोपस्थग-
मनान् । वैपरीत्येन गुदोपस्थात् पकाशयं
प्रयातीति ॥

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

शोफानाहजठरविकृति सामान्याद्विद्वध्या-
द्यनन्तरमुदरनिर्णयाध्यायारम्भः ॥

अथात उदरनिदानं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽथौ सुतरामुदराणि तु ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात् ॥
ऊर्ध्वाधोधातवा रुध्वा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।
प्राणान्यपानान्संदूष्यकुर्युस्त्वङ्मांससन्धिगाः
आध्माप्य कुक्षिमुदरम्—

सर्वेषामपि ज्वरादीनामग्निमान्द्यसंभ-
वादुदराणामतिशयः । अतोजीर्णहेतुकान्मलि-
नान्नहेतुकाश्च वातादिसंचयादुदराणि जाय-
न्ते । ऊर्ध्वाध इत्यादिकया संप्राप्त्या मला
उदरं कुर्युरिति संबन्धः । धातवो वाता-
दयः । अम्बुवाहिनीः सिरा ऊर्ध्वाधोदेहं
रुध्वा प्राणादींश्च संदूष्य त्वङ्मांसस्य म-
ध्यमाश्रिताः ॥

—अष्टधा तच्च भिद्यते ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहबद्धक्षतोदकैः ।
तेनार्ताः शुष्कतालवोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।
नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ।
स्युः प्रेतरूपाः पुरुषा भाविनस्तस्य लक्षणम् ॥
क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ।

जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ॥
क्षीयते बलतः शश्वच्छ्वसि मयेऽपि चेष्टिते ।
वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ॥
रुग्वास्तिसन्धौ ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि ।
राजीजन्म वलीनाशो जठरे—

तच्चोदरं वातादिभिः सन्निपातेन प्ली-
हादिभिश्चाष्टधा । सुबोधम् । लघुभोजना-
दिभिरपि जठरे ततता राजीजन्म वलीनां
नाशश्च भवतीति पूर्वरूपम् ॥

—जठरेषु तु ॥

सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवृद्धिता ।
दाहः श्वयथुराध्मानमन्ते सलिलसंभवः ॥
सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारिकम् ।
गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडुगुडायते ॥
नाभिमन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।
मारुतो हृत्कटीनाभिप्रायुर्वक्षणेवेदनः ॥
सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड् बद्धा मूत्रमल्पकम् ।
नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम्

सर्वेषु जठरेषु तन्द्रादि साधारणं लि-
ङ्गम् । अरुणताद्यतोयसम्भवलिङ्गम् । भारि-
कं गुरु । गुडुगुडुरित्यव्यक्तः शब्दः । मा-
रुतो वेगं कृत्वा नश्यतीति संबध्यते । न-
श्यति नोपलभ्यत इत्यर्थः । नातिमन्द इ-
त्यादिना सलिलसंभवेऽतिमन्दत्वं दर्शितम् ।
न च लौल्यं स्यात् । विरसं च मुखं न
स्यात् । यथा सलिल इत्यर्थात् ॥

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्कसन्धिषु ।

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ॥
 शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ।
 श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्घ्रासष्टाद्धमत् ॥
 सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततम् ।
 आध्मातद्वतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥
 वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ।

पाणिशोफादि वातोदरलक्षणम् ॥

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादाबुदरं हरित् ।
 पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ॥
 धूमायति मृदुस्पर्श क्षिप्रपाकं प्रदूयते ।

ज्वरादिकं पित्तोदरे ॥

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवम् ॥
 निद्रोत्केशारुचिश्वासकासशुक्लत्वगादिता ।
 उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्रराजीतं महत् ॥
 चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ।

अङ्गसदनादिकं श्लेष्मोदरे ॥

त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैस्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ॥
 गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः ।
 कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोफमूर्च्छाभ्रमान्वितम्
 कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ।
 बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ॥

त्रिदोषकोपनैरित्यादिना सन्निपातोदर-
 स्य निदानादिकमुच्यते । तैस्तैरित्यादि स-

र्वरोगनिदानोक्तैः । तच्च सन्निपातोदरं शी-
 तादिकाले सुतरां बाधते ॥

अत्याशितस्य संक्षोभाद्यानयानादिचेष्टितैः ।
 अतिव्यवायभाराध्वगमनव्याधिकर्शनैः ।
 वामपार्श्वश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते ।
 शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत्
 सोऽष्टीलेवातिकठिनः प्रोन्नतः कूर्मपृष्ठवत् ।
 क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्ष्याबुदरमावहेत् ॥
 श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुज्वरैः ।
 पाण्डुत्वमूर्च्छाच्छर्दीभिर्दाहमोहैश्च संयुतम् ॥
 अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ।
 उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृट्दहनज्वरैः ॥
 गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ।
 प्लीहवदक्षिणात् पार्श्वान् कुर्याद्यकृदपि च्युतम् ॥

अत्याशितस्येत्यादिना प्लीहोदरमुच्यते ।
 अतिभुक्तवतो यानादिचेष्टितैः संक्षोभादतिव्य-
 वायादिकर्शनैश्च स्थानाच्च्युतः प्लीहा विवर्धते ।
 अथवा रसादिभ्यो धातुभ्यो रक्तं विवृद्धं वृ-
 द्धिं प्राप्तमाश्रयत्वात्तं प्लीहानं विवर्धयेत् ।
 श्वासादिभिः संयुतमुदरमावहेदिति संबन्धः ।
 तत्र प्लीहोदर उदावर्तादिभिलिङ्गैः क्रमाद्वा-
 तादीन् मलान् विद्यात् । तेनोदावर्तादिभि-
 लिङ्गैर्वाताधिकं प्लीहोदरं भवति । मोहादि-
 भिः पित्ताधिकं भवति । गौरवादिभिः क-
 फाधिकम् । प्लीहसमानत्वाद्यकृतस्तदुदरस्या-
 पि निदानादिभिरनधिकता ॥

पक्ष्मवालै सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ।
 दुर्नामभिरुदावर्तैर्नैर्वान्त्रोपलोपिभिः ॥

वर्चःपित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितोऽनिलः ।
 अपानो जठरं तेन स्युर्दाहज्वरतृक्ष्णवाः ॥
 कासश्वासोरुसदनं शिरोहन्नाभिपायुरुक् ।
 मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिंरुदरं मूढमारुतम् ॥
 स्थिरं नीलारुणसिराराजीनद्धमराजि वा ।
 नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ॥

पक्ष्मवालैरित्यादिना बद्धोदरमाह ।
 पक्ष्मादिभिर्गुदे बद्धमार्गे कुपितोऽनिलोऽपाना-
 रूयो वर्चःप्रभृतीन् रुध्वा जठरं कुरुत इति
 संबन्धः । तेन जठरेण पुरुषस्य दाहादयः
 स्युः । सुबोधम् ॥

अस्थ्यादिश्लयैः सान्नेश्च भुक्तैरत्यशनेन वा ।
 भिद्यते पच्यते चान्त्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् बहिः
 आम एव गुदादेति ततोल्पाल्पं सविद्भूतः ।
 तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ॥
 शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ।
 वर्धते तदधोनाभेराशु चैति जलात्मताम् ॥
 उद्विक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृद्भ्रमैः ।
 छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्त्रावीति चापरे ॥

अस्थ्यादिश्लयैरित्यादिना छिद्रोदरस्य
 निदानादिकमाह । तच्छिद्रैश्छिन्नपक्वान्त्रच्छि-
 द्रैः । स्रवन् किञ्चित् गुदात् बहिरेति कि-
 ञ्चिज्जठरमापूर्य तिष्ठति । वातादिदोषान्व-
 येन यानि रूपाणि तत्र तान्युद्विक्तानि भ-
 वन्ति । व्याप्तमतिशयेन युतम् । आचा-
 र्या इदं छिद्रोदरं नाम्ना आहुः । अपरे
 आचार्या छिद्रोदरस्यैव परिस्त्रावीति ना-
 म मन्यन्ते ॥

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसामाम्बुपायिनः ।
 अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा
 रुध्वाम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ।
 वर्द्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ ॥
 ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजान्वितम् ।
 कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ॥
 तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ।
 दकोदरं महत् स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ॥

प्रवृत्तस्नेहपानादेरित्यादिना दकोदरमा-
 ह । तदम्बु कफानिलाबुदराश्रयौ वर्धयेताम् ।
 ततस्तृष्णान्वितत्वादियुक्तमुदरं स्यात् । आ-
 वृत्ता नाभिर्यत्न ॥

उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ।
 पाकाद्द्रवाद्रीकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ॥
 स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थितः ।
 तदेवोदकमाप्याय्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ॥
 गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ।
 मृदुव्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ॥
 तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ।
 सिरान्तर्द्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ॥
 वातपित्तकफप्लीहभक्षिपातदकोदरम् ।
 कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात् परं प्रायोऽपरे हतः ॥
 सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ।
 जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ॥
 बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ।

इति निदाने द्वादशोऽध्यायः ॥

उपेक्षयेत्यादिना सर्वोदरेषूदकरूपापत्तौ
 हेतुरुच्यते । वातादयः स्थानाच्च्युताः पाके-

न च स्वयं द्रवाः सन्ध्यादिकं द्रवेयुः ।
स्वेदश्च बाह्याविहतस्तदुदकमाप्याय्य पिच्छां
कुर्यात् । तदा भवेदित्यादि : वा-
तोदरात् पित्तोदरं कृच्छ्रम् । ततः कफो-
दरम् । ततः प्लीहोदरम् । ततः सन्निपा-
तेन तत उदकेनेति यथोत्तरार्थः । अपरे
बद्धच्छिद्रोदरे प्रायः पक्षादूर्ध्वं हतो मार-
यतः । प्रायोग्रहणं पक्षादधरेऽपीति प्रतिप-
त्यर्थम् । जातसलिलत्वादियुक्तं सर्वमुदरं इ-
न्ति । बलिनः पुरुषस्याजाताम्बु चाभिन-
वोत्थितं सद्यन्तेन साध्यं भवति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

मांसाद्युपजातदोषकोपसादृश्यादुदरान्-
न्तरं पाण्ड्वादिनिर्णयाध्यायारम्भः ॥

अथातः पाण्डुशोफविसर्पनिदानं ना-
माध्यायं व्याख्यास्यामः इति हस्माहुरात्रेया-
दयो महर्षयः ॥

पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
तैर्त्रानिलेन बलिना क्षिप्रं पित्तं हृदि स्थितम् ॥
धमनीर्दश संप्राप्य व्याप्नुवत्सकलां तनुम् ।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥

त्वङ्मांसयोस्तत् कुरुतेत्वचिवर्णान्पृथग्विधान्
पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगः—

मला दुष्टा वातादयः सर्वे यथोक्तै-
स्तिककटुकादिभिः सर्वरोगनिदानोक्तैः कोपनैः
कुपिताः पित्ताधिका यत्र भवन्तीति यत्तदो-
नित्यसंबन्धाद्विज्ञेयम् । तत्रेत्यादिना पाण्डु-
रोगस्य संप्राप्तिरुक्तिः । तदिति पित्तप-
रामर्शः । त्वङ्मांसयोरन्तरं प्राप्य त्वचि पृ-
थग्विधान् नानाविधान् वर्णान् कुरुते । तन्न
च पाण्डुत्वमधिकमतः स रोगः पाण्डुरित्युक्तः ॥

— तेन गौरवम् ।

धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥
ततोऽल्परक्तमेदस्कोनिस्थारः स्याच्छूलथेन्द्रियः
मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥
शूनाक्षिकूटवदनः कोपनः घृविनोल्पवाक् ।
अन्नद्विग्लिशिरद्वेषी शीर्णरोमाहतानलः ॥
सन्नसक्थी ज्वरी श्वासी कर्णक्षेष्ठी श्रमी भ्रमी ।
स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥

तेन च पाण्डुरोगेण शरीरगौरवं
स्यात् । धातूनां शैथिल्यं स्वरूपाङ्गानिः ।
ओजो नाम प्रधानो धातुः पूर्वोक्तं प्रसूत-
मानं तस्य ये गुणा मन्दस्निग्धादयस्तेषां
हानिः । ततो धातुषु शिथिलेषु ओजांस
च क्षीणगुणे अल्परक्तादियुक्तो ना पुरुषः
स्यात् । सुबोधमन्यत् ॥

प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रूक्षता त्वचि ।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवाह्विता ॥

सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररूक्तोदकम्पनम्
 कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥
 शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्धरूक् ।
 पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
 तृट्स्वेदमूर्छा शीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ।
 वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादिता ।
 तन्द्रा लवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
 कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुस्सहः ॥

सर्वस्य पाण्डुरोगस्य हृदयस्पन्दनादि
 पूर्वरूपम् । गात्ररूगादि वातपाण्डुरोगलक्ष-
 णम् । हरितसिरादित्वादि पित्तात् पाण्डुरोगे
 भवति । शुक्लसिरादित्वादि लघ्वन्तं कफात्
 पाण्डुरोगे भवति । आदिग्रहणेन नखवि-
 ण्मूत्रनेत्राणां ग्रहणम् । निचयात्सन्निपातान्मि-
 श्रलिङ्गः सोऽतिदुःसहः ॥

मृत् कषायानिलं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ।
 दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च
 स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्यादुध्वा च पूर्ववत् ।
 पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
 पुरीषं कृमिवन्मुश्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ।

कषाया मृदनिलं दूषयित्वा ऊषरा
 मृत् पित्तं दूषयित्वा मधुरा मृत् कफं दू-
 षयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यादिति संबन्धः । मृदो र-
 सविशेषेण दोषविशेषकोपनत्वं रसादिदूषणं सा-
 धारणम् । स्रोतांस्यापूर्य रुध्वा च पू-
 र्ववदिति पाण्डुरोगसमानसंप्राप्त्या तैरेव
 च लक्षणैरिति । ततो नरः शूननाभ्यादि-
 युतः । अत्र तु नाभिश्चयध्वादिर्विशेष इ-

त्यर्थः । उक्तः पाण्डुरोगः । अथ तदङ्गभू-
 ता कामिलोच्यते ॥

यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तं तस्य कामिलाम्
 कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वाऽसमावहेत् ।
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया ॥
 दाहाविपाकतृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।
 भवेत् पित्तोद्वेगस्यासौ पाण्डुरोगाद्वेऽपि च ॥

पाण्डुरोगी यो नरः पित्तलमाहारा-
 दिकं सेवेत तस्य कामिलां पित्तमावहेत् ।
 किं कृत्वेत्याह । असृङ्घ्रांसं दग्ध्वा तस्या-
 श्चोभयो मार्गः कोष्ठः शाखा च असौ
 च कामिलाख्यो रोगः पाण्डुरोगाद्विना पि-
 त्तोत्पन्नस्य पुंसो भवति । अपि चेति
 युक्तिसमुच्चये ॥

उपेक्षया च शोफाढ्या सा कृच्छ्रा कुम्भकामिला

उपेक्षया अचिकित्सया शोफाढ्या सती
 कुम्भकामिलेत्युच्यते । सा च कृच्छ्रसाध्या ॥

हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥
 वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुज्वरः ।
 तन्द्राबलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकम् ॥
 अलसं चेति शंसन्ति—

पाण्डुरोगे यदा हरितादिरूपत्वं वा-
 तपित्ताधिक्याद्भवेद्भ्रमादिकं च तदासौ रोगो
 हलीमक उच्यते । तमेव लोढरमलसं च
 शंसन्ति ॥

—तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।
 शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥

तेषामिति प्रधानानां पाण्डुरोगाणां ग्रहणम् । पूर्वमिति विकृतव्याधिविज्ञानीये शोफप्रधाना उपद्रवाः कथिताः पाण्डुरोगः श्वयथुमानित्यादिना । अतः कारणादत्र शोफ एव निगद्यत इति । शोफं प्रति ग्रन्थो निगद्यत इत्यर्थः ॥

पित्तरक्तकफान् वायुदुष्टो दुष्टान् बहिः सिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात् त्वङ्मांससंश्रयम् ॥
उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
सर्वम्—

वायुः स्वकारणेन दुष्टः पित्तादीन् दुष्टान् बहिः सिरा नीत्वा तैः पित्तादिभि रूद्धगतिः सन् त्वचं मांसं चाश्रयन् उत्सेधं संहतं शोफं नाम्ना रोगं कुर्यात् । अतः कारणात् सर्वः शोफो निचयात्मकः ॥

—हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।
द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तम् ॥
पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।

एवमुक्तोऽपि खलिङ्गविशेषवशान्नवात्मा दोषादिभेदेन । दोषैः पृथक्संसृष्टैः सन्निपतितैश्चेति सप्त । अभिघाताद्विषादिति द्वौ । अथवा किं नवात्मकत्वेन द्विधैवोच्यताम् । वाताद्युत्था निजाः शेष आगन्तुरिति । सर्वाङ्गैकाङ्गभेदेनापरं द्वैविध्यम् । पृश्वादिविशेषेण तस्यैव त्रिविधत्वम् । तत्र दोषजानधिकृत्याह ॥

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ॥
व्याधिकर्मोपवासादक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ॥
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वग्लस्निग्धशीतळम् ।
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशकाम्बुस्वप्नजागरम् ॥
मृद्ग्राम्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनम् ।
पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणापि वा ॥
श्वासकासातिसाराशोर्जठरप्रदरज्वराः ।
विषृच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डवः ॥
अन्येचमिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषैर्वक्षसि स्थिताः ।
ऊर्ध्वं शोफमधो वस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।
सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ।
तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गौरवम् ॥

सामान्यहेतुरित्यादि वातादिजानां शोफानां हेतुः । सामान्यः साधारणः सर्वरोगनिदानायुक्तः । व्याधीत्यादि तेषां विशेषतोऽतिशयेन हेतुः । व्याध्यादिभिः क्षीणस्य द्रुतं झटिति गुर्वादि भजतः । व्याधिक्षीणादिमत्वं विनैवान्यस्यातिमात्रं मात्राधिक्येन गुर्वादिकं भजतः । स्वप्नजागरावकाल इत्यर्थात् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । अजीर्णं अध्वादिना श्रमः अजीर्ण एव च मैथुनम् । प्रदरोऽतिरजः । श्वासादयोऽन्ये च रोगा मिथ्योपक्रान्तास्तैर्हेतुभिः दुष्टा वक्षसि स्थिताः शरीरस्य पूर्वभागे शोफं कुर्वन्तीति संबन्धः । वस्तौ स्थिता अधः शोफं कुर्वन्ति । सुबोधम् । तदित्यङ्गपरामर्शः । दवत्वादि सर्वशोफेषु पूर्वरूपम् । चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो दवथुः ॥

वाताच्छोफश्चलो रूक्षः खररोमारुणासितः ।
 संकोचस्पन्दहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ॥
 क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पीडितस्तनुः ।
 स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान्
 त्वक्च सर्षपलिप्तेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ।
 पीतिरक्तासिताभासः पित्तादाताभ्ररोमकृत् ॥
 शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनोः ।
 सत्तृड्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमदभ्रमः ॥
 शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः
 कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ॥
 स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरस्त्यानो निद्राच्छर्द्याग्नि-
 साढकृत् ।
 आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः
 स्रवेन्नासृक् चिरात् पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः
 स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफाद्यथास्वं द्वन्द्वजास्त्रयः
 संकराद्धेतुलिङ्गानां निचयान्निचयात्मकः ।
 अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ॥
 हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ।
 रसैश्शूकैश्चसंस्पर्शाच्छवयथुः स्याद्विसर्पवान् ॥
 भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः

वातादित्यादिना क्रमेण नवानां शो-
 फानां लक्षणमुच्यते । चलत्वादिरूपो वा-
 तात् । पीतेत्यादि पित्तात् । कण्डूमानि-
 त्यादि कफात् । स्त्यानो घनीभूतः । आ-
 क्रान्तः करपीडितः । कुशादिविक्षतः संश्रि-
 रात् पिच्छां स्रवेत् । त्रयः संसर्गाद्यथास्वं
 हेतूनां संकराद्यथास्वल्लिङ्गसंकराच्च । स-
 न्निपातजः शोफो हेतुलिङ्गानां निचयाद्भव-

ति । शस्त्रादिविक्षताद्धिमादिभिश्च यः शोफः
 सोऽभिघातेन विद्यात् ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
 दंष्ट्रादन्तनखापातादिविषप्राणिनामपि ॥
 विष्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात् ।
 विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गर्गयोगावचूर्णनात् ॥
 मृदुश्चलोऽवलंबी च शीघ्रदाहरुजाकरः ।
 नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः

विषज इत्यादिना नवमशोफलक्षणम् ।
 विषप्राणिनः सर्पादयः । परिसर्पणं गमनम् ।
 अविषप्राणिनामपि दंष्ट्रादिपातात् । दंष्ट्रा सू-
 करादीनाम् । दन्तनखं पुरुषादीनामपि ।
 सुबोधम् । गरो वक्ष्यमाणलक्षणः । मृदु-
 रित्यादि नवमशोफलक्षणम् । नव इत्यादिना
 साध्यशोफलक्षणम् । असाध्यस्तु पुरा वि-
 कृतव्याधिविज्ञानीये ईरित उक्तः अनेकोपद्रव-
 युत इत्यादिना । इत्युक्तः शोफः ॥

अनन्तरं विसर्प उच्यते ॥

स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।
 त्र्यधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥
 यथोत्तरं च दुःसाधास्तत्र दोषा यथायथम् ।
 प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥
 देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तस्थिता बहिः ।
 बहिस्था द्वितये द्विस्थाः—

विषवर्ज्यं हेतुं दूष्यं च विसर्पे शो-
 फवत् । तं च विसर्पं त्र्यधिष्ठानं च प्रा-
 हुर्मुनय इति शेषः । कश्चित् बाह्याश्रयः ।

कश्चिच्चान्तराश्रयः । कश्चिदुभयाश्रय इति ।
बाह्यादान्तरो दुस्साधः । तत उभयाश्रय इ-
ति यथोत्तरार्थः । विदाहिभिः विदाहिसं-
युक्तैः स्वहेतुभिः प्रकुपिता देहे विसर्पन्ति ।
विद्यादित्यादिनान्तर्बहिर्भेदलिङ्गमाह ॥

—विद्यात्तन्त्रान्तराश्रयम् ॥

मर्मोपतापात्सम्मोहादयनानां विघट्टनात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥
*आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विपर्ययात् ।

*आशु चाग्निबलभ्रंशाद्वाह्यमेषामसंभवादिति पाठः ॥

मर्मोपतापाद्यान्तरविसर्पलक्षणम् । म-
र्मणां हृदयादीनामुपतापस्तथोक्तः । मोह ए-
व सम्मोहः । अयनानि स्त्रोतांसि तेषां
विघट्टनात् पण्डिनादान्तरं विसर्पं विद्यादिति
संबन्धः । आन्तरलिङ्गविपर्ययात् बाह्यं विद्यात् ॥

तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥
शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् ।
पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥
कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरूक् ।
स्वदोषलिङ्गैश्च्ययन्ते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ॥
ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च विभ्रति ब्रणलक्षणम् ।

तत्रेत्यादिना वातादिक्रमेणाष्टानां वि-
सर्पाणां लक्षणमुच्यते । सुबोधम् । सर्वे
वातादिविसर्पा उपेक्षिताः सन्तः स्वकारण-
दोषलक्षणैः स्फोटैश्च्ययन्ते । ते च स्फोटा
पूर्वं पक्वाः पश्चात् भिन्नाः स्वं स्वं वाता-
दिब्रणलक्षणं विभ्रति । वातस्फोटा वात-
ब्रणलक्षणम् । एवमन्ययोरपि वाच्यम् ॥

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्छातीसारतृद्भ्रमैः ॥
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ।
करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ।
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तोवाशु च चीयते ॥
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वादद्रुतश्च सः ।
मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥
व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ।
हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥
क्वचिच्छर्मरतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
वेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् ॥
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।

वातपित्तादग्निवीसर्पो भवति । ज्व-
रादिभिर्युतः सर्वं च शरीरं दीप्तैरङ्गारैरव-
कीर्णमिव करोति । स च विसर्पो यं यं
देशं विसर्पति स देशः शान्ताङ्गार-
वत् कृष्णो नीलो वा रक्तो वा भवति ।
स च विसर्पोऽग्निदग्धवत् स्फोटैश्च्ययते ।
वातपित्तकारणत्वेन शीघ्रगत्वात् इदिति म-
र्माणि हृदयादीन्यनुसरति । ततो मर्मानु-
सरणादूर्ध्वमतिबलो वातोऽङ्गव्यथादिकं कु-
र्यात् । स ना पुरुष ईदृशीमवस्थां ग-
तोऽरतिग्रस्ततया भूम्यादिषु न क्वचिच्छर्म सु-
खं लभते । तथा वेष्टमानः क्लिष्टः सन् म-
नोदेहश्रमोद्भवां निद्रामश्नुते यदा तदा दु-
ष्प्रबोधो भवति । स नान्नाग्निविसर्पः ॥

कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफम् ।
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्त्रावमांसगम् ॥

दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्
श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम् ॥
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ।

वातकफात् ग्रन्थिविसर्पो भवति । त-
स्यैव कफेनेत्यादिना संप्राप्तिर्लक्षणं चोच्यते ।
तं कफं बहुधा भित्वा वा वृद्धरक्तस्य पुरु-
षस्य पवनो रक्तं खण्डशः कृत्वा वा ग्रन्थी-
नां मालां कुरुते । उभयथापि श्वासादि-
युताम् । किंभूतं रक्तमाह । त्वगादिगं दू-
षयित्वा वेत्यर्थात् त्वगादीनेव ॥

कफपित्तात् ज्वरः स्तंभोतन्द्रानिद्राशिरोरुजः ।
अङ्गावसादविक्षेपपलापारोचकभ्रमाः ॥
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽश्त्रां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशश्च नातिरुक् ।
पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥
मेचकाभोऽसितः स्निग्धोमलिनः शोफवान् गुरुः
गंभीरपाकः प्राज्योष्ण स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते
पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः ।
श्वगन्धी च वीसर्पः कर्दमारुयमुशन्ति तम् ॥

कफपित्तात् ज्वरादियुक्तो विसर्पो भ-
वति । तमाचार्याः कर्दमारुयमुशन्ति । वि-
क्षेपोऽङ्गानाम् । इन्द्रियाधिष्ठानगौरवमुपचा-
रादिन्द्रियगौरवम् । स च विसर्पः प्रायेणा-
माशयैकदेशं गृह्णन् विसर्पति । मेचकः
कृष्णकपिलः । मांसे शीर्णे स्पृष्टः स्ना-
य्वादयो यत्र स तथोक्तः ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ।
बाह्यहेतोः क्षतात् कुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥
विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम्
पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वन्द्वजाश्चानुपद्रवाः
असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः
शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः श्वगन्धयः
इति निदाने त्रयोदशोऽध्यायः ।

सन्निपातजो विसर्पः सर्वधात्वभि-
सर्पणो भवति । बाह्यहेतोरित्यादिना अभि-
घातजविसर्प उच्यते । सुबोधम् । पृथगि-
त्यादि साध्यासाध्यविसर्पलक्षणम् । पृथग्दो-
षैर्वातादिभिस्त्रयो विसर्पाः साध्याः । द्व-
न्द्वजाः संसर्गजाः अनुपद्रवाः सन्तः सा-
ध्याः । उपद्रवाः शारीरोक्ताः कार्श्यवैवर्ण्या-
दयः । क्षतजः सन्निपातजश्चासाध्यः । स-
र्वे च विसर्पा आक्रान्तमर्मत्वादियुता अ-
साध्या इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

धातूपघातत्वगेकदोषसामान्याद्विसर्पान-
न्तरं कुष्ठादिनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातः कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं नामा-

ध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरा-
त्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वकुष्ठानां समान्येन हेतुमाह मिथ्या-
हारेत्यादिना ॥

मिथ्याहारविहारणे विशेषेण विरोधिना ।
साधुनिन्दावधान्यस्वरणप्राप्त्यैश्च सेवितैः ॥

पाप्माभिः कर्माभिः सद्यः प्राक्तनैर्वैरिता मलाः
सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वगलसीकासृगामिषम् ॥

दूषयन्तः श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः ।
त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥
कालेनापोक्षितं यस्मात् सर्वं कुष्णाति तद्रूपः ।

मिथ्याहारादिना तथा साधुनिन्दा-
वधादिभिर्नानाविधैः पाप्माभिः कर्मभिः स-
द्यःकृतैः प्राक्तनैर्जन्मान्तरकृतैर्वा मला दुष्टा-
स्त्वचो वैवर्ण्यं यत् कुर्वन्ति तत् कुष्ठमुश-
न्ति मुनय इति शेषः । सिराः प्रपद्येत्या-
दिना संप्राप्तिः । कालेनेत्यादिना कुष्ठशब्द-
स्यार्थः ॥

प्रपद्य धातून् व्याप्यान्त सर्वानसंक्लेद्यचावहेत् ।
सखेदक्रेदसंकोथान्कृमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ।
लोमत्वक्कृन्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात्
भक्षयेत् श्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ।

प्रपद्येत्यादौ कालेनोपोक्षितमित्यनुवर्तते ।
तत् कुष्ठं धातून् प्रपद्य तांश्च संक्लेद्य कृ-
मीनावहेच्छरीरे । यैः कृमिभिः करणभूतै-

र्लोमादीनि क्रमात् कुष्ठं भक्षयेत् तरुणास्थी-
नि कर्षणासादिगतानीह यान्युक्तानि । अ-
स्मात् कारणात् श्वित्रं बाह्यकुष्ठशब्देनोच्यते ।
क्रेदकृम्याद्यभावात् सत्यपि त्वग्रोगत्व इत्य-
र्थः । सुबोधम् ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्विश्रैः समागतैः ॥

पृथग्दोषैः त्रीणि । संसर्गेण च त्री-
णि । सन्निपातनैकमिति सप्तविधानि कुष्ठानि ॥

नन्वेवं सत्येकदोषजं द्विदोषजं च कु-
ष्ठं न सर्वं त्रिदोषजं स्यादित्यत आह स-
र्वेष्वपीत्यादि ॥

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

सर्वेष्वपि कुष्ठेषु सन्निपातजेष्वधिकत्वे-
न व्यपदेशः । सन्निपातस्य समवि-
षमात्मकत्वात् ॥

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौ दुःस्वरं कफात् ॥
मण्डलाख्यं विचर्चीचक्रश्याख्यं वातपित्तजम् ।
चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥

वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दुःशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥
सर्वैः स्यात् काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रु सकाकणम्
पुण्डरीकश्चैजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥

वातेनेत्यादिना सप्तविधस्य कुष्ठस्य ना-
मान्युच्यन्ते । यान्याश्रित्य लक्षणं विधी-
यते । वातादेकं पित्तादेकं द्वे कफात् ।

एकं वातपित्तात् । षड्वातकफात् । षट्
कफपित्तात् । एकं सन्निपातादेवमेतान्यष्टा-
दश कुष्ठानि । एषां मध्ये कापालौदुम्बर-
मण्डलदद्रुकाकणपुण्डरकिर्श्याजिह्वानि सप्त म-
हाकुष्ठान्युच्यन्ते ॥

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिःश्रमः
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोथनम्
रोमहर्षोऽसृजः काण्ठ्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।

अतिश्लक्ष्णेत्यादिना सर्वकुष्ठपूर्वरूपम् ।
अस्वेदोऽत्यन्तं स्वेदाभावः । कोठा उत्सन्नानि
मण्डलानि । व्रणानां भिन्नस्फोटभवानां को-
थनम् । रूढानामपि व्रणानां पुनः ॥

कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥
विस्तृतासमपर्यन्तं हृषितैर्लोमभिश्चितम् ।
तोदाढ्यमल्पकण्डूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥

अथ क्रमेणाष्टादशानां कुष्ठानां लक्षण-
मुच्यते कृष्णारुणेत्यादिना । कपालो घट-
कर्परः । सुप्तमचेतनम् । विस्तृतानि विस्ती-
र्णानि असमानानि ह्रस्वदोर्घाणि पर्यन्तानि य-
स्य तत्तथोक्तम् । शीघ्रसर्पि च क्षिप्रव्या-
पीति कापालम् ॥

पक्वोदुम्बरताम्रत्वग्रोमगौरसिराचितम् ।
बहलं बहुलक्लेदं रक्तं दाहरुजाकरम् ॥
आशूथानावदरणकृमि विद्यादुदुम्बरम् ।

पक्वोदुम्बरफलवत्ताम्राणि त्वग्लोमानि

च यस्य तत्तथोक्तम् । बहलं घनम् । आ-
शूथानादीनि यस्य तदेवम् । अवदर-
णं कोथनम् ॥

स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ।
अन्योन्यासक्तमुत्सन्नं बहुकण्डूमुतिक्रिमि ॥
श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं मण्डलं परिमण्डलम् ।
सकण्डूपिटका श्यावालसीकाढ्या विचर्चिका

स्थिरत्वादियुतं मण्डलं विद्यादिति सं-
बन्धः । बहुकण्डूवादिकं यत्र तत्तथोक्तम् ।
परिमण्डलं वर्तुलम् । सकण्डूवत्यादिना वि-
चर्चिका । लसीका जलप्रायः ॥

परुषं तनुरक्तान्तमन्तः श्यावं समुन्नतम् ।
सतोददाहरुक्लेदं कर्कशैः पिटकैश्चितम् ॥
ऋश्यजिह्वाकृति प्रोक्तमृश्यजिह्वं बहुक्रिमि ।
हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्रयम् ॥
अस्वेदं मत्स्थशकलसभिन्नं किटिभं पुनः ।
रूक्षं किणखरस्पर्शं कण्डूमत् परुषासितम् ॥

परुषमित्यादिना ऋश्यजिह्वम् । ऋ-
श्यजिह्वा रोहितजिह्वा । हस्तिचर्मैत्यादिना
चर्म । एकाख्यमित्यादिना एकाख्यम् । म-
हाश्रयं गम्भीरमूलम् । मत्स्थशकलसन्निभा-
न्तं च । किटिभमित्यादिना किटिभम् ।
किणमङ्गे वर्षणात् ग्रन्थिस्तद्वत् खरस्पर्शम् ॥

सिध्मरूक्षं बहिःस्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरित् ।
श्लक्ष्णस्पर्शं तनुश्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ॥
प्रायेण चोर्ध्वकाये स्याद्गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम्
रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिकाः ॥

तीत्राल्यो मन्दकङ्कश्च सरागपिटकाचिताः ।

रूक्षमित्यादिना सिध्म । गण्डैः कण्डूयुतैश्चितमित्येवमन्तलक्षणम् । अलसकं रक्तैर्गण्डैर्भवति । पाणिपाददरणादि विपादिकालक्षणम् ।

ददुलिङ्गमाह ॥

दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ॥
उत्सन्नमण्डला दद्रुः कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ।
स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ॥
शतारुःक्लेदजन्तवाढ्यं प्रायशः पर्वजन्म च ।
रक्तान्तमन्तरापाण्डुकण्डूदाहरुजान्वितम् ॥
सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ।
घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशु विभेदि च ॥
पुण्डरीकम्—

दीर्घप्रताना दूर्वावत् शाड्वलकाण्डवत् ।
उत्सन्नं मण्डलं यस्याः । अनुषङ्गिणी बहु-
कालस्था । शतारुःस्थूलमूलत्वादिलिङ्गम् ।
जन्तवः कृमयः । पर्वण्यस्थिसन्धीति । र-
क्तान्तादि पुण्डरीकलक्षणम् । अन्तर्मध्ये आ-
पाण्डुः । अंशवो रजांसि तैराचितम् ॥

—तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ।
विस्फोटं पिटकाः पामाकण्डूक्लेदरुजाधिकाः ॥
सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्वयः प्रायः स्फिक्पा-
णिकूर्परे ।
सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूपातोददाहवत् ॥
रक्तं दलच्चर्मदलं काकणं तीव्रदाहरूक् ।
पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकनन्दीफलोपमम् ॥
कुष्ठलिङ्गैर्धृतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ।

तनुत्वग्भीरत्यादि विस्फोटलक्षणम् ।
विस्फोटास्तनुत्वचः । पिटका इत्यादि पा-
मालक्षणम् । कण्वाद्यन्विताः पिटकाः पा-
मा इत्युच्यन्ते । तच्च पामाख्यं स्फिगा-
दौ प्रायो भवति । सस्फोटमित्यादिना च-
र्मदलम् । तीव्रदाहयुतत्वादि काकणलक्षणम् ।
काकनन्दी गुञ्जा । तत्फलमर्धे कृष्णमर्धे
रक्तं भवति । तच्च सर्वदोषजत्वान् सर्व-
लिङ्गमनेकवर्णं च भवेदिति ॥

दोषभेदीयविहितैरादिशेलिङ्गकर्माभिः ॥
कुष्ठेषु दोषोल्बणतां सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ।
रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्लसमाश्रयम् ॥
याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तद्वन्द्वासमांसगम् ।
अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ॥

एतेषु च कापालाद्येषु कुष्ठेषु प्रत्येकं
वाताद्यन्यतमदोषोल्बणतां दोषभेदीयविहितैर्वा-
तादीनां लिङ्गैः कर्मभिश्चादिशेत् । अस्मिन् कु-
ष्ठविशेष इयान् दोषकोप इति दोषाणां लिङ्गक-
र्माभिः संख्यासादाभिः परिपूर्णापरिपूर्णैरध्यव-
स्येत् । तत्र यस्मिन् सर्व एवोल्बणास्तं त्यजेत् ।
रिष्टोक्तं कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गमित्यादिना यत्तच्च अ-
स्थ्याद्याश्रयं यत्तच्च त्यजेत् । अस्थ्याद्याश्रयस्या-
त्रैव लक्षणं वक्ष्यत इत्येतत्सर्वमसाध्यम् ।
मेदोगतं याप्यम् । पित्तादिविशिष्टं कृच्छ्रम् ।
कफवातजमकृच्छ्रं सुखमित्यर्थः । तथा त्व-
गाश्रयमेकदोषं च ॥

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ।
स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः ॥

पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्धिषु चा-
धिकम् ।
कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि ॥
नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ।
क्षते च कृमयः शुक्ले स्वदारापत्यबाधनम् ॥

तत्रेत्यादिना त्वगाद्याश्रयविशेषवशेन कु-
ष्ठलक्षणमुच्यते । तेषु मध्ये त्वचि स्थिते
कुष्ठे तोदादयः । शोणितस्थिते स्वेदादयः ।
पाणिपादस्फोटादयो मांसगे । कौण्यादयो
मेदःस्थिते । कौण्यं विकलपाणित्वम् । ना-
साभङ्गो नेत्ररागः स्वरक्षयः क्षते च कृम-
यश्चेत्येतदस्थित्ये मज्जस्थे च । स्वदाराणा-
मपत्यानां च बाधनं कुष्ठसंभवः शुक्लाश्रिते
कुष्ठे भवति ॥

यथापूर्वं च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु ।

असृगादिस्थिते कुष्ठे यथापूर्वं लिङ्गा-
नि स्युः । यस्मिन् धातौ स्थितं तस्य यः
पूर्वो धातुः तल्लिङ्गान्यपि तत्र भवन्तीत्यर्थः ।
तेन रक्ताश्रये त्वग्लिङ्गान्यपि भवन्ति । मां-
साश्रये कुष्ठे त्वग्रक्ताश्रयाणि । मेदोगे त्व-
ग्रक्तमांसाश्रयाणि । अस्थिगे त्वगादिमेदो-
न्ताश्रयाणि लक्षणानि । एवं यावच्छुक्लम् ।
शुक्लगे सर्वाण्येव लिङ्गानि भवन्तीत्युक्तं
कुष्ठम् । कुष्ठैकसंभवमित्यादिना च मुच्यते ॥

कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं चारुणं च तत् ॥
निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ।

कुष्ठेनैकः सदृशो निदानदोषदूष्यसंप्रा-

प्यादिकः संभवो यस्य तत्तथोक्तम् । तच्च
श्वित्रं नाम्ना किलासं चारुणमपरिस्त्रावि च
निर्दिष्टमाचार्यैः । तथा त्रिधातूद्भवसंश्रयं त्र-
यो धातवो वातपित्तश्लेष्माण उद्भवः त्रय-
श्च धातवो रक्तमांसमेदोलक्षणा आश्रयो यस्य
तत्तथोक्तम् । धातुशब्देनोभयमुद्भवश्च संश्र-
यश्च गृह्यते ॥

वातादूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्रवेतं धनं गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसेमदस्सु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वितं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥
गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदाः ॥
सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्भिकारा विशेषतः ।

वातादित्यादिनोद्भवधातुत्रयक्रमेण लक्ष-
णमुच्यते । संश्रयधातुषु वर्णेनैवेदक्रमेणै-
वादिशेत् । तेन रूक्षारुणं वर्णेन रक्ताश्रि-
तं श्वित्रम् । ताम्रं मांसगम् । श्वेतं मे-
दोगतमिति । उभयं क्रमेण कृच्छ्रम् । त-
च्चोत्तरोत्तरम् । उभयं वाताद्युद्भवं रक्तादि-
संश्रयं चोत्तरोत्तरं कृच्छ्रसाध्यम् । तेन वा-
तजं रक्ताश्रितं कृच्छ्रम् । ततोऽपि पित्त-
जं मांसाश्रितम् । ततोऽपि कफजं मेदो-
गतम् । अशुक्लरोमत्वादियुक्तं श्वितं साध्यम् ।
तद्विपर्यये वर्ज्यम् । गुह्यादिषु जातमचिरन्त-
नमपि वर्ज्यम् । प्रसङ्गेनाह स्पर्शेत्यादि ।
सुबोधम् । इति श्वित्रमुक्तम् ॥

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥
 बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
 नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्रामृजोद्भवाः ॥
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षाश्च नामतः ॥
 द्विधा ते कोठपिटकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

कृमय उच्यन्ते द्विविधाः कृमयः बा-
 ह्या आभ्यन्तराश्च । जन्मभेदेन चतुर्विधाः ।
 केचिद्बहिर्मलजाः । केचित् कफजाः । के-
 चिदसृग्जाः । केचिद्विड्जाः इति । बहि-
 र्मलः शरीरबाह्यः केशवस्त्रादिमलः । पुनर्ना-
 मभेदेन सर्वे विंशतिविधाः । तत्र बाह्या
 बहिर्मलजाः । ते ह्यमृजाहेतुकाः । सुबोधम् ॥

कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥
 मधुरान्नगुलक्षीरदधिसक्तुनवोदनैः ।
 शकृज्जा बहुविधान्यपर्णशकोकुलादिभिः ॥

कुष्ठेत्यादि । अन्तर्जाः कफादिजन्मा-
 नः सर्वे कुष्ठैकहेतवः । तेषु चान्तरेषु म-
 ध्ये श्लेष्मजा अधिकं मधुरादिभिर्भवन्ति ।
 शकृज्जा बहुविधान्यादिभिर्जायन्ते । ओकु-
 लं कृतान्न उक्तम् काण्डस्थान्यपकानि
 सृष्टानि सस्यानीति ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुवद्भ्रनिभाः केचित् केचित् गण्डूपदोपमाः
 रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ।
 श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥

अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महारुहाः ।
 चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते तु कुर्वते ॥
 हृल्लासमास्यस्त्रवणमविपाकमरोचकम् ।
 मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्षवथुपीनसान् ॥

कफादित्यादि । तत्र कफजा आमा-
 शये जाताः वृद्धाः सन्तः पश्चात् सर्वज-
 ठरे सर्पन्ति । सुबोधम् । ते च कफजाः
 कृमयः । पुनस्ते चेति कफजाः कृमयः
 हृल्लासादिकं कुर्वन्ति इति संबन्धः ॥

रक्तवाहिसिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः
 केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः ।
 षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥

रक्तवाहीत्यादि । रक्तजा जन्तवः अ-
 णवः सूक्ष्मास्तेषां रक्तवाहिन्यः सिराः स्था-
 नम् । ते च केशादादयश्चत्वारः सहसौर-
 समातर इति द्वौ एवं षट् । एके सौर-
 साः अपरे मातरः ॥

पक्षाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
 वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ॥
 तदास्योद्गारनिश्वासा विदग्गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥
 ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ।
 सौसुरादाः सल्लनाख्या लेलिहा जनयन्ति च
 विड्भेदशूलविष्टम्भकार्यपारुष्यपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाभिसदनगुदकण्डूविनिर्गमान् ॥
 [ः] इति निदाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पकेत्यादि पुरीषोत्थाः कृमयः पकाशये जायन्ते । अधोमुखश्च भवन्ति । तेषु च वृद्धत्वाद्यदामाशयोन्मुखता भवति तदास्य पुरुषस्योद्गारनिश्वासा विङ्गन्धानुविधायिनो भवन्ति । ते च पृथ्वादिगुणाः ककेरुकादयः लेलिहान्ताश्चेति पञ्चनामानः । एते विङ्गभेदादीन् जनयन्ति । एवञ्च विंशतिः कृमयः । द्वौ बहिर्मलजौ । सप्त कफजाः । षट् रक्तजाः । पञ्च पुरीषजा इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

महारोगत्वसामान्यात् कुष्ठानन्तरं वातव्याधिनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥
स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
स्रष्टा धाता विश्वविष्णुः संहर्ता मृत्युरन्तकः ॥
तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।

पुरुषेण वातादुष्टौ सदा यतितव्यम् ।
यतोऽस्य विश्वस्य सर्वप्रयोजनकरणे सर्वोपद्रवकरणे च यथाक्रमेण दुष्टोऽदुष्टश्च पवनः कारणम् । शरीरस्य तु विशेषेणादुष्टदुष्टोऽर्थान्तरकारणम् । स विश्वकर्मेत्यादि पूर्वाचार्यशैल्याद्वायुस्तोत्रम् ॥

तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥
समासाद्व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ।
प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतम् ॥
तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।
असंख्यमपि संख्यायै यदशीत्या पुरेरितम् ॥
धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ।
चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ॥
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं बली ।
तत्र पकाशये क्रुद्धः शूलानाहान्त्रकूजनम् ॥
मलरोधाश्मवर्ध्मांश्चिकृपृष्ठकटीग्रहम् ।
करोत्यधरकाये च तांस्तान् कृच्छ्रानुपद्रवान् ॥
आमाशये तृड्वमथुश्वासकासविषूचिकाः ।
कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ॥

तस्येति वातस्य प्राकृतं कर्मोत्साहोच्छ्वासादि । वैकृतं वृद्धिक्षयभेदात् कार्श्याङ्गसादादि । व्यासतो विस्तरेण । नाम प्राणादिकम् । धामोरःकण्ठादि पञ्चस्वपि भेदेषु प्रत्येकमुक्तम् । तथा चारो व्याप्तिः व्यापारश्चोक्तः । इह तु तस्यैव वायो रूपान्तरेण वैकृतमुच्यते । वायोर्द्विविधः कोपो धातुक्षयादावरणाच्च । स एव धातुक्षयकरैरित्यादिना प्रदर्श्यते । सुबोधम् ॥

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं त्वचि स्फुटनरुक्षते ।
 रक्ते तीव्रां रुजां स्वापं तापं रागं विवर्णताम् ॥
 अरुण्यन्नस्य विष्टम्भमरुचिं कृशतां भ्रमम् ।
 मांसमेदोगतोऽग्रन्थीस्तोदाढ्यान्कर्कशान्भ्रमम्
 गुर्वङ्गं चातिरुक् स्तब्धं मुष्टिदण्डहतोपमम् ।
 अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलंतत्रिबलक्षयम्
 मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं संततं रुजम् ।
 शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव वा ॥
 तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः सिरास्वाध्मानरिक्ते ।
 तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्यात्पृष्ठस्यायामकुब्जताः
 वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ।
 प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ॥
 सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ।
 स्तम्भनाक्षेपणस्वापसन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ॥

श्रोत्रादिष्वित्यादिग्रहणान्नेत्ररसनादी -
 नां ग्रहणम् । शुक्रस्थो गर्भस्यापि शुक्रस्य
 तद्वच्छीघ्रमुत्सर्गादिकं शुक्रवद्गर्भस्थ इति
 तत्स्थः सिरास्थः । वातपूर्णादि सन्धिगत
 लिङ्गम् । सर्वाङ्गसंश्रयो वायुस्तोदादीन्
 करोति ॥

यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ।
 तदाङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ॥
 अधःप्रतिहतो वायुर्त्रेजन्मूर्ध्वं हृदाश्रिताः ।
 नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन्
 आक्षिपेन् परितो गतं धनुर्वचास्य नामयेत् ।
 कृष्णादुच्छ्वसिति स्तब्धस्तम्भालितदृक् ततः
 कपोत इव कूजेच्च निस्सङ्गः सोऽपतन्त्रकः ॥

स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
 अश्नुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥
 गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोऽस्थितः ।
 अभिघातसमुत्पन्नश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥

यदा तु वायुः क्रुद्धः सन् सर्वा ध-
 मनीर्मुहुर्मुहुरभ्येति । तदाङ्गं शरीरमाक्षिप-
 ति संकोचयति । असौ नाम्ना व्याधिराक्षेपकः ।
 अधःप्रतिहत इत्यादिनापतन्त्रकलक्षणमाह ।
 प्रतिहतो दोषान्तरेण । अत्र च हृदि मरुता
 मुक्ते मुहुः स्वास्थ्यमश्नुवीत । आवृते च
 मरुता हृदि मुहुरस्वास्थ्यमश्नुवीत । एष
 चापतन्त्रको गर्भपातादिना नार्याः समुत्पन्नः
 कृच्छ्रतमः ॥

मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा
 व्याप्नोति सकलं देहं जत्रूरायम्यते तदा ॥
 अन्तर्धनुरिवाङ्गं च वेगैः स्तम्भं च नेत्रयोः ।
 करोति जृम्भां दशनं दशानानां कफोद्गमम् ॥
 पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिराग्रेहम् ।
 अन्तरायाम इत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥

देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो द्विष्यते शिरः ।
 उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृद्यते ॥
 दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्तम्भगात्रता ।
 बाह्यायामं धनुष्कम्पं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥

मन्ये संस्तभ्य इत्यादिनान्तरायामव-
 हिरायामयोः साधारणम् । विशेषस्त्वन्तरा-
 यामे वक्षोऽभिमुखमाकुञ्चनम् । बहिरायामे
 पृष्ठाभिमुखमिति ॥

व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
 व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वाभापादमस्तकम्
 तृप्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वक्षेपकेषु तु ॥
 जिह्वातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।
 कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वाऽनिलो हनू ॥
 करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
 हनुसंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥
 वाग्वाहिनीसिरासंस्थोजिह्वांस्तम्भयतेऽनिलः ।
 जिह्वास्तम्भः सतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥

व्रणमित्यादिना व्रणायामः । स वर्जितोऽसाध्यः । येषु चानन्तरोक्तेष्वक्षेपकेषु वायुवेगे गते स्वास्थ्यं भवति । हनुसंस-लिङ्गमाह जिह्वेत्यादिना । कुपितोऽनिलो हनू संसयित्वा भ्रंशयित्वा । हनुसंसः सन्धेर्भ्रंशः । वाग्वाहिनीत्यादिना जिह्वास्तम्भः । सुबोधम् ॥

शिरसा भारभरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
 उत्त्रासवक्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।
 वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥
 वक्त्रीकरोति वक्त्रार्थमुक्तं हसितमीक्षितम् ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता
 दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।
 गन्धाद्धानं स्मृतेर्मोषस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतोऽयायादेकस्याक्ष्णोर्निमीलनम्
 जत्रोरूर्ध्वं रुजास्तीव्राः शरीरार्धेऽधरेऽपि वा ॥

तमाहुरदितं केचिदेकायाममथापरे ।
 रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ॥
 रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्
 सिराग्रहः

शिरसेत्यादिनार्दितलिङ्गम् । खरकार्मुकमतिकठिनचापं तदाकर्षणात् । अस्यैवामयस्य केचिदाचार्या एकायाममिति नाम कुर्वन्ति । सिराग्रहलिङ्गमाह पवनो रक्तमाश्रित्येत्यादिना । सुबोधमन्यन् ॥

पक्षवधमाह ॥

गृहीत्वार्थं तनोर्वायुः सिराः स्नायुर्विशोष्य च
 पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ॥
 कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।
 एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥
 सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ।
 शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ॥
 कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षतहेतुकः ।

वायुस्तनोः कायस्यार्थं गृहीत्वा । अकर्मण्यः कर्मण्यसाधुः । केचिदाचार्यास्तमेकाङ्गरोगमिति विदुः । अन्ये आचार्याः पक्षवधमिति विदुः । तद्वदुभयभागग्रहे सर्वाङ्गरोगः स्यात् । शुद्धेन वायुना पक्षवधोऽतिकृच्छ्रसाध्यः । दोषान्तरयुक्तेन वायुना तु कृच्छ्रसाध्य एव । क्षतहेतुकः पक्षवधोऽचिकित्स्यः ॥

अथ दण्डकलक्षणमाह ॥

आ मबद्धायनः कुर्यात् संस्तभ्याङ्गं कफान्वितः
असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवदण्डकं मरुत् ॥
अंसमूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः
बाहुप्रस्पन्दितहरं जनयत्यपबाहुकम् ॥
तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाहुचेष्टापहरणी विश्वभी नाम सा स्मृता ॥

आमबद्धायनो मरुत् । सुबोधम् ।
अपबाहुकलिङ्गमंसमूल इत्यादि । विश्वभील-
क्षणमाह । अङ्गुलीनां संबन्धिनी या कण्ड-
रा तलं प्रति पाणितलाभिमुख्येन वर्तते सा
कण्डरा बाहुपृष्ठतो यदा वायुकोपात् बाहु-
चेष्टामपहरति तदा विश्वभी नाम सा स्मृता ॥

वायुः कट्यास्थितः सक्थः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थोर्द्वयोरपि
कम्पतं ममनारम्भे खञ्जनिव च याति यः ।
कळायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥

वायुः कट्यामित्यादिनैकसक्थ्याक्षेपण-
वर्ज्यत्वे हेतुः । द्वयोः सक्थनोराक्षेपकः प-
ङ्गुः खञ्जो विकलैकपादः । पङ्गुर्विकलोभ-
यपादः । यस्य तु वातवशात् सक्थः सं-
बन्धि बन्धनं मुक्तं खञ्जनिव च याति तं
कळायखञ्जं विद्यात् ॥

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णै तथायाससंशोभस्वप्नजागरैः ॥
सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥

सक्थ्यस्थिनीप्रपूर्यान्तःश्लेष्मणास्तिमितेनतत्
तदा स्तभ्राति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥
परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्दस्तैर्मित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः
संयुतः पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥

अथोरुस्तम्भस्य निदानं संप्राप्तिश्चोच्यते
शीतोष्णेत्यादिना । किञ्चिज्जीर्णम् किञ्चिद्व-
जीर्णमिति जीर्णाजोर्णम् । अभिभूयेत्यनेनेत-
रदोषस्य प्रकोपेऽपीति गम्यते । सुबोधम् ।
अपरे आचार्यास्तस्यैवाढ्यवात इति नामाहुः ॥

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥
रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥
पार्णि प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतादिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते

क्रोष्टुकशीर्षलिङ्गमाह वातशोणितज इ-
त्यादिना । क्रोष्टुकशीर्षो जम्बुकाशिरः ।
रुगित्यादिना वातकण्टकम् । पार्णि प्रतीत्या-
दिना विश्वभीवत् गृध्रसी च व्याख्येया ॥

विश्वभीगृध्रसीचोक्ताखल्लीतीव्ररुजान्विता ।
हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥
पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।
पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः
विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ।

इति निदाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

विश्वभीगृध्रस्योः संयोगात्तीव्ररुजान्वि-
तत्वे खल्लीत्युच्यते । अथ पादहर्षलक्षणमाह
हृष्येते इत्यादिना । पाददाहलक्षणमाह पा-
दयोरित्यादिना ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

वातहेतुत्वसामान्याद्वातव्याध्यनन्तरं वा-
तशोणितनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विदाहमं विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शीतलैर्वायुवृद्धैः क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥

असृजा रुद्धो वायुर्वातशोणितम् ।
कथमित्याह विदाहीत्यादि । सुकुमारा अत्य-
र्थमृदुशरीरावयवाः सर्वकृशसमर्था उक्ताः ।
ते पुनर्बाला एवेत्येके । प्राणिनि क्रमाद्धा-
त्वन्तरमपि प्रदूषयेत् ॥

आढ्यरोगं खुडं वातवलासं वातशोणितम् ।
तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम् ।
भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथाङ्गता ॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुरारिर्भवन्ति च ।
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥
आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं प्रधावति ।

तच्च वातशोणितमाचार्या आढ्यरोगा-
दिभिराहुः । तच्च वातशोणितं प्रथमं पादौ
प्रधावति । यानयानाद्यैः प्रलम्बौ पादौ वि-
शेषात् प्रधावति । तस्य च वातास्रस्य कु-
ष्ठसदृशमतिश्लक्ष्णखरस्पर्शाद्युक्तं पूर्वरूपं भव-
त्यत्र तु सादादीन्यपि भवन्ति ॥

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत् पूर्वं जायते ततः ॥
कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातूनभिद्रवत् ।
कङ्क्वादिसंयुतोत्ताने त्वक् ताम्रश्यावलोहिता
सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।
श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥
भिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्बन्श्च वेगवान् ।
करोति खड्गं पङ्गुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥

तच्च द्विविधम् । पूर्वमेव यावत्त्वङ्मां-
साश्रयं तावदुत्तानमुच्यते । ततः क्रमेण सर्वान्
धातूनपि गच्छद्गम्भीराख्यां लभते । अथोत्ता-
नलिङ्गमाह कण्ड्वादीत्यादिना गम्भीरेत्यादिना
गम्भीरलिङ्गम् । गम्भीरे श्वयथुरुत्तानश्वयथो-

रप्यधिकरुग्भवति । तथा ग्रथितः कठिनः ।
 खञ्जो विकलैकपादः । पङ्गुरुभयपादविकलः ॥
 वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
 शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥
 धमन्यङ्गुलिसन्धीनां संकोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्
 शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥
 रक्ते शोफोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते
 स्निग्धरुक्लैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥
 पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्छा मदः सतृद्
 स्पर्शक्षमत्वं रुग्णगः शोफः पाको भृशोष्मता
 कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
 कण्डूर्मन्दा च रुद्धन्द्वसर्वलिङ्गं च संकरे ॥

वातेऽधिकेऽद्यादि वाताधिकलिङ्गम् । र-
 क्तेऽधिके वातास्त्रे शोफादिकं लिङ्गम् । पि-
 त्तेऽधिके वातास्त्रे विदाहादि लिङ्गम् । सौ-
 मित्यादि कफेऽधिके । संकरे संसर्गे सन्नि-
 पाते च यथासंख्येन द्वन्द्वसर्वलिङ्गम् । य-
 थास्त्रलिङ्गं च भवति ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजं त्यजेत् स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥
 ६६ -

तच्च वातशोणितमेकदोषजं नवं सत्
 साध्यम् । अनेकदोषजं याप्यम् । त्रिदोषजं
 त्यजेदसाध्यत्वात् । स्रावित्वादियुक्तं च ।
 अर्बुदं स्थिरं घनं सत्रणमधिकमांसम् ॥

रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
 निशिश्नान्योन्यमाचार्य वेदनाभिर्हरत्यभून् ।

वायुः शाखासन्धिषु निविश्य रक्तस्य
 मार्गमाशु निहन्ति । ते च वायुरक्ते पर-
 स्परमाचार्य वेदनाभी रुजाभिः पुरुषस्यासून्
 हरतः । न केवलमेषैवावरणविधा यावद्वक्ष्य-
 माणेन प्रकारेणानेकधापि संभवति । तां
 च प्रदर्शयितुं प्रथमं पञ्चसु वायुविशेषेषु नि-
 दानं लक्षणं च सैव च वायौ पञ्चात्मक
 इत्यादिना प्रदर्श्यते । वायोः सवेगत्वादाव-
 रणं सिद्धम् ॥

वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलब्धनैः ।
 अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥
 कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् ।
 पीनसार्दिततृद्कासश्वासादींश्चामयान्बहून् ॥

तेषु च प्राणो रौक्ष्यादिभिः कुपित-
 श्चक्षुराद्युपघातं पीनसार्दींश्च यथाकोपं बहून्-
 पद्रवान् कुरुते ॥

उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्राविधारणैः ।
 गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान् ॥
 कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान् ।
 कुर्याच्च गलगण्डादीन्तांस्तान्जबूध्वसंश्रयान् ॥

उदानः क्षवथुधारणादिभिर्विकृतः कण्ठ-
 रोगादीन्त्यांश्च जत्रूर्ध्वजान्यथाकोपं गदान्
 कुर्यात् ॥

व्यानोऽतिगमनस्थानक्रीडाविषमचेष्टितैः ।
 विरोधिरुक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥
 पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ।

सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तताः ॥
कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वाङ्गान् गदान् ।

व्यानोऽतिगमनातिस्थानादिभिर्दूषितः पुं-
स्त्वभ्रंशादीनन्यांश्च सर्वाङ्गान् गदान् कुर्यात् ।
पुंस्त्वं शुक्लम् ॥ सर्वाङ्गरोग उभयपक्षवधः ॥

समानो विषमार्जीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥
करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वमाशयजान् गदान् ।

समानो विषमभोजनादिभिर्दूषितः शु-
लादीन् पक्वमाशयजान् गदान् करोति ।
अकाले बहु वाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥

अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनैः ।
यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥
कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ।
मूत्रशुक्लप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥

अपानो रूक्षादिभिर्यानयानादिभिश्चा-
तिसेवितैः कुपितः मूत्रदोषादिकान् पक्वाश-
याश्रितान् अतिकृच्छ्रान् रोगान् कुरुते ।
सर्वत्र चादिग्रहणान्यागमाविरुद्धेनानुमानेन य-
थासंभवं व्याख्येयानि ॥

सर्वं च मारुतं सामं तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
स्निग्धत्वरोचकालस्थैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥
कटुरुक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
युक्तं विद्यान्निरामं तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥

सर्वं च प्राणादिकं मारुतं तन्द्रादि-

भिरान्वितं सामं विद्याद्वैद्य इति शेषः । त-
न्द्रादिवैपरीत्याभिरामम् ॥

वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।
लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥
कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।
रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ॥
भवेच्च रागी श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ।
मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटकास्तथा
हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव जायते ।
चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसावृते ।

अतोऽनन्तरं वायोः पित्तादिविशेषात्
बहुभेदमावरणं वक्ष्यते । दाहादिकं पित्तावृ-
ते लिङ्गम् । शैत्यादिकं कफावृते । सदाह-
त्वगार्त्यादि रक्तावृते । कठिनशोफादि मांसे-
न । चलत्वादियुतः शोफ आढ्यवातनामा
कृच्छ्रसाध्यो मेदसावृते ॥

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥
सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ।
मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥
शूलं च पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम्
शुक्लावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलतापि वा ॥
भुक्ते कुक्षौ रुजाजीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।
मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥
विडावृते विबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिकृन्तति

ब्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ।
शकृत्पीडितमन्त्रेन दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥
सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणिर्वङ्क्षणं पृष्ठरुक् ।
विलोमो मारुतोऽस्वास्थ्यं हृदयं पीड्यतेऽति च

उष्णस्पर्शाद्यभिनन्दनाद्यस्थ्यावृते । अ-
ङ्गविनमनादिकं मज्जावृते । अतिवेगादिकं शु-
क्लावृते । शुक्लफलं गर्भः । अन्नावृतेऽनिले
भुक्ते कुक्षिरुजादि । मूत्रावृते मूत्राप्रवृत्त्या-
दि लिङ्गम् । विशा पुरीषेणावृते विबन्धादि ।
श्रोणिरुगादि यौगपद्येन सर्वधात्वावृते लि-
ङ्गमिति ॥

सामान्येन वायोरावरणमुक्त्वा प्राणा-
दिभेदेनोच्यते ॥

भ्रमो मूर्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ।
विदग्धेऽन्ने च वमनमुदाने विभ्रमादयः ॥
दाहोऽन्तरूर्जाभ्रंशश्च दाहो व्याने तु सर्वगः ।
कुपोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च संतापः सहवेदनः ॥
समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिः सतृद् ।
दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥
रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ।

भ्रमादियुतं पित्तेन प्राणाख्ये वायावा-
वृते भवति । पित्तेनोदान आवृते विभ्र-
मान्तर्दाहादयः । विभ्रमो मोहप्रायः । पि-
त्तेन व्याने आवृते सर्वाङ्गीणदाहादिलक्षणम् ।
अग्न्युपहतत्वादिदाहान्तं पित्तेन समाने आवृ-
ते । हारिद्रपुरीषत्वादि पित्तेनापानाख्येऽनि-
ले आवृते रूपम् ॥

श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्रारुचिर्वमिः ।
ष्ठीविनक्षवधूद्गारनिश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥
उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।
बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्रहः ॥
गुरुताङ्गेषु सर्वेषु स्वलितं च गतौ भृशम् ।
समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवाहता ॥
अपाने सकफं मूत्रशकृतोः स्यात् प्रवर्तनम् ।
इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥

श्लेष्मणेत्यादिना पित्तवत् क्रमेणोच्यते ।
क्ष्वब्ध्वादीनां संग्रहः । सुबोधमन्यत् । एवं
द्वाभ्यां दोषाभ्यां रक्तादिभिः षड्भिर्धातुभि-
रन्नेन मूत्रेण विशा सर्वधातुभिः पुनः प्रा-
णादिपञ्चकस्य पित्तेन तद्वत् कफेनेति द्वा-
विंशतिविधं वायोरावरणमुक्तम् ॥

प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।
सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥
निश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।
हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥
उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ।

सर्वेऽपि प्राणादयः परस्परेण यथा-
क्रममावृण्वन्ति । तच्चान्योन्यावरणं विंशति-
विधं विद्यात् । तथा च प्राणादीनामन्यत-
मः शेषाणां चतुर्णां क्रमेणावारको भ-
वति । एवं पञ्च प्राणादयो यतः प्रत्येकं
चतुरो भेदान् यान्यतो विंशतिविधमाव-
रणम् । तत्र च प्राणेनोदान आवृते निश्वा-

सरोधादिकं भवति । एवमुदानेनावृते प्राणे-
बलादिक्षयः ॥

दिशानया च विभजेत् सर्वमावरणं भिषक् ॥
स्थानान्यवेक्ष्यवातानां वृद्धिं हानिचकर्मणाम् ।

अनयैव दिशाऽनुक्तमावरणं स्वबुद्ध्या वै-
द्यो विभजेत् । कथमित्याह । वातानां प्राणादीनां
दोषभेदीयोक्तेन प्रकारेण स्थानान्यवेक्ष्य त-
था तत्कर्मणां घृविनादीनां वृद्धिं हानिं चावे-
क्ष्य । तेनैवं भवत्यस्य वायोरयं प्रदेशस्तत्र
स्थितस्य चेदं कर्मान्नातं तच्च सम्प्रत्यनेन रू-
पेण वृद्धं वा हीनं वा यदा दृश्यते तदानु-
मीयतेऽनेनावृतोऽयमिति । न केवलमेतदेवा-
वरणं यावदेभ्योऽन्यदप्यधिकमस्तीत्याह ॥

प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥
पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ।
मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥
तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृतिरसंख्यताम् ।

प्राणादीनामित्यादि । प्राणादयो व्यादि-
संयोगेन मिश्राः कदाचिदवायुर्वा भवन्ति ।
कदाचिदावारका इत्यावृतिरसंख्यतां यातीति
संबन्धः । तथैव पित्तादिमिश्रा अपि । द्वौ
दोषौ । षड् धातवो रक्तादयः । अन्नं शकृ-
न्मूत्रं सर्वधातुश्चेति । तैश्च पित्तादिभिर्द्वा-
दिसंयोगेन मिश्रैः अनेकधा प्राणादिमिश्रणा-
भिः । सर्वेषु संयोगेषु किञ्चिदधिकतरं किञ्चि-
दधिकतममिति । एवमनेकधा विकल्पनादा-
वृतिरसंख्यतां याति ॥

तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥
शनैश्शनैश्चोपशयाद् गूढामपि मुहुर्मुहुः ।
विशेषाज्जीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥
स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।

तां चानेकविधामावृतिं यथास्वं लक्षणै-
र्दोषाणां लक्षयेत् । गूढां तु शनैश्शनैर्मुहुर्मु-
हुश्चोपशयेन लक्षयेत् । तत्र च प्राणोदानौ
यन्नतो रक्षेत् । कुत इत्याह । विशेषादि-
त्यादि । सुबोधम् ॥

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः
प्रयत्नेनापि दुःसाधा भवेयुर्वा नुपक्रमाः ।

आवृताश्च वायवोऽनुपलक्षिता उपलक्षि-
ताश्चाप्युपेक्षिता अतीतसंवत्सराः सन्तः प्रय-
त्नेनाप्युपचर्यमाणा दुःसाधा असाध्या एव वा
भवेयुः । अतोऽवश्यमुपलक्षयेत् ॥

विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ॥
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।

इति निदाने षोडशोऽध्यायः ॥

आवृतानां वायूनां उपेक्षणाद्विद्रव्याद-
यो भवेयुरतो नोपेक्षेतेति ॥

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने षोडशोऽध्यायः ॥

॥ निदानस्थानं तृतीयं समाप्तम् ॥

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

निदानस्थाने ज्वरादिक्रमेण प्रधानरोगाणां हेत्वादिकमुक्त्वा तेषामेव तेनैव क्रमेण साध्यानां सतामवसरप्राप्तं प्रतीकारं प्रदर्शयितुं चतुर्थस्थानमारभ्यते ॥

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्वाख्येयम् । इतीत्यादि च । चिकित्सितं प्रतीकारः ॥

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामोमार्गान्पिधाययत् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लंघनम् । प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् । बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥

आमाशयस्थ इत्यादिना प्रकृतार्थप्रस्तावना । यद्यस्मादामाशयस्थत्वादिरूपो दोषो दुष्टो वातादिज्वरं विदधाति तस्माज्ज्वरे प्रथमं * लंघनं कुर्वीतेति संबन्धः । हेतुनिर्दे-

*यद्यपि लंघनं द्वादशसु परिभाषितं लंघनवृंहणी

यत्र पुनरुपवासे वर्तते । कुतस्तेषामवस्थावशात् प्रयोग इति जर्जटः ॥

शनैतत् प्रदर्श्यते येषु ज्वरेष्वेवंरूपता संप्राप्तेस्तत्रैव लंघनं विधेयं नान्यत्र । तथा च वक्ष्यति । “शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लंघनम् । नेष्यत” इति । अत्र च लंघनशब्देन न वमनादिकं सर्वं लंघनमुच्यते । किन्तु उपवास एव । ननु तल्लंघनं कस्यामवस्थायां कुर्वीतेत्याह । प्राग्रूपेष्वेत्यादि । ज्वरस्य पूर्वरूपदर्शन एव लंघनं कुर्वीत यदा तु प्राग्रूपदर्शनकाले निदानस्य साधारणत्वादपरिज्ञानाद्वा लंघनाविषयता आशङ्क्यते तदा ज्वरादावपि योज्यम् । ज्वरस्यादिज्वरादिः ज्वरप्रारम्भ इत्युक्तं प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वेति । अन्ये पुनरेवं वर्णयन्ति ज्वरस्य प्राग्रूपेषु लंघनमवश्यं कुर्वीत ज्वरादौ ज्वरव्यक्तताप्रादुर्भावे वा लंघनं कुर्वीत तेन शुद्धवातादिविषये व्यक्ते ज्वरे लंघनं न विधेयम् । बलं यत्नेन पालयन्नित्यनेनैतदुच्यते तावलंघनं कुर्वी-

त यावता बलहानिर्न भवति तेन लङ्घितलिङ्गप्रादुर्भावाभावेऽपि बलपालनानुरोधेन लङ्घनाद्विरमेत् । बलाधिष्ठानमित्यादिना बलपालने हेतुरुच्यते ॥

लङ्घनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।
स्वास्थ्यं क्षुत्तृड् रुचिः पक्तिर्वलमोजश्च जायते

लङ्घनैरित्यादिना सर्वलङ्घनानां ज्वरविषयाणां सुप्रयुक्तानां फलनिरूपणम् । लङ्घनैर्वमनादिभिर्दोषे तत्साध्ये ज्वरारम्भके क्षपिते तत्क्षपणाच्च भस्मापनयनेनेवाग्नौ दीप्ते लाघवे चोत्पन्ने स्वास्थ्यादिकं जायते दोषक्षपणादूर्ध्वं लङ्घनेनानिन्धनत्वादग्नेर्नाश एव स्वास्थ्याद्यभावश्च । तथा चोक्तम् । “संशोधनास्त्रविस्त्रावस्त्रेह्योजनलङ्घनैर्यात्यग्निर्मन्दता”मिति । तत्र च लङ्घनशब्देन उपवास एव भण्यते । स्वास्थ्यं रोगाभावः । पक्तिरन्नादीनां पाकः ॥

ननु किं सर्वत्रानियमेन सर्वमेव लङ्घनं विधेयमाहोस्वित् केनचिद्विशेषेणेत्याह ॥
तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।
सहृष्टासप्रसेकान्द्वेषकासविषूचिके ॥
सद्यो भुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥
श्वासातीसारसंमोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।

तत्त्रेत्यादि । उत्कृष्टः प्रभूतः । समुत्कृष्टः स्थानात्समन्ताच्चालितः । कफप्रायः श्लेष्मप्रधानः । चलो नैकत्रस्थितिशीलः ।

सह हृष्टासादिभिर्वर्तते यो मलः तथाविधे मले दोषे वमनार्हस्य सतो ज्वरितस्य वमनमेव शस्तं नान्यलङ्घनमिति संबन्धः । सद्यो भुक्तस्य त्वष्टविधेऽपि ज्वरे संजाते वमनमेव शस्यते । आगन्तावपि भोजनस्याजरणादिना दोषानुबन्धरक्षणार्थः । सामे तु ज्वरे सद्यो भुक्तस्य संजाते विशेषतो वमनम् । वमनार्हग्रहणेन प्रतिषिद्धवमनानां गर्भिण्यादीनां वमनविषयेऽपि ज्वरे वमनं प्रतिषिध्यते । तच्च वमनपन्यथा उत्कृष्टत्वादिलक्षणविपरीते मले प्रयुक्तं श्वासादीन् ज्वरितस्य कुर्यात् । अनुत्कृष्टस्योत्कृष्टेन वायोर्मार्गरोधाच्छ्वासा ईषदुत्कृष्टस्य स्यन्दनेनाग्निनाशादतीसारः उपशुष्के दोष औषधस्य तैक्षण्यात् संमोहः तथाविधएवोर्ध्वनयनाद्भृद्रोगः दोषस्य स्वरूपत्वात् बहिरनिर्हरणा दूरदूरतरस्रोतःपूरणेन वा यथाहेतुः सततकादिको विषमज्वरः ॥

पिप्पलीत्यादिना वमनयोगमाह ॥

पिप्पलीभिर्युतां गाळां कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
पीत्वोष्णतोयेन वमेन्मध्वम्बु लवणाम्बु वा ॥

दोषदेशाद्यपेक्षया यथायोग्यं योगविकल्पः । गाळा मदनफलम् । तां गाळां कदाचित् पिप्पलीभिर्युक्तामुष्णाम्बुना पीत्वा वमेत् कदाचिदिन्द्रियवैः कदाचिन्मधुयष्ट्या अथवा मधुना संयुक्तमुष्णाम्बु पीत्वा वमेत् । लवणेन वा संयुक्तमत्रमधुनोऽप्रयोगः । गाळानां संयोगिनां समानां कोष्ठापेक्षा मात्वा

मधुलवणयोरौषधव्याप्तिरयोग्यता मात्रा ॥
 पटोलनिम्बककोटवेत्रपत्रजलानिवा ।
 पेयाम्मण्डं रसं चैक्षोर्मध्यं कल्पोदितानि वा ॥
 वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ।

अथवा पटोलादीनां पत्रजलं पीत्वा व-
 मेदिति संबन्धः । पत्राणां जलस्य च जलसं-
 स्कारापादनी मात्रा । पाने तु जलस्य को-
 ष्ठाद्यपेक्षया तृप्त्यवसानं वा मात्रा । पेया-
 मण्डादीनामिवात्रापि पीत्वा वमेदिति संब-
 द्ध्यते । वमेदित्यङ्गुल्यादिनोपायेनोद्गरेत् ।
 मध्यं पूर्वभुक्ताहारापेक्षया यथायोग्यामिति व-
 मनानि बलकालविभागवित् प्रयुञ्जीत । अ-
 थवा वमनकल्पे प्रदर्शितानि * वमनानि च
 प्रयुञ्जीत । तेनैतदुक्तं व्याध्यौषधवलानुरो-
 धेन औषधविषयानुरोधेन चान्यतमस्य वम-
 नस्य प्रयोग इति ।

* वमनानीति बहुवचनं किं उच्यते । न संकृ-
 द्वावर्जिहृतदोष इति जर्जटः ॥

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ॥
 दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ।

अनन्तरोक्तप्रकारेण कृते वमने विशो-
 षणमुपवासादिना कुर्यान्न तु रुम्यग्योगेऽप्य-
 वश्यं तदहरेव वमनविधिप्रदर्शितप्रकारेण पे-
 यां सेवेत् । तथा यत्रापि वमनस्याविषय-
 त्वाद्विषयेऽपि वा निमित्तान्तराद्वमनं न कृतं
 तत्रापि विशोषणं कुर्यात् । दोषाणामित्यादि-
 ना यथोक्तोपशोषणप्रयोजनप्रदर्शनम् ॥

आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते ॥
 तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेत् ।

आमेनेत्यादिनोपवासावधिप्रदर्शनम् । य-
 थाबाह्येऽग्नौ भस्मना छन्नेऽन्नं न विपच्यते ए-
 वमान्तरेऽप्यामेन च्छन्ने । तस्माद्दोषस्य नि-
 रामतोत्पत्तिरुपवासानामवधिः । उपपूर्वो व-
 सिर्भोजननिवृत्तौ वर्तते ॥

तृष्णगल्पाल्पमुष्णाम्बुपिबेद्वातकफज्वरे ।
 तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ।
 उदीर्य चार्घ्यं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ॥
 लीनपित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ।
 निद्राजाळ्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।

तस्मिंश्च लंघने क्रियमाणे तृष्णगति-
 मात्रां तृष्णामनुभवन्नेव ॥ वातकफज्वरे अ-
 ल्पाल्पमुष्णाम्बु पिबेत् । तच्चोष्णाम्बु पीतं
 मार्गविकारकं कफं विलयं नीत्वा तृष्णां नि-
 वर्तयेत् । अग्न्युदीरणेन च स्रोतांसि मृदूकृ-
 त्य तान्येव शोधयेत् । तथा लीनानाम-
 नुत्किष्टरूपाणामपि पित्तादीनामनुलोमनं मा-
 र्गप्रेरकं निद्रादिहरं च । निद्रा ह्यस्वास्थ्यहे-
 तुका गृहीता । प्राणानामवलम्बनमम्बु सं-
 तर्पणस्वभावत्वात् । एवं यथोक्तविषये उ-
 ष्णाम्बुन एव प्रयोगः ।

॥ किं वातकफज्वरे द्वन्द्वसमुत्थ एव नेत्याह
 वाते श्लेष्मणि वा क्वोष्ण जलं हितं तयोः समुदित-
 यो रप्युष्णमविरोधीति च ।

विपरीतमित्यादिना तत्रैव शिताम्बुप-
 रिहारे हेतुरुच्यते ॥

विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्धनम् ॥

उष्णाम्बुनो गुणैर्विपरीतं शीताम्बु दो-
षसंघातवर्धनम् च ॥

उष्णमित्यादिना केवलपित्तादीनामुष्णा-
म्बुप्रतिषेधं शीताम्बुप्रयोगं च दर्शयति ॥

उष्णमेवंगुणत्वेऽपियुञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ।
उद्विक्तपित्ते दवधुदाहमोहातिसारिणि ॥
विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।
घनचन्दनशुण्ठ्यम्बुपर्पटोशरिसाधितम् ॥
शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहम्

उष्णमनन्तरप्रदर्शिताग्न्युद्विगरिणस्त्रोतश्शो-
धनत्वादिगुणसंयुक्तत्वेऽप्येकान्तपित्तलादौ व्या-
धावातुरे वा न युञ्ज्यात् । उद्विक्तमन्य-
दोषाभिभावि पित्तं यत्र । दवधुश्चक्षुरादी-
न्द्रियाश्रयेषु दाहः । दाहः सर्वाङ्गीणस्तीव्र
एव । ग्रीष्मकाले स्वभावादुष्णाम्बु नेष्यते ।
यदा तु ग्रीष्मे देशादिविशेषवशाद्वातकफस्योत्कृष्ट-
तातदा स्तोत्रं हितमेव । तेभ्यश्चैकान्तपित्त-
लादिभ्यो * घनादिसाधितं शीतं तोयं हि-
तं तद्धि पाचनं तृड्ज्वरापहं च ॥

*ननु नागरस्य कटुकत्वात् कथं प्रयोगः । उच्यते ।
ते । आमाशयसमुत्थत्वाज्ज्वरस्येयत् एवाग्न्यद्रव्यसंयुक्तस्य
जलसंस्कारार्थमात्राव इति जनेटः । तथा चान्ये पठन्ति ।
यच्चस्य शृणुशीताम्बु षडङ्गादि प्रयुज्यते कर्ममात्रं ततो दत्त्वा
क्वाथयेत् प्रास्थिकेऽम्भसीति ॥

उष्णाम्बुप्रतिषेधप्रसङ्गे सर्वेषां पित्तवि-
रुद्धानां ज्वरे प्रतिषेध उच्यते ॥

ऊष्मापित्तादृतेनास्तिज्वरोनास्त्युष्मणाविना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानित्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्
स्नानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥

ऊष्मेत्यादि पित्तनिमित्तत्वात् सर्वज्व-
रेऽपि पित्तविरुद्धानि त्यजेत् । पित्ताधिके
तु ज्वरे पित्तविरुद्धान्यधिकं त्यजेत् । पि-
त्ताविरुद्धं यत् पित्तकारि तच्च कफज्वरादौ
किञ्चित् त्यजेदित्यधिकशब्दाल्लभ्यते । स्ना-
नादींश्च सर्वस्मिन् ज्वरे त्यजेत् । तथा प-
रिशेषं लङ्घनं अवस्थाविशेषवशेनोक्तलङ्घना-
दन्यलङ्घनं परिशेषम् ॥

अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥
आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।

अजीर्ण इत्यादिना सामे ज्वरे औषधप्रतिषे-
धप्रदर्शनम् । अजीर्ण इवेत्यादिना तीव्रार्ति-
रपि नाजीर्णीं पिबेच्छूलघ्नमौषधम् । आमस-
त्रोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् । नि-
हन्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरमिति
स्मारयति । तीव्ररुजाग्रहणं प्रभूतामोपलक्षणा-
र्थम् । अल्पेऽत्वामेघ्रेः किञ्चिच्छ कत्वात् का-
थादिकं प्रयुज्यत एव । न केवलं साम
औषधं त्यजेत् यावत् क्षीरमपि त्यजेदिति
प्रदर्शनार्थमाह आमाभिभूतकोष्ठस्येत्यादि ।
यस्य ह्यामेनाभिभूतः कोष्ठस्तस्य दीपनत्वा-
दियुक्तमप्यौषधं न युज्यते किमुत क्षीरम् ।
अहि दृष्टान्तेन विषस्य दुष्टता प्रदर्शिता ॥

इति प्रसङ्गेन ज्वरे परिहार्यदर्शनं कृ-
त्वा सोर्द्धेत्यादिनावस्थाविशेषेण विधेयविशेषं
नियमयति ॥

सोर्द्धपीनसश्वासे जङ्घापर्वस्थिशूलिनि ।
वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ।
स्वेदमूत्रशकृद्वातान् कुर्यादग्रेष्व पाटवम् ॥
स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥

वातश्लेष्मात्मके ज्वरे उर्द्धादिना य-
थासंभवं संयुक्ते स्वेदाख्य उपक्रमः शस्तः
स स्वेदः स्वेदादीनि प्रवर्तयेत् । उर्द्धो ना-
म कफरोगः प्रदर्शितः । स्नेहोक्त आचा-
रविधिरुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकः ॥

लंघनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।
मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥

‡ लंघनमित्यादिना पूर्वोक्तस्यानियमेन क-
मनियमेन च प्रदर्शनम् । लंघनमुपवासः ।
स्वेदनं स्वेदः । कालः परित्रासक्रमः । य-
वाग्वः पेयाः । तिक्तको रसस्तिक्तरसयु-
क्तद्रव्योपयोगः । वमनं शोधनं न तु पाच-
नम् । यथावस्थमित्युक्तविषयानतिक्रमेण मला-
नां पाचनानि स्युः । अथवा क्रमेण लंघ-
ने क्रियमाणे दोषस्य निबिडत्वविनाशाय प्र-
थममेव स्वेदनं ततः काल उपवासनिरपेक्ष-
तया तत उपवासेन स्वेदेन कालक्रमेण च
दोषे मार्दवं याते बुभुक्षयां जातायां यवा-
ग्वस्ततस्तिक्तो रसो मुस्तापर्षटादिः ॥

‡ लंघनादि तिक्तरसान्ते पञ्चविधं पाचनमिति जर्जटः

शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लंघनम् ।
नेष्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनम् ॥

सामान्येन नवज्वरे लंघनोपक्रमाच्छु-
द्धवातादिज्वराणां लंघनस्य प्रतिषेधः जीर्ण-
ज्वरे च लंघनविषयेऽपि । तेषु च शुद्ध-
वातादिषु यस्माच्छमनं तच्च शमनं यन्न कर्श-
नं नाप्यतिवृंहणं रोगस्वभावादित्यर्थाल्लभ्यते ॥

तत्रसामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितम् ।
द्विविधोपक्रमज्ञानमवैक्षेत च लंघने ॥

तत्रेत्यादिना लंघनस्यायोगसंम्यग्योग-
प्रदर्शनम् । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वादिकं सामज्व-
राकृतिः । आकृतिर्लक्षणमिति पर्यायौ ॥

युक्तं लंघितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ।
यथास्त्रौनषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥
षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।
तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ॥
ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमकाः ॥
स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वाच्चूटप्रशान्तये ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लघवाय च ॥
ज्वरप्रज्वरसात्पत्वात्तस्मात्पेयाभिरादितः
उपक्रमेज्ज्वरान् सर्वानृते मथसमुत्थितान् ॥

तं च ज्वरितं चशब्दाभिहितेन साम-
ज्वरलिङ्गविपर्यासेन द्विविधोपक्रमणीयोक्तैश्च

लंघितलिङ्गैर्युक्तं ज्ञात्वा पेयाभिरुपाचरेत् ।
किंभूताभिराह † यथास्वौषधसिद्धाभिर्यास्मिन्
ज्वरे यदेव कषायकल्पनौषधमुक्तं तेनौषधेन
साधिनाभिः । मण्डः पूर्वो यासां ताभिर्ल-
घने कृते मण्डस्ततः पेया । कियत्कालमि-
त्याह । आदितो ज्वरारम्भदिनात् प्रभृति
षडहं यावत् । यत्र तु षडहात् पूर्वं लंघ-
तलिङ्गाभावात् पेया न प्रयुक्ता तत्र यदा
प्रयुज्यते तदा तासां ज्वरमार्दवोत्पत्तिर्यावत्
प्रयोगः । सुबोधम् ॥

† अथवा यवागूनां प्रतिस्वं संस्कारक पिप्पलीना-
गरादिकमिति जर्जटः ॥

प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ।
ससैन्धवां तथाम्लार्थी तां पिबेत् सहडाडिमाम्
सृष्टविट्बहुपित्तो वा सशुण्ठीमाक्षिकां हिमाम् ।
वस्तिपार्श्वशिरश्शूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम्
पृश्निपर्णाबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।
सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीम्
दूस्वेनपञ्चमूलेन हिकारुकृशवासकासवान् ।
पञ्चमूलेन महता कफार्तो यवसाधिताम् ॥
विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ।
यवागूं सर्विषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ॥
चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ।
कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत्तु परिकर्तिनि ॥
कोलवृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृताम् ।
अस्वेदिनद्रस्तृणार्तः सितामलकनागरैः ॥
सितावदरमृद्रीकाशारिबाण्डुस्तचन्दनैः ।
तृणच्छर्दिपरीदाहज्वरघ्नी क्षौद्रसंयुताम् ॥

कुर्यात् पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ।

यदा पेयानामवसस्तदा मण्डादनु सु-
जरत्वाह्लाजपेयां पिबेत् । ततस्तण्डुलपेयां सै-
न्धवलाजपेयां वा । अम्लार्थीग्रहणेन कुर्वते
हि रुचिं दोषा इति स्मार्यते । न त्वर्थि-
तामात्रे प्रयोगः । सर्वासां च पेयानां सा-
धनजलसंस्कारकारी दोषाद्यपेक्षा चौषधमात्रा ।
अन्ये पठन्ति “यवागूरसयूषेषु रसाच्छापान-
कादिषु । द्रव्यमात्रां प्रयुज्जीत लोकसिद्धां
यथार्हतः । अथवा यावता व्याप्तिर्नाति स्या-
द्भेषजेन तु” । सुबोधम् । यवसाधिना य-
स्यां तण्डुला न प्रविशन्ति । सयवा यत्र
स्तोकं यवानाम् । परिकर्तिनि कोष्ठे कोला-
दिभिः । श्रीफलं विल्वम् ।

* प्राग्लाजपेयां सुजरामिति श्लेष्मण्येषा प्रथमा ।
अम्लभिलाषी तामेव डाडिमाम्ला मिल्येषा वाते द्वितीया
सृष्टविट्बहुपित्तोवेल्लेषातृतीया पित्ते अत्र नागरं मधुरपा-
कित्वात् पित्तेन विरुध्यते । आमपाचनार्थमिष्यत एव ।
शेषाणां विषयनिर्देशस्तु शास्त्रस्य कर्ताकृत एव इति जर्जटः ॥

मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
ग्रीष्मे तयोर्बाधिकयोस्तृच्छर्दिदाहपीडिते ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति—

मद्योद्भवादिके विषये पेयामाचार्या ने-
च्छन्ति । मद्यनित्ये पुरुषे । तयोरित्यन-
न्तरश्रुतयोः पित्तश्लेष्मणोः । ग्रीष्मकाले वृद्धयो-
र्वेति समुच्चये । नेच्छन्तीत्यनेनानुपयुज्यमाने
युक्तिविशेषतैवागमस्य प्रदर्शिता ॥

—तेषु तु ॥

द्राक्षाडाडिमकाभ्यर्पथ्या पलिपरूषकैः ।
 समधूकैः सबदरैः सक्षौद्रान् ससितोपलान् ॥
 ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्विर्वा लाजतर्पणान् ।
 पिबेत् सुसूक्ष्मरजसस्ततो जीर्णे तु तर्पणे ॥
 यवाग्वां वौदनं क्षुद्रानश्रीयाद्भृष्टतण्डुलम् ।
 दकलावणिकैर्यूषै रसैर्वा मुद्गलावजैः ॥
 इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ।

तेषु तु मद्योद्भवादिषु पेयाप्रसङ्गे ला-
 जतर्पणान् पिबेत् । तर्पणाः सक्तवः केन
 पिबेदाह । ज्वरापहैर्द्राक्षाडाडिमादिभिस्तोय-
 मृदितैर्यथायोग्यमथवा केवलाभिरेवाद्भिः । किं-
 भृतानाह सशर्कराक्षौद्रान् । तथासु सूक्ष्म-
 रजसः वस्त्रतितऊच्चारितान् । ततः पीत्वा
 तदहरेव तर्पणे जीर्णे यवाग्वां वा स्वविष-
 यप्रयुक्तायां तदहरेव जीर्णायां यदा क्षुद्रान्
 भवति तदा भृष्टतण्डुलकृतमोदनमद्यात् । के-
 नेत्याह दकलावणिकैर्यूषैर्वा मुद्गलावाभ्यां वा
 रसैः । इत्यनेन पेयादिक्रमेणायंलंघितोत्तरष-
 डह आतुरेण बलं देहस्य दोषं च क्षयवृ-
 द्धितो रक्षता नेयः ॥

ततः पक्षेषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ॥
 कषायो दोषशेषस्य + पाचनः शमनोऽथवा ।

ततः पेयाक्रमादनन्तरं लङ्घनस्वेदनका-
 ल्यवागूभिर्दोषेषु ज्वरारम्भकेषु पक्षेषु दोष-
 शेषस्य पाचनो वा शमनो वा कषायः प-
 ञ्चविधकल्पनः प्रशस्यते । कषाय इति पाके-
 नोपलङ्घत्वादौषधस्य संज्ञा ॥

† लङ्घनाभ्युपगमिर्भेदा दोषो न पच्यते । तदा
 तं मुखवैरस्य तृष्णारोचकनाशनैः कषायैः पाचनैर्हृद्वैज्वर-
 न्नैः स सुपाचरेत् । पाचनीयविषयोयम् । संशमनीय-
 विषयश्च । मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च पक्वं
 दोषं विजानीयाद्यदादेयं तदौषधम् । तस्मान् संशमनी-
 यकालोयमिति जर्जटः ॥

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ॥
 पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते ।
 नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरान् ॥
 कुरुतेऽरुचिहृलासहिध्माध्मानादिकानपि ।
 न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायस्तम्भिता मलाः
 तिर्यग्गता विमार्गावा वर्धयन्त्यपि च ज्वरम् ।
 बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥

स च कषायस्तिक्तरसः पित्ते वि-
 शेषेण योज्यः । विशेषग्रहणात् कफेऽपि यो-
 ज्य इति लभ्यते । कटुकश्च कफ एव यो-
 ज्यः । स च कषायः कषायो रसेन पि-
 त्तश्लेष्महरोऽपि सन् नवज्वरे न शस्यते ।
 तत्र हि नवज्वरे कषायो मलानां स्तम्भात्
 बहिर्गमनपाचनाभावेन तिर्यग्गमनविमार्गगम-
 नाभ्यां यथासंप्राप्तिविषमज्वरानरुच्यादीनापि क-
 रोति । कषायरसस्तम्भिता मलाः न च्य-
 वन्ते नाप्यन्तः पच्यन्ते प्रत्युत तिर्यक्स्त्रो-
 तस्सु विपरीतं वा मार्गेषु गमनात् ज्वरं वर्ध-
 यन्ति । बद्धामादित्वाच्च कषायो यथासंप्रा-
 प्ति शूलादिकार्यपि भवतीति तिर्यग्गमनेन वि-
 मार्गगमनेन च विषमज्वरस्य स्वरूपं प्रद-
 र्शितं भवति । नवतायां त्वतीतायां हरी-

तक्त्यादेः प्रयोगो दृष्टः । एवं षडहादौषध-
योजनम् ।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।
केचिद्द्व्यध्वन्नभुक्तं य योज्यपामोल्बणे न तु ॥

केचिदाचर्याः सप्ताहादौषधमाहुः ।
अन्ये तु दशाहान् । केचित्त्वेवमाहुः यथा-
लंघनादनन्तरं यदौषधमुपयुज्यते तदा येन ल-
ध्वन्नं भुक्तं तस्यैव योज्यम् । पक्षत्रयेऽपि
समानं योज्यमामोल्बणेत्वौषधं नेति । केवलं
केषाञ्चित् षडहमामोल्बणत्वं केषाञ्चित् स-
प्ताहं केषाञ्चिद्दशाहमिति ॥

आमोल्बणे न योज्यमित्यत्र हेतुरुच्यते॥

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।
दोषेऽथवातिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥
अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

यतो यस्मात्तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोद-
ये सति प्रयुक्तमौषधमत एवापच्यमानं भूयो
ज्वरं ज्वलयति । अथवा नवज्वरेऽतिनि-
चिते दोषे तन्द्रास्तैमित्यकारिणि औषधं प्र-
युक्तं भूयो ज्वरं ज्वलयति ॥

यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रचलिता मलाः ॥
अचिज्वरितस्यापि योजयेद्भैषजं तदा ।

यदा मृदुर्ज्वरो देहश्च लघुर्मलाश्चलि-
ता न तु स्तिमितास्तदा अचिज्वरितस्या-
पि भैषजं योजयेत् । तेनैतदुक्तम् । यद्य-

पि पक्षत्रयं प्रदर्शितं तत्ताप्येवमेवावगन्तव्यम् ।
यस्य ज्वरस्य तत्रित्वं प्राप्तस्य च लङ्घन-
स्यायोजनादोषस्यातिवृद्धत्वं सामत्वं च तत्रा-
वश्यमौषधं न योज्यम् । एतद्विपर्यये तु
योज्यमेव न तु षडहादिकमपेक्षणीयमिति ॥

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुस्पर्शयापि वा ॥
पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकम् ।
पिवेत्तद्वच्च भूनिम्बगुल्मीमुस्तनागरम् ॥
यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।
ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकामृताः ।
जयन्त्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधाः ॥

मुस्तयेत्यादिना तदेवौषधमुच्यते । एवं
दोषादिविशेषापेक्षया पर्पटं कदाचिन्मुस्तया यु-
क्तं कदाचिच्छुण्ठ्या कदाचिद्दुरालभया ।
पाठादित्रयं शृतं वा शीतं वा । भूनिम्बा-
दिचतुष्टयं तद्वच्चृतं वा शीतं वा । इमे च
मुस्तापर्पटकादयः कषायाः नियतानियतकल्प-
ना † यथायोगं दोषापेक्षया योगानतिक्र-
मेण योज्याः एते च ज्वरादिनाशनाः पाठादयः
सनागरा आमादिकं ज्वरिणो जयन्ति यथेच्छ-
कल्पनाप्रयुक्ता वातपित्तश्लेष्मणि ॥

† यथायोगमित्यत्र जर्जटः-। पाक्यं शीतकषायं वा
मुस्तापर्पटकं पिवेत् । पाक्यं काथ्यं शीतकषायमनुक्तथि-
तमेवोष्णोदके संश्लेष्य द्रव्यं यद्द्रात्रिपर्युषितं पीयते तत्
केवलपित्ते । पैत्तिके च सनागरं पर्पटकं मन्दाग्निः । पि-
त्तकफप्राये सदुरालभं पर्पटकं दुरालभापित्तश्लेष्मोपश-
मनानामित्याम्नानात् । दाहबहुले पाठोशीरं सवालकम् ।
शीतप्राये भूनिम्बगुल्मीमुस्तनागरमिति । अन्ये व्याख्या-
नयन्ति पञ्चाप्यमी सर्वयोगिकाः कुतः व्याधिप्रत्यन्तीक-
त्वात् यथा कुष्ठे खादिरं ग्रहण्यां तक्रं प्रमेहे हरिद्रेति ॥

दुरालभामृतामुस्तानागरं वातजे ज्वरे ।
 अथवा पिप्पलीमूलगुल्मीविश्वभेषजम् ॥
 कनीयः पञ्चमूलं च पित्ते क्षौद्रसमन्विताः ।
 कलिङ्गमुस्तकटुका मुस्तापर्पटकं तथा ॥
 सधन्वयाषभूनिम्बं वत्सकाद्यो गणः कफे ।
 अथवा वृषगाङ्गेयी शृङ्गिवेरदुरालभाः ॥
 रुग्विवन्धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ।
 अभयापिप्पलीमूलशम्याककटुकाधनम् ॥

दुरालभादिकं वातज्वरे । पिप्पलीमू-
 लादित्रयं वातज्वर एव । केवलमेव ह्रस्वप-
 ञ्चमूलकं वाते । कलिङ्गादित्रयं सक्षौद्रं पि-
 त्ते मुस्तापर्पटकं दुरालभाकिराततित्तसंयुक्तं पि-
 त्ते । कफे वत्सकाद्यो गणः । अथवा वृ-
 षादयः । गाङ्गेयी मुस्ता । रुगादियुक्ते वा-
 तश्लेष्मज्वरे अभयादिकं तच्च दीपनं पाचनं च ॥

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
 पटोलं शारिबा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥
 पटोलनिम्बत्रिफलामृद्धीकामुस्तवत्सकाः ।
 किराततित्तमृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
 धात्री मुस्तामृताक्षौद्रमर्धश्लोकसमापनाः ।
 पञ्चैते सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ॥

पटोलेन्द्रयवारिष्टभद्रमुस्तामृताद्वयम् ।
 शारिबाद्वितयं पाठा त्रायन्ती कटुरोहिणी ॥
 पटोलारिष्टमृद्धीकाशम्याकतिफलावृषम् ।
 चन्दनोशीरधान्याब्दगुल्मीविश्वभेषजम् ।
 देवदारुस्थिराशुष्ठीवाशाधात्रीहरीतकीः ।
 पञ्च पञ्च ज्वरान् घ्नन्ति योगा मधुसितोत्कटाः

कलिङ्गादिभिः पञ्चभिरर्द्धश्लोकैः पञ्च
 यथायोग्यकल्पनाः कषायाः यथासंख्येन प-
 ञ्चानां संततादीनां शमना मता आचार्या-
 णाम् । एवमेव पटोलादिभिर्योगयोग्यकल्पना म-
 धुसितोत्कटाः प्रभूतमधुसिताः ॥

सगुडाः शारिबाद्राक्षाशताह्वाकणरेणुकाः ।
 काष्मर्यशारिबाद्राक्षात्रायमाणामृतागुडाः ॥
 शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ।
 शर्करामधुसंयुक्ताः समांसीमुस्तधान्यकाः ॥
 कृष्णापुनर्नवाद्राक्षाशताह्वागुडशारिबाः ।
 शालिपर्णीबलाद्राक्षाशारिबाच्छिन्नसंभवाः ॥
 आरग्वधो बला रास्त्रा काष्मर्यं मधुकं गुडः ।
 शतावरीच्छिन्नरुहास्वरसो वा गुडान्वितः ॥
 सकृष्णाजीरकसितानागरश्चामृतारसः ।
 वातज्वरं जयन्त्याशु केवलो वामृतारसः ॥
 भार्जीसरलगाङ्गेयीदारुकुष्ठैलवालुकम् ।
 कोष्णं घृतगुडोपेतं पिबेद्वा वातजे ज्वरे ॥

सगुडाइत्यादिना नव योगा वातज्वरे
 नियताः नियतकल्पनाः । तत्र शारिबादयो रे-
 णुकान्ताः सगुडाः । रेणुका हरेणुका ।
 काष्मर्यादयोऽमृतान्ताः सगुडाः । शतपुष्पा-
 दयः समांसीमुस्तधान्यकाः शर्करामधुसंयुक्ताः ।
 कृष्णादयः शारिबान्ताः शालपर्ण्यादयश्छिन्न-
 संभवान्ताः । आरग्वधादिकः सगुडः । श-
 तावरीगुल्मयोः स्वरसः सगुडः । गुल्मी-
 रसः सकृष्णाजीरकादिः । केवलश्च गुल्मी-
 रसः । सर्वत्र च मधुगुडशर्कराणां व्यभि-
 24 *

जनिका मात्रा । भाङ्ग्यादिर्धृतगुळसंयुक्तो
वातज्वरे । गाङ्गेयी मुस्ता । एलावालुकमैले-
यं सुगन्धि हरिवालुकमिति पर्यायः ॥

पटोलादिगुळ्यादी सूत्रोक्तौ पित्तजे ज्वरे ।
अञ्जनादिः सकाष्मर्यः शारिबादिः सशर्करः
सितामधुककाष्मर्यशीतोशीरपरूषकम् ।
गुळ्चीशारिबालोद्ध्रकमलोत्पलशर्कराः ॥
द्राक्षाभयातिक्तधनशम्याकफलपर्पटम् ।
श्यामापर्पटदुःस्पर्शातिक्तातिक्तसितावृषाः ॥
शर्करातिक्तकटुकात्रायमाणाबिभीतकम् ।
गुळ्यामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ॥
कषायो वा हिमस्तिक्ताद्राक्षामधुकनिंबजः ।
पित्तज्वरघ्नी कटुका श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा ॥

पित्तज्वरे पटोलादिगणो गुळ्यादिर्वा
सकाष्मर्योऽञ्जनादिः । सशर्करः शारिबादिः ।
पञ्चभिरर्द्धश्लोकैः सितेलादिना यथायोग्यक-
ल्पनम् । सुबोधम् । शीतञ्चन्दनम् । ति-
क्तः किराततिक्तः । घनो मुस्तः । शम्याक
आरग्वधः । तस्य फलम् । गुळ्यामल-
कयुक्तः पर्पटः केवलो वा । तिक्तादिजो
वा शीतः कषाय इति पित्तजे ज्वरे । क-
टुकाशर्कराचूर्णं च पित्तज्वरे ॥

कफजेऽतिविषोशीरपटोलमरिचक्षपाः ।
समूर्वेन्द्रयवद्रीपिकुष्ठनिम्बवचागुडा ॥
सप्तच्छदामृतानिम्बस्फूर्जातं माक्षिकान्वितम् ।
निशात्रिकदुकं तिक्तानागपुष्पकलिङ्गकाः ॥

शारिबातिविषाकुष्ठदुःस्पर्शामुस्तगुळगुळः ।
परूषं त्रिफला तिक्ता बीजं वृषकजं घनम् ॥
नागरत्रिफलामुस्तामूर्वापाठाः समाक्षिकाः ।

अतिविषादयो वचान्ताः सगुडाः क-
फे । क्षपा हरिद्राः । द्वापिः चित्तकः ।
सप्तच्छदादिकं समाक्षिकम् । सप्तच्छदः सप्त-
पर्णः । स्फूर्जातं काकतिक्तः । निशाशारि-
बापरूषनागराद्याश्चत्वारः कषायाः समाक्षिकाः ।
निशा हरिद्रा । तिक्ता कटुका । नागपु-
ष्पं नागकेसलम् । कलिङ्गक इन्द्रयवः ।
वृषकजं बीजं शाकबीजमिति कफज्वरे ॥

संसर्गसन्निपातेषु मिश्रानेतान् विकल्पयेत् ॥

एते च योगा दोषविशेष उक्तास्ते
सदृशे दोषे युज्यन्ते । अपि त्वान्तरविशे-
षावच्छिन्ने प्रयोगावयवसमुदायशक्त्यानुगुण्ये-
न । तच्च योगमिति करणविधिः कर्माभ्या-
सादवभिद्यते । एतांश्च कषायन् ययोरेव सं-
सर्गः तयोरेव उक्तान् मिश्रीभावेन कल्पयेत् ॥

गोकण्टकबलादर्भाः ससिता वातपित्तजे ।
द्राक्षामलकभूनिम्बाः सगुळ्चीशरीगुडाः ॥
त्रायन्ती शारिबाद्राक्षा काष्मर्यच्छिन्नजागुडाः
द्राक्षामसूरत्रायन्तीगुळ्चीशारिबालाः ॥
द्राक्षामधूकमधुकलोद्ध्रकाष्मर्यशारिबाः ।
मुस्तामलकद्वीबेरपत्मकेसरपत्मकम् ॥
मृणाळचन्दनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ।
फाण्डो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ॥

युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ।
ज्वरं मदात्ययं छर्दिं मूर्छां दाहं श्रमं भ्रमम् ॥
ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामिलामपि ।

गोकण्डकादि सशर्करं वातपित्तजे ।
द्राक्षाद्यर्धश्लोकैर्वातीपित्तजे कषाययोग्ये त्रयः
कषायाः । द्राक्षामधूकादिना सार्धेन श्लोकेन
फाण्टः शीतकषायो वा मध्वादिभिर्युक्तो जा-
तीपुष्पाधिवासितश्चानिलपित्तज्वरमूर्छादिकं ज-
यति । ह्रीवेरं वाळकम् ।

कफवाते वचातिक्तापाठारग्वधवत्सकाः ॥
पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथः छिन्नोद्भवोद्भवः ।
व्याघ्रीशुण्ठ्यमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥
वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ।
पथ्वा कुस्तुम्बरीमुस्ताशुण्ठीकृतृणपर्पटम् ॥
सकटफलवचाभाङ्गीदैवाहं मधुहिङ्गुमत् ।
कफवातज्वरघ्नीवकुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ॥
कण्ठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ।

वचादयः समस्ताः कफवातज्वरे ।
तत्रैव गुळूचीकाथः पिप्पलीमूलचूर्णेन दोषा-
द्यपेक्षमात्रेण युक्तः व्याघ्र्यादिकाथस्तद्वद्रातश्ले-
ष्मज्वरादिजित् । शूलं शिरसि । पथ्यादि-
को माक्षिकहिङ्गुयुक्तः कफवातज्वरादिकं नि-
यच्छति ॥

आरग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ॥
तथा तिक्तावृषोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृताः ।
पटोलातिविषानिम्बमूर्वाधन्वयवाकाः ॥

वृषपुष्पच्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वितः ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सासृक्पित्तं सकामिलम्
अनन्ताविश्वभैषज्यकटुकातोयतोयदाः ।
ज्वरतृद्भ्रमसंमोहधूमकाम्लकनाशनाः ॥

आरग्वधादिगणो माक्षिकयुक्तः कफ-
पित्तज्वरे । तिक्तादिधन्वयवाषान्तं तथा स-
क्षौद्रमेवेत्यर्थः । वृषस्य पुष्पपत्राभ्यां रसो
यथोक्तगुणः । अनन्तादयो ज्वरादिनाशनाः ।
अनन्ता मूर्वा । तोयं वाळकम् । तोय-
दो मुस्तः । धूमकाम्लकौ दोषभेदीये प्रद-
र्शितौ ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाद्वयम् ।
पटोलपत्रनिम्बत्वक् त्रिफलाकटुकायुतम् ॥
मुस्तापर्पटकं पथ्या मृद्वीका कदुरोहिणी ।
त्रायन्तीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिकाः ॥
त्रिफलोशीरषड्ग्रन्थायष्टीमधुबलाघनाः ।
नागरं पौष्करं मूलं गुळूची कण्टकारिका ॥
सकासश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ।
मधूकपुष्पमृद्वीका त्रायमाणापरूषकम् ॥
सोशीरतिक्ता त्रिफलाकाष्मर्यं कल्पयेद्धिमम् ।
कषायं तं पिबन् काले ज्वरान् सर्वानपोहति ॥
जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्दन्वयवाषकम् ।
बद्धविद् कटुकाद्राक्षात्रायन्तीत्रिफलागुळान् ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्र्यादिः कटुकान्तः ।
मुस्ताद्यर्धश्लोकैस्त्रयो योगा यथायोग्यं सन्नि-
पाते । नागरादि वातश्लेष्मोत्तरे हनिपित्ते

सन्निपाते । मधूकपुष्पादि शीतकषायं विक-
ल्प्य कस्मिंश्चित् काले ज्वरे प्रयुक्तं सर्व-
ज्वरहरम् । तद्वदेव जात्यादि । तद्वदुरा-
लभा । यस्तु ज्वरी बद्धविट्त्वद्विषये कटु-
कादीन् पिबेत् इति कषायाः ॥

जीर्णौषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्न तु ।
पेया कफं वर्धयति पङ्कं पांसुषु वृष्टिवत् ॥

अस्मिंश्चौषधे निरन्नप्रयुक्ते तदहरेव पे-
याविलेप्यादिकमन्नमाचरेत् । किं सर्वं इत्या-
ह श्लेष्मवान्न तु । अनेन पेयाद्यन्ने प्रति-
षेधः । अत्र हेतुः पेया कफं वर्धयतीत्यादिः ।

एवं प्रतिषिद्धायां श्लेष्मवतः पेयायां किं
योज्यमित्याह ॥

श्लेष्माभिष्यण्णदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ।
यूषान् कुलत्थचणककळायादिकृतान् लघून् ॥
रूक्षांस्तिक्तरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून्

श्लेष्मेत्यादि । अभिष्यण्णशब्देनोत्कि-
ष्टपर्यायेण कफे पाचनत्वेन पेयानां विधाने
विरोधं निर्वर्तयति । प्रागपीति न केवलमौ-
षधे जीर्णे पेयादिप्रतिषेधो यावत् कफाधि-
के लङ्घितलिङ्गादनन्तरमपि यूषानेवोदनेन
भृष्टतण्डुलेन सह योजयेत् । रूक्षानिति वि-
ना स्नेहेन संस्कृतान् । तिक्तो रसः ज्वर-
घ्नानां कषायाणां यथायोग्यान्यतमद्रव्याश्रयः ॥
रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरेहिताः
श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वाय्वकृता यवाः ।

ओदनस्तैः सुतो द्विस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम्
दोषदूष्यादिवलतो ज्वरघ्नकाथसाधितः ।

ज्वरे चाग्रं जीर्णारकताद्याः शालयः
षष्टिकाश्च पाठक्रमेण हिताः । श्लेष्मोत्तरे
तु यवा अपि । तैश्च शालिभिर्दोषदूष्या-
द्यपेक्षया ज्वरघ्नान् नारोक्तकाथसाधितः सिद्ध-
ओदनः द्वौ वारौ त्रीन् वारान् वा प्रक्षा-
ल्य सुतो यथायथं ज्वरे प्रयोक्तव्यः ॥

मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥

कारवेष्टककर्कोटबालमूलकर्पटैः ।

वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥

अत्यन्तलघुभिर्मसैर्जाङ्गलैश्च हिता रसाः ।

व्याघ्रीपरुषतकारीद्राक्षामलकडाडिमैः ॥

संस्कृताः पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवैः ।
सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥

अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च
अच्छान्यनलसंपन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥

तानि कथितशीतं च वारि मद्यं च सात्स्यतः

मुद्गाद्यैरित्यत्र लघुग्रहणेन राजमाषादी-
नां गुरुणां प्रतिषेधः । कारवेष्टादिभिः पृ-
थगतिलघुभिश्च जाङ्गलानां मांसैस्तद्योग्यज्वरे
रसा हिताः । ते च यूषरसा यथाविष-
यं व्याघ्र्यादिभिः सितामधुभ्यां च संस्कृ-
ता वा संयुक्ता वा कृता वाप्यकृता वा
नात्यम्लेन च तर्केणसिद्धानि व्यञ्जनान्यन्ने-
न सह योजयेत् । तान्येव च यूषरसादी-

न्यनुपानेऽपि योजेत् । सात्म्यापेक्षया च
कथितशीतादिकमप्यनुपाने योजयेत् ॥

कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते ॥
सर्पिर्दद्यात् कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।
पक्षेऽपि दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ॥
दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ।
लंघनादिक्रमं तत्र कुर्यादा कफसंक्षयात् ॥

अस्मिन् कषायान्ते लंघनक्रमे कृ-
तेऽपि यदि ज्वरो न शान्तस्तत आदितो
दशाहेऽतीते लंघनक्रमेण च कफे मन्दीभूते
वातपित्ते च पूर्वं संप्राप्यभिमुखीभूते सम्प्र-
ति लंघनेनैवाधिक्यमुपगच्छति सर्पिर्दद्यात् ।
दशाहग्रहणमस्या यथोक्ताया ज्वरावस्थायास्तदा
प्रायोभवत्वादुपलक्षणार्थम् । तत्पूर्वेष्वहस्सु
सर्पिःप्रतिषेधार्थं च । तच्च सर्पिर्ज्वरे दो-
षेषु पक्षेषु सत्सूपयुक्तममृतं भवति । अ-
न्यथामेष्वपक्षेष्वतीतेऽपि दशाहे प्रयुक्तं वि-
षोपमं सत् ज्वरोपद्रववृद्धिकृत्स्यात् । उपद्र-
वाः श्वासादय उक्ताः । ननु यदि स-
र्पिर्न प्रतिषिद्धं किमन्यद्योज्यमित्याह लंघना-
दिक्रममिति । तस्य च क्रमस्य कफसंक्षयः
अवधिः ॥

सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्पु ।
श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥
यथोचितेऽथवा काले दोषसात्म्यानुरोधतः ।
प्रागल्पवद्विभुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥

इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

सज्वरमित्यादिना सर्वज्वरावस्थासु भो-
जनकालं नियमयति । सुबोधम् । यस्त्व-
ल्पाग्निः स प्रागेव भुञ्जानः अजीर्णेन न पी-
ड्यते । प्रागेव प्रथमदिने । एष कषायान्तो
लंघनक्रमः सामे तरुण एव ज्वरे साधुरि-
त्यध्यायः समाप्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

देहधात्वबलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ।

देहधात्वित्यादिना प्रयुक्तेऽपि विषये
लंघनक्रमे ज्वरानुवृत्तेर्हेतुरुच्यते । देहस्याबल-
त्वं धातूनां चापरिपोषो ज्वरानुवृत्तिहेतुः ।
तस्यां च जीर्णतायां प्रथमं कषायपानं प-
श्चात्सर्पिरुपक्षिप्तं पूर्वाध्याये । तस्यैवात्र वि-
शेषेण विषयप्रदर्शनं क्रियते तस्मिन् जीर्ण-
ज्वरे सर्पिः शस्यते । कथमित्याह ॥

रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ॥
वमनस्त्रेदकालाम्बुकषायलघुभोजनैः ।

यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः
तस्य संशमनं सर्पिर्दोषस्येवाम्बु वेश्मनः ॥
वातपित्तजितामग्र्यं संस्कारमनुरुध्यते ।
सुतरां तद्ध्यतो दद्याद्यथास्वौषधसाधितम् ॥

रूक्षमित्यादि । तेजो हि ज्वरकृत् पि-
त्ताख्यं तच्च तेजस्त्वादेव रूक्षम् । तेन च
तेजसा रूक्षितस्य सतः पुरुषस्य वमनादिभिरपत-
र्पणैर्योधातुः सदागत्याख्यः प्रभञ्जनापरनामा
तेन सहचार्यातिबलः स्यात् । तस्य सदाग
तेस्तेजसः सहचारिणः सर्पिः संशमनं भव-
ति । यथा दोषस्य वेश्मनोऽम्बु । तच्च
सर्पिर्वातपित्तजितामौषधानामग्र्यम् । तथा सं-
स्कारमनुरुध्यते येनैव संस्क्रियते तद्गुणैः स-
हात्मीयकार्यकरं भवतीत्यर्थः । यतश्च संस्का-
रमनुरुध्यतेऽतस्तत्सुतरां यथास्वौषधसाधितं ज्व-
रिणे दद्यात् । वातान्वये तदौषधैः सिद्धमेवं
पित्तकफयोरपि विज्ञेयम् ॥

तच्च सिद्धं सर्पिस्त्रयाणामपि दोषाणां
पथ्यमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत् पित्तं च शैत्यतः ।
स्नेहाद्वातं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥
पूर्वे कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलम् ।
त्रिफलापिचुमन्दत्वक्धुक् बृहतीद्वयम् ॥
समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ।

विपरीतमित्यादि । ज्वरोष्माणं पित्तं
च विपरीतं शैत्याज्येत् । वातं तु विप-
रीतं स्नेहाज्येत् । कफं पुनस्तुल्यमपि त-

न्नाशकद्रव्यसंयोगसंस्काराभ्यां जयेत् । अतो
हेतोः पूर्वं मुस्तार्पण्टकाद्याः कषाया यथा-
दोषं सघृताः साज्या योज्याः । तेनैतदु-
क्तं भवति । दोषाद्यपेक्षया कदाचिदौषधैः
सिद्धं सर्पिः पिबेत् । कदाचिदौषधानि स-
र्पिषा सहेति । सुबोधम् । सुयोज्यम् ॥

निदिग्धिकातामलकीत्रायमाणाकलिङ्गकैः ॥
कृष्णांशुमत्यतिविषाकटुकासेव्यचन्दनैः ।
धात्रीविल्वघनद्राक्षाशारिवाभिश्च साधितम् ॥
हन्ति सद्यो घृतं जीर्णज्वरं कासं हलीमकम् ।
अरुचिं विषमं वह्निं यक्ष्माणं च नवोत्थितम् ॥

निदिग्धिकादिभिः साधितं घृतं सद्यो
जीर्णज्वरादिकं हन्ति । कल्काच्चतुर्गुणश्च स्ने-
हः पलसंख्यया । स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ।
एतच्च प्रमाणस्यानुक्तौ सर्वत्र स्नेहपाकेष्वपि
विज्ञेयम् । तामलकी ताली । अंशुमती
सालपर्णी । सेव्यमुशरिम् । वह्नेर्वैषम्यमुक्त-
लक्षणम् ॥

वाशागुल्मीत्रिफलात्रायमाणायाषकात् ।
काथे क्षीरे च विपचेत् ज्वरघ्नं कल्कितैर्घृतम् ॥
पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।

वाशादीनां काथकल्पनया क्वाथे स्ने-
हाच्चतुर्गुणे क्वाथसमे च क्षीरे पिप्पल्या-
दिभिश्च कल्कितैर्मानेन स्नेहाच्चतुर्थांशैर्ज्वरघ्नं
घृतं पचेत् पूर्ववत् ॥

बलादुरालभामुस्तात्रायन्तीनिम्बपर्पटम् ॥

पञ्चमूलद्वयं यच्च काथायित्वा घृतं पचेत् ।
सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदामलकपौष्करैः ॥
षडीतामलकीयुक्तैस्तच्च ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासशिरःपार्श्वहृच्छलांसाभितापनुत् ॥

बलादिक्वाथेन द्राक्षादिकल्केन घृतं प-
चेत् । अत्र क्षीरं घृतसमम् । तच्च घृतं
परं ज्वरहरं क्षयादिनुच्च ॥

कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।
द्विपलान् सलिलद्रोणे पृते पिष्ट्वाक्षकान् क्षिपेत्
पञ्चकोलकसप्ताहवयस्थानिम्बतुम्बुरुन् ।
षडीपुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचाः ॥
किराततिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
नक्तमालमुभे पाठे कटुकाशिग्रुतेजनीः ॥
सोमवल्कद्विरजनीकण्टकीकण्टकारिकाः ।
पटोलहिङ्गुगोजिह्वाकेबुकं मदनाञ्जटा ॥
लवणानि पलांशानि क्षारानर्धपलोन्मितान् ।
प्रस्थं चाज्यस्य तत्सिद्धं दीपनं कफवातजित्
हृत्प्लीहग्रहणीगुल्मकासश्वासार्शसां हितम् ।
दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमम् ॥

कुलत्थादिक्वाथद्रव्यपलानि द्वाविंशत् ।
सलिलद्रोणः पलशतानि पञ्चद्वादशपलाधिका-
नि । क्वथितशेषं चतुर्थांशेन पलानां शत-
मष्टाविंशत्यधिकम् । अञ्जटान्तानि कार्ष्णि-
काणि । कण्टकी खदिरः । गोजिह्वा गो-
जी अञ्जटा बहुपत्रा च भूधात्री तामलक्यपि ॥

मञ्जिष्ठातिविषापध्यावचानागररोहिणीः ॥

देवदारु हरिद्रां च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत्
काथेऽस्मिन् साधयेत् पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥
शृङ्गिवेरकणाहिङ्गुद्विषारपटुपञ्चकैः ।
तत्कफाघृतसर्वोत्थज्वरिणाममृतोपमम् ॥
वर्ध्महिधमारुचिश्वासकासपाण्डुविकारिणाम् ।
गलग्रह* प्रमेहार्शः प्लीहापस्मारशोफिनाम् ॥
उदावर्तपरीतानां मन्दाग्निकृमिकोष्ठिनाम् ।

ग्रन्थि इति पठान्तरम् ॥

एवमेव मञ्जिष्ठाद्यम् । सुबोधम् ।
यत्र च सामान्येन क्वाथशब्दस्तत्र क्वाथं
द्रव्यपले बुधात् प्रस्थार्धं पादशेषितमित्येतद्-
वगन्तव्यम् । तेन द्रव्यात् षोडशगुणं क्व-
थनजलम् । क्वथितशेषं चतुर्थांशं द्रव्याच्चतु-
र्गुणम् । पिचुः कर्षः ॥

गुळूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च
मृद्रीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः

गुळूच्याः स्वरसः स्नेहाच्चतुर्गुणः तरया
एव कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशः । एवं त्रिफलाया
वृषस्य च वाच्यम् ॥

जीर्णे घृते च भुज्जीत मृदुमांसरसौदनम् ॥
बलं हलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ।
कफपित्तहरा मुद्गकारवेलादिजा रसाः ।
प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ।
शूलोदावर्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्धनाः ।

यस्मिन् कस्मिंश्चित् घृते जीर्णे मृदु

मांसरसाशनं भुञ्जीत । यत्तस्तन्मांसरसाशनं
परं बलप्रदं बलं च श्रेष्ठं दोषहरमौषधादितो
यत् एवमतः पूर्वोक्ताः कारवेलादिजा रसा ये
पित्तश्लेष्महरास्ते जीर्णज्वरे वातोत्तरत्वान्न हि-
ताः शूलादिजननाश्च ॥

न शाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनम् ।
शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥
आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ।

एवं च स्नेहयोजनेनापि यदि विषये
प्रयुक्तेन ज्वरो न शाम्यति ततः शोधनार्ह-
स्य गर्भिणीसुकुमाराद्यतिसार्यादिवर्जितस्य शो-
धनं योजयेत् । वमनं पूर्वोक्तपिप्पल्यादि य-
थायोगं योजयेत् । तच्च वमनं जीर्णज्वरि-
ण आमाशयगते दोषे योज्यं बलिनश्च ॥

संतर्पणोत्थे वमनं पिप्पलीलवणाम्बुना ॥
शर्करामाक्षिकाम्भोभिर्दाहवृणोत्त्वणे ज्वरे ।

यश्च ज्वरः पूर्वं संतर्पणोत्थस्तत्र पिप्प-
लीलवणाम्बुनैव वमनं योज्यम् । दाहवृणो-
त्त्वणे पुनः सर्वं वमनं पित्तान्वयेन शर्करा-
माक्षिकोदकैरेव योज्यम् ॥

पके तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥
मोदकं त्रिफलाद्यामात्रितृप्तिपलिकेसरैः ।
ससितामधुभिर्दर्श्याञ्चोषाद्यं वा विरेचनम् ॥
द्राक्षाधारीरसं तद्वत्सद्राक्षां वा हरीतकीम् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥

लिङ्गाद्वा त्रिवृतश्चूर्णं कृष्णात्रिफलयोस्तथा ।
सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां पिबेद्राक्षारसेन वा ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्रीकानां रसेन वा ।
त्रिफलां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत्
सघृतं त्रिफलाकाथं सर्पिषा वा विना शृतम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा मृद्रीकास्वरसं पिबेत् ॥
विरिक्तानां च संसर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ।

पके तु दोषे शिथिले नातिलीने वि-
रेचनं दद्यात् । तथा विषजे ज्वरे मद्यजे
ज्वरे च सुतराम् । विषजो विषसंस्कारजः ।
किं विरेचनमित्याह । मोदकं त्रिफलादिभिः
ससितामधुभिः । अथवा व्योषाद्यं मोदकं
विरेचनकल्पपठितं व्योषत्रिजातकाम्भोदेया-
दिना । तथा द्राक्षामलकाभ्यां विमिश्रितं
रसम् । सुबोधम् । त्रिफला कृष्णमूल-
स्यैको योगः सर्पिर्मधुभ्याम् । तथा द्वि-
तीयः त्रिफलाया द्राक्षारसेन पानम् । आ-
रग्वधं क्षीरेण वा मृद्रीकारसेन वा पूर्वापेक्ष-
या विकल्पः । सर्वयोगानां च दोषाद्यपे-
क्षया भिन्नविषयत्वम् । संसर्गी पेयादिक्रमः ।
अत्र मण्डः पूर्वं पश्चात् पेयादिः यथाक्रमम-
ग्न्युत्कर्षार्थम् ।

च्यवमानं ज्वरोत्क्रिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥
पकोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः

यत्र तु ज्वरे संतापादुत्क्रेशेन मलः
स्वयमूर्ध्वमधो वा बहिः प्रवर्तते तत्र तन्म-
लमुपेक्षेत न विधारयेदित्यर्थः । यतो दोषः

पक्वोऽपि कोष्ठे कृतास्पदः सन्नवश्यमेव वि-
कारं कुर्यात् । तस्मादुपेक्षेत ॥

अतिप्रवर्तमानं वा पाचनयन् संग्रहं नयेत् ॥

अथवा अतिप्रवर्तमानं बलहान्यादिभ-
यात् पाचयन् वैद्यो मलं दोषं संग्रहं नयेत् ॥

आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ।

आमे च दोषे स्वयं प्रवर्तमाने संगृ-
हीते ये दोषा उपद्रवा भवन्ति ते दोषोप-
क्रमणाध्याये विधृतास्ते हि कुर्वन्ते रोगानुत्पा-
दनिर्दिष्टानतिस्थौल्यादिकान् गदानित्यनेन ग्रन्थे-
नोदिता उक्ताः । एतच्च दोषहरणं विरेचनं
जीर्णज्वरे पक्वे दोषे योज्यम् ॥

पाययेदोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥
प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ।

यस्तु भिषङ्मुढो विरेचनमामज्वरे पा-
ययेत् स स्वयमनर्थकारी प्रसुप्तं कृष्णसर्पं क-
राग्रेणापि परामृशेत् ॥

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥

एवं जीर्णे ज्वरेऽपि ज्वरक्षीणस्य न
वमनं हितं नापि विरेचनम् । काममित्य-
ङ्गीकरणे । तथाविधस्य क्षीणस्य शोधनसा-
ध्यतायां पयसा निरूहैर्वा ज्वरघ्नैर्मलान् हरेत् ।

क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहतृप्तः ।

क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥

तद्वपुर्लघनोत्तमं प्लुष्टं वनमिवाग्निना ।

दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति
संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥
विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हन्त्यतोऽन्यथा

क्षीरोचितस्येत्यादिना पयसो विषयनि-
र्देशः । तत् क्षीरं लघनोत्तमं वपुर्जीवयेत् ।
यथाग्निना प्लुष्टं वनं दिव्याम्बु जीवयेत् ।
तस्य च क्षीणस्य क्षीरं ज्वरमाशु नाशयति ।
तस्माद्यथायोगं क्षीरं काले विकल्प्य दोषादीन्
युञ्जीत । अतोऽन्यथा विपरीते विषये प्रयु-
क्तं क्षीरं ज्वरिणं हन्ति ॥

पयः सशुण्ठीखर्जूरमृद्रीकाशर्कराघृतम् ॥

शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ।

तद्वद्द्राक्षावलायष्टीशारिवाकणचन्दनैः ॥

चतुर्गुणेनाम्भसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत्

सशुण्ठ्यादिकं पयः शृतमनु च शीतं
मधुयुक्तं च तृडादिनाशनम् । शुण्ठ्यादीनां
परस्परसमानां नातिव्याप्तिः । द्राक्षादिभिः
पयस्तद्वच्चतुतं शीतं मधुयुक्तं तृडादिनाशनमि-
ति । अथवा विकल्प्य केवलेनैव क्षीराच्च-
तुर्गुणेनैवान्भसा सिद्धं पिबेत् । अथवा पि-
प्पल्यासिद्धम् ॥

कासाच्छ्वासाच्छिरशूलात् पार्श्वशूलाच्चिर-
ज्वरात् ॥

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ।

शृतमेरण्डमूलेन बालाविल्वेन वा ज्वरात् ॥
धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ।
सरक्तपिच्छातिष्ठतेः सत्तृदशूलप्रवाहिकात् ॥

पञ्चमूलशृतं पयः पीत्वा कासादि-
भ्यो मुच्यते । एरण्डमूलादिना शृतं पयः
पीत्वा ज्वरान्मुच्यत इति संबन्धः । किंभू-
तादाह । विबद्धानिलवर्चसः सरक्तातिष्ठ
त्यादेश्च ॥

सिद्धं शुण्ठीबलाव्याघ्रीगोकण्टकगुल्लैः पयः ।
शोफमूलशकृद्वातविबन्धज्वरकासाजित् ॥
वृश्चीवविल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ।
शिशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वरापहम् ॥

शुण्ठ्यादीसिद्धं पयो ज्वरिणः शोफा-
दिजित् । व्याघ्री कण्टकारिका । त्रिक-
ण्टको गोक्षुरकः । सुबोधम् । एका पुनर्न-
वा वृश्चीवो द्वितया वर्षाभूः । सारः स्थिर-
माभ्यन्तरं शिशिपाया इति पय उक्तम् ॥

निरूहस्तु बलं वह्निं विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ।
दोषे युक्तः करोत्याशु पके पकाशयं गते ॥

निरूह उच्यते । पके दोषे पका-
शयगते च युक्तो निरूहो बलादिकमाशु क-
रोति । तस्यैव विरेचनाद्गुणातिशय उच्यते ॥

पित्तं वा कफपित्तं वा पकाशयगतं हरेत् ।
संसर्गं त्रीनपि मलान् वस्तिः पकाशयाश्रयान्

संसर्गं विरेचनम् । तद्यदि परं प-

क्वाशयगतं पित्तमेव हरेत् । कफपित्तमेक-
वा । वस्तिः पुनस्त्रिनिपि वातादीन्मलान् प-
क्वाशयाश्रयान् हरेत् ॥

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटीग्रहे ।
दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ॥

प्रक्षीण इत्यादिना प्रसङ्गेनानुवासनस्य
स्नेहवस्तेर्ज्वरे विषयनिर्देशः क्रियते ॥

पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ।
स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवाळकैः ॥
पयस्सुबोधके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ।
कल्कितैर्दुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ॥
वस्तिं मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ।

पटोलेत्यादिना निरूहा उच्यन्ते ।
तत्र पटोलाद्यौषधानि समानि । तेभ्यश्चाष्ट-
गुणं क्षीरं ग्राह्यं तावज्जलम् । द्रव्याष्टतु-
र्गुणस्य क्वथितशेषस्य ग्रहणे प्राप्ते बाधकव-
चनं क्षीरशेषमिति । कल्कसार्पिमधूनि च
सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा
नात्यच्छसाद्रतेत्यादिप्रकारेण । पटोलनिम्बयोः
छदनं पत्रम् । चतुरङ्गुल आरग्वधः ।
स्थिरा सालपर्णी । कृष्णा पिप्पली ॥

चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ।
काथयेत् कल्कयेद्यष्टीशताह्वाफालीनीफलम् ॥
मुस्तं च वस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।

पर्णिन्यादिकाथे कल्कादि वस्तिविधिप्रद-
शितम् । पर्णिन्यः सालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी ।

माषपर्णी च । यष्टी मधुयष्टी । फलं मदनफलम् ।
नृपद्रुम आरग्वधः । शताह्वा शतपुष्पा । फ-
लिनी गन्धाम्रियङ्गुः ॥

त्रायमाणामृतायष्टीमदनांशुमतीद्वयैः ॥
सिबलाचन्दनवृषैर्जाङ्गलैश्च मृगद्विजैः ।
काथे कृते क्षिपेत् पिष्ट्वा फलयष्टीकणाघनम् ॥
स सद्यो ज्वरहा वस्तिः साज्यक्षौद्रोऽल्पसैन्धवः

त्रायमाणायैरौषधैः सह जाङ्गलानां मृ-
गाणां पक्षिणां च यथालाभं काथसंस्कारक-
राः स्नेहत्वापादनीश्च मात्राः । शेषं पूर्व-
वत् । अंशुमतीद्वयं सालपर्णीपृश्निप-
र्ण्यौ । फलं मदनफलम् । कणा पिप्पली ।
घनो मुस्तः ॥

आम्रादीनां त्वचं शंखं चन्दनं मधुकोत्पलम्
स्वर्णगैरिकमञ्जिष्ठा मृणाळाञ्जनपद्मकम् ॥
क्षीरेण कल्कितं वारितं शीतं समधुशर्करम् ।
दाहज्वरहरं दद्यात्सिद्धं तैश्चानुवासनम् ॥

आम्रादिकं क्षीरेण पिष्टं वस्तिः । आ-
म्रादीन्यम्लानि फलानि । मधुकं मधुयष्टी । अ-
ञ्जनं सौवीरम् । तैरेवाम्रादिभिरसिद्धं तैल-
मनुवासनम् ॥

जीवन्तीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुफं वचाम् ।
ऋद्धिं रास्त्रां बलां विल्वं शतपुष्पां शतावरीम्
पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ।
ज्वरेऽनुवासनं कुर्यात्तथा स्नेहं यथामलम् ॥

जीवन्त्याद्ये क्षीरजलसर्पिस्तैलानां स-

मानम् । स्नेहाच्चतुर्थांशः पिष्टानाम् । तथा
स्नेहं यथामलमित्यनेनैतदुच्यते । दोषमधि-
कं ज्वरे ज्ञात्वा कदाचित् सर्पिरधिकमत्र कु-
र्यात् कदाचित्तैलमिति ॥

चन्दनागरुकाष्मर्यपटोल*मदनोत्पलैः ।
पटोलारिष्टमदनगुल्मीमधुकैरपि ॥
ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः

* मधुक इति पाठान्तरम् ॥

चन्दनादिभिरपि साधितं तैलं ज्वरेऽनु-
वासनं दद्यादिति संबन्धः । पटोलादिभि-
रपि । सिद्धिषु वस्तिसिध्यध्याये च ज्वरना-
शना वस्तयो वक्ष्यन्ते तान्यपि ज्वरे दद्यात् ॥

शिरोरुगौरवश्लेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ॥
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनम् ।
स्त्रौहिकं शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनम् ॥

तथा जीर्णज्वरे अवस्थाविशेषज्ञो भि-
षग्विरेचनं नाम नस्यविधिप्रदर्शितं नस्यं द-
द्यात् । तद्धि जीर्णज्वरवतः शिरोरोगादि-
हरमिन्द्रियपाटवं रुचिं च करोति । यो हि
जीर्णज्वरवान् श्लेष्मणः क्षीणत्वात् शून्यशि-
रास्तस्य स्त्रौहिकं नाम नस्यं दद्यात् । स्त्रौ-
हिकं बृंहणम् । दाहेनार्ते पित्तनाशनं शमनं
नस्यम् ॥

धूमगण्डूषकबलान् यथादोषं च कल्पयेत् ।
प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकण्ठामयापहान् ॥

तथा जीर्णज्वरे कुपितदोषापेक्षया धूमा-

दीनपि कल्पयेत् । ते हि तस्य प्रतिश्या-
यादिहराः ॥

अरुचौ मातुलङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत्

जीर्णज्वरेऽरुचौ मातुलङ्गकेसरम् घृत-
सैन्धवयुक्तमास्येन धारयेत् । द्राक्षादिकल्कं वा ।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ।
अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।
कुर्यादञ्जनधूपांश्च तथैवागन्तुजेऽपि तान् ।

यश्च जीर्णो ज्वरस्त्वचमाश्रित्य वर्तते
तत्राभ्यङ्गादीन् कुर्यात् । किंभूतानाह । यथो-
पशयसंस्पर्शान् य एव संस्पर्श उपशेते शी-
तो वा उष्णो वा तेन युक्तान् । तथा क-
दाचिच्छीतद्रव्यकल्पितात् कदाचिदुष्णद्रव्यक-
ल्पितात् । अञ्जनधूपांश्च त्वगाश्रिते कुर्यात् ।
आगन्तुकेऽपि ज्वरे तथैवयथोपशयेत्यादि-
ना तानित्यभ्यङ्गादीन् योजयेत् ॥

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाभ्यङ्गमाचरेत् ।
सुत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः ।
दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥
शीतवीर्यैर्हिमस्पशैः काथकल्कीकृतैः पचेत् ।
तैलं सक्षीरमभ्यङ्गात्सद्यो दाहज्वरापहम् ॥

दाह इत्यादिना दाहज्वरचिकित्सा ।
सहस्रधौतं सर्पिर्यत्तापितं तापित शीतोदकेन
पतयः स्थानीक्रियते । सुत्रस्यान्तेऽर्वा तैस्तै-

र्मधुरादिगणैरित्येवमादौ काथकल्कीकृतैस्तैलं प-
चेदिति संबध्यते । घृतमध्वित्यादि मधुरो ग-
णः । डाडिमा मलकेत्यादिकोऽम्लः । हरीत-
कीत्यादि कषायः । शोधनादिगणाध्यायः त-
त्त्वोक्तानि दूर्वानन्तेत्यादीनि पित्तघ्नानि ये-
षामेव कत्राथपरिभाषया क्वाथः तेषामेव क-
ल्कपरिभाषया कल्कः । क्षीरं तैलममम् ॥

चन्दनं मधुकं काळा द्राक्षा मधुरसा निशा ।
तत्सिद्धं पूर्ववत्तैलं दाहज्वरहरं परम् ॥

चन्दनादिके पूर्ववत् तैलमित्यनेन स-
क्षीरमिति स्मर्यते । काळा नीलिनी । म-
धुरसा मूर्वा ।

शिरोगात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
तत्काथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥
तथारनाळसलिलक्षीरशुक्तघृतादिभिः ।

यान्येव द्रव्याणि तैलसाधनायोक्तानि
तैरेव नातिश्लक्ष्णपिष्टैर्दाहे शिरो गात्रं च प्र-
लेपयेत् । तेषामेव क्वाथेन परिषेकमवगा-
हं च योजयेत् । तथारनाळादिभिः परि-
षेकमवगाहं च ॥

कपित्थमातुलङ्गाम्लविदारीलोध्रडाडिमैः ॥
बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्ठकस्य वा ।
कर्पूरपद्मकोशीरकालीयाम्बुकुचन्दनैः ॥

तुङ्गप्रियङ्गुशैवालकमलोत्पलकर्दमैः ।
वेत्राग्रलोध्रपुण्ड्राह्वारनाळेन कल्कितैः ॥
लेप्य व्यस्तैः समस्तैर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः ।

कपित्थादिभिर्यथादोषादि यथालाभं च
व्यस्तैः समस्तैर्वा लेपा दाहघ्नत्वादियुक्ताः ।
समस्तेषु लेपा इति बहुवचनं पुनः पुनः
क्रियापेक्षया । अम्लोऽम्लवेतसः । बदरीप-
त्राणाम्मलानां च मुसलक्षुण्णानां फेन उद्ग-
च्छति । अरिष्टको निम्बः । कालीयकं च-
न्दनम् । कुचन्दनं रक्तचन्दनम् । अम्बु वा-
ळकम् । तुङ्गः पुत्रागः । पद्मकेसरं वा ।
आरनाळेन कल्कितानि नातिश्लेष्मपिष्टानि ॥

धात्रीत्वकूपतनलदशंखव्याघ्रनखोत्पलैः ।
चन्दनाञ्जनमुस्तैश्च सवृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
सजीवकैः समधुकैः सपलाशैः सडाडिमैः ।
बीजपूररससौद्रशुक्तयुक्तैः प्रलेपितैः ॥
शिरस्यङ्गे च तृट्छर्दिदाहमोहशिरोरुजः ।
नश्यन्ति गण्डाः पिटकाः प्रलापश्च ज्वरार्तिजः
गौरामलककल्कश्च साम्लः साज्यश्च तद्गुणः

धात्र्यादिभिर्वृक्षाम्लादिभिश्च बीजपूरर-
सादियुक्तैः शिरस्यङ्गे च प्रलेपितैस्तृडादयो
नश्यन्ति । नळदं मांसी ! वृक्षाम्लस्तिन्त्रि-
णी । गौराणामामलकानां कल्कोऽम्लेन का-
श्चिकशुक्तादिना युक्तः सघृतश्च तद्गुणस्तृ-
डादिनाशनः ॥

मधूकमधुकोदच्यनीलोत्पलमधूलिकाः ॥
जयन्ति मधुसर्पिर्भ्यां लीढा दाहज्वरभ्रमान् ।
कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासहिष्मावमीरपि ॥
वाम्यं च वामयेदाशु शीतेन मधुवारिणा ।

यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥
तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः

मधूकादयः सर्पिर्मधुभ्यां लीढा दाह-
ज्वरादीन् जयन्ति । उदीच्यं वाळकम् ।
मधूकं मधूकपुष्पम् । मधुकं मधुयष्टि ।
तस्मिंश्च ज्वरे सदाहेऽऽवश्यमधिकं श्लेष्मळ-
माशु शीतेन मधुवारिणा वामयेत् । सु-
बोधम् ॥

वल्लकीमधुरं गीतं चन्द्रिका हर्म्यमस्तकम् ।
हरन्ति दाहं हाराश्च हरिचन्दनशीतलाः ॥
दाहं मन्दानिलोद्धूताः कुल्याः सलिलमालिनः
चलत्प्रवाळाङ्गुलिभिस्तर्जयन्ति महाद्रुमाः ॥
वाचः शिशूनामव्यक्ता योषितो मदनातुराः ।
दाहं निर्भत्सयन्त्याशु सज्जनानां च सूनृताः ॥

वल्लकी वीणा । महाद्रुमाश्चलत्प्रवा-
ळाङ्गुलिभेर्दाहं तर्जयन्ति । किंभृताः कु-
ल्यासलिलमालिनः तथा मन्दानिलोद्धूताः या-
न्येव चलत्प्रवाळानि तान्येव तर्जनाङ्गुलयः ।
शिशूनामव्यक्ता वाचो दाहमाशु निर्भत्सयन्ति ।
योषितश्च मदनातुराः कामालसा वाचः । सज्जना-
नां च सूनृता वाचः । सूनृताः प्रियसत्वरूपाः ॥

रुचिभेदानुरोधेन नानाशक्तिसमन्वितः ।
दाहशीतज्वरहरः कान्ताकान्ताङ्गसङ्गमः ।
दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत् पुनः ॥

तथा कान्तानां प्रियाणां यानि का-
न्तानि चारूप्यङ्गानि तेषां संगमो दाहज्व-

रहरः शतिज्वरहरश्च । कथमेको विरुद्ध-
कारी भवत्याह रुचीत्यादि । रुच्यनुरोधेन
नानाविधशक्तिभिरालेपनालंकारादिभिः सम-
न्वितः । तथा च केचित् स्थूलामेव का-
श्यन्ते । अन्ये तन्वीम् । तथा कुङ्कुमा-
गर्वनुलेपनाच्छतिहराः । ताश्च दाहे शीते
वा प्रयुक्ताः कान्ता दाहशतिव्युपरमे पुनर-
पनेयाः न तु ताभिः संगतं चिरं कुर्यात् ॥

वायिर्घ्णैरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागरुकुङ्कुमैः ।
कुष्ठस्थौण्यशैलेयसरळामरदारुभिः ॥
नखरास्नापुरवचाचण्डैलाद्र्यचोरकैः ।
पृथ्वीकाशिग्रुसुरसहिंसाध्यामकसर्षपैः ॥
दशमूलामृतेरण्डद्वयपत्तुरोहिषैः ।
तमालपत्रपूर्तीकसल्लकीधान्यदीप्यकैः ॥
मिसिमाषकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ।
अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरेपचेत् ॥
कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ।
तेनाभ्यज्यात् सुखाग्नेन तैः सुपिष्टैश्चलेपयेत्
कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च योजयेत् ।

वायिर्घ्णैरित्यादिना शितज्वराचिकित्सा ।
तगरादिभिरन्यैश्च वीर्ये स्पर्शे चोष्णैः कथि-
तैस्तैरेव च कल्कितैः सौवीरकसुरादियुक्तैः
शीते ज्वरे तैलं पचेत् । तेन तैलेनाभ्यज्यात् ।
पृथक् स्नेहसमं कुर्यात् पञ्चप्रभृति तु द्र-
वम् । सुरादिकं चाम्लं यथालाभं प्रयुज्जीत ।
नद्यादिकं द्रवं मिश्रीभूतं स्नेहसमम् । तै-
रिति तगरादिभिः । स्त्रौण्यम् । चारटी-

शुकवर्हाख्यं स्त्रौण्यं तैलपीतकम् । पुरो गु-
ल्गुलुः । पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिका । हिंसा
मांसी । पत्तुरो मत्स्याक्षको जलंशाकः ।
रोहिषो भूतिकम् । सल्लकी सुरभिः । मो-
चा महेरुण्यश्चमूत्रिका । दीप्यकोऽजमोजः ।
मिसिः शतपुष्पा । प्रकीर्यः भूतिकरजः ।
नाकुली सर्पसुगन्धा ॥

केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥

कुङ्कुमागरुकस्तूरीनखैलासुरदारुभिः ।
शैलेयचण्डात्वंङ्मुस्तरास्नाकपिवचामयैः ॥
पृथक् प्रदेहाः सर्वैर्वा शीतघ्ना दृढकल्किताः ।
यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
दर्वीप्रलेपनं लैपं ज्वरार्तस्य प्रयोजयेत् ।

शुक्तादिभिः केवलैर्द्रव्यसहितैरपि तद्वत्
परीषेकमवगाहं च योजयेदित्यर्थः । कुङ्कु-
मादिभिः प्रथक् सर्वैर्वा प्रदेहाः श्लेष्मणपिष्टाः
शीतज्वरहराः । सुबाधम् ।

आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यञ्जनलेपने ॥
धूपानगरुजान्ये च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ।

आरग्वधेन्द्रयवपाटलीत्यादिवर्गं पानाभ्यन्त-
तमया कल्पनया योजयेत् । अभ्यञ्जनं तै-
न पक्वं तैलम् । लेपने स एव जलपिष्टः ।
अगरुजो धूपः शीतज्वरे हितः । ये च धूपा वि-
षमज्वरे वक्ष्यन्ते पलंकपेत्त्यादिना तानपि शी-
ते योजयेत् ॥

अग्न्यनशिकृतान् स्वेदान् स्वेदि भेषजभोजनम्

संसर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिवर्तनम् ।
 गर्भभूवेऽमश्नयनं कुथकं वल्लकान् ॥
 निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिकाः ।
 मधुं सच्यूषणं तक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्रवान् ॥
 संशीलयेद्वेपथुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ।
 अजाज्याः संगुडं कल्कं संगुळं वांमृतांसं ॥
 रसं वातौकफलजं पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
 मधुकांगूरुकौन्तीनां कल्को व्याघ्रनखस्य च ॥
 मद्येन पीतः सक्षौद्रस्तीव्रशीतज्वरापहः ।
 दयिताः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः
 यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गनाः ।
 वीतशीतं च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत् पुनः ॥

अनभिक्कृताः स्वेदाः निवातसदनगुरु-
 प्रावरणमुहुर्मेघपानक्षुब्धायामातपनिबुद्धाध्वभार-
 हृणामर्षभैरिति । हसन्तीव दप्तित्वात् ह-
 सन्ती हसन्तिका अङ्गारशकटी । च्यूषणं
 मरिचं पिप्पली शुण्ठी च । वेपथुः शी-
 तेन प्रकम्पः । मधुकादीनां चतुर्णां कल्को
 मद्येन । सुबोधम् ॥

आनाहकालवित् कुर्यात् क्रियामलसकौदिताम्
 पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचित्रसाधिताम् ॥
 यवागूं पाययेच्चैनमनिलस्यानुलोमनीम् ।

आनाहं मात्राशीतीयेऽलसकोक्तां क्रि-
 यां कुर्यात् । कालवित् भिषग्व्याधेस्तद्योग्यं
 कालं ज्ञात्वैत्यर्थः । एवं चानाहिनें पिप्प-
 ल्यादिसिद्धां यवागूं पाययेत् ॥

सोपद्रवोऽपि चेदेवं ज्वरः शीतो न शाम्यति ॥

अत्युदीर्णेऽनिलकफे स्वस्थाने पित्तधाम्नि वा ।
 तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वानलं भजेत् ॥
 आ स्वेदसंभवात्तिष्ठेत् प्रावृतस्तद्वदातपे ।
 ततो विमृदितस्नातो युक्ताशी स्याद्गते ज्वरे ॥

एवमनन्तरोक्तया क्रियया शीतज्वरो
 न शाम्यति सोपद्रवो यदि वर्तते ततोऽस्मिन्ना-
 तुरस्त्रपुसमामं भक्षयित्वानलं भजेत् । न त्वे-
 वं सर्वत्र अपि त्वनिलकफे अत्युदीर्णे स्वस्था-
 नस्थे पित्तस्थानस्थे वा । कियन्तं कालं भ-
 जेदित्याह । आ स्वेदसंभवात्तथा तद्वत्तक्रा-
 नुपानं त्रपुसं भक्षयित्वा प्रावृतः सन्ना स्वे-
 दसंभवादातपे तिष्ठेत् । ततः स्वेदे संभूते
 मृदितः स्नातश्च मध्यभोजी भवेत् । गते
 ज्वरे इत्यनेनेतत् प्रदर्श्यते । संज्वरो भक्षि-
 तत्रपुसश्च तदंहरन्नं न भुञ्जीतेति । एवं
 च भवतीत्याह ॥

शमं तौ पित्तवृद्ध्यैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥
 निवर्तते ततः शीघ्रं वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ।

शममित्यादि । वातकफावेवं पित्तवृ-
 द्ध्यो शमं स्वधाम च प्रपद्येते । ततश्च त-
 योः शमं स्वस्थानं च यातयोः वातश्लेष्मो-
 द्भवः शीतज्वरः शीघ्रं निवर्तते ॥

स्वर्जिकाकुष्ठमञ्जिष्ठाश्लक्ष्मामूर्वानिशौषधैः ।
 सतक्रं साधितं तैलमभ्यङ्गादाहशीतजित् ॥

स्वर्जिकादिभिः स्नेहाश्चतुर्थीशैस्तक्रेणैव
 स्नेहसमेन समधितं तैलमभ्यङ्गादाहज्वरे दाह-

जित् शीतज्वरे शीतजित् । सुबोधम् ॥

वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिश्च यथाक्रमम् ।

ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोज्जवान् ॥

वमनैः कफोद्धवे विरेकैः पित्तोद्धवे व-
स्तिभिर्वातोद्धव इति क्रमः । परतश्च सर्वा-
वस्थास्वप्रतिषिद्धासु विज्ञेयः ॥

संसृष्टैः सन्निपतितैरेकानेकोल्बणैः समैः ।

ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ॥

संसृष्टैर्द्विसंख्यैर्मिश्रीभूतैस्तथा सन्निप-
तितैस्तुल्यैर्मिश्रीभूतैरुभयोरप्येकोल्बणैर्द्वयोल्ब-
णैर्वा यो ज्वरस्तान् ज्वरान् यथोक्तैरेव य-
थादोषमौषधैर्जयेत् ॥

विषमदोषं समदोषं च सन्निपातमधिकृत्याह ॥

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥

वर्धनेनेत्यादि । विषमदोषमेकस्य दो-
षस्य वर्धनेन जयेत् । अथवा एकम्योच्छ्रि-
तस्य क्षपणेन जयेत् । अथवा यत्र द्वावु-
च्छ्रितौ तत्रैको हीनः । यत्र द्वौ हीनौ त-
त्रैक उच्छ्रित इति । समदोषं तु कफ-
स्थानानुपूर्व्या जयेत् । प्रथममेव कफविप-
रीतमौषधं युज्ययात् ततः पित्तविपरीतं त-
तो वातविपरीतमिति ।

निद्रानिवारणोपायः सन्यासाभिहितो हितः ।

सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रवः ॥

सर्वस्मिन् ज्वरे निद्राया निवारणोपायः
सन्यासे योऽभिहितस्तीक्ष्णनस्यादिकः स हि-
तः । सन्निपाते तु स विशेषेण हितः । योऽयं
निद्राख्य उपद्रवो दारुणः सन्निपाते ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।

शोफः संजायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्पानैश्च तं जयेत् ।

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कबळग्रहैः ।

सन्निपातज्वरस्यान्ते सन्निपातज्वरेण क्ष-
पिते शरीरे पुरुषस्य कर्णमूले सुदारुणः शो-
फः संप्राप्तिविशेषवशाज्जायते । तेन शोफेन
कश्चिदेव विमुच्यते प्रायो मारयतीत्यर्थः ।
तस्मात्तं शोफं कबळग्रहान्तैः शीघ्रं जयेत् ॥

शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति।
शाखानुसारीतस्याशुमुञ्चेद्बाहोः क्रमात्सिराम्

यस्य पुंसः शाखानुसारी धात्वश्रितो
ज्वरो रक्तावसेचनाच्छेषेण शीतोष्णादिकोप-
क्रमेण न शाम्यति तस्य बाहोः क्रमात् सि-
रां मुञ्चेत् । न तु द्वयोर्युगपत् ॥

अयमेव विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथम्
ज्वरे विभज्य वातादीन्यश्चानन्तरमुच्यते ॥

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ।

त्रिचतुष्पञ्चशः काथा विषमज्वरनाशनाः ॥

तथा य एव विधिः पूर्वमुक्तः स एव
विषमे सततकादिके वातादिदोषविशेष कोप-

वशेन यथात्मीयः कार्यः । यश्च विधिर-
नन्तरमुच्यते सोऽपि कार्यः । सुबोधम् ॥

योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक्
तैस्तैर्विधानैः सगुडं भज्जातकमथापि वा ॥

तथा त्रिफलादीर्नानाविधैर्विधानैः पृथ-
ग्योजयेत् । कदाचिदोषाद्यपेक्षया विषमज्व-
रे त्रिफलाः । कदाचिद्वरीतकी । कदाचित्
गुडूचीति पृथक्शब्दार्थः । सुबोधम् ॥

लंघनं बृंहणं वापि ज्वरागमनवासरे ।
प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम्
जीर्णं तद्वदधि पयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलम् ।
कल्याणकं पञ्चगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ॥

विषमे सततकादिचतुष्टये यस्मिन् दि-
ने ज्वर आगच्छति तस्मिँल्लंघनं वोपक्रमं बृ-
हणं वा कुर्वीत दोषाद्यपेक्षया । सुबोधम् ।
घृतं जीर्णमिति संबध्यते । तथेति सतैलम् ।
तद्वदिति प्राग्भक्तं दध्यादिकम् । षट्पला-
दिकं सर्पिश्च । षट्पलं पञ्चकोलयवक्षारैः
राजयक्ष्मण्युक्तम् । कल्याणमुन्मादे । पञ्च-
गव्यमपस्मारे । तिक्तकं कुष्ठे । वृषघृतं र-
क्तपित्ते ॥

पञ्चगव्यस्य महतो विधिना पञ्चमाहिषम् ॥
पञ्चाजं चतुरौष्ट्रं च सिद्धं सिद्धं घृतं —

तथा महतः पञ्चगव्यस्य विधानेना-
पस्मारोक्तेन द्विपञ्चमूलादिकवाथेन भाङ्गार्था-

दिकल्केन च पञ्चमाहिषमपि सिद्धम् ।
पञ्चमाहिषाणि विडूंसमूत्रादीनि । तद्वदेव
पञ्चाजम् । तथा चतुरौष्ट्रं विष्टूसहीनम् ।
सिद्धं पक्कम् । सिद्धं नाम फलसाधनाय ॥

—तथा ।

कटुरोहिणिमज्जिष्ठावृषग्रन्थिकचितकैः ॥
पाठास्वगुप्तादिनिशैः पञ्चगव्यस्य पञ्चसु ,
प्रस्थेषु संयुतैः सेव्यं विषमज्वरजित् परम् ॥
वाक्स्वरस्मृतिमेधाग्निबलारोग्यवृषत्वकृत् ।

तथा कटुरोहिणिकादिभिः संयुक्तैः प-
ञ्चसु पञ्चगव्यप्रस्थेषु सिद्धं घृतं सिद्धम् ।
गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रघृतानि च पञ्चगव्या-
नि । कल्कस्य स्नेहाच्चतुर्याशः । ग्रथिन्कं पिप्प-
लीमूलम् ॥

कोलाग्रिमन्थत्रिफलाकाथे दध्ना घृतं पचेत् ॥
तिल्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनम् ।

कोलादिक्वाथे घृताच्चतुर्गुणे दध्ना स्ने-
हसमेन पट्टिकालोद्धर्चूर्णस्य स्नेहाच्चतुर्येनांशे-
न घृतं पचेत् ॥

शृतक्षीरघृतक्षौद्रसिताकृष्णाः खजाहताः ॥
विषमज्वरहृद्रोगक्षतकासक्षयापहाः ।

शृतं क्षीरं घृतं क्षौद्रं समं गृहीत्वा श-
र्करापिप्पलीचूर्णं गाढत्वपरिहारेण संमिश्र्यते
खजाहताः सन्तो विषमज्वरनाशनाः ॥

सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजम्

मांसं मेध्योष्णवीर्यं च सहाग्नेन प्रकामतः ।
सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ।
सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुनः

तथा सुरादिकं सेवित्वा तदहः स्व-
प्यादथवा तत्सेवित्वा वमेत् । घृतस्य वा
महतीं मात्रामहोरात्रजरणलक्षणां पीत्वा छ-
र्दयेत् ॥

नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥
पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्नेदोपपादितः ।

स्वरागमनदिवसे तु विषमज्वरेषु नी-
लिन्यादीन् जलेन पिबेत् । किंभूत आह ।
स्नेहस्नेदाभ्यां संस्कृतः ॥

आस्थापनं वा तदहर्दद्यात्स्त्रिन्नस्य यापनम् ॥
पेयसा पृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ।
मर्तुना वा वृषशकृत् सुरया वाथ सैन्धवम् ॥

अथवा तदहर्ज्वरागमनदिवसे स्त्रिन्नस्य
सतो यापनाख्यमास्थापनं दद्यात् । यापनाः
क्लृप्तसिद्धिषु वक्ष्यन्ते । सुबोधम् । पृषदंशो
मार्जारः । वृषः वृषपुंगवः । तस्य विष्मस्त्व-
ज्ञेन च संयुक्तम् । सैन्धवं सुरयैव ॥

मनोद्वासैन्धवं कृष्णातैलेन नयनाञ्जनम् ।
योज्याहिङ्गुसमाव्याघ्रीवसानस्येससैन्धवा ॥
पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।

व्याघ्रवसा हिङ्गुसमा सैन्धवेन च
स्तोकेन युक्ता नस्यम् । पुराणसर्पिः केवलम् ॥

पलंकषानिम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥
सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपो विट्वा विलाज्जा ।
पुरध्यामबचासर्जनम्बार्कागरुदारुभिः ॥
धूपो ज्वरेषु सर्वेषु कार्योऽयमपराजितः ।

पलंकषादिकं घृताभ्यक्तं धूपः । वि-
लाज्जाविट् केवला । पुरादिभिरपराजिताख्यो
धूपः सर्वज्वरेषु कार्यः । पुरो गुल्गुलुः ॥

सहदेवावचाभद्रानाकुलीभिः प्रयोजयेत् ।
धूपनोद्वर्तनालेपान् सर्वज्वरनिवर्हणान् ॥

सहदेवादिभिः सर्वज्वरहरान् धूपादीन्यो-
जयेत् । भद्रा कृष्णशारिबा । नाकुली
सर्पसुगन्धा ॥

धूमनस्याञ्जनोत्त्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।
दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान् सर्वानपोहति ॥
विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ह्यागन्तुबन्धजाः ।

चित्तवैकृते च भूतोन्मादापस्मारेषु धू-
पादय उक्तास्तेऽपि ज्वरेषु योज्याः । दै-
वाश्रयं भैषज्यं मणिमन्त्रादि । विषमान्
ज्वरान् तथान्यदौषधं व्यपोहति यथा दैव-
व्यपाश्रयम् । यतस्ते विषमाः प्रायेणाग-
न्तोराभिचारग्रहावेशादेरनुबन्धेन जायन्ते ।
तत्र च बलवद्दैवव्यपाश्रयं कर्म ॥

यथास्वं च सिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ।

विषमज्वरे च तक्षिणोष्णादिभिः सर्व-

था अशान्तौ यथास्वं सिरां विध्येत् । तृतीयकेंऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके बाह्वोश्चेत्यादि यथास्वशब्दार्थः ।

रससंस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्दमनलंघने ।
सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृकस्थिते ॥
तीक्ष्णान् विरेकानमांसस्थे मेदोघ्नमेदसिस्थिते ।
अस्थिस्थे वातशमनमभ्यङ्गस्वेदमर्दनम् ॥
ज्वरे वातार्तिशमनं विशेषाद्वास्तिकर्म च ।

रससंस्थे प्राधान्येन वमनम् । अन्यद्यथायोग्यं-लंघनम् । रक्तस्थे ज्वरहरान् सेकादीन् । सुबोधम् । मेदोघ्नं यत्किञ्चित् । अस्थिस्थे ज्वरे वातशमनमभ्यङ्गादिकं कुर्यात् । ज्वरे चान्यत्र तथा वातार्तिशमनं यथा वस्तिरतस्तमपि कुर्यात् । मज्जशुक्लस्थयोः कष्टत्वाद्विशेषेण नोक्तम् । सामान्येन तु मज्जश्चतुर्थकोक्त्यैवोक्तम् ॥

केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ।
सर्पिष्पानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥
कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षदिसाधनम् ।
ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं मणिमन्त्रादिसाधनम् ॥
ओषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।

केवलानिलादिके ज्वरे सर्पिष्पानादिकं कुर्यात् । यथास्वं चाध्यायेपूक्तं विसर्पादिषु रक्तमोक्षादि चिकित्सितं तदपि ज्वरे कुर्यात् । सुबोधम् ॥

इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥

हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।

क्रोधकामभयशोकजान् ज्वरानिष्टैः प्रियैर्मनोज्ञै रमणीयैर्जयेत् । पित्तशमनेन क्रोधजम् । भीशोककामजान् वातशमनेनेत्यर्थः । इदं हितं तदात्वानुबन्धयोरिदमहितमिति ज्ञात्वा तदाचरणपरिहाराभ्यां च जयेत् ॥

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः
भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ
शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिदैवव्यपाश्रयः ॥

क्रोधजस्तु ज्वरः क्रोधविषये कामोत्पादनेन शमं याति । कामजश्च कामविषये क्रोधोत्पादनेन । भयोद्भवो ज्वरः शोकोद्भवश्च ताभ्यां कामक्रोधाभ्यां शमं यातः । भयविषये क्रोधविषये च दोषाद्यपेक्षया कदाचित् क्रोधः कदाचित् कामः । तथेतरौ कामक्रोधोद्भवौ भीशोकाभ्यां शमं यातः । सुबोधम् । दैवव्यपाश्रयो विधिर्मणिमन्त्रादिः ॥

ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ।
तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वाहारादि कल्पयेत् ॥
न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विनाकृतः ।

एतेषु चागन्तुज्वरेष्वाहारादिकं दोषानुसारेण कल्पयेत् । यतस्ते आगन्तवो ज्वरा आगन्तुसमवधानवेलायां केवलाः सन्तापमात्ररूपा एव भवन्ति । तथाप्यनन्तरं मलैर्वातादिभिर्व्याप्यन्ते यस्मात् ज्वरो मारुता-

चैर्विनाकृतोऽनुबन्धं न गृह्णाति । अनुबन्धश्चेत् स्थिता एव मारुतादय इति ॥

कथास्त्रिवर्गसंयुक्ता रुद्धनिद्रादिविनोदिनीः ।
शस्ता विचित्राः शृणुयान्न प्रेतव्याधिताश्रयाः
व्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ।
त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ॥
गुर्वसात्म्यं विदाह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणम् ।
न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाङ्गीनो भवेत् —

स च ज्वरी ज्वरहेतुकुरुद्धनिद्रारत्या-
दिविनोदनाय विचित्राः प्रशस्ताश्च धर्मार्थ-
कामसंयुताः कथा, शृणुयात् न तथा प्रे-
ताश्रिताश्च । अस्यातुरस्य ज्वरागमनकाल-
स्मृतिं मनोहरैः शब्दादिभिर्हरेत् । सुबोधम् ॥

—तथा ॥

निवृत्तो हि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम्
सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥
तस्यां तस्यामवस्थायां कुर्यात्तत्तद्विषग्जितम्

तथेति सर्वाङ्गाहारत्वे । हिशब्दो य-
स्मादर्थे । यस्माज्ज्वरो निवृत्तो गत्वा पुनः
प्रत्यावृत्तः पूर्वक्षपितत्वात् दुर्बलं नरं शीघ्रं
व्यापादयतीति । स च निवृत्तो ज्वरो य-
स्मात् सद्यः प्राणहरस्तस्मात् तस्यावस्थावि-
शेषं विकल्प्य योग्यमौषधं कुर्यात् ॥

मनोभिरामा विषया वचनं ह्लादि दक्षिणम्
करुणार्द्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरनिषूदनम् ॥

मनसो बलाबलेन तदा तदा ज्वरः

स्यादित्युक्तमतो मनःपुष्टये मनोभिरामा इ-
त्यादिकमुच्यते । विषयाः शब्दादिकाः ।
दक्षिणमनुकूलम् । शुद्धं रागादिभिरनुपहतम् ॥

मातरं पितरं देवान् वैद्यान् विप्रान् हरं हरिम्
पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदयार्जवान् ।
धारयेच्च सदा मन्त्रमणिरत्नमहौषधीः ॥

मात्रादीन् पूजयेत् । दानादींश्च शी-
लयेत् । शुचिश्च सन्मूर्ध्ना सिद्धमन्त्रादिकं
धारयेत् ॥

आर्यावलोकितं पर्णशबरीमपराजिताम् ।
प्रणमेदार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्तये ॥

आर्यावलोकितार्यं बौद्धं देवं प्रण-
मेत् । तथैव पर्णशबरीं नाम विद्यां तथा-
पराजितामार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्त्यर्थं प्र-
णमेदेव ॥

जपस्तथा गतोष्णीषं सर्वव्याधिचिकित्सितम्
आगन्तुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥

इति जीर्णज्वरचिकित्सितं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥

तथा गतोष्णीषं नाम मन्त्रविशेषं ज-
पन्नागन्तुजैर्दोषजैः सहजैश्च रोगैर्विमुच्यत इ-
ति । तच्च तथा गतोष्णीषवत् सर्वव्याधि-
चिकित्सितमस्माभिः पर्णशबर्याद्याः पठ्यन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सां दर्शयितुमर्थाय आरभ्यते ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ऊर्ध्वगं बलिनोऽवेगमेकदोषानुगं नवम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥
अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।
शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरञ्च यत्
अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ।

ऊर्ध्वगमित्यादिविशिष्टं रक्तपित्तं साधयेत् चिकित्सेत् । अधोगमित्यादियुक्तं च यापयेत् । यद्ब्रजत् । अतिप्रवृत्तत्वादियुक्तं तु त्यजेत्तन्न चिकित्सेदित्यर्थः । सुखः कालो द्विविधोऽप्यभिमतः । उपद्रवाः विकृतव्याधिविज्ञानीये प्रदर्शिताः ॥

ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुबलौ बलम् ।
देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ॥
लंघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा ।

साध्ये च रक्तपित्ते निदानादिकं ज्ञात्वा तदानुगुण्येन कदाचिदादावेव लंघनं योजयेत् कदाचित् बृंहणमिति । तथा कदा-

चिच्छोधनं कदाचिच्छमनम् । अनुबलौ मलौ वातकफौ । शोधनादेः सामान्येनोक्तत्वात् सन्तर्पणोत्थमित्यादिना विशेष उच्यते ॥

सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥
ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।
शमनैर्बृंहणैश्चान्यदृष्टं बृंह्यानवेक्ष्य च ॥

तुशब्दात् सन्तर्पणोत्थत्वादियुक्तमेवाधोगागं वमनेन । अन्यदित्यपतर्पणोत्थं अबलस्याल्पदोषस्य च यद्रक्तपित्तं तच्छतनैर्बृंहणैश्च साधयेत् । लंघ्यबृंह्यानवेक्ष्य च रक्तपित्तं साधयेदिति । अनेनैतदुक्तं व्याधिक्षिप्तादयो बृंह्यत्वेन ये पूर्वमुक्तास्तेषां संतर्पणोत्थत्वादियुक्तं शोधनेन तथा साधयेद्यथा बृंह्यात्वालंघनं न दोषाय भवति । तथा येऽपि मेह्यादयो लंघ्यत्वेन पठितास्तेषामपतर्पणोत्थत्वादियुक्तं तथाविधाभ्यां शमनबृंहणाभ्यां साधयेत् यथाविधाभ्यां लंघ्यस्य बाधा न संपद्यत इति ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ ।
उपवासश्च निश्शुण्ठीषडंगोदकपायिनः ॥
अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्त इत्यादिना शमनबृंहणयोर्मार्गविशेषेण विषयप्रदर्शनम् । षडङ्गं घनादिस्ताधितमुदकं ज्वरपठितम् । मधुरो रसो नानाविधया भक्ष्यादिकल्पनया ॥

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥

अश्रुतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ।
धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥

ऊर्ध्वगे यदान्नं प्रयुज्यते तदा प्रथमं
तर्पणं लाजसक्तवः । अधोगे तु पेया प्रयो-
ज्या । अशुद्धं रक्तमश्नतो बलिनश्च प्रवृत्तं
नैव धार्यं स्तम्भनादिना । तद्विधारितं रो-
गकृत् भवति अन्यथा पुनर्यत् भोजनरहि-
तस्याबलस्य च प्रवृत्तं शुद्धं च तच्छीघ्रं धा-
रयेत् । यतस्तद्रक्तपित्तमग्निवच्छीघ्रकारि र-
क्तक्षयाच्छीघ्रं मारयतीत्यर्थः ॥

त्रिवृतात्रिफलाधात्रीत्रायन्यारग्वधामयाः ।
गवाक्षीक्षुरसक्षोरद्राक्षाक्षौद्रासेतोत्कटाः ॥
यथास्वं कल्पविहिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ।

त्रिवृताद्योऽभयान्ताः पृथक्कल्पोक्तेन
विधानेन यथास्वं विषयेषु गवाक्षीक्षुरसादि-
भिर्यथायोगमेकद्वित्रैरुत्कटा विरेकार्थं रक्तपि-
त्ते प्रयोजयेत् ॥

त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
साधयेद्विधिवलेहं लिह्यात् पाणितलं ततः ॥

त्रिवृतः श्यामायाश्च काथं शर्कराश्च
विपाच्य तत्रैव च लेहत्वापादनयोग्यं त्रि-
वृच्छ्यामाकल्कं दत्वा लेहं साधयेत् । त-
तो लेहात् पाणितलं कर्षं लिह्यात् ॥

त्रिफलात्रिवृताश्यामापिप्पलीशर्करामधु ।
मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥

त्रिफलादिभिः समैः शर्करया पित्त-
जयायाधिकया माक्षिकेण कृतो मोदकः स-
न्निपातमूर्ध्वप्रवृत्तं रक्तं शोफं ज्वरं चापहन्ति ॥

त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पलीपादसंयुता ।

त्रिवृत्तश्चतुर्थेन भागेन पिप्पली । त-
द्वदिति मोदकः । सन्निपातादिहरः । मा-
क्षिकमनुक्तमपि तद्वद्ग्रहणेन मोदकत्वाल्लभ्य-
ते । इति विरेचनानि रक्तपित्ते ॥

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥
ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।
फलेन्द्रयवगाङ्गेयमिधुकं वा समाक्षिकम् ॥
क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा—

फलसंयुक्तं तर्पणादिकमधोगते रक्तपि-
त्ते वमनं भवति । तर्पणं लाजसक्तवो म-
दनसितामधुयुक्तम् । ससितं वा जलमिति
वाशब्दात् फलसंयुक्तमेव । क्षीरेक्षुरसयो-
रनुक्तान्यपि फलानि वमनत्वात् प्राधान्याच्च
लभ्यन्ते ॥

—शुद्धस्यानन्तरो विधिः ।
यथास्वं मन्थपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।

एवं विरेकेण वमनेन वा शुद्धस्य यथा-
स्वं विषयेष्वनन्तरो वक्ष्यमाणो विधिः कचि-
न्मन्थादिः प्रयोज्यः । कचित् पेयादिः ।
तथा च प्रयोज्यो यथा बलहानिर्न भवति ॥

मन्थो ज्वरोक्तोद्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः

मधुखर्जूरमृद्वीकापरूषकसिताम्भसा ॥
मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ।
डाडिमामलकाम्लोवामन्दाग्न्यम्लाभिलाषिणः

ज्वरोक्तो द्राक्षादिर्मन्थः द्राक्षाडाडि-
मकाष्मर्यपथ्याविल्वपरूषकैः । समधूकैः सव-
दरैः सक्षौद्रैः ससितोपलैः । ज्वरत्रैस्तोयमृदि-
तैरिति । अन्यैर्वा पित्तत्रैः फलैः कृतः ।
अथवा पञ्चसाराख्येनाम्भसा करणभूतेन घृ-
ताभ्यक्तैर्लाजसक्तुभिः कृतो मन्थः । अ-
न्यैः पञ्चसारशब्देन क्षतक्षयकासचिकित्सिते
पठितं शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माश्रिकेण
च । संयुक्तं वा शृतं क्षीरमिति क्षीरं ऋषा-
ख्यातम् । तत्र त एव पण्डिताः प्रमाणम् ।
मन्दाग्नेरम्लाभिलाषिणश्च रक्तपित्तवतो डा-
डिमेनामलकैश्चापादिताम्लत्वो मन्थः पित्त-
श्लेष्माधिक्यादिना पेया योग्यस्यैते मन्थाः ।
तत्र च ज्वरोक्तं स्मरणीयम् ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्कपृश्निपर्णीप्रियङ्गुकाः ।
उशीरं शाबरं लोद्घ्नं शृङ्गिवेरं कुचन्दनम् ॥
ह्रीवेरं धातकीपुष्पं विल्वमध्यं दुरालभा ।
अर्धार्धैर्विहिताः पेया वक्ष्यन्ते पादयौगिकाः ॥
भूनिम्बसेव्यजलदाश्चन्दनाम्बुप्रियङ्गवः ।
शालिपर्ण्या युता मुद्गाः पृश्निपर्ण्या ममूरकाः
तुवर्यो वातिबलया बलया वा हरेणवः ।
तत्कषाये हिताः पेया मांसपेयास्तथा रताः ॥
अनम्लाः किञ्चिदम्ला वा सघृतशौद्रशर्कराः ।

यत्र तु योग्याः पेयास्तत्र यथाविषयं क-

मलाद्युशीरादिह्रीवेरादिभिस्त्रिभिरर्धश्लोकैराचार्यै-
र्विहिताः पेया रक्तपित्ते । भूनिम्बेत्यादिना -
श्लोकचतुर्भागैष्वट् पेया वक्ष्यन्ते । तुवर्य आढ-
क्यः । एषां चानन्तरोक्तानां पेयौषधानां
काये सिद्धाः दोषाद्यपेक्षया कदाचित् पेयाः
केवला हिताः । कदाचिन्मांसपेयाः कदा-
चिन्मांसरसाः । ते च पेयादय औषधका-
थसिद्धाः कदाचिद्डाडिमामलकादिनाम्लाः सर्वे
च घृतादियुक्ताः ॥

शूकशिम्बीभवं धान्यं शाकं मांसं च शस्यते ॥
अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघुशीतलम् ।

अन्नस्वरूपविज्ञानेऽध्याये शूकधान्यादि-
कं यल्लघु शीतं चोक्तं तद्रक्ते शस्यते ।
न तु यवकादिमाषादिकाकमाच्यादि ॥

पूर्वोक्तमम्बु पानीयं पञ्चमूलेन वा शृतम् ॥
लघुना शृतशीतं वा मध्वम्भो वा फलाम्बु वा ।

पूर्वोक्तमम्बु निश्शुण्ठषिडङ्गम् । अथवा
लघुना ह्रस्वेन पञ्चमूलेन सिद्धम् । शृतशी-
तं वा केवलम् । फलाम्बु द्राक्षाशर्कराख-
र्जूरादिमृदितपूर्वकम् ॥

पद्मकाद्यञ्जनादिं च शारिबादिं च कल्पयेत् ॥
अन्नपाने गणं तद्दशकं दाहनाशनम् ।
कफानुगे यूषशार्कं मारुतानुगते रसम् ॥

अन्नपाने च पद्मकाद्यञ्जनादिशारिबा-
दिं कं गणं दाहनाशनं च दशकं कल्पयेत् ।

एषां काथेन साधयेत् पानं चेत्यर्थः । अथ-
वान्नं पानं यथायोगमेतैः संयुक्तं कारयेत् ।
पद्मकलाजोशीरं मधुकोत्पलशारिवासितोदी-
च्यम् । काष्मर्यफलं चन्दनमेष गणो दाह-
नाशनः प्रोक्तः । सुबोधम् । रसो
मांसरसः ॥

अभीरोरङ्कुरैर्लावाः सहमुद्राः पटोलजैः ।
मकुष्ठाधन्वयाषोत्थैरस्रापिते परं मता' ॥
शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे तित्तिरिः पुनः
उदुम्बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥
प्लक्षस्य बर्हिणस्तद्वन्यग्रोधस्य च कुकुटः ।
विसोत्पलमृणाळानां वर्तकक्रकरो हितौ ॥
वर्तिकाभोजनाळानामश्वत्थस्य कपिञ्जलः ।
यात्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥

लावा नाम पक्षिणः । अभीरोः श-
तावर्या अङ्कुरैः सह सिद्धाः रक्तपित्ते प-
रमत्यर्थं मताः पूजिताः । तथा मुद्राः प-
टोलजैरङ्कुरैः सह सिद्धाः । तथा मकुष्ठा-
दुरालभोत्थैश्चाङ्कुरैः । सुबोधम् । पुनश्श-
ब्दात्तित्तिरिरपि एवारतुकः । मारुताधिके रक्त-
पित्ते उदुम्बरकाथसाधितः तित्तिरिः । क-
चिन्मारुतेऽधिके प्लक्षस्य निर्यूहे बर्हिणो म-
यूरः । फलबर्हाभ्यामिन्द्रात्वर्थीयः । त-
था विसादीनामन्यतमस्य निर्यूहे वर्तकः
क्रकरो वा हितः । मृणाळं विसाङ्कुरः ।
सर्वा षष्ठी निर्यूहापेक्षया । श्लेष्मणतीक्ष्णादि
सर्वं रक्तपित्तकारणं रक्तपित्ती वर्जयेत् ॥

वाशारसेन फलिनीमृलोध्राञ्जनमाक्षिकम् ।
पित्तासृक् शमयेत् पीतं निर्यासो वाटरूपकात्
शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ।
वृषः सद्यो जयत्यस्रं स ह्यस्य परमौषधम् ॥
वाशारसेन भूनिम्बकटुकाशर्कराः पिबेत् ।
तेनैव वा क्षौद्रयुतं पद्मकेसरपद्मम् ॥
सलोध्रनागकुसुमशाड्वलोत्पलवास्तुकम् ।

फलिण्यादि वाशास्वरसेन पीतं पित्ता-
सृक्शमनम् । अथवा केवल एवाटरूपस्य
वाशाया निर्यासः स्वरसः । अथवा न के-
वलोऽपि तु शर्करामधुसंयुक्तः स वा-
शानिर्यासः । अथवा शृतः काथितः । वृषः
सद्यो जयत्यस्रम् । हिशब्दो यस्मादर्थे ।
यस्मात् सर्वप्रकारोऽपि वृषोऽस्य रक्तस्य परं
प्रधानमौषधम् । भूनिम्बादि चूर्णं वाशार-
सेन प्रयोगः । तेनैव माक्षिकयुक्तं पद्म-
केसरादि वास्तुकान्तं प्रयोगः ॥

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥
पथ्यारजन्यहिंसा वा पलाण्डुं तद्वदेव वा ।
फलिनीलोद्भ्रस्वदिरशाल्मलीकोविदारजम् ॥
शिरीषशेलककुभिसिन्दुवारातिमुक्तजम् ।
पलाशयूथिकाशिगुमधूकासनजन्म च ॥
मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगेव वा ।
पुष्पैरेभिर्विपक्वं च सक्षौद्रं माहिषं घृतम् ॥
लिह्यात् क्षौद्रेण पथ्यां वा किञ्जल्कंकमलस्य वा
लाजाः शृङ्गाटकं मुस्तं खर्जूरं कृष्णमृत्तिकाम्
क्षीरिवृक्षाङ्कुरान् द्राक्षां तवक्षीरीं सितोपलाम्

गैरिकं मधुकं लोभ्रं शंखं शम्बूकमञ्जनम् ॥
 तण्डुलीयकमूलं वा बीजं वा वास्तुकोद्भवम्
 पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपञ्चकम् ॥
 लोभ्रो वृषस्तण्डुलीयः कृष्णा मृन्मदयन्तिका
 शतावरी गोपकन्याकाकोल्यौ मधुयष्टिका ॥
 रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ।
 सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिङ्गात् पारावताच्छकृत् ॥

गवाश्वस्य शकृद्रसो घृतमाक्षिकाभ्यां
 लेहप्रयोगः । पथ्यादीनां तद्वन्मधुसर्पिर्भ्यां प्र-
 योगः । तथा पलाण्डोः । फुलिन्यादीनां
 यथासंभवं पुष्पं पृथङ्निश्चितं वा चूर्णितं म-
 धुना प्रयोगः । अथवा त्रिभिः श्लोकावैख-
 यः प्रयोगाः । सुबोधम् ॥

अतिनिष्ठुतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ।
 जाङ्गलं भक्षयेद्वाजं मासं पित्तयुतं यकृत् ॥
 लोभ्रकालीयकोशीरफलिनीशङ्खगैरिकम् ।
 पटोलपत्रं दुस्पर्शा समंगा शारिबालता ॥
 त्वग्जंबुवेतसाश्वत्थहयाह्वोदुम्बरार्जुनात् ।
 किराततिक्तकृष्णकमुस्तकङ्कफलपञ्चकम् ॥
 प्रपौण्डरीकद्वीबेरकमलोत्पलपर्पटम् ।
 चन्दनेन पृथग्युक्तं समस्तं वा सशर्करम् ॥
 फाण्टीकृतं शृतं शीतं चूर्णं वा तण्डुलाम्भसा ।
 पीतमाशु जयत्यस्त्रं तृड्दाहतमकानपि ।

सूतमेव निष्ठुतम् । जांगलजीवप्रभ-
 वत्वाद्गुधिरं जाङ्गलम् । अथवा आजं यकृद-

पकं सजातीयपित्तसंयुक्तं भक्षयेत् । लोभ्रा-
 दिभिर्दोषाद्यपेक्षं पृथङ्निश्चैर्वा फाण्टं शृतं शी-
 तं वा चूर्णं वा तण्डुलाम्बुमिश्रं सर्वमेव च-
 न्दनशर्कराभ्यां संयुक्तं पीतमादीनाशु जय-
 ति । अर्जुनान्तानां त्वचा संबन्धः ॥

चन्दनोशीरजलदलाजमुद्रकणायवैः ॥
 बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्ताह ।

बलायाः काथस्य षट्सु पत्रेषु चन्द-
 नादीनां पलं रात्रिस्थितं द्वितीयेऽह्नि प्रातः का-
 षायो रक्तपित्तघ्नः ॥

प्रसादश्चन्दनाम्भोजसेव्यमृद्भृष्टलोष्टजः ॥
 सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित्

चन्दनाम्भोजादीनां प्रसादो विचूर्ण्य ज-
 लेनालोड्य स्थापितानामुपरिभवो भागः सिता-
 दिमान् शोणितस्यातिप्रवृत्तिजित् ।

तद्वदच्छः सितालोभ्रमधुकोशीरचन्दनात् ॥
 मृच्छयामाशारिबामुस्ताधातकीयष्टिकान्वितात्

सितादीनामच्छः प्रसादस्तद्वत् गुणैश्च-
 न्दनादिप्रसादवत् । सुशीतः ससिताक्षौद्र-
 श्च सन्नित्यर्थः ॥

वैडूर्यमुक्तामृच्छंखगैरिकामलकोदकम् ॥
 मधूदकं रसं चक्षोः पिबन् जयति शोणितम् ।

वैडूर्यादीनां मिश्रितानामुदकप्रयोगस्त-
 था । मधूदकं तथेक्षुरसश्च ॥

आपोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेदिक्षुगण्डिकाः
स्थितं तत् गुप्तमाकाशे रात्रिं प्रातः स्नुतं जलम्
मधुमद्विकचाम्भोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम् ।
त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥
पिबेत् करञ्जबीजं वा तेनक्षौद्रसिताशुतम् ।
लोद्घ्नचन्दनयष्ट्याहं तेन यष्ट्याहमेव वा ॥

अथवा इक्षुगण्डिका आपोथ्य जर्जरि-
कृत्य प्लावयेत् बहुना जलेनाभिषुणुयात् । त-
ज्जलमाकाशे लम्बश्चिक्ये रात्रिं सुरक्षितं स्थितं
प्रातर्वस्त्रादिना स्नुतं समकरन्दविकसितजलजकु-
सुमकृतोत्तंसं सत् तद्गुणं शोणितं जयतीत्य-
र्थः । उत्तंसं शेखरम् । सुबोधम् । तेनेत्यु-
भयत्र तण्डुलाम्बुना ॥

नीलोत्पलं सिता यष्टी मधुकं पद्मकेसरम् ।
छिन्नोद्भवा च शीतोऽयं कषायो रक्तपित्तजित् ॥
ये च पित्तज्वरे प्राक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत्

नीलोत्पलादिभिः शीतकषायः । छिन्नो-
द्भवा गुल्मी । सुबोधम् ॥

कषायैर्विविधैरेभिर्दाप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥
रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोत्त्वणे पयः ।
युञ्ज्याज्छागं शृतं तद्वत् गव्यं पञ्चगुणेऽम्भसि
पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ।
जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ॥
पृथक् पृथक् शृतं शीतं सघृतं सितयाथवा ।
क्षीरेण वमनीपुष्पं मधुकं मधुशर्कराम् ॥

कषायैर्विविधैरित्यादिना क्षीरविषयो द-

र्शितः । तद्वदिति गव्यं पयः शृतमेतल्लघुप-
ञ्चमूलशृतमेव ससितामधु । पृथक् पृथगि-
ति कदाचिज्जीवकेन कदाचिद्वषभकेणेत्येवं स-
र्वैः । अथवा शर्करया शृतं सर्वथा सशृतम् ।
वमनी पुष्पादिकं पृथक् क्षारेण चूर्णितमालोढ्य ।
वमनी छर्दनफला वाट्या कार्पासनान्निका ॥

गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।
हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥
विष्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।
वटप्ररोहैः शुङ्गैर्वा शुण्ठ्युदीच्योत्पलैरपि ॥
रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।

गोकण्टकशतावरीभ्यां शृतमथवा पर्णि-
नीभिः । पर्णिन्यो मुद्गमाषसालपृश्निपण्यः ।
मोचरसेन शृतं पय इति संबन्धः । नि-
र्यासो यस्तु शल्मल्याः स मोचरससंज्ञितः ।
प्ररोहोऽङ्कुरः । शुङ्गं प्रथमोद्भिन्नं किसलयम् ।
तच्च प्रकरणाद्वटस्यैव । अत्र च रक्तपित्ते
दोषाद्यपेक्षया रक्तातिसारचिकित्सां रक्तार्श-
श्चिकित्सां च कल्पयेत् ॥

पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव तु ।
कषाययोगैरेभिर्वा विपक्वं पाययेत् घृतम् ॥

कषायांश्चूर्णादीन् पयसा पीत्वा पय-
सैव भुञ्जीत । यथादोषादि च पूर्वोक्तैर्ना-
नाविधकल्पनोपयोगैरौषधैर्विपक्वं घृतं पाययेत् ॥

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेऽम्भसि ।
पक्त्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥

तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ।
पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामिलाः ॥
तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ।

समूलशाखस्यार्द्रवृषस्योल्बले क्षुण्णस्य
षोडशपलान्यष्टाविंशेन शतेन जलपलानां प-
क्त्वा पक्कस्य च षोडशपलानि गृहीत्वा
तेन तावदेव घृतं घृताच्चतुर्थांशेन शौनकमते-
न षष्ठांशेन वा वृषपुष्पाणि गर्भे दत्त्वा वि-
पचेत् । सुबोधम् ॥

पलाशवृन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।
सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्द्वत्सकसाधितम्
लोध्रोत्पलसमंगाभिस्तथैव त्रायमाणया ।

पलाशवृन्तानां स्वरसः सामान्यपरि-
भाषया घृताच्चतुर्गुणस्तेषामेव गर्भचूर्णस्य घृता-
च्चतुर्थांशत्वं शौनकमते अष्टमांशं कल्कस्य ।
अनेनैव विधिना वत्सकलोद्ग्रादत्रायमाणासा-
धितानि त्रीणि घृतानि । वृन्तं पत्रम् ॥

लाजगोधूममधुकासिताचूर्णं पयोद्रवम् ।
घृतेनोत्कारिकांकृत्वाखादेत्पित्तास्रवारिणीम्

उत्कारिका या पिष्टमालोह्य संस्वेद्य
च पिण्डीक्रियते ॥

रक्ते सापिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।
लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनाळजम् ॥
मृणाळाम्भोजकिञ्जल्कश्यामासनमधूकजम् ।
तद्वत् पृथक् पृथक् क्षारं—

कण्ठमार्गगे रक्ते पिच्छात्वादियुते नी-
लोत्पलनाळजः क्षारो मधुसर्पिर्भ्यां लेह्यः ।
पिच्छा मण्डप्रायम् । ग्रथितं संहतम् ।
मृणाळादीनामन्यतमस्य क्षारो दोषाद्यपेक्षया
प्रयुक्तस्तद्वत् सर्पिर्मधुभ्यां लीढ उत्पलनाळ-
जवद्द्विज्ञेयः ॥

—घृतं क्षीरेण साधयेत् ॥

पिष्टैरभीरुकाकोलीमेदावृक्षाम्लडाडिमैः ।
फलपूरकमूलेन विदार्या मधुकेन च ॥
तद्विबन्धज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ।

क्षीरेण समघृतेन । पुनर्वसुमते चतुर्थी-
शेनाभीर्वादिकल्केन घृतं पचेत् जलं विना द्र-
व्याणि न संस्वारयोग्यानि भवन्तीत्यनुक्ताव-
प्याचार्याः सर्पिषा समं जलमिच्छन्ति । अ-
भीरुः शतावरी । वृक्षाम्लं तिन्त्रिणीकम् ।
फलपूरकं बीजपूरकम् ॥

पञ्चभिः पञ्चमूलैश्च सिद्धमाद्यैस्तदर्थकृत् ॥
गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ।

आद्यानि पञ्च पञ्चमूलानि सहृद्घ-
स्वमध्यजीवनवृण्णख्यानि । तदर्थकृदिति वि-
बन्धज्वरादिजित् । अत्र घृताच्चतुर्गुणं जलम् ।
पञ्चमूलकल्कश्च घृताच्चतुर्थांशेन । सुबोधम् ॥

मधुकाञ्जनमञ्जिष्ठामृणाळोत्पलगैरिकैः ॥
सुवर्णलोध्रकालीयसमंगाम्बुजचन्दनैः ।
सौगन्धिकसिताशखैः पिष्टैर्मधुघृतान्वितैः ॥
क्षीरेणास्थापयेदेनं स्नातं च शिशिराम्भसा ।

क्षीरेणैवाशयेच्छालींस्ततो मधुकसर्पिषा ।
 कालेऽनुवासयेदेवमत्तिसारेऽपि दुस्तरे ॥
 जीर्णेऽसृक्प्रबले कुर्याद्विरेके चातियोगिनि ।
 विदार्यादिगणेनेष्टं शृतं वास्थापने पयः ॥
 सक्षौद्रशर्करासर्पिः सर्पिश्चैवानुवासने ।
 मूत्राशयस्थं शमयेद्रक्तमुत्तरवस्तिभिः ॥
 ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधिः स्मृतः ।
 छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥
 विशेषात् प्रदरस्योक्तं योनिरोगेषु चौषधम् ।

मधुकादिभिः पिष्टैर्धृतमाक्षिकयुक्तैश्च
 क्षीरेण सहास्थापयेत् । सुवर्णं पद्मकम् ।
 कालीयं पीतचन्दनम् । समंगा मज्जिष्ठा ।
 सौगन्धिकमत्र पद्मकम् । अंबु वाळकम् ।
 अनेनास्थापितं स्नाताशितं च मधुयष्ट्या सं-
 युक्तेन सिद्धेन वा सर्पिषा सूत्रोक्तेन वि-
 धिना कालेऽनुवासयेत् । अयं च उक्तो
 बृंहणो रक्तपित्तक्रमः स पुराणे रक्ताधि-
 केऽतिसारे विरेचनातियोगे च विधेयः । सु-
 बोधम् । सक्षौद्रेत्यादि पयोविशेषणम् ।
 ईदृशैरेवेति य एव वस्तयो गुदेनोक्तास्त ए-
 व मेद्रेण योज्या इत्यर्थः । अयं च मेदू-
 प्रवृत्तरक्तनिबर्हो विधिः प्रदरेऽपि योनिप्रवृत्ते
 रजसि गुह्यरोगे वक्ष्यमाणे विधेयः । तथा-
 यमेव रक्तपित्तविधिर्बृंहणः छेदाभिघातादिना-
 तिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते च विधेयः । प्रदरस्य च
 योनिप्रवृत्तस्य च रक्तस्य योनिरोगोक्तं रक्त-
 शमनागौषधं विशेषाद्विशेषतः ॥

घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ।
 कषाययोगान्पूर्वोक्तान्क्षीरेक्ष्वादिरसाप्लुतान्

क्षीरादीन् ससितं तोयं केवलं वा हितं जलम्
 रसो डाडिमपुष्पाणामाम्रास्थः शाड्वलस्य च

घ्राणप्रवृत्ते शुद्धे रक्ते नस्यमनुषेचयेत् ।
 किमित्याह । पूर्वोक्तांश्चूर्णादिकषाययोगान् क्षी-
 रेक्ष्वाद्यन्यतमरसेनालोकितानथवा क्षीरेक्षुरसा-
 दीन् सशर्करांस्तोयं वा सशर्करं केवलमेव
 वा तोयम् । सुबोधम् ॥

कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ।
 यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ॥
 रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ।

इति रक्तपित्तचिकित्सितं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ॥

शीतो वर्गः पित्तशमनो दूर्वादिः शोधना-
 दिगणपठितः अथवा महाकषायसंग्रहपठितः प-
 कलाजादिर्दाहहा दशकः शीतः । सुबोधः श्लोकः ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
 चिकित्सिते तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य कासस्य चिकित्सां प्रद-
 शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्या-
 स्यामः । इति हस्मादुरातेयादयो महर्षयः ॥

निदानोक्तक्रमस्याश्रयणात् प्रमथं केवलेत्या-
 दिना वातकासचिकित्सोच्यते ॥

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गस्वेदसेकावगाहनैः ।
वस्तिभिर्बद्धविद्वान्तं सपित्तं त्वौर्ध्वभक्तिकैः
घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरचनैः ।

स्नेहैः घृतादिभिर्यथायोग्यम् । वातघ्नानि
शोधनादिगणपठितानि भद्रदारुनतकुष्ठादीनि ।
पेयादिभिरवगाहान्तैर्घृतादियोगात् स्निग्धैः ।
अभ्यङ्गस्यातिशयप्रदर्शनार्थं विशेषणम् । वि-
द्वद्वा कठिना । वातो विबद्ध असम्यग्वा-
ही । घृतैरेवौर्ध्वभक्तिकैः क्षीरैरिति सामा-
न्येन । सपित्तं सकफं चेत्यनिलजकासवि-
शेषणम् ॥

गुळचीकण्टकारीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्विदीपनः ॥

गुळचीकण्टकार्योः षष्टिः पलानि ततो
निष्पीडितो रसो यथासंभवं तस्यालाभे का-
थकल्पनया काथः ॥

क्षाररास्त्रावचाहिङ्गुपाठायष्ठ्याह्वान्यकैः ।
द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ॥
दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ।
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ॥

क्षारादीनां पञ्चकोलानां प्रत्येकमर्धक-
र्षः । दशमूलकाथो घृताच्चतुर्गुणः । सह
श्लासेन वर्तते यः कासः स तथोक्तः ॥
काष्मर्यत्रिफलाव्योषशटीद्राक्षापरूषकम् ।

द्वे पाठे देवदार्ष्टिर्दिस्वगुप्ताम्रिकगोक्षुरम् ॥
व्याघ्रीतामलकीमेदाकाकनासाशतावरीः ।
विदारी च घृतप्रस्थः कर्षाशैस्तैर्विपाचितः ॥
क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ।
गुल्मारुचियकृत्प्लीहशिरोग्रहृत्पार्श्ववेदनाः ॥
कामिलाशोनिलाष्ठीलाक्षतशोफक्षयांश्च सः ।

काष्मर्यादिभिः कर्षाशैर्घृतप्रस्थं तद्वत्
समेन क्षीरेण युक्तं पचेत् । अत्र घृतसमं
जलमिच्छन्ति । अम्रिकः चित्रकः । ताम-
लकी ताली । काकनासा काकतुण्डफला ।
शोषो मांसक्षयः । क्षयो राजयक्ष्मा ॥

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ।
पलोन्मिता द्विकुडुवं कुलत्थं बदरं यवम् ॥
तुलार्थं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ।
समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ॥
प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिविक्षणवेदनाम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥

रास्त्रादीनां द्वादशपलानि कुलत्थादीनां
प्रत्येकमष्टौ पलानि आजमांसस्य पलानि प-
ञ्चाशदिति पानीयपलशतपञ्चकेन सद्वादशप-
लेन साधयेत् । तेनेति सिद्धेन साधिप्रयो-
गान्मांसवन्मांसपाकावधिरस्य सिद्धता । च-
रके तु पठितं पादशेषेण तेन चेति । जी-
वनीया उक्ताः । तैः पलांशैः समेन क्षी-
रेण युक्तं घृताढकं पचेत् । समीक्ष्येति बृंह-

णीयत्वं सम्यग्विकल्प्य । सर्वाङ्गरोगा नाना-
विधा वातव्याधयः । ऊर्ध्वं प्रवृत्तोऽनिल
ऊर्ध्वानिलः । सहस्रब्देन तावपि जयेदि-
त्युक्तम् ॥

विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

विदार्यादिगणस्य काथः स्नेहाच्चतुर्गुणः
कल्कश्चतुर्थांशः । इदं च घृतं वातपित्त-
कासे विधेयम् ॥

अशोकबीजक्षवकजन्तुघ्राञ्जनपञ्चकैः ॥

सविलैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृताप्लुतम् ।
लिङ्गात् पयश्चानुपिबेदाजं कासाभिपीडितः ॥

अशोकबीजादीनि घृताच्चतुर्थांशानि ।
पानीयं चात्र घृतसममिच्छन्ति । तदित्य-
शोकबीजादिपरामर्शः ॥

विळङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम्
भार्ङ्गिक्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ।

विळङ्गादिचूर्णोपयोगे घृते मात्राशब्दः
स्तोकपर्यायः । तच्च विळङ्गादिचूर्णं वातकासे
संश्लेष्मणि हितं श्वासादिषु च ॥

दुरालभां शृङ्गिवेरं शर्बीं रास्नां सितोपलम् ।
लिङ्गात् कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ॥
दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्ङ्गीं कर्कटकीं शंटीम्
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ॥

तद्वत् सकृष्णां शुण्ठीं च सभार्ङ्गीं तद्वदेव च ।
पिबेत् कृष्णां च कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम्
मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाः
पिबेत् बदरमज्ञो वा मदिरादधिमस्तुभिः ॥
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।

दुरालाभादीन् कर्कटशृङ्गीसहितांस्तैलेन
लिङ्गाद्वातजे कासे । द्वितीयं दुरास्दर्शा-
द्यं सुबोधम् । तद्वदिति कृष्णाशुण्ठयोः
पुराणगुडतैलाभ्यां प्रयोगः । तद्वदेव भार्ङ्गी-
शुण्ठयोः । सैन्धवपिप्पल्योरुष्णोदकेन प्रयो-
गः । सिताशुण्ठ्योर्मस्तुना । दध्ना कणरे-
णुकाः पिप्पलीबीजानि । तथा बदरमज्ञो
रेणुकाः मदिरया वा दध्ना वा मस्तुना
वा । पिप्पलीनां कल्को जलपिष्टः सैन्धवयु-
क्तेन घृतेन भृष्टः क्रियते ॥

कासी सपीनसो धूमं स्नेहिकं विधिना पिबेत्
हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥

स्नेहिकं धूमविधावुक्तम् । हिध्मा-
श्वासे ये धूमा वक्ष्यन्ते तान् सेवेतं क्षीर-
मांसरसाशनः सन् ॥

ग्राम्यान्पौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान् ॥

ग्राम्यादिमांसकृतै रसैर्माषात्मगुप्ताकृतै-
र्वा यूषैः शालियवादीन् हितान् पथ्यान्
भोजयेत् ॥

यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
 रास्नाजाजीपृथक्पर्णीपिलाशशटिषांकरैः ॥
 सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत्
 कटीहृत्पार्श्वकोष्ठातिश्वसहिध्माप्रणाशिनीम् ॥
 दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
 पिबेत् समतिलां पेयां क्षैरेयीं वा ससैन्धवाम्
 मात्स्यकौकुटवराहैर्मसैर्वा साज्यसैन्धवाम् ॥

अनिलजं कासे यवान्यादिभिः सिद्धां
 ङाडिमादिभिरम्लां च पेयां पिबेत् । दशमू-
 लरसे पञ्चकोलगुडसंयुतां तद्वत् कटीरुगा-
 दिनाशिनीमित्यर्थः । समशालितिलां ससैन्ध-
 वामथवा क्षैरेयीम् । मात्स्यादिभिर्मसैः पेया
 घृतसैन्धवयुक्ता ॥

वास्तुकोवायसीशाकं कांसघ्नः सुनिषण्डकः ।
 कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम्
 स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ।
 दधिमस्त्वारनालाम्लफलाम्बुमदिराः पिबेत् ॥

वास्तुकादिशाकं कासे पथ्यम् । स्ने-
 हास्तैलादयः तैलपूर्वाः । भक्ष्या नानाविधाः
 क्षीरादीनां पिबेदित्यनेन संबन्धः । गुडेन कृ-
 तं गौडिकम् । सुबोधम् ॥

पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ।
 तथा मदनकाष्मर्यमधुककथितैर्जलैः ॥
 फलयथ्याहकलकैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ।

सकफे यत्र मुखेन कफप्रवृत्तिः तत्र

वमनद्रव्ययुक्तेन सर्पिषा वमनम् । अथवा
 मदनादिकथितैर्जलैः । अथवा मदनमधुय-
 ण्त्योः कल्को विदारिरसेन चक्षुरसेन चे-
 षयुक्तः ॥

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 युञ्ज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्माणि तित्तकैः ॥

तनुकफे पित्तकासे मधुरैरौषधैर्युक्तां त्रि-
 वृताम् । घने कफे तु तित्तकैर्युक्ताम् ॥

हृतदोषो हिमं स्निग्धं स्वादु संसर्जनं भजेत् ।
 घने कफे तु शिशिरं रुक्षं तित्तोपसंहितम् ॥

तथा च त्रिवृतया हृतदोषः सन् शी-
 तादिगुणं संसर्जनं पेयादिक्रमं भजेत् । घन-
 कफे पित्तकासे शीतरूक्षादिकं तित्तोपसंहितं
 मिश्रितम् ॥

पिप्पलीमुस्तयथ्याहद्राक्षामूर्वामहौषधम् ।
 लाजामृताफलद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीसिताः ॥
 दुस्पर्शार्ककटीशुण्ठीशटीद्राक्षसिताबलाः ।
 निदिग्धिकामूलफलं वटबीजं रसाञ्जनम् ॥
 खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
 घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्धैः पित्तकासिनाम्
 पयोऽनुपानां शृङ्गीं वा लिह्यात्साज्यसितामधुम्

पिप्पलीलाजदुस्पर्शानिदिग्धिकाखर्जूरा -
 दिभिः पञ्चभिरर्धश्लोकैः पञ्च घृतक्षौद्राभ्यां
 युक्ता लेहाः पित्तकासिनामुक्ताः । महौ-
 षधं शुण्ठी । अमृताफण्डमामलकफलम् ।

कर्कटी कर्कटशृङ्गी । वांशी तुकाक्षीरी । शृ-
ङ्ग्या आज्यसितामधुनो दोषाद्यपेक्षया मात्रा ॥
लेहः पैत्ते सिताधात्रीक्षौद्राक्षाहिमोत्पलैः ।
सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥

एवं पित्तकासे सितादिभिर्लेहः । स
कफे पैत्ते मुस्तमरिचाभ्यां युक्तः सितादि-
भिर्लेहः । सानिले तु पैत्ते अब्दमरिचा-
भ्यां विना सघृतः सितादिभिर्हितः ॥

मृद्वीकाधिशतं त्रिंशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ।
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजमुस्तशटीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।

मृद्वीकाफलानि पञ्चाशत् फलानां सं-
ख्याशब्देन केवलेन प्रयोगे उक्तमानं न ने-
च्छन्ति । पिप्पलीफलानि त्रिंशत् । शर्करायाः
पलमित्येतन्माक्षिकेणावलेहयेत् । अथवा पुंग-
वस्य क्षीरवृत्तेः संबन्धि यः शकृतो रसः
तं मधुना लेहयेत् । त्वगादीनां शर्करान्ता-
नां क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लेहो हृद्रोगकासयोर्हन्ता ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षालाजलाक्षासितोपलाः ।
संचूर्ण्य पक्त्वा पयसा लिह्यात् क्षौद्राष्टभागिकाः

पिप्पल्यादीनां चूर्णं क्षीरेण पक्त्वा
आ लेहत्वप्राप्तेस्ततश्चाष्टभागं क्षौद्रं दत्त्वा लिह्यात् ।

विदारिक्षुमृणाळानां रसान् क्षीरं सितोपलाम्

पिबेत् क्षौद्रेण संयोज्य पित्तकासमपोहति ॥

विदार्यादीनां रसान् क्षीरं सितोपलां
च समभागानि दोषाद्यपेक्षमात्रेण क्षौद्रेण
संयोज्य पिबेत् । तत् पीतं पित्तकासम-
पोहति ॥

मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥

तत्र च पित्तकासे यवादयो जाङ्गलानां
मांसानां रसैर्मधुरैरम्लरहितैः सहमात्रया हि-
तास्तथा मुद्गादीनां यूषैः शाकैश्च पटोला-
दिभिस्तिक्तकैः ॥

घनश्लेष्माणि लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुताः ।
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसः पयः ।

घनश्लेष्माणि पित्तकासे तिक्तकैर्द्रव्यैर्म-
धुसहिता लेहाश्च हिताः । तनुकफे पैत्ते
शालयः षष्टिकाश्च रसयूषशाकादिभिः ।
सुबोधम् ॥

काकोळीबृहतीमेदाद्रव्यैः सवृषणागरैः ॥
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ।

काकोळ्यादीनां काथेन पित्तकासिनो
मांसरसादीन् कल्पयेत् । कल्पयेदित्यनेन चू-
र्णितैरपि संयुक्ता रसादय इष्यन्ते ॥

द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।
तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥
साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम्

द्राक्षादिकाथेन समं क्षीरं शृतं शीतं
सन्मधुशर्कराभ्यां सह पिबेत् । तेन वा द्रा-
क्षादिकथितजलेन साधितां पेयां केवलेन मधु-
नान्वितां पिबेत् ॥

षडीह्रीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्छितम् ॥

जलेन षड्यादिकं पिष्ट्वा तद्रसं वस्त्रपू-
तं घृतमिश्रितं पिबेत् ॥

महिष्यजावीगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेत्—

महिष्यादीनां क्षीराणि धात्रीफलानां च
स इति पञ्चसमानि तावच्च सर्पिर्विपकं सि-
द्धं पिबेत् पित्तकासे ॥

—तद्वन्मधुरेण गणेन वा ।

काथीकृतेनेक्षुरसे क्षीरयुक्तेन साधितम् ॥
सशर्करं पिबेत् प्रातर्लिङ्गाद्वा माक्षिकान्वितम् ।

तथा मधुरगणस्य काथेन स्नेहसमेन
क्षीरेण च स्नेहसमेन स्नेहाच्चतुर्गुण इक्षुरसे
सर्पिः साधितं शर्करया सह प्रातः पिबेत् ।
मधुरो गणो रसभेदीयोक्तो मधुरस्कन्धः ।
अथवैतत् सर्पिः सशर्करमेव प्रातर्माक्षिकान्वि-

तं लिङ्गान् स्थानं सत् ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरकाथे पकं क्षीरसमं घृतम् ।
पाययेत् पित्तकासार्तं मधुना वावलेहयेत् ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरकाथः स्नेहाच्चतुर्गुणः ।
सर्वसर्पिषि स्थानानि लेहयोगीनि भवन्ति ॥

मेदां विदारीं काकोर्ळीं स्वयंगुप्ताफलं बलाम्
शर्करां जीवकं मुद्गमाषण्यौ दुरालभाम् ॥
कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।
पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥

मेदादीनि स्नेहाच्चतुर्थीशेन । जलमौ-
षधस्य वीर्यप्रहणाय स्नेहसममष्टगुणेन क्षी-
रेण सर्पिः पचेत् । तत् पकं पानादिषु
प्रयुक्तं पित्तकासनुत् ॥

लिङ्गाद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।

एतेषां वानन्तरोक्तानां घृतद्रव्याणां
चूर्णं लिङ्गान्मधुनेयथाल्लभ्यते । अथवा यैरे-
व द्रव्यैर्घृतान्युक्तानि तेषां कषायं पिबेदिति
पित्तकासः ।

कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ॥
स्नेहं परिश्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
स्निग्धं विरेचयेद्दूर्ध्वमथो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥
तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं—

कफकासीत्यादि सुबोधम् । सुरकाष्ठं
देवदारु । स्निग्धमित्यनेनैव स्नेहेन त्रिभि-

मार्गेर्युक्त्या वातरक्षादिरूपया । विरेचयेत्
ऊर्ध्वमिति वमनेन । अध इति विरेचने
न । मूर्ध्नीति नस्येन । तीक्ष्णैः पुनर्द्रव्यै-
स्त्रिधापि बलिनमेव विरेचयेत् । अवलं तु
मृदुभिर्विरेकैरित्यर्थः ॥

—संसर्गी चास्य योजयेत् ।

यवमुद्रकुलत्थानैरुष्णरुक्षैः कटूत्कटैः ॥
का समर्दकवार्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।
धान्वैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपनिम्बजैः ॥

अस्य च विरिक्तस्य वासिनः संसर्गी
पेयादि क्रमाख्यां योजयेत् । केनेत्याह ।
यवाद्यत्रैः । किंभूतैरुष्णै रुक्षैश्च तथा कटु-
भिर्मरिचादिभिरुत्कटैः कासमर्दादिभिर्नानावि-
धेन प्रकारेणान्वितैस्तथा धान्वैर्जाङ्गलै रसैर्वैलैश्च
विलेशयप्रभवौस्तिलादिजैश्च स्नेहैः ।

दशमूलाम्बु घर्माम्बु मद्यं मध्वम्बु वा पिबेत् ।
मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैरन्वितं निशाम् ॥
पिबेद्वारि सहस्रौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ।

तृप्तिश्च दशमूलाम्बादिकं पिबेत् ।
घर्माम्बूष्णादेकम् । पौष्करादिमूलैः सकलं
रात्रिं समन्वितं वारि श्रोभूतेषु त्रिषु कालेष्वन्न-
स्य पिबेत् । भोजनस्यारम्भमध्यपर्यवसाने-
ष्वित्यर्थः । पूर्वप्रयोगापेक्षया विकल्पः ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृङ्गिवेरं विभीतकम् ॥
देवदार्वभया मुस्तं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।

गुळूची पिप्पलीभार्ङ्गीशृङ्गीकर्कटकस्य च ॥
व्योषदारुविळङ्गानि त्रिफलाशर्कराबलाः ।
निदिग्धिकाया मूलत्वञ्जारिचैः सहयोजिता ॥
शिखिकुकुटपिञ्जानां मषी क्षारो यवोद्भवः ।
विशालापिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥
कफकासहरा लेहाः सप्तश्लोकार्थयोजिताः ।
मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥
पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकशृङ्गजान् ।
कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥

पिप्पलीदेवदारुगुळूचीव्योषनिदिग्धि -
काशिखिपिञ्जविशालादिभिः श्लोकार्थैः स-
प्त माक्षिकद्रवा लेहाः कफकासहरा भव-
न्ति । मरिचैः फलैः सह योजिता निदि-
ग्धिकामूलत्वक् । सुबोधम् । जोङ्गकं कृ-
ष्णागरु । कासघ्नादीनां षष्ठ्यन्तानां पृथग्र-
सो विज्ञेयः कासघ्नः कासमर्दः । असित
इति सुरसविशेषणम् ॥

देवदारुषटीरास्नाकर्कटाख्यादुरालभाः ।
पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥
मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।
विळङ्गं सैन्धवं हिङ्गु कुष्ठं व्योषं मनः शिलाम्
कासेश्वासेचहिध्मायांलिह्यात्क्षौद्रघृताप्लुतम् ।

देवदारवादिभिः पिप्पल्यादिभिश्च द्वौ
तैलमाक्षिकयुतौ लेहौ वातानुगे कफे कफ-
कासे भवतः । विळङ्गादि चूर्णं क्षौद्रघृता-
प्लुतं कासादिके लिह्यात् ॥

गुळक्षारोषणकणाडाडिमं श्वासकासजित् ।
 क्रमात्पलद्वयार्धाक्षकर्षार्धाक्षपलोन्मितम् ॥
 द्वे पले ाडिमादष्टौ गुळाज्योषात् पलद्वयम् ।
 रोचनं दीपनं स्वर्यं पीनसश्वासकासजित् ॥

गुडादिकं क्रमात् पलद्वयादिरूपोन्मा-
 नामितं श्वासकासजित् । गुळस्य पलद्वयम् ।
 यवक्षारस्यार्धकर्षः । मरिचस्य कर्षः । पि-
 प्पलीनामर्धकर्षः । डाडिमस्य पलमिति क्र-
 मार्थः सुबोधम् ॥

पाठाशुण्ठीषडीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनम् ।
 पिष्ट्वा घर्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतं पिबेत्
 तद्वन्मुस्ताषडीशुण्ठीनागरातिविषाभयाः ।

। पाठादिकं श्लक्ष्णं पिष्ट्वा उष्णाम्बुना-
 लोढ्यानु च दोषाद्यपेक्षामात्राभ्यां हिङ्गु-
 सैन्धवाभ्यां च संयोज्य पिबेत् प्रकरणात्
 कफकासे । मुस्तादिकं तद्वत् पिष्ट्वा घ-
 र्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युक्तमित्यर्थः ॥

पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृङ्गीकं च पाचनम्
 अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपौष्करम् ॥
 सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।

ज्वरोक्तं पथ्यादि “रुग्विवन्धानिलश्ले-
 ष्मयुक्ते दीपनपाचनं अभयापिप्पलीमूलशम्या-
 ककटुकाघनं” तत् सशृङ्गीकं पिबेत् ।
 दीप्यकादिकं पिप्पल्यन्तं गोमूत्रे कथितं कफ-
 कासी पिबेत् ॥

तैलभृष्टं च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलम् ॥
 पाययेत् कफकासघ्नं कुलत्थसलिलाप्लुतम् ।
 सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ॥
 चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ।

वैदेह्याः पिप्पल्याः कल्कस्याक्षं कर्ष
 तैलेन भर्जितं सत् शर्करया दोषमात्रया यु-
 क्तं कुलत्थकथितसलिलेन पाययेत् तद्वि क-
 फकासघ्नम् । सौवर्चलादिकं चूर्णितं घृते-
 नालोढ्य वातश्लेष्मकासे पिबेत् ॥

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
 पुष्कराद्वषडीविल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥
 पेयानुपानं तत् सर्ववातश्लेष्मामयापहम् ।

द्रवपाठासंभवाच्च दशमूलरसस्याढको
 विज्ञेयः । दशमूलाढकः पुनर्घृतप्रस्थेनाभ्यक्त-
 तामेव न प्राप्नोति । अक्षसमैः कार्ष्णिकैः ॥

निर्गुण्डीपत्रनिर्याससाधितं कासजिद्धृतम् ॥
 घृतं रसे विलङ्गानां व्योषगर्भं च साधितम् ।
 पुनर्नवसिनाडिकासुरसकासमर्दामृता
 पटोलबृहतीफणिर्जकरसैः पयःसंयुतैः ।

घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य संजायते
 न कासविषमजरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम् ॥

निर्गुण्डीपत्राणां स्वरसः स्नेहाच्चतुर्गु-
 णः स्नेहश्चतुर्थांशः । निर्गुण्डी शेफालिका ।
 तस्या एव पत्रम् सुबोधम् ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योषविळङ्गषडिडाडिमैः ॥
 सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।
 वृश्चीवबृहतीपथ्यायवानीचित्रार्थिभिः ॥
 मृद्रीकाचव्यवर्षाभूदुरालभाम्लवेतसैः ।
 शृङ्गीतामलकीभार्ङ्गीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥
 कल्कैस्तत् सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ।

कण्टकार्या रसो निष्पीडितः बलादी-
 नि स्नेहाच्चतुर्थीशानि । मूलं पिप्पलीमूलम् ।
 आमलकफलानि । पौष्करं पुष्करमूलम् ।
 चरकविदः पठन्ति सौवर्चलयवक्षारपिप्पली-
 मूलपौष्करैरिति ते ह्यामलकानि न पठन्ति ॥

कण्टकार्यास्तुलां क्षुण्णां पक्त्वा द्रोणेऽम्भसः
 [पचेत् ।

तेनाढकेन काथस्य घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥
 रास्त्रादुस्पर्शवद्ग्रन्थापिप्पलीद्विचित्रकैः ।
 सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥
 कासश्वासकफघ्नीवहिध्मारोचकपीनसान् ।

कण्टकार्याः पलशतम् । जलद्रोणं
 सद्वादशपलानि पञ्चशतानि । क्वथितशेष
 आढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । रास्त्रादीनि
 कर्षोन्मितानि । षड्ग्रन्था शतपर्विका । कफ-
 श्रेवः स्नेहोद्गिरणम् ॥

पचेद्वाघ्रीतुलां क्षुण्णां बहेऽपामाढकस्थिते ॥
 क्षिपेत् पूते तु संचूर्ण्य व्योषरास्त्रामृताग्निकान्
 शृङ्गीभार्ङ्गीघनग्रन्थिघ्नव्यापान् पलार्थकान् ॥
 सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।

मत्स्याण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्येत्
 दर्विलेपिनि शीते च पृथगूद्विकुडुबं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥
 लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ।

व्याघ-याः पलशतम् । अपां जलस्य
 वहः पलसहस्रद्वयमष्टचत्वारिंशदधिकम् । आ-
 ढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । पूतं सुतम् ।
 ग्रन्थिः पिप्पलीमूलम् । मत्स्याण्डिका खण्डा-
 दूना शर्करा । शुद्धा निर्मला । अधिश्र-
 यणं पाकाय चुल्यामारोहणम् । पिप्पली-
 नां द्विकुडुबमष्टौ पलानि । तद्वत्तुकाक्षीर्याः
 माक्षिकस्य द्विकुडुबं षोडशपलानि । अनव-
 शब्देन तद्वत्सरकृतं प्रतिषिध्यते ॥

त्रिफलापिप्पलीपाठाशारिबाबृहतीद्वयम् ।
 मरिचं पद्मकं मुस्तमुशीरं चाक्षसंमितम् ॥
 पक्त्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलाष्टकम् ।
 दत्त्वा गुळस्य च पलं पचेदादर्विलेपनात् ॥
 लेहः कफोल्बणं कासं सर्वमेव नियच्छति ।
 साधितं क्षीरमेभिर्वा तिलशैद्रयुतं पिबेत् ॥

त्रिफलादिके त्रिफलादयः कर्षप्रमाणाः ।
 सुबोधम् ॥

शमनं च पिबेद्धूमं शोधनं बहले कफे ।

सर्वस्मिन् कफकासे शमनं धूमं पि-
 बेत् । शमनः प्रायोगिको मध्य इति पर्या-
 याः । यदा तु कफकासे बहलो घनः क-
 फो भवति तदा शोधनं धूमं पिबेत् ।

शोधनो विरेचनस्तक्षिण इति पर्यायाः । ए-
तौ धूमविधौ प्रदर्शितौ ॥

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेऽङ्गुदीत्वचः ।
धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥
निष्ठ्यूतान्ते गुळयुतं कोष्णं धूमो निहन्ति सः
वातश्लेष्मोत्तरान कासानाचिरेण चिरन्तनान्

मनःशिलादीनां धूमं कासघ्नधूमवि-
धानेन पीत्वा क्षीरं पिबेत् । कासघ्नधूम-
विधानं तु “चूर्णं गुळिकां वा निर्धूमदी-
प्रस्थिरांगारपूर्णे सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्यान्ये-
न मूर्ध्नि प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय नि-
धाय च तत्स्रोतासि नेत्रं मुखेनैव धूमं पि-
बेत्” उरःप्राप्तं च मुखेनैवोद्वमेत् प्रशान्ते
च धूमे पुनः पुनः क्षिपेत् । पिबेच्चादोष-
शुद्धेर्लाघवाद्देति । एतच्च धूमविधौ व्याख्या-
तम् । तत्र च क्षीरं धूमात् निष्ठ्यूतस्य श्लेष्म-
णोऽन्ते गुळयुतमीषदुष्णं च पिबेत् ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गाष्टालं मनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥
कृत्वा वर्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचैलानुवर्तिनीम् ।
घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेत् तद्वत् गुळाम्बु वा

प्रपौण्डरीकादिभिः ऋक्षपिष्टैः क्षौम-
चेलन सह वर्तिं कृत्वा तां च घृताक्तां
कृत्वा तत एव धूमं पिबेत् अनु च क्षीरं
तद्वदिति निष्ठ्यूतान्ते गुळयुतं कोष्णं च ।
अथवा गुडाम्बुनपिबेत् न तु तथाविधं क्षीरम् ॥

नेपाळीतालमरिचलाक्षाञ्जनकुटन्नटैः ।
उशीररोहिषफलद्रामिळीवंशलेखनैः ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः
कोशातकीफलान्मध्यैः पिबेद्वा समनःशिलैः ॥

नेपाळग्रादिभिः पूर्ववद्धूमः । नेपा-
ळी मनश्शिला । कुटन्नटं प्लवं धान्यं वि-
तुन्नं परिपेलवम् । रोहिषं भृतिकम् । फलं
मदनफलम् । द्रामिळी सूक्ष्मला । वंशले-
खनं वंशाशिलातनुशकलं वदन्ति । सुबोधम् ।
कोशातकफलमज्जा मनःशिला च धूमम् ॥

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजेयत् ॥
कफानुबन्धे पवने कुर्यात् कफहरां क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥
वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धमार्दे विरुक्षणम्
कासे कर्म सपिते तु कफजे तित्तसंयुतम् ॥
इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

यत्र तु कफकासे पित्तानुबन्धान् तमका-
ख्यः श्वासः स्यात् तत्र कफकासे पित्तका-
सक्रियां यथावस्थं कुर्यात् । वातकासे तु
कफानुबन्धे कफकासहरां क्रियां कुर्यात् ।
वातकफयोर्मिश्रितयोरपि पित्तानुबन्धे पित्त-
कासक्रियां कुर्यात् । सुबोधम् । तित्तसं-
युतशब्देन कर्म संबध्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

क्षतक्षयकासयोर्यत्नेन प्राधान्यात् पृथ-
गेवाध्यायारम्भः ॥

अथातः क्षतक्षयकासचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

उरस्यन्तःक्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत्
क्षीरेणशालीन्जीर्णेऽद्यात्क्षीरेणैवसशर्करान्॥
पार्श्ववस्तिस्सर्कचाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम्
भिन्नविद्वत् समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम्

अन्तःक्षतशब्देन निदानोक्तं स्मारय-
ति । तस्मिन् लाक्षाक्षौद्रक्षीरे जीर्णे सश-
र्कराञ्छालीन् क्षीरेण वाद्यात् । तामिति
लाक्षाम् । समुस्तादिकां लाक्षामेव सवत्सकाम् ।

लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्
त्वक्क्षीरींसमितंक्षीरेपक्त्वादीप्तानलःपिबेत् ॥

लाक्षादीनि समानि जीवनीयगणस्य
संयुक्तस्यान्यतमसमत्वम् । मधूच्छिष्टं सि-
क्थकम् । समित् गोधूमचूर्णं स्यात् । तत्
सर्वं बहुना क्षीरेण पानयोग्यं पक्त्वा दी-
प्ताग्निः उरक्षतो पिबेत् ॥

इक्ष्वाळिकाविसग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥

क्षतेऽन्तरुरसि पुरुषः सन्धानार्थमि-
क्ष्वाळिकादिभिः शृतं क्षीरं मधुयुक्तं पिबेत् ॥

यवानां चूर्णमामानां क्षीरसिद्धं घृतान्वितम् ॥
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत् ।

यवचूर्णं क्षीरेण तथा साध्यते यथा
पेयाप्रायो भवति । आमामानामित्यनभिन्मृष्टानां
यवानाम् । तच्चूर्णं सज्वरदाहे क्षते । अथवा
सितादीन् पयसा पिबेत् ॥

कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ॥
गुडोदकं वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ।
चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितम् ॥
रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।

कासवानिति प्रकरणात् क्षतकासवान् ।
मधुरौषधानि रसभेदीयोक्तो मधुरस्कन्धः ।
सुबोधम् । आमलकचूर्णस्यैव प्रयोगः । पि-
प्पलीनां रसायनविधिस्तत्रैव वक्ष्यते ॥

कासी पर्वास्थिशूली च लिङ्गात्सघृतमाक्षिकाः
मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्षीरीपिप्पलीबलाः ॥
त्रिजातमर्धकर्षांशं पिप्पल्यर्धपलं सिता ।
द्राक्षा मधूकं खर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
मधुना गुळिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम्
कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्छाहिध्मामद्भ्रमान् ॥
क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोषाढ्यमारुतान् ।
रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरूक्षीपपासाज्वरानपि ।

पर्वास्थिशूलसंयुक्तः कासी मधूकादिकं
सघृतमाक्षिकं लिङ्गान् । त्रिजातकाद्या

गुल्लिका सुबोधिनी । इयञ्चैलाद्येति प्रसि-
द्धा । आढ्यमारुतो वातव्याधायुक्तः ॥

रक्तेऽतिवृद्धे च्छागं वा जाङ्गलं वा पिबेदस्य
वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलजं रजः ॥

रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ।
मधुकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ॥

रक्तेऽतिवृद्धे बहिः प्रवर्तमाने । जा-
ङ्गलजीवप्रभावत्वाज्जाङ्गलम् । वर्षाभवादीनां
चूर्णं द्राक्षारसादिभिः सिद्धं रक्तष्ठीवी पि-
बेत् । सिद्धमग्निसंयोगेन । सुबोधम् ॥

यथास्वं मार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ।

अस्मिंश्चोरःक्षते कदाचिदतिप्रवृद्धं रक्त-
मधो नासिकया वापि प्रवर्तते । तत्र रक्ते
यथास्वं रक्तपित्तवदपि भेषजं कुर्यात् ॥

पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ॥
प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमिक्षुरसं तथा ।
यवगोधूममृद्रीकाचूर्णमामलकाद्रसः ॥
तैलं च प्रसृतांशानि तत् सर्वं मृदुनाग्निना ।
पचेल्लेहो घृतक्षौद्रयुतः स क्षतकासनुत् ॥
श्वासहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसाम् ।

पिप्पल्यादितितोपलान्तं कार्षिकम् ।
यवादिचूर्णं प्रत्येकं प्रसृतांशं द्विपलमित्यर्थः ।
आमलकफलरसस्य प्रसृतो द्वे पले यद्यपि

शुष्कमेवेष्ट्विदं मानं द्विगुणं तत् द्रवाद्वयो-
रित्युक्तं सामान्येनैव । तथाचाचार्येणैव यु-
क्त्या सम्पन्ने हृदये कथितम् । कुडुवादि
तथा द्रवमिति । अत्र तेन प्रसृतो न संगृ-
हीतः । तैलेऽप्येवमेव विज्ञेयम् । घृतं क्षौद्रं
च संस्कारापादनयोग्यं दोषाद्यपेक्षमात्रं वा ॥

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।
क्षामःक्षीणःक्षतोरस्कोमन्दनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥
शृतक्षीरसरेणाद्यात् सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

यस्य तु क्षतकासिनो मूढो नानुलो-
ममार्गप्रवृत्तः प्रबलो वातः सोऽजस्य मे-
दोऽद्यात् । किंभूतं सुराभृष्टं ससैन्धवं
च । सुरा भृष्टा येनेति वक्तव्ये बहुत्वा-
न्मेदसः प्राधान्यज्ञापनार्थं विपरितप्रयोगः य-
स्तु क्षामत्वादियुक्तः स तदेवाजामेदः शृत-
क्षीरजातेन सरेण सहघृतक्षौद्रशर्करमद्यात् ॥

शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षती कृशः
क्रव्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।

यः पुनः क्षीणत्वादियुक्तः कासी सः
शर्करादिकं शृतक्षीरानुपानमद्यात् । स च क्षी-
णत्वादियुक्तः क्रव्यादां पिशितांशानां मांसस्य
निर्यूहं रसं घृतभृष्टं पिप्पलीक्षौद्राभ्यां युक्तं
मांसशोणितवर्धनार्थं पिबेत् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपुक्षसालप्रियङ्गुभिः ।

तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपञ्चकैः ।
साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ।
शालयोदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ॥

न्यग्रोधादिभिः शृतात् क्षीराज्जातेन
सर्पिषा सह शालीनामोदनं क्षतोरस्कत्वादि-
युक्तोऽद्यात् । तालमस्तकं तालप्रान्तम् । शे-
षाणि सर्वाणि प्रसिद्धानि ॥

वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मतः ।
तैलैश्चानिलरोगघ्नैः —

वातपित्ताभ्यामर्दिते पुरुषे यो गात्रभेद-
स्तस्मिन् घृतैस्तैलैश्च वातव्याधिहरद्रव्यसिद्धैर-
भ्यङ्गो मतः ॥

—पीडिते मातरिश्वना ॥

हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्यात् जीवनीयस्य सर्पिषः
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥

मातरिश्वना वातेन पीडिते पुरुषे या
हृदाद्यार्तयस्तासु जीवनीयद्रव्यसिद्धस्य सर्पि-
षः पानं स्यात् । अथवा यत् पित्तरक्तावि-
रोधि वातव्याधिहरं कर्म तत् कुर्यात् ॥

यष्ट्याहनागबलयोः काथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिण्णलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते हितम् ॥

घृतान्मधुयष्टीनागबलयोः कार्यश्चेतुर्गु-
णः । पयस्यादीनां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशः ।
पयस्याक्षीरिणी । वांशी तुकाक्षीरी । एतद्
घृतं क्षतकासे हितम् ॥

शृतं वाष्टगुणे क्षीरे कोललाक्षारसान्वितम् ।
कल्कैः कट्वङ्गादार्वात्वग्वत्सकत्वक्दलैर्घृतम् ॥

क्षीरं घृतादष्टगुणम् । बदराणां ला-
क्षायाश्च रसो निर्यूहः पृथक् घृतसमः ।
कट्वङ्गादीनां चतुर्णां कल्कं स्नेहाच्चतुर्थांशेन ।
एतदपि घृतमुरःक्षते कासे च हितम् ॥

जीवनीयो गणः शुण्ठी वरी वीराणुनर्नवौ ।
बलाभाङ्गीस्वगुप्तर्धिशटीतामलकीकणाः ॥

शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यल्लघु ।
द्राक्षाक्षोडादि च फलं मधुरस्निग्धबृंहणम् ॥

तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं कर्षाशैः श्लक्ष्णकल्कितैः
क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ॥

प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलारजः ।
पलाधिकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरम् ॥

विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथानलम्
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ॥

सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ।
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥

स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत्
कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ॥

पुत्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ।

एवं जीवनीयादिभिः कर्षाशैः घृतप्र-
स्थं पचेत् । जीवनीयगणादिपञ्चमूलान्तस्थ
द्रव्याणि पृथक्कर्षाशानि । द्राक्षादीनां लाभतः
कर्षाशानां प्रयोगः । क्षीरधात्रीरसादीनां पृ-
थक् पृथक्घृतसमत्वं विज्ञेयम् । तस्मिन्

घृते शीते मधुनः प्रस्थार्धं षोडशपलानि ।
शर्कराचूर्णस्य च पञ्चाशत् पलानि । मरिचा-
दिकं द्विकार्षिकं चूर्णितं विनीय प्रक्षिप्य यथा-
नलमित्यग्निबलापेक्षिणी प्रयोगे गात्रा । ए-
तच्च घृतं नाम्ना अमृतशशमिति । सुधा-
मृतरसमिति चेष्ट्यते । एतद्वि नराणा-
ममृतम् । एतच्च नरेण प्राश्यं यः क्षीरेण
मांसरसेन वात्रं समश्नाति । एतद्वि नष्ट-
शुक्लादीनां बृंहणं कासघ्नत्वादिगुणयुक्तं च ॥

अदंष्ट्रोशीरमज्जिष्ठाबलाकाष्मर्यकर्तृणम् ॥
दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिराम् ।
पालिकानि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥
कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदर्षभकजीवकैः ।
शतावृत्यद्विमृद्नीकाशर्कराश्रावणीविसैः ॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ।
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः कासशोषक्षयापहः ॥
धनुस्त्रिमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ।

अदंष्ट्रादीनां काथस्य चतुश्चत्वारिंशत्
पलानि । क्षीरं काथाच्चतुर्गुणम् । स्वगु-
प्तादीनां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशः । अदंष्ट्रो गो-
क्षुरकः । कर्तृणं भृतिकम् । पृथक्पर्णी पृ-
श्निपर्णी । स्थिरा सालपर्णी ॥

मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे पचेद् घृतम् ॥
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ।
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां च मिश्रयेत् ॥
समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्वितम् ।

मधुयष्ट्या अष्टौ पलानि । शुष्का-
याः द्राक्षायाः प्रस्थः षोडशपलानि । का-
थकल्पनया काथयेत् । तस्मिन् काथे ष-
ण्णवतिपलमाने घृतात् प्रस्थं पचेत् । तस्मिन्
घृतप्रस्थे शीते च क्षौद्रस्याष्टपलैः शर्कराया-
श्चाष्टपलं विमिश्रयेत् । अस्य च घृतस्य स-
क्तुभिः समैरुपयोगः ॥

धात्रीफलविदारीक्षुजिवनीयरसात् घृतात् ॥
गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत्
सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्ततः ॥
यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ।
वयस्थापनमायुष्यं मांसशुक्लबलप्रदम् ॥

धात्रीफलरसादीनां सप्तानां पृथक्प्रस्थ-
मानत्वम् । तस्मिन् प्रस्थसप्तके सिद्धेन घृ-
तपाकेन पूतेन वस्त्रस्रुतेन शर्करायाः प्रस्थं
षोडशपलानि । क्षौद्रस्य च प्रस्थं द्वाविं-
शत् पलानि । विनयेत् प्रक्षिपेद्यक्ष्मादि-
रमेतत् घृतमिति विज्ञेयम् । वयस्थापनत्वादि-
युक्तं च । वयस्थापनं जरानाशनात् ॥

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत्
लीढं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्दन्ति नानलम् ॥
आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ।

पित्तेऽधिके सर्वं घृतमेव लिह्यात् ।
यतस्तल्लीढं स्थैर्याच्छैत्याच्च पित्तं निर्वापयेत् श-
मयेदल्पत्वाच्चाग्नेर्नाशं न करोति । वाते त्व-
धिके घृतं विलीनं पिबेत् । यतः पीतं

व्याप्तेरनिलमाक्रामति । तत्संयोगेन प्रसरन्त -
मूष्माणं निरुणाद्वि ॥

क्षामक्षीणकुशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।
त्वक्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः स्त्यानानि योजयेत्

एतान्येव चानन्तरोक्तानि घृतानि क्षा-
माद्यङ्गानां त्वक्षीर्यादिचूर्णैः सह स्त्यानान्य-
विलीनानि योजयेत् ॥

सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् कृत्वा दद्यात् पयोनु च
रेतोवीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥

चूर्णसंयुक्तैस्त्यानैश्च घृतैर्माक्षिकभागमि-
श्रैः सर्पिर्गुडान् घृतपिण्डकान् कृत्वा ताने-
व योजयेत् । अनु च पयो दद्यात् पाना-
य तैः सर्पिर्गुडैः पुरुषो रेतोवीर्यादिकमाशु-
तरमाप्नुयात् ॥

बलाविदारीहृस्वं च पञ्चमूलं पुनर्नवम् ।
पञ्चानां क्षीरिष्टक्षाणां शुङ्गामुष्यंशकास्तथा ॥
एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्या जरसांशके ।
जीवनीयैः पचेत् पिष्टैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥
सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशी चूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥
समाक्षिकं कौडुबिकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
स्त्यानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण बध्नेत् ॥
तान्जग्ध्वापालिकान् क्षीरं मद्यंत्वनुपिबेत् कफे
शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकश्चिते ॥
रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरासि स्थिते ।

शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥

बलाविदार्यादीनि पृथक् हृस्वपञ्चमूलं
पुनर्नवञ्च पञ्चानां क्षीरिष्टक्षाणां शुङ्गानीत्ये-
तत् पालिकम् । पानीयपलशतद्वयं साष्ट-
पलम् । कथितशिष्टो द्विपञ्चाशत् पलानि ।
ततः कषायाद्द्विगुणं क्षीरम् । केवलाया
विदार्याः काथ आजमांसरसश्च बलादिका-
थसमौ । जीवनीयानि कार्ष्णिकाणि । गो-
धूमचूर्णादिकं कुडुवमानम् । कुडुवश्चत्वारि
पलानि । माक्षिकस्य कुडुबोऽष्टौ पलानि । खजो
मन्थनोपकरणम् । तान् सर्पिर्गुडान् प्रतिदिनं
पालिकाञ्जग्ध्वा सर्वैः कश्चित् क्षीरमनुपिबेत् ।
कफेऽधिके मद्यं नानाविधं कफहरमनुपि-
बेत् । तापपीनसयोरुरोमूलयोरुरःस्थितत्वम् ।
पीनसो नासास्त्रावः ॥

सशर्कराश्रुते क्षीरघृततैलाढकत्रये ।

चूर्णाकृताः क्षिपेत् पकसान्द्रे दशपलाः पृथक्
द्राक्षात्मगुप्तावर्षाभूसमंगाभीरुपिप्पलीः ।
तद्विदार्यामलके प्रस्थार्धं विश्वभेषजम् ॥
यज्याहसौवर्चलयोद्विपलं मरिचस्य च ।
क्षामःक्षीणःक्षतःशुष्यंस्तान्खादेत्पालिकैर्गुल्लैः
तथा सद्यो रसादीनां वृध्या पुष्टिं समश्नुते ।

क्षीरघृततैलानामाढकत्रयमेककृत्य स्तो-
कया शर्करया संयोज्य पचेदासान्द्रीभा-
वात् । तस्मिंश्च शर्करापाकेन पके सान्द्रे
द्राक्षाद्यामलकान्तानि पृथग्दशपलानि क्षिपेत् ।

शुण्ठ्या अष्टौ पलानि । यष्ट्याहसौवर्चल-
योद्विपलमेकस्य पलम् । मरिचस्य तु द्विप-
लम् । रसादीनां धातूनां वृद्ध्या संबन्धः ॥

गोक्षीरार्धाढकं सर्पिः प्रस्थमिक्षुरसाढकम् ॥
रसाद्विदार्याः कुडुबं रसात् प्रस्थं च तैत्तिरात्
दद्यात् सिध्यति तस्मिंस्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान्
मधूकपुष्पं कुडुबं कुडुबं च प्रियालतः ।

पलद्वयं तवाक्षीर्याः खर्जूराणि च विंशतिः ॥
पृथग्विभीतकान्मज्ञः पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ।
त्रिंशत्पलानिखण्डाच्चमधुकात्पाणिमानिकाम्
तथार्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥
सिद्धे द्विकुडुबं क्षौद्राच्छीते दत्त्वा च मोदकान्
कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥
वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
क्षीणौजःस्वरशुक्लेषु योनिदोषेषु संस्रवे ॥
मृतप्रजासु बन्ध्यासु हितं गर्भस्य च सुतौ ।

गोक्षीरार्धाढकमित्यादि सुबोधम् । कुडु-
बादौ शुष्कभेयेष्विदं मानं द्विगुणं तद्द्रवाद्र-
योरिति सर्वत्र स्मर्तव्यम् । मधूकपुष्पादी-
नामिक्षुरसः पेषणे यावानुपयुज्यते । खर्जूरा-
णि फलसंख्यया । चतुर्थिका पलम् । पा-
णिमानिका अष्टौ पलानि । मरिचाजाज्यो-
र्मिश्रयोः पलम् ॥

वीतत्पगस्थिऋश्माण्डतुलां स्विन्नां पुनः पचेत्
घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत्
खण्डाच्छतं कणाशुण्ड्योद्विपलं जीरकादपि ।

त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्धपलांशकम् ॥

अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्धिकम् ।
खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम्
कासहिध्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
उरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥
अश्विभ्यान्निर्मितं हृद्यं कूश्माण्डकरसायनम् ।

पृथक्ग्रहणात्त्रिजातकस्य प्रतिद्रव्यं द्वि-
कार्षिकत्वं घृतार्धिकत्वान्मधुनः षाडेश पलानि ॥

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षाभिवर्धितम् ।
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नशुक् ॥

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलवर्णकरः परम् ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च

अर्धकर्षाभिवर्धितमिति । प्रथमेऽह्न्य-
र्धकर्षः । द्वितीये कर्षः । तृतीये सार्धक-
र्षः । चतुर्थे द्वौ कर्षौ । पञ्चमेऽर्धोनवि-
तयः । षष्ठे त्रयः । सप्तमेऽर्धोनचत्वारः ।
अष्टमे तु पलम् । शेषाणि द्वाविंशतिदिना-
नि पत्रम् । नागबलामूलवन्मण्डूकपर्ण्या अ-
पि वृद्धिः । क्षीरमानं वृद्धिविषयकल्पम् ।
तद्वन्मधुयष्ट्याः । तद्वच्छृङ्गिवेरस्य । मण्डूक-
पर्णी ब्रह्मसुवर्चला ॥

पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ।

तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥

पलार्धिकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ।

प्रपौण्डरीककाष्मर्यमियाळकपिकच्छुभिः ॥

अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ।
 काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ॥
 मृणालविसखर्जूरशृङ्गाटककशेरुकैः ।
 एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तं क्षतक्षयम् ॥
 जयेत्तृद्भ्रमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परम् ।
 वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम् ॥
 उपयुज्य तु षण्मासाद् वृद्धोऽपि तरुणायते ।

पादशेषमित्यादिना नागबलासर्पिः ।
 सुबोधम् । क्षीरशुक्ला क्षीरविदारीत्युच्यते ॥
 अन्याक्षीरविदारिण्यादिक्षुगन्धेष्वुच्यते ।
 क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा क्षीरवृक्षा पलाशिनी ॥
 इति पठन्ति ॥

शर्करा पिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च ॥
 संयुतं वा शृतं क्षीरं पिबेत् कासज्वरापहम् ।
 फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे कृतम् ॥
 स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ।
 सक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रवृतान्वितम् ॥
 यवान्नसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः

शर्करादिभिः संयुक्तं शृतं क्षीरं प-
 ञ्चसारमित्याहुः । फलाम्लादि यूषविशेष-
 णम् । यूषो मुद्रादीनामन्यतमं विना न
 भवति । फलैर्डाडिमतिन्त्रिणीकादिभिरम्लम् ।
 क्षतस्य क्षीणस्य यवान्नसात्म्यस्य दीप्ताग्नेश्च
 सतो मन्थप्रयोगः ॥

जीवनीयोपसिद्धं वा जांगलं घृतभर्जितम् ॥

रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ।
 गोमहिष्यश्वनागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ॥
 यवान्नं भोजयेद्यूषैः फलाम्लैर्वा घृताप्लुतैः ।

जीवनीयोपसिद्धमित्यादिना मांसरसा-
 नां नानाविधानां क्षीराणां यूषाणां चोपयो-
 गविधानं सुबोधम् ॥

दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ॥
 यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे

एष विधिरनन्तरोक्तो बृंहणः क्षत-
 क्षीणयोर्दीप्तेऽग्नौ सति विधेयः । मन्दे त्वग्नौ
 दीपनपाचनो विधिर्भवति । यश्च विधी रा-
 जयक्ष्मण्युक्तः सोऽपि क्षतिनां शस्तः । य-
 दा तु क्षतस्य विनाजीर्णादिकं शकृद्द्रवं भ-
 वति तदा ग्राही विधिः शस्तः ॥

दशमूलं स्वयंशुभां शंखपुष्पीं शटीं बलाम् ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥

भार्ङ्गी पुष्करमूलं च द्विपलांशान्यवाढकम् ।
 हरीतकीशतं चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥

यवस्वेदे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद्गुळतुलां दत्त्वा कुडुवं च पृथग्शृतात् ॥
 तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीतेचमाक्षिकात्
 लेहाद्दे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥

तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्वलवर्धनम् ।

पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिध्मं विषमज्वरम्

मेहगुल्मग्रहण्यशोहद्रोगारुचिपीनसान् ।

अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥

दशमूलेत्यादिना अगस्त्यलेहः सुबोधम् ।
अत्र जलस्याढकमष्टाविंशत्याधिकं पलशतम् ।
घृततैलमाक्षिकाणां कुडुबान्यष्टपलानि । पि-
प्पलीचूर्णस्य कुडुवं चतुष्पलम् । हरितकी-
फलानां काथशल्कादुद्धृतानां विगतास्थीनां
यथोक्तस्नेहभृष्टानां तेनैव सह गुडकाथप्रक्षे-
पः । वृद्धानां प्रायो लेहेषु च्यवनप्राशवद्ब-
बहारः । रसायनं लेह एव । तदिति र-
सायनपरामर्शः ॥

दशमूलं बलां मूर्वा हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ।
पाठाश्वगन्धापमार्गस्वगुप्तातिविषामृताः ॥
बालविल्वं त्रिवृद्वन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ।
पयस्यां कुटजं हिंसां पुष्पं सारं च बीजकात्
बोळस्थविरभल्लातविकङ्कतशतावरीः ।
पूतीकरञ्जशम्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ॥
सौभञ्जनकनिम्बत्वगिशुरं च पलांशकम् ।
पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ॥
पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेष्वतारयेत् ।
पूते क्षिपेत् सपथ्ये च तत्र जीर्णगुळात्तुलाम् ॥
तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ।
अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दवीलेपेष्वतार्यं च ॥
शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात् पिप्पलीकुडुवं क्षिपेत् ।
चूर्णीकृतात्त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ॥
धान्ये पुराणकुम्भस्थं मांसं खादेच्च पूर्ववत् ।
रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत् पूर्वगुणाधिकम् ॥
स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ।

दशमूलबलादिकं वसिष्ठमुनिप्रोक्तं २-

सायनं सुबोधम् । दशमूलं पृथग्द्रव्यं पलां-
शिकम् । दन्त्या मूलम् । चित्रकस्य पत्रम् ।
पयस्या क्षीरिका । कुटजं वत्सकम् । हिं-
सा मांसी । बजिकमसनम् । बोळस्थविरं
बोळवृक्षः । कुलहलमलम्बुसो भूकदंबकः । श-
कदेशे मुण्डिकेति प्रसिद्धा । चन्द्रलेखा बा-
कुची । द्विचत्वारिंशदौषधपलानि । यवा-
नामष्टाविंशत्याधिकं पलशतम् । हरितकीफलानां
चैकादशशतानि । सर्वमेकीकृत्य तत्तुलया
परिच्छिद्य ततोऽष्टगुणेन तोयेन पचेत् ।
पूतं शल्करहितं स्तुतत्वात् । पथ्याः श-
ल्कादुद्धृतानस्थिभर्जिताः पूर्ववत् काथे प्रक्षे-
प्याः । ततः पकं धान्यराशौ निखनेत् ।
मांसं धान्ये स्थितिः । पूर्ववत् गुणा आग-
स्योक्ताः ॥

पालिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले
कुडुबांशानि वृक्षाम्लं डाडिमं पत्रमार्जकात् ॥
एकैकामरिचाजाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्चातकासनुत् ॥

आर्जकस्य कुठेरस्य पत्रम् । एकैके-
ति चतुर्थिकायाः पलपर्यायस्य परामर्शः ।
धान्यकफलान् द्वे पले । अतः चूर्णान्मात्रां
स्तोकं प्रत्यहमन्नपानेषु दापयेत् । तच्चूर्णं
रुच्यादिगुणम् ॥

एकांशोऽशिकांधान्याद्द्वेद्वेचाजाजिदीप्यकात्

ताभ्यां डाडिमवृक्षाम्ले द्विर्द्विस्सौवर्चलात् पले
शुण्ठ्याः कर्षे दधित्थस्य मध्यात् पञ्चपलानि च
तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया मिमिश्रयेत् ॥
षाडबोयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत्
विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते क्षते ॥

एकामित्यादौ षोडशिका कर्षः । अजाज्या
द्वौ कर्षौ । अजमोदस्य द्वौ कर्षौ । ताभ्यामित्य-
जाजीदप्यिकाभ्यां डाडिमवृक्षाम्ले द्विः द्विः ।
तेन मिश्रिताभ्यामजाजीदप्यिकाभ्यां द्विगुणं डा-
डिमं तद्वत्तिन्निर्णयिकम् । एवमष्टौ कर्षा डाडिम-
स्याष्टौ तिन्निर्णयिकस्य । पलं सौवर्चलस्य ।
शुण्ठ्याः कर्षः । पञ्च पलानि दधित्थम-
ङ्गः । दधित्थं कपित्थम् । शर्करायाः षोड-
शपलानि । राजयक्ष्मचिकित्सितं रक्तपित्त-
चिकित्सितं च विकल्पोरःक्षते योज्यम् ॥

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरः शिरः ।
दाल्येतेकासिनोयस्यसनाधूमानिमानपिबेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन वृद्धेन क्रमेण क्षत-
दोषे निवृत्ते वृद्धेनैव कफे वृद्ध उरसि
शिरसि च कफानुबन्धेन यस्य कासिनो म-
हती रुग्भवति स ना पुरुष इमान् वक्ष्य-
माणान् धूमान् पिबेत् ॥

द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविता ।
वर्ति कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥
मनःशिलाबलासाजगन्धात्वक्षीरिनागरैः ।
तद्वेवानुपानं तु शर्करेश्लुगुलोदकम् ।

पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ॥
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनः ।

द्विमेदादिकल्कक्षौमकृतया वर्त्या धूमः ।
तत्रानुपानं जीवनीयपकं घृतम् । मनःशि-
लादिभिः क्षौमवर्तीधूपेऽनुप नं शर्करासंस्कृतं
जलं इक्षुणा क्षुण्णेन । पिष्ट्वेत्यादि सुबोधम् ।
एतद्धूमपस्य तित्तिरिरसादिना भोजनम् ॥

क्षयजे वृंहणं पूर्वं कुर्यादग्रेष्व वर्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्रीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम्

क्षयज इत्यादिना क्षयकासनिश्चयः ।
सुबोधम् । शम्याकेनेत्यादिना शोधनानि
घृतानि । कदाचिच्छम्याकेन कदाचिद्राक्षा-
रसयुक्तया त्रिवृतया । कदाचित्तिल्वकस्य
कषायेण । कदाचिद्विदारस्वरसेन । शम्या-
क आरग्वधः । तिल्वकं लोध्रम् ॥

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम्
घृतं पयश्च—

अथवा पित्तादिषु क्षीणेषु समैः क-
र्कटक्यादिभिः स्नेहपाकपरिभाषया घृतं सा-
क्षितं पिबेत् । विदारीकन्दैर्वा घृतम् । क-

दम्बैर्वा घृतम् । तालबीजैः सिद्धं घृतं वा क्षीरं वा ॥

—मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।
शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिबद्धक्षणे ॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा ।

क्षयकासे यत्र पुनर्मूत्रवैवर्ण्यादिकं भ-
वति तत्र लघुना घृतमण्डेनानुवास्यः ।
पायौ सश्रोणिबद्धक्षणे शूने सवेदन इत्यनुव-
र्तते । मिश्रकं घृततैले ॥

जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः ॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः
औण्यात् प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावय-
न्ति ते ॥

कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात् सम्यग्वहन्नसः ।

अनुवासनानन्तरं प्रथमं जाङ्गलानां
प्रयोगः । ततः क्रमेण वर्तकादीनां विले-
शयानां प्रसहानां च पिशिताशिनाम् । ते
हि वर्तकादयः कफमौघ्यात् प्रमाथित्वाच्च
स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति तैश्च स्रोतोभिः शुद्धैः
सम्यग्वहन्नसः पुष्टिं कुर्यात् ॥

चविकात्रिफलाभाङ्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ॥
पिटैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिंश्श्रूणिताक्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च

दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः

चविकादीनां काथः स्नेहाच्चतुर्गुणः ।
नागरादीनां च स्नेहाच्चतुर्थांशः । सिद्धे घृते
क्षारयोर्लवणानां च दोषाद्यपेक्षं युक्त्या मात्रा ॥

कासमर्दाभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ।
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काष्मर्यासुरसेन च ॥
अक्षमातैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ॥

कासमर्दादीनां सुरसान्तानां कार्षिक-
त्वम् । क्षीरद्राक्षारसयोर्मिश्रितयोरौढकः ।
शिवं मङ्गल्यम् ॥

वृषव्याघ्रीगुळचीनां पत्रमूलफलाङ्कुरात् ।
रसकल्कैर्घृतं पकं हन्ति कासज्वरारुचौः ॥

वृषादीनां प्रत्येकं पत्रादीनां काथे क-
ल्के च । तयोश्च स्नेहपाकपरिभाषा ॥

द्विगुणे डाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ।
पिबेदुपरिभक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥

डाडिमस्वरसो घृताद्द्विगुणस्तत्र व्योषं
कल्के यवक्षारेण संयुक्तं घृतं तथोक्तं
भक्तस्योपरि भोजनान्ते ॥

पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ।
एतान्यग्निविवृध्यर्थं सर्पिषि क्षयकासिनाम् ॥
स्युर्दोषबद्धकण्ठोरः स्रोतसां च विशुद्धये ।

पिप्पलीगुडाभ्यां सिद्धं सच्छागक्षरिणं
पीयते । एतानीति चविकाद्यादीनि प्रत्यवमृ-
श्यन्ते । सुबोधम् ॥

श्राविडां सूचयो दग्धाः समृत्तक्षौद्रशर्कराः ।
श्रासकासहरा बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥
एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥
लिह्यात्पूषणचूर्णं वा पुराणगुळसर्पिषा ।
चित्रकत्रिफलाजाजीककर्कटाख्याकटुत्रिकम् ॥
द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यादद्याद्गुडेन वा ।

श्राविडां प्राणिनां सूचयो देहे जाय-
न्ते बर्हिपादौ वा दग्धाविति संबन्धः । सु-
बोधम् । चित्रकादिचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लि-
ह्यात् गुडेन वा सहाद्यात् ॥

पाठामधुकजीवन्तीत्वक्क्षीरीत्रिफलाघनम् ।
शटीद्विवृहतीद्राक्षापिप्पल्येलवितुन्नकम् ॥
शारिबापुष्करजटाकर्कटाख्यारसाञ्जनम् ।
पुनर्नवालोहरजस्त्रायमाणायवानिका ॥
ऋद्धिस्तामलकी भार्ङ्गी विळङ्गं धन्वयाषकम् ।
क्षारीचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥
सर्वकासान् जयेत्प्लीहं तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।

पाठामधुकादिश्लोकत्रयेण चूर्णो मधुस-
र्पिषा लीढः सर्वकासान् जयेत् । त्वक्क्षीरी-
तुकाक्षीरी । घनं मुस्तम् । वितुन्नकं कुटन्नटम् ।
(नि) कुटन्नटं प्लवन्धान्यं वितुन्नं परिपेलवम् ॥
पुष्करजटा पुष्करमूलम् । तामलकी ताली ।
सैव भूधात्री । व्योषं त्रिकटुकम् ॥

पद्मकं त्रिफला व्योषं विळङ्गं देवदारु च ।
बलारास्ता च तच्चूर्णं समस्तसमशर्करम् ॥
खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् कासहरं परम्
तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥
पथ्याशुण्ठीघनगुळैर्गुळिकां धारयेन्मुखे ।
सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥
कल्के तिल्वकपत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ।
पेयोत्कार्यथवा च्छर्दितृट्कासामातिसारजित्

पद्मकादीनां चूर्णान्येकतः शर्करा चै-
कतः । अथवा सशर्करमेव मधुघृताभ्यां लि-
ह्यात् । सुबोधम् । घृतेन भृष्टे सशर्करे च ति-
ल्वकपत्रे संभावितेनान्नेन पेया चोत्कारिका
वा कार्या । उत्कारिका स्विन्नपिण्डी ॥

गौरसर्षपगण्डीरविळंगव्योषचित्रकान् ।
साभयान् साधयेत्तोये यवागूस्तेन चाम्भसा ॥
ससर्पिलवणा कासे हिध्माश्वासे सपीनसे ।
पाण्डवामये क्षये शोफे कर्णशूले च शस्यते ॥
कण्ठकारीरसे सिद्धो मुद्रयूषः सुसंस्कृतः ।
सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषगृजितम्
वातघ्नौषधनिष्काथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।
वैष्किरान् प्रातुदान् वैलान् दापयेत् क्षयकासिने

गौरसर्षपादिक्वाथे सिद्धा पेया सघृत-
लवणा कासादिशमनी । सुबोधम् । क्षय-
कासे क्षीरादीन् विष्किरादींश्च रसान् वा-
तघ्नानामौषधानां निष्काथे सिद्धान् दद्यात् ।
वातघ्नानि शोधनादिगणसंग्रहोक्तानि भद्रदा-
र्वादीनि ॥

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि
बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते

क्षतकास इत्यादि सुबोधम् । बृंह-
णादिकं यत्किञ्चिद्राजयक्ष्मणि वक्ष्यते तत्स-
र्वमत्रापि हितम् । तच्च बृंहणादिव्यत्यासात्
पर्यायेण सर्वं बल्यं शस्यते नाबल्यम् ।
सुबोधम् ।

सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥

इति क्षतक्षयकासचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥

यथादोषबलमिति दोषबलापेक्षया वा-
तप्राधान्येन पित्तप्राधान्येन कफप्राधान्येन वा
सन्निपातहितं हितामित्यर्थः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य श्वासस्य तदेकयोगक्षेमाया
हिध्मायाश्च चिकित्सितप्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः ।

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

श्वासहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः
तुल्यमेव तदार्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥
स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं स्रोतस्सु ग्रथित. कफः ।
तैलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हः
भवेत् स्त्रेषु मृदुत्वं च मारुते चानुलोमता ।
स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ॥
दध्युत्तरेण वा—

निदानस्थानप्रदर्शितप्रकारेण श्वासे हि-
ध्मायां च यतो हेत्वादिकं समानमतः सा-
धनमपि समानमेव वेदितव्यम् । तदार्त-
मित्युभयस्य परिग्रहः । स्निग्धैरिति स्निग्ध-
द्रव्यकृतैः स्वेदैः । तैरिति स्वेदैर्विलीनः क-
फः कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरो भवेत् । स्रोतो-
मृदुत्वादिकं च भवेत् । दध्युत्तरेण वान्नं
भोजयेदिति संबन्धः ।

-- दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥

विशेषात् कासवमशुहृद्ग्रहस्वरसादिने ।
पिप्पलीसैन्धवशौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥
निर्हते सुखमामोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥
ध्मानोदावर्ततमके मातुल्यम्लवेतसैः
हिङ्गुपीलुबिजैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ॥
ससैन्धवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम्

अस्मा इति श्वासहिध्मार्तीय कासा-
दियुक्ताय विशेषेण वमनं दद्यात् । पिप्प-
लीत्यादि वपनविशेषणम् । स इत्यनन्तरो-
क्तो हिध्माश्वासवान् । अविहतोऽनावृतमा-
र्गः । ध्मानमाध्मानम् * । ससैन्धवेत्यादि
विरेचनविशेषणम् ॥

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधश्शोधनं हितम् ॥
उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्वहज्जलम् ।
यथा तथानिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥

एते श्वासहिध्माश्च कफेन संरुद्धा ग-
तिर्यस्य प्राणाख्यस्य वायोस्तत्प्रकोपाज्जाय-
न्त इत्यतो मार्गविशुद्धिसंपादनार्थमूर्ध्वाधःशो-
धनं वमनं विरेचनं च हितम् । जल-
रोधदृष्टान्तः सुबोधः ॥

अशान्तौ कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ।
हरिद्रापत्रमेरुण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥
सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
तांघृताक्तांपिबेद्धूमं यवान् वा घृतसंयुतान् ॥
मधूच्छिष्टं सर्जरसंघृतं वागुरुवागुरु ।

* चन्दनं वाजशृङ्गं वा बालान्वास्त्राववागवाम् ॥

ऋश्यगोधाकुरङ्गैश्चर्मशृङ्गखुराणि वा ।
गुल्गुलं वा मनोहां वा सालनिर्यासमेव वा ॥
सल्लकीं गुल्गुलं लोहं पद्मकं च घृताप्लुतम् ।

* चन्दनं वा तथाशृङ्गमिति पाठः ॥

कृतसंशुद्धेरपि दोषस्याशान्तौ ऋश्या-

दीनां यानि चर्मादीनि तानि च पृथग्धू-
मः । ऋश्यो मृगभेदः । सल्लक्यादिकं मि-
श्रीभूतं घृताप्लुतं धूमः । सल्लकी सुरभिः ॥
(नि) सल्लकी सुरभिर्मोचामहेरुण्यश्चमूत्रिका ।
लोहमगरु ॥

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।
स्वेदयेत् ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ॥
उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ।
उरः कण्ठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥

श्वासहिध्मापेक्षयावश्यं स्वेदनीयास्तेषा-
मतिस्थूलरूक्षादित्वेनास्वेद्यानामपि उरः क-
ण्ठं च क्षणं मृदुभिः स्वेदैः स्वेदयेत् । के-
नेत्याह ससितेत्यादि । उत्कारिका पिष्टस्वि-
न्नपिण्डी । उपनाहः पिष्टबन्धः । सामे
तु पुरुषे हिध्माश्वासयोरामविधिं लङ्घनपा-
चनादिकं चरेत् ॥

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ।
स्निग्धैरसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥

शोधनादीनामपतर्पणानामतियोगेन वा-
तमुद्धतं दृष्ट्वा तं वातनाशनद्रव्यसिद्धैः स्नि-
ग्धैश्च मांसरसादिभिः शमयेत् ॥

अनुत्क्रिष्टकफास्त्रिदुर्बलानां हि शोधनात् ।
वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥
काषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ।

अनन्तरोक्तं च शोधनं कर्मानुत्क्रिष्टकफाक्षी-

नां न योज्यं यतस्तेषां शोधनेन वायुर्लब्धा-
स्पदो मर्म हृदयाख्यं संशोष्याशु प्राणान्
हरेत् । अतो हेतोस्तेषामनुत्किष्टकफादीनां क-
षायादिभिर्हिध्माश्वासान् शमयेत् ॥

क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ॥
मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ।

क्षीणजान् क्षयजान् अतीसाराद्यनुब-
न्धजांश्च हिध्माश्वासान् मधुराद्यैर्वृहणैरुपक्रमै-
रुपाचरेत् ॥

कुलत्थदशमूलानां काथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।
यूषाश्च शिग्रुवार्ताककासघ्नप्रमूलकैः ॥
पल्लवैर्निम्बकुलकबृहतीमातुलङ्गजैः ।

कुलत्थदशमूलानां पृथग्द्रव्याणां मिश्री-
भूतानां च दशमूलानां यूषाश्च शिग्रुवादिभि-
र्मातुलङ्गपल्लवान्तैः स्युरिति संबन्धः ॥

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीविल्वमध्यतिकण्टकैः ॥
सामृताग्निकुलत्थैश्च यूषः स्यात् कथितैर्जले ।
तद्द्राक्षाबृहत्यादिबलामुद्रैः सचित्रकैः ॥

व्याघ्र्यादिभिर्जले कथितैरेको यूषः
स्यात् । द्वितीयो यूषो राक्षादिभिः । बृह-
त्यादिशब्देन ह्रस्वपञ्चमूलं गृह्यते ॥

पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गीसौवर्चलैर्हिता ।
दशमूलेन वा कासश्वासहिध्मारुजापहा ॥
दशमूलषडीराक्षाभाङ्गीविल्वधिपौष्करैः ।

कुळीरशृङ्गीचपलातामलक्यमृतौषधैः ॥
पिबेत् कषायं जीर्णेऽस्मिन् पेयां तैरेवसाधिताम्
शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थभुक् ॥
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशान्तये ।
सक्तून्वार्काङ्कुरक्षीरभावितानांसमाक्षिकान्
यवानां दशमूलादिनिष्काथलुळितान् पिबेत्

एका पेया चित्रकादिभिः द्वितीया द-
शमूलेन । दशमूलषड्यादिभिः कषायः ।
औषधं नागरम् । दशमूलषड्यादिभिः पेयां
पीत्वा शाल्यादिभोजनः । अर्काङ्कुरक्षीरभा-
वितानां यवानां संबन्धिनः सक्तून् दशमू-
लषडीराक्षादिनिष्काथेनालोळितान् अनु पिबेत् ॥

अन्ने च योजयेत् क्षारहिङ्वाज्यविळदाडिमान्
सपौष्करषडीव्योषमातुलङ्गाम्लवेतसान् ॥

दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।
पिबेद्वा वारुणीमण्डं हिध्माश्वासी पिपासितः

यवक्षारादीनि च दोषाद्यपेक्षयानेकप्र-
कारमन्त्रे योजयेत् । पिपासितश्च दशमूल-
काथादिकं पिबेत् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्तकैः ।
कल्कितैर्लेपिते रुद्धे निक्षिपेत् घृतभाजने ॥
तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ।
पाठां मधुरसां दारु सरलं च निशि स्थितम् ।
सुरामण्डेऽल्पलवणं पिबेत् प्रसृतसंमितम् ।

पिप्पल्याद्यैर्लेपोर्धाङ्गुलमात्रकः । रु-
द्धः कठिनीभूतलेपः । मधुरसा मूर्वा ।

सरलं पीडाख्यं देवदारुसदृशमेव । द्वे पले प्रसृतः ॥

शिरिषकुन्दकदलीकुसुमं पिप्पलीयुतम् ॥
तण्डुलाम्बुप्लुतं हिध्माश्वासकासहरं परम् ।
आरनालेन पिष्ट्वा वा मातुलुङ्गरसान्वितान् ॥
हिङ्गुसौवर्चलकणाकोलमुद्रान् जलेन वा ।
कोष्णेन भाङ्गीं शुण्ठीं च क्षारं वामरिचान्वितम्
स्वकाथपिष्टां लुळितां बाष्पिकां पाययेत वा ।

शिरिषादि सुबोधम् । हिङ्गवादिमुद्गान्तान् काञ्चिकेन पिष्ट्वा पिबेत् मातुलुङ्गरसान्वितान् वा पिबेत् । जलेन कोष्णेन भाङ्गीं-शुण्ठ्यौ पिबेत् । मरिचयवक्षारं वा । सुबोधम् ॥

स्वरसं सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरिषतः ॥
हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तं पित्तकफानुगे ।
उत्कारिका तुकाकृष्णामधूलीगुळनागरैः ॥
पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ।
श्वाविट्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥

पित्तकफानुगे हिध्माश्वासे सप्तपर्णस्वरसो मधुपिप्पलीयुक्तः । शिरिषपुष्पस्वरसो वा मधुपिप्पलीयुक्तः । पित्तानुबन्धजे हिध्माश्वासे तुकादिभिरुत्कारिका योक्तव्या । तुका तुकाक्षीरी । मधूली मधुयष्टिः । वातानुबन्धजे पुनः श्वाविणमांसादिभिः शल्यकशोणितान्तैरुत्कारिका ॥

सुवर्चलारसव्योषसर्पिर्भिः सहितं पयः ।

अनुशाल्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबन्धिनि ॥
चतुर्गुणाम्बुसिद्धं वा छागं सगुळनागरम् ।
पिप्पलीमूलमधुकगुळगोश्वशकृद्रसान् ॥
हिध्माभिष्यन्दकासघ्नान् लिह्यान्मधुघृता-
न्वितान् ।

वातपित्तानुबन्धजे शाल्योदनमनुसुवर्चलारसादियुक्तं क्षीरं पेयम् । चतुर्गुणाम्बुसिद्धं छागं पयो वातपित्त एव । पिप्पलीमूलादिकं संमिश्र्य मधुघृतान्वितम् । सुबोधम् ॥

गोगजाश्वराहोष्ट्रस्वरमेषाजविडूसान् ।
समध्वैकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माथवा पिबेत् ॥
चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवां मषीम् ।
तथैव वाजिगन्धाया लिह्याच्छ्वासी कफोल्बणः
क्षारं वा त्रिफलापाठाबृहतीफलमूलजम् ।

गवादीनां विडूसस्य समधोः पृथक्प्रयोगो बहुश्लेष्मणः । तस्यैव च चतुष्पाच्चर्मशुद्धवः क्षारः । अश्वगन्धायाः केवलाया भस्म समधु । बृहतीफलमूलान्तानां क्षारः ॥

मुक्ताप्रवाळवैडूर्यशङ्खसौगन्धिकाञ्जनम् ।
मसारगल्लस्फटिकाचैलालवणद्वयम् ॥
अपामार्गफलं ताम्रमयो रूप्यं शणात् फलम् ।
ज्योतीरसेन तल्लीह्यादयो वैकं मधुद्रवम् ॥

मुक्तादीनां ज्योतिष्मतीरसेन लेहः । प्रवाळः विद्रुमम् । सौगन्धिकमत्त पद्मम् । मसारगल्लो मणिविशेषः । एतच्च मुक्तादिकं

चरकः क्षौद्रसर्पिणा पठति । केवलस्यायसञ्चूर्णं
मधुना ॥

षडीपौष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितम् ॥
गैरिकाञ्जनकृष्णा वा खरसं वा कपित्थजम् ।
रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ॥
घृतक्षौद्रेण वा पथ्या विज्जोषणपिप्पलीः ।
लिङ्ग्याद्वा पिप्पलीद्राक्षापथ्याशृङ्गीदुरालभाः
घृतमाक्षिकतैलैर्वा चूषणं क्षारसंयुतम् ।
पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रिकापत्थयोः ॥

षड्यादिवयं मधुना । तद्वत् पिप्प-
लीपौष्करमूलम् । तद्वत् गैरिकादित्रयम् ।
कपित्थफलजो रसो मधुनैव । धात्र्यादिकं
कपित्थरसेन । पथ्यादिकं घृतक्षौद्रेण ।
ऊषणं मरिचम् । पिप्पल्यादिकं घृतक्षौद्रे-
ण क्षारसंयुतं चूषणं घृतादिभिः ॥

सितोपलात्तामलकीद्राक्षागोश्वशकृद्रसम् ।
कोललाजमधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥
गुडतैलनिशाद्राक्षकणारास्त्रोषणानि वा ।
पिबेद्रसाम्बुमद्याद्यैर्लेहैषधरजांसि वा ॥

सितोपलादिरर्धश्लोकेन एको लेहः ।
कोलादिना द्वितीयः । यैश्चौषधैरनन्तरं ले-
हा उक्तास्तान्येव द्रव्याणि तैरेव संयोगैश्चूर्णि-
तानि दोषाद्यपेक्षया मांसरसादीनामन्यतमेन
पिबेत् ॥

जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगोलाद्वयपौष्करम् ।
चण्डातामलकीलोहभार्जीनागरवालकम् ॥
कर्कटाख्याषीकृष्णानागकेसरचोरकम् ।
उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।
पार्श्वरुज्वरकासघ्नं हिध्माश्वासहरं परम् ।

जीवन्ती चोरकः शृङ्गी पौष्करं सुरसः पडी ॥
पिप्पलीरविद्वङ्गारुशुटीहिद्वरलदेतसु ॥
एलातामलकीभार्जीदृक्षागलं चेति चूर्णितम् ॥
रसेन मातुलुङ्गस्य मद्येन हविषाथवा ।
लीहं प्रयुक्तमन्ने वा केवलं चोपयोजितम् ॥
हिध्माश्वासविबन्धार्शकासहरपार्श्वशूलनुत् ।
षडीतामलकीभार्जीचण्डावालकपौष्करम् ॥
शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परम् ।

जीवन्त्यादिकं चूर्णं यथाकामं यथेच्छ-
माहारपानादिना पानलेहादिना च । द्विती-
यस्य जीवन्त्याद्यस्य रसेन मातुलुङ्गस्येत्याद्युप-
योगविधानम् । षड्यादि सुबोधम् ॥

तुल्यं गुलं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ॥
लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं शृङ्गनकस्य वा ।
चन्दनाद्वा रसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावनम् ॥
सशर्करां पिप्पलीं वा मधुकं वा मधुद्रवम् ।
स्तन्येन मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥
ससैन्धवं घृताच्छं वा सिद्धं स्तन्येन वा घृतम्
कल्कितैर्मधुरद्रव्यैस्तत् पिबेन्नावयेत वा ॥
सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासात् ससितं मधु
तद्वत् पयस्तथासिद्धमधोभागौषधैर्घृतम् ॥

तुल्यमित्यादि सुबोधम् । लशुनमू-
लादीनि नावनानि नारीक्षीरेण । चन्दना-
द्रस एव । अलक्तकरसेन मक्षिकाविष्टां ना-
वयेदिति संबन्धः । अथवा तामपि स्त-
न्येन । घृताच्छं घृतमण्डम् । स्तन्येन
सह घृतं मधुरस्कन्धकल्केन ससितं मधु प-

यो हितं पाननखयोः । व्यत्यासात् पर्या-
येण । शीतं दत्वोष्णं दीयते पुनः शीतं पु-
नरुष्णम् । अधोभागैषधानि विरेचनानि ॥

कणासौवर्चलक्षारवयस्थाहिङ्गुचोरकैः ।
सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥
तत् पिबेज्जीवनीयैर्वा लिङ्गात् समधु साधितम्

मस्तुदशमूलकाथयोर्मिश्रितयोर्घृताच्चतु -
र्गुणत्वम् । कणादीनां परिभाषया कल्कः ।
वयस्था आमलकम् । कायस्था हरीतकी ।
जीवनीयैर्वा साधितं घृतं समधु लिङ्गात् ॥

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥
पूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शटी ।
पटुद्वयं तामलकी जीवन्ती विल्वपेशिका ॥
वचापत्रं च तालीसं कर्षांशैस्तैर्विपाचयेत् ।
हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥
श्वासानिलार्शोग्रहणीहिङ्माहृत्पार्श्ववेदनाः ।

तेजोवत्यादीनां पादः पलं कर्षचतुर्भा-
गयुतम् । * जलं घृतसमं देयम् ॥

* जलं घृतसममित्यत्र व्याख्यानमेव प्रमाणम् । च-
रकपांस्तु ‘‘ हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत्तोये चतुर्गुणे’’ इति ॥

सिद्धं वा पुरमज्जिष्ठाक्षसर्जरसैः पिबेत् ।
सपञ्चकमनोहलैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ।

पुरादीनां पिचून्मितैरित्यनेन संबन्धः ।
पिचुरक्षः ॥

वत्सकादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥
सपञ्चलवणं सर्पिः श्वासकासानपोहति ।

प्रथमो गणो विदार्यादिस्तत्काथः स्ने-
हाच्चतुर्गुणः वत्सकादिगणः कल्कः पञ्च-
लवणानि सिद्धे ॥

हिंसाविलङ्गपूतीकत्रिकटुत्रिफलाग्रिकैः ।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थं पाचयेत् सलिलाढके ।
क्षीरप्रस्थद्वयोपेतं तत् कासश्वासपीनसान् ॥
अर्शास्यरोचकं गुल्मं क्षयं हिङ्मां च नाशयेत्

हिंसादीनि कोलमात्राणि । हिंसा मां-
सी । पूतीकं करञ्जम् ॥ कोलमर्धकर्षः ॥

सैन्धवार्धाशुक्तं वा पुराणं पाययेद्घृतम् ।
धान्वन्तरं वृषघृतं दाधिकं त्र्यूषणादि वा ॥
शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ।
हर्षेण्योच्छ्वासरोधाश्च हितं कीटैश्च दंशनम् ॥
यत् किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम्
तत् सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥

केवलं पुराणं सर्पिः सैन्धवस्यार्धभा-
गेन युक्तम् । धान्वन्तरं प्रमेहोक्तम् । वृष-
घृतं रक्तपित्तोक्तम् । दाधिकं गुल्मोक्तम् ।
त्र्यूषणादि च छर्द्यायुक्तम् । शीताम्बुसेका-
दिकं हितम् । कीटैश्च दंशनं भक्षणं वात-
वेगविधाताय । सुबोधम् । प्रायोग्रहणम-
शेषविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

वातकृद्वा कफहरं कफकृद्वा निलापहम् ॥

कार्यनैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम्

हिध्माश्वासयोर्वातकफात्मकत्वात् वात-
कफयोश्चावार्यावारकभावेन स्थितेः कदाचिद्वा-
तकृत् कर्म कफापहं कार्यम् । येनावारकः
कफो नश्यत्यनावरणात् प्रतिहतज्वश्च वायुवृ-
द्धः स्वमार्गं गृह्णाति । कदाचित्तु कफ-
कृद्वातहरं येन कफो लीनत्वं परित्यजति वा-
युश्च चण्डवेगः शमं यात्येवमनेकान्तिकं हितं
न त्वेकरूपतया । सर्वत्र चानिलापहं कर्म
प्रायः श्रेयः द्वयोरतिशयेन प्रशस्यम् ॥

सर्वेषां बृंहणे हृल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥
नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशो शक्यश्च कर्शने ।
शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ॥
कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योन्यभेषजैः ।

इति श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥

तांश्च हिध्माश्वासान् शमनैर्बृंहणैश्च क-
र्मैभिरुपाचरेत् न कर्शनेन । यतः सर्वेषां
हिध्माश्वासानां बृंहणे क्रियमाणेऽल्पोपायो भ-
वेन्न सद्योऽपि भवेत् सोऽपि चिकित्सितुं शक्यो
भवेत् । शमने पुनरपाय एव न भवेत् । कर्शने तु
भृशमपायो भवेत् । चिकित्सितुमशक्यो भवेत् ।
भूयिष्ठं बाहुल्येन कासादींश्च परस्परेणोपच-
रेत् । यदेकस्यौषधं तच्छेषाणां चतुर्णाम-
पीत्यर्थः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽन्यायः ।

क्रमप्राप्तं राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्या-
तुमध्यायारम्भः ॥

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं नामा-
ध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरा-
त्रेयादयो महर्षयः ॥

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम् ।
ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात् सस्नेहं यन्न कर्शनम्
पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥
वमेद्विरेचनं दद्यात्त्रिवृच्छयामानृपद्रुमान् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥
द्राक्षाविदारीकाभर्म्यमांसानां वा रसैर्धृतान्

बलिन इत्यादि सुबोधम् । ऊर्ध्वमिति
वमनेन । अध इति विरेचनेन । पयसे-
त्यादिना वमेदिति संबध्यते । क्षीरेण वा म-
धुरेण मांसरसेन वा फलयुक्तेन । त्रिवृता-
दीन् पृथग्भूतान् शर्करादीनामन्यतमेन सह
विरेचनं दद्यात् । तर्पणं सक्तवः । अथवा
त्रिवृतादीन् द्राक्षादीनामन्यतमस्य रसेन यु-
तान् ॥

शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं बृंहणदीपनम् ।
हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥

शालिषट्कगोधूमयवमुद्रं समास्थितम् ।
 लघुमच्युतवीर्यं च सुजरं बलकृच्च यत् ॥
 आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित्
 काकोलूकवृकट्टीपिगवाश्वनकुलोरगम् ।
 मृध्रभासम्बरोष्ट्रं च हितं छद्योपसंहितम् ।
 ज्ञातं जुगुप्सितं तादृि छर्दिषे न बलौजसे ॥

शुद्धकोष्ठस्थेत्यादि सुबोधम् । समा-
 स्थितं संवत्सरोपितम् । काकादिकं छद्योप-
 संहितम् । तथा चरकः । काकांस्तित्ति-
 रिशब्देन मत्स्यशब्देन चोरगान् । दद्यान्म-
 त्स्यान्त्रशब्देन पृथग्गण्डूपदानपीलेवमादि ।
 ज्ञातमित्यादि छद्योपसंहितत्वे हेतुः ॥

मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।
 वेशवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः
 भृष्टाः सर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।
 रसिका मृदवः स्निग्धाः पटुद्रव्याभिसंस्कृताः
 हितामौद्गककौलत्थास्तद्व्यूषाश्च साधिताः ।
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥
 सडाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
 तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥

मृगाद्याः मृगविष्किरप्रतुदविलेशयाः ।
 शेषाः प्रसहादयः । वेशवारीकृता इत्यादि स-
 र्वेषां विशेषणम् । रसिकादयः सर्वे आहा-
 रप्रकाराः । रसिका रसवन्तो भृष्टा भर्जि-
 ताः । सपिप्पलीकादि सुबोधम् ॥

कोलडाडिमनिर्यासपिष्ट्यास्थिविहीनया ।

द्राक्षया स्वच्छधान्याम्बुप्लुतालोळितकल्कया
 कार्यः सौवर्चलव्योष पत्रैलादीप्यकान्वितः ।
 समाक्षिकः सकर्पूरः सलवङ्कः सकेसरः ।
 चन्द्रकान्तो यथार्थाख्यः शोषहायिरुचिप्रदः ।
 शुक्ता*म्लधात्रीस्वरसैर्द्राक्षायाः कल्कितं पलम्
 गुळषट्पलसंयुक्तं युक्तं श्लक्ष्णैश्च कार्पिकैः ।
 वृक्षाम्लधान्यद्रामिळीराजिकाडाडिमोपणैः ॥
 पलेन नागपुष्पस्य किञ्चित् सौवर्चलेन च ।
 ससेव्यपत्रत्वक्तोयः सुरसारसमूर्छितः ।
 भूरिभूस्तृणकोरागः कण्ठ्योरुच्यः समाक्षिकः
 पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनम् ॥
 पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ।
 सिद्धं वा पञ्चमूलेन तामलकयाथवा जलम् ॥
 पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ।
 कल्पयेच्चानुकूलोस्य तेनान्नं शुचियत्रवान् ॥

* शुक्ताम्लधात्रीस्वरसेरिति पाठः ॥

स्वच्छधान्याम्लेनाप्लुत आलोळितश्च
 कल्को यस्या द्राक्षायास्तथा चन्द्रकान्तो ना-
 म । द्राक्षारागः सुबोधः । पञ्चमूलेन ता-
 मलक्या वा सिद्धं जलं पिबेत् । तेनेति ।
 पञ्चमूलाद्यम्भसा ॥

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥
 बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ।
 सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥
 जावन्ती मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 पुष्कराह्वं षडीं कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ।
 नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परम् ॥
 दुरालभां गोक्षुरकं चतस्रः पर्णिनीर्बलाम् ।
 भागान् पलोन्मितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च
 पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
 पूते तस्मिन् घृतमस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥
 गर्भं दत्त्वा षडीकृष्णभूनिम्बोत्पलशारिबाः ।
 त्रायन्तीं पौष्करं मूलं सहपत्रफलां फलम् ॥
 कुटजाच्च जयेत्तद्वि शिरःपार्श्वसवेदनाम् ।
 तृष्णां छर्दिमतीसारं कासदाहभ्रमज्वरान् ॥

दशमूलेन पयसा मांसरसेन च ब-
 लागर्भं घृतम् । अथवा कव्यादानां मांस-
 रसेन । सर्पिषो दशगुणेन च पयसा सि-
 द्धं घृतं सक्षौद्रं योज्यम् जीवन्त्याद्ये जलं
 स्नेहसमम् * । दशगुणं तोयं दुरालभादि-
 भ्यः । उत्पलशारिबा कृष्णमूलशारिबा ।
 सहपत्रफला तामलकी । कुटजात् फलमि-
 न्द्रयवः ॥

* स्नेहाच्चतुर्गुणं जलमित्यरुणदत्तः ॥

घृतं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरुषकैः ।
 सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥
 दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत् परं स्वरबोधनम् ॥
 शिरःपार्श्वसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियात् घृतम् ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतदध्मणः सप्तकं बलम् ॥
 पञ्चकोलयवक्षारषट्पलेन पचेत् घृतम् ।
 प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्विशोधनम् ॥

गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपाण्डुपित्तान् ।
 कासश्वासान्नसदनश्वयथूर्वानिलान् जयेत् ॥

खर्जूरदिभिर्जलेन च पक्वे घृते पि-
 प्लयाश्चूर्णो योज्यः । नवं सर्पिर्नवनीतम् ।
 पञ्च पञ्चमूलान्याद्यानि क्षीरकथने । ततः
 क्षीरादजातादेव घृतं नवनीतं ग्राह्यम् ।
 तत् घृतं पञ्चपञ्चमूलकाथे स्नेहाच्चतुर्गुणे वि-
 पाच्यम् । काथान् क्षीरं चतुर्गुणम् । स-
 प्तकं बलं कण्ठोर्ध्वंसादिसन्तोषद्रवकृतम् । ष-
 ट्पलेन प्रत्येकं द्रव्यपलिकम् । जलेन वि-
 ना द्रव्याणां रसो न निर्यातीति स्मर्तव्यम् ।
 अन्ये तु प्रतिपदपाठितत्वाद्द्रवस्य क्षीरस्य ज-
 लं नैवेच्छन्ति ॥

रास्नाबलागोक्षुरकस्थिरावर्षाशुवारिणे ।
 जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद्यूतम् ॥
 अश्वगन्धाशृतात् क्षीरात् घृतं च ससितापयः

रास्नादीनां काथे जीवन्तीपिप्पलीग-
 र्भम् । गर्भं कल्कः । अश्वगन्धाशृतात् क्षी-
 रात् प्रेमथ्य गृहीतं घृतं शर्कराक्षीरसंयु-
 तं शोषजित् ॥

साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥
 तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 साधयेत् सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥
 मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पार्श्वशूलजित् ॥

साधारणानि मांसानि विलेश्यप्रसहा-

नाम् । तेनेति द्रोणद्वयपरामर्शः । मांस-
रसेन वा भोज्येषु प्रयुक्तम् ॥

यष्टीबलागुच्छ्यल्पपञ्चमूलतुलां पचेत् ।
शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेत् घृतात् ॥
धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्भणे ।
सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ।
ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितम् ।

शूर्पे द्रोणद्वयं चतुर्विंशत्याधिकं सहस्र-
पलं जलस्य । पात्रमाढकमष्टाविंशत्याधिकं
शतम् । अर्मणो द्रोणः । पञ्चशतानि द्वा-
दशाधिकानि क्षीरस्य । जीवनीयानि स्ने-
हाच्चतुर्थांशेन ।

मूर्वाहरिद्राखदिरकाथं सर्पिः शकृद्रसम् ।
गोगजाजाविहयजं पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ।
स्वादुस्कन्धं त्रिकटुकं कल्कितं देवदारु च ॥
पचेत्तच्चाशु शोषघ्नं तद्वद्वाशावरीघृतम् ।

दशद्रवाः देव्याः काथः हरिद्रायाः
खदिरस्य च घृतं गोः शकृद्रसः गजस्य अ-
जस्य अवेर्हयस्य च तथा क्षीरम् । क-
ल्को घृताच्चतुर्थांशः । वाशावरीभ्यां वाशाश-
तावरीभ्याम् ॥

द्विपञ्चमूलवरणयवविल्वपुनर्नवाः ॥
करञ्जबोळस्थविरकुलत्थवदराशिकाः ।
भल्लातकं च तत्काथे षड्गुणे साधयेत् घृतम्
गर्भं दत्वा स्नुहीक्षीरं शुकाख्याचव्यसैन्धवम्
हरीतकीं च तच्छोषशोफमेहोदरापहम् ॥

द्वे पञ्चमूले आद्ये । बोळस्थविरं
बोळवृक्षः । कुलहलोऽलम्बुसोभूकदम्बकः ।
कुटकदेशे मुण्डिकेति प्रसिद्धः । तत्कथः
परिभाषया घृतात् षट्गुणः । शुकाख्या
शुक्लाख्या ॥

यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्रामधुनान्विताम्
सिद्धानां सर्पिषामेषां दद्यादन्नेन वा सह ।

एषां सर्पिषां यवाग्वादिना प्रयोगः ।
सिद्धानां निःसंशयानां व्याध्युपशमे ॥

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ॥
सारानरिष्टगायत्रीसालबीजकसंभवान् ।
भल्लातकं विळङ्गं च पृथगष्टपलोन्मितम् ॥
सालिले षोडशगुणे षोडशांशस्थितं पचेत् ।
पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन् पलान् षट्
तवक्षीर्याः क्षिपोत्त्रिंशत् सिताया द्विगुणं मधु ।
घृतात्त्रिजातात्त्रिपलं ततो लीढं खजाहतम् ॥
पयोनुपानं तत् प्राहणे रसायनमयन्त्रणम् ।
मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हन्ति चाचिरात्
मेहगुल्मक्षयव्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ।
ये च सर्पिर्गुळाः प्रोक्ताः क्षतेयोज्याः क्षयेऽपि ते

एलादिको लेहः सुबोधः । घृताद्द्वि-
गुणं मधु । ये क्षते उरःक्षते प्रोक्ताः ते
सर्पिर्गुळाः क्षयेऽपि राजयक्ष्माणे च योज्याः ॥

स्वर्जरपिप्पलीद्राक्षापथ्यामृङ्गीदुरालभाः ।
त्रिफलापिप्पलीमुस्तामृङ्गाटगुळशर्कराः ॥
वीराषडीपुष्कराख्यासुरसाशर्करागुडः ।

नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः
विळङ्गसारश्चविकाच्यूषणं च विचूर्णितम् ॥
अर्धश्लोकैः स्मृता लेहाः पञ्चैते मधुसर्पिषा ।
स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥

खर्जूरत्रिफलावीरानागरविळङ्गादिभिः -
पञ्चभिरर्धश्लोकैः पञ्च क्षौद्रसर्पिषा लेहाः ॥

त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ।
चूर्णिता भक्षयेल्लिङ्गात् पूर्ववद्वा तथागुणाः ॥
तिलमाषाश्वगन्धावामाक्षिकाजघृतद्रुताः ।
पूर्वोक्तेष्वेव रोगेषु वातप्रायेषु पूजिताः ॥

त्वचो द्विगुणाः एलास्ताभ्यः पिप्प-
ल्यः ताभ्यस्तुकाक्षीरी तस्याः शर्करेति क्र-
मार्थः । एकद्वित्रचतुरष्टषोडशांशा इत्यर्थः ।
तिलादिकं सुबोधम् ॥

स्वरसादचिकित्सितम् ।

विशेषात् स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत्
तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥
कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।
साधितं कासजित् स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्फलैः ॥
हंसपाद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ।
सुखोदकानुपानं च ससर्पिष्कं गुळौदनम् ॥
अशनीयात् पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदंचयोजयेत्

यत्किञ्चिद्राजयक्ष्मण्युक्तं तदेकादशस्व-
पि रोगेषु चिकित्सितं सामान्येनोक्तमेव य-

त अत उच्यते । विशेषादित्यादि । सुबो-
धम् । [नि]रुजाकरस्वार्तगळो हिन्तालो
भीषणाह्वयः । आर्द्राणि बदरीपत्राणि पि-
ष्टानि कल्को भवति । मधुकादिभिः पक्वं
तैलं वा नावने शस्तमिति सुखोदकानुपानं
ससर्पिष्कं च ॥

पित्तोद्भवे पिबेत् सर्पिः शृतशीतपयोनुपः ॥
क्षीरिवृक्षाङ्कुरकाथकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ।
अशनीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥
बलाविदारगन्धाभ्यां विदार्यामधुकेन च ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्निस्त्रं स्वर्यमनुत्तमम् ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
साधितं क्षीरसर्पिश्च तत् स्वर्यं नावनं परम् ॥
लिङ्गान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृतान्वितम् ।
वरीं बलां पयस्यां वा काकोलीमधुके तथा ॥
एवमस्यानुपशमे ललाटे व्यधयेत् सिराम् ।

पित्तोद्भव इति स्वरसादे क्षीरिवृक्षा-
ङ्कुरकाथकल्कसिद्धं समाक्षिकं च सर्पिः
शृतशीतपयोनुपः पिबेदिति संबन्धः । सु-
बोधम् क्षीरसर्पिर्जातात् क्षीरात् कृतम् ।
अस्येति स्वरसादस्य ॥

पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफजे रुक्षभोजनः ॥
कट्फलामलकव्योषं लिङ्गात्तैलमधुप्लुतम् ।
व्योषक्षाराग्निचविकाभाङ्गीपथ्यामधूनि वा ॥
यवैर्यवागूं यमके कणाधारीकृतां पिबेत् ।
भुक्त्वाद्यात्पिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत्

कफजे स्वरसादे कटूति सरिचादीनि
रूक्षभोजनः सन् मूत्रेण पिबेत् । व्योषा-
दीनि वा लिङ्गान् यमकं घृततैले । भुक्त्वे-
ति भोजनान्ते ॥

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
पिबेत् पानांसि यस्योच्चैर्वदतो विहतः स्वरः ॥

यस्योच्चैर्भाषमाणस्य स्वरो विहतः स
शर्करादिमिश्राणि पयांसि पिबेत् ॥

अरोचकचिकित्सितम् ।

विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।
बहिरन्तर्मृजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥
द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ।
कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायैगिकं पिबेत् ॥
तालीसपत्रवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।
शशाङ्ककिरणाख्याश्च भक्षया रुचिकराः परम्

विचित्रैत्यादिनारोचकचिकित्सा । अ-
पथ्यमपि प्रियं हितैर्मिश्रितं हितम् । ब-
हिर्मृजा स्नानादिना । अन्तर्मृजा वमनवि-
रेचनेन । चित्तनिर्वाणमातुक्लयेनाभिलाषनि-
र्वर्तनम् । द्वौ कालौ प्रातर्भुक्त्वा च । मुख-
धावनाः कषाया मुखरोगेषु वक्ष्यन्ते ॥

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।
हरेणुकृष्णाकृमिजिद्राक्षसैन्धवनागरात् ॥
एलाभाङ्गयिवक्षारहिङ्गुयुक्तादघृतेन वा ।
छर्दयेद्वा वचाम्भोभिः पित्ताच्च गुळवारिभिः ॥
लिङ्गान्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।

कफाद्वेन्निम्बजलैर्दण्ड्यकारग्वधोदकम् ॥
पानं समध्वरिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवाः ।
पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥
त्रिकटुतिफलारातीयवक्षारं मधुप्लुतम् ।
प्रातराहारकाले च युञ्जीत मुखधावनम् ॥

हरेण्वादिकाद्विङ्ग्वन्ताच्चूर्णं प्रसन्नया
वा घृतेन वा वातजेऽरोचके पिबेत् । पित्ता-
दरोचक इति संबन्धः । गुळवारिभिश्छर्दये-
दिति संबध्यते । लवणोत्तमं सैन्धवम् ।
कफात् सुबोधम् । समधुदीप्यकारग्वधोदकं
पानम् । मधु मार्द्विकम् । माधवं मा-
क्षिकमद्यम् । पूर्वोक्तं हरेणुकृष्णादि । शि-
कट्वादि मुखधावनम् ॥

विळं सौवर्चलं कुष्ठमजाजीमरिचं सिता ।
धात्र्येलापन्नकोशीरपिपलीचन्दनोत्पलम् ॥
लोध्रं तेजोवतीपथ्यायवक्षारं कटुतयम् ।
आर्द्रडाडिमनिर्यासः साजाजीसितशर्करः ॥
सतैलमाक्षिकायुक्ताश्चत्वारः कबळग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥
कारव्यजाजीमरिचद्राक्षाम्लडाडिमम् ।
सौवर्चलगुळक्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥

विडादिभिश्चतुर्भिरर्धश्लोकैश्चत्वारः क-
बळग्रहाः सर्वे सतैलमाक्षिकाश्चत्वारोऽरोच-
कान् क्रमेण हन्युः । विडादिकं वाते ।
धात्र्यादिकं पित्ते । लोध्रादिकं कफे ।
डाडिमनिर्यासेन सन्निपाते । कारव्यादि-
कं सुबोधम् ॥

एलात्वङ्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।
 भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥
 प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगळामयान् ।
 यवानीतिन्त्रिणीकाम्लवेतसौषधडाडिमम् ॥
 कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुष्पलम्
 धान्यसौवर्चलाजजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम् ॥
 पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।
 चूर्णमेतत् परं रुच्यं हृद्यं ग्राहि हिनस्ति च ॥
 विबन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहाशोप्रहणीगदान् ।

एलादिकं क्रमात् भागवृद्धम् । तेन
 यत्रैलानां कर्षः तत्र त्वचो द्वौ कर्षौ ।
 नागकेशरस्य त्रयः । मरिचस्य चत्वारः ।
 पिप्पलीनां पञ्च । शुण्ठ्याः षडिति । स-
 र्वेषां समा शर्करा पञ्च पलानि सकर्षा-
 णि । यवान्यादिके पिप्पलीनां मरिचस्य
 च फलानि संख्यया ॥

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
 यथोत्तरं भागवृद्धास्त्वगेले चार्धभागिके ॥
 तद्रुच्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ।
 कासश्वासारुचिच्छर्दिष्टाहृत्पार्श्वशूलजित् ॥
 पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।
 तालीसपत्रचविकामारिचानां पलं पलम् ॥
 कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम् ।
 चतुर्जातमुशीरं च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
 तत्र त्रिंशत् पलं दत्वा कथितादमलाद्गुलात्
 कुर्वीत मोदकानक्षसंमितांस्तेऽपि तद्गुणाः ॥

तालीसादयः यथोत्तरं भागवृद्धाः ।
 यो यस्मादुत्तरः स तस्मात् भागेन वृद्धः ।
 तेन तालीसं कर्षं द्वौ कर्षौ मरिचस्य ।
 त्रयः शुण्ठ्याः । चत्वारः पिप्पलीनाम् । त्व-
 गेले प्रत्येकं भागार्धमाने । भागश्च नियामकस्ता-
 लीसस्य तेन त्वचोऽर्धकर्षः तद्वदेलानाम् ।
 कणाभ्योऽष्टगुणा शर्करा द्वाविंशत् कर्षाः ।
 तालीसमोदकः सुबोधः । तदिति तालीस-
 चूर्णस्य परामर्शः ॥

प्रसेकचिकित्सितम् ।

अर्कामृताक्षारजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।
 प्रसेकेकल्पितान्सक्तून्भक्ष्यांश्चाद्याद्बलीवमेत्
 कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जाङ्गलं पलम् ।
 शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघूश्चणकादिरसानुपः ॥
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
 कफप्रसेकं तं विद्यात् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥

अर्केत्यदिप्रसेकचिकित्सा । अर्कस्या-
 मृतायाश्च क्षारजल एकां निशां यवानां वा-
 सो द्वितीयेऽह्नि तैः सक्तवो भक्ष्या नाना-
 विधाः । यस्तु बली स कटुभिस्तिक्तै-
 श्चौषधैर्वमेत् । सुबोधम् । तमिति वात-
 हेतुकम् ॥

पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ।
 विशेषात्पीनसेऽभ्यङ्गान् स्नेहान् स्वेदांश्च
 शीलयेत् ॥
 स्निग्धानुत्कारिकापिण्डैः शिरःपार्श्वगळादिषु

लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ।

इममिति प्रसेकोक्तम् । सुबोधम् ।
रसान् मांसरसान् लवणादिगुणान् उपसंहि-
ताः साहिताः ॥

शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु यथादोषविधिं चरेत् ।
औदकानूपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥
शस्यन्ते सचतुस्नेहाः शिरःपार्श्वसशूलिनाम्
लेपश्च नतयः श्याहशमाह्वाकुष्ठचन्दनैः ॥

शिरःशूलादिषु य एव दोषोधिकः त-
मेव प्रतिकुर्यात् । औदकानां पृथग्ग्रहणं प्रा-
धान्यात् । उपनाहः पिण्डबन्धः । नतादि-
भिश्चन्दनान्तैर्लेपः ॥

बलारास्नातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलगुत्पलम् ।
पलङ्कषादेवदारु चन्दनं मधुकं घृतम् ॥
कृष्णगन्धा बला वीरा विदारि सपुनर्नवा ।
अभीरुयष्टीमधुकंपयस्याकर्तृणं घृतम् ॥
इत्यर्धयोगैश्चत्वारः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
शस्ताः संसृष्टदोषाणां—

बलादिभिरधश्लोकैश्चत्वारः प्रदेहाः सं-
सर्गे विकल्प्य यथादोषं योज्याः ॥

—शिरःपार्श्वसशूलिनाम् ॥

नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यङ्गयोगिनी वास्तिकर्म तथापरम् ॥
शृङ्गाद्यैर्वा यथादोषं दृष्टमेषां हरेदसृक् ।
प्रदेहः सघृतैश्चैष्टः पञ्चकोशरिचन्दनैः ॥

दूर्वामधुकर्मोञ्जिष्ठाकेसरैर्वा घृताप्लुतैः ।
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥
अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ।

तथा शिरःप्रभृतिशूलेषु नावनादिकमि-
ष्यते । अथवैषां शूलिनां शृङ्गाद्यैर्दृष्टमसृ-
ग्घरेत् । वातेऽधिके शृङ्गेण । पित्तेऽधिके
जलौकाभिः । कफे तुम्बेनेति यथादोषार्थः ।
पद्मकादिभिः सघृतैर्लेपः । तथा दूर्वादिभिः ।
शतधौतमनेकशो विलाय्य शीतजलैः स्नानी-
कृतम् । क्षीरेण केवलेन सेको मधुकाम्बुना वा ॥

प्रायेणोपहताभित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ॥
तस्यतिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।
सनागरानिन्द्रियवान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
जीर्णेषु तेषु पेयां च चार्ङ्गेरीतक्रडादिभैः ।
पाठानिम्बयवानीनां चूर्णं तक्रेण वा पिबेत् ॥
सुरयावाप्लुतां पाठां सनागरदुरालभाम् ।
जम्ब्वाम्रविल्वमध्यं वा सकपित्थं सनागरम् ॥
पेयामण्डेन—

सर्वराजयक्ष्मी सपिच्छं प्रायेणातिसार्यते
उपहताभित्वाद्धेतोरतिसारविहितं ग्रहणीविहित-
ञ्च तत्र दोषाद्यपेक्षयौषधं हितम् । सुबोधम् ।
पाठादीनां त्रयाणां सुरया पानम् । जम्बूमध्या-
दिकं पेयामण्डेन ॥

—योगैश्च पाठाद्यैः कारयेत् त्रिभिः ॥
समूप्यधान्यान् सस्नेहान् साम्लान् सलवणान्
खलान्

वेतसार्जुनजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयोः ॥
 श्रीपर्ण्या मातुलङ्गस्य धातक्या डाडिमस्य च
 चार्ङ्गेर्या मदयन्त्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवैः ॥
 कालविद्धुगिकायाश्च चुक्रिकायाश्च योजयेत्
 खलान्दाधिसरोपेतान्ससर्पिष्कान्सडाडिमान्
 रोचनान् दीपनान् दद्यादतीसारहरान् परम्

पाठाद्यास्त्रयो यांगा अनन्तरोक्ताः ।
 पाठानिम्बादिकः पाठानागरादिको जम्बूम-
 ध्यादिकश्च । एषां जलेन सस्नेहान् ससू-
 प्यधान्यान् खलान् कारयेत् । खलः फ-
 लयूषः । वेतसेत्यादीनां षष्ठ्यन्तानां पल्लवैः
 खलान्योजयेत् । सर्वखलेषु च दधिसा-
 रिकत्वम् ॥

पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥
 सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ।

अस्य च राजयक्ष्मिणः शुष्यतः सतः
 पुरीषं यत्नतः क्षयाद्रक्षेत् । यतः सर्वस्या-
 पि देहे यत् बलं तद्धातुहेतुकं भवति ।
 राजयक्ष्मिणः पुनः क्षीणसकलधातुत्वात् वि-
 ड्बलमेव बलं तस्य नरस्य विडेव बलमित्य-
 र्थः । अतस्तं रक्षेत् ॥

ज्वरादिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयम् ॥
 बहामयसमूहो हि यक्ष्मातः सोऽतिदुःसहः ।

ज्वरादिषु विकारेषु च राजयक्ष्मव-
 तः स्वं स्वं चिकित्सितं कुर्वीत यथामयं आ-

मयापेक्षया । यक्ष्मा चातोऽतिदुःसहः यतो
 नानाहेत्वादिबहामयसमूहः ॥

अजां वा पर्युपासीत षण्मासानुद्वेजे वसन् ॥
 तत्पयोमूलविड्भृत्तिपरिषेकप्रघर्षणः ।
 ताभिः परिवृतः स्वप्यात्तच्छक्रेणसङ्करे ॥
 एतद्रसायनं श्रेष्ठं रोगराजस्य नाशनम् ।
 अजाशकृद्रसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं घृतम् ॥
 सपञ्चपटु पञ्चाजं क्षयी क्षीरानुपः पिबेत् ।
 मांसमेवाश्रतो युक्त्या मार्द्विकं पिबतोऽनु च
 अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ।
 सुरां समण्डां मार्द्विकमरिष्टान् शीथुमाधवान् ॥
 यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।
 स्तोतोविवन्धमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये च तत् ॥

उद्वेजं वने लतावेशम् । तदित्यजा-
 परामर्शः । रेणुश्चूर्णम् । पञ्चाजं घृतम-
 प्याजमेव । अजाशकृद्रसादीनि च मिश्री-
 कृतानि स्नेहसमानि । पञ्चपटु स्तोकमात्रं
 सुबोधम् । तदित्यनन्तरोक्तं कर्म ॥

स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 उत्तीर्णं मिश्रकस्नेहैः पुनरक्तं सुखैः करैः ॥
 मृदूनीयात् सुखमासीनं सुखं चोद्वर्तयेत् परम्

कोष्ठः काष्ठादिमयः स्नेहाद्याधारः
 उत्तीर्णमवगाहात् फललाभे सति । पुनर-
 भ्यक्तं सुखं चासीनं सुखैः करैः मृदूनीयात् ॥
 जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाप ।

अश्वगन्धामपामार्गं तकारिं मधुकं बलाम् ॥
विदारिं सर्षपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ।
माषांस्तिलांश्च किष्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥
यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।
एतदुद्धर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥

जीवन्यादिकं सर्वमेकीकृत्य चूर्णयेत्
ततश्चूर्णात् त्रिगुणो यवचूर्णः । एतदधिमा-
क्षिकाभ्यामुद्धर्तनम् ॥

गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ।
स्नायाद्दुतुसुखैस्तोयैर्जीविनीयोपसाधितैः ॥

स चोद्धर्तितो गौरसर्षपकल्कादिभिः स्ना-
यात् । स्नानीयानि स्नानेषूक्तान्यौषधानि ।
ओषधयः सर्वौषधयः । ऋतुसुखानि जला-
नि शीतोष्णविशेषेण ॥

गन्धमाल्यादिकां भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत्
सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतीः ।
वस्तयः क्षीरसर्पाणि मद्यं मांसं सुशीलता ॥
दैवव्यपाश्रयं तद्वदथर्वोक्तं च पूजितम् ।
इष्ट्या यया च चन्द्रस्य रजयक्ष्मा पुरा जितः
पुरोहितः प्रयुञ्जीत वेदोक्तां तां जितात्मनः

इति राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥

भूषा अलङ्करणम् । सुबोधम् । दैव-
व्यपाश्रयं तत्तन्मणिमन्त्रादिकम् । अथर्वो-

क्तमथर्वणदृष्टं शान्तिकादि । सुबोधम् । जि-
तात्मनो जितेन्द्रियस्येति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य छर्द्यादिकस्य चिकित्सा-
प्रदर्शनायाध्यायारम्भः ॥

अथातः छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं
व्याख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।
लङ्घनं प्रागृते वायोः—

सर्वासु छर्दिषु प्रथमं सर्वं लङ्घन-
मिष्यते । वायुप्रभवां छर्दिं वर्जयित्वा ।
यतः प्रायेण छर्दय आमाशये यो दोषाणा-
मुत्क्लेशः तत्प्रभवाः ॥

—वमनं तत्र योजयेत् ॥

बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।
ततो विरैकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥
क्षीरैर्वा सह स ह्यूर्ध्वं गतं दोषं नयत्यधः ।
शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥

वमनं तत्रेत्यादिनावस्थाविशेषेषु लङ्घ-
नविशेषा उच्यन्ते । तत इति वमने यो-
जिते । स हीति विरेकः । रुक्षदुर्बलस्य
तदेव शमनमेव । न तु बलिन उक्तं शो-
धनम् । बलवतस्तु सर्वम् ॥

परिशुष्कं प्रियं सात्त्विकमन्नं लघु च शस्यते ।
उपवासस्तथा यूषा रसाः काम्बलिकाः खळाः
शाकानि लेहा भोज्यानि रागषाडवपानकाः ।
भक्ष्याः शुष्काविचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणम्
गन्धाः सुगन्धयो गन्धफलपुष्पान्नपानजाः ॥
भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ।

परिशुष्कं द्रवरहितम् । रसादीनां ल-
क्षणं कृतान्न उक्तम् । घर्षणं येन चर्णेनाङ्गमुत्थृ-
ष्यते । गन्धाः सुगन्धयः सुरभय एव ग-
न्धोदिजाः । गन्धशब्देन गन्धद्रव्याण्युच्यन्ते ॥

हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।
किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥
व्योषत्रिलवणाढ्यं वासिद्धं वा डाडिमाम्बुना
सशुण्ठीदधिधान्येन पीतं तुल्याम्बु वा पयः
व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रसः
स्निग्धं च भोजनं शुण्ठीदधिडाडिमसाधितम् ।
कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।

वातजां छर्दिं ससैन्धवं सर्पिर्हन्ति ।
तद्वि सकासादिकां छर्दिं विशेषेण हन्ति ।
डाडिमकाथेन सशुण्ठ्यादिकेन सर्पिः । तु-
ल्याम्बु वा पयः पीतं मारुतजां छर्दिं ह-

न्ति । व्यक्तं प्रभूतं सैन्धवं सर्पिश्च यस्मि-
न्वैष्किरे रसे । कोष्णं सलवणञ्चेति भोज-
नविशेषणम् । अत्र च वातजायां छर्द्यां
स्नेहविरेचनं हितम् ॥

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ।
सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगम्
ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान् ।
पिबेन्मन्थं यवागूं वा लाजैः समधुशर्करैः ।
मुद्गजाङ्गलजैरद्याव्यञ्जनैः शालिषष्टिकम् ॥

पित्तजायां सुबोधम् । वृद्धं श्लेष्म-
स्थानाश्रितं स्वादुभिस्तिकैश्चौषधैः पित्तमूर्ध्वमे-
व हरेद्द्वामयेदेव न तु विरेचयेत् । यश्चैवं
विशुद्धः स तदहर्लाजैः समधुशर्करैर्मन्थं य-
वागूं वा पिबेत् सुबोधम् ॥

मृदुमृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।
मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम्
द्राक्षारसं रसश्चेक्षोर्गुक्च्यम्बु पयोऽपि वा ।

तप्तमृष्टोष्टैस्तापयित्वा शीतकृतम् । मु-
द्गादिभिर्वा सह निशां स्थितं सलिलं द्वि-
तीयेऽहि पेयम् ॥

जम्बवाभ्रपल्लवोशीरवटाश्वत्थाङ्कुरोद्भवः ।
काथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति
छर्दिं ज्वरमतीसारं मूर्छां तृष्णां च दुर्ज्याम्
धात्रीरसेन शीतं वा पिबेन्मुद्गदलाम्बु वा ॥
कोलमज्जासितालाजमक्षिकाविट्कणाञ्जनम् ।

कोलास्थिमज्जास्रोतोजलाजोत्पलरजांसि वा
लिङ्गात् क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा चदराणि वा
पिबेच्छीताम्बुना शालिखर्णगैरिकजं रजः ॥
पिष्टं वा चन्दनद्राक्षामांसीसेव्याम्बुगैरिकम् ।

जम्बवादिभिश्च क्वाथो वा शीतकषायो वा
पीतः छर्द्यादीन्निनियच्छति नाशयति । एकोऽपि
प्रयोगः क्षौद्रेण द्वितीयोऽपि । सुबोधम् । च-
न्दनादिकं पिष्टं शीताम्बुना पिबेत् ॥

शालितण्डुलतोयेन पिबेद्वा ससितामधु ॥
मधूकमधुकद्राक्षकमलामलकाम्बुदम् ।
सशारिवापरूषाक्षं मूर्वा वा माक्षिकान्विताम्
मधुकं सात्मगुप्तं वा शीतं धात्रीरसेन वा ।

मधूकादिकं ससितामधु शालितण्डुल-
प्रक्षालनाम्बुना । मूर्वायाः समाक्षिकः
प्रयोगः । मधुकं सात्मगुप्तं माक्षिकान्वितम् ।
शीतं चन्दनं धात्रीफलरसेन ॥

कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापिण्डीतसर्षपैः ।
युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ॥

निम्बादिरसयुक्तेन कोष्णतोयेन कफ-
जायां छर्द्यां वमेत् । दुर्बलस्योपवासो न
वमनम् ॥

आरग्वधादेर्निर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
त्रिफलाकणचव्याद्वा पेयां पत्रैः करञ्जैः ॥
मन्थान्यवैर्वा बहुशच्छर्दिघ्नौषधभावितैः ।
कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥

आरग्वधादेर्निर्यूहः कषायः सुशीतः ।
त्रिफलादिकानां निर्यूहः । करञ्जपत्रैः पेया
छर्दिघ्नान्यौषधानि । लाजाम्लवदरडाडिमय-
वषष्टिकमातुलुङ्गसेव्यानि । जम्बवाप्रपल्लवानि
च वमिनिग्रहणानि मृत्स्ना च । एषां काथेन
यवाः शुष्काः शुष्का भाव्यन्ते । तैः सक्तवः
क्रियन्ते आर्जकं कुठेरकम् । सूक्ष्मैः पत्रै-
र्भूस्तृणम् ॥

लीढं मनश्शिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।
स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत् ॥
समुत्तां मधुना शृङ्गीं कोलाम्लं वा सजाम्बवम्
तद्वद्विळङ्गत्रिफलाक्रमिघ्नपरिपेलवम् ॥
तद्वद्दुरालभां खादेत् कपित्थं त्र्यूषणेन वा ।
अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा शमम् ॥
क्रिमिजा क्रिमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः ।
यथास्वं परिशिष्टाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥

मनश्शिलादिकं कपित्थबीजपूरस्वरस-
माक्षिकैः । कोलाम्लं सजाम्बवं मधुना ।
तद्वदिति मधुना विळङ्गं त्रिफला चैकः प्र-
योगः । द्वितीयो विळङ्गपरिपेलवाभ्याम् ।
दुरालभां तद्वदिति मधुना । त्र्यूषणेन सह
कपित्थं खादेत् । सुबोधम् । परिशेषाः छ-
र्द्यस्तृष्णामदौहृदजास्ता यथास्वं वाताद्यौषधेन
च शमं यान्ति । तत्कृतास्तृष्णाछर्द्यादिकृता
आमया यथास्वमौषधैः शमं यान्ति ॥

त्वरमाणो ज्ञयेच्छर्दिं प्रसक्तामनुबन्धिनीम् ।

कोष्ठाश्रयमहामर्मपीडाकरतरा हि सा ॥

प्रसक्तां गृहीतानुबन्धां छर्दि त्वरमाणो जयेद्यतः सा छर्दिर्महामर्मणो हृदयस्य कोष्ठाश्रयत्वात् पीडाकरतरा भवति ॥

नचान्नेन विना कायस्तन्मयो वर्ततेऽपि च ।
धातुक्षयोऽतिवमथौ समीरणसमीरणात् ॥
नियतं जायते तस्माद्द्रुतं तत्र प्रयोजयेत् ।
प्रच्छर्दनातियोगोक्तं क्रमं स्तंभनबृंहणम् ॥
सर्पिर्गुडात्रसान् क्षीरं घृतं कल्याणजीवनम् ।
धान्वन्तरं त्र्युषणं वा दोषदेहानुरोधतः ॥

अन्नस्य च वमनात्तन्मयः कायो न च वर्तते । अपि चेति समुच्चये । सुबोधम् । तत्र वमथौ वमनातियोगोक्तं क्रमं द्रुतं शीघ्रं योजयेत् । सुबोधम् ॥

हृद्रोगचिकित्सितम् ।

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।
पिबेत् सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत्
तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथागुणम् ।

हृद्रोग इत्यादिना हृद्रोगचिकित्सा ।
वातजे मस्त्वादियुक्तं तैलं पिबेत् । तच्च गुल्मादिजिन् भवति । गोमूत्रेणाम्लेन च काशिकादिना सर्वैश्च लवणैः पक्वं पूर्वगुणम् । पृथक् स्नेहसमं कुर्यात् पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ॥

विल्वं रास्नां यवान् कोलं देवदारु पुनर्नवम् ॥
कुलत्थान् पञ्चमूलं च पक्त्वा तस्मिन् जले पचेत्

तैलं तन्नावने पाने वस्तौ च विनियोजयेत् ॥

विल्वादीनां काये तैलचतुर्गुणे सिद्धं तैलं हृद्रोगवतो नावनादिषु प्रयोजयेत् ॥

शुण्ठीवयस्थालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करैः ।
पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्मजिद्घृतम् ॥
सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशदन्विते ।
घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥
डाडिमं कृष्णलवणं हिङ्गुशुण्ठ्यम्लवेतसम् ।
अपतन्त्रकहृद्रोगश्वासघ्नं चूर्णमुत्तमम् ॥

शुण्ठ्यादीनां कल्केनानुक्तेनापि जले-
न * स्नेहसमेन पक्वं घृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्म-
जित् सुबोधम् ॥

* एष चिन्त्यः ॥

पुष्कराद्वषडीशुण्ठीबीजपूरजटाभयाः ।
पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥
विकर्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तद्गुणः ॥

पुष्करमूलादीनां कल्कः क्षारादियुतो
विकर्तिकाशूलहरः । विकर्तिका विकर्तनमि-
व जठरे ॥

यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ।
सपीतदारुबीजाद्वपलाशषडिपौष्करैः ॥
पञ्चकोलषडीपथ्यागुल्मीजाद्वपौष्करम् ।
वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ॥
हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेत् गुल्मोदरेषु च ।
स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ॥

लघुना पञ्चमूलेन शुण्ड्या वा साधितं जलम्
 वारुणीदधिमण्डं वा धान्याम्लं वा पिबेत्तृषि
 सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ।
 क्रियैषा सद्वायामप्रमोहे तु हिता रसाः ॥
 स्नेहाढ्यास्तित्तिरिक्कौश्वशिखिवर्तकदक्षजाः ।
 बलातैलं सहद्रोगी पिबेद्वा सुकुमारकम् ॥
 याव्याहशतपाकं वा महारनेहं तथोत्तमम् ।
 रास्त्राजीवकजीवन्तीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥
 भाङ्गीस्थिरावचाव्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ।
 दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः स निषेवितः ॥
 तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ।

यवान्यादीनां पौष्करान्तानां काथः
 कोष्णस्तद्गुणः । सुबोधम् ॥

त्र्युषणत्रिफलापाठामधूकं मधुकं त्रुटी ।
 पञ्चमूलं लघु बले मेदे ऋद्धिः शतावरी ॥
 कण्डूकरीतामलकीजीवकं चाक्षसंमितैः ।
 तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं दध्नः प्रस्थेन माहिषात्
 युक्तं सिद्धं च मधुना तन्निहन्ति निषेवितम् ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीदोषकासश्वासहलीमकान् ।
 दीप्तेऽग्नौ सद्वायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ।
 क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामिषम् ॥
 एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चर्तुष्वपि ।
 शेषेषु स्तम्भजाढ्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥
 कफानुबन्धे तस्मिन्तु रूक्षोष्णामाचरेत् क्रियाम्

त्र्युषणादिकं सुबोधम् । तच्च सिद्धं
 सन्मधुना योज्यते ॥

पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरुषकैः ।
 दुक्तो विरेको हृद्यः स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्तिहा
 क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ।
 कट्वीमधुककल्कं च पिबेत् ससितमम्भसा ॥

पैत्त इति हृद्रोगे । विरेकः कल्पे
 वक्ष्यमाणो द्राक्षाः निर्यासादिभिर्युक्तो हृद्यः स्यात् ।
 क्षतोक्तं पित्तज्वरोक्तं च । बाह्यपरिमार्जन-
 मभ्यङ्गादि । अन्तः शोधनं सुबोधम् ॥

श्रेयसीशर्कराद्राक्ष्वाजीवकर्षभकोत्पलैः ।
 बलाखर्जूरकाकोळीमेदायुग्मैश्च साधितम् ॥
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ।
 प्रपौण्डरीकमधुकविसग्रन्थिकशेरुकाः ॥
 सशुण्ठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेत् घृतम्
 शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥
 वास्ति च दद्यात् सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम्

श्रेयस्यादिकल्कं सममाहिषक्षीरं माहि-
 षं घृतम् । सुबोधम् । स्वादुवर्गो मधुर-
 स्कन्धः । मधुयष्टीकल्कसाधितं सक्षौद्रं तै-
 लं वस्तिः ॥

कफोद्भवे वमेत् स्विन्नः पित्तमन्दवचाम्भसा ॥
 कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ।
 पिबेच्चूर्णं वचाहिङ्गुलवणद्वयनागरात् ॥
 सैला यवानककणा यवक्षारात् सुखाम्बुना ।
 फलधान्याम्लकौलन्थयूषमूत्रासवैस्तथा ॥
 पुष्कराद्वाभयाशुण्ठीषडीरास्त्रावचाकणात् ।
 काथं तथाभयाशुण्ठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ॥

कफोद्भवे तु हृद्रोगे स्निग्धः सन् नि-
म्बवचोदकेन वमेत् । कुलत्थरसादिभोजनः
सन् वचादीनां चूर्णं सुखाम्बुफलधान्याम्लादी-
नामन्यतमेन पिबेत् । एकः पुष्करादीनां
काथो द्वितीयोऽभयादीनाम् । माद्री अतिविषा॥

काथे रौहीतकाश्वत्थखदिरोदुम्बराजुने ।
सपलाशवटे द्योषतिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥
सुखोदकानुपानः स्याल्लेहः कफविकारहा ।
श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानिक्षारांश्चविविधान्पिबेत्
प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ।
तथामलकलेहं वा प्राशं वागस्त्यनिर्मितम् ॥

रौहीतकादिकाथे त्रिकटुतिवृच्चूर्णान्विते
कृतो लेहः सुखोदकानुपानस्य सतः श्लेष्मविकार-
हा । सुबोधम् । दिलाह्वब्राह्मौ रसायन-
विधौ वक्ष्येते । आमलकलेहश्च्यवनप्राशः ॥

स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽति जीर्यत्यल्पं जरां गते
शाम्येत् सकुष्ठकृमिजिल्वणद्वयतिल्वकैः ॥
सदेवदार्वातिविषैश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
यस्य जीर्णेऽधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः पुनः
जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाधिके
प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये यतः ॥
तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ।
कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ॥

यस्य भुक्तेऽति शूलं जीर्यत्यन्ने मन्दी-
भवति जरां गते शाम्यति स पुरुषः कुष्ठा-
दिभिश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् । यस्य जीर्णे

शूलमाधिकं सः स्नेहैरेरण्डादिभिः । जीर्यत्य-
न्नेऽधिके शूले हरीतक्यादिभिर्विरेच्यः । सदा-
धिके शूले तक्षिणैर्मूलैर्विरेच्यः ॥

तृष्णाचिकित्सितम् ।

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण शस्यते ।
सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनः ॥
दिव्याम्बु शीतं सक्षौद्रं तद्वज्रौ च तद्वंशुणम्
निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ॥

तृष्णास्तित्यादि सुबोधम् । तप्तलोष्टादि-
भिर्निर्वापितं यत्र ते मग्नाः ॥

सशर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ।
दर्भपूर्वेण मन्थश्च प्रशस्तो लाजसवतुभिः ॥
वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्करामाक्षिकान्वितः ।
यवागूः शालिभिस्तद्वत् कोद्रवैश्च चिरन्तनैः ॥

दर्भपूर्वेण पञ्चमूलेन कथितं सशर्करम् ।
वाट्यो यवौदनः ॥

शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ।
हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसा सासितामधु ॥
रसैश्चानगललवणैर्जात्रैर्लघृतभाजितैः ।
मुद्गादीनां तथायूषैर्जीवनीयरसान्वितैः ॥

शीतेनेत्यादि पयसो विशेषणम् । हिं-
माम्बुपरिषिक्तस्य दुरुषस्य सासितामधु भो-
जनम् ॥

नस्य क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ।

नारीक्षीरेण वा घृष्टमुष्ट्रास्थि ससितं हितम् ॥

शीतैरौषधैः सिद्धं क्षीरोद्वं घृतं न-
स्यम् । इक्षुरसः केवल एव सुबोधम् ॥

निर्वापणाश्च गण्डूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः
दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥
महासरिद्धद्रदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुलं दधि शस्यते ॥
रसाश्च बृंहणः शीता विदार्यादिगणाम्बु च

निर्वापणाः संशमनाः । ज्वरघ्ना ले-
पसेकादयः । निरीहत्वमास्यासुखम् । सुबोधम् ॥

पित्तजायां सितायुक्तः पकोदुम्बरजो रसः ॥
तत्काथो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणाम्बु वा
तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥
मधुरैरौषधैस्तद्वत् क्षीरितृक्षैश्च कल्पितान् ।

तदित्युदुम्बरपरामर्शः । तद्विधा गणाः
शारिवादिसमाः दाहादिशमनाः । मधुरैरौ-
षधैस्तद्वदिति शीतकषायान् ससितामधून् ।
क्षीरितृक्षैः वटादिभिः ।

बीजपूरकमृदाकावटवेतसपलवान् ॥

मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याहं च जले शृतम्
अपाकशर्कराच्छिन्नरुहालोद्ग्राज्जनाम्बु वा
कार्पासीफलकल्कं वा ससितक्षीरभोजनः ।

बीजपूरपल्लावादीनां काथः । सुबोधम् ।
अपाकशर्कराः कुम्भकारचुलीषत्पकलोष्ठानि ।
कालिश शर्करेत्यन्ये ॥

ज्वरोदितं वा द्राक्षादिपञ्चसाराम्बु वा पिबेत्

ज्वरोदितो द्राक्षादिः शीतकषायः ।
पञ्चसाराम्बु मधुखर्जूरारिक्तपित्तपठितम् ॥

कफोद्भवायां वमनं निम्बप्रसववारिणा ।
विल्वाढकीपञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥
जलं पिबेद्रजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।
मुद्गयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ॥
यवान्नं तीक्ष्णकवळनस्यलेहांश्च शीलयेत् ।

कफोद्भवायामित्यादि सुबोधम् । वि-
ल्वादिसाधितं जलं पिबेत् । आढकी तुवरी ॥

सर्वैरामाच्च तद्वन्त्री क्रियेष्टा वमनं तथा ।
त्र्यूषणारुक्करवचाफलाम्लाष्णांस्तुभिः ॥
अन्नात्ययान्मण्डूमुष्णं हिमं मन्थं च कालवित्
तृषिश्रमान्मांसरसं मन्थं वा ससितं पिबेत् ॥
आतपात् ससितं मन्थं यवकोलजसक्तुभिः ।
सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाञ्चिकैः
शीतस्नानाच्च मद्याम्बु पिबेत्तृड्वान् गुडाम्बु वा
मद्यादर्धजलं मद्यं स्नातोऽम्ललवणैर्युतम् ॥

सर्वैः सन्निपातेन आमाच्च या तृष्णा
तस्यां तद्वन्त्री सन्निपातघ्न्यामन्त्री च क्रिया
हिता । त्र्यूषणादिकं फलाम्लाद्यन्यतमेन व-
मनम् । अन्नात्ययादन्नस्यालाभात् तृष्णा ।
कालविदिति ग्रीष्मादिके पित्तकफाधिके वा ।
सर्वं पचन्मन्यन्तं तत्र हेतुर्विज्ञेयः । सुबोधम् ॥

स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ।

स्नेहादुष्णाम्बुजीर्णात्तुजीर्णान्मण्डपिपासितः
पिवेत् स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्धं गुळोदकम्
गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पित्तोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ॥
क्षयजायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधम् ।
कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ॥
क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतम् ।

स्नेहेत्यादिना स्नेहादिसंस्कृतस्य तृष्यु-
क्तम् । जीर्णात् स्नेहान् पिपासित उष्णा-
म्बु पिवेत् । जीर्णान्मण्डम् । स्निग्धान्नं
मांसान्नक्षीरमेयादि । तदिति गुर्वाद्यन्नम् ।
उल्लिखेद्वमेत् ॥

रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससितामधु ।
पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥

रोगोपसर्गजातायां ससितामधुधान्या-
म्बुपानं सुबोधम् ॥

तृष्णकं पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं ततः ॥
सात्त्विकान्नपानभैषज्यैस्तृष्णांतस्य जयेत्पुरः ।
तस्यांजितायामन्योऽपिव्याधिः शक्यश्चिकि-
त्सितुम् ॥

इति छर्दिहृद्दोगतृष्णाचिकित्सितं नामा-
ष्टमोऽध्यायः ॥

तत्र ह्युपसर्गजातायां तृष्णगतिवृत्-
सन् पूर्वामयेन क्षीणो यदुपसर्गात्तृडुत्पन्ना स
यदि जलं न प्राप्नुयात् अवश्यं मरणं दीर्घ-

रोगं वाप्नुयात् । अतस्तस्य तां तृषं शग्निमेव
सात्त्विकैरन्नपानादिभिर्जयेत् । सुबोधम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं मदात्ययं निर्णेतुमध्याय आर-
भ्यते ॥

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

सर्वस्य मदात्ययस्य त्रिदोषजत्वादुच्यते ॥

यं दोषमाधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।
कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।

यं दोषमित्यादि । यत्र पुनर्न कस्य-
चिदाधिक्यं सर्वे समाः तत्र कफस्थानानु-
पूर्व्या । आदौ कफः पश्चात् पित्तं ततो
वायुः । अस्मिन् क्रमे युक्तिः पित्तमारुते-
त्यादि । सर्वस्मिन् मदात्यये कालक्रमेण पि-
त्तमारुतावधिकीभवतः । प्रथमं तु कफस्यै-
वाधिक्यम् ॥

हीनमिथ्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥

सात्म्याद्धीनपीतेन वा विपरीतपीतेन
वातिपीतेन वा मद्येन यो व्याधिरुपजायते स
तेनैव सात्म्येन समेन पीतेनोपशाम्यति ॥

कथं येनैव रोग उत्पन्नस्तेनैव शा-
म्यतइत्याह ॥

मद्यस्य विषसादृश्याद्विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ।
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ॥

मद्यस्य विषसादृश्यात् । यथा विषं
तीक्ष्णादिगुणयुतं तीक्ष्णादिगुणयुतेन विषेणैव
शाम्यति । तद्वन्मद्यमपि मद्येन । मद्यात्त्व-
यं विषस्य विशेषः । यद्विषमुत्कृष्टैस्तीक्ष्णादि-
भिर्योगाद्विषान्तरं विजातीयं विषमपेक्षते मद्यं
पुनः स्वरूपत्वात्तीक्ष्णादीनां सजातीयेनैवोप-
शाम्यति ॥

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥
यान् कुर्यान्मदतृष्णोहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ।
मद्योत्क्रिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतस्सु मारुतः ॥
सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ।
जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकांक्षालाघवे सति ॥
यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ।

स्वभावत एव तीक्ष्णादिगुणवता म-
द्येनातिमात्रपीतेनान्नरसो विदग्धः क्षारगुणः

सन् यान् मदादीन् कुर्यात् तान् मदादीन्
काल उपयुक्तं विशिष्टं मद्यमेव नाशयति ।
तथा मद्योत्क्रिष्टेन दोषेण श्लेष्मणा स्रोतस्सु
मारुतो रुद्धः सन् शिरःप्रभृतिषु याश्च वे-
दनाः कुर्यात्ता अपि मद्यमेव निहन्ति ।
कस्मिन् काल इत्याह जीर्णाममद्यदोषस्य आ-
मा अभिनवा मद्यविकारा आममद्यदोषाः
जीर्णा आममद्यदोषा यस्य तथा प्रकांक्षा-
यां मद्यविषयायाम् । लाघवे तनुत्वे सति
प्रयुक्तम् । किंभूतं मद्यं निहन्तीत्याह यौ-
गिकं विधिवद्युक्तं च । दोषाद्यपेक्षया यदा-
तुरस्य योगमर्हति तद्यौगिकम् । विधिस्त्व-
स्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यते ॥

मद्योद्भवानां मद्येनैव शान्तेः प्रकांरा-
न्तरेण युक्तिरुच्यते ॥

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनादलम् ॥
तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुराप्रोक्तैर्दपिनाद्यैस्तथागुणैः ।
सात्म्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥

क्षारो हीत्यादि । प्रथमेन मद्येनान्न-
रसे क्षारतां गते रोगा उत्पद्यन्ते । क्षार-
श्चांम्लोपसंहितः सन् माधुर्यं शीघ्रं याति ।
अम्लेषु च मद्यं श्रेष्ठमतस्तदेव विकारनाश-
नम् । तथा तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा निदान-
स्थानप्रोक्तैः दपिनाद्यैश्च दोषाणां विष्यन्दनात्
स्वावणात्तदेव पथ्यम् । अस्य च पुरुषस्य
सात्म्यत्वाद्धेतोस्तदेव परं धातुसाम्यकरम् ॥

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात् पानात्ययौषधम् ।
जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितम् ॥

रश्च मदात्ययोद्देशे औषधमुक्तं तत्
सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात् । एतावता हि
कालेन विमार्गस्थं मद्यं जीर्यति ॥

परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।
यथायथं प्रयुज्जीत कृतपानात्ययौषधम् ॥

तत ऊर्ध्वं य एव रोगः कृतपानात्ययौष-
धमातुरमनुबध्नाति तस्यैव भेषजं कुर्यात् । य-
थायथमिति दोषाद्यपेक्षया स्वस्य प्रकरणे वि-
हितम् ॥

तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात् पिष्टकृतं युतम् ।
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलडाडिमदीप्यकैः ॥
यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ।
शूलैर्मसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥
उष्णस्निग्धाम्ललवणा मेघमांसरसा हिताः ।
आम्राम्रातकपेशीभिः संस्कृता रागषाडवाः ॥

तत्रेत्यादिना पानात्ययौषधं प्रदर्श्यते ।
शालिपिष्टकृतं मद्यं बीजपूरकादिभिर्यथोपयोगं
युक्तं मदात्यये वातोल्बणे दद्यात् । तत्र चो-
ष्णादिगुणा मांसरसा हिताः । सुबोधम् ।
पेश्यः खण्डाः ॥

गोधूममाषविकृतीर्मृदुचित्रा मुखप्रियाः ।
आर्द्रिकार्द्रककुन्माषशुक्तमांसादिगर्भिणीः ॥
सुरभिलवणाशीतानिगदावाच्छवारुणी ।

स्वरसोडाडिमात् काथः पञ्चमूलात् कनीयसः
शुण्ठीधान्यात्तथा मस्तु शुक्ताभोच्छाम्लका-
श्विकम् ।

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥
घनश्चागरुजो धूपः पङ्कथागरुकुङ्कुमात् ।

मृदादिगुणयुक्ता गोधूममाषविकृतीः चि-
त्रा भक्ष्यादिनानेकप्रकाराः । तथा आर्द्रिकादि-
मिश्रा विकृतीः । कुन्माषोऽर्धस्त्रिन्नानि सस्या-
नि । गर्भिणीरन्तरान्तरा युक्ताः । अच्छ-
वारुणी सुरभित्वादिगुणयुक्ता हिता । सुबो-
धम् । शुण्ठीधान्यात् काथः । धूपो घनः
प्रभूतः । पङ्कः कर्दमः ॥

कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥
हर्षेणालिङ्गने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ।

प्रियाश्च हिताः । कीटभूताः कुचा-
दिभी रमणीयत्वेन याः श्लाघन्ते । याश्च-
यौवनोष्णाङ्गयष्टयो हर्षेण प्रीत्या आलिङ्गने
संवाहनेषु च युक्ताः अनुरूपाः ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतम् ॥
रसैर्डाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषजैः ।
सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकम्
स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।
शालिषष्टिकमश्रीयाच्छशाजैणकपिञ्जलैः ॥
सतीनमुद्रामलकपटोलीडाडिमैरपि ।

पित्तोल्बणे मदात्यये बहुना जलेन मि-
श्रितं शार्करं मधु मार्द्विकं वा बहुजलं डा-

डिमादिजै रसैयुक्तं उभयमपि योज्यं तच्च
सुशीतत्वादिम्बरूपं योज्यम् । पानकमपि
तादृक् सशर्करं ससक्तु च ॥

कफपित्तं समुत्क्रिष्टमुत्क्रिष्टेत्तृड्विदाहवान् ॥
पीत्वाम्बु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।
द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिः परं हिताम्
तथाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचकः ।
कासे स रक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तरुजासु च ॥
तृष्णायां सविदाहायां सोत्कृष्टे हृदयोरसि ।
गुल्मचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥
सनागरं योजयेत् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

कफपित्तमित्यादि सुबोधम् । संसर्गी-
शोधनक्रमाख्या तर्पणादिका हिता । तर्पणाः
सक्तवः पेयास्थाने तत्र योज्याः न तु पेयाः ।
तथा शोधनसंसर्गी क्रमेणाग्निर्दीप्यते योऽग्नि-
र्दोषशेषमन्नं च पचति । कासादिके गुल्म-
च्यादीनां क्वाथः सनागरः । भोजनं तित्ति-
रिणा रसादिप्रयुक्तेन ॥

तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ॥
जीर्णेऽद्यान्मधुराम्लेन छागमांसरसेन च ।
तृष्यल्पशः पिबेन्मद्यं मदं रक्षन् बहूदकम् ॥
मुस्तडाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनीशृतम् ।
पाटल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ॥

तृष्यन् इत्यादि सुबोधम् । जीर्ण इ-
ति द्राक्षारसे । तृषि सत्यां अल्पमल्पं मद्यं

पिबेत् यदा पिबेत्तदा बहूनादकेन युक्तं पि-
बेत् मदं रक्षन् मुस्ताद्यम्बु वा पर्णिनीचतुष्टयकृ-
तं वा जलं केवलमेव वा स्वभावशीतम् ॥

मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ।
यः शुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्क्रम्य वेष्टते ॥
पाययेत् कामतोऽम्भस्तं निशीथपवनाहतम् ।
कोलडाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः ॥
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति

मद्यातिपानादित्यादि सुबोधम् । कामतो
यथेच्छं तमातुरमम्भं पाययेद्वात्रौ प्रवातस्थि-
तम् । कोलादिको मुखालेपो नाम्ना पञ्चा-
म्लकस्तृष्णां सद्यो नियच्छति ॥

त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्छितः ॥
दाहं प्रकुरुते घोरं विह्वलो येन मुह्यति ।
तृष्णादाहपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहम् ॥
विधिं यथोक्तं युञ्जीत बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ॥

पानकृत ऋष्मा पित्तरक्ताभ्यां मिश्रि-
तः सन् त्वचं प्राप्तो घोरं दाहं प्रकुरुते ।
येन दाहेन विह्वलोऽधीरो मुह्यति । तस्य
तृष्णया दाहेन च परीतस्य यथोक्तं बाह्यान्तः
परिमार्जनं दाहज्वरहरं विधिं कुर्वीत ॥

प्रभातमारुतोद्धूताः प्रालेयजलवाषेणः ।
स्मर्यमाणा अपि घ्नन्ति दाहं मलयपादपाः ॥

मलयगिरौ ये चन्दनादयः पादपाः
ते स्मर्यमाणा अपि दाहं घ्नन्ति । किंभू-

ताः प्रभातमारुतेन निशान्तवातेनोद्धृताः क-
म्पितास्तथा प्रालेयजलमवश्यायाम्भो ये वर्ष-
न्ति ते तथाविधाः ॥

मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा
मृणालपद्मोत्पलपत्ररम्याः ।
सेकावगाहाः सजला जलार्द्रा
वाताः सुशीता मणयो महार्हाः ॥

अलिञ्जराः पद्मपुटापिधानाः
प्रवालवर्णा हिमवारिपूर्णाः ।
परिस्रवन्तो दृतयो महान्तः
पुताः प्रियादर्पणमण्डलानि ॥

नार्यश्च नेत्रोत्पलकर्णपूरा
मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्त्यः ।
मनोऽनुकूला हरिचन्दनार्द्रा-
स्तृट्दाहमूर्छादिवधून् जयन्ति ॥

मुक्ताकलापादयस्तृट्दाहादीन् जयन्ति ।
शशिरश्मिवद्विमरश्मिकिरणवच्छुभ्राः शुक्लाः ।
सेकावगाहाश्च मृणालादिभिश्चिन्ता रम्याः ते
च सजलाः वलाहकाः । तथा जलार्द्रा सिं-
क्तपटाः । महार्हा उत्कृष्टाः । अलिञ्जरा
मणिका महामृन्मया जलाधाराः । ते च
पक्त्वात् प्रवालवर्णाः । महान्तश्च जलपू-
णैत्वात् स्रवन्तो दृतयः । नेत्राण्येवोत्पला-
नि तान्येवायतत्वात् कर्णपूरा यासाम् । म-
ध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्त्यः ईषद्विलसि-
तनवयौवनाः । दवधुश्चक्षुरादिदाहः ॥

करेणुकाभिः परिवारितेन
विक्षोभणं वारणयूथपेन ।

आस्फालनं शीकरवर्षणं च
सिन्धोः स्मरन् दाहतृषोरगम्यः ॥

तस्य सिन्धोस्तस्माद्वा सिन्धोर्वारणयू-
थपेन करियूथपतिना विक्षोभणं जडास्फाल-
नं करेण च शीकरवर्षणं स्मरन् पुरुषो दा-
हतृषोरगम्यो भवति । किंभूतेन करेणुका-
भिर्वारणवधूभिः परिवारितेन ॥

सरिद्धदानां हिमवदरीणां
चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोरमान्यापि कथा प्रवृत्ता ॥
दाहं च तृष्णां च निहन्ति सद्यः ॥

सरिद्धदादीनां कथा अन्याश्च मनो-
रमाः कथाः सद्यो दाहं तृष्णां च निय-
च्छन्ति । हृदाः नदीप्रवाहेष्वन्तरान्तरा म-
हान्तो दूरावगाढाः शिशिरमन्दमन्दसञ्चार-
जलाशयाः । दरयो गिरिगुहाः ॥

लाजोत्पलोशीर्गुकुचन्दनाम्बु
शीताभिधानं मधुशर्कराढ्यम् ।
मथोद्भवां पित्तकृतां च तृष्णां
सदाहशेषां विनिहन्ति पीतम् ॥

लाजादिमिश्रमम्बु प्रभूतघृतशर्करं ना-
मता शीतं मद्यादितृष्णां निहन्ति ।

प्रियङ्गुपत्रप्लवलोध्रसेव्य-
द्दीवरकालेयकनागपुष्पैः ।
शीताम्बुपिष्टैर्नवकर्परस्थै-
स्तृट्दाहहा सर्वशरीरलेपः ॥

प्रियङ्गवादिभिः शीताम्बुपिष्टैर्नवकर्पर-
स्यैश्च सर्वशरीरलेपः तृद्धाहृदा । पत्रं ग-
न्धपत्रम् । सेव्यमुशीरम् । कर्परग्रहणं वाता-
हतियोग्यपात्रोपलक्षणार्थम् ॥

अशाम्यत्यथवा दाहे रसैस्तृप्तस्य जाङ्गलैः ।
शाखाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यथयेत्तिराम्

एवमप्यशाम्यति दाहे जाङ्गलै रसैः
कृतवृत्तेः पुरुषस्य रोहिणीं शुद्धशोणितवहां सि-
रां शाखाश्रितां व्यथयेत् । यथान्यायं सि-
राव्यथशास्त्रोक्तेन विधानेन ॥

उल्लेखनोपवासाभ्यां विजयेत कफोत्क्षणम् ।
तृषितोऽम्बु पिबेच्छीतं मुस्तया पर्पटेन वा ॥
स्थिराशुण्ठीबलोदीच्यदुस्पर्शन्यतमेन वा ।
सिद्धमेतच्च सर्वेषु पानदोषेषु शस्यते ॥

कफोत्क्षणं तु मदात्ययमुल्लेखनोपवा-
साभ्यां जायेत् । उल्लेखनं वमनम् । दो-
षाद्यपेक्षयैतयोरुपयोगः । तृषितश्च सन् क-
फमदात्ययी मुस्तया पर्पटकेन वा सिद्धमम्बु शीतं
पिबेत् । स्थिरादीनामन्यतमेन वा सिद्धम् ।
एतच्चाम्बु सर्वत्र मदात्यये शुद्धस्य दोषशेषे
शस्यते ॥

निरामं क्षुधितं काले पाययेत् बहुमाक्षिकम् ।
शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं शीथुमेव वा ॥
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।

निरामं मदात्ययिनं क्षुधितं रूक्षैर-
स्त्रैस्तर्पणैर्लाजसक्तुभिः संयुक्तं शार्करं वा

जीर्णं वा मधु द्राक्षारसमारिष्टं शीथुमेव वा
बहुना माक्षिकेण युक्तं काले पाययेत् ।
तच्च सर्वं यवानीनागराभ्यां समन्वितम् ॥
यूषेण यवगोधूमं तनुनाल्पेन भोजयेत् ॥

उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ।
शुष्कमूलकजैश्छागै रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥
साम्लघेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योषडाडिमैः ।

कौलत्थेन च यूषेण तनुना स्वल्पेन
चोष्णादिगुणेनाल्पसर्पिषा यवगोधूमं भोज-
येत् । रसैर्वा भोजयेत् । कैरियाह शु-
ष्कमूलकच्छागकृतैर्धन्वचारिणां संबन्धिभिः ॥

प्रभूतशुण्ठीमरिचहरिताद्रकपेशिकम् ।
बीजपूररसाद्यम्लं भृष्टं नीरसवर्तितम् ॥
करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुसाळनम् ।
प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥
यथाग्नि भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ।

तस्मिन् मदात्यये यथाग्नि मांसं भ-
क्षयन् निगदं निर्दोषं माधवं पिबेत् । तच्च
मांसं प्रभूतशुण्ठ्यादिकम् । आर्द्रकपेशिका आ-
र्द्रकदलानि । बीजपूररसादिना चाम्लम् ।
भृष्टं घृते । * नीरसवर्तितं समाचिक्रण प-
कम् । करीरादिकं रोचिष्णु बहु च सा-
ळनमुपदंशो यस्मिन् मांसे । तथा प्रव्य-
क्तं प्रभूतमष्टाङ्गाख्यं वक्ष्यमाणं लवणं यत् ।
विकल्पिता निमर्दका येन मांसेन । मांस-

हरितकवर्गादिनानारसोऽच्छगोधूमावेष्टितो व-
टकाकृत्या छिन्नो निमर्दक उच्यते ॥

* नीरसवर्तितं निर्गतो रसोऽप्येति नीरस वर्तितं
वृत्ततां यात परिशुष्कव्यञ्जनमिति यावत् इति जर्जटः ॥

सितासौवर्चलाज्जीतिन्त्रिणीकाम्लवेतसम् ।
त्वगेलामरिचार्धशमष्टाङ्गलवणं हितम् ॥
स्रोतोविशुध्यग्निकरं कफप्राये मदात्यये ।

सितादिकमष्टाङ्गलवणाख्यं कफप्राये म-
दात्यये हितं स्रोतोविशुध्यग्निकरं च एको
भागः सितादीनां ततोऽर्धेन द्वितीयस्त्वगा-
दीनाम् ॥

* कटुस्कन्धयुतां श्वेतामृद्वीकां निष्कुलीकृताम्
रसेन मातुलुङ्गस्य कल्कयेडाडिमस्य वा ॥
तया क्षौद्रयुतो रागः कृतो रोचनदीपनः ।

* कटुस्कन्धयुतामित्यत्र युतग्रहणेन कटुस्कन्धाना-
मल्पमात्रत्वं दर्शयतीति जर्जटः ॥

श्वेतां मृद्वीकां निष्कुलीकृतां त्वगास्थ-
रहितां कटुस्कन्धेन संयोज्य मातुलुङ्गरसेन
डाडिमरसेन वा कल्कयेत् । तया कालेक-
तया क्षौद्रयुतो रागः कृतो रोचनो दीपन-
श्च भवति ॥

सौवर्चलैलामरिचदीप्यकाज्जीचोचवत् ।
कारव्याः कल्पयेदेवं शुक्तं मत्स्यण्डिकान्वितम्
आम्रामलकपेशीभिः कुर्याद्रागान् पृथक् पृथक्
धान्यसौवर्चलाज्जीकारवीमरिचान्वितान् ॥

सगुलान्मधुयुक्तेनव्यक्ताम्लान्मारिचोत्कटान्

कारव्याः कल्केन सौवर्चलादियुतं शु-
क्तं मत्स्यण्डिकान्वितं रागं कल्पयेत् । आ-
म्रामलकखण्डैः पृथग्धान्याद्यन्वितान् रागान् क-
ल्पयेत् । मधु माक्षिकम् ॥

* कारवी द्राक्षाविशेषो या गोस्तनिकेत्युच्यते
इति जर्जटः ॥

रूक्षोष्णोदूर्तनोद्घर्षस्नानभोजनलङ्घनैः ॥
सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च
मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशम्यति ।

रूक्षोष्णादिभिः कफप्रायो मदात्ययः
शीघ्रं समुपशम्यति ॥

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।
सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ॥

पृथग्वातादिदोषबलं प्रति निर्दिष्टं यत्
कर्म तन्मिश्रीकृत्य तारतम्याविकल्पेन च शेषे
दशविधे सन्निपातेऽपि विकल्पयेत् । पूर्वं
हि त्रयोदशविधः सन्निपात उक्तः । तत्र
एकदोषातिशयेन यः सोऽत्र प्रदर्शितः । व्य-
तिशयेन त्रयस्तुल्याधिकैश्चैकः सन्निपातः ता-
रतम्याविकल्पनाच्च षट्कमित्येतद्दृशकम् ॥

त्वन्नागपुष्पमगधामरिचाज्जीधान्यकैः ।
परुषकमधूकैलासुराद्वैश्च सिताग्नितैः ॥
सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितम् ।
मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्नदीपनम् ॥

तद्वङ्गाडिमृद्वीकाकाष्मर्यदारुभिः ।
 सबीजपूरकरसैर्विलसौवर्चलान्वितम् ॥
 फलैर्वा विविधैरम्लैः सत्रिवृच्चूर्णशर्करम् ।
 कच्छुदाराङ्कुरद्राक्षावर्षाभूजीरकद्वयम् ॥
 मधूकयष्टीत्वक्कृष्णाकेसरं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 पिबेदालोड्य दुग्धेन सूक्ष्मतान्तवगाळितम् ॥

त्वगादिना शशिबोधितं नाम पान-
 कम । शशी कर्पूरम् । डाडिमादिभिः सौ-
 वर्चलान्वितं द्वितीयं पानकम् । विविधैः फ-
 लैस्तृतीयम् । कच्छुदाराङ्कुरादिकं दुग्धेना-
 लोड्य सूक्ष्मवस्त्रगाळितं पिबेत् ॥

नाक्षोभ्य हि मनो मद्यं शरीरमविहन्य वा ।
 कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ॥
 सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्कुराः ।
 विषयातिशयाः पञ्च शराः कुसुमधन्वनः ॥

सर्वस्मिन्मदात्यये हर्षणी क्रियेष्यते यस्मा-
 न्मद्यं मनो नाक्षोभ्य अपि तु संक्षोभ्य मदात्ययं
 कुरुते शरीरं चाविहन्यापितु विहन्य उभयत्रापि
 हर्षणी क्रियां हिता । तथा पञ्चविषया-
 णां शब्दादीनामतिशयाः सेव्याः त एव प-
 ञ्च कुसुमचापस्य शराः । धर्म एव क-
 ल्पद्रुमः तस्माङ्कुराः फलप्ररोहास्ते ॥

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ।
 न चेच्छाम्येत् कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे
 तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ।
 ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥

मद्यक्षीणस्य हि क्षीरं क्षीणमाश्वेव पुष्यति ।
 ओजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ॥
 पयसा विहते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
 क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पालपमाचरेत् ॥
 न विक्षयध्वंसकोत्थैः स्पृश्येतोपद्रवैर्यथा ।
 तयोस्तु स्यात् घृतं क्षीरं वस्तयो बृंहणाः शिवाः
 अभ्यङ्गोर्द्वर्तनस्तानान्यन्नपानं च वातजित् ।

संशुद्धीत्यादिना क्षीरस्य विषय उच्य-
 ते । मद्येन क्षीणस्य पुरुषस्य यत्किञ्चित्
 क्षीणमोजस्तत् क्षीरं शीघ्रमेव पुष्यति यत-
 स्तत्क्षीरमोजसो गुणैः सर्वैस्तुल्यं मद्यस्य च
 विपरीतं ततः क्षीरेण मद्यरोगे विहते बले
 च जाते क्षीरप्रयोगं क्रमेण निवर्तयेत् क्रमे-
 णैव चाल्पालपं मद्यमाचरेत् । सहसा मद्य-
 पानात् ध्वंसकविक्षयोपद्रवोद्भवः । तयोस्तु
 ध्वंसकविक्षययोर्घृतादिकं वातजित् स्यात् ॥

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।
 अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम्

उपयुक्तमद्यस्य पुंसो मद्योत्थो व्या-
 धिर्नोपजायत एव यतोऽतः कारणादस्य म-
 द्यस्य योगो वक्ष्यते यः सुखायैव केवलम् ॥

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
 दधात्यैन्द्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥
 अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थाबलस्य या ।
 सौत्रामण्यां द्विजमुखे हुताशे हूयते च या ॥
 या सर्वौषधिसम्पूर्णान्मन्थमानात्सुरासुरैः ।

महोदधेः समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतैः सह ॥
 मधुमाधवमैरेयशीथुगौडासवादिभिः ।
 मदशक्तिमनुज्जन्ती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥
 यामास्वाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति
 कुलाङ्गनापि यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥
 अनङ्गालिङ्गितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ।
 तरङ्गभङ्गभ्रुकुटीतर्जनैर्मानिनिमिनः ॥
 एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्वृतिम् ।
 यथाकामभटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥
 तृणवत् पुरुषा युद्धे यामास्वाद्य जहत्यसून् ।
 यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥
 नित्यं हर्षातिवेगेन तत् पूर्वमिव सेवते ।
 शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥
 गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते विना ।
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो विर्युक्तः शोचते यया
 अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।
 अपीन्द्रं मन्यते दुस्स्थं हृदयस्थितया यया ॥
 अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वसंवेद्यैव या परम् ।
 इति चित्तास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥
 प्रियातिप्रियतां याति यत् प्रियस्य विशेषतः
 या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
 पानप्रवृत्तौ सत्यां तु तां सुरां विधिना पिबेत्

आश्विननित्यादेस्तां सुरां विधिना पि-
 बेदित्यनेन संबन्धः । एवमितिहासेषु श्रूयते
 यथा किल सुराया अश्विभ्यां स्वतेजो द-
 त्तम् । सरस्वत्या च बलम् । इन्द्रेण

वीर्यम् । विष्णुना प्रभावः । या च सु-
 रामकरकेतोः कामस्यास्त्रम् । बलस्य च ह-
 लभृतो या पुरुषार्थः । या च सौत्राम-
 ण्यामध्वरे द्विजमुखे ब्राह्मणप्रत्यक्षमग्नौ हूय-
 ते । या च महोदधेः सर्वौषधिसंपूर्णात्सुरा-
 सुरैर्मध्यमानात् श्र्यादिभिः सहोत्पन्ना । या
 च मध्वादिभिर्बहुभी रूपैर्मदशक्तिमनुज्जन्ती
 स्थिता । यां चास्वाद्य विलासिन्यः कस्यो
 विलासिनीति नाम यथार्थं विभ्रति । सु-
 रया विलासस्यागमनात् । यां सुरां पीत्वा
 कुलाङ्गनापि लज्जादिमत्वादललितापि मुनेर-
 ण्यभ्यस्तधैर्यस्यापि कापि चेतो नयत्यनङ्गेन
 कामेनालिङ्गितैरङ्गैः करणभूतैः । या च सु-
 रा एकं मानिनिमिनः प्रसाद्य द्वयोरपि मा-
 निनीवल्लभयोर्निर्वृतिं कुरुते अतिनिविडमानाब-
 ष्टम्भपरवशाप्यास्वादितकादम्बरारिसा मानं पृ-
 ष्टः कृत्वा अवधीरितपूर्वमपि प्रेयांसं प्रा-
 र्थयितुं यतते । तत्र चैवमुत्प्रेक्ष्यते यस्याः
 सुराया ये तरङ्गभङ्गाः सैव भ्रुकुटी तथा
 तर्जनेन सखीव सख्या वल्लभावधरिणानुता-
 पभियेव मानिन्या मानमवधीर्य मनः प्रसा-
 दयति । तथा च प्रसन्नमनसा द्वितीयो
 निर्वृतिमाप्सादयति तदिदं सुराया महत्
 कौशलम् । यदेकत्र प्रसादमापाद्यान्यत्र नि-
 र्वृतिमातनोति । यां च सुरामास्वाद्य युद्धे
 पुरुषास्तृणवदसून् प्राणांस्त्यजन्ति । किंभूते यु-
 द्धे आह । यथेत्यादि यथाकामं यथेच्छं
 या भटानामवाप्तिस्तथा परिहृष्टोऽप्सरोगणो

यस्मिन् युद्धे । इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति येति बध्यमाणत्वात् सर्वत्रापीतः प्रभृति प्रियायाः सुरायाश्च श्लेषः । तथा च येनैव प्रिया आस्वादिता भवति स एवाप्सरोविषये तिशयं पश्यंस्तद्भाषोपाये युद्धे तृणवदसुंस्त्यजाति । यां सुरां बहुधा मध्वादिना बहुविग्रहां चिरं शीलयित्वापि पुरुषो नित्यं तन् पूर्वमिव सेवते सदैवाभिनवामेवातिप्रियत्वाज्जानातित्यथैः । प्रियापि बहुधा रतिप्रयत्नैर्विबुविग्रहानेकशः कृतप्रणयकलहापि नित्यं हर्षातिवेगेनाभिनवेव सेव्यते । याश्च सुरां दृष्ट्वा शोकादिभिर्नाभिभूयते । प्रियामपि दृष्ट्वा शोकादिभिर्नाभिभूयते । दर्शनाभिभवयोः शोकादय एव कर्तृत्वेन नीयन्ते येन समानकर्तृकत्वं भवति । तत्सन्निधाने शोकादयो न भवन्तीति तात्पर्यम् । यस्याश्च सुराया विना गोष्ठ्यादिकं न शोभते । प्रियया वा विना न शोभते । यया च सुरया वियुक्तस्तां स्मृत्वात्मानं शोचते प्रियया वियुक्तश्च शोचते । या सुरा अप्रसन्नापि घनापि प्रीत्यै भवति प्रसन्ना च स्वर्ग एव । प्रियाप्यकृतप्रसादापि प्रीत्यै भवति । प्रसन्ना पुनः स्वर्ग एव । यया च सुरया हृदयस्थितया पीतया पुरुष इन्द्रमपि दुःखं मन्यते आत्मानमेव सुस्थम् । तद्वन् प्रिययापि हृदयस्थितया मनसि गृहीतया । या च सुरा अनिर्देश्यसुखास्वाद । सुखमास्वादश्च य-

स्याः परस्य निर्देष्टुमिदन्तया न पार्यते । प्रियाप्येवम् । या च सुरा परं स्वसंवेद्यैव । प्रियापि तद्वत् । इत्येवमनन्तरोक्तप्रकारेण चित्रासु विचित्रास्ववस्थासु या सुरा प्रियामनुकरोति तां सुरां विधिना पिबेदिति सर्वत्र संबध्यते । यन् प्रियस्य पुरुषस्य प्रियातिप्रियतां याति तां पिबेदिति सुरायाः प्रत्यवमर्शः । यस्य हि सुरा प्रिया तस्य पीतमात्रायामेव तस्यां बलभापि नितरां बलभात्वं याति । प्रीत्यादिशब्दैश्च या देवादिभिः स्तुता । तां सुरां मद्यपानप्रवृत्तौ सत्यां पिबेद्वक्ष्यमाणेन विधिना । न तु यथेच्छम् ॥

किं तथा सुरया विधिना पीतया भवतीत्याह ।

संभवन्ति न ते रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः विधियुक्ताहते मद्याद्येन सिध्यन्ति दारुणाः ॥

संभवन्तीत्यादि । ये रोगो मदःप्रभृतिजा दारुणास्ते विधियुक्तान्मद्याहते द्रव्यान्तरेण न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन मद्येनैव सिध्यन्ति । ते रोगा विधिपीतया सुरया न संभवन्ति न जायन्ते ॥

एवंविधमपि विधियुक्तं पानं न सर्वत्र प्रयोज्यमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते अन्यत्र मद्याग्निगदादिविधौषधसंभृतात् ॥

आनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।
मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत् कथम् ॥

आनूपेत्यादिना मद्यसंकारा उच्यन्ते ।
मद्येन सहायेन मांसं सम्यक् परिणतिं याती-
ति तात्पर्यार्थः ॥

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ।
मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगे स्यात् कियान् गुणः ।

महागुणम्य च लशुनस्य मद्यमांससं-
युक्तस्यैव सफलत्वम् ।

निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।
पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकत्थनाम् ॥
अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनाशनम् ।
न चातः परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥

निगूढस्य देहेदूरप्राप्तस्यादृश्यस्य शल्य-
स्याहरणे शस्त्रादिकर्मणि वैद्यविकत्थनां वैद्यकद-
र्थनां पीतमद्य एव सुखं विषहते साधु सोढुं श-
क्नोति । सुबोधम् । अत इति मद्यात् ॥

रक्षता जीवितं तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।
आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥

तस्मान्मद्यमात्मवता बुद्धिमता जीवि-
ते रक्षां कुर्वता सदा पेयम् । मद्ये त्वने-
कधा जीवितापाय आशङ्क्यते । आश्रि-
तेत्यादि मद्यविशेषणम् । आश्रिता उपकृ-
ता भृत्यबान्धवाद्याः । उपाश्रिता आश्रिता-
श्रिताः ॥

तच्च मद्यमेवं पिबेदिति प्रदर्शिनार्थमाह ॥

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन्यथास्वं
वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।
आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ता-
माहारमण्डपसमीपगतां श्रयेत् ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये
मित्रभृत्यरमणीसमवेतः ।
स्वं यशः कथकचारणसङ्घै-
रुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि
गीतं सनृत्तं कळत्तूर्यघोषैः ।
काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः
क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥

मणिकनकसमुत्थैरावरैर्यैर्विचित्रैः
सजलविविधभक्तिसौमवस्त्रावृताङ्गैः ।
अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादनीभि-
श्चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः

स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-
दलसमाकुलमीश्वरसंश्रयात् ।
इति गतं दधतीभिरसंस्थितं
तरुणचित्तविलोभनकर्मणम् ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।
संचार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥

तालवृन्तनळिनीदळानिलैः
शीतळीकृतमतीव शीतळैः ।
दर्शनेऽपि विदधद्दशानुगं
स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥

चूतरसेन्दुमृगैः कृतावासं
मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।
स्फाटिकशुक्तिगतं सतरङ्गं
कान्तमनङ्गमिवोद्बहदङ्गम् ॥
तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा
हृद्यं प्राश्य प्राग्वयस्थापनं वा ।
तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे सुमृष्टे
तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥

धृतिमान् स्मृतिमान् नित्यमनूनाधिकमाचरन् ।
उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपलाब्धयन् ॥

जितविकसितासितसरोज-
नयनसंक्रान्तिवर्धितश्रीकम् ।
कान्तामुखामिव सौरभ-
हृतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥

स्नात इत्यादि । सर्वस्य परिग्रहस्य य-
थास्वं वृत्तिं विधाय । न तु भृत्यादे रसंविभ-
ज्य । एतत् कृत्वा प्रथममेवापानभूमिमाश्रये-
त् । किंभूतामाह । गन्धजलाभिषिक्तामाहा-
रमण्डपनिकटवर्तिनीम् । अथ स्वास्तुते शयने
स्थित इदमिदं कुर्वन् पिबेत् । कमनीये कान्ते ।
स्वं यशो निशमयन् मनसा गृह्णन् । उत्कर्षे-
ण लोकमतिक्रान्तमतिलोकम् । विलासिनीनां
च सनुत्तादिकं गीतं निशमयन् । तच्च गीतं
काञ्चीकलापादिभिः कृतानुनादम् । तच्च मद्य-
मेवंविधमेवंविधाभिस्तन्वङ्गीभिः संचार्यमाणम् ।
किंभूतं मद्यमाह मणीत्यादि । आवरेयैर्मण्ड-
विशेषैर्मणिमयैः कनकमयैर्वा । विचित्रैः रम-

णीयसंस्थानादिभिः । अन्यच्च । किंभूतैर्गावरे-
यैः सजलानि जलाद्राणि विविधभक्तीनि नाना-
विधरचितशकुनिपत्रादिविच्छेदानि यानि क्षौ-
माणि तैराच्छादितशरीरैः । किंभूताभिस्त्वन्व-
ङ्गीभिः अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादनीभिस्तथा
चकितहरिणवत् लोलप्रेक्षणीभिश्च च्छलप्रेक्षणीभि-
स्तथा प्रियाभिस्ताभिश्च तन्वङ्गीभिर्गतं दधती-
भिर्गमनं धारयन्तीभिः । किंभूतं स्तनाभ्यां
नितंबेन च यत् कृतं देहस्य गौरवं तेनालसम् ।
ईश्वरहेतुकाच्च संभ्रमादाकुलम् । तथा असंस्थि-
तमनेकरूपम् । तरुणचित्तस्य विलोभने कर्मणं
वशीकरणप्रयोगम् । यौवनमेव मदहेतुत्वादास-
वस्तेन मत्ताभिस्तन्वङ्गीभिस्तथा विलासेनाधि-
ष्ठित आत्मा स्वभावो यासां ताभिर्युगपद्वह्नी-
भिः । तच्च मद्यं तालवृन्ताद्यनिलैश्चन्दनाद्यम्बु-
संयोगादतीव शीतलैः शीतलीकृतम् । तालवृ-
न्तं व्यजनम् । तथा यन्मद्यं दर्शनमात्रेऽपि
चित्तजन्मनः कामस्य सर्वं वशानुगं विदधत् ।
किमुत स्वादितम् । चूतरसादिभिः कृतवास-
नम् । चूतरसः सहकारः । इन्दुः कर्पूरः ।
मृगः कस्तूरिका । मल्लिका प्रसिद्धः पुष्पविशे-
षः । तत् कान्तं मद्यमनङ्गमिव काममिवोद्बह-
दङ्गं सशरीरम् । सुबोधम् । वयःस्थापनं य-
त्किञ्चिज्जरापहारकृत् । ततोऽनन्तरमिदं कृतवैव
मद्यं पिबेदिति संबन्धः । किंकृत्वेत्याह तत्प्रा-
र्थिभ्य इत्यादि । तन्मद्यं ये प्रार्थयन्त्यभिलष-
न्ति भूतविशेषाः तेभ्यस्तोयोन्मिश्रं तोयमिश्रितं
तच्च दापयित्वा धृतिमत्त्वादियुतः पिबेत् । अ-
नूनाधिकं तत्र मद्यपाने आचरन् । तथाविधेनो-

पचारेण सर्वमेव परिवारमुपलब्धयन् सान्त्वयन् ।
तच्च मद्यं जितानि शोभातिशयेन पराभूतानि
विकासितान्यसितसरोजानि नीलोत्पलानि या-
भ्यां नयनाभ्यां ताभ्यां विवर्धितश्रीकम् । का-
न्तामुखसदृशं यतः सौरभेण हृतो मधुपग-
णोऽल्लिसमूहो येन एवं भूतं मद्यं पिबेत् ॥

पीत्वैवं चषकत्रयं परिजनं
सम्मान्य सर्वं ततो
गत्वाहारभुवं पुरः सुभिषजो
भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।
मांसापूपघृताद्रिकादिहरितै-
र्युक्तं ससौवर्चलै-
र्द्विस्त्रिर्वा निशि चाल्पमेव वनिता-
संवल्गनार्थं पिबेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण चषकत्रयं पी-
त्वा सर्वं च परिजनमुचितेन प्रकारेण संमान्य
तत आहारभुवं गत्वा सुभिषजः पुर उत्कृष्टस्य
वैद्यस्याग्रतः स्थितो भुञ्जीत । अत्र च भोजने
भूयः पुनर्मांसादियुक्तं स दूद्वौ वारौ त्रीन् वा
वारान् पिबेत् । निशि रात्रावल्पं वनितासंवल-
नाहमात्रं पिबेद्यावता चित्तोल्लासेन केळीसुखं
भवति ॥

रहसि दयितामङ्गे कृत्वा भुजान्तरपीडनात्
पुळकिततनुं जातस्वेदां सकम्पपयोधराम् ।
यदि सरभसं शीथोर्वारं न पाययते कृती
किमनुभवति क्लेशप्रायं तदा गृहन्तन्त्रताम् ॥

रहस्येकान्ते दयितामङ्गे उत्सङ्गे कृत्वा
य दा शीथोर्वारं एकं चक्षकं न पाययते तदा गृ-
हन्तन्त्रतां गृहविषमतां स कृती किमर्थमनुभव-
ति । क्लेशप्रायं बहुक्लेशम् । किंभूतां दयिता-
माह । भुजान्तरपीडनात् पुळकिततनुं तथा
जातस्वेदां रतिश्रमात् सकम्पौ पयोधरौ यस्या-
स्तथाविधाम् ॥

वरतनुवक्त्रसङ्गतिमुगन्धितरं सरकं
द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।
भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि
क्षयमत ओजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥

वरतन्वित्यादिना नत्कुटकाह्वयेन सुरा-
फलम् । तच्च सरकमेवंभूतं सदल्पमपि पिबतो
रतिश्रमेणैव मदो भवत्यतोऽनन्तरं स पुमानोज-
सः क्षयं परिहरन् शयीत । किंभूतं सरकं व-
रतनोः कान्ताया वक्त्रसङ्गत्या स्वभावमुगन्ध-
पि मुगन्धितरम् । एवमुत्प्रेक्षते द्रुतमिव पद्म-
रागमणिमासवरूपधरम् ॥

इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।
असारसंसारसुखं परमं चाधिगच्छति ॥

इत्थमनया युक्त्या मद्यं पिबन् पुरुषः
त्रिवर्गाद्धर्मार्थकामात्रं हीयते न तस्य त्रिवर्गहा-
निर्भवतीत्यर्थः । असारस्य च संसारस्य यन्
परमं स्वादु विषयोपभोगाख्यं सुखं तदधिगच्छ-
ति प्राप्नोति ॥

ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।

अन्यथा हि विपत्सु स्यात् पश्चात्तापेन्धनं धनम् ।

अयं च यो मद्यस्य विधिरुक्तः स ऐश्वर्यस्योपभोगः सुरैरपि स्पृहणीयः अन्यथा यो धनवानैश्वर्यवान्नोपभुङ्क्ते । तस्य विपत्सु राजोपद्रवादिषु धनं पश्चात्तापेन्धनं पश्चात्तापस्येन्धनमुद्दीपकं स्यात् ॥

उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।

निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥

यश्च धनस्योपभोगेन रहितो भोगवानिति जनैर्निन्द्यते । कथमेवं यथायमातिकदर्यो विधिना निधिपालको निर्मितः ॥

तस्माद्व्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितम् ।

जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम्

तस्माद्विषयेषु लुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रतां जित्वा पानस्य मद्यस्य पानं व्यवस्थया हितं न त्वनियमेन ॥

विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्वसवस्तु ये ।

यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥

एष च यथोक्तो विधिर्वसुमतां धनिनां विज्ञेयः । ये पुनर्भविष्यद्वसवस्तैर्मद्यं यथोपपत्ति यथासंभवमुपचारेण मात्रया पातव्यम् । हितं पथ्यम् । भविष्यद्वसुशब्देन व्युत्पत्त्या दरिद्रा उक्ताः भविष्यन्ति वसूनि येषामिति कृत्वा ।

यावद्दृष्टेर्न संभ्रान्तिर्यावन्न क्षोभ्यते मनः ।

तावदेव विरन्तव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥

यावदित्यादिना मद्यपानविधिः सुबोधः ॥

अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।

स्निग्धोष्णैर्भाविताश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥

शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतकैः

पैत्तिको भाविताश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥

उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभृक् पिबेत् ।

श्लैष्मिको धन्वजैर्मसैर्मद्यं मारिचिकैः सह ॥

तच्च मद्यमभ्यङ्गादिभिर्भाविता आहितसंस्कारः सन् वाताधिकः पुरुषः पिबेत् । वासः पटवासः । शीतोपचारादिभिः पैत्तिको मद्यं पिबन् न सीदति । अशिशिरोपचारादिना श्लैष्मिको मद्यं पिबेत् । अशिशिरशब्देनातिशिशिरस्य प्रतिषेधः । नोष्णविधानम् । उष्णोपचारस्य मद्ये प्रतिषेधात् । मरिचेन संस्कृतं मारिचिकम् । धन्वजं जाङ्गलम् ।

तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौळिकम् ।

पित्ते साम्भो मधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवम् ॥

प्राक् पिबेच्छ्लैष्मिको मद्यं भुक्त्योपरि पैत्तिकः

वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेच्छति ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । शालिपिष्टेन पैष्टिकम् । गुळेन गौळिकम् । पित्ते मधु माक्षिकं साम्भः । कफे मार्द्वीकम् । प्रागित्यादिना मद्यस्य दोषविशेषाश्रयेण कालनियमः सुबोधः ॥

मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेष्यते ।
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्ष्येत् ॥
 शीताः प्रदेहामणयः सेका व्यजनमारुताः ।
 सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाष्मर्यस्वरसाः पयः ॥
 सिद्धा मधुरवर्गेण रसा यूषाः सडाडिमाः ।
 षष्टिकाः शालयो मुद्रा यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥
 कल्याणकं पञ्चगव्यं षट्पलं पयसाग्निकम् ।
 पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥
 त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ।

मदेष्वित्यादिना क्रमप्राप्तानां मदमूर्च्छासन्ध्यासानां चिकित्सा । प्राणोग्रहणं व्यभिचारसूचनार्थं सर्वस्यापि मद्यविकारेषु पित्तमेव चिकित्स्यत्वेनोपलक्ष्येत् । सर्वत्र शीताः प्रदेहादयः प्रयोक्तव्याः । तथा सितादिमधुरम्कन्वेन शृतं पयः । सुबोधम् । कल्याणकादीनि वक्ष्यन्ते षट्पलमुक्तं यक्ष्मणिः ।

प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ।
 पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ॥
 मृणाळबिसकृष्णा वा लिङ्गात् क्षौद्रेण साभयाः ।
 दुरालभां वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ॥
 पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ।
 धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकाथेन वा घृतम् ॥
 कुर्यात् क्रियां ज्वरोक्तां च यथादोषबलोदयम् ।
 पञ्च कर्माणि शस्तानि तथा रक्तावसेचनम् ॥
 सत्वस्यालम्बनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ।

प्रसक्तवेगेषु सन्ततवेगेषु मदमूर्च्छाये-
 शु मुखनासस्य पाण्यादिकेनावरोधनं हितम् ।

तेन मानुषीक्षीरेण नस्थम् । मृणाळाद्यभ-
 यान्तं क्षौद्रेण लेहः दुरालभां वा क्षौद्रेण ।
 मुस्तां वा । मरिचादिकं शीतेन सलिले-
 न पिबेत् । धात्रीफलरसेन वा चतुर्गुणे-
 न सिद्धं घृतम् । पथ्याकाथेन वा स्नेह-
 समेन सिद्धं घृतं पिबेत् । दोषवलानति-
 क्रमेण च मदमूर्च्छाययोः ज्वरोक्तां क्रियां
 कुर्यात् । सुबोधम् । सत्वस्यालम्बनं धै-
 र्यस्यावष्टम्भः । गृद्धिर्लोलुपता विषयेषु श-
 व्दादिषु ॥

मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।
 तीक्ष्णं सन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥

सन्यासविहितं तीक्ष्णं नस्यादि यत्
 तत् सर्वमतिप्रवृद्धेषु सर्वेषु मदेषु मूर्च्छायेषु
 च योजयेत् । विषजेषु मदेषु विषघ्नं च
 योजयेत् ॥

दुर्जयत्वेन प्राधान्यात्सन्यासस्य चिकि-
 त्सा प्रथमुच्यते ॥

आशु प्रयोज्यं सन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम्
 धूमं प्रथमं तोदः सूचीभिश्च नखान्तरे ॥
 केशानां लुञ्चनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ।
 कट्वम्लगाढनं वक्त्रे कपिकज्ज्वावर्षणम् ॥
 उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिबेत् ।
 खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥
 लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात् स्रोतोविशुद्धये ।

आश्रित्यादि । सन्यासे शीघ्रमेव सुती-
 क्ष्णं नस्यादिकं प्रयोज्यम् । प्रथमनान्तानां

सुतीक्ष्णशब्देन संबन्धः । प्रथमनं नासायां
चूर्णेन । नखमांसयोर्मध्ये सूचीभिस्तोदः ।
लुञ्चनमपनयनम् । दाहोऽङ्गेष्वाग्न्यादिना ।
दन्तैर्धृश्चिकैश्चाङ्गेषु दंशः । वक्त्रे कटूनां म-
रिचादीनामम्लानां मद्यादीनां गाढनं स्नावनम् ॥

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ।
पटुभिर्गीतवादित्वशब्दैर्व्यायामशीलनैः ॥
संसनोल्लेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ।
उपाचरेत्तं प्रततमनुबन्धभयात् पुनः ॥
तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ।

इति चिकित्सिते नवमोऽध्यायः ॥

तस्य च निवृत्तसन्ध्यासस्य प्रलयहेतो-
श्चित्तेच्छेयान्मनो विस्मापनादिभिः संरक्षितव्यं
पुनरनुबन्धं येन न गृह्णातीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानामर्गसां चिकित्साप्रदर्शना-
याध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽर्गसां चिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथ खलु बलवन्तमर्शोभिरुपद्रुतं य-
थार्हस्नेहोपास्निग्धस्निग्धमनिलवेदनाद्विशम-
नार्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्रायं भुक्तव-
न्तं शुचिं कृतस्वस्त्ययनं मुक्तिविमूत्रमव्यथं
समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यभ्रे
काले शय्यायां समे फलके वा प्रत्यादि-
त्यगुदमन्यस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायं उक्ता-
नमुन्नतकटीदेशं यन्त्रणशाटकेन परिक्षिप्त-
ग्रीवासक्थिनीसन्धिमलज्जाहिरासपरिचारकैः सु-
परिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तगु-
दाय घृताभ्यक्तं यन्त्रमृज्वनुसुखं शनैः पा-
यौ प्रणिदध्यात् । प्रवाहणप्रविष्टं चा-
र्शोऽभिवीक्ष्य पिचुप्तोतकयोरन्यतरेणावगु-
ण्ठितया शलाकयोत्पीड्य यथोक्तविधिना-
ग्निक्षाराभ्यामुपाचरेत् सम्यङ्निर्वापयेच्च ॥

अथेत्यादि गद्यं सङ्कीर्णवस्तुसुखावबोधा-
य बलवन्तमित्यबलस्य क्षारप्रतिषेधप्रदर्शनम् ।
यथार्हस्नेहो दोषाद्यपेक्षया । प्रत्यादित्यगुद-
मादित्याभिमुखमुपविष्टं सन्तमुत्ताननिषण्णस्य
ग्रीवां सक्थिनी चैकेन यन्त्रणशाटकेन परि-
वेष्टितम् । सर्वं सुबोधत्वाच्च व्याख्यायते ॥
अनुसुखं सुखानुगुण्येन यन्त्रकमुभयपार्श्वछिद्रं
यन्त्रविधावुक्तम् । प्रवाहणेन तस्मिन्यन्त्रे पार्श्व-
छिद्रेण प्रविष्टमर्शोऽभिसमीक्ष्य दहेदिति संब-
न्धः । पिचुः कार्पासलेशः । प्लोतकश्चैल-
खण्डम् । यथोक्तेन सूत्रस्थानप्रदर्शितेन वि-
धिना । निर्वापयेत् । संशमयेत् । अग्निद-
ग्धानि स्निग्धशीतेन । क्षारदग्धान्यम्लेन ॥

महान्ति प्राणवतश्छित्वा दहेत् ।
छत्वाकाराण्यूर्ध्वविसृतानि क्षारसूत्रेण बध्वा ॥

महान्त्यर्शांसि प्राणवतः पुरुषस्य प्रथ-
मं शस्त्रेण छिन्द्यात्ततो दहेत् । क्षारगलिप्रसू-
त्रेण बध्यादिति संबन्धः ॥

ततो यन्त्रमपनीयोत्थाप्यातुरं स्वभ्य-
क्तगुदजघनवङ्क्षणं यथाकालमुष्णोदकको-
ष्ठेऽवगाहयेत् । ततो निवातमगारं प्रवे-
श्याचारिकमुपदिशेत् ॥

तत इति दग्धेष्वर्शःसु शीते काले उ-
ष्णेनोष्णे शीतेनोदकेन । कोष्ठो जलाधारः ।
तत इत्यवगाहनस्य पश्चात् । आचारिकमु-
ष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि ॥

सावशेषं पुनर्दाहयेत् । एवं सप्त-
रात्रात्सप्तरात्रादेकैकमुपक्रमेत् । बहुषु तु
प्राग्दक्षिणं ततो वामं वामात् पृष्ठाग्रजम् ।
एकाहात् सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोषः ।
तत्र शुष्काण्यग्निना क्षारेण वा साधयेत् ।
क्षारेणैव मृदुनार्द्राणि । एष सर्वप्रदेशेष्व-
र्शसां दहनविकल्पः । तृतीये तु गुदवलौ
प्रत्याख्यायोपचरेन्न वेत्येके ॥

सावशेषमर्शः । वामादनु पृष्ठजं तत
अग्रजम् । अग्निक्षारयोरतियोगः सूत्रोक्तः ।
मृदुः क्षारः सूत्रोक्तः । सर्वप्रदेशेषु नासा-
कर्णादिषु । तृतीया वली प्रवाहिणी । एके
आचार्या नोपाचरोदित्याहुः ॥

अथ सम्यग्दग्धे वातानुलोम्यमन्त्रा-
भिरुचिरभेदींस्त्रिर्लाघवमिन्द्रियप्रसादो यथो-
क्तोपद्रवनिवृत्तिर्वलवर्णोपपत्तिश्च । असम्य-
ग्दाहे तु क्षाराग्निकर्मणोर्विधिमिक्षेत् ॥

वातानुलोम्यादि सम्यग्योगलक्षणम् ।
उपद्रवाः कासपिपासादयः । असम्यग्दाहो
हीनादिलक्षणः सूत्रस्थानात् ज्ञातव्यः ॥

वस्तिवेदनायां कुष्ठशतपुष्पादेवदारु-
सुरभिपुनर्नवागरुकल्केन नाभेरधः सर्वमा-
लिम्पेत् । मूत्रपुरीषप्रतीघाते वरणालंबुसै-
रण्डपुनर्नवाश्वदंष्ट्रासुरभीसुषवीकषायं सुखो-
ष्णं स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवंक्षणगुदस्य परिषेकेऽव-
गाहे वा योजयेत् । क्षीरं सस्नेहं तैल-
मेव वा । दग्धेषु चार्शःसु शकृच्छैथिल्या-
र्थं त्रिवृद्वास्तुकोपोदका चुञ्चुपर्णीशाकयुक्त-
मन्नमश्नीयात् ॥

वस्तिवेदनायां कुष्ठदिकल्केन नाभेरधो
लेपः । सुरभिर्गन्धसुरा । सुबोधम् ॥

अनिलानलरक्षणोत्तेजनार्थं देहपुष्टये
च स्नेहादीनि सम्यगासेवेत ॥

संशोधनाः प्रलेपाद्याः कषायास्तैलयुक्तयः ।
व्रणाधिकारमालोच्य योक्तव्या हतनामसु ॥

अनिलस्य रक्षार्थं कोपात् । अग्रेरुत्ते
जनार्थम् । संशोधनादिकं व्रणप्रतिषेधोक्तप्र-
कारेण यथायोग्यं प्रयुज्जीत । हतनाम दुर्नाम ॥

अथानवचारणीयशस्त्रक्षाराग्नेर्वातकफो-
 ल्वणानि दोषसंपूर्णत्वाभिर्गतानि सस्तंभक-
 ण्डशोफशूलानि क्षारचित्तककुष्ठविल्वमूलक-
 सिद्धेन तैलेन वा कृष्णाहिबिडालौघ्रज्यौकःसू-
 करवसाभिर्वाभ्यज्य पिण्डेन स्वेदयेद्द्रवस्वेदे-
 न वा । धूपयेच्च सघृतशमीपत्रार्कमूलमा-
 नुषकेशाहिनिर्वाकविडालचर्मभिः । कुञ्जरवरा-
 हवृषशकृत्सक्तुसर्जरसैर्वा । सुरसाबृहतीपि-
 प्लयश्वगन्धाभिर्वा सघृताभिः । अरिष्ट-
 शिष्टुपत्रकुलत्थवचाभिर्वा । प्रदिह्याच्च स्नु-
 हीक्षीरयुक्तेन हरिद्राचूर्णेन । गोमूत्रपिष्टै-
 र्वा कुकुटशकृन्निशापिप्पलीगुञ्जामूलैः । गो-
 पित्तपिष्टाभिर्वा दन्तीचित्तकसुवर्चिकाभिः ।
 सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडकृष्णासैन्धवकुष्ठशिरीष-
 बीजैः । तद्वच्च गजास्थितुथभल्लातकलाङ्गली-
 कुळीरशृङ्गीवचाभयार्हिगुकुष्ठविल्वशिष्टुमूलक-
 बीजनिम्बाश्वमारपत्रपीलुमूलैः वस्तमूत्रपिष्टै-
 र्वा सुधाकाण्डार्कक्षीरतुंवप्रसवकञ्जैः । पि-
 प्लयादिभिर्वानुवासनद्रव्यैः । एभिर्हि प्र-
 दिग्धान्यर्शासि दुष्टप्रसृक्सञ्चितं पिच्छां च
 विमुच्य प्रशाम्यन्ति । एभिश्च तैलान्य-
 भ्यङ्गार्थमुपकल्पयेत् ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । पिण्डस्वेदः सू-
 त्रे प्रदर्शितः । तद्वद्द्रवस्वेदः । सुबोधम् ।
 हरिद्राचूर्णस्नुहीक्षीराभ्यां प्रदेहः । गजास्थि-
 प्रभृतीनि सुधाक्षीरेण पिष्टानि । गुडादीनि
 छागमूत्रपिष्टानि । गुडा सुधा । पिच्छा
 मण्डप्रायम् । एभिरिति गुडकृष्णासैन्धवा-
 दिभिर्यथालाभम् ॥

तथा कासीससैन्धवालापिप्पलीकुष्ठशु-
 ण्ठीविळङ्गविदारीलाङ्गलीकरवीरार्द्रकस्वर्णशी-
 रीदन्तीचित्रकाळर्कमुधापयोभिस्तैलं चतुर्गुण-
 मूत्रविपक्वमप्रदूषय । गुदमभ्यङ्गात् क्षारव-
 दर्शासि शातयति । तैलाभ्यक्तं वा पा-
 युप्रदेशं पकेष्टकाशकलैस्तीक्ष्णकोटिभिरग्नि-
 वर्णैर्महिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् द्विकालं
 सप्तदिनानि स्वेदयेत् । अनन्तरं च यथो-
 क्तेनावगाहनेन । ततो गते सप्तरात्रे पूती-
 करञ्जपल्लवकलेन ससैन्धवेन स्नुहीपयसा
 वर्ति कृत्वा नातिशुष्कां गुदे विदध्यात् ।
 कृतविष्णूत्रं चावगाहे स्थापयेत् । प्रातः
 सायं चैष विधिः प्रत्यहमेकान्तरं वा या-
 वत्त्रिरात्रम् । ततो देवदाळीक्षारहरीतकीः
 शीलयेत् । एवमर्शासि शीर्यन्ते ॥

कासीसादीनां स्नेहाच्चतुर्थीशत्वम् ।
 लाङ्गली गर्भपातनो । द्विकालमेव महिषी-
 मूत्रनिर्वापणादुष्णैः ॥

अथ हरीतकीपाकविधिः । सजा-
 लमूलं जीमूतकमन्तर्धूमं दहेत् तस्यभस्म-
 नोर्द्धाढकं गोमूत्रपात्रद्वयेनैकविंशतिकृत्वो
 गाळयेत् । ततस्तेन क्षारमूत्रेण कुटजचि-
 त्रकव्याधिघातचूर्णप्रसृतत्रयान्वितेन पथ्या-
 शतद्वयमाघनीभावात् पचेत् । अवतीर्णं
 च तमवलेहं व्योषरजःप्रसृतयुक्तं घृतभाविता
 भाजने निदध्यात् । स लेहः सावलेह-
 विजयाद्वयोपयोगमभ्यस्यमानो गुदजजठर-
 जघनवङ्क्षणशूलगरानाहगुल्मपाण्डुरोगाश्च -

रीशर्कराश्वासकासान् नियच्छति । सदा च पत्रभङ्गोदकेन कोष्णेनाम्बुना वा शौचमाचरेत् । अप्रवर्तमानं च रुधिरमुच्छ्र-
नकठिनेष्वर्शःसु जळौकाभिः सूचीकूर्चेन वा प्रवर्तयेत् ॥

एकविंशतिकृत्वः एकविंशतिवारान् । द्वे पले प्रसृतः । प्रसृतत्रयं षट्पलानि । सहावलेहेन यद्वर्तते हरीतकीद्वयं तत्तथोक्तम् । तदुपयोगमिति क्रियाविशेषणम् । अनेन प-
थ्याशतद्वयमपि लेहेनान्वितं प्रयोज्यमित्युक्तं भ-
वति । सुबोधम् । पत्रभङ्गं भङ्गपत्रमाहुः । उच्छ्रनकठिनत्वं रक्तविस्त्रावणहेतुः । सूचीकू-
र्चः शस्त्रविधावुक्तः ॥

अग्निसादे गुदशोफशूलातौ च हिङ्ग्वर्धकर्षं सौवर्चलयवक्षारेन्द्रयवापिप्पलीनां पृथक् कर्षं मूर्धार्धपलं पाठापलं शुण्ठीद्वि-
पलं चैकत्र चूर्णितमुष्णाम्बुसर्पिर्मद्याद्यैरुप-
योज्यम् । त्रिलवणादिचूर्णं वा । हिङ्ग्व-
तिविषाकुष्ठस्वार्जिकाक्षारविडलवणानि वा द्विगुणोत्तराणि प्रयोजयेत् । प्राणदां वा तक्रानुपानां सगुडाम् । प्रातः प्राग्भक्तं वा निरन्नो वा तक्रमहरहस्तस्मिन् जीर्णे तत्रे सायं तक्रपेयां ससैन्धवां पिबेत् । तत्रेणैव वा लाजसक्तूनवलिह्यात् । पी-
ल्लनि वा तक्रानुपानानि प्रातः पक्षं पक्षा-
र्धं वा प्रयोजयेत् कटुकिकामूलकलकं वा प्रातस्तत्रेण ॥

हिङ्गवादिमुष्णाम्बवादीनामन्यतमेन यो-

जयेदग्निसादादिषु । त्रिलवणादिकं गुल्मे व-
क्ष्यते । हिङ्गवतिविषादिकमुष्णाम्बवादिभिरे-
व । सगुडां हरीतकीं तक्रानुपानां कृत्वा । अहरहः केवलं प्रातः प्राग्भक्तं वा तक्रम् । सुबोधम् । कटुकिका प्रसिद्धा ॥

शुण्ठीचित्रकपुनर्नवाकाथसिद्धं वा क्षी-
रम् । गोमूत्रपरिमुते वा बहुकृत्वो जीमू-
तक्षार उषिता हरीतकीः । गोमूत्रार्ध-
द्रोणसिद्धं वा क्षौद्रवदभयाशतम् । वासि-
ष्ठहरीतकीर्वा । भल्लातकानि वा रसायनो-
पदेशेन पुनर्नवामलंबुसां वा शोफोक्तविधि-
ना गुळार्द्रकं वा ॥

शुण्ठ्यादिकाथेन सह सिद्धं क्षीरम् । जीमूतक्षारोदके पूर्ववत् सुते उषिता हरी-
तक्यामृदूभावात् । क्षौद्रेण युक्तं क्षौद्रवत् । वासिष्ठहरीतक्यः कासविधावुक्ताः । पुनर्न-
वालम्बुसे रसायनोपदेशेन ॥

सक्तुमन्थं वा भल्लातकचूर्णयुक्तं ना-
तिलवणं तत्रेण । तत्रेण वाषाढकार्तिक-
मार्गशीर्षाणां मासानामन्यतमस्मिन् पुण्य-
योगे समुद्धृतं चित्रकमथवा मस्तुयूषक्षी-
रघृततैलाद्यन्यतमेन ॥

तत्रेण नातिलवणं भल्लातकचूर्णयुक्तं स-
क्तुमन्थं योजयेत् । तत्रेण मस्त्वादिभिर्वा
आषाढादिगृहीतत्वादियुक्तं चित्रकम् ॥

चित्रकमूलकाथं वा लेहतां गतं स-
मधुगुडं तक्राशी शीलयेत् । कलशे वा-

न्तश्चित्रकमूलत्वक्कल्कलिप्तशुष्के जातं दधि
कालशेयं वा पानभोजनेषु । एवं भा-
ङ्गर्यास्फोटगुल्मीपश्चकोलेषु तक्रकल्पः ॥

चित्रकमूलकाथोऽधनो घनत्वापादनेना-
बलेहीभूतः मधुगुडयुक्तः तक्राशिनो योज्यः ।
आदौ लिप्तः पश्चाच्छुष्को लिप्तशुष्कः तथा-
विधे घटे जातं दधि तक्रं वा । चित्रक-
मूलवत् भाङ्गर्यादिष्वपि कल्पः । आस्फोट
अर्कः ॥

घृतघटे वा हृषोपकुञ्चिकाधानका-
जमोदाजाजीषडीकारवीयवानीचित्रकपिप्प-
लीद्वयपिप्पलीमूलचूर्णासुतं जातं तक्रम् ।
तक्रमेव वातिमन्दवह्निः सप्ताहमर्धमासं वा
मासमपि वा कालाद्यपेक्षया रुक्षं सस्नेह-
मम्लमनम्लं वा सान्नमनन्नं वा शीलयेत् ॥

हृषोपकुञ्चिका दोषाद्यपेक्षं तक्रसंस्कारा-
दियोग्यं घृतकुम्भ आसुतं जातम् । केवल-
मेव वा तक्रं मन्दाग्नेः कालापेक्षया द्विवि-
धोऽपि कालो विवक्षितः ॥

ततस्तक्रसिद्धानि क्रमशोऽर्शोऽग्निलघुदी-
पनीयद्रव्यान्पिशितशाकोपकल्पितानि पे-
यायूषरसव्यंजनानि । तक्रं हि परमौषध-
मनिलकफार्तीनां विशेषाज्जठराश्रितानाम् ।
तत्रापि विशेषेण दुर्नाम्नाम् । न हि त-
द्विहतान्यर्शांसि पुनः प्ररोहन्ति । भूमाव-
पि तन्निषिच्यमानमहरहः समूलमुच्छिनत्ति
तृणजालमप्यपि च शैवालम् । तद्विशोधि-

तेषु पुनर्देहस्रोतःसूपचीयमानोऽन्नरसः पुष्टि-
बलवर्णौजसामाशु वृद्धये संपद्यते ॥

तत इति हृषोपकुञ्चिकायोगान् । केवला-
द्वा तक्रप्रयोगादनन्तरम् । क्रमश इति पेया-
दिक्रमेण । अर्शोऽग्नित्वेनैव तक्रमाहात्म्यं सुबोधम् ॥

मद्यपश्च सेवेत चव्यचित्रकाजाजीचू-
र्णानुविद्धं शीथुं गौः वा । सौवर्चलहृषोपा-
न्वितां वा सुरांम् ॥

मद्यपश्च वक्ष्यमाणानासवानपि सेवेत ।
चव्यादिचूर्णानुविद्धं गौडं शीथुं वा । सुरां
सौवर्चलहृषोपान्विताम् ॥

अभयापलाष्टकं द्विगुणामलकमिन्द्रवा-
रुणीपलपञ्चकं च द्विगुणकपित्थमध्यं लो-
द्ध्रविळङ्गैलवालुकपिप्पलीमरिचानि द्विपलां-
शानि जर्जरितान्युदकभारे विपाच्य पाद-
शेषं रसं पूतशीतं गुडतुलाद्वयेन धातकीप-
लाष्टकेन संयोज्य घृतभाजनेऽर्धमासस्थं प्रा-
तरन्नकाले वोपयुञ्जीत । अयमभयारिष्टोऽर्शो-
ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगकामिलायक्ष्मविषमज्वरप्लीह-
गुल्मोदरश्वयथुकुष्ठकुमिश्रन्ध्यर्बुदघ्नोऽग्निरुचि-
वर्णकरश्च ॥

अभयाद्यं सुबोधम् । इन्द्रवारुणी ग-
वाक्षी । जर्जरितानि तानि सर्वाणि क्षुण्णा-
नि । भारं पलशतानि विंशतिः । पादश्च-
तुर्थो भागः ॥

दन्तीचित्रकत्रिफलादशमूलानि पालि-

कान्युदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे पृतशीते
तास्मिन् गुळतुलार्धं धातकीकुडुवं च प्रक्षि-
प्य घृतभाजने मासमुषितो दन्त्यरिष्टः स-
मानः पूर्वेण । दुरालभायाः प्रस्थमभया-
मलकवृषपाठाचित्रकदन्तीमहौषधीनां प्रत्येकं
द्विपलमम्भसां द्रोणे पूर्ववत् सिद्धं पूतशीतं
शर्करातुलयोन्मिश्रं मधुघृतप्रियंगुपिप्पलीच-
विकाकल्कलिप्ते घृतकुम्भे पक्षं निधापयेत् ।
अयं दुरालभारिष्टः समानः पूर्वेण ॥

दन्त्यरिष्टः सुबोधः । दुरालभारिष्ट-
श्च सुबोधः । कुम्भलेपोऽर्धागुलमात्रः । पू-
र्ववदिति दन्त्यरिष्टवत् ॥

नवामलकपलशतं पिप्पलीनागपुष्प-
कुडुवद्वयं पालिकानि चव्यचित्रककमुकलो-
द्घ्रपाठामरिचविलङ्गमज्जिष्ठैलावालुकपिप्पली-
मूलान्यर्धपलांशिकानि दार्वीशताह्वेन्द्राद्वाशा-
रिवाद्वयमुस्तकुष्ठान्यैकध्यं च जलद्रोणद्वयेऽ-
र्धावशेषं साधयेत् । स रसः पूतशीतः
समद्राक्षास्वरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्रार्ध-
प्रस्थेन पृथक् कार्ष्णिकेण च त्वगेलालो-
ध्रकुटन्नटांबुलेव्यकमुककेसरचूर्णेन युक्तो गु-
लशर्कराधूपिते घृतभाण्डे प्रक्षिप्य पक्षमुपे-
क्षितोऽयमामलकारिष्टः समानः पूर्वेण ।
अकालवलीपलितखलतिशमनश्च ॥

आमलकारिष्टः सुबोधः । शुष्कस्य कुडु-
वं चतुष्पलम् । माक्षिकस्यार्धप्रस्थः षोडश
पलानि ॥

गुल्गुलपलचतुष्टयमामलकप्रस्थं धात-
कीप्रस्थमभयाशतमक्षशतञ्च गुळपलशतद्वयं
पालिकानि पञ्चकोलाजमोजचतुर्जतिककट्फ-
लमुस्तमरिचानि दशपलिकानि च खण्ड-
द्राक्षाडाडिमानी सर्वमैकध्यमम्भसाप्लाव्या-
लोढ्य च पुराणे जतुसृते द्रोणक्षमे भा-
जने निक्षिप्य स्थापयेत् । गन्धवर्णरसो-
पपन्नं चासवमभिसमीक्ष्य तं कुम्भमिक्षुरस-
स्य पूरयेत् । एष षण्मासस्थितो गुल्गु-
ल्वासवः समानः पूर्वेण ॥

गुल्गुल्वासवो नाम सुबोधः । आ-
प्लाव्येति बहुनाम्भसा संथोज्यालोढ्येत्यूर्ध्वम-
धश्च संमिश्रय । द्रोण इतीक्षुरसेन पूरणाद्-
द्रोणो भाण्डो भवति ॥

अमद्यपो वा पिबेच्च शृतशीतमल्पमु-
दकं शृतं धान्यनागराभ्याम् । लघुना प-
ञ्चमूलेन वा । पञ्चकोलकाजाजीकारवीज-
शौण्डीविल्वशलादुपाठातुम्बुरुधान्यकैर्वा ॥

अमद्यप इत्यादि सुबोधम् । पञ्च-
कोलादिभिर्वा शृतमम्बु पिबेत् । कारवी श-
तपुष्पा । गजशौण्डी हस्तिपिप्पली । विल्व-
शलादुर्बालविल्वम् ॥

एभिश्च फलाम्लान्यमकस्त्रिगधान् पे-
यायूषरसादीन् कुर्यात् । एभिरेव घृतं सा-
धयेत् । पिबेद्वा मस्तु धान्याम्लं मधुशु-
क्तोदकं वा ॥

एभिश्च धान्यनागरकादिभिरम्भसा-
धनैरम्भ प्रयोगवत् पेयादीन्नप्रकारान् कु-

यात् । तांश्च फलैर्डाडिमतिन्त्रिणीकादिभि-
रम्लान् यमकेन स्नेहद्वयेन यथायोग्येन स्नि-
ग्धान् । एभिरेव च धान्यनागरकादिभि-
र्घृतं साधयेत् । अथवाशसो मस्त्वादिकं पि-
बेत् । मधुशुक्ताभ्यां संमिश्रमुदकं तत्तथोक्तम् ॥

पूतीकरञ्जत्वक्पलशतद्वयं शुष्कमुदक-
द्रोणे काथयेत् । पादशेषे च तस्मिन् पू-
तशीते गुदपलान्यशीतिं व्योषार्धप्रस्थचूर्णं
च दत्त्वा यवपल्ले घृतकुम्भस्थं मासं नि-
धापयेत् । एतत् करञ्जशुक्तमभ्यस्यमानम-
लमनलजननमर्शोगुल्मानाहप्लीहगरोदरघ्नं च ।
पीलुतुलां तुल्यगुडां मस्तुनस्तक्रस्य वा द्रो-
णेऽभिषुणुयात् । तत्र पालिकानामभया-
तिविषापाठामुस्तकटुकादेवदारुहिंसाजीरका-
रुष्करचव्याजमोदैलाचित्रकगजपिप्पलीव्यो-
षविळङ्गशताद्वाहरेणुचिरिविल्वत्वक्कुष्ठकुटज-
बीजत्रिवृत्पिप्पलीमूलोपकुञ्चिकानां चूर्णं क्षि-
प्त्वा पूर्ववन्निधापयेत् तदधिकगुणं पूर्व-
स्मात् ॥

करञ्जशुक्तः सुबोधः । यवपल्लो य-
वराशिः । पीलुफलशुक्तः सुबोधः । पूर्व-
वदिति यवपल्ले घृतकुम्भे मासं निधापयेत् ॥

सुतक्षितानामिक्षुगण्डिकानां द्रोणमुद-
कद्रोणेन घृतभाषिते भाजनेऽभिषुणुयात् ।
आवपेच्चात्र जर्जरीकृता यवानीयवानककु-
स्तुम्बरीपृथ्वीकाः पृथक् कुडुवांशास्तथा द्वि-
पलोन्मितास्तेजोवतीपञ्चकोलकाजाजीजीर-
कद्वयकारवीः क्षौद्रकुडुवं च प्रक्षिप्य ततो

दशरात्रेण संजातात् तस्मान्मात्रां सौवर्चलार्द्र-
कभूस्तृणैः सुरभीकृतां भुञ्जानः पिबेत् ।
पुनः पुनश्चात्र पानीयं प्रक्षिपेदिक्षुगण्डि-
कादिकञ्च संभारम् । तत् गण्डीराख्यं
काञ्चिकं परं रुचिकरमग्निदीपनमर्शोग्रहणीवि-
कारोदरगरक्कुमिगुल्ममदात्ययपाण्डुरोगेष्टम् ॥

सुतक्षितानामित्यादिना गण्डीराख्यं का-
ञ्चिकं सुबोधम् । सुतक्षितानां जर्जरिताना-
मिक्षुगण्डिकानां द्रोणः पञ्चपलशतानि द्वा-
दशपलसहितानि । जर्जरीकृताः क्षुण्णाः ।
यवानकं यवानीभेदः । पृथ्वीका हिङ्गुपत्रि-
का । कुस्तुम्बरी धातकी । मात्रां स्तोकम् ।
सूक्ष्मैः पत्रैर्भूस्तृणः । यथा यथा हीयते
तथा तथा पानीयमिक्षुगण्डिकादयश्च तत्रैव घ-
टे प्रक्षेप्तव्याः ॥

रूक्षकोष्ठश्चाशसो नागरभारकृष्णा-
जाजीधान्यकारवीगर्भं फलाम्लं सफाणितं
सर्पिः पिबेत् । गुल्मोक्तानि वा घृतानि ।
किंशुकक्षारोदकेन वा विपक्वं व्योषगर्भम् ।
पाठामरिचपञ्चकोलकक्षारयवानीकुस्तुम्बरुह-
रीतकीविल्वविळङ्गसैन्धवगर्भं चतुर्गुणेन द-
ध्ना विपक्वं सर्पिः प्रवाहिकागुदभ्रंशपिच्छा-
स्त्रावानाहगुल्मपायुपार्श्ववङ्क्षणवेदनाग्रहणी-
दोषहृद्रोगमूत्रकृच्छ्रघ्नम् ॥

रूक्षकोष्ठस्याशसस्य स्नेहप्रयोगः सुबो-
धः । नागरादिचूर्णयुक्तं डाडिमाद्यम्लं फा-
णितेन क्षुद्रगुडेन संयुक्तं सर्पिः पिबेत् ।
व्योषगर्भं किंशुकक्षारोदकसिद्धं घृतम् । पा-
ठादिगर्भं दध्ना सह सिद्धं घृतम् ॥

पिप्पलीपाठानागरगोक्षुरकाणां त्रि-
पलिकानां निर्यूहे गण्डीरमरिचपञ्चकोलका-
न्यर्धपलिकानि कल्कीकृत्य षड्गुडेन दध्ना
चत्वारिंशत् घृतपलानि तुल्यचाङ्गेरीरसानि
पाचयेत् । तत् सर्पिः समानं पूर्वेण ।
शोफोदरश्वासकासहिध्मात्रं च ॥

पिप्पल्यादिघृतं पूर्वेण पाठादिना स-
मानम् । निर्यूहः काथः । गण्डीरो महान् क-
न्दप्रायः कार्तिकेयपुरादौ गिरिराजभूमिषु प्र-
सिद्धः । चरकपाठे तु गण्डीरादिकं पिष्ट्वा
कषाये विनयेत् । षड्गुणं दधि घृतादिति ॥

बद्धवर्चासि चार्शास्युदावर्तवदुपाच-
रेत् । भिन्नवर्चासि चार्शास्यतीसारवत् ।
अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥

उदावर्तस्योपचारोऽत्रैव वक्ष्यते । अ-
तिप्रवृत्तमानरक्तान्यर्शासि रक्तपित्तवद्रक्तातिसा-
रवच्चोपाचरेत् ॥

अशुद्धं च कालबलापेक्षी स्रवद्रुधिरमुपे-
क्षेत । उभौ च तत्रानुबध्येते श्लेष्मानिलो वा ।
तत्र पित्तश्लेष्मोल्बणं पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया
च संशोध्य शमयेत् । पित्तानिलोल्बणमन्तर्ब-
हिरूर्ध्वमधश्च यथाग्निस्नेहैः । केवलपित्तोल्ब-
णमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तंभनैः ॥

अशुद्धं स्रवद्रक्तमुपेक्षेत न स्तंभयेत् ।
सुबोधम् । अन्तरित्यादीनां स्नेहैरिति संब-
न्धः । अन्तः पानादिना बहिरभ्यङ्गादिना ।

ऊर्ध्वमिति मुखेनाथ इति गुदेन । केवले-
त्यादिकं स्तंभनैः ॥

अथ श्लेष्मोल्बणे कुटजत्वग्निश्वभेष-
जकाथं पिबेत् । तण्डुलोदकेन वा कुट-
जत्वक्फलातिविषारसाञ्जनानि सक्षौद्राणि ।
कुटजत्वक्फलशतमार्द्रं दिव्याम्बुना काथ-
येत् । मुक्तरसे च पूते तस्मिन् पालि-
कान् सुश्लक्ष्णपिष्टान् प्रियङ्गुसमङ्गामोच-
रसान् कुटजबीजत्रिपलं च प्रक्षिप्य मृदग्नि-
ना पुनः साधयेदादर्वीलेपात् । अयमव-
लेहश्छगलीक्षीरेण पेयामण्डेन वा सहा-
जक्षीरभुजः प्रयुक्तो रक्तजान्यर्शास्यतीसारं
रक्तपित्तश्चोर्ध्वमधो वा प्रवृत्तमपहरति ।
कुटजत्वक्फलशतमुदकद्रोणेऽष्टभागशेषं साध-
येत् । परिस्नाव्य तदुदकं कल्कीकृतैर्व्यो-
षरसाञ्जनमोचरसमुस्ताधातकीफलविल्वश-
लाटुडाडिमशलाटुत्वक्समङ्गालोघ्रद्रव्यैः पलां-
शैः पलैश्च कुटजत्वचो दशभिस्तथा विंश-
त्या घृतस्य गुळस्य च त्रिंशता संस्पृष्टम-
धिश्रयेत् । अथावलेहतां गतमवतारितं स-
प्ताहमर्धमासं मासं वा धान्यमध्ये सुगुप्तं
निहितमुपयुक्तमाशु सर्वांशोग्रहणीदोषश्वास-
कासानपोहति ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । वत्सकत्वगादी-
नि तण्डुलोदकेन सक्षौद्राणि । कुटजावले-
हनं सुबोधम् । अतीसारमिति रक्तातीसा-
रम् । द्वितीयोऽपि कुटजावलेहः सुबोधः ॥

मोचरससमङ्गातिललोघ्रचन्दननीलो -
ल्पलानि वा छागपयसा पिबेत् । शूले तु

विल्वयवानीनागररसाञ्जनदुरालभावत्सक -
बीजानामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णं शृतेन
कोष्णेनाभसा तक्रेण वा । शूले रक्ता-
तिप्रवृत्तौ च लोभ्राधातकीकुटजत्वग्निन्द्रयव-
केसरनीलोत्पलकल्कसिद्धं सर्पिर्दुग्धिकानि-
दिग्धिकाकल्कसिद्धं वा ॥

मोचरसादीनां छागपयसा प्रयोगः ।
शूले तु गुदादिसंभवे विल्वादीनामन्यतमेना-
पि युक्तं पाठाचूर्णं चोष्णोदकेन तक्रेण वा
पिबेत् । अपिशब्देन विल्वादीनां द्वित्रादि-
संयोगेन प्रयोगः प्रदर्शितः । लोभ्रादिसिद्धं
सर्पिरिति । दुग्धिकानिदिग्धिकाभ्यां वा सिद्धं
सर्पिः शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च पिबेत् ॥

वातोल्बणे तु रक्ते बलातिबलावि-
ल्वत्रिफलाहस्तिपिप्पलीन्यग्रोधकरञ्जपत्रमधु -
कतिन्दुकोत्पलैः कार्ष्णिकैर्घृतप्रस्थमजाक्षीरे द-
शगुणे पचेत् । तत् परं रक्ताशोघ्नम् ।
पाठालोभ्रद्वीबेरोत्पलचव्यचन्दनसमङ्गातिवि-
षाविल्वधातकीमधुकदेवदारुदार्वात्त्वङ्मुस्ता -
मांसीनागरयवक्षारचितककल्केन चार्द्धेरीस्व-
रसेन च साधितं सर्पिर्दोषत्रयघ्नमशोऽति-
सारप्रवाहिकावस्त्यानाहगुदभ्रंशपिच्छासृति -
ग्रहणीपाण्ड्वामयज्वरमूत्रकृच्छ्राचक्रदुर्नाम -
शूलेषु योज्यम् । बलादावर्षवाक्पुष्पीगो-
क्षुरकपृश्निपर्णीनामश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधप्लक्ष -
बदरीवेतसप्रवाळानां च द्विपलोन्मितानां
कषायेण जीवन्तीकडुकापञ्चकोलेन्द्रयवदेव-
दारुशाल्मलीपुष्पवीराचन्दनाञ्जनकटुफलमु -

स्तश्यामास्थिरातिविषासमङ्गाव्याघ्रीमोचरस -
विल्वकमलोत्पलकिञ्जल्कानां चार्द्धकर्षोन्मि-
तानां कल्केन चार्द्धेरीसुनिषण्डकस्वरसप्र-
स्थाभ्यां च घृतप्रस्थं पाचयेत् । तत् स-
मानं पूर्वेण ॥

वातोल्बणेऽर्शसां रक्ते बलादिघृतं पि-
बेत् । तत् परं रक्ताशोघ्नम् । अजाक्षीरं
घृताद्दशगुणम् । पाठादिकं सर्पिः सुबोधम् ।
चार्द्धेरी क्षुद्राम्लिका चार्द्धेरीस्वरसो घृताच्चतुर्गु-
णः । बलादिसर्पिः सुबोधम् ॥

रक्तस्तंभनाय च शीताभ्यङ्गप्रदेहसे-
कावगाहादीन् प्रयुञ्जीत । तदशान्तौ य-
थोदितानि घृतानि कवोष्णान्यवपीडकयो-
जनया पाययेत् । कवोष्णानेव च घृत-
तैलक्षीररसकानथवा स्निग्धोष्णैर्मांसरसैर्भो-
जयित्वा घृतमण्डेन कोष्णेनानुवासयेत् ।
शीतवीर्यद्रव्यसिद्धेन वा यथास्वं स्नेहेन ।
शाल्मलीपुष्पयवाषकुशकाशमूलन्यग्रोधोदुं -
बराश्वत्थशृङ्गान् द्विपलांशान् क्षीरप्रस्थेन त्रि-
गुणोदकेन साधयित्वा क्षीरावशेषमवतार-
येत् । स निर्यूहः शाल्मलीनिर्याससम-
ङ्गाचन्दनोत्पलेन्द्रयवप्रियङ्गुपञ्चकेसरकल्क -
गर्भो घृतक्षौद्रशर्करोपेतः पिच्छावस्तिर्गुद-
भ्रंशप्रवाहिकारक्तसृतिज्वरघ्नः ॥

रक्तस्तंभनायेत्याद्यपि सुबोधम् । अ-
वपीडकसंज्ञं योजनाद्वयं रोगानुत्पादनीये पूर्व-
मुक्तम् । शीतवीर्यैः सिद्धेन यथास्वं दोषा-

द्यपेक्षयान्यतमेन स्नेहेनानुवासयेदिति संबन्धः ।
शाल्मलीपुष्पादिना पिच्छावस्तिः सुबोधः ॥

अपिच —

लाजैः पेया पीता
चुक्रीकाकेसरोल्पलैः सिद्धा ।
हन्त्याशु रक्तरोगं
तथा बलापृश्निपर्णीभ्याम् ॥
ह्रीबेरविल्वनागर-
निर्युहे साधितां सनवनीताम् ।
वृक्षाम्लडाडिमाम्ला-
मल्लीकाम्लां सकोलाम्लाम् ॥
गृञ्जनकसुरससिद्धां
दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयाम् ।
रक्तातिसारग्रहणी-
प्रवाहिकाशोफनिग्रहणीम् ॥

लाजैरित्यादिना पेयाः सुबोधाः । त-
थेति हरन्त्याशु रक्तरोगमित्यर्थः । ह्रीबेरा-
दिकषायसाधितायां सनवनीतायां पेयायां वृ-
क्षाम्लादीनामम्लत्वे विकल्पः । गृञ्जनकादि-
पेयारक्तातिसारादिनिग्रहणी ॥

काष्मर्यामलकानां
सकच्छुराणां खळान् फलाम्लांश्च ।
गृञ्जनकशाल्मलीनां
दुग्धीकाचुक्रिकाणां च ॥
न्यग्रोधशृङ्गिकानां
खळांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम् ।
दध्नः सरेण सिद्धान्
दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥

सिद्धं पलाण्डुशाकं
तक्त्रेणोपोदकां सबदरां च ।
रुधिरस्रुतौ प्रदद्या-
न्मसूरसूपं सतक्राम्लम् ॥
पयसा शृतेन यूषैः
सतीनमुद्गाढकीमसूराणाम् ।
भोजनमद्यादम्लैः
शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥
शशहरिणलावमांसैः
सकपिञ्जलैणेयकैः सुसिद्धैश्च ।
शालीनद्यान्मधुरै-
रम्लैरीषत्समारिचैर्वा ॥

काष्मर्यादिविहितानां खळानां फला-
म्लानां प्रयोगः । खळः फलयूषः । शा-
ल्यादिकं भोजनं पयसा शृतेनाद्यात् । सती-
नादीनां वा यूषैः शशादीनां मांसैः सुसिद्धैः
शालीनद्यात् ॥

दक्षशिखितित्तिरिरसै-
र्द्विककुलोपाकजैश्च मधुराम्लैः ॥
अद्याद्रसैरतिवहे-
ष्वर्शःस्वनिलोत्वणशरीरः ।
छगलीपयः प्रयुक्तं
निहन्तिरक्तं सवास्तुकरसश्च ॥
धन्वविहगमृगाणां
रसो निरम्लः कदम्लो वा ।
रसखळशक्यवागू-
घृतयुक्तः केवलोऽथवा जयति ॥

रक्तमतिवर्तमान
वातं च पलाण्डुरूपयुक्तः ।
छागान्तराधितरुणं
सरुधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ॥

अतिवहेष्वर्शःसु द्विककुलोपाकजै रसैर्म-
धुराम्लैरघात् अनिलोत्त्रणशरीरः सन् । सु-
बोधम् । द्विककुदुष्टः । लोपाको लोमधनुः ।
विहङ्गानां मृगाणां च रमो निरम्ल ईषद-
म्लो वा रक्तं निहन्ति । किंभूतः पलाण्डुः ।
आह । रसखळादिभिर्युक्तः केवलो वा सु-
बोधम् ॥

व्यत्यासान्धुराम्लं
विद्विशोणितसंक्षये योज्यम् ।
नवनीततिलाभ्यासात्
केसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ॥
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ।
नवनीतघृतं छागं
सपयोमांसं सषष्टिकं शालिः ॥

तरुणश्च सुरामण्ड-
स्तरुणीव सुरा जयत्यस्रम् ।
प्रायेण वातबहुला-
न्यर्शसि भवन्त्यतिष्ठते रक्ते ॥

दृष्टेऽपि हि कफपित्तं
तस्मादनिलोऽधिकं जेयः ।
दृष्ट्वा शोणितपित्तं
प्रबलं कफवातरूपमल्पं च ॥

शीताः क्रियाः प्रयोज्या
यथेरिताः पित्तरोगेषु ।

व्यत्यासः पर्यायकरणम् । नवनीते-
त्यादि सुबोधम् । पित्तरोगाः सर्व एव ज्व-
रादयः ॥

उदावर्ते तु दोषविलयनाय शीत-
ज्वरघ्नतैलाभ्यक्तस्त्रिन्नस्य श्यामातिवृत्तिपिप्प-
लीनिकुम्भनीलिनीचूर्णं गोमूत्रपरिपीतं द्वि-
गुणलवणगुल्मेन कराङ्गुष्ठाकारां वर्ति कृ-
त्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुदे वातविष्मूत्रा-
नुलोमनार्थं निदध्यात् । पिप्पलीमदनफ-
लसर्षपागारधूमैर्वा समूत्रगुलैः । तुम्बीक-
रघाटकणासिद्धार्थकसैन्धवजीमूतकैर्वा । एते-
षामेव वा चूर्णं नाड्या प्रथमेत् । तद्वि-
घाते त्वानुलोमिकौषधतैलमूत्राम्ललवणक्षा-
रयुक्तं सुतीक्ष्णमास्थापनं दद्यात् ॥

उदावर्त इत्यादिनोदावर्तचिकित्सा ।
शीतज्वरनाशनैस्तैलैर्योऽभ्यक्तः । पश्चाच्च स्त्रि-
न्नस्तस्य गोमूत्रपरिपीतं गोमूत्रं दत्वा पुनः पुनः
शोषितम् । पिप्पल्यादिभिः । समूत्रगुलैर्वा ।
नाड्या विधमेत् गुद इति प्रकरणात् लभ्य-
ते । तद्विघाते वर्त्या मलस्याप्रवृत्तावम्लानि
काञ्चिकादीनि ॥

त्रिफलात्रिकटुत्रिलवणदन्तीचित्रकभ-
ल्लातकानि जर्जरितानि सस्नेहमूत्राणि श-
रावद्वयकोष्ठे मृत्पालिप्ते गोमयाग्निना विप-
चेत् । स कल्याणकारुण्यः क्षारः क्षीर-

मांसरसाशिना घृतेन पीतोऽन्नपाने वा प्र-
णीतोऽर्शोगुल्मपाण्डुहृद्रोगोदावर्तग्रहणीमूत्रवि-
बन्धाश्मरीकृमिश्वयथुहिध्माश्वासकासशूला -
नाहप्लीहमेहापहः । वैरेचनिकमूलफलानि
सहिस्त्रार्कमूलदशमूलगुडाद्रीपाद्वेपुनर्नवा -
नि सर्वैश्च तुल्यानि पञ्चलवणानि क्षारः
पूर्ववत् कृतः काङ्कायनोक्तोऽधिकगुणः पूर्व-
स्मात् । हिङ्गुपाठाच्युषणत्रिफलाकटभी-
विल्वमध्यायोरजःकटुकापञ्चकोलकमुस्तकु -
ष्ठक्षारद्वयमुष्ककमधुकोग्रगन्धाविळङ्गमूर्वाजमो-
जेन्द्रयवगुल्मीदीवेदारूणि कार्ष्णिकाणि । पृ-
थक् पलांशानि पञ्चलवणान्यैकध्यमापोध्य
घृततैलकुडुबेन दधिकुडुबेन च संयोज्य कल्या-
णकविधिना दग्धो महाक्षारस्तत्तुल्यः । स-
र्वगरविषनिवर्हणश्च । प्राग्भक्तं वा वित-
रेत् घृतगुल्यवक्षारान् ॥

त्रिफलादिकस्य क्षारः कल्याणकाख्यः
सुबोधः । विरेचनौषधादीनां क्षारः सुबोधः ।
काङ्कायननाम्ना मुनिना उक्तः । पूर्वस्मादि-
ति कल्याणकात् । हिङ्गुवादिको महाक्षारः
सुबोधः । आपोध्य जर्जरीकृत्य सुबोधम् ॥

डाडिमरसं वा सयवानपाठामहौष-
धलवणगुल्लतक्रम् । यमकस्नेहभृष्टान् वा
सक्तुयुक्तान् करञ्जप्रसवान् । दधिडाडिमा-
म्लबदरतिन्त्रिणीकमातुल्लङ्गलवणसुरां यम-
कसंस्कृताम् । त्रिवृदन्तीगुल्लचित्रकचार्ङ्गरीबा-
लमूलकलोणीकासुवर्चलोपोदकाचुचुपर्णी -
वीरावास्तुकपल्लवास्तथा दक्षशिशिवाविड्-
गोधामार्जारोष्ट्रलोपाककूर्पशल्यकमांसान् मां-

सरसान् यवप्रायं चान्नं भोजनार्थे । पा-
नार्थे तु सपिप्पलीचूर्णं गौडमच्छसुरां स-
लवणानासवांश्च दीपनीयवातहरानारनाळं
मस्तु वा संस्कृतम् ॥

यवान्यादिभिस्तृकान्तैर्युक्तो डाडिमरसः ।
करञ्जप्रसवः करञ्जपत्राङ्कुरः । दध्याद्य-
न्यतमेन संस्कृतान् त्रिवृताद्यन्यतमपल्लवान् ।
दक्षादिमांसान् मांसरसान्यवभूयिष्ठं चान्नमु-
दावर्तिनो भोजनार्थे शस्तम् । पानार्थं इ-
त्यादि सुबोधम् ।

अनुबन्धे तु भूयो मदिरामस्तुमूत्रयु-
क्तं विरेकम् । सपिप्पलीं वा घृतभृष्टां
सगुडां हरीतकीं सकुम्भानिकुम्भां वा ।
द्विविधोपक्रमणीयोदितान् वा तर्पणप्रयो-
गान् । त्रिवृच्चूर्णं वा त्रिफलारसानुवि-
द्धम् । अभयामलकविळङ्गान् वा समत्रि-
वृतान् सगुडान् माणिभद्रकाख्यान ।
मिश्रकस्नेहं सुकुमारकं नीलिनीघृतं वा क-
ल्पोदितानि वा विरेचनान्यवचारयेत् । गु-
दाश्रये हि दोषेऽपहृते व्याधयोऽपि तज्जाः
प्रशम्यन्ति ॥

अनुबन्धोऽन्तरोक्तया चिकित्सयानु-
पशमः । दन्त्या वा द्रवन्त्या वा पिप्पली-
भिर्वा सह हरीतकीघृतेन भृष्टा विरेके श-
स्यते । तर्पणप्रयोगः सक्तुप्रयोगः । सम-
त्रिवृतं अभयादीनामेकम् । माणिभद्रवटकान्
कुष्ठचिकित्सिते वक्ष्यमाणान् सगुडानवचार-
येदिति संबन्धः । मिश्रकस्नेहो गुल्मे वक्ष्य-

ते । गुदाश्रय इत्यादिना विरेचनप्रयोगे हे-
तुमाह ॥

रूक्षतया च विड्वातविबन्धेन शू-
लोदावर्तसंभवः तस्मात्तत्राशुतरं स्नेहनमनु-
वासनं विदध्यात् । पिप्पलीमदनविल्वव-
चामधुकशतपुष्पाषडीकुष्ठपुष्करमूलद्वीपिदेव -
दारुभिः श्लक्ष्णपिष्टैर्द्विगुणपयस्तैलं सिद्धम-
र्शोगुदभ्रंशयोनिशूलवङ्क्षणानाहगुदशोफो -
त्थानप्रवाहिकापिच्छास्त्रावोरुकटीपृष्ठदौर्बल्य -
वैवर्ण्यमूत्रकृच्छ्रनिषूदनं वातमूत्रशकृत्पित्तश्ले-
ष्मानुलोमकरं च । वातानुलोम्ये हि स-
ति ध्रुवमनलो याति दीप्तिमर्शांसि चातः
सङ्कोचमिति । भवन्ति चात्र ॥

उदावर्तस्य शूलस्य च रूक्षतयायोवि-
ड्वातविबन्धस्तेन संभवो यतस्ततः शीघ्रतरं
स्नेहमनुवासनं विदध्यात् । पिप्पल्यादिकल्कः
स्नेहाच्चतुर्थांशेन । तैलाद्द्विगुणं क्षीरम् । वा-
तानुलोम्येत्यादिनान्येषामप्यानुलोम्यकरणात् प्र
योगमनुशास्ति । भवन्ति चात्रेति स्थितम् ॥

अर्शांसि शस्त्रक्षाराग्निलेपाभ्यङ्गरूपाचरेत् ।
दृश्यान्वदृश्यानि पुनः सदान्तःपरिमार्जनैः ॥
अल्पकालोत्थितेष्वल्पलिङ्गदोषेषु चौषधम् ।
नात्युच्छिन्नेषु मृदुषु क्षारोऽस्त्रसुतिमत्सु च ॥
उच्छिन्नेष्वल्पमूलेषु शस्तं शस्त्रं कुनामसु ।
युक्तेषु स्थैर्यकाठिन्यकार्कश्यैः शस्त्रपावकौ ॥
योज्यौ महत्सु वा क्षारः पाटयित्वा विकुट्य वा
सूचीकूर्चेन तद्वच्च बलिशं तषु शस्त्रकम् ॥

दृश्यान्वर्शांसि शस्त्रैरूपाचरेत् । अदृ-
श्यान्वन्तःपरिमार्जनैर्वैमनादिभिः । अल्पका-
लोत्थितत्वादियुक्तेषु कुनामस्वर्शःसु औषधम् ।
नात्युच्छिन्नत्वादियुक्तेषु क्षारः । उच्छिन्नत्वा-
दियुक्तेषु शस्त्रम् । स्थैर्यादियुक्तेषु शस्त्रपा-
वकौ योज्यौ । महत्सु च यदा क्षारो यो-
ज्यस्तदा विपाट्य सूचीकूर्चेन विकुट्य वा ॥

अतिस्थूलातिदीर्घे तु यन्त्रके मर्मघट्टनम् ।
अणुच्छिद्रे महद्रूपमेकदेशेऽवशिष्यते ।
अतिच्छिद्रेऽधिकं रूपादवतीर्णं प्रवाहणात् ॥
स्थूलान्त्रमति हिंस्याच्च यथोक्तं योजयेदतः ॥

अतिस्थूलेत्यादिना यन्त्रदोषा उच्यन्ते ।
मर्मणो गुदस्य घट्टनम् । अणुच्छिद्रे यन्त्रे
महतोऽर्शस एकदेशोऽवशिष्यते न दृश्यत इ-
त्यर्थः । अतिच्छिद्रे पुनः प्रवाहणात् प्रेर-
णाद्रूपादर्शसोऽधिकमप्यवतीर्णं यतो भवत्यत-
स्तद्यन्त्रं स्थूलान्त्रमपि हिंस्यादतो यथोक्तं य-
न्त्रं शीलयेत् ॥

शुष्केषु भल्लातकमग्र्यमुक्तं

भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ।

सर्वेषु सर्वतुषु काळशेय

मर्शःसु बल्यं च मलापहं च ॥

भित्त्वा विबन्धाननुलोमनाय

यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ।

तदन्नपानौषधमर्शसेन

सेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ।

शुष्केष्वित्यादि सुबोधम् । काळशेयं
तक्रम् । विबन्धान् भित्त्वा यदनुलोमनाया-

अपानौषधं स्यात्तत् सेव्यम् । तद्विपरीतं
वर्ज्यम् ॥

अर्शोऽतिसारग्रहणीविकाराः
प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।
सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते
रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥

इत्यर्शसां चिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥

अर्शःप्रभृतयः परस्परेण निदानभूताः ।
रोगश्च रोगस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम् । ते च
सर्वे मन्देऽग्नौ यतो भवन्त्यतो विशेषतोऽग्निं
रक्षेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्यातीसारस्य चिकित्सां प्रदर्श-
यितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

प्रायेणातिसारो ह्यग्निमुपहत्य प्रागामा-
धिष्ठानो भवति । तस्मादनिलजमप्याम-
पाचनार्थमादौ लङ्घनेनोपक्रमेत । तत्र श-

लानाहप्रसेकार्तिं लवणाम्बुनोष्णेन वामयेत् ।
न तु सामे पूर्वं संग्राहि प्रयुञ्जीत वि-
बद्धे वा मले । स्तिमिताध्मातगुरुसरुज-
कोष्ठः प्राणदामुष्णाम्बुनोपयुञ्जीत । स-
व्योषां वा धान्याम्लकथितां वा । अन्यद्वा
संसनदीपनमौषधम् ॥

प्रायेणेत्यादि सुबन्धम् । प्रायोग्रहणं
भयशोकपरिहारार्थम् । लङ्घनशब्देन सर्वं ल-
ङ्घनं सङ्गृहीतम् । भूयसादौ वमनम् । संग्र-
हणप्रतिषेधः । विबन्धप्रवृत्त्यादावुष्णाम्बुना प्राण-
दा हरीतकी । अथवा प्राणदा धान्याम्लेनोत्क-
थिता त्रिकटुकेन सह । अन्यद्यत्किञ्चिद्दी-
पनं तत् संसनम् ॥

अपिच—

विशुद्धस्रोतसो ह्यस्य दोषशेषे प्रवाहिते ।
सुखं सङ्ग्रहणं कर्तुं पाचनैस्स्तम्भनेन वा ॥

अपिचेति समुच्चये । अस्थेत्यतिसारि-
णः संसनैर्विशुद्धस्रोतसः सङ्ग्रहणं कर्तुं सुखं
सुखेन क्रियत इत्यर्थः । दोषस्यातीसारप्र-
वृत्तस्य शेषस्तस्मिन् प्रवाहिते स्थाविते ब-
हिरेकेन सङ्ग्रहणं सुखमित्याह । पाचनैः स्त-
म्भनेन वा ॥

मध्यदोषस्तु विशेषयन् मागधीना-
गरवचाभूतीकधनिकाहरीतकीनां काथं पि-
बेत् । जलजलदविल्वपेशिकशुण्ठीधान्यका-
नां वा । उभयमपि चैतत् प्रमथ्याख्यम् ।
वचादिवर्गं कथितं चूर्णितं वा । तद्वद्व-

चाभयाविलङ्गपाठाशुण्ठीविल्वलवणानि वा ।
मुस्तपिप्पलीन्द्रयवपाठातेजोवतीर्वा । विल-
ङ्गाभयाकणलवणपञ्चकानि वा । पिप्पली-
न्द्रयवपाठाशुण्ठीर्वा । सरक्ते तु प्रवृत्त आमे
गजपिप्पलीं मधुशर्करामधुराम् ॥

मध्यदोष इत्यादि सुबोधम् । विशो-
षयन्त्रित्युपवासं कुर्वन् । जलादीनां वा का-
थं पिबेत् । जलं वाळकम् । मुस्तं जल-
दम् । विल्वपेशिका विल्वमज्जा । यत्र च
प्रमथ्या प्रयोज्येत्युच्यते तत्र मागधिका-
जलदादियोगयोरन्यतरो विज्ञेयः । वचादिव-
र्गं सूत्रोक्तं कथितं चूर्णितं वा पिबेत् ।
वचादीनि तद्वत् कथितानि चूर्णितानि वा ।
तद्वदेव मुस्तादीनि च लवणानां सर्वत्र चू-
र्णितानामेव प्रयोगः । सरक्त आमे प्रवृत्ते म-
धुशर्करामधुरां हस्तिपिप्पलीमित्येवमन्तं म-
ध्यदोषस्य ॥

अल्पदोषं पुनरुपवासयेत् । पानं
त्वतिसारिणोम्बु वचातिविषाभ्यां कथितम् ।
शुण्ठ्यतिविषाभ्यां मुस्तपर्पटकाभ्यां नागर-
धान्यकाभ्यां वा । क्षुद्रतस्तु लघुपञ्चमूल-
पञ्चकोलहस्तिपिप्पलीबलाविल्वपाठाहिङ्गु-
धान्यकजीरकषडीगन्धपलाशहपुषायवानी -
तिन्त्रिणीकडाडिमविल्वसैन्धवैरन्नपानं यवा-
ग्वादि कल्पयेत् ॥

अल्पदोषस्योपवासो यावद्वृद्धितलि-
ङ्गम् । सर्वस्यातिसारिणस्तृषायां वचादिद्वयैः

कथितानि जलानि यथायोग्यं पानं स्वच्छ-
मल्पौषधं जलपानमिच्छन्ति । क्षुद्रतोऽति-
सारिणो लघुपञ्चमूलादिभिर्दोषाद्यपेक्षया सं-
युक्तैः पृथग्भूतैर्वा नानाविधया कल्पनया का-
थादिकया यवागूयूषौदनादिकमन्नं कल्पयेत् ।

विल्वशलादुहरीतकीपिप्पलीमूलैर्मूढ-
वातस्य । अंशुमतीद्वयबलाविल्वशलादुभिः
पित्तोल्बणस्य । पिबेच्च तृषितः पटपूतं
तक्रम् । मधुसुराधान्याम्लयवागूमण्डान्यत-
मं वा । एष क्रमोऽनिलकफघ्नो दीपन-
पाचनो रोचनः सङ्गाही वल्यश्च ॥

मूढवातस्य कोष्ठाचलद्वाभोर्विल्वशला-
द्वादिभिर्यवाग्वादिकं कल्पयेत् । पित्तोद्वण-
स्यांशुमतीद्वयादिभिः । अंशुमतीद्वयं सालप-
र्णापृश्निपण्यौ । भुक्ते तृषितो पटेन वस्त्रेण
पूतं तक्रादिकं पिबेत् । मधु माद्रीकम् ।
एष चानन्तरोक्तो लङ्घनादिक्रमोऽनिलकफ-
घ्नत्वादियुक्तो भवति ।

पक्वदोषाऽपि तु योऽतिसार्यते बहु-
शोऽनिलेन विचर्द्धं सपिच्छं सफेनं सशू-
लपरिकर्तिकं सरोमहर्षं निष्पुरीषं च तां
प्रवाहिकां विविसीमिति चाचक्षते । त-
त्रोदावर्तोपदिष्टांस्तेनैव विधिना संस्कृतां-
श्छागपिशितरसान् दद्यात् ॥

पक्वदोषस्य सतो वायुना बहुशो वि-
बद्धत्वादियुक्तो योऽतिसारस्तां प्रवाहिकां वि-
विसीमिति चाचार्या आचक्षते । तत्र प्र-

पञ्चमूलकषायेण निण्याकं बहुवार्षिकम् ।
 पठ्यते वातरोगे तदुदाहरणमत्र हि १०६
 बहूनि यत्र पठ्यन्ते कचित् स्नेहे द्रवाणि हि ।
 बहूनामपि तेषां च परिमाणं न पठ्यते १०७
 सर्वेषां समुदायः स्यात्तत्र स्नेहाच्चतुर्गुणः ।
 स्नेहपाकविधिं केचिदेवं समनुचक्षते १०८
 बहुष्वेकैकामिच्छन्ति केचित्तत्र समं द्रवम् ।
 इत्येवं मतभेदात्तु यथा क्वाथविधौ तथा १०९
 चतुर्गुणोदकः पक्षो यदा तत्र समाश्रितः ।
 बहुद्रव्यं किल स्नेहो वीर्यवाञ्छतपाकवत् ११०
 अनयैवोपपत्त्या तु समुदायं चतुर्गुणम् ।
 नेच्छन्ति केचित् प्रत्येकमाहुः स्नेहसमं द्रवम् १११
 हर्णारौगिके स्नेहे पञ्चमूलाभयादिके ।
 केन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनैवमादितः ११२
 दाहरणमन्नास्ति यो वाप्यन्यो बहुद्रवः ।
 कैरेषोणुतैलस्य कथ्यते पाकसंविधिः ११३

यस्य साधयितुं तैलं यावन्मात्रमीक्षितम् ।
 तत्रौषधानि तावन्ति दत्त्वा तोयं चतुर्गुणम् ११४
 कषायार्थं विपच्यन्ते यः कषायश्चतुर्गुणः ।
 यावन्मात्रस्य तैलस्य दद्यात् पादावशेषितम् ११५
 यावन्मात्रमसौ तैलात् कषायो नावतार्यते ।
 चतुर्गुणोऽत्र किं तर्हि पाक्यादशगुणः कृतः ११६
 चतुर्गुणेन तोयेन प्राप्तानि परिभाषया ।
 क्वाथ्यानि यानि तान्यत्र पाक्यादशतगुणे जले -
 क्वाथ्यन्ते परिभाषा तु शास्त्रवाक्येन बाधिता ।
 इत्येव त्रणुतैलस्य कर्तव्यं सम्प्रसाधनम् ११८
 गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
 तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तिः सा न गृह्यते ११९
 प्रागुक्तोऽपि मयार्थो यः श्लोकैस्तस्मात् प्रकाशितः

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहस्य ख्याया
 कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

इति कल्पस्थानं पञ्चमं प्रथममङ्गं च समाप्तम् ।

वाहिकायामुदावर्तोक्तविधानेन संस्कृतांश्छागमां-
सरसान् दद्यात् ॥

यूषांश्च वर्चःक्षये तृष्यतो यवमुद्र-
माषतिलकृतान् । समेन वा तिलबालवि-
ल्वयोः कल्केन दधिसरस्नेहयुक्तं खळकम् ।
चित्रकशृङ्गिवेरपूतीकरञ्जविल्वजमोदैर्वा त-
क्रडाडिमैतैलाढ्यं सैन्धवोपेतमजिताख्यम् ।
षडीतिन्त्रिणीकविळडाडिमक्षारपञ्चकोलमरि-
चत्रिफलाधातकीधनिकापाठाजमोदाजाजी -
जीरककपित्थजम्बाम्रास्थिभिर्वा तुल्यभागैः
षड्गुणविल्वमध्येर्गुळमुद्गरसस्नेहदधिसिद्धोऽ-
पराजिताख्यः खळको दीपनः पाचनो रु-
च्यो ग्राही विविंसिनाशनः ॥

वर्चसः पुरीषस्य क्षये तृष्यतो रवा-
दिकृतान्यूषात् दद्यान् । तिलकल्को बाल-
विल्वकल्कश्च समौ ताभ्यां दधिसरादियुक्तं
खळकम् । चित्रकादिभिर्वा खळकं तक्रा-
दियुक्तमजिताख्यम् । शत्र्यादिभिर्यथोक्तैः
खळकोऽपराजिताख्यो भवति । गुळादीन्यत्र
संस्कारयोग्यानि अयं खळको दीपनत्वादियु-
क्तः । विविंसी प्रवाहिकेत्यत्रैवोक्तम् ॥

दधिसरं वा सगुडडाडिमं यमकभृष्टम् ।
यमकभृष्टान् वा सशुण्ठीचूर्णान् सक्तून् ।
माषान् वा सुसिद्धान् घृतमण्डोपसेचनान्
मरिचोपदंशान् । छागमेषयोर्वान्तराधिरसं
डाडिमाम्लं धान्यनागरोपेतं स्नेहविपकं व्य-
ञ्जनं पानं च । तद्वत् सुरां यमकस्त्रि-

ण्धां पिबेद्वा । शुण्ठीवदरचूर्णं दधिघृततै-
लक्षौद्रफाणितोपेतम् ॥

दधिसरमित्यादि सुबोधम् । छागस्य
मेषस्य वा मध्यमांसरसं डाडिमाम्लं धान-
काफलशुण्ठीयुक्तं स्नेहे च विपकं व्यञ्जनं
पानं च । यमकसिद्धां सुरां तद्वद्यञ्जनं पा-
नं च । दध्यादियुक्तं शुण्ठीवदरयोर्वा चूर्णं पि-
वेत् । फाणितं क्षुद्रगुळः ।

हिङ्गुडाडिममहौषधोपकुल्याचूर्णं वा
घृतशीरोष्णाम्बुमद्यान्यतमेन । लिह्याद्वा लो-
ध्रविल्वशलादुगुळांस्त्रिकटुकोत्कटांस्तैलेन ।
अश्वत्थवातपोतकाथसिद्धं वा शाल्योदनं घृ-
ततैलक्षौद्रयुक्तं दध्ना खजाहतदधिसरानुपा-
नमश्रीयात् ॥

हिङ्गुवादिचूर्णं घृतादीनामन्यतमेन ।
लोध्रादीन् वा त्रिकटुकेनोत्कटांस्तैलेन लिह्यात् ।
सुबोधम् । वातपोतः पलाशः तस्य काथे-
न सिद्धं शाल्योदनं दध्ना सहाश्रीयात् स्तो-
कैर्घृतादिभिर्युक्तम् । तच्च भुक्त्वा खजमथि-
तं दधिसरं पिबेदित्येतत् प्रवाहिकायां वर्चःक्ष-
ये विधिः ॥

अपि च—

दीपनं रोचनं रुच्यं दधि वातहरं परम् ।
बद्धविड्वाहरत्यस्मात्चिरोत्थामपिविविंसीम् ॥

अपि चेति समुच्चये । दीपनत्वादियु-
क्तं यदस्माद्धेतोश्चिरकालप्ररूढामपि विविंसीं
हन्ति । रोचनं रुचिकृद्गुच्यं स्वयं रोचते ॥

तृष्णोत्खणस्तु सरक्तपिच्छोपवेशी पा-
नान्नश्चितो धारोष्णं क्षीरमाकांक्षं पिबेत् ।
शृतं वा गन्धर्वहस्तमूलेनाथवा विल्वशला-
दुभिः । तदेव वाल्पतृष्णः सगुलतैलम् ।
शृतेन वा पयसा मरिचकल्कं द्विगुणतिलक-
ल्कयुक्तम् । क्षीरेणैव वा पिप्पलीम् ।
व्योषसिद्धेन वा पयसान्नानि भुञ्जीत ॥

तृष्णोत्खण इत्यादि सुबोधम् । पाना-
न्नप्रतिषेधेन धारोष्णस्य पयसो विधानमन्नपा-
नाशक्तस्य । गन्धर्वहस्त एरण्डः । अल्प-
तृष्णस्तदेव क्षीरमेव गुडतैलाभ्यां सह । के-
वलेन क्षीरेण पिप्पलीम् । व्योषसिद्धेन वा
पयसान्नानि भुञ्जीत ॥

शूलाधिक्ये तु दशमूलकथितेन प-
यसा सक्षौद्रेणास्थापनं दद्यात् । अथवा पि-
च्छावस्तिमनुवासनं च वातघ्नं वा पित्तघ्नं वा ॥

शूलाधिक्ये त्वास्थापनं दशमूलसिद्धेन
सक्षौद्रेण पयसा दद्यात् । पिच्छावस्तिः श-
ल्मलीपत्रकृतोक्तैव । वातघ्नं वा पित्तघ्नं वेति
शूलाधिक्ये इत्यनेन संबध्यते ॥

गुदभ्रंशे शूले चाम्लबदरचाङ्गैरीर-
सदधिक्षारनागरकल्केन शृतमम्लं सर्पिर्नि-
राममातुरं पाययेत् । मरिचपञ्चकोलाजा-
जीधनिकाविळडाडिमर्गं वा पूर्ववदम्लम् ।
अनुवासयेद्वा दशमूलसिद्धेन स्नेहेन । पि-
प्पल्यादिना वा ॥

अम्लबदरचाङ्गैरीरसयोर्दध्नाश्च मिश्रीभू-

तानां सर्पिस्समत्वं यवक्षारशुण्ठीकल्कः
स्नेहाच्चतुर्थांशेन । एतत् घृतमम्लं गुदभ्रंशे
शूले च पाययेत् । पूर्ववदेवाम्लवत् क्षार-
नागररहितं मरिचादिगर्भं च कृत्वा पाययेत् ।
दशमूलसिद्धस्नेहेनानुवासनम् । पिप्पल्यादिना
वार्शश्चिकित्सितोक्तेन ॥

गुदं चाभ्यङ्गपूर्वं स्वेदेन मृदुभूतं प्र-
वेशयेत् । सच्छिद्रेण चास्य चर्मणा गो-
ष्फणाबन्धं कुर्यात् । मूषिकमनाग्रं कृत्वा
महापञ्चमूलकषायं च क्षीरे विपचेत् । ते-
न पयसा वातहरकल्कप्रतीवापं तैलं पा-
चयेत् तदभ्यञ्जनेन पानेन च सुकृच्छ्रमपि
गुदभ्रंशं साधयति ॥

गुदमतिसरतो निस्सृतं सन्तं यथोक्ते-
न प्रकारेण प्रवेशयेत् । सूत्रस्थानोक्ते गोष्फ-
णाबन्धे चर्ममये मध्ये छिद्रं कृत्वा तेन गुदं
बध्नीयात् । सच्छिद्रेण हि चर्मणा गुदोऽति-
शयेन न पीड्यते । महापञ्चमूलकषायस्तै-
लसमः । तद्वत् क्षीरम् । * मूषिके त्वेक-
संख्या न विवक्षिता तत्संस्कारापादनात् ।
वातघ्नद्रव्यकल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन ॥

* मूषिकस्य मानं रास्नावृते अजमांसवत् बो-
ध्यमित्यर्थः ॥

पित्तातिसारमपि साममादौ तीक्ष्णव-
ज्यैरौषधैर्वातातिसारवत् पाचयेत् । तृष्णा-
यां सशारिवाभूनिबं ज्वरविहितमम्भः ष-
डङ्गमवचारयेत् । उपोषितस्य चान्नकालेऽभी-
रुहस्वपञ्चमूलबलाद्वयसूयपण्यादिमृदुमधुर -

तिक्तदपिनद्रव्यानिर्ग्रहयुक्तान् कालविन्मण्ड-
पेयासक्तयूषरसादीनीषदम्लाननम्लान् वा
कवोष्णान् सुशीतान् वा सक्षौद्रान् ॥

पित्तातिसारमित्यादि सुबोधम् । ज्व-
रविहिते घनादिके षडङ्गे शारिवाकिरातति-
क्ते अधिके संशोध्य पित्तातिसारे प्रयोगः ।
सात्रपित्तातिसारिणोऽन्नकाले व्याध्यादिकालवि-
द्वैद्योऽभीर्वादिनिर्ग्रहयुक्तान् मण्डादीन् सक्षौ-
द्रान् यथोक्तानत्रचारयेदिनि संबन्धः । अ-
भीरुः शतावरी ॥

अनुबन्धे तु मूर्वातिविषेन्द्रयवहरिद्रा-
रसाञ्जनानि कथितानि पिबेत् । केवलं वा
वृक्षकबीजम् । पाठागुच्छीकटुकाकिरात-
तिक्तानि वा । हरिद्रादिगणं वा । वत्स-
कबीजातिविषाविल्वांबुमुस्तानि वा । तण्डु-
लोदकेन वातिविषावृक्षकत्वक्फलानि स-
क्षौद्राणि । चन्दनोशीरशुण्ठीलोध्रनीलोत्प-
लानि वा । नागरोत्पलधातकीपुष्पडाडि-
मत्वचो वा । कमलोत्पललोध्रमोचरससम-
ङ्गातिलान् वा । मधुकशृङ्गिवेरदीर्घवृन्त-
त्वचो वा । मधुयुक्तानि शर्करापत्रकेसरमु-
स्तापयस्याचन्दनानि वा । शाल्मलीवृन्तकृ-
तं वा शीतकषायं मधुमधुकोपेतम् ॥

अनुबन्ध उक्त्या चिकित्सयानुपशमः ।
केवलं वा वृक्षकबीजम् । वृक्षकः कुटजः ।
पाठादीनि वा कथितानि । हरिद्रादिगणं वा ।
वत्सकबीजादीनि वा । अतिविषादीनि वा मधुयु-
क्तानि । शाल्मलीवृन्तानि शल्मलीपत्राणि ।
तेषां शीतकषायो मधुमधुयष्टीयुक्तः ॥

मधुकप्रिवङ्गुकट्वङ्गत्वग्दाडिमांकुरक-
लेन वा दधियुतां यवागूं खळकं वा ।
विल्वकपित्थजम्बाम्रास्थभिर्वा । मधुयुक्तान्
वा लोधांबष्ठाप्रियङ्ग्वादिगणान् काथादिषु
पृथक् कल्पितान् । श्यामादिमहाकषायं वा ॥

दध्ना संयुक्तां वा यवागूं मधुकादि-
कलकं दत्वा पिबेत् । मधुकादियुक्तं दधियु-
क्तं खळकं वा पिबेत् । विल्वादिभिर्यवागूं
खळकं वा । लोधादिगणः काथादिकषय
पञ्चविधयापि कल्पनया माक्षिकयुक्तः । त-
द्वदंबष्ठादिः प्रियङ्ग्वादिश्च । महाकषायस-
ङ्ग्रहोक्तश्यामादिको महाकषायश्च ॥

शूलार्तस्तु रुक्षकोष्ठो घृतं सक्षारं पि-
बेत् । क्षीरं वा बृहतीवलांशुमतीकच्छुरा-
मूलसिद्धं मधुककट्वङ्गाजमोदशर्करावचूर्णितं
सतैलक्षौद्रम् । क्षीरमेव वा धारोष्णम् ॥

निरामकोष्ठः सन् शूलार्तो घृतं यक्ष-
क्षारयुक्तं पिबेत् । बृहत्यादिसिद्धं वा क्षीरं
मधुकाद्यवचूर्णितं तैलमाक्षिकयुक्तं पिबेत् ।
केवलमेव वा धारोष्णं क्षीरम् ॥

बलवान् विबद्धमलो विरेकार्थं त्रिफ-
लाचूर्णयुक्तं वा पलाशफलकाथसिद्धं वा प-
यः पीत्वा पय एव कवोष्णमनुपिबेत् ।
एवमेव च त्रायमाणया शृतम् । ततो नि-
स्सृते शकृति पुराणेऽतिसारः शान्तिमेति ॥

यस्तु बलवान् विबद्धमलश्च सः त्रि-
फलाचूर्णयुक्तं पयः पीत्वा पलाशफलकाथेन

अ सिद्धं पयः पत्वा कवोष्णं पयोऽनुपि-
बेत् । सुबोधम् ॥

सुतदोषस्य च संसर्जनकाले शूलं चे-
दनुवर्तेत ततो विल्वमधुकशताद्वाद्यगर्भं स-
क्षीरं नैलचतुर्गुणं सर्पिर्विपाच्यानुवासनं द-
द्यात् । ततः सम्यक्कृतायामपि संसर्गा-
मतीसारानुबन्धे पिच्छावस्तयो योज्याः ।
आलमलीवृन्तान्यार्द्रमैर्वैष्टयित्वा कृष्णमृदाव-
लिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् । शुष्कायां मृ-
द्धिं खिन्नानि ज्ञात्वा वृन्तान्युलूखले समा-
धोष्य तेषां मुष्टिसम्मितं पिण्डं क्षीरप्रस्थे
विमर्दयेत् । ततस्तेन पयसा पूतेन सघृ-
ततैलेन मधुमधुककल्कयुक्तेनास्थापयेत् । प्र-
त्यागते च स्नातः पयसा कच्छुराश्रुतेन जा-
ङ्गलरसैर्वाक्षीयात् । एष पिच्छावस्तिः पि-
चरक्तातिसारग्रहणीगुल्मशोषज्वरान् विरेच-
नास्थापनातियोगं च शमयति ॥

शूलवतो बलिनो विवद्वमलस्य वि-
रेचने प्रयुक्ते संसर्जनकालेऽपि यदि शूल-
मनुवर्तेत ततो विल्वादिसिद्धं सर्पिरनुवासनं
द्यात् । क्षीरं स्नेहसमम् । तत इति वि-
रेके । संसर्गा पेयादिक्रमः । शाल्मलीवृ-
न्तानि तत्पत्राणि । तेषामिनि खिन्नानां श-
ल्मलीवृन्तानाम् । मुष्टिः पलम् । घृतादी-
नां तु वस्तिविध्युक्तविधानं स्मर्तव्यम् ।
अत्यागते बहिः प्रवृत्त आस्थापने । सुबोधम् ॥

चिरोत्थितं त्वतीसारमवेदनं पक्वमप्य-
काम्यन्तं पुटपाकैरुपाचरेत् । अरलुत्वकल्कं

काष्मर्यपत्रप्रच्छन्नं पुटपाकविधिना पाचयेत्
तद्रसं सुशीतं मधुयुतं पिबेत् । वृदादित्व-
क्प्ररोहकल्कमप्येवं कल्पयेत् । अथवा तित्ति-
रिमपनीतान्त्रपिञ्छं न्यग्रोधादेर्वल्कलस्य प्र-
रोहाणां वा कल्केन पूरयित्वा पूर्ववत् पु-
टपाकं कुर्यात् । ततस्तस्माद्रसमादाय सि-
ताक्षौद्रयुक्तं पाययेत् अनेन सर्वे जाङ्गल-
सत्त्वा व्याख्याताः ॥

चिरोत्थितमित्यादि सुबोधम् । अर-
लुकादिना पुटपाकविधिः । अरलुको मयू-
रजङ्घः । पुटपाकविधिः सूत्रोक्तः । व-
टादीत्यादिग्रहणेन वटसमानरसादीनामन्येषां
ग्रहणम् । पिञ्छं जघनपक्षसंहतिः । न्य-
ग्रोधादेर्गणस्य वल्कलं त्वक् । प्ररोहोऽङ्कु-
रः । तित्तिरेरान्वेषु अपनीतेषु तत्कल्केन
जठरपूरणम् । सर्वे जाङ्गलप्राणिनो मृग-
विष्किरप्रतुडाः पुटपाकाय व्याख्याताः ॥

यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्यासेवे-
त तस्य तित्तमतिवृद्धं रक्तातिसारं तृड्दा-
हमोहज्वरशूलपायुपाकांश्च करोति । तत्र क्षी-
रमाजं न्यग्रोधादिप्रसवशृतं सितामधुयुक्तमा-
हारे गुदप्रक्षालने च विदध्यात् । तद्विधं
वा सर्पिः सपयस्कं पिबेत् । क्षीरोत्थं वा
सर्पिः क्षीरानुयानं कपिञ्जलरसाक्षी क्षीराक्षी
वा लिह्यात् ॥

यस्त्वित्यादि सुबोधम् । तद्विधमित्या-
दि न्यग्रोधादिप्रसवसिद्धं ससितामाक्षिकं स-
क्षीरं सत् पिबेत् । क्षीरोत्थं क्षीरं प्रमथ्य

यदुत्पादितं घृतं तत् कपिञ्जलरसाशी क्षी-
रानुपानं वा लिह्यात् ।

सल्लकीप्रियङ्गुतिनिशशाल्मलीप्लव-
त्त्वक्संसृष्टं सिद्धं वा सक्षौद्रं क्षीरं पिबेत् ।
यष्टीलोध्रशारिबाभिर्वा शृतं समधुसितम् ।
तद्वत् कृष्णतिलसमङ्गोत्पलयष्टीमधुभिः । श-
शकपिञ्जलपारावततण्डुलीयकमुद्गकाष्मर्यवी-
जादिरसांश्च सेवेत । घृतभृष्टं वा रक्तमा-
जं मार्गं वा । पूर्वोक्तान् वा पुटपाकान्
मधुककृष्णमृत्तिकाशङ्खकल्कं वा सरुधिरं
पिबेत् तण्डुलोदकेन । तेन वा समाक्षि-
कं फलिनीकल्कम् । अथवा ससिताक्षौद्रं
चन्दनम् ॥

सल्लक्यादियुक्तं सक्षौद्रं क्षीरं वा पि-
बेत् । यष्ट्यादिशृतं माक्षिकशर्करायुक्तं क्षी-
रम् । तद्वदिति समधुसितं यष्टीमधुर्मधुय-
ष्टी । शशदिरसांश्च सेवेत । अजस्य
मृगस्य वा रक्तं घृतभृष्टम् । सुबोधम् ।
तेनेति तण्डुलोदकेन । फलिनी गन्धप्रि-
यङ्गुः ॥

एते हि प्रयोगाः तृष्णादिप्रशमना-
रक्तातियोगघ्नाश्च । वातोत्तरस्तु शतावरी-
घृतं लिह्यात् । सशर्करं वा नवनीतम् ।
पिच्छिलस्वरससाधितं वा सर्पिः । ला-
क्षापिप्पलीशृङ्गिवेरकटुकेन्द्रयवदार्वात्वाग्निर्घृ-
तं सिद्धं पेयामण्डेन पीतमतीसारं त्रिदो-
षमपि वारयति ॥

एत इत्यजाक्षीरादयः । शतावरीघृतं

गुह्यरोगे वक्ष्यते । पिच्छिलानि शल्म-
ल्यादीनि तेषां स्वरसेन । लाक्षादि सर्पिः
सुबोधम्

यदा पुनर्वायुना विट् वद्धं सशोणि-
तमल्पालपं सफेनं कृच्छ्रादुपवेश्यते तदा पू-
र्वोक्तं पिच्छावस्ति दद्यात् । मधुरौषधसि-
द्धेन च सर्पिषानुवासयेत् । प्रायेण हि दुर्ब-
लगुदा गुदाश्रयामग्निनो भवन्ति । विशेष-
तश्चिरकालातीसारिणः । अतिसारातिप्रवृ-
त्तौ स्वस्थानबलवृद्धो वायुः पित्तमनुबल-
मवाप्य दुर्जयतरो भवति । तस्मात्तेषाम-
भीक्षणमनुवासनं प्रयुज्जीत । गुददाहे पुनः
पटोलमधुकमधूकक्षीरिष्टुक्षादिकषायेण सघृ-
तशर्कराक्षौद्रेण क्षीरेण वा गुदं तदासर्ना-
श्च प्रदेशान् सिञ्चेत् । शतधौतादिभिर्घृतैश्च
पिचूनभ्यङ्गांश्च दद्यात् । पटोलादीनामेव
च कल्केन सघृतेन प्रदिह्यात् । तच्चूर्णे-
र्धातकीलोध्रमाषचूर्णेन च पायुद्वारमवचूर्ण-
येत् । एवमेव च शूले वातहरतैलप्रदेहै-
रुपाचरेत् । यः पुनरेवमपि पित्तलान्यासे-
वेत स शीघ्रं गुदवलीषु पकासु व्यापद्यते ॥

यदा पुनरित्यादि । अतिसारेण वायोः
कोपः स्वस्थानत्वान् बलवान् भवति । श-
तधौतादीत्यादिशब्देन शीतानां घृतानां ग्रह-
णम् । पटोलादीनि विविधगणसंग्रहोक्तानि ।
शूले गुदस्येत्यर्थात् ॥

श्लेष्मातीसारं तु प्रागिव नितरा-
मामपाचनार्थं लङ्घनेन साधयेत् । अनु-

बन्धे च पिवेत् कषायं मुस्ताभयाशुण्ठी-
विल्वशलाहूनाम् । वचाविल्वङ्गभृतीकधनि-
कादेवदारूणां वा । पाठातिविषाकुष्ठचव्य-
कटुरोहिणीनां वा चित्रकपिप्पलीद्वयपिप्प-
लीमूलानां वा । सुखाम्बुना वा हिङ्गवा-
द्यमलसकोक्तम् । पथ्यासैन्धवशुण्ठीचूर्णं वा ।
लिह्याद्वा त्रिकटुचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतम् ।
कपित्थं क्षौद्रेण वा । कट्फलं वा पिप्प-
लीर्वा । पूर्ववच्च सर्वं वातपित्तामरक्तस-
सर्गमपेक्ष्य यथायथमुपकल्पयेत् । सशूल-
प्रवाहिकस्य च निरामस्य वातेऽधिके व-
चाविल्वपिप्पलीकुष्ठशताह्वाकल्कयुक्तं सलवणं
पिच्छावस्तिमनुवासनं च कोष्णेन विल्वतै-
लेन बहुशो वचादिगर्भेण वा तैलेनेति ।
भवति चात्र ॥

श्लेष्मातिसारे प्राग्वेत्युच्यमानाध्यायो-
क्तविधानेन । मुस्तादि, वचादि, पाठादि, चि-
त्रकादि, काथां यथायोग्यं योज्याः । त्रि-
कटुकचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतं लिह्यात् । कपि-
त्थं वा कट्फलं वा पिप्पलीर्वा क्षौद्रेण ।
सुबोधम् । कोष्णेन विल्वशुततैलेन बहुशोऽ-
न्वासनम् । वचादिगणगर्भेण वा तैलेन ।
भवतीत्यादि शैली ॥

स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षयात् -
स वृद्धः सहसा हन्यात्तस्मात् त्वरया जयेत् ॥

अतिसारवतो लङ्घनादिनातिसरणेन च
क्रमेण कफे क्षीणे स्वे स्थाने पकाशये मा-
रुतोऽवश्यं वर्धते । स च मारुतो वृद्धः

सहसा हन्यात् । तस्मात्तं मारुतं त्वर-
या जयेत् ॥

भीशोकाभ्यामपि मरुच्छीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ।
कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥

भीशोकाभ्यामित्यादि सुबोधम् । त-
योरिति भीशोकयोः ॥

यस्योच्चारादिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥

यस्येत्यादि विगतातीसारलक्षणम् ॥

आमस्य पाको मलसङ्ग्रहोऽनु
न सङ्ग्रहे रुग्नुदनाभिजन्मा ।
विलङ्घनैर्ग्राहिभिरीरणप्रैः
क्रमेण तैस्तैर्विधिभिर्विधेयः ॥

विलङ्घनादिभिरीषधाहारैः क्रमेणाम-
पाकादिविधेयः । प्रथममेवातिसारे ल-
ङ्घनैरामस्य पाको विधेयः । अनु च स-
मीरणप्रैर्ग्राहिभिर्मलसंग्रहो विधेयः । न स-
ङ्ग्रहे सङ्ग्रहं विना गुदादिजन्मा रुग्भव-
ति । अत एव समीरणप्रैरुपशमः । अ-
थवा सङ्ग्रहे शुदनाभिजन्मारुङ्ग्न भवतीति
स्पष्ट एव संबन्धः ।

न रिक्तकोष्ठस्येत्यादिना वैरीत्येन पु-
रीषबन्धहेतुः प्रदर्श्यते ॥

न रिक्तकोष्ठस्य पुरीषबन्धो
न रुक्षकुक्षेः सुहितस्य चाति ।

पित्तास्रतोऽन्यत्र न चातिशीतै-
रत्युष्णतीक्ष्णैर्न कदाचिदेव ॥

रिक्तकोष्ठस्य श्लेष्माद्यनुलेपकालिप्तको-
ष्ठस्य पुरीषबन्धो न भवति । रुक्षकु-
क्षेः क्षीणस्नेहस्यातिवृत्तस्य च पुरीषबन्धो न भ-
वति । पित्तास्रं वर्जयित्वान्यत्रातिशीतैः पु-
रीषबन्धो न भवत्येव । अत्युष्णैरतितीक्ष्णै-
श्च न कदाचिदेव ॥

खळरसदाधिका यमकडाडिमसारकृता ।
दधि सगुडं पयोऽसिततिलाश्च सुजर्जरिताः ॥
सलवणमारुतघ्नगणसाधिततैलमलं
घृतमपि वा प्रवाहणकृतां विजयेत रुजाम् ॥

इत्यतीसारचिकित्सितं नैमै-
कादशोऽध्यायः ॥

खळादिकैः प्रवाहणकृतां विजयेत रु-
जामिति संबन्धः । प्रवाहणं निस्तननम् ।
यमकडाडिमरसाभ्यां कृताः खळादिकाः ।
खळः फलयूषः । रसो मांसरसः । द-
ध्ना संस्कृतो दाधिकः । सगुडं दधि ।
तथा केवलं पयः । असिततिलाः कृष्ण-
तिलाः । सुजर्जरिता, क्षुण्णाः । सल-
वणेन वातघ्नगणेन सूत्रोक्तेन साधितं तैलं
वा घृतमपि वेति सर्वमलं प्रवाहणकृतां रु-
जां विजयेतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य ग्रहणीदोषस्य चिकित्सा-
प्रदर्शनायाध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

ग्रहणीसमाश्रितं दोषमादावेव यथा-
स्वमजीर्णानुसारतो मात्राशीतीयोक्तविधाने-
नोपक्रमेत । अथातीसारविधिना च । आ-
मपाचनार्थं पिबेन्मुस्तातिविषाविश्वभेषजका-
थम् । तच्चूर्णं वा सुखोदकेन, तेन वा
शुण्ठीम् । तद्वद्वादिर्वर्गं ससैन्धवम् । वा-
रुणीमण्डेन वा गुल्मविध्युक्तं तिलवणादि
चूर्णम् ॥

यथास्वमजीर्णानुसारत इति । कफ-
वातपित्तेष्वामविष्टब्धविदग्धाख्यन्निविधाजीर्णा-
नुसारत इति यथास्वशब्दस्यार्थः । उपक्रमेत
चिकित्सेत् । तदित्यनेनानन्तरविधानप्राधान्यात्
मुस्तादिकाथः परामृश्यते । तेनेत्यनेन सु-
खोदकं परामृशति । ससैन्धवं वचादिव-
र्गम् । तिलवणादिकं चूर्णं गुल्मविध्युक्तं
वारुणीमण्डेन ॥

सप्रवाहे वा वर्चसि चूर्णीकृतान्
विडलवणयुक्तान् तिलवमध्यनागरचित्रकान्

डाडिमाम्भसा सकृदे वा । अतिमात्र-
आमशूलेऽलक्षकोक्तं हिङ्गवादिमुष्णा-
म्भसा पिबेत् । छर्दिशूलानाहानुग्र-
न्थिषु तु मरिचाजिजिषौवर्चलाभयाः ।
सपित्तकफे चामे कटुकेन्द्रयवपाठापिप्पली-
मूलवचाभयानागराणि कथितानि चूर्णि-
तानि वा ॥

* शूलवदधोजठरवृद्धिरनुग्रन्थिः ॥

विल्वादीन् डाडिमाम्भसा सविडलव-
णान् सप्रवाहे पुरीषे सकृदे वा वर्चसि ।
अलसकमधिकृत्य सूत्रस्थानोक्तं हिङ्गवादिम-
तिमात्र आमशूले । छर्द्यादिषु मरिचादीनु-
ष्णाम्भसा । आमो पित्तश्लेष्मसंयुक्ते प्रवर्त-
माने कटुकादीनि कथितानि चूर्णितानि वा ॥

भोजनकाले च पञ्चकोलपरिगृहीतं
पटुलघुदीपनीयं पेयादिकमुपकल्पयेत् । पे-
यां वा नागरातिविषाभ्यां तक्रडाडिमवृक्षा-
म्लाम्लाम् । पाने च तक्रमस्त्वारनाळमदि-
रारिष्टानतीसारनिर्दिष्टं चाम्बु । यवानी-
पथ्यामलकमरिचानि त्रिपलिकानि लवण-
पञ्चकं च पलांशकमेकतश्चूर्णयित्वा कंसे-
सद्योमथितस्यासुनुयात् । ततो व्यक्ताम्ल-
कटुकं जातं पिबेत् । एष तक्रारिष्टः परम-
ग्निदीपनोऽर्शोगुल्मजठरश्वयथुकृमिप्रमेहहरः ॥

एतदनन्तरोक्तमामपाचनं कुर्वतोऽन्नका-
ले धुमुक्षायां पट्वादिगुण पेयादिकं पञ्च-
कोलेनानेकं नृपपरिगृहीतं कल्पयेत् । नागरा-
तिविषाभ्यां पेया तक्राद्यन्यतमसिद्धत्वादम्लम् ।

पानेत्यादि सुबोधम् । कंसोऽष्टाविंशत्यधिकं
पलानां शतम् ॥

अपि च—

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात् ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाषित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
वाते स्वाद्रम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत्
तस्मात्तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथार्थसाम् ।
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥

अपि चेति समुच्चये । दीपनत्वादि-
योगाद्व्याधौ पथ्यम् । मधुरपाकित्वादिना
दोषाणाम् । विकाषि मेढःप्रभृतीनां कर्श-
नशीलम् । उदरे ये तक्रप्रयोगा अर्गस्सु
च तान् सर्वान् ग्रहणीदोषेऽपि प्रयोजयेत् ॥

डाडिमकपित्थवृक्षाम्लाम्लिकानां पृथक्
पृथक् कुडुवं लवणपञ्चककुडुवं त्र्युपणतिपलं
शर्करापलाष्टकं चैकध्यं चूर्णितमन्नपाने प्र-
णीतमजीर्णारुचिश्वासकासप्लीहगुल्मग्रहणी -
हृत्पाण्डुरोगघ्नः । परिपक्वामं च मास्तग्र-
हणीरोगिणमग्निमधुक्षणार्थं सापे. पाययेत् ।
द्विपञ्चमूलपञ्चकोलसरळसुरदारुसुरभिगजपि-
प्पलीशणबीजयवकोलकुलत्थान्मस्तुनारना -
लेन वा पाचयेत् । तेन पादावशेषेण प-
ञ्चलवणद्विक्षाराम्लवदरयुक्तं सर्पिर्विपक्वमथ-
वा सैन्धवव्योषक्षारद्वयपञ्चमूलाभयारास्त्रा-
जाजीग्रन्थिकषडीविळङ्गगर्भमाद्रकमातुलुङ्गको -
लाम्लीकाडाडिमस्वरसशुष्कमूलकाथमस्तुत -
क्रशुक्तप्रसन्नासौवीरकतुषोदकारनाळोपेतं प-
रमग्निदीपनमग्निघृताख्यम् ॥

डाडिमाद्यं सुबोधम् । द्विपञ्चमूलादी-
नि मस्तुना काञ्चिकेन वा काथकल्पनया
पाचयेत् । सुगन्धसुरा । पञ्चलव-
णादिकं स्नेहाच्चतुर्थशेन । अस्मिन्नेव द्वि-
पञ्चमूलादीनामारनाळेन मस्तुना वा काथे
पञ्चलवणादिकं दत्वा सैन्धवादिगर्भं दीय-
ते । तथाद्रिकादिखरसं शुष्कमूलककाथं म-
स्त्वादीनि च । पृथक् स्नेहसमं विद्यात्
पञ्चप्रभृति तु द्रवमिति स्मर्तव्यम् । स-
तुषवितुषयवकृते सौवीरकतुषोदके भवतः ।
आरनाळं काञ्चिकम् ॥

अथवा चण्यचित्तकपाठातेजोवतीपिप्प-
लीमूलानि कुडुबोन्मितानि मुस्तद्विकुडुबमा-
स्फोटजातीनिम्बसप्तच्छदाश्वमारककर्कोटक-
पटोलपल्लवानां च मुष्टिं मुष्टिमन्तर्नखमुद-
कद्रोणे पक्त्वा पादावशेषमवतारयेत् । अ-
र्धपलोन्मितां चात्र कल्कितां दद्यादतिवि-
षां कृष्णाशारिबाभद्राश्च द्विपलांशं सैन्धवं
विळं यवक्षारं च मागधिकायाश्चतुष्पलं पा-
त्रं च घृतस्य एतदगस्त्यनिर्मितमलमनल-
जननम् ॥

आगस्त्यं घृतं सुबोधम् । आस्फोता-
दिपल्लवानां प्रत्येकं मुष्टेः । नात्र पलं
मुष्टिरिति प्रदर्शनार्थमाह । अन्तर्नखं य-
स्मिन् मुष्टौ पल्लवगर्भे नखानि दृश्यन्ते ।
भद्रा कृष्णाशारिबा ॥

उद्दीपिते तु किञ्चिदनले विबद्धमलमा-
स्थापयेत् । ततो जिते मातरिश्वनि स्रस्तदोषमे-

रण्डतैलेन तिल्वकसर्पिषा वा क्षारवता मिश्र-
कस्नेहेन वा विरेचयेत् । कृतसंसर्गकमं च बद्ध-
वर्चसमनुवासयेद्वातहरदीपनीयाम्लद्रव्यसिद्धे-
न तैलेन । ततः पुनरपि लघ्वन्नभोजनः स-
र्पिरेव यथाग्निबलमल्पशोऽवचारयेत् । अ-
ग्निघृतं च छर्दिबिबन्धशूलश्वासकासिनः स-
र्वाजपूरकरसम् । अभ्यङ्गार्थं च तैलमाग्नि-
घृतौषधैः साधयेत् । अनिलकफसंसर्गे तु
चूर्णमेषावौषधानामुष्णोदकेन पिबेत् ॥

उद्दीपिते किञ्चिदनले स्नेहेनेत्यर्थः ।
तत इत्यास्थापनस्य पश्चात् सुबोधम् । छ-
र्द्यादिमतः सर्वाजपूररसमग्निघृतमवचारयेत् ।
एषामिति घृतपाकनिर्दिष्टानाम् ॥

पित्तदुष्टायां तु ग्रहण्यां स्वस्थानग-
तमुत्किष्टं द्रवमनलनिर्वापणं पित्तमास्थापनेन
वमनेन वा निर्हरेत् । तिक्तलघुद्रव्यैश्च कृ-
तसंसर्जनस्य दोषशेषशमनार्थं मधुनावलेह-
मुष्णाम्बुना वा पातुं प्रणयेत् । मूर्वाकि-
राततिक्तपर्पटकवचाचन्दनमुस्तत्रिकटुकत्राय-
माणायवानीकलिङ्गत्वक्फलकटुरोहिणीदेव-
दारुदार्वीत्वक्पद्मकोशीरारिष्टपटोलपत्राति-
विषासौराष्ट्रीत्वगेलामधुशिशुबीजचूर्णम् । अ-
यं हि ग्रहणीदोषशूलातिसारपाण्डुहृद्गोगु-
ल्मज्वरप्रमेहकामिलामुखरोगारोचकनिबर्हणः ।

पित्तदुष्टायामित्यादि सुबोधम् । अ-
नलनिर्वापणं शमनम् । संसर्जनं पेयादिक्र-
मः । मूर्वादीनां चूर्णं माक्षिकेणोष्णाम्बुना

वा दोषशेषोपशमनार्थं प्रणयेत् । अयं ति-
क्तकश्चूर्णो ग्रहणीदोषादिनिवर्हणः ॥

भूनिम्बत्रिकटुककटुकाष्टुस्तेन्द्रयवाः स-
माश्रित्रकभागौ द्वौ कुटचत्वग्भागाश्च षोड-
श सर्वमेकत्र चूर्णितं सगुळशीतोदकं पीतं
समानं पूर्वेण । नागररसाञ्जनातिविषाधा-
तकीघनपाठकालिङ्गत्वग्बीजविल्वकटुकाः स
क्षौद्रास्तण्डुलांबुपीताः पित्तग्रहणीविकारं
रक्तातिसारमर्शांसि सप्रवाहिकं गुदशूलं च
व्यपोहति । ततश्चैवं शमितपित्तोदकस्याग्नेः
स्थिरीकरणाय सर्पिः पूर्वोक्तमूर्वादिकाथेन
शारिबास्फोटसप्तपर्णाटरूपकेन्द्रयववीराभू -
निम्बधान्यन्यग्रोधाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षोपकुल्या -
नीलोत्पलगर्भसिद्धं पानाय प्रयुज्जीत कुष्ठो-
क्तं वा तिक्तकम् ॥

भूनिम्बादीनां परस्परसमानामेको भागो
द्वौ भागौ चित्रकस्य ज्वत्सकस्य त्वचो भा-
गाः षोडशेति सर्वं मिश्रीकृत्यावचूर्णयेत् त
तः स्तोत्रं गुडमृदितेन शीतोदकेन पिबेत् ।
नागराद्यश्चूर्णः सुबोधः । बीजं कलिङ्गस्यै-
व । मूर्वाददीनां चूर्णोषधानां काथेन शा-
रिबादिग... घृतम् ॥

श्लेष्मदुष्टायां पुनर्ग्रहण्यां मागधिका-
सिद्धार्थकल्कतीक्ष्णेन मदनफलकषायेण पु-
नः पुनर्वामयेत् । अधातुर्हि प्रवृद्धस्तेजो नि-
वापयति । ततः कृतपेयादिक्रमस्य लवण-
क्षाराम्लकटुकोत्कटैर्यथोक्तैरन्नपानौषधैरनल -
मुत्तेजयेत् । मज्जिष्ठाचित्रकारुष्करकृमिघ्नम-

धूकपुष्पाणि क्रमाद् द्विकुडुवार्धाढकाढकार्ध-
द्रोणद्रोणांशान्यपां द्रोणत्रये काथयेत् । द्रो-
णशेषश्च पूतशीतः स निर्यूहो मधुद्विप्रस्थ-
वांश्चन्दनोशीरसूक्ष्मैलागरुरूषितं जतुसृतं घृत-
कुम्भमध्युषितो मासमासवः । सर्वदोष-
घ्नोऽग्निजननो बृंहणः शोषकुष्ठकिलासप्रमे-
हानाहगुल्मपाण्डुहृद्रोगजिघ्र ॥

श्लेष्मदुष्टायामित्यादि सुबोधम् । अ-
ध्वातुर्देहे जलभागः । सुबोधम् । मज्जि-
ष्ठाया द्वौ कुडुबौ । चित्रकस्यार्धाढकः ।
भल्लातकानामाढकः । विळङ्गानामर्धद्रोणः ।
मधूकपुष्पाणां द्रोण इति क्रमार्थः । शु-
ष्कस्य यत् द्रोणादि तद्दिगुणमप्रसिद्धाद्रिप्रयो-
गस्य द्रव्यस्य । रूषितं कुम्भमन्तर्लिप्तम् ॥

मधूकपुष्पाणां स्वरसोऽर्धावशेषकथि-
तः क्षौद्रपादयुक्तः सर्वथा समानः पूर्वेण ।
अनेन द्राक्षेक्षुकाभ्यर्पणफलस्वरसासवा व्या-
ख्याताः ॥

मधूकपुष्पाणां स्वरसस्य कथनेनार्धाव-
शेषस्य सतश्चतुर्थेन भागेन माक्षिकं देयम् ।
मधूकपुष्पस्वरसवद्द्राक्षादिस्वरसैरप्यासवाः क-
र्तव्या इति व्याख्याताः ॥

दशमूलवीरारजनीत्रिफलाजीवकर्षभ -
काणां पृथक् पृथक् पञ्चपलान् भागानपां
वहे पक्त्वा पादशेषे रसे शीतिभूते गुळतु-
लादयं दद्यादर्धकुडुबं च माक्षिकात्तत्प्रमा-
णांश्च चूर्णितान् मुस्तप्रियङ्गुमाज्जिष्ठाभधुक-

विळङ्गपुवशावरलोधान् एषोऽर्धमासस्थितो
मूलासवोऽयं समानः पूर्वेण । महावृक्षका-
ण्डचतुष्पलं द्विगुणार्ककाण्डं लवणत्रयत्रिपलं
पक्ववार्ताककुडुवं चित्रकमूलपलद्वयं चान्त-
र्धूमं दग्ध्वा वार्ताकरसेन गुळिकाः कु-
र्यात् ता भोजनोत्तरं भक्षिता ग्रहणीदुर्ना-
मविषूचिकालसककासश्वासपीनसप्लीहपाण्डु-
श्वयथुमेहारोचकगुल्महराः ॥

अपां वहः सहस्रद्वयमष्टचत्वारिंशद-
धिकं शतम् । माक्षिकस्यार्धकुडुबश्चत्वारि पला-
नि । मुस्तादीनां तु प्रत्येकं द्वे पले अर्धकु-
डुबः । मूलासवो नाम्ना । महावृक्षः सु-
धा । लवणत्रयस्य मिश्रीभूतस्य त्रिपलम् ॥

दशमूलार्कमूलदन्तीत्रिवृचित्रकास्फो-
तपाठारास्त्रास्तुहीकाण्डानां पृथग्दशपलान्
भागान् कपालोदरे दग्ध्वा क्षारमुदकद्रो-
णैश्चतुर्भिः काथयेत् । पादावशेषं च पूतं
पुनः पादावशेषमेव कथितावतारितं गुळप-
लशतोन्मिश्रमधिश्रयेत् । घनीभवति च त-
स्मिन् सुश्लक्ष्णरजसां वृश्चिकाळीद्वययावशु-
कानां त्रिंशत् पलान्यावपेत् । त्रिंशदेव व-
चाभयाव्योषचित्रकाणाम् । द्विपलं च पृ-
थक् पृथक् हिङ्गवम्लवेतसयोः । ततोऽक्षु-
मात्रा गुळिकाः कृत्वा यथाबलमुपयुक्ताः स-
मानाः पूर्वाभिरधिका वा । अर्शोविहितां
श्च क्षारतक्रारिष्ठान् घृतान्यन्नपानं च से-
वेत । षट्पलं भल्लातकघृतं धान्वन्तरं
च । सन्निपाते तु पञ्च कर्माणि कुर्याच्च-

थावस्थं वा ग्रहणीचिकित्सितमिति । भव-
ति चात्र ॥

दशमूलादिक्षाराम्भसश्चतुर्भिर्द्रोणैश्चतुर्भा-
गावशेषं काथयेत् । ततः परिस्रुतमुदकं नि-
क्षारं केवलमेव पुनः पादशेषं काथयेत् ।
ततो गुळेन संमिश्र्याधिश्रयेत् । पाकाय
चुल्गमारोपयेत् । वृश्चिकाळ्यादीनां पला-
नि त्रिंशन्मिश्रीभूतानाम् । तथैव वचादी-
नाम् । हिङ्गवादीनां पृथक् द्विपलम् । सु-
बोधम् । भल्लातकघृतं कफगुल्मोक्तम् । धा-
न्वन्तरं दशमूलेत्यादिना प्रमेहचिकित्सिते व-
क्ष्यते । भवति चात्रेति रीतिः ॥

प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रुक्षतित्तकम् ।
योज्यंकृशस्यव्यत्यासात्स्निग्धरूक्षंकफोदये ॥
क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ,
दीपनं बहुपित्तस्य तित्तं मधुरकैर्युतम् ॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
मलमामं कफे क्षीणे मन्दाग्निर्योऽतिसार्थते ॥
स पिबेत् सर्पिषो मात्रां दीपनीयौषधैर्युताम् ।
प्रसन्नो मार्गमापन्नः स्वं समानोऽनिलस्तया ॥
अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलम् ॥

प्रमेक इयादि सुबोधम् । कृशस्य
कफोदके पर्यायेण स्निग्धरूक्षं योज्यम् ।
तित्तं यत्किञ्चित् । स्नेहेन समिद्धस्य गु-
र्दप्यन्नं शमाय नालं पर्याप्तम् । आमं मलम-
पकं पुरीषम् । तथेति दीपनीयौषधयुक्तया

सर्पिषो मात्रया समानो नामानिलः स्वमा-
र्गमापन्नः प्रसन्नः शुद्धः सन्नप्रेर्वलं प्रकुरुते ॥
पुरीषं यस्तु कृच्छ्रेण कठिनत्वादिमुञ्चति ।
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ॥
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ।
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपाततः ॥

यो नरः कठिनत्वाद्धेतोश्चिरेण पुरी-
षं मुञ्चति सोऽन्नावग्रहं घृतं पिबेत् । अ-
न्नमवग्रहः प्रतिबन्धो यस्य अन्नात् पूर्वमित्यर्थः ॥
उदावर्तात्तु योक्तव्या निरुहस्नेहवस्तयः ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत्
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम्
अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेत् घृतम् ॥
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ।

उदावर्तात्तु मन्देऽग्नौ निरुहा स्नेहाः व-
स्तयश्च योज्याः । अन्नविधिः पेयादिक्रमः । सर्पि-
रेवेति केवलस्य निरौषधस्य सर्पिषः प्रयो-
गप्रदर्शनम् । अध्वादिभिर्मन्दे यवाग्वा घृतं
पाययेत् । तच्चाग्नेन तत्कालोपयुक्तेनावपी-
डितं सत् बल्यत्वादिगुणं भवति ।

दीर्घकालप्रसङ्गात् क्षामक्षीणकृशान् नरान् ॥
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम्
लघूष्णकटुशोथित्वैर्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात् परं च बलवर्धनाः ॥

दीर्घकालप्रसङ्गात् बहुकालं व्याध्य-
न्तरस्य प्रसक्तत्वान्मन्देऽग्नौ तत एव क्षाम-
त्वादियुक्तान् नरान् पिशिताशिनो ये प्रस-

हाः तेषां रसैर्भोजयेत् । ते पिशिताशिनः
प्रसहा लघुत्वादिभिर्गुणैराश्वनलं दीपयन्ति ।
तेषां प्रसहानां यन्मांसं तदन्येन मांसेन यत्
उपचितं भवत्यतस्ते परं बलवर्धनाः ॥

स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथाहिताशनैः ।
सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्रेष्व वर्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थास्तुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः
सस्नेहैर्जायते तद्गदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ।

स्नेहादयः पथ्या अपि ग्रहणीदोषे
मात्रादिविशेषवशात् असम्यक्प्रयुक्ता रोगा-
यैव भवन्तीति प्रदर्शनार्थमाह । यथा बा-
ह्योऽग्निः सारदारुभिर्दीपनशीलः स्थिरश्च जायते
तद्वदान्तरोग्निः सस्नेहैराहारैर्जायते ॥

तस्य चाहारयोगस्य समयोग एव
साधुरिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनावृतः ॥

नाभोजनेनेत्यादि । यथा बाह्यो व-
ह्निरिन्धनेन विना न दीप्यते तथा काया-
ग्निरभोजनेन । अल्पश्च वह्निर्बहुनेन्धनेनावृ-
तो यथा न दीप्यते तथा कायाग्निरप्य-
तिभोजनात् ॥

ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः तेऽपि
स्युर्ग्रहणीदोषा इति निदानस्थान उक्तं तत्र
विषमस्य मन्दस्य च वातश्लेष्माचिकित्सयैव
प्रायेण प्रतीकारः प्रदर्शितः । तीक्ष्णस्य त्वमे-

प्रस्तुतस्य व्याधिवैलक्षण्यात् महारोगत्वाच्च
पृथगेव यदेत्यादिना कारणं चिकित्सितं
चोच्यते ।

यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वे स्थाने पवनानुगम्
प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥
पक्त्वान्नमाशु धातूश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ।
मारयेत्स्यात्सनास्वस्थोऽभुक्तेर्जिणितुताम्यति ॥
तृट्कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः

स्वकारणात् कफक्षये सति यदा स्व-
स्थाने पित्तं वातानुगं वृद्धं भवति तदा त-
दग्निं वर्धयति । वृद्धे चाग्नौ सवयुराग्निरन्नं
पक्त्वा रसादींश्च धातून् पक्त्वा क्रमेण
चौजः संक्षिपन्स्तोक्तत्वं नयन् मारयेदपि ।
अतः स तीक्ष्णाग्निर्भुक्ते भोजने कृते ना पु-
रुषः स्वस्थः स्यात् । जीर्णे त्वन्ने ता-
म्यति । तेन चाग्निना वृद्धादयः संभवन्ति ॥

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥
मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥

तं चात्याग्निं गुर्वाद्यैरन्नपानैः शान्तिं
नयेत् । दीप्तमाग्निमिवाम्बुभिः । सुबोधम् ।
अस्येति तीक्ष्णाग्नेः । अन्यथाग्निर्निरिन्धनः
सन् अन्तरं हृदयं प्राप्त. कदाचिद्वापाद-
येत् । एनमिति पुरुषम् ॥

कृसरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ।
अश्रीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ॥

मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान्स्थिरतोयचराश्च ये
आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ॥
पयःसहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ।
गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः प्लुतं पिबेत् ॥
आनूपरसयुक्तान् वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ।
श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥
असकृत् पित्तहरणं पयसा प्रतिभोजनम् ।
यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनम्
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ।

कृसरादिकं वाश्रीयादिति सुबोधम् ।
भृतानि गृहेषु पुष्टानि । सर्वान् मत्स्यान्-
श्रीयात् । स्थिरे जले ये चरन्ति मत्स्या-
स्तान् विशेषतोऽश्रीयात् । सुभृतं गृहे पु-
ष्टम् । तृषितश्च सन् मधूच्छिष्टेन सह पयः
पिबेत् । अथवा घृतम् । बहुसर्पिर्गोधूम-
चूर्णं पयसा प्लुतं पिबेत् । अथवा तैल-
वर्जितानां स्नेहानामानूपपमांसरससंयुक्तमन्यतमं
पिबेत् । श्यामाख्यात्रिवृत्सिद्धं क्षीरं वि-
रेचनं दद्यात् । तच्च विरेचनमसकृत् पि-
त्तहरणार्थं कृते च विरेचने पयसा ओ-
दनं प्रति भोजनम् । यदित्यादि सुबोधम् ॥

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।
धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥
अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितम् ।
एष सारश्चिकित्साया यदग्नेः परिरक्षणम् ॥

इति ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥

अस्य चाग्नेरनन्तरोक्तमतियत्नेन प्रती-
कारं कुर्यात् । यतस्तिक्ष्णोऽग्निराहारमित्या-
दिना क्रमेण धातुदाहाज्जीवितमपि नाशय-
ति । अतो यत्नेन शीघ्रमेव चिकित्सेत् ।
अग्निमूलमित्यादि सुबोधम् । अग्नेः परिर-
क्षणं चिकित्सायाः सार इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य मूत्राघातस्य चिकित्सां प्र-
दर्शयितुमध्याय अरभ्यते ॥

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

वातान्मूत्रकृच्छ्रे वातहरतैलाभ्यक्तगा-
त्रस्याधोनाभेः सर्वमङ्गं पिण्डेन सेकावगा-
हैश्च वातघ्नैः कुम्भीस्वेदेन च स्वेदयेत् ॥

वातमूत्रकृच्छ्रे वातहरद्रव्यसिद्धेन तै-
लेनाभ्यक्तगात्रस्य नाभेरधः सर्वमङ्गं शरीरं
वातहरद्रव्यकृतैरेव पिण्डस्वेदादिभिः स्वेदयेत् ॥

दशमूलबलैरण्डमूलपुनर्नवाशतावरी -
वृथीवपत्तूरपाषाणभेदककोलकुलत्थयवकाथे -

न तत्कल्केन च तैलं सर्पिः सूकरर्क्षवसा-
लवणपञ्चकोपेतं सिद्धं पानाय दद्यात् ।
एतान्येव चौषधान्यन्नपाने पिण्डोपनाहस्वे-
दयोश्च तैलफलस्नेहाम्लयुक्तानि कल्पयेत् ।
प्रसन्नां च सौवर्चलाढ्यां पिबेत् ॥

दशमूलादीनां काथेन तैलाच्चतुर्गुणेन
सर्पिरादिना च भिश्रीभूतेन तैलसमेन च
दशमूलादीन्येव च गर्भे कल्कपरिभाषया
युक्त्या च लवणपञ्चकं दत्त्वा साधितं तैलं
पानाय दद्यात् । एतान्येव दशमूलादीन्यौ-
षधानि तैलादियुक्तान्यन्नादिके कल्पयेत् ।
फलशब्देन स्नेहो विशेष्यते । स्नेहानामनेक-
योनित्वात् । यद्वा येभ्यस्तैलमुत्पद्यते तानि
तैलफलानीत्यर्थः । अम्लानि डाडिमादीनि ।
सौवर्चलेनाढ्या प्रभूतसौवर्चला प्रसन्ना पेया ॥

पित्तजे शीतसेकावगाहप्रदेहान् प्र-
युञ्जीत । तृणपञ्चमूलश्वदंष्ट्राभीरुविदारीक-
शेरुककाथं शीतं समधुशर्करं पिबेत् । त-
द्वच्च काण्डेशुरकमूलम् । कमलोत्पलविदा-
रीशृङ्गाटकानि वा । द्राक्षारसेन वा त्र-
पुसकुसुम्भोर्वास्वीजवृषककुङ्कुमकल्कं सर्व-
मूत्राघातघ्नम् । मधुकदाव्युर्वास्वीजानि वा
तण्डुलधावनेन । समाक्षिकां वा दार्वीमा-
मलकरसेन । मृद्रीकाकल्कं वा पर्युषितांभसा ॥

पित्तजे शीतान् सेकादीन् प्रयुञ्जी-
त । तृणपञ्चमूलादिकस्य काथं समाक्षि-
कं शर्करं पिबेत् । कशेरुकं प्रसिद्धं न-
भ्यदेशे । काण्डेशुरकमूलं वा तद्वत् । क-

मलादीनि वा तद्वदिति समधुशर्कराणि ।
काण्डेश्वरकं प्रसिद्धम् । त्रपुसादिकल्को द्रा-
क्षारसेन सर्वमूत्रघातनः । त्रपुसादीनां त्र-
याणां बीजम् । उर्वारः कर्कटिका । म-
धुकादीनि तण्डुलाम्बुना । दार्वी समाक्षि-
का आमलकरसेन । द्राक्षाकल्कं पर्युषि-
तोदकेन । पर्युषितं यत् कथितं सद्रा-
विस्थितम् ॥

कफजे यथास्वं स्वेदो वमनं कटुती-
क्ष्णोष्णक्षारमन्त्रपानं यवान्नं तक्रं च । पि-
बेच्च मद्येन सूक्ष्मैलामामलकरसेन वा मधु-
युतां वा कदलीरसेन कैडर्यकरसेन वा ।
शीतिवारकबीजं वा तक्रेण । प्रवालचूर्णं
वा तण्डुलाम्बुना । धवकुटजकरञ्जामृताके-
बुकैलारग्वधसप्तच्छदकाथं वा शीतं सक्षौ-
द्रम् । तत्सिद्धां वा यवागूम् । कण्टका-
रिकास्वरसं वा समाक्षिकम् । व्योषैलागो-
क्षुरकसारसास्थीनि वा मधुमूत्रयुक्तानि ।
पाटलीक्षारं वा बहुकृत्वः परिस्रुतं तैलयुक्तम् ।
तिलपाटलीपारिभद्रयावशृङ्गक्षारोदकानुविद्धां
वा त्वगेलोषकचूर्णयुक्तां प्रसन्नान् । तिलादी-
नां वा पृथक् क्षारं गुडोपदंशमश्रीयात् । ती-
क्ष्णोष्णद्रव्यसिद्धं च तैलं पानाभ्यङ्गार्थं ॥

कफजे मूत्राघाते यथास्वं दोषाद्यपेक्ष-
या स्वेदवमनादिकं हितम् । सूक्ष्मैलां म-
द्येन वामलकरसेन वा । अथवा मधुयु-
क्तां सूक्ष्मैलां कदलीरसकैडर्यरसयोरन्यतरे-
ण । सुबोधम् । शीतिवारकं कुरुटकम् ।
धवादीनां काथः शीतः सन् समाक्षिक उ-

पयोज्यः । अथवा तत्सिद्धां धवादिकाथ-
सिद्धां यवागूं शीतां समाक्षिकां च । सार-
सास्थि सरसिमवप्राणिनामस्थि । पाटल्याः
भस्मना बहुकृत्वः स्नुतमुदकं नातिघनाच्छं
तैलसंयुक्तं हितम् । तिलादिक्षारेणानुविद्धां
संस्कृतां त्वगादिचूर्णयुक्तां सुराम् । उपदं-
शो यमुपदश्यान्नं भुज्यते ॥

सन्निपातात्मके वातादीनां स्थानानु-
पूर्व्या यथासन्नं प्रतिकुर्वीत । यथोद्धरणं वा ।
सर्वेषु समस्थितेषु वा समसितं यवक्षारं भ-
क्षयेत् । अपि च ॥

सन्निपातात्मके मूत्राघाते य एव दो-
ष आसन्नो वस्तौ तस्यैव प्रथमं प्रतिकुर्वी-
त । अथवा य एवाधिकः । सर्वेष्विवति
मूत्राघातेषु । अपि चेति समुच्चये ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनां
चूर्णानि तण्डुलजलालुञ्जितानि पीत्वा ।
तद्वद्गुलेन सहितान्युपयुज्य मास-
मासत्रमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुपूगैः ।

काथं पिबेच्छर्करयावगाढं
कृच्छ्रे सदाहं सरुजे विवन्धे ॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-

पाषाणभिद्धन्वयवाषकाणाम् ।

काथं पिबेदश्मजतुप्रधानं

सशर्करे सांश्रमरिमूत्रकृच्छ्रे ॥

एलादीनां चूर्णानि तण्डुलजलेन गु-
लेन च मासमुपयुज्य मूत्रकृच्छ्री आसन्न-
मृत्युरपि जीवति । पुनरेलादीनां काथः
गर्करयावगाढो घनः । हरितक्यादीनां का-
थोऽश्मजतुप्रधानो यः शिलाजतुनो लोळ
नायोपकरोति ॥

अश्मर्यामचिरोत्थितायां वातवस्त्या-
दिषु च यथादोषमिदमेवाचरेत् ॥

अश्मर्या नवोत्थितायां वातवस्त्यादि-
केषु च निदानस्थानप्रदर्शितेष्वभिनवोत्थिते-
ष्विदमेवानन्तरोक्तं चिकित्सितं दोषानति
क्रमेणाचरेत् ॥

पाषाणभेदकवसुकवसिराश्मन्तकश -
तावरीश्वदंष्ट्राबृहतीद्वयकपोतपङ्काबलातिव -
लाकच्छुरोशीरगुन्धुवृक्षादनीभल्लूकवरणय -
वकोलकुलत्थशाकफलकतकफलकाथे सर्पिरू-
षकादिप्रतीवापं विपाच्य पीतमाशु वाता-
श्मरीं भिनत्ति , एभिरेव च द्रव्यैः क-
षायक्षारान्नपानानि कल्पयेत् ॥

पाषाणभेदादीनां काथेनोषकादिगग-
र्भेण च विपक्वं घृतं वाताश्मर्या भेद-
नम् । वसुकं बुकः । काश्मीरे सुसूरः ।
वसिष्ठः पार्वतेयः । अश्मन्तक इन्द्रकः ।
स एव मालुपर्णः । कपोतपङ्का ब्रह्मसुव-
र्चला । कच्छुरं तुनिर्कं रज्जद्रव्यम् । गु-
न्धुस्तृणविशेषः । भल्लूकः सल्लको फल्गुर्वृत्त-
को जम्बुको नतः । शाकवृक्षस्य फला-
नि । कनकवृक्षस्य च । एभिरिति पा-
षाणभेदादिभिः । सुबोधम् ॥

सिंहीव्याघ्रीगोक्षुरकेशुरकोरुबूकमूल -
कल्कोऽमधुरेण दध्ना पीतः सप्ताहादश्मरीं
भिनत्ति । शिशुमूलकलेन दधिलवणयम-
कसिद्धो यूषः ॥

सिंहादीनां कल्कोऽम्लेन दध्ना पीतः
सप्ताहमश्मरीं हन्ति । सिंही कण्टकारिका ।
व्याघ्री निदिग्धिका । इक्षुरक इक्षुविशेषः ।
ऊरुबूक एरण्डः । शिशुकल्कादिभिश्च सि-
द्धो यूषोऽश्मरीं भिनत्तीति संबन्धः ॥

वीरतरादिगुन्द्रेलकटपत्तूरवाराहीपाठा -
पाटलीशिरीषशालिमूलविदारीद्विपुनर्नवका -
थे त्रपुसकुसुम्भैर्वासुर्कारुबीजमधुकशिलाज-
तुप्रतीवापं सर्पिर्विपाच्य पीतमाशु पित्ताश्म-
रीं भिनत्ति । पूर्ववच्च कषायादीनेभिः क-
ल्पयेत् ॥

वीरतरादिगणगुन्द्रादीनां काथे त्रपु-
सबीजादिप्रतीवापं घृतम् । गुन्द्रेलकटे वी-
रतरादित्वेन दत्ते अपि पुनर्दीयेते । गुन्द्रा
गुच्छपुष्पिका नाम । इल्लकटः शरविशेषः
प्रसिद्धः पत्तूरो मत्स्याक्षकः । मत्स्याक्ष-
कस्तु पत्तूरो पत्तुजः प्रिय इत्यपि । वा-
राही गृष्टिः । विष्वक्सेना कारा । वाराही
गृष्टिकावारा । एभिरिति वीरतरादिभिः क-
षायादीन् कल्पयेत् । पूर्ववदिति वाताश्म-
रीवत् पित्ताश्मर्यामपि ॥

वरणादिभद्रदावादिगुल्गुल्वेलाद्वयकु -
ष्ठमरिचचित्रकमुस्तासुरसाद्वयैः कल्कीकृतैः

साधितमूषकादिप्रतीवापं सर्पिः श्लेष्माश्मरीं
भिनत्ति । इति समानं पूर्वेण ॥

वरणादिगणभद्रदार्वादिगणयोः गुल्गुल्वादी
नां च कल्के जलपिष्टे ऊषकादिगणप्रतीवापं स-
र्पिं साधितं श्लेष्माश्मरीभेदनम् । सुरसा-
ह्वयो मूर्वा । कदरश्च । पीतमाशु निहन्तीति ॥

मस्तुना बहुशः पाटलीभस्म गाळ-
यित्वा भस्म विसर्जयेत् । ततस्तन्मस्तु गृ-
हीत्वा कुलत्थैः सह काथयेत् । तं काथं
गोक्षुरकमूलैलातपुसकुटचवीजपाषाणभेदक -
चूर्णं क्षौद्रेण लीढ्वानुपिबेत् । तथा शीघ्र-
मेवाश्मरी भिद्यते च्यवते च ॥

मस्तुनेत्यादि सुबोधम् । गाळनं पटेन
स्त्रावणम् । विसर्जयेत् भस्म त्यजेत् । क्षा-
रमस्त्वघनाच्छम् । कुरुटकः शीतिवारिकः ।
गोक्षुरकादीनां चूर्णं माक्षिकेण लीढ्वा तं
काथमनुपिबेत् । च्यवते भिन्ना वह्निर्निस्सरति ॥

अश्मरीभेषजानां घृताक्तानामन्तर्धूमं
दग्धानां क्षारं ग्राम्यपशुशकृत्क्षारं च गो-
मूत्रेण बहुकृत्वो गाळयित्वा तमच्छमग्नौ सा-
धयेत् । घनीभवति च तस्मिन् यूषणोष-
कादिचूर्णं दद्याद्वीप्रलेपं चावतारयेत् । ए-
ष क्षीराशिनः क्षारावलेहोऽश्मरीं भिनत्ति पा-
तयति च शर्कराम् ॥

अश्मरीभेषजान्यनन्तरोक्तानि सर्वाणि
यथालाभं दहन्ते । अच्छमिति क्षारस्रुत-
गोमूत्रम् । शर्करा भिन्ना अश्मरी व-
ह्वयवा ॥

तिलकदळीयवापामार्गपलाशक्षारोऽवि-
मूत्रेण पीतः समानः पूर्वेण । केतकपत्र-
काथेन हिङ्गुक्रौञ्चास्थिक्षारयुक्तः पाटली-
करवीरक्षारश्च । क्रौञ्चोष्ट्रगर्दभास्थिश्चदंष्ट्रा-
कदम्बमूलतालपत्रिकाजमोजनागरचूर्णश्च सु-
रामण्डोष्णोदकान्यतरप्रयुक्तः ।

अवेर्मेषस्य मूत्रेण तिलादीनां क्षारः
पूर्वेण समानोऽश्मरीभेदनश्शर्करापातनश्च ।
पाटलीकरवीरयोः क्षारो हिङ्गुना क्रौञ्चा-
स्था च युक्तः केतकवृक्षपत्राणां काथेन ।
क्रौञ्चास्थ्यादीनि चूर्णीतानि सुरामण्डेन वो-
ष्णोदकेन वा । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः तालप-
त्रिकाभिश्चेयः ॥

पिचुकाङ्गोलशाककतकेन्दीवरफलका -
थश्च सुखोष्णो गुळयुक्तः । नृत्यत्कोरण्ड-
बीजचूर्णश्च समाक्षिकोऽविक्षीरयुक्तः ॥

पिचुकादीनां फलकाथ उष्णो गुड-
मिश्रः । पिचुकः श्रीहस्तिनी । कुरुटकः
पिचुकः शीतिवारकः । अङ्कोटोऽङ्गोलको
रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलकः । शाककतकौ
वृक्षौ । सर्वेषामेषां फलानि । मधूलिका
गुडतृणो नृत्यकुण्डो मल्लिश्चकः । तस्य बी-
जमविक्षीरेण ॥

कपोतपङ्कामूलं च सुरया । तत्सिद्धं
वा पयोऽश्मरीवेदनार्तः पिबेत् । सिद्धं वा-
भयास्थिभिः पुनर्नवेन वा ॥

सुरया वा कपोतपङ्कामूलम् । कपोतपङ्का ब्रह्मसुवर्चला । तत्सिद्धं कपोतपङ्कामूलसिद्धं क्षीरम् । अभयास्थिभिर्वा सिद्धं पयः । पुनर्नवेन वा सिद्धम् ॥

शेषेष्वेवं मूत्राघातेष्वत एव चिकित्सां विभजेत् ॥

शेषेषु मूत्राघातेषु वातवस्त्र्यादिषु दोषादिसमन्वयेन संयोगविभागैरनन्तरोक्तामेव चिकित्सां विकल्पयेत् ॥

हृस्वपञ्चमूलेन द्विगुणत्रिकण्टकेन साधितं तोयं पयो वा केवलं घृतमिश्रं वा पिबेत् सर्वमूत्राघातघ्नम् ॥

अस्मिन् ग्रन्थ आचार्येण तोयपयसोरेव पक्षे घृतमिश्रितयोः प्रयोगः प्रदर्शितः । हृदये तु तोयपयोवत् घृतमपि पञ्चमूलेन द्विगुणगोक्षुरकेण साध्यमिति प्रदर्शितम् ॥

गोक्षुरककण्टकारिकाकृतां वा सफाणितां यवागूम् । ताम्रचूडरससिद्धां वा । वीरतरादिकाथेन वा । तेन वा तद्भावितं शिलाजतु । वाजिरासभान्यतरशकृद्रसं वा । दुरालभास्वरसं वा । ककुभकषायं वा । मूर्वाभयामुस्तदेवदारुमधुकल्कं वा वारुणीक्षीरोष्णोदकान्यतमेन । त्रिफलाकल्कं वा ससैन्धवं सुखाम्भसा । केवलमेव वा विभीतकबीजं सुरया । विहगपिशितोपदंशं वा निगदमदिरामण्डं मार्द्विकमासवान् वा विविधान् पिबेत् । पीतमद्यश्च शीघ्रवेगेन वाजिना रथेन वा यायात् । एवमश्मरी शर्करा च प्रच्यवते ।

सर्वेषु च मूत्राघातेषु विशेषतोऽश्मरीशर्करासु वीरतरादिः सर्वथा प्रयोज्यः । तिल्वकघृतं च विरेकार्थम् । वस्तिकर्म चाभीक्ष्णं विशेषेणोत्तरवस्ति ॥

गोक्षुरककण्टकारिभ्यां सक्षुद्रगुडां यवागूं ताम्रचूडस्य रसेन वा सिद्धां यवागूम् । सुबोधम् । ससैन्धवं त्रिफलाकल्कमुष्णाम्बुना । विभीतकबीजं केवलमेव सुरया । विहगानां पक्षिणां मांसमुपदश्य यः पीयते सुरामण्डः स तथोक्तः । निगदो निर्दोषः । तथैव मार्द्विकमासवांश्च विविधान् । सुबोधम् । सर्वथेति काथादिनाम्नादिषु च । तिल्वकघृतं वातव्याधौ वक्ष्यते ॥

तत्र श्यामादिरर्धार्धविहितो गोमूत्रसिद्धो निरुहः । विल्वादिमूलैश्च सुरासौवीरकादिसिद्धैस्तृणपञ्चमूलश्वदंष्ट्राशृतक्षीरवांश्च त्रपुसैर्वारुकशताह्वबीजकर्षभकयवानीकालिकतः । पीतदारुसिद्धं तैलमनुवासनम् ।

तत्रेत्यादि । तत्रेति निरुहादिनिर्धारणे । श्यामादिरर्धश्लोकविहितः । श्यामात्रिवृतयोर्मूलम् । तथा दन्ती द्रवन्ती चेति मूत्रसिद्धो निरुहः । विल्वादिमूलैरिति महता पञ्चमूलेन सुरासौवीरकादिभिरम्लैस्तीक्ष्णैश्च सिद्धेन तृणपञ्चमूलादिसिद्धक्षीरवान् त्रपुसादिकल्कयुक्तः । दारुहरिद्रया सिद्धं तैलमनुवासनम् ॥

शतावरीगोक्षुरकबृहतीद्वयपुनर्नवोशीरमधुकद्विशारिवाश्रेयसीलोध्रतृणपञ्चमूलक-

पाये क्षीरचतुर्गुणं बलावृक्षकखराहोपकुञ्चि-
कावत्सकत्रपुसोर्वारुबीजशीतिवारकमधुकष -
इग्रन्थाशताद्वाश्मभेदमदनहपुषाकल्कगर्भं तै-
लमुत्तरवस्तिः । तद्विशुद्धस्रोतसा च पुनः
शुक्लाश्मर्या शुक्लाशयशोधनार्थं बलस्थेन पुं-
सा वृष्याणां मांसानां कुकुटमांसस्य च तृ-
प्तेनानुकूलाः प्रकर्षेण प्रियाः प्रमदा यथा-
कालमासेव्या इति ॥

शतावरीदिनां काथे स्नेहाच्चतुर्गुणे क्षी-
रे च बलादिगर्भं सिद्धं तैलमुत्तरवस्तिः ।
एवं सर्वाश्मरीषु सामान्येनोक्त्वा पुनरि-
त्यादेना शुक्लाश्मर्या विशेषः । वृष्याणां कु-
कुकुटमांसस्य च । षष्ठी वृष्यपेक्षया । प्र-
कर्षेणातिशयेन स्त्रियः प्रमदाः सेव्याः ॥

क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्नचेच्छान्तिस्ततो
भिषक् ।
इति राजानमापृच्छ्य शस्त्रं साध्ववचारयेत् ॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्
निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ॥

आभिरनन्तरोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धा-
भिर्निस्संशयं स्वकार्यसम्पादिनीभिर्नचेच्छान्ति-
रश्मर्या भवति ततो राजानं देशनायकमा-
पृच्छ्य श्रावयित्वा साधु कृत्वा शस्त्रमव-
चारयेत् । अक्रियायां शस्त्रस्थानवचारेण ध्रु-
वोऽवश्यंभावी मृत्युः । क्रियायां पुनर्नि-
श्चितस्यापि विषयप्रवृत्तस्याप्यनेकशश्चाश्मनि
सुसिद्धकर्मणो वैद्यस्य सुसंशयो भवेदतो वरं
क्रिया । न त्वक्रिया । अथवा अक्रिया दुःक्रिया ॥

अथातुरमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत्क -
र्षितमभ्यक्तस्विन्नशरीरमभुक्तवन्तं कृतमङ्गल-
स्वस्तिवाचनमुपकल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो
बलवन्तमविक्रवमाजानुसमे फलके प्रागुपवे-
श्य पुरुषं तस्योत्सङ्गे सुनिषण्णपूर्वकायमु-
त्तानं वस्त्रचुम्बलोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्प-
रमितरेण पुंसा सहबद्धं सूत्रैः शाब्केन
वा ततोऽस्य स्वभ्यक्तं नाभिप्रदेशं वामपा-
र्श्वे विमृश्य मुष्टिनावपीडयेत् । अधोनाभे-
र्यावदश्मर्यधः प्रतिपन्ना ततस्तैलाभ्यक्ते कृ-
त्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्र-
णिधायानुसेवन्यात्वा च प्रयत्नबलाभ्या-
मश्मरीं मेदूगुदयोरन्तरमानीय निर्वलीक-
मनायतमविषमं च वास्ति सन्निवेश्य भृश-
मुत्पीडयेदङ्गुलीभ्यां यावत् ग्रन्थिरिवोन्न-
तं श्लथं भवति । ततः सेवन्याः सव्ये पार्श्वे
सेवनीं यवमात्रं मुक्त्वा निदध्याच्छस्त्रम-
मश्मरीप्रमाणेन । दक्षिणतो वा क्रिया-
सौकर्यहेतोरित्येके । यथा न विभिद्यते
विचूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत । तच्चूर्णम-
ल्पमप्यवस्थितं पुनः परिवृद्धिमेति । तस्मात्
समग्रामग्रवक्रेणाददीत ॥

अथेति मङ्गलार्थश्चरकाचार्यशैली । स्नि-
ग्धमेवोपस्निग्धम् तथा शोधनादनन्तरमीष-
त्कर्षितं कर्शनेन ह्यश्मरो सुखसञ्चार्या भ-
वति । सम्भागः शीतोदकौषधादि वक्ष्यमा-
णम् । बलवत्त्वादियुक्तमुपाश्रयपुरुषं फलक
उपवेशयेत् । वस्त्रचुम्बलं वस्त्रमासनम् ।
सङ्कुचितकूर्परजानुममाश्रयपुरुषेण सह रज्ज्वा

शाटकेन बद्धम् । वामहस्तसम्बन्धिन्यौ प्रदेशिनीमध्यमे तथोक्ते । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठसमीपस्थांगुली । सेवनीमनु सेवनीमनुसरन् । ताम्यामङ्गुलीभ्यामन्तर्वस्तु तथा कर्तव्यं यथा तस्मिन् प्रदेशे बलिरहितत्वादि सम्भवति । बलयः सङ्कोचाः । विषमन्निम्नोन्नतम् । शल्यमश्मरी । अश्मरीप्रमाणेन सीवन्या वामे पार्श्वे शस्त्रकं निदध्यात् । एक आचार्या दक्षिणे पार्श्वे सीवन्याः छेदनमिच्छन्ति । तत्र हेतुर्वैद्यस्य क्रियायाः सुकरता । तथा च वैद्येन शस्त्रकर्म कार्यं यथा नाश्मरी चूर्ण्यते । चूर्णिताया अल्पमप्यवशिष्टं चूर्णं पुनरश्मरीत्वमेव प्राप्नोति । अग्रवक्रमश्मर्याहरणं सर्पफणावद्वक्रमग्रत इत्युक्तम् ॥

स्त्रीणां तु वस्तिः पार्श्वगतो गर्भाशयसन्निकृष्टः । तस्मात्तासाभुत्सङ्गवद्धः शस्त्रं पातयेत् । अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्रावी व्रणो भवति पुरुषस्य च मूत्रप्रसंक्षेपणनात् । अश्मरीनिमित्तयेकतो भिन्नो वस्तिः सिध्यति । क्रियाभ्यासाच्छास्त्रविहितच्छेदादनिष्पन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति । न तु द्विधा भिन्नवस्तिरश्मरीमानमपि ॥

स्त्रीणामुत्सङ्गवच्छस्त्रं न्यसेत् । उत्सङ्गो मुखमूले शस्त्रपीठिका । यथावरुद्धप्रवेशं शस्त्रं मूत्रस्रावव्रणकरणायासमर्थं भवति । पुरुषस्यापि मूत्रप्रसंक्षेपणनात् मूत्रस्रोतसः शस्त्रेण स्पर्शान् मूत्रस्रावी व्रणो भवति । अश्मरीनिमित्तं यो भिन्नो वस्तिः

स एकस्यां दिशि भिन्नः सिध्यति । भिषजोऽकौशल्यात् द्विधा भिन्नो न सिध्यति । अश्मरीमानादधिकं भिन्नः सुतरां न सिध्यतीत्यपिशब्दस्यार्थः ॥

उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवगाह्य स्वेदयेत् । तथा वस्तिरसृजा नापूर्यते । पूर्णे तु क्षीरिवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् । स हि तथा वस्तिगतमश्मरीचूर्णं रक्तं च निर्हरति । मूत्रविशुद्ध्यर्थं च गुळसौहित्यं कारयेत् ॥

अवगाहस्वेदनासृजा वस्तिर्नापूर्यते । अथ कदाचिदापूर्णस्ततः पुष्पनेत्रेण क्षीरिवृक्षकषायं व्रणप्रक्षालनाय दद्यात् । पुष्पनेत्रग्रहणेनोत्तरवस्तिर्मेढूपणिधेय उक्तो भवति । कुन्दाश्चमारमुनःपुष्पवृन्तोपमं दृढं नेत्रं कुर्यादित्युक्तत्वात् । गुडसौहित्यं गुडस्य तृप्तिः ॥

उत्थाप्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्यासेद्धामुष्णां यवागूं सघृतां पाययेदुभयकालं त्रिरात्रम् । त्रिरात्रादूर्ध्वं गुळप्रगाढेन पयसा मृदुमोदनमल्पं भोजयेदादशरात्रात् । अत ऊर्ध्वं फलाम्लैर्जाङ्गलरसैः । व्रणं च क्षीरिवृक्षकषायेण प्रक्षाल्य लोभ्रमधुकमज्जिष्ठापौण्डरीककल्केन लेपयेत् । द्वादशरात्रं चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् । एतेष्वेव च हरिद्रादियुक्तेषु तैलं विपकं व्रणाभ्यञ्जनम् । सप्तरात्राच्च स्वमार्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे यथोक्तमग्निना व्रे-

णं दहेत् । स्वमार्गप्रतिपन्ने चोत्तरवस्त्या-
स्थापनानुवासनैर्मधुरप्रायैरुपाचरेत् ॥

उत्थाप्य चैनमित्यादि सुबोधम् । अ-
प्रमत्त इति प्रमादेन स्वेदस्यातियोगो मह-
ते दोषाय भवतीत्युक्तम् । एतेष्विति लो-
ध्रादिषु हरिद्रागणसंयुक्तेषु कल्कपरिभाषया
तैलं पक्वं त्रगाभ्यञ्जने हितम् । शस्त्र-
कर्मणः सप्तरात्रात् स्वमार्गमायाति वा । अ-
त ऊर्ध्वमनागतं चिकित्सेत् ॥

यदृच्छया मूत्रमार्गप्रतिपन्नामन्तरास-
क्तां शुक्लाश्मरींशर्करां वा स्रोतसापहरेत् ।
विदार्य वा नाडिं बलिशेनोद्धरेत् । रू-
ढव्रणश्च वर्षमङ्गनाश्च नगनागरथदुमान् ना-
रोहेत् । नाप्सु प्लवेत भुञ्जीत वा गुरुणि ॥

यदृच्छयेति विना चिकित्सया स्त्र-
स्थानात् प्रवृत्ता शुक्लाश्मरी यदा अन्तरा
मध्य आसज्जते तदा शलाकादिना स-
ञ्चाल्यस्वस्रोतसैवापहरेत् । यदि तु स्रो-
तसा आहर्तुं न शक्यते तदा तां नाडिं
पार्श्वतो विदार्य बलिशेनोद्धरेत् । सुबोधम् ।
भुञ्जीत वा गुरुणि नेति सम्बध्यते ॥

कर्मणि तु मूत्रवहशुक्लवहमुष्कस्रोतो-
मूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्तयोऽष्टौ परिह-
र्तव्याः । तत्र मूत्रवहच्छेदात् मूत्रपूर्णवस्तेर्म-
रणम् । शुक्लवहच्छेदान्मरणं क्लेशं वा ।
मुष्कस्रोतसोरुपघातात् ध्वजभङ्गः । मूत्रप्र-
सेकच्छेदान्मूत्रस्रवणम् । सेवनीयोनिच्छेद-

नाद्रुजाप्रादुर्भावः । गुदवस्तिविद्धस्य स-
द्योमरणमुक्तं प्रागिति ॥

अश्मर्याहरणे च शस्त्रकर्मणि मूत्रव-
हस्रोतःप्रभृत्यष्टकं भिषजा शस्त्रेण परिहर्त-
व्यम् । ध्वजभङ्गो मेढ्रस्या स्तब्धता । उक्तं
प्राङ्मर्मविभागे ॥

भवति चात्र—

मर्माण्यमून्यविज्ञाय स्रोतोजानि शरीरिणाम् ।
शस्त्रपाणिध्रुवंहन्तिसाहसात्केवलोयथा इति ॥

इति चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अमून्यनन्तरोक्तान्यष्टौ मर्माणि स्रो-
तोजान्याविज्ञाय अश्मर्याहरणे यः शस्त्रपा-
णिर्भवति स ध्रुवमवश्यमातुरं हन्ति । य-
था केवलः शस्त्रपाणिध्रुवं हन्ति । केवल
इत्युन्मत्तवाची भाषाशब्द इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां प्रमेहाणां चिकित्सादर्श-
नार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वप्रमेहिणामग्न्युपघातान्मूत्रं मेदश्चा-
धिकं भवत्यतोऽग्निवृद्ध्यर्थं क्लेदादिशमनार्थं च
संशोधनं कुर्यादिति प्रदर्शयितुमाह ॥

प्रायेण हि प्रमेहिणोऽभिष्यण्णदेहत्वा-
दुपहताग्नेर्भक्ष्यादिपञ्चविधमप्यन्नमुपयुक्तं मू-
त्राय मेदसे च विपरिणमते । तस्मादस्य
तेजोधातुवृद्धये क्लेदमेदःप्रशमनाय च बलि-
नः संशोधनानि प्रयुज्जीत । दुर्बलस्य तु
संशमनानि । सर्वस्य च बद्धमूत्राण्यमेद-
स्कराण्यबृंहणान्यग्निदीपनानि बलजननानि
चान्नपानानि । बलं हि विधिनोपचितमशे-
षामयक्षयाय संप्रवर्तते ॥

प्रायेणेत्यादि सुबोधम् । सर्वस्ये-
ति सामान्येन प्रमेहेषु दुर्बलत्वादिकमनपेक्ष्य ॥

अथ संशोधनार्हं प्रमेहिणमादावेव
विभीतकसर्षपेङ्गुदीकरञ्जनिम्बनिकुम्भान्य-
तमतैलेन त्रिकण्टकादिना वा यथास्वं सि-
द्धेन स्नेहेन प्रियङ्वादिशृतेन वा हविषा
स्नेहयित्वा कल्पविहितैः प्रयोगैर्वाभयेद्विरे-
चयेच्च ॥

शोधनार्हं वमनविरेचनविध्युक्तप्रकारे-
ण । त्रिकण्टकादिना सिद्धेन । दोषाद्यपे-
क्षया तैलादीनामन्यतममिति यथास्वशब्दा-
र्थः । त्रिकण्टकादिकमतैव वक्ष्यते । प्रि-
यङ्गवादिना गण्डेन शृतं घृतम् । कल्प-
विहितां वमनकल्पोक्ता विरेचनकल्पोक्ताश्च ॥

ततो जातबलं मुस्तामरदारुनागरप्र-
तिवापेन सुरसादिकषायेणास्थापयेत् । पि-
तोत्तरं तु न्यग्रोधादिकषायेण । ततश्च जा-
ङ्गलरसैः क्रमेण संतर्पयेत् । अत्यपतर्पणेन
हि प्रमेहिणो विशेषेण मूत्रकृच्छ्रवस्तिमेदृश-
लगुल्मातिकार्ष्यभ्रमादीनां सम्भवः । त-
तोऽनुबन्धरक्षणार्थं शमनार्हस्य च शमना-
न्यवचारयेत् ॥

तत इति शोधने । सुरसादिगणका-
थो मुस्तादि प्रतिवापो वस्तिः । वस्तिस्तु
न्यग्रोधादिकषायः पित्तप्रमेहेष्वेव । अत्य-
पतर्पणेनेत्यादिजाङ्गलरसैः संतर्पणे हेतुः ।
ततोऽतन्तरं प्रमेहानुबन्धरक्षणार्थं शमनान्यौ-
षधानि प्रयोजयेत् । तानि च सर्वप्रमेहेषु
हरिद्रामित्यादिना प्रदर्श्यन्ते ॥

प्रातः सर्वप्रमेहेषु हरिद्रां मधुना यु-
क्तामामलकरसेन पिबेत् । अथवा साल-
सप्तपर्णकुटजकपित्थकम्पिलकविभीतकरोहि-
तककुसुमानि तच्चूर्णं वा क्षौद्रेण लिह्यात् ।
हरीतकीचूर्णं वा । पिबेद्वा त्रिफलामुस्ता-
देवदारुहरिद्राकाथम् । असनचित्रकत्रिफ-
लादावीकलिङ्गकानां वा सक्षौद्रम् । तद्रह-
गुलूच्या वा स्वरसममालकानां वा ॥

हरिद्रां माक्षिकयुक्तामामलकरसेन पि-
बेत् । सालादिकुसुमानि वा मधुयुक्तान्या-
मलकरसेन पिबेत् । एषामेव वा साला-
दिकुसुमानां चूर्णं माक्षिकेण लिह्यात् । त्रि-

फलादीनां वा काथं पिबेत् । असनादी-
नां वा काथं सक्षौद्रं पिबेत् । गुळूच्याः
खरसमामलकानां वा खरसं तद्वदिति सक्षौद्रम् ॥

विशेषतस्तु कफमेहेषु कट्फलमुस्ता-
लोघ्राभयानां समाक्षिकं कषायम् । तग-
रविलङ्गद्विहरिद्राणां वा । चन्दनागरुकुष्ठदेव-
दारूणां वा । पाठाग्रिमन्थचविकात्रिफला-
नां वा । पित्तप्रमेहेषु तु लोघ्रसेव्यार्जुन-
चन्दनानाम् । निम्बामृतामलकपटोलीनां
वा । शिरीषसर्जार्जुनकेसराणां वा । फलि-
नीकमलोत्पलकिंशुकानां वा । कुटजोत्प-
लकटंकटेरीणां वा ॥

कट्फलादिकषायं सक्षौद्रं विशेषतः क-
फे । सर्वत्र सर्वस्य पथ्यत्वाद्विशेषग्रहणम् ।
तगरादीनां वा काथः समाक्षिकः सुबो-
धम् । सर्वकषायेषु माक्षिकप्रयोगः । पि-
त्तप्रमेहेषु लोघ्रनिम्बशिरीषफलनिकुटजादयः
पञ्च कषायाः ॥

तेष्वपि च विशेषेण पिबेदुदकमेहा-
दिषु क्रमात् कषायं पारिजातस्य वैजय-
न्त्याः सप्तच्छदस्यारिष्टस्य निशायाः ककु-
भचन्दनयोश्चित्तकस्य पाठाजोङ्गकयोः खदि-
रस्य त्रिफलारग्वधयोश्च मधुयुतम् । पिबे-
च्च सिकतामेहे हिङ्गुप्रवाळकैलालवणानि
मयेन मूत्रेण क्षारोदकेन वा । क्षारमेहा-
दिषु त्रिफलाया असनादेः न्यग्रोधादेः श-
म्याकस्य चन्दनमज्जिष्ठयोः गुळूचीतिन्दुका-
स्थिकाष्मर्यखर्जूरानां च मधुयुक्तम् । शो-

णितमेहे मदयन्तीपत्रकल्कं च सक्षौद्रं शी-
ताम्बुना ॥

तेष्वित्यनन्तरोक्तेषु कफपित्तप्रमेहेषु सा-
मान्येनोक्तः । उदकमेहादिषु विशेषेणोच्य-
ते उदकमेहे पारिजातस्य कषायः । इक्षु-
मेहे वैजयन्त्याः । वैजयन्त्याग्रिमन्थः । सा-
न्द्रे सप्तच्छदस्य । सुरामेहे निम्बस्य । पि-
ष्टे हरिद्रायाः । शुक्रमेहे ककुभचन्दनयोः ।
सिकतामेहे चित्रकस्य । शीतमेहे पाठाजो-
ङ्गकयोः । शनैर्मेहे खदिरस्य । लालामेहे
त्रिफलारग्वधयोरिति क्रमार्थः । सर्व एव
कषाया माक्षिकयुक्ताः । सिकतामेहे हि-
ङ्गवादीन्यपि मद्यादीनामन्यतमेन । क्षा-
रमेहे त्रिफलायाः कषायः । काळमेहे अ-
सनादेः । नीलमेहे न्यग्रोधादेः । हारिद्रमेहे
शम्याकस्य । मज्जिष्ठामेहे चन्दनमज्जिष्ठयोः ।
शोणितमेहे गुळूच्यादीनाम् । शोणितमेहे
मदयन्तीकल्कमपि सक्षौद्रं शीतोदकेन ॥

वातजेष्वपि यापनार्थं कफपित्तोल्बने-
षु पिबेत् कषायम् । तत्र वसामेहेऽग्नि-
मन्थस्य । मज्जमेहेऽमृताचित्तकयोः कुष्ठकु-
टजपाठाकटुरोहिणीकल्कमिश्रम् । हस्तिमेहे
हस्तिमूकरखरोष्ट्रास्थिक्षारम् । मधुमेहे क-
दरखदिरपुरकषायम्

वातप्रमेहेषु कफपित्तोल्बनेषु चासा-
ध्यत्वेऽपि यापनार्थं कषायं पिबेदेव । सु-
बोधम् । हस्त्याद्यास्थिक्षारं कुटजादिकल्कमि-
श्रितं हस्तिमेहे । मधुमेहे कदरादिकषायम् ॥

कफानुगतेषु तु वसादिमेहेषु यथा-
स्वकषायेण साधितानि तैलानि । पित्ता-
नुगतेषु च घृतानि यमकं वा प्रयुञ्जीत ॥

वसामेहादीनां चतुर्णां वातोद्भवानां क-
फानुगतत्वे सति स्त्रैः स्त्रैः कषायौषधैः सि-
द्धानि तैलानि शस्यन्ते । पित्तानुगतत्वे तै-
रेव घृतानि । यमकं वा प्रकृतत्वात् घृ-
ततैलाभ्याम् ।

एतेन शेषेष्वपि मेहेषु स्नेहविकल्प
उक्तो वेदितव्यः

एतेन कषायौषधस्नेहसाधनेन शेषेष्व-
पि कफमेहेषु पित्तमेहेषु च कषायौषधैः स्ने-
हविकल्प उक्त इति वेदितव्यः ॥

तथा कषायसंपृक्तैः स्नेहैः कफपि-
त्तमूत्रमेदसामनिलस्य चोपशमो भवति ॥

तथा प्रमेहिणे कषायेण सह प्रयुक्तैः
स्नेहैः कफादीनामनिलस्य चोपशमो भवति ।
कषायशब्दः काथादिकल्पनावाचकः ॥

त्रिकण्टकातिविषाभल्लातकलोध्रवचा -
पिचुमन्दघननिशाजमोदार्जुनाश्मन्तकपटोल -
सोमवल्कमञ्जिष्ठापद्मकचन्दनागरुभिश्च स्नेहो
विपक्वः सर्वमेहघ्नः ॥

त्रिकण्टकादिभिः स्नेहाच्चतुर्थशैर्जलेन च
स्नेहसमेन स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः । सा-
मान्योक्तं कफानुगतत्वे तैलं पित्तानुगतत्वे
घृतं मिश्रको वेति वेदितव्यम् ॥

दशमूलहरीतकीदेवदारुकरञ्जद्वयद्वि-
र्षाभूदन्तीभूकदम्बभल्लातकशटीपुष्करमूला -
र्कमूलस्नुहीमूलवरणमूलपिप्पलमूलानि प्र-
त्येकशो दशपलोन्मितानि यवकोलकुलत्थप्र-
स्थत्रयं चाष्टगुणेऽम्भसि साधयित्वा पाद-
शेषं कषायमवतारयेत् । तेन वचाविळङ्गक-
म्पिलकभल्लातकभार्ङ्गीरोहिषचविकापिप्पली -
द्वयत्रिवृन्निचुलविश्वभेषजप्रतीवापं घृतप्रस्थं वि-
पचेत् । एतद्धान्वन्तरं सर्पिः सर्वमेहपिट-
काकुष्ठविषशोफार्शोगुल्मविद्रधिप्लीहाजठरश्वा -
सकासवर्ध्मपाण्डुरोगवातशोणितोन्मादापस्मा-
रहरम् ॥

दशमूलेयादिना धान्वन्तरं सर्पिः । दश-
मूलानां संयुक्तानां दशपलम् । दशमूलस्यै-
कत्वात् प्रत्येकमित्युक्तम् । करञ्जद्वयं कृ-
ष्णश्चेतभेदेन । वर्षाभवौ पुनर्नवे । भूकद-
म्बको यवानि कौण्डिन्यकश्च । यवादीनां
मिश्रीभूतानां प्रस्थत्रयम् । प्रत्येकं तु षोड-
शपलं शुष्कद्रव्यत्वात् प्रस्थः । सर्वस्मादेकी-
कृतादष्टगुणादम्भसः पादशेषं क्वाथं गृह्णी-
यात् । वचादीनि गर्भे । कम्पिलको र-
ञ्जनको रेवको रक्तचूर्णकः । रोहिषः
प्लीहापहः ॥

आहारं च यवविकृतिप्रायं मध्वा-
लकोपेतमाहारयेत् । यथायथं प्रमेहघ्नौषध-
निर्यूहैः सुबहुशो यवान् भावयित्वा सक्तु-
मन्थापूपधानालाजवाट्यादीन् विविधांश्च ल-
घून् भक्ष्यानुपकल्पयेत् । तद्वच्च गोधूमान् ।
गवाश्वखरजठरस्थितैश्च यवैर्विशयवैर्वा । यवो

हि बद्धमूत्रो मेदःपित्तकफहरः स्थैर्यकरश्च ।
तथा शालिषष्टिकृणधान्यानि मुद्गादयस्ति-
क्तानि शाकानि जाङ्गलानि च पिशितानि
शूल्यानि परिशुष्काणि प्रदिग्धानि भृ-
ष्टचणकोपदंशानि विविधासवानुपानान्युप-
युज्जीत ॥

सर्वश्च मेही यवविकारभूयिष्ठं माक्षि-
कामलकयुक्तं भोजनमाहारयेत् । मेहेषु य-
थास्वौषधकाथभावेतान् यवान् सक्त्वादिपु-
नानाप्रकारेषु च भक्ष्येषूपकल्पयेत् । यव-
वत् गोधूमानपि यथास्वकाथभावेतान् क-
ल्पयेत् । गवादेजठरमध्युषितैर्यवैस्ताद्विष्टातश्च
गृहीतैर्विशयवैर्वा सक्त्वादीन् कल्पयेत् । यवो
हीत्यादि सुबोधम् । तथा शाल्यादिकमप्यु-
पयुज्जीत । शूल्यादिकं जाङ्गलमांसविशेषणम् ।
प्रदिग्धमुपदेहसिद्धम् । भृष्टचणकाद्युपदंशो ये-
षामासवानुपानानाम् ॥

लोभ्रमूर्वाशटीविळङ्गत्रिफलापुष्करम् -
लचातुर्जातकक्रमुकचविकायवानीश्यामाभा -
ङ्गीद्विविशालाभूनिम्बतगरचित्रकपिप्पलीम् -
लकटुरोहिणीकुष्ठपाठेन्द्रयवातिविषापुवनख -
मरिचानि कर्षाशान्यपां कलशेऽधिभृत्य तु-
र्यशेषे रसे पूते जतुशृतपुराणघृतभाजन-
स्थेऽर्धभागेन मधु निधाय पक्षमुपेक्षितौऽयं
लोभ्रासवः सर्वप्रमेहकुष्ठकिलासस्थौल्यारोच-
ककृमिपाण्डुशोफार्शोग्रहणीदोषान्निहन्ति ॥

लोभ्रासवः सुबोधः । क्रमुकः पट्टिका-
लोभ्रः । प्लवं परिपेत्वम् । कलशो द्वा-

दशाधिकानि पञ्च पलशतानि अवन्ति ।
तुर्यांश्चतुर्थभागशेषः । तस्यार्धभागश्चतुष्प-
ष्टिपञ्चानि द्वौ प्रस्थौ भवतः ॥

दशमूलदन्तीत्रिवृच्छ्यामाश्रेयसीचित्रक-
पुनर्नवमुधाधवैकैषिकागण्डीरगुल्मीनां पृथक्
पञ्चविंशतिपलान् भागांस्त्रिफलाढकं च स-
लिलद्रोणैर्दशभिः पादशेषं निर्यूहमवतारयेत् ।
तस्मिन् पूतशीते शुचिभाजनस्थे पुराणगु-
ळतुलाद्वयं गोमूत्राढकमयोरजोर्धाढकं माग-
धिकाप्रस्थं कुटजार्जुनकुष्ठकृमिघ्नवचाचित्रक-
पलानि च द्वादश प्रतीवापं दत्वा मासं
स्थापयेत् । एष दशमूलारिष्टः समानः
पूर्वेण ॥

दशमूलेत्यादिना दशमूलारिष्टः सुबो-
धः । शुष्कद्रव्याणां कुडुवाद्याद्रात् द्रवाच्चा-
र्धमिति स्मर्तव्यम् । श्रेयसी हस्तिपिप्पली ।
एकैषिका अम्बष्टा । सैव मयूरशिखा ।
सैव बहुमूलिका ॥

असनादिद्रव्याणि पृथग् विंशतिपला-
न्यम्भसां घटाष्टकेन काथयेत् । चतुर्थस्थितं
च परिस्तुतं सुशीतं शुळपलशतद्वयेन मध्व-
र्धाढकेन श्लक्ष्णपिष्टेन च पृथक् पलांशेन व-
त्सकादिना संयोज्य सक्षौद्रेण पिप्पलीचू-
र्णेनान्तःप्रलिप्तं जतुसृते घृतकुम्भे आवाप्य
यवप्ले निधापयेत् । तत्र च तनूनि ख-
दिराङ्गारप्रतप्तानि तक्ष्णलोहपत्राणि बहुशो
निमज्जयेदालोहविलयनात् त्रींश्चतुरो वा मा-

सानयं विधृतो लोहारिष्टः पूर्वस्मादधिकगुणः । शीथुमधुमाधवानपि च निगदान् पिबेत् ॥

असनादिगणद्रव्याणि पृथग्विंशतिपलान्येकीकृत्य काथयेत् । वत्सकादिगणद्रव्याणि पलांशानि चूर्णितानि दत्त्वा घटे पिप्पलीमूलेनान्तर्लिप्ते स्थापयेत् । सुबोधम् । निगदमदुष्टम् ॥

निवृत्तमद्यस्तु सारोदकं दर्भाम्भोमधुकपित्थतिन्दुकमरिचानुविद्धानि पानकानि रागषाडवांश्च सार्षपिकान्यनुपानानि च तद्विधानि । उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानुविद्धं चास्मै दद्यादशनम् ॥

निवृत्तमद्यो ब्राह्मणादिः सारोदकादिकं पिबेत् । सारोदकं खदिरादिसारोषितम् । रागान् षाडवांश्च । सर्षपया संस्कृतान् सार्षपिकान् । पानकानि तद्विधानि सर्षपादितीक्ष्णद्रव्यसंस्कृतानि । अस्मै चामद्यप्रमेहिन उष्ट्रादिपुरीषचूर्णानुविद्धमशनं दद्यात् ॥

मुस्तामृतागण्डीरद्विहरिद्राद्विशारिबा - द्विदर्भवर्षाभूत्रिकण्टकव्योषफलगुरोहिषपल्लव - श्यामासुरदारुकाळाविळङ्गपाठाकम्पिलकभा - र्ङ्गानिदिग्धिकादन्तीचित्रककटुकैरण्डमूला - नि समांशान्यैकध्वं चूर्णयित्वा तच्चूर्णादयश्चूर्णं द्विगुणं श्लक्ष्णमावाप्य मद्यानुपानं मधुनावलिह्यात् पिबेद्वा सुखोदकेन त्रिफला - म्भसा वा । तेन मेहप्लीहहलीमकपाण्डुरो-

गश्वयथुदुर्नामिगुल्मोदराणि शीघ्रमुपशाम्यन्ति । द्विविधोपक्रमणीयोक्तांश्चातिस्थौल्यादिगदयोगांश्च शीलयेत् । प्रवृद्धमेढः प्रगाढव्यायामोद्वर्तनस्नानविलेपनानि च रूक्षाभिरौषधीभिः ।

मुस्तादिचूर्णं माक्षिकेण लिह्यान्मद्यानुपानम् । रोहिषः प्लीहन्नाख्यस्तस्य पल्लवम् । श्यामा पिप्पली । कटुकं मरिचम् । एरण्डस्यैव मूलम् । उष्णोदकेन वा त्रिफलाकथितजलेन वा मुस्तादिचूर्णं पिबेत् । तेनेति चूर्णेन । सुबोधम् । प्रगाढो व्यायामो दृढम् । रूक्षाभिश्चौषधीभिरुद्वर्तनादिकम् ॥

अधनस्तु छत्रपादत्ररहितो मुनिवृत्तिर्योजनशतमधिकं वा गच्छेत् । श्यामकनीवारामतिन्दुकपित्थाश्मन्तकफलमूलाहारो वा मृगैः सह वसेत् । गोभिर्वा सह तन्मूत्रशकृद्दृष्टिः परिभ्रमेत् । तडागानि वा खनेत् । कुशं त्वविरुद्धैर्बृहयेत् ॥

सधनत्वे दानेनाधर्मनाशनं निर्धनत्वे चासौख्यान्भेदः प्रभृतीनां क्षयः । अतोऽधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवृत्तिश्च फलमूलवृणधान्याशनादिना शतं योजनानां यायात् । श्यामाकाद्याहारो मृगैः सहागम्ये वसेत् । गोभिर्वा सह वसेत् । तदिति गवां परामर्शः । आविरुद्धा ये बृंहणा अपि भेदः - श्लेष्मवृद्धिं न कुर्वन्ति ॥

शराविकाद्यास्तु अपकाः शोफवदुपाचरेत् । पकाश्च व्रणवत् । पूर्वरूपेष्वेव तु

तासां पाने वनस्पतिकषायं वस्तमूत्रं चो-
पदिशन्ति । तीक्ष्णं च संशोधनं दुर्विरे-
च्या हि मेहिनो भवन्ति मेदोभिव्याप्तदेह-
त्वात् । तैलं च व्रणरोपणार्थमेलादौ कु-
र्वीत । आरग्वधादेः कषायमुद्वर्तने । अ-
सनादेः परिषेचने । वत्सकादेः पानभो-
जनेषु ॥

शराविकाद्याः पिटकाः अपक्वा एक-
देशशोफवदुपाचरेत् । पक्वास्तु व्रणप्रतिषेध-
चिकित्सया । तासां च पिटकानां प्राग्रूप-
दर्शनकाल एव वनस्पतिकषायं छागमूत्रं चो-
पदिशन्ति । पुष्पं विना फलिनो वनस्पत-
यः । उपदिशन्तीत्यनेनाचार्योऽनादरेणागमं
प्रदर्शयति । अनादरकारणं च मूत्राणां ती-
क्ष्णत्वात् पाकहेतुत्वम् । हृदये तु इति पा-
ठः क्षीरिवृक्षाम्बु पानाय वस्तमूत्रं च शस्यते ।
तीक्ष्णं संशोधनं यन्निशेषं दोषाञ्छोधय-
ति । तीक्ष्णसंशोधनहेतुर्मेहिनां दुर्विरेच्य-
त्वम् । तन्न हेतुर्मेदसातिव्याप्तदेहत्वम् । वि-
रेकशब्दो वमनविरेचनयोर्वर्तते । सुबोधम् ।
एलादिर्गणः । उद्वर्तने कषायं घनं कुर्यात् ॥

पाठाचित्रकशार्ङ्गैष्टाक्षुद्रबृहतीशारिबा -
सोमवल्कसप्तपर्णारग्वधकुट्जमूलचूर्णं मधुना
लिह्यान्नवायसं वा ; असनादिवर्गस्य क-
षायं पादशेषं परिगृह्य परिस्राव्य च पुनः
प्रियङ्ग्वामलकलोध्रदन्तीकृष्णायस्ताम्रचू-
र्णावापं दर्वीप्रलेपिनमवतारयेत् तं यथा-
बलमवाल्लिह्यात् । यथास्वं च प्रमेहघ्नौषध-

निर्यूहैर्भावितशिलाजतुतुलोपयुक्ता सर्वमेहान्
सपिटकानपकर्षतीति ॥

पाठादिकं मधुना लिह्यात् । नवा-
यसं वा पाण्डुरोगे वक्ष्यमाणं मधुना लि-
ह्यात् । असनादिकषायः प्रियङ्गवादिगण-
चूर्णयुक्तो लेहपाकः । यथाबलत्वेनानियत-
मात्र उपयोगः प्रदर्शितः । शिलाजस्य तु-
ला स्वैः स्वैः प्रमेहौषधैर्भाविता सत्यु-
पयुक्ता सर्वमेहान् पिटकाश्चापकर्षति ॥

भवति चात्र—

मागधीमधुकं लोभ्रं कुष्ठमेलाहरेणवः ।
समङ्गा धातकीपुष्पं शारिबा रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरम् ।
मातुलङ्गस्य पत्राणि मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ॥
तैस्तैलं सिद्धमभ्यङ्गाच्छोधयेद्रोपयेत् च ।
दुष्टारुःपिटकागण्डगण्डमालाभगन्दरान् ॥

भवति चात्रेति गतानुगतिका । प्रा-
गधिकादिभिः स्नेहपाकेन सिद्धं तैलं दुष्टा-
रुषिकादीनां शोधनं रोपणं च । अरुषि-
काः सन्धिषु दीर्घमूलाः । पिटकाः शरावि-
काद्याः । गण्डानि नानाविधानि । गण्ड-
माला ग्रन्थ्याद्विज्ञाने वक्ष्यते ॥

पिटकाः साधयेच्छीघ्रं ता ह्यसून् ग्रन्थि मेहिनः
अनुशेषानपि भिषग्यथाबलमुपद्रवान् ॥

प्रमेहिणां पिटका अविपाकादयश्चोप-
द्रवा यदा भवन्ति तदा भिषग्वैद्यः शीघ्रं

पिटकाः साधयेत् चिकित्सेत् । हिशब्दो य-
स्मादर्थे । यस्मात्ताः पिटका मेहिनोऽसून्
घ्नन्ति । अनु पश्चात्तासु पिटकासु सिद्धा-
सु यथाबलमुपद्रवान् साधयेत् । यथाब-
लमिति बलानतिक्रमेण । य एवोपद्रवो ब-
लवान् स एवादौ साध्य इत्यर्थः ॥

सर्वजत्वान्महामर्मसंश्रयादनुषङ्गतः ।
सुबहूपद्रवत्वाच्च प्रमेहो दारुणो गदः ॥

इति चिकित्सिते चतुर्दशोऽध्यायः ॥

प्रमेहनामा च व्याधिः सर्वव्याधि-
भ्यो दारुणः । कथमित्याह । सर्वजत्वा-
दिति हेतुचतुष्टयम् । सर्वो हि प्रमेहः स-
र्वदोषजो भवति वस्त्याख्यमहामर्मसमाश्रय-
श्च । स्वभावादेव च दीर्घकालानुषङ्गवान्
भवति बहूपद्रवश्च । तस्मात्तं यत्नेन साधयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तयोर्विद्रधिवृद्धयोश्चिकित्सितप्रदर्श-
नायाध्याय आरभ्यते । पृथग्ध्यायारम्भे नि-
दानस्थान एव प्रयोजनमुक्तम् ॥

अथातो विद्रधिद्विचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

सर्वमेव विद्रधिमामं शोफविधिना य-
थादोषमुपाचरेत् । प्रततं च शोणितमपह-
रेत् । पाकाभिमुखं चोपनाह्य पक्वं पाटयि-
त्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥

सर्वमेव विद्रधिं बाह्यमाभ्यन्तरं च ।
सुबोधम् । उपनाहः पाकाय पिण्डबन्धः ॥

आभ्यन्तरे तु विद्रधौ वरणादिकाथं
मूषकादिप्रतीवापं पिबेत् । आभ्यामेव च
वर्गाभ्यां विरेचनद्रव्यैश्च पानाय सर्पिः
प्रकल्पयेत् । आस्थापनमनुवासनं च ।
मधुशिग्रुं च पानभोजनलेपनेषु । शिलाह-
यं वा कल्पविधानेनोपयुञ्जीत । गुल्गुलं
वा । यथादोषं च सर्वशो गुल्मवदुपक्रमेत् ॥

आभ्यन्तर इत्यादिना विशेषः । वि-
रेचनद्रव्याणि कुम्भनिकुम्भादीनि शोधनादिग-
णसंग्रहध्यायनिर्दिष्टानि । तैः सर्पिः प्रक-
ल्पयेत् । आस्थापनमनुवासनं च । पाना-
दिषु मधुशिग्रुम् । रसायनाध्यायोक्तकल्प-
विधानेन दोषानुगुण्येन शिलाजतुं प्रयुञ्जी-
त । गुल्गुलं वा । सर्वेण च प्रकारेण
गुल्मवद्विद्रधिसुपक्रमेत् ॥

त्रिफलापिचुमन्दमधुककडुकापटोलानि
शाणांशानि । त्रिवृत्त्रायामाणयोः कर्षम् ।
मसूरपलं चैकमध्यमष्टगुणेऽम्भसि साधयि-
त्वा पूतं रसं घृतमूर्च्छितं पिबेत् । तेन वि-
द्रधिगुल्मज्वरदाहशूलतृष्णाहृद्रोगभ्रमारतिमू-
र्छारक्तपित्तकामिलाकुष्ठविसर्पाः प्रशाम्यन्ति ॥

त्रिफलादिके त्रिफलादीनि शाणांशा-
नि । त्रिफला पृथग्भूता गृह्यते । शाणं
कर्षस्य चतुर्थांशः । त्रिवृतः कर्षं त्रायमा-
णायाश्च कर्षम् । पलं मसूरस्य । सर्व-
तोऽष्टगुणमम्भः । हृदये तु तथा चरक-
संवादेन पठितम् । तथा त्रायमाणायाः शा-
णमापतति । पटोलमूलस्य कर्षो मसूरस्या-
र्धपलमिति । तत्र पच्यते । त्रायन्तीत्रि-
फलानिम्बकटुकामधुकं समम् । त्रिवृत्पटो-
लमूलाभ्यां चत्वारोऽशाः पृथक्तथा । म-
सूरात्रिस्तुषादष्टौ तत्काथः सघृतो जयेत् ।
एतच्च प्रयोगान्तरत्वेन नेयम् ॥

त्रायमाणाप्रस्थकाथे मुस्तकटुकाताम-
लकीत्रायमाणाचन्दनदुरालभाजीवन्तीवीरो-
त्पलैः पालिकैर्घृतप्रस्थं क्षीरामलकरसप्रस्थ-
द्वयोपेतं विपकं समानं पूर्वेण ॥

त्रायमाणायाः षोडशपलस्य काथपरि-
भाषया द्वौ काथप्रस्थौ भवतः । यस्मादौ-
षधात् षोडशपलात् काथश्चतुर्गुणश्चतुष्पष्टिप-
लानि भवन्ति । मुस्तादीनि पालिकानि । क्षी-
रप्रस्थम् घृतप्रस्थमामलकरसप्रस्थमित्येवमत्र
काथस्य द्वौ प्रस्थौ भवतः । औषधात् षोड-
शगुणं जलम् । घृतादर्धेन च त्रायमाणा ।
एवं च काथस्य घृताद्विगुणत्वमौषधाच्च ज-
लस्य षोडशगुणत्वं हृदयविरुद्धमुक्तमिव ।
यदा तु हृदयपाठैकरूपतया व्याख्यायते त-
दा प्रस्थश्चासौ काथः प्रस्थकाथः स च त्रा-
यमाणाया इति ज्ञायते । किं तु तद्विरु-

द्धम् । घृताच्चतुर्थांशत्वं त्रायमाणाया आप-
तति । यस्मात्तत्र घृतसमन्वयमाणाकाथोऽभि-
मतः । घृतार्धेन च त्रायमाणा । तथा च
तत्रैवं पठितम् । कुडुवं त्रायमाणायाः सा-
ध्यमष्टगुणेऽम्भसि । कुडुवं तद्रसाद्वात्रीस्वर-
सात् क्षीरतो घृतात् । कर्षांशैः कल्कि-
तैस्तिक्तात्रायन्तीत्यादि । एतच्चैवं व्याख्याय-
ते । त्रायमाणायाः शुष्कद्रव्यत्वात् कुडुवं
चत्वारि पलानि । ततोऽष्टगुणमुदकं द्वात्रिं-
शत् पलानि भवन्ति । तानि कथितानि
चतुर्भागावशेषं कषायमवतारयेदिति । द्रव-
त्वात् । कुडुवमष्टपलं कथितशेषं भवति ।
तावदेव च घृतादिकं च । द्रव्यात् षोडश-
गुणं कथनजलं देयमित्येषा परिभाषाष्टगुणेऽ
म्भसीत्यनेन बाधिता । पादशेषितमवतार-
येदित्येषा त्वबाधितैव । अस्य पक्षस्य च-
रकेण सादृश्यं केवलम् । तत्र त्रायमाणाया
दशगुणं जलं दत्वा पञ्चभागेनाष्टौ पलानि
गृह्यन्ते । अत्र त्वष्टगुणात् पादशेषत्वेन ।
अथैवमुच्यते त्रायमाणाकुडुवस्याष्टगुणमम्भोऽष्टौ
कुडुवानि भवन्ति तानि च द्रवत्वात् पल-
मानेन षोडशगुणत्वमेवापद्यन्त इति । तत्र ।
यतो विनाप्यष्टगुणवचः सामान्यपरिभाषयैव
द्रव्याद्द्रवस्य षोडशगुणत्वसिद्धेः । कथितशे-
षस्य च शब्देन नियतत्वादष्टगुणवचनप्रयो-
जनमापद्यते । तस्माद्यथोक्तमेव साधु ॥

द्राक्षामधूकखर्जूराम्भीरुविदारीपरूष -
कत्रिफलाकाथे क्षीरेक्षुधात्रीस्वरससमेतमभ-
यागर्भं सर्पिर्विपाचयेत् । तच्छीतं मधुश-

कैरापादयुक्तं समानं पूर्वेण । भृशं च मृ-
ङ्गादिभिः शोणितमवसेचयेद्यथासकम् । वा-
हुमध्ये वा सिरां व्यथेत् । पच्यमानं च
कोष्ठगतं बहिरुन्नतमुपनाहयेत् ॥

द्राक्षादिकं सर्पिषि काथः स्नेहाच्चतु-
र्गुणः । क्षीरमिक्षुरस आमलकरसश्चैकीभू-
तं घृतसमम् । कल्पयेत् सदृशान् भागान्
प्रमाणं यत्र नोदितमिति न्यायात् । अन्ये
क्षीरादिकं पृथक् स्नेहसममिति वर्णयन्ति ।
यस्मात् पृथक् स्नेहसमं विद्यात् पञ्चप्रस्तु-
ति तु द्रवमित्युक्तम् । अभयागर्भः स्नेहा-
च्चतुर्थीशेन । शर्करा घृतस्य चतुर्थेन भा-
गेन समा । सुबोधम् । पच्यमानामित्या-
दि विद्रधिविशेषणम् । तथाविधं विद्रधिमु-
पनाहयेत् पिण्डैर्वर्धनीयात् ॥

तत्रैव च पिण्डिते शूले तत्पार्श्वपी-
डनेन लब्धसुप्तौ शस्त्रकर्मविधिनिर्दिष्टैश्च चि-
ह्नैः पक्कमुपलक्ष्य भित्त्वा व्रणवत् साधयेत् ॥

तत्रैवेति कोष्ठे विद्रधौ पिण्डितशूलादि-
केन लिङ्गेन पक्क इति विद्रधिसुपलक्ष्य श-
स्त्रेण भित्त्वा व्रणविधानेन साधयेत् । पि-
ण्डितं शूलं विद्रधिनिमित्तत्वाच्छेषाङ्गाव्यापनशी-
लम् । तथाविधे शूले सति । तथा त-
स्य विद्रधेः पार्श्वपीडनेन पुरुषस्य स्वप्ने ल-
ब्धे सुखेन निद्रायां प्राप्तायाम् । शस्त्रवि-
श्रुक्तानि पक्कलिङ्गान्यल्पवेगताम्लान्यादीनि ॥

आभ्यन्तर एव च पक्कमूर्ध्वमधो वा

प्रवृत्तं पूयमुपद्रवान् परिरक्षन् उपेक्षेत द-
शाहमात्रम् ॥

अन्तः पक्कं स्वयमूर्ध्वमार्गेणाधो वा
प्रवृत्तं पूयमुपद्रवान् रक्षन् भिषग्दशरात्रमु-
पेक्षेत । न केनचित् प्रकारेणोपक्रमेतेत्यर्थः ।
केवलमन्नपानं तथा विधेयं यथोपद्रवेभ्यो
रक्षा भवति ॥

असम्यग्ब्रूहति वा क्लेदे तन्निर्वाहणा-
र्थमम्लसुरासवभैरयोष्णोदकान्यतमेन वरणा-
दिं मधुशिशुं वा पिबेत् । तन्मूलैर्वा कृतां
यवागूं यवकोलकुलत्थयूपेण चाश्रीयत् ।
ऊर्ध्वे च दशाहात्तिल्वकघृतेन त्रायमाणाघृ-
तेन वा यथाबलं शोधयेत् ॥

यदा तु पूयं प्रवृत्तं न तु सम्यक् तदा
तस्य सम्यक्प्रवृत्तये वरणादिकं मधुशिशुं वा-
म्लसुरादीनामन्यतमेन पिबेत् । भैरयं खा-
र्जूरं मद्यम् । तन्मूलैरिति वरणादेर्भृशशि-
श्रोश्च प्रत्यवमर्शः । यवादिशूषेणान्नमश्रीय-
दिति दशाहः सुबोधम् ॥

विशुद्धश्च तित्ककमल्पमल्पं सर्पिर्मधु-
नोपेतमुपयुञ्जीत । यथा च नोपैति पाकं
तथा प्रयतितव्यम् । शीघ्रविदाहत्वात्त-
स्य विद्रधिरिति संज्ञा । पक्के तु पुनर्द्वि-
की सिद्धिराशुकारितरश्च सर्वाभयेभ्यो वि-
द्रधिः । सति च प्रमेहे प्रमेहचिकित्सित-
मीक्षेत ॥

विशुद्धश्च तित्ककं सर्पिर्मधुना मिश्रि-
तमल्पमल्पं कृत्वोपयुञ्जीत । पाकरक्षणाय

यत्ने हेतुः शीघ्रविदाहित्वम् । दैविकी सिद्धिः पुरुषयत्नासाध्यत्वात् । विद्रधिमतः प्रमेहे सति प्रमेहचिकित्सितभीक्षेत् । तत्रोक्तेन प्रकारेणापि चिकित्सेदित्यर्थः ॥

स्तनविद्रधिमपि व्रणविधानेनोपचरेत् । पच्यमानं यथेष्टभोजनेन पाचयेत् । न पुनरुपनाहयेत् । उपनद्धो हि स्तनो मृदुमांसतया शीघ्रमेव पक्वः संकोथमवाप्यावदीर्येत । पक्वं च स्तनविद्रधिं स्तन्यवाहिनीः सिराः सचूचुकं च कृष्णमण्डलं परिहरन् शस्त्रेणोपक्रमेत । सर्वासु चापविद्रग्धपक्वव्रणावस्थासु स्तनं निर्दुहीत । दन्तादिविद्रधीनामपि यथास्वमेव वक्ष्यते लक्षणं साधनं च ॥

स्तनविद्रधीत्यादि सुबोधम् । उपनाहबन्धेन स्तनः पक्वः कोथं क्लेदमवाप्यावदीर्येत । सर्वासु चावस्थासु स्तनं निर्दुहीतापनीतक्षीरं कुर्यात् । दन्तादिविद्रधीनां यथास्वमध्यायेषु लक्षणं चिकित्सितं च वक्ष्यते । यथा दन्तविद्रधेर्मुखरोगेषु । आदिग्रहणेन कर्णविद्रध्यादीनां ग्रहणम् ॥

॥ इति विद्रधिचिकित्सा ॥

वृद्धौ तु मारुतजे त्रिवृता स्निग्धमातुरं स्निग्धं च मिश्रकसुकुमारकातिलवकैरण्डकोशाभ्रफलस्नेहानामन्यतमेन विरेचयेत् । ततोऽनिलघ्नकाथकल्कैर्निरुहयेत् । निरुद्धं च मांसरसेनाशितं यष्टीमधुकतैलेनानुवास-

येत् । स्वेदप्रलेपोपनाहान्श्च प्रयुञ्जीत । पक्वं च भित्त्वा व्रणमिव चिकित्सेत् ॥

वृद्धावित्यादिना वृद्धिचिकित्सा । त्रिवृत-इति स्नेहत्रितयस्य नाम । स्निग्धस्निग्धाय वक्ष्यमाणानां मिश्रकादीनां स्नेहानामन्यतमं विरेचनार्थं दद्यात् । ततोऽवरेचनादूर्ध्वमनिलघ्नानामौषधानां काथेन तेषामेव च कल्केन निरुहयेत् । मधुयष्ट्या पक्वं तैलमनुवासनम् । स्वेदार्दींश्च पुनः प्रयुञ्जीत । एवमपि पक्वं वृद्धिं शस्त्रेण भित्त्वा व्रणवच्चिकित्सेदिति वातवृद्धिः ॥

पित्तवृद्धिं पित्तशोफवत् । पक्वं च पित्तव्रणवत् ॥

वक्ष्यमाणपित्तश्वयथुवत् पित्तवृद्धिं चिकित्सेत् । तथापि पक्वं पित्तव्रणवदिति पित्तवृद्धिः ॥

कफवृद्धिमपि कफशोफवत् । पिबेच्च पीतदारुकाषायं मूत्रेण । कफग्रन्थिवच्च सर्वं विम्लापनवर्ज्यमाचरेत् । पक्वं च पाटितं श्लेष्मव्रणवत् । रक्तजं पित्तवृद्धिवत् । प्रततं चात्र रक्तमपहरेत् ॥

कफवृद्धौ कफश्वयथुवच्चिकित्सा । तत्र च पीतदारुणो दारुहाग्रेद्रायाः क्वाथं गोमूत्रभाषितं पिबेत् । विम्लापनं विलायनं वर्जयित्वान्यः सर्वः श्लेष्मग्रन्थिविहितः । पक्वं वृद्धिं श्लेष्मव्रणवत् चिकित्सेत् । सुबोधम् । रक्तजमित्यादि सुबोधम् । अत्रेति रक्तवृद्धौ ॥

मेदोवृद्धिं गवादिकरीषतुषकिण्वसुर-
सादिभिरुष्णरूक्षैर्भूत्रयुक्तैः स्वेदयित्वा पुन-
स्तद्विधैरेव सुखोष्णैः सोत्सेधं लेपयेत् ।
तद्वन्छिरोविरेकद्रव्यैर्वा । स्निग्धं चैवं फल-
सेवनीं परिहरन् वृद्धिपत्रेण विदार्यापनीयमे-
दकासीससैन्धवमाक्षिकैः प्रतिसार्य सीव्येत् ।
ततः सुमनोग्रन्थिमनःशिलैलाभल्लातकैस्तैल-
मभ्यङ्गार्थं कुर्यात् । आव्रणसन्धानाच्च स्ने-
हस्वेदौ ॥

मेदोवृद्धिं गोकरीषादिभिः स्वेदयेत् ।
करीष इति पशुपुरीषस्याख्या । किण्वं सु-
राघनः । सुरसादिर्गणः । अन्यच्च यत् स्प-
र्शवीर्याभ्यामुष्णं रूक्षं च । अथवा एभि-
रेवाग्निसंयोगादुष्णैः स्नेहप्रधिषेधाच्च रूक्षैरि-
ति । उत्सेधो घनत्वम् । शोधनादिगणो-
क्तशिरोविरेचनद्रव्यैर्वा । तद्वन्मूलयुक्तै रू-
क्षैश्च । फलं वृषणं सीवनीं च रक्षञ्ज-
स्त्रेण विदार्य मेदोऽपनेयम् । तस्मिन्नपनीते का-
सीसादिभिः प्रतिसार्यावचूर्ण्य व्रणं सीव्येत् ।
ततः स्यूत्वा सुमनःप्रभृतिभिः सिद्धं तैल-
मभ्यङ्गार्थं कुर्यात् । सुमनःकाष्ठस्य ग्रन्थिः
सुमनोग्रन्थिः । व्रणसन्धानं च यावत्तावत्
स्नेहस्वेदौ कुर्यादिति मेदोवृद्धिः ॥

मूत्रवृद्धिं स्निग्धैः स्वेदयित्वा वस्त्र-
पट्टेन वेष्टयेत् । ततोऽधस्तात् सेवन्या दको-
दरवद्ब्रीहिमुखेन भित्त्वा नाभ्या स्नावयेत् ।
ततः स्थगिकाबन्धं कुर्यात् । व्रणे च शो-
धनरोपणानि ॥

मूत्रवृद्धौ सुबोधम् । दकोदरस्योद-
कोदरस्य व्यधो वक्ष्यमाणः । स्थगिकाबन्धः
सूत्रस्थाने प्रदर्शित इति मूत्रवृद्धिः ॥

आन्त्रवृद्धिं फलकोशमसंप्राप्तं वातवृ-
द्धिवदुपचरेत् । पुनर्नवशतपलं दशपलानि
च पृथक् दशमूलपयस्याश्वगन्धाशतावर्ये-
रण्डमूलान्यपां वह्नेऽष्टांशावशेषं साधयेत् ।
पूतशीते च तस्मिन् निर्यूहे त्रिंशद्गुलपला-
न्येरण्डतैलप्रस्थं घृतद्विप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थं क-
ल्कीकृतानि च द्विपालिकानि द्राक्षानागरपि-
प्पलीपिप्पलीमूलयवानीयवङ्गारचित्रकमधु -
कसैन्धवान्यावाप्यैकध्वं विपचेत् । एतत्
सर्वयन्त्रणास्वपरिक्लेशेन सुकुमाराख्यं सुकु-
माराणामीश्वराणां नारीणां क्षीणरेतसाम-
प्रजानामल्पाग्नीनां विषमाग्नीनां च कामतो-
न्नपाने वा प्रयुक्तमलक्ष्मीघ्नं कान्तिकरं ब-
ल्यं बृंहणं वयस्थापनं वर्ध्मविद्रधिप्रीहगु-
ल्मोदावर्तशोफोदराशोमेढ्रयोनिरोगेषु महा-
वातव्याधिषु च परममौषधम् । गन्धर्वहस्त-
मूलतुलां यवाढकं नागरार्थकुडुवं च सलिल-
द्रोणे पादशेषं विपचेत् । तेन द्विगुणक्षी-
रेणैरण्डतैलप्रस्थं साधयेत् । कल्कपिष्टं चात्र
दद्यात् पुनर्गन्धर्वहस्तमूलकुडुवं शुण्ठीपलं च ।
एतत् गन्धर्वहस्ततैलं तुल्यं पूर्वेण । भव-
ति चात्र ॥

आन्त्रवृद्धिं पुनः फलकोशौ वृषणा-
वसंप्राप्तं वातजवृद्धिवच्चिकित्सेत् । तत्र ह्या-
न्त्रक्रमेण फलतो या वृद्धिः प्रसरति । पु-
नर्नवादिना सुकुमाराख्यम् । सुबोधम् ।

दशमूलद्रव्याण्यपि पृथग्दशपलानि । सर्वा-
भिर्यन्त्रणाभिर्यतो न परिहृशयत्यतः सुकुमा-
राख्यम् । क्षीणरेतसामिति संभवात् पुंसां
विशेषणम् । अप्रजानामिति प्राधान्येन ना-
रीणाम् । कामतो यथेच्छं मात्रादिभिः । व-
ध्मं वृद्धिः । गन्धर्वहस्तादिना तैलं गन्ध-
र्वहस्ततैलम् । गन्धर्वहस्त एरण्डः । ग-
तानुगतिका ।

यायाद्वध्मं न चेच्छान्तिं स्नेहरेकानुवासनैः ।
वस्तिकर्म पुरः कृत्वा वङ्क्षणस्थं ततो दहेत्॥
अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतोऽर्धेन्दुवक्रया ।

स्नेहादिभिः प्रयुक्तैर्यदि वध्मं शान्तिं
न यायात् तत्रैव वस्तिकर्मपूर्वकं वङ्क्षणस्थं
दहेत् । दीर्घमपि वङ्क्षणाभ्यन्तरस्थं दहे-
दित्यर्थः । केन दहेदित्याह अर्धचन्द्रवक्रया श-
लाकया । सा च यन्त्रविधौ प्रदर्शिता श-
लाकामन्त्रवध्मेनीत्यादिना । अग्निरपि शला-
कास्थो दाहकारणं भवति शलाकापि । कि-
मर्थं दहेदित्याह मरुतो वायोर्मार्गरोधार्थम् ।
अग्निना संकुचितत्वात् रुद्धमार्गो वायुरान्नं
न वर्धयति ॥

अङ्गुष्ठस्योपरि स्नाव पीतं तन्तुसमं च यत् ।
उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यक् दहेच्छित्वा यतो गदः

तथेदमपि कुर्यात् । गदो वध्मं यतो
यस्मिन् पार्श्वे वामे वा फलकोशे दक्षिणे
वा तस्मिन्नेव पार्श्वे पाणावङ्गुष्ठस्योपरि न-
खमूलमनुप्रवृत्तं ब्रूणेन पीतं यत् स्नाव तत्
सूच्या उत्क्षिप्य तिर्यक् छित्वा तिर्यगेव दहेत् ॥

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्देहेद्वानामिकाङ्गुलेः ।

अन्ये त्वाचार्या एवमाहुः । यथा ।
यतो गदो वध्मं ततोऽन्यपार्श्वे स्नाव छि-
त्वा दहेत् । तेषां मते वामफलकोशजे व-
ध्मनि दक्षिणपाणावङ्गुष्ठस्नाव दहेत् । द-
क्षिणजे च वामाङ्गुष्ठजमिति । अङ्गुष्ठ-
विधानेनानामिकाङ्गुलौ स्नाव दहेत् दक्षि-
णवामभेद उभयमते पूर्ववद्व्याख्येयः । अ-
नामिका कनिष्ठिकाया द्वितीया ॥

गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे ग्रीहि चायं विधिः स्मृत
कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वभ्यां तु यतो गदः ॥

इति चिकित्सिते पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अन्यैराचार्यैः स्नावच्छेददाहविधिर्वात-
कफजे गुल्मे ग्रीहि च स्मृतः । विश्व-
भ्यां च कनिष्ठिकाया अनामिकायाश्च स्ना-
वच्छेदनमिच्छन्ति । यतो गद इति यस्मि-
न्नेव पार्श्वे गदो विश्वभी तस्मिन्नेव पाणा-
वित्यर्थः । विश्वभीप्रयोगात् सर्वत्र पाणिमनु-
मिमीमहे । विश्वभी वातव्याधौ बाहुक-
ण्डराविकार उक्तः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य गुल्मस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति हस्साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

गुल्मो हि वातादृते न संभवति । तस्मात्तेषु सर्वेष्वपि प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातहरौ । स्नेहोपसंहितं मृदु विरेचनं तद्विधांश्च बहुशो वस्तीनम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्यावचारयेत् । मारुते हि विजितेऽल्पेनापि यत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो गुल्मेषु नियन्तुम् ॥

गुल्मो हीत्यादिना सर्वगुल्मानां वातप्रधानत्वात्सर्वत्रैव प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातनाशनायानन्तरं च स्नेहयुक्तं मृदु विरेचनं प्रशस्यते । सर्वत्र च विरेचनस्य पञ्चाद्वतहरद्रव्यसिद्धान् स्नेहोपहितान् मृदून्श्च वस्तीन्मांसरसांश्चाम्लादिगुणान् युक्त्या योग्यैर्मांसादिभिरवचारयेत् । एतेन च स्नेहादिना मारुते विजिते सत्यन्यः पित्तादिदोषोऽल्पेनापि यत्नेन नियन्तुं शक्यो भवति । इति सामान्येन गुल्मेषु ॥

अथ वातोत्तरे रुक्षं बद्धमरुच्छकृतमातुरं तीव्ररुजमनिलव्याधिविहीतमन्यतमं

तैलं पाययेत् । अथवा विळङ्गपञ्चकोलमरिचत्रिफलाधान्यकगर्भं सपयस्सर्पिर्विपकम् । अनेनैव वा कल्केन दशमूलकाथोपहितम् । राजयक्ष्मविहितं वा षट्पलम् । हिङ्गुधानकाम्लवेतससौवर्चलैलाविळशटीडाडिमयवक्षारतिकटुकाजगन्धाजमोदाजाजीपुष्करमूलवचाचित्रकसुरसैर्वा दधिसंयुक्तम् ॥

अथेत्यादिना वातादिविशेषेणोच्यते । वातोत्तरे गुल्मे रुक्षत्वादियुक्तमातुरं वातव्याधिविहितेभ्यस्तैलेभ्योऽन्यतमं तैलं पाययेत् । अथवा समक्षीरं विळङ्गादिकल्केन विपकं सर्पिः पाययेत् । पञ्चकोलानां पृथगन्यसमत्वम् । पानीयेन विना द्रव्याणि रसं न त्यजन्तीति सर्वत्र स्मर्तव्यम् । अथवा दशमूलकाथेनानेनैव च विळङ्गादिकल्केन विपकं पाययेत् । अथवा राजयक्ष्मविहितं षट्पलम् । अथवा दधिसमं सर्पिर्हिङ्गवादिभिर्विपकम् ॥

हपुषामरिचवाष्पिकासैन्धवदीप्यकाजार्जीपञ्चकोलकैः कोलमूलकडाडिमरसदधिक्षीरवत् सर्पिः सिद्धं सिद्धं शूलविबन्धहिध्माध्मानप्लीहहृद्रोगग्रहणीहतनामकृमिवर्ध्मपाण्डुक्षयश्वासकासयोनिरोगोदरज्वरारोचकेषु । शुण्ठीपलं पिप्पलीपलमध्यर्धं धानकाकुडुबं डाडिमद्विकुडुबं घृतपलानि विंशतिः क्षीरं चैकध्यं विपचेत् । एतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥

हपुषादिभिश्चूर्णीकृतैः कोलादित्रयस्य रसैर्दधिक्षीराभ्यां चेति पञ्चभिर्द्रवैः पृथक् स्नेहसमैः सिद्धं शूलादिषु सिद्धमप्रतिहतम् ।

बाष्पिका हिङ्गुपत्रिका । दीप्यकः अजमो-
जः । कोलं बदरम् । हतनामाशीसि ।
शुण्ठ्यादिकं घृतं सुबोधम् । अर्धध्वं पलं
पिप्पल्याः । क्षीरं घृतसमम् । ऐकध्वं मि-
श्रीभावेन । पूर्वेण हपुषादिना गुणैः समानम् ॥

लशुनस्य विगतत्वचस्तुलां प्रत्येकं
पञ्चपलिकं च महापञ्चमूलमष्टगुणेऽम्भसि
साधयेत् । तेन काथेन तदर्धशैश्च पृथक्
सुरादधिमस्तुधान्याम्लडाडिमरसैः यवानी-
दीप्यकाम्लवेतसहिङ्गुचविकासैन्धवत्र्यूषण-
त्रिफलामरदारुभिश्चाधपलिकैः प्रस्थोन्मितं
घृतं शृतै पीतं समानं पूर्वेण ॥

लशुनात् पञ्चमूलाश्च मिश्रीभूतात् प-
लसंख्याया अष्टगुणमम्भः पलसहस्रकम् ।
क्वथितस्य चतुर्थो भागः सार्धं पलशतद्व-
यम् । सुरादिचतुष्टयं च पृथक् प्रत्येकं का-
थादर्धशं सपादशतम् । सैन्धवादीन्यर्धप-
लिकानि । प्रस्थं घृतस्य ॥

वर्षाभूद्वयदशमूलाश्वगन्धासुषवीच्छि-
न्नरुहाभाङ्गीरास्त्रैरण्डबलाकाळाशटीपुष्करम् -
लगन्धपलाशान् द्विपलांशान् प्रस्थं प्रस्थं
च यवमाषकोलकुलंथानां जलद्रोणे पादा-
वशिष्टं विपचेत् । तेन पृथक् समं मातु-
लङ्गडाडिमाम्रातकरसशुक्ततुषोदकारनाळं घृ-
तप्रस्थं दध्याढकोपेतं वचाकारवीशताहा-
द्विभारत्रिलवणत्रिकटुकरास्त्राकुम्भनिकुम्भय-
वानीयवानकहिंसाम्लवेतसनीलिनीफलवि-
ळङ्गडाडिमहिङ्गुपाषाणभेदकोषकवृषकहपु-

षाभाङ्गीश्वदंष्ट्रातपुसैर्वारुबीजाजाजीशारिबो -
पकुञ्चिकाग्रन्थिककुस्तुम्बरीतुम्बुरुफलमूर्वा -
चित्रकसुरसागजपिप्पलीगर्भं साधयेत् । दा-
धिकाख्यमेतत् सर्पिः समानं पूर्वेण । मू-
त्राघातोन्मादापस्मारवातव्याधिहरं च । पि-
बेद्वा व्योषषड्ग्रन्थाकृमिघ्नकटुकाचित्रकसौ-
वर्चलाभयायवक्षुरैर्दंशशक्षीरसंयुक्तं साधितं
सर्पिः । क्षीरायोग्याय च सुरामदिराम-
स्तुदधिसरडाडिमरसानामन्यतमं विदध्यात् ॥

वर्षाभ्वादिना दाधिकाख्यं सर्पिः । वर्षा-
भ्वादीनि द्विपलांशानि । दशमूलद्रव्याणि पृथक् ।
यवादीनां प्रत्येकं प्रस्थम् । मातुलुङ्गदिफलरसाः
शुक्तादित्रयं च पृथक् पृथक् घृतसमम् । व-
चादिकल्कः स्नेहाच्चतुर्थशेन । वर्षाभूः पुन-
र्नवा । सुषवी उपकुञ्चिका । छिन्नरुहा
गुळूची । काळा नीलिनी । गन्धपलाशः
गन्धपत्रम् । आम्रः सहकारः । आम्रातकं
पीतनकफलम् । कुम्भो द्रवन्ती । निकुम्भो
दन्ती । यवानको यवानीभेदः । हिंसा
मांसी । नीलिन्याः फलानि । ऊषकः
वातसाह्वयः । तदेव सिंहमूत्रम् । वृषको
टरूषकः । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । त्रपुस-
स्योर्वारोश्च बीजम् । उपकुञ्चिका प्रसि-
द्धा सितासितभेदेन । ग्रन्थिकं पिप्पलीमू-
लम् । कुस्तुम्बरी धाना । तुम्बुरोः फ-
लानि । सुरसा प्रसिद्धं हरितकद्रव्यम् ।
पूर्वेण हपुषादिना गुणैः समानम् । मूत्रा-
घातादिहरं च अथवा व्योषादिभिः स्नेह-
समैर्दंशभिः क्षीरशैः सह साधितं स्निग्धं

घृतं पिवेत् । यत्र त्वातुराद्यपेक्षया क्षीराप-
थ्यता शङ्क्यते तत्र तदेव घृतं क्षीरस्था-
ने दोषाद्यपेक्षयैव सुरादीनामन्यतमं क्षीरप्र-
माणेन दत्त्वा तेन सह पचेत् ॥

अभ्यङ्गपूर्वं चैनं सदा स्वेदयेत् ।
स्नेहस्वेदौ हि सम्यक् प्रयुक्तौ स्रोतसां मा-
र्दवमुपजनय्यानिलं जित्वा भित्त्वा च वि-
बन्धमाशु गुल्ममपकर्षतः ॥

एनं च वातगुल्मं सदैवाभ्यङ्गपूर्वं स्वेद-
येत् । अत्रैव हेतुः स्नेहेत्यादि । सुबोधम् ॥

तत्र हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमि-
च्छन्ति । वस्तिजे वस्तिमुभयं नाभिपा-
श्चाश्रये । विबद्धानिलवर्चसश्च दीप्ताग्नेः स्नि-
ग्धोष्णानि बृंहणानि चान्नपानानि पुनःपु-
नश्च स्नेहपाननिरूहानुवासनानि कफपित्ता-
नुरक्षिणा योज्यानि ॥

तत्रेत्यादिना वातगुल्म एव हृदयजे
विशेषेण स्नेहपानमिच्छन्त्याचार्याः । वस्तिजे
विशेषेण वस्तिम् । नाभ्याश्रये पार्श्वाश्रये चो-
भयं स्नेहपानं वस्तिश्च । विबद्धानिलवर्च-
सो ह्युभयम् । कफपित्तानुरक्षिणा सता
भिषजा दीप्ताग्नेः पुरुषस्य स्निग्धत्वादियुक्ता-
न्यन्नपानानि योज्यानि । स्नेहपानादीनि च
पुनःपुनरुपयोज्यानि ॥

अन्यथा कफो विवृद्धस्तन्द्रागौरवा-
रुचिहृल्लासप्रिसादान् कुर्यात् । तमुल्लिखेत् ।
तत्कृतेषु च शूलानाहविबन्धेष्वनन्तरोक्तानां

घृतानामौषधैश्चूर्णगुळिकाकाथान् कोलडाडि-
ममातुलङ्गसुरामण्डतक्रमस्तुधान्याम्लोष्णोद-
कानामन्यतमेन प्रकल्पयेत् । अपि च ॥

अन्यथा यदि भिषक् कफं न रक्षति
ततः स्नेहादिभिर्वृद्धः श्लेष्मा गुल्मिनस्तन्द्रा-
दीन् कुर्यात् । यदि च कदाचिदरक्षया
कफो वृद्धस्ततस्तं कफमुल्लिखेदेव । तत्कृतेषु
श्लेष्मकृतेषु शूलदिष्वनन्तरोक्तैर्घृतौषधैः को-
लादीनामन्यतमेन सह चूर्णादीन् कल्पयेत् ।
अपि चेति समुच्चये ॥

तिलवणहपुषाजमोदाजगन्धावचाहि -
ङ्गुपाठोपकुञ्जीषडीजीरकाजाजिकुस्तुम्बरी -
बाष्पिकाकारवीतुम्बुरुस्वार्चिकायावशूकोज -
टापौष्करीडाडिमं तिलनिर्णीकं विळङ्गानि । भा-
र्ङ्गविरोवेतसाम्लोमिसिर्मरिचगजकणाभया -
पञ्चकोलानि कुम्भो निकुम्भो विशाला-
यवानी सुराहं च तत्सर्वमेकत्र चूर्णीकृतं
बीजपूराद्रसेनासकृत् भावितं यः पिवेत् प्रा-
तराहारकालेऽथवा मासमात्रं हिताशी नरः
सादरम् । प्लुतमशिशिरवारिणा जीर्णमद्येन
त्रेण तत्रेण कोलाभ्रसा मस्तुना पेयया स-
र्पिषौष्ट्रेण दुग्धेन कौलत्थयूषेण वा क्षार-
निश्च्योततोयेन वा डाडिमाद्वा रसेनात्म-
वानेभिरेवौषधैः साधितं वा घृतं हृद-
यगुदकटीयकृत्प्लीहगुह्याश्रितं तस्य शूलं प्र-
णश्येत् तथा गुल्मविष्टम्भदुर्नामिकृच्छ्रोदरा-
ध्मानदिध्माविबन्धाः सबर्ध्मारुचिश्वासका-
साः प्रपक्तुं च शक्तो भवेत् पावकः प्रा-
श्यमानानि प्राषाणचूर्णान्यपि ॥

त्रिलवणादीनां चूर्णं यथोक्तेन प्रका-
रेण दोषादीनपेक्ष्य यः पिबेत् । तस्य हृद-
याद्याश्रितं शूलं प्रणश्येत् । त्रिलवणादिभि-
श्च पक्वं घृतं यः पिबेत् तस्यापि हृदयादि-
शूलं नश्येत् । पौष्करीजटा पुष्करमूलम् ।
वरः सिन्दुवारः वेतसाम्लोऽम्लवेतसः । मि-
सिः शतपुष्पा । गजकणा हस्तिपिप्पली ।
कोलानि बदराणि । त्रिलवणादीनां चूर्णं
बीजपूरसेनासकृत् भावयेत् । अशिशिरवा-
रिप्रभृतीनामन्यतमेन प्रातराहारकाले वा यः
पिबेदिति संबन्धः । औष्ट्रेणेति दुग्धेन सं-
बध्यते । मूत्रेणेति सामान्येन कोलाम्भो
मृदितबदरं जलम् । क्षारनिश्च्योतिवतोयं
रूक्षद्रव्यभस्मभावितं जलम् । आत्मवान् जि-
तेन्द्रियोऽपथ्यपरिहरणेन । घृतपाके च द्रव-
द्रव्याणि चूर्णवदेव दोषाद्यपेक्षया दद्यानि ।
एताभ्यां चूर्णघृताभ्यामन्यतरेण हृदयाद्याश्रितं
शूलं गुल्मादयश्च प्रणश्येरन् । तस्य पा-
वकोऽन्तरग्निः पाषाणचूर्णान्यपि प्राश्यमानानि
पक्वतुं समर्थो भवति ॥

अभयापलद्रव्यमम्लवेतसपलद्रव्यं पा-
लिकान् वचाविश्वभेषजत्रिवृदन्तीचित्रकश-
टीपुष्करजटायावशूकान् कार्ष्णिकान् मरि-
चाजाजीसैन्धवोपकुञ्चिकाशीतिवारकयवा -
नीधातर्कापुष्पाविळङ्गान् हिङ्गुत्रिकर्षं च
चूर्णितं पूर्ववद्भावितं पीतं च समानं तेन ॥

अभयादिचूर्णं पूर्ववदिति मातुलुङ्गरसे-
नासकृत् भावितं पूर्ववदेवाशिशिरवारिप्रभृती-

नामन्यतमेन प्रातराहारकालेऽपि वा पीतं पू-
र्वेण त्रिलवणादिना गुणैः समानम् ॥

यवानीशतपुष्पानागकेसरवचामुस्त -
व्योषपाठागुलगुलुतिवृतागजपिप्पलीतालीसै -
लापामार्गद्रवन्तीनिदिग्धिकामूलानां भागो
भागश्चाम्लवेतसस्य तत्सूक्ष्मरजीकृतं मातु-
लुङ्गगडिमबदररसशीथुसुरोष्णसलिलान्यत -
मेन पीतं शूलगुल्मवर्ध्मानाहोदरकोष्ठस्तैमि-
त्याशोश्मरीमूत्रग्रहकटीपृष्ठग्रहोन्मादापसार -
स्कन्नशुक्रताग्निसादानपनयति ॥

यवान्यादीनां समानां मिश्रीकृतानामे-
को भागस्तत्सम एव द्वितीयोऽम्लवेतसस्यैत-
च्चूर्णं सूक्ष्मरजीकृतं श्लक्ष्णपिष्टं मातुलुङ्गरसा-
दीनामन्यतमेन पीतं शूलादीनपनयति । स्क-
न्नशुक्रता स्थानशुक्रत्वम् ॥

तिलकुतलपलाशसर्षपयवनाळमूलक -
बीजानामन्तर्धूमदग्धानां क्षारं गोजाविमहि-
षीखरहस्तिमूत्रैर्वहुकृत्वो गाळयेत् । तत-
स्तदच्छं शुण्ठीसैन्धवकुष्ठकुमिष्ट्रचूर्णप्रतिवाप-
मधिशृत्य लेहीभूतमाददीत । ततैलयुक्तं
समानं पूर्वेण ॥

तिलकुतलपलाशादीनामन्तर्धूमदग्धानां
क्षारात् गवादिमूत्रेण प्रत्येकं बहुकृत्वोऽनेक-
वारं गाळितात् स्थाविताद्यदच्छं प्रसन्नं जलं
तच्छुण्ठ्यादिचूर्णेन सहालेहिभावाद्विपकमुपयो-
गकाले च तैलेन सहोपयुक्तं पूर्वेण यवान्या-
दिना गुणैः समानम् । तिलकुतलस्तिलका-

ण्डम् । तिलपलाशं तिलपत्रम् । यवस्य
नालं मध्यो भागः ॥

महौषधदेवदारुदन्तीत्रिवृट्पाठाक्षारद्व -
यत्रिफलोपकुञ्चिकाचविकाट्टीपिपिपलीद्वय -
पिपलीमूलसर्पसुगन्धाकुष्ठकटुरोहिणीनाम -
र्धपलिकान् भागान् पलं पलं च पञ्चानां
लवणानामेकत्र चूर्णयित्वा दध्ना त्रिवृतेन
चाप्लान्य कलशोदरेऽन्तर्धूमं पाचयेत् । अ-
ग्निवर्णं च कलशमपनीय क्षारमाददीत ।
एष क्षारागदो भेळविहितः समानः पूर्वेण
सर्पमूषिकदष्टगरापस्सारोन्मादाश्मरीयोनि -
शुक्लदोषांश्च साधयति ॥

महौषधादिकं दध्ना त्रिवृतेन चालो-
ड्यान्तःकलशमन्तर्धूमं दग्धं क्षारागदनामा
भेळविहितः क्षारः पूर्वेण यवान्यादिना गु-
णैः समानः । सर्पदष्टार्दींश्च साधयति । वि-
षहितत्वाद्गद इति नामविशेषणम् । महौ-
षधं शुण्ठी । द्वीपिश्चित्रकः । सर्पसुगन्धा ग-
न्धनाकुली । पञ्चलवणानि सैन्धवादिक्रमेण
प्रत्येकं पालिकानि । त्रिवृतं स्नेहत्रयम् ॥

इति वातगुल्मे चिकित्स्यमाने भिष-
गादिदोषाद्या श्लेष्मणो वृद्धिस्तत्र चिकित्सो-
क्ता । पित्तं च वृद्धमित्यादिना वातगुल्म
एव चिकित्स्यमाने अरक्षया पित्तस्य वृद्धस्य
चिकित्सोच्यते ॥

पित्तं च विवृद्धमन्तः संतापं ज-
नयेत् । तत्रैरण्डतैलं सपयस्कं विरेचना-

र्थं पिबेत् । सकफस्तु वारुणीमण्डमिश्रम् ।
अत्युद्विक्तपित्तस्त्रिफलां त्रायमाणां वा क्षी-
रेण पिबेत् । विरिक्तस्यापि संतापानुवृत्तौ
रक्तमवसेचयेत् ॥

केवले पित्ते विवृद्धेऽन्तः संतापे सक्षीरमे-
रण्डतैलं विरेचनार्थं पिबेत् । विरेचनार्थग्रहणेन
विरेचनविधानं स्मारयति कालादिनियमनाय ।
सकफस्तु पित्ते वृद्धे वातगुल्मी वारुण्याः सुरा-
या मण्डेन प्रसन्नेन मिश्रमेरण्डतैलं पिबेत् ।
यस्य त्वत्युद्धतं पित्तं सः त्रिफलां त्रायमाणां
वा क्षीरेण सह पिबेद्विरेचनार्थम् । एवमन-
न्तरोक्तैः प्रकारैर्विरिक्तस्याप्यनुवर्तते एव यदि
सन्तापस्ततो गुल्मस्थानाद्रक्तमवसेचयेत् ॥

विद्विबन्धे चोदावर्तकम् कुर्यात् ।
लुञ्चिततिलपलद्वयं शुण्ध्यर्धपलं च पिष्टं गु-
ळपलोपेतमुष्णेन पयसा पिबेत् । तद्वात-
गुल्मोदावर्तयोनिशूलानपोहति । तथा क्षी-
रशृतेन महापञ्चमूलेन शिलाह्वयम् । ल-
शुनन्तु क्षीरसिद्धं पीत्वा गुल्मोदावर्तशृङ्ग-
सीहृद्रोगविद्रधिषोषविषमज्वरान् जयति ॥

पुरीषस्य बन्ध उदावर्तचिकित्सितं कु-
र्यात् । लुञ्चित इत्यादि सुबोधम् । लु-
ञ्चितं त्याजितत्वक् । तथेति पिबेत् ।
किम् । क्षीरे संस्कृतेन बृहत्पञ्चमूलेन सह
शिलाजतु । पुरुषः क्षीरसिद्धं लशुनं घनीभूतं
पीत्वा गुल्मादीन् जयत्यभिभवति ॥

बृहतीद्वयविल्वगोक्षुरकैरण्डमातुलङ्गी -
मूलपाषाणभेदकाथः सयावशुको गुल्मशूल-

हरः । माषपर्णीमुद्गपर्णीसहदेवाह्रस्वपञ्चमू-
लैरण्डेक्षुवालिकानिर्यूहो यवक्षारोपेतः सर्व-
गुल्मकोष्ठशूलघ्नः । देवदारुनागरैरण्डपुष्क-
रमूलानां काथः सर्वगुल्मशूलघ्नः । पुष्क-
रमूलदुरालभायवशुण्ठीनां वा । तैलारना-
लमूत्रमदिरायावशूकाश्चैकत्र पीता गुल्मो-
दरानाहप्लीहहराः । स्वेदांश्च विविधान् पु-
नःपुनर्योजयेत् ॥

बृहत्यादिकाथो यवक्षारचूर्णसहितो गु-
ल्मशूलहरः । सुबोधम् । इक्षुवालिका कर-
म्भशालिनामा इक्षुविशेषः । निर्यूहः काथः ।
पुष्करमूलादीनां काथ इति संबन्धः । तै-
लादिकं यवक्षारान्तं सर्वं च समांशं पीतं गु-
ल्मादिहरम् । सुबोधम् ॥

संसनार्थी नीलिनीफलचूर्णयुक्तानि पू-
र्वोक्तानि हवींषि पिबेत् । अथवा राम-
ठस्यैको भागः सैन्धवस्य त्रयो नवैर-
ण्डतैलस्य सप्तविंशतिर्लशुनस्वरसस्य तदैक-
घ्यं कृत्वा पीतमुदरगरगुल्मवर्ध्मप्लीहशूल-
हरम् । नीलिनीबलाव्याघ्रीकटुकाफलता-
लपत्रिकारास्त्राकृमिघ्नानि पालिकान्यपामाढ-
के साधयित्वाष्टभागावशिष्टमवतारयेत् । तेन
स्नुहीक्षीरपलप्रतीवापं दधिसमं सर्पिःप्रस्थं
पचेत् । तत्पेयामण्डेन सह रसाशिना नी-
लिनीघृतं पलमात्रया पीतं गुल्मप्लीहकुष्ठश्चि-
त्रजठरव्यङ्गशोफज्वरपाण्डुरोगोन्मादापस्मारा-
नपकर्षति । दुर्विरेच्यो हि सर्व एव गुल्मी

मारुताभिभूतकोष्ठत्वात् । तस्मात्सुस्निग्धमे-
नं स्नेहविरेकैर्वा शोधयेत् ॥

संसनार्थी गुल्मी दोषाद्यपक्षया पुन-
रपि विरेचने प्राप्ते । अथवेति पूर्वपेक्षया ।
सुबोधम् । रामठं हिङ्गु । नीलिनीघृतं सु-
बोधम् । सर्वस्य गुल्मिनो विरेच्यस्य मारुता-
वजयाय स्नेहस्वेदपूर्वकं विरेकं युज्यात् ।
स्नेहविरेकं वा स्नेहनार्हस्य ॥

इति वातगुल्मे अरक्षया पित्तश्लेष्म-
णोर्बृद्धयोश्चिकित्सोक्ता । पित्तगुल्म इत्यादि-
ना पित्तगुल्मचिकित्सोच्यते ॥

पित्तगुल्मे तु स्निग्धोष्णेन जाते सं-
सनार्थं मधुना कम्पिलकमवल्लिहात् । द्रा-
क्षाभयारसं वा सगुळं पिबेत् । कल्पोदि-
तानि वा विरेचनानि प्रयुञ्जीत ॥

माक्षिकेण कम्पिलकं विरेचनार्थं स्नि-
ग्धोष्णद्रव्यजात एव पित्तगुल्मे । (नि) क-
म्पिलको रजनको रेवको रक्तचूर्णकः । द्राक्षा-
या हरितक्याश्च रसमेकीकृतं सगुळम् ।
विरेचनकल्पविहितानि वा विशिष्टपित्तयोग्या-
नि विरेचनानि । इति स्निग्धोष्णजे पि-
त्तगुल्मे ॥

रूक्षोष्णसमुद्भूते पुनः संशमनार्थं ति-
क्तकं वाशाघृतं वा पिबेत् । अथवा तृण-
पञ्चमूलकाथेन जीवनीयकल्केन च सिद्धं

सर्पिः । तथा न्यग्रोधादिगणेन तृणपञ्च-
मूलादिभिर्वा पृथक् साधितं क्षीरम् ॥

रूक्षोष्णजे तु तिक्तघृतादिभिः शम-
नमेव योज्यम् । न तु संसनम् । तिक्तकं
कुष्ठोक्तम् । वाशाघृतं रक्तपित्तोक्तम् । तृण-
पञ्चमूलकाथो घृताच्चतुर्गुणस्तत्रैव जीवनीयानां
कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । अथवा न्यग्रोधा-
दिगणेन साधितं क्षीरम् । तृणपञ्चमूलादिभि-
र्वा पञ्चमूलैः पृथक् पृथक् क्षीरं साधितम् ॥

रूक्षोष्णजे शमनस्योक्तत्वाद्विरेचनं न
प्राप्नोति । तदर्थमुच्यते ॥

रूक्षोष्णजेऽपि चात्ययिके सामान्य-
तो वा समुत्पन्ने विद्राधिविहितानां त्रिफला-
दिक्वाथत्रायमाणाघृतद्राक्षाघृतानामन्यतमं पि-
बेत् । क्षीरं वा त्रायमाणाशृतं कोष्णं पी-
त्वा क्षीरमेव सुखोष्णमनुपिबेत् ॥

आत्ययिके बाधावहे रूक्षोष्णजेऽपि
त्रिफलाकाथादीनां प्रयोगः । सामान्यतो
वा यो गुल्म उत्पन्नस्तस्मिन् सामान्यत इति
किञ्चिद्रूक्षेण किञ्चित्स्निग्धेन चोष्णेन । सु-
बोधम् ॥

पकाशयस्थे वा गुल्मे क्षीरवस्तिभिः
सत्तिकैः संशोधयेत् । शीतद्रव्यसिद्धैश्च स्ने-
हैरभ्यञ्जयेत् । मणिकनकरजतताम्रभाज-
नानि च शिशिरवारिपूर्णानि गुल्मदेशस्यो-
परि धारयेन्मुक्तावलीश्च सुशीताः । एव-
मसिद्धौ विदाहपूर्वरूपेषु चासृक् स्रावयेत् ।

सुतरक्तं च जाङ्गलरसैर्लब्धबलमर्तिशेषनाशाय
पुनः सर्पिरभ्यासयेत् ॥

पकाशयस्थ इति पित्तगुल्म एव ति-
क्तैर्द्रव्यैः सह क्षीरवस्तिभिः संशोधयेत् ।
शीतानि द्रव्याणि चन्दनादीनि । मण्यादि-
भाजनानि शीतजलपूर्णानि गुल्मस्योपरि धा-
रयेत् एवमनन्तरोक्तेन चिकित्सितेनाशान्तौ
पित्तगुल्मे विदाहपूर्वरूपेषूपत्स्यमानायां पा-
काभिमुखाख्यायां विदाहावस्थायां चासृक् स्रा-
वयेत् । सुबोधम् ॥

विद्राधिवच्च विदह्यमानमुपनाहयेत् । प-
र्यागतमपि तद्रदुपलक्ष्य तथैव सर्वथोपचरेत् ॥

विदह्यमानं पच्यमानं विद्राधिवदुपना-
हयेत् पिण्डैर्बध्नीयात् । पर्यागतमतिक्रान्त-
पाकं गुल्मं तद्वद्विद्राधिवदुपलक्ष्य लिङ्गैर्ज्ञा-
त्वा विद्राधिवदेव सर्वशः सर्वेण प्रकारेणोप-
चरेदिति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥

श्लेष्मगुल्मिनं प्रागेव विधिवद्वामये-
दवाम्यमुपवासयेत् । लङ्घितस्योष्णकटु-
तिक्तदीपनं संसर्गमाचरेत् । तथा स्वेदान्
वातगुल्मोक्तानि च घृतादीनि द्विगुणहि-
ङ्गुक्षाराम्लवेतसानि ॥

श्लेष्मगुल्मे वमनप्रयोगे विधिग्रहणं य-
त्नेन वमनापायरक्षणार्थम् । अवाम्यं ग. र्भि-
ण्यदिकमुपवासयेदालङ्घिततलिङ्गलाभात् । त-
दनु संसर्गं पेयादिकमुष्णत्वादिगुणं हितम् ।

स्वेदांश्चाचरेत् । वातगुल्मे यानि घृतादीन्यु-
क्तानि तानि प्राप्तमानात् हिङ्वादीनि द्विगु-
णीकृत्य दत्त्वा योज्यानि ॥

दशमूलकाथे व्योषडाडिमहिङ्गुयव-
क्षारविळसैन्धवयुक्तं सर्पिः सिद्धं श्लेष्मगु-
ल्मघ्नम् । भल्लातकपलद्वयं लघुपञ्चमूलं
च पालिकमुदकाढके प्रस्थावशेषं पाचयेत् ।
तस्मिन् क्षीरप्रस्थे च सर्पिःप्रस्थं हिङ्गु-
विळङ्गशटीविळसैन्धवक्षाररास्त्रानागरपिप्प ।
लीषट्प्रन्थामधुकचितकैः काषिकैर्विपचेत् ।
एतद् भल्लातकघृतं कफगुल्मप्लीहकासश्वास-
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नम् । षट्पलं वा द्विगुण-
क्षारं क्षीररहितं मस्तुदधिकाञ्चिकार्द्रकर-
साढकद्वयोपेतं साधयित्वा प्रयुञ्जीत । हि-
ङ्गुहरीतकीपुष्करमूलशुण्ठीसैन्धवाविडश्या -
मायवक्षारतुम्बुरुचूर्णो यवकाथाप्लुतः सर्पि-
भृष्टो भक्षितः शूलगुल्मकाठिन्यघ्नः ॥

दशमूलदिकं घृतं सुबोधम् । भल्ला-
तकघृतं च सुबोधम् । यच्च राजयक्ष्माणि
षट्पलमुक्तं तद्विगुणेन क्षारेण क्षीरप्रतिषेधेन च
मस्त्वादीनां मिश्रितानामाढकद्वयेन सह सा-
धयित्वा प्रयुञ्जीत । हिङ्गुवादीनां चूर्णो य-
वकाथेनालुळितो घृतेन च भर्जितो भक्षितः
सन् शूलगुल्मादिघ्नः ॥

ततोऽस्य सर्वमङ्गं गुल्मं च साध्मा-
नं सविवन्धं कठिनमुन्नतं गूढमांसं स्थिरं
महावस्तुं च बहुधा बहुशश्च स्वेदयेत् ।

स्निग्धस्निग्धशरीरस्य शिथिलतां गते गु-
ल्मे यथोक्तां घटिकां लागयेत् । तथा सं-
गृहीते च गुल्मे घटीमपनयेत् भिन्द्याद्वा ॥

ततोऽस्य गुल्मिनः सर्वमङ्गं शरीरं
गुल्मं च साध्मानादिरूपं बहुधा बहुभिः
स्वेदप्रकारैः बहुशोऽनेकवारं स्वेदयेत् । गूढ-
मांसं मांसेन दुर्लक्ष्यं महावस्तुं बह्नाभोगम् ।
सुबोधम् । घटिका उक्ता यन्त्रविधौ । त-
येति घटिकया गुल्मे तुम्बवत् संगृहीते सु-
लग्नमपि घटिकां बलादपनयेद्वा भिन्द्याद्वा ॥

ततो हृदयमान्त्रं च वर्जयन् गुल्मं
विमार्गाजपदादर्शान्यतमेन वस्त्रान्तरितं प्रपी-
डयेत् प्रमृज्यात् । ततः साल्वलादिभिः
सुखोष्णैर्लेपयित्वा लोहपात्रैः स्वेदयेत् ।
एवममुना क्रमेण स्थानादपसृते शिथिली-
भूते च गुल्मे विरेकान् स्नेहवतो दाशमू-
लिकांश्च वस्तीन् विदध्यात् । नीलिनीघृ-
तमेन द्विगुणप्रमाणं पाययेत् । उदरोक्तानि
च सर्पीषि ॥

ततो गुल्मं वस्त्रव्यवहितं कृत्वा हृद-
यमान्त्रं च परिहरन् विमार्गादिभिः सर्व-
तोदिक्कं प्रपीडयेत् । प्रमृज्यान्म्रक्षयेत् । वि-
मार्गो मोचकानां चर्मणि रेखाकरणं काष्ठ-
मयम् । यस्य पोवाङ्ग इति प्रसिद्धिः ।
अजपदस्य प्रान्तं क्रियायोगि । आदर्शस्य
दर्पणस्य वर्तुळाधारा क्रियायोगिनी । एते-
षामन्यतमं यथालाभम् । साल्वलाख्यानि स्वे-
दविध्युक्तानि पद्मकादीनि । सुबोधम् ।

दशमूलेन संस्कृता दाशमूलिकास्ते च वस्ति-
कल्पे वक्ष्यन्ते । एनामिति । श्लेष्मगुल्मिनं
द्विगुणं नीलिनीघृतं पलमात्रयेत्युक्तत्वात् द्वि-
पलम् ॥

त्रिफलाकुम्भनिकुम्भदशमूलानां षो-
डशांशावशिष्टं काथं घृतमेरण्डतैलं क्षीरं चै-
कतः साधयेत् । अयं मिश्रकस्नेहः कफ-
गुल्मवातविट्त्विवन्धोदार्तप्लीहोदरयोनिशू-
लान्यपकर्षति ॥

त्रिफलादीनां यत्र षोडशपलानि तत्र
जलपलानां शतद्वयं षट्पञ्चाशत् च दत्त्वा
षोडशांशावशिष्टं कथितमवतारयेत् । षोडश-
पलानीति यावत् । तत्सममेव घृतं चैरण्ड-
तैलं च क्षीरं च । अत्र सामान्यकाथपरिभाषा च
षोडशांशावशेषमित्यंशवचनेन बाधिता । अयं
च स्नेहो नाम्ना मिश्रकः ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकै-
रेरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ षड्गुणे पयसि प-
चेदयं मिश्रकस्नेहो गुल्मिनां संसनो वृद्धि-
विद्राधिगुल्मवातव्याधिषु च परममृतम् ॥

पिप्पल्याद्यैर्घृततैलान्मिश्रीभूतात् षड्गु-
णं क्षीरं चतुर्विंशतिप्रस्थं संसनं विरेचनम् ॥

दन्त्याः पलानि पञ्चविंशतिस्तावन्येव
चित्तकस्य तावत्य एव हरीतक्यः सर्वमेकत्र
सलिलकलशेऽष्टांशावशिष्टं साधयित्वा पूते
च तस्मिन् रसे ताश्च हरीतकीः पञ्चविंशतिं

गुळपलानि तैलार्धकुडुबं चूर्णीकृतं त्रिवृता-
कुडुबमर्धपलोन्मितां मागधिकां महौषधं च
प्रक्षिपेत् । ततो मृद्वग्निना लेहीभूतेऽवतारि-
ते शीते च तैलसमं मधुकर्षांशं च चतुर्जा-
तकचूर्णं मिश्रयेत् । एता दन्तीहरीतक्यः
सावलेहाः पञ्चविंशत्यहोभिर्भक्ष्यमाणा गुल्मा-
र्शः श्वयथुकुष्ठकामिलारोचकग्रहणीपाण्डुहृद् -
गोत्क्रेश्प्लीहोदरविषमज्वरानपोहन्ति । हृद्यं
सुखं च विरेचनम् ॥

दन्त्याः पलानित्यादिना दन्तीहरीतक्यः
सुबोधाः । हरीतक्याः पञ्चविंशतिः फल-
संख्यया । सलिलस्य कलशः पञ्चपलश-
तानि सद्वादशपलानि । ता इति काथद्रव्ये-
भ्य उद्धृता हरीतकीः । पञ्चविंशतिमित्ये-
तद्गुळपलानीत्यनेन संबध्यते । तैलार्धकुडुबं
चत्वारि पलानि । त्रिवृतायाः कुडुबं च-
त्वारि पलानि शुष्कद्रव्यत्वात् । चतुर्जातौ
षधानां प्रत्येकं कर्षः । सावलेहभागकल्प-
नया हरीतकीनामवलेहमुपयोगे सहितं भव-
ति । तत्रैकस्याः पलं भवति ॥

गुडाक्षीरभावितं वा त्रिवृताचूर्णं स-
र्पिर्मधुभ्यामवलिह्यात् । गुल्गुलुं वा गोमू-
त्रेण पिबेत् । तेन वा श्यामात्रिवृत्कुष्ठद-
न्तीगुल्गुलुक्षारहरीतकीः पीलुरसं वा सम-
धुसर्पिलवणम् ॥

अथवा त्रिवृताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्याम-
वलिह्यात् । किंभूतं गुडाक्षीरेण भावितम् ।

अथवा गुल्गुलं गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा
श्यामादिकं तेनेति गोमूत्रेण पिबेत् । सुबोधम् ॥

मूत्रवस्तिक्षारांश्च तास्तांस्तत्र तलो-
क्तान् क्षीररसस्निग्धाहारो ब्रह्मेकाहं वा
विश्राम्य प्रयुञ्जीत । क्षारो हि श्लेष्माणं
स्निग्धस्थिरमधुरमाश्रयात् छिन्दन् क्षरयति ।

मूत्रादींस्तत्र तत्रोदरार्शःकुष्ठाद्यध्यायेषू-
क्तान् तांस्तानिति तैरेव नानाविधैः प्रयोगैः
मूत्रादिभिः प्रयुञ्जीत क्षीराद्याहारः सन् ।
ब्रह्मं विश्राम्य बलाद्यपेक्ष्यैकाहमेव वा वि-
श्राम्य । क्षारस्य प्राधान्याद्धेतुरुच्यते । क-
फस्य स्निग्धत्वादिवचनं क्षारस्य विपरीतगु-
णप्रदर्शनाय । आशयात् । स्थानात् क्षर-
यति शोधयति ॥

कफरुद्धमार्गशुद्ध्यर्थं विविधांश्च चूर्ण-
लवणतक्रारिष्ठासवानवचारयेत् । पिप्पली-
पिप्पलीमूलसैन्धवाजाजीचित्रकचूर्णयुक्तां च
जीर्णसुराम् । अपि च ॥

विविधांस्तीक्ष्णान् क्षारचूर्णादीन् कफे-
न रुद्धस्य मार्गस्य शुद्ध्यर्थमवचारयेत् । पि-
प्पल्यादिचूर्णयुक्तां जीर्णां बहुवर्षोषितां च
सुराम् । अपि चेति श्लोकममुञ्चये ॥

वमनैर्लङ्घनैः स्वेदैः सर्पिष्पानैर्विरेचनैः ।
वस्तिभिर्गुल्लिकाचूर्णक्षारारिष्टासवैरपि ॥

श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति
तस्य दाहं हृते रुक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ॥

श्लैष्मिको गुल्मः कृतमूलत्वाल्लब्धमू-
लत्वाद्धेतोर्यदि वमनादिभिर्न शाम्यति ततस्त-
स्य गुल्मस्यान्ते यथोक्तानां क्रियाणां नि-
ष्फलत्वाद्धिच्छेदाय रुक्ते विस्त्राव्य शरादिभि-
र्दाहं कुर्यात् ।

अथ वस्त्रान्तरितं सपर्यन्तं गुल्मनि-
चयं प्रदीप्तेन शरलोहाग्निमन्थतिन्दुककाष्ठा-
नामन्यतमेन नाभिवस्तिहृदयान्त्रोमराजीः
परिहरन् नातिगाढं परामृशेत् । ततः क-
षायस्वादुशीतैरग्निवेगमुपशमय्य व्रणोपक्रमं
कुर्वीत ॥

अथेत्यादिना तस्यैव दाहस्य विधानम् ॥
गुल्मनिचयो गुल्मसंघातः । अग्निना प्रदी-
प्तेन शरकाष्ठेन वा दहेत् । शस्त्रेण वाग्नि-
मन्थकाष्ठेन वा तिन्दुककाष्ठेन वा । तथा
च गुल्मं दहेद्यथा नाभ्यादिकस्य पीडा न
संभवति । नातिगाढं गुल्मे प्रवेशयेत् ।
तत इति दाहानन्तरम् । सुबोधम् । इति
श्लैष्मगुल्मचिकित्सा ॥

व्यामिश्रदोषे तु व्यामिश्रमिदमेव य-
थोक्तं विदध्यात् ॥

व्यामिश्रदोषे संसर्गजसन्निपातजे गुल्मे
इदमेवाध्यायनिर्दिष्टं विधानं दोषाद्यपेक्ष्यैव
व्यामिश्रं विदध्यात् ॥

अनन्तरं रुक्तगुल्मचिकित्सा ॥

रुक्तगुल्मे पुनरतीतप्रसवकालाया यो-
षितः स्नेहस्येदपूर्वकं स्नेहविरेचनं वितरेत् ।

पलाशक्षारोदकसिद्धं च यमकम् । गुल्म-
भेदनाय तीक्ष्णोष्णं च विधिम् ॥

तस्मिन् रक्तगुल्मे, नार्याः प्रसवकाले
दशभासाख्ये गते विरेकं कुर्यात् । तदा
हि निर्भ्रान्तिवत् गुल्मे भवति । पलाशवृ-
क्षक्षारसुतोदके स्नेहसमे यमकं घृततैलं
पक्वं वितरेत् । यदि च गुल्मस्य भेदनं
प्रयोजनं ततस्तीक्ष्णोष्णमाहारौषधादिकं वि-
धिं भजेत् ॥

एवमभिद्यमाने योनौ योनिविरेचनार्थं
क्षारेण महावृक्षक्षारेण वा युक्तं पल-
लम् । ताभ्यां वा भावितान् कटुकमत्स्यां-
स्तत्पित्तभावितान् वा वराहपित्तभावितान्
वा नक्तकान् धूर्वाधोभागिकद्रव्यभावितान् वा ।
सगुळक्षारं किण्वं वा । वस्ति च सक्षारक्षी-
रमूत्रं दाशमूलिकमुत्तरवस्तिं च योजयेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन हितेनाप्यभिद्यमाने
गुल्मे योनिविरेचनार्थं पललं तिलकल्कं यव-
क्षारेण वा महावृक्षक्षारेण वा युक्तं यो-
जयेत् । महावृक्षः सुधा । ताभ्यां च यव-
क्षारसुधाक्षीराभ्यां भावितान् कटुकमत्स्यान्
दद्याद्विरेत् । अथवा तत्पित्तेन कटुकम-
त्स्यपित्तेन भावितान् नक्तकान् पिचून् योनौ
दद्यात् । ऊर्वाधोभागिकैरिति वमनविरेच-
नद्रव्यैर्विभावितान् नक्तकान् । किण्वं वा
गुळक्षारयुक्तं योनौ दद्यात् । सक्षारादिकं
दाशमूलिकं वस्तिमुत्तरवस्तिं च युञ्ज्यात् ॥

प्रवृत्तं तु रक्तं रसौदनाशिन्या उ-

पेक्षेत । अतिप्रवृत्तं तु रक्तं रक्तपित्तोपक्रमेण
साधयेत् ॥

एनमौषधैः प्रवृत्तं रक्तमुपेक्षेत । ना-
न्यदौषधं कुर्यादित्यर्थः । औषधतैक्ष्ण्याच्च
यदि रक्तमतियोगेन प्रवर्तते ततस्तद्रक्तं र-
क्तपित्तचिकित्सया साधयेत् ॥

सर्वेष्वित्यादिनोपसंहरति ॥

सर्वेषु चान्नपानस्वरूपज्ञो गुल्मेष्व-
हारमग्निबलापेक्षी प्रयुञ्जीत ॥

अनलापेक्षयाहारद्रव्याणां गुणागुणं दो-
षादिकं च समीक्ष्यान्नपानं गुल्मेषु युञ्जीते-
ति तात्पर्यार्थः ॥

आनाहादिष्वप्यामशुद्धवातोदावर्तानु-
रोधेन गुल्मवत् प्रतिकुर्यादिति । भवति चात्र ॥

केवलेषु चानाहादिष्वामाद्यनुरोधेन त-
दपेक्षया यथायोग्यं गुल्मवत् चिकित्सितं कुर्यात् ।
गतानुगतिका ॥

मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मः प्रदीप्ते तु प्रशाम्यति ।
शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषां यत्तदाश्रयौ ॥

इति चिकित्सिते षोडशोऽध्यायः ॥

मन्द इत्यादि सुबोधम् । मन्देऽग्नौ गु-
ल्मवृद्धेरग्निमान्द्येन दोषकोपः । प्रदीप्तेऽग्नौ
गुल्मशमस्य हेतुर्दोषप्रशम इति ॥

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते षोडशोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्योदरस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वमेवोदरमतिमात्रदोषसञ्चयानुबन्धेन स्रोतोमुखनिरोधाद्वाकुलानिलतया यत् प्रजायते तस्मादभीक्ष्णमुदरी विरेचनान्युपयुञ्जीत । मूत्रक्षीरान्यतरयुक्तमेरण्डतैलमहरह्मासमेकं द्वौ वा । क्षीराहारो वा गव्यं वा माहिषं वा मूत्रम् । उष्ट्रीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् ॥

सर्वमित्यादिनोदरिणोऽभीक्ष्णं विरेचनोपयोगेहेतुरतिमात्रो यो दोषाणां सञ्चयस्तस्यानुबन्धेन कर्त्रा स्रोतोमुखनिरोधः । अनिलस्य व्याकुलत्वमनेकरूपमवस्थानम् । मूत्रेत्यादिना विरेचनप्रयोगः । गव्यं माहिषं वा मूत्रं क्षीराहारः । अथवा सर्वाहारपानपरित्यागेनोष्ट्रीक्षीरवृत्तिः स्यात् ॥

शोफशूलानाहतृणमूर्छांपरीतो विशेषेण पयोऽनुपानं गोमूत्रेण प्राणदां पिबेत् ; पिप्पलीसहस्रं वा स्नुहीक्षीरभावितां सेवेत । तद्भावितेन वा कृष्णाभयाचूर्णेन कासरम् ।

सैन्धवाजमोजयुक्तं वा नैम्बं तैलम् । अथवार्द्रकरसानुविद्धम् । सिद्धं वा ॥

शोफादिपरीत उदरी अनन्तरोक्तं कुर्याद्विशेषेण तु प्राणदां हरीतकीं गोमूत्रेण सह पिबेत् । पीतायां पश्चात् क्षीरं पेयम् । पिप्पलीसहस्रं क्रमेण सेवेत तद्भावितेन स्नुहीक्षीरभावितेन पिप्पलीं हरीतकीचूर्णेन सह कासरं तच्च गुल्गुलपर्यायप्रसिद्धम् । निम्बस्रुतं तैलं सैन्धवाजमोजाभ्यां युक्तम् । अथवार्द्रकस्य रसेनानुविद्धं तेन स्तोकेन कृतसंस्कारं तत्सिद्धं वा ॥

हरीतकीचूर्णप्रस्थयुक्तमाढकं घृतस्याङ्गरेष्वभिविलाप्य खजेनाभिमध्य सुगुप्तं यवपल्ले मासं स्थापयेत् । ततश्चोद्घृत्य परिस्त्राव्य हरीतकीकाथाम्लदधिप्रतीवापं विपाचयेत् ॥

हरीतकीचूर्णप्रस्थेन युक्तं घृतस्याढकमग्नौ विलाप्य खजेन मथितं सदनु गुप्तं यवपल्ले यवराशौ निधापयेत् । ततश्च यवपल्लान्मासादूर्ध्वमुद्घृतं वस्त्रेण च परिस्त्राव्य स्नेहसमं हरीतकीकाथं तावदेव चाम्लं दाबित्वा पचेदिति ॥

अथवा गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपाच्य शीतभूतमाभिमध्य तं नवनीतं महावृक्षक्षीरेणैव सह साधयेत् ॥

अथवा गव्ये पयसि सुधाक्षीरं दत्वा विपचेत् । क्षीरस्य घनत्वं यावत्ततः शीती-

भूतं क्षीरं दण्डेनाभिमध्य नवनीतं गृह्णी-
यान् । तच्च नवनीतं सुधाक्षीरेण समेन
सह विपाचयेदिति द्वितीयं घृतम् ॥

अथवा चविकाचित्रकदन्यतिविषा-
कुष्ठशरिर्बाविलङ्गत्रिफलाकटुरोहिणीद्विहरि -
द्राशङ्खिनीत्रिवृदीप्यकानर्धकार्षिकान् राज-
वृक्षफलमज्जाद्विपलं महावृक्षक्षीरद्विपलं गोमू-
त्रक्षीरघृतत्रिकुडुवं चैकध्यं पाचयेत् । एता-
नि तिल्वकचतुर्थानि सर्पिषि पीतान्युदर-
गुल्मविद्रध्यष्टीलानाहकुष्ठेन्मादापस्माराग्नि -
घ्नन्ति ॥

अथवाचविकेत्यादिना तृतीयम् । ए-
तानि त्रीणि सर्पिषि येषां तिल्वकसर्पिश्च-
तुर्थं तानि चत्वारि पीतान्युदरादीन् घ्नन्ति ।
तिल्वकघृतं वातव्याधायुक्तम् ॥

यावशूकपञ्चकोलकषट्पलेन वा मस्तु-
दशमूलकाथाढकद्वयेन च सिद्धं सर्पिःप्रस्थं
प्रयोजयेत् ॥

पलं यवक्षारस्य पलपञ्चकं पञ्चको-
लानां मस्तुन आढकं दशमूलकाथस्याढकम् ।
घृतस्य प्रस्थ इति दशमूलषट्पलम् ॥

यवकोलकुलत्थपञ्चमूलकषायेण वा
सुरासौवीरकयुक्तं सर्पिः ॥

यवादीनां काथो घृतसमः सुरासौवी-
रकं मिश्रीभूतं घृतसममित्युदरिणो घृतानि ॥

सर्पिष्पानस्रस्ते च दोषे बलवान् विरे-
चनार्थं मूत्रासवारिष्टसुराः स्नुहीक्षीरयुक्ताः
शीलयेत् । विरेचनद्रव्यकषायं नागरदेवदा-
रुप्रगाढम् । त्रिलवणादिचूर्णं वा द्वित्रिगुणा-
नुलोमनद्रव्यम् ॥

एवं सर्पिष्पानेन दोषे स्रस्ते प्राप्तशै-
थिल्ये बलवान् पुरुषो विरेचनार्थं मूत्रादि-
कं स्नुहीक्षीरयुक्तं शीलयेत् । अथवा शो-
धनादिगणनिर्दिष्टानां विरेचनद्रव्याणां कषायं
शुण्ठीदेवदारुचूर्णप्रगाढं शीलयेत् । प्रगाढं घ-
नम् । गुल्मोक्तं वा त्रिलवणादिचूर्णं द्विगु-
णैरन्यभागापेक्षया नुलोमिकद्रव्यैः कुम्भनिकु-
म्भादिभिः कृतं शीलयेत् । अथवा त्रि-
गुणानुलोमिकद्रव्यं त्रिलवणादिकम् ॥

पटोलमूलरजनीविलङ्गत्रिफलाः कर्षी-
शाः । कम्पिलकनीलिनीफलत्रिवृतानां क्र-
माद् द्वित्रिचतुर्भिः कर्षैर्युक्ताश्चूर्णयित्वा मू-
त्रेण पिबेत् । जीर्णे च पेयामण्डपो रसा-
शी वा स्यात् । ततः षड्रात्रं सव्योषेण
पयसाश्रीयत् । ततः सप्तमेऽहनि पुन-
श्चूर्णं पिबेत् । अनेन विधिना चूर्णमि-
दमुदराणि जातोदकान्यपि निर्वह्यति ।
गुल्मभेदनानि च प्रयुज्जीत ॥

पटोलमूलादिकं प्रत्येकं कार्षिकम् ।
कम्पिलकं कर्षद्वयम् । नीलिनीफलं कर्षत्र-
यम् । त्रिवृता कर्षचतुष्टयं चूर्णयित्वा गो-
मूत्रेण पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे पेयामण्ड-
पो वा स्याद्रसोदनाशी वा इत्येकमहः कृत्वा
षड्रात्रमनौषध एव सव्योषेण पयसा भोज-

नमश्रीयात् । ततः सप्तमे दिवसे पूर्वप्रस्थानेन पुनः पटोलादिचूर्णं पिबेत् । पुनः षड्रात्रविधानेनाचूर्णक्षयम् । जातोदकान्यपि चिरकालप्ररूढत्वात् । सुबोधम् ।

वमनविरेचनशिरोविरेचनवत्सकादि - वचाहरिद्रादिवर्गद्रव्याणि पृथक्पालिकानि सूक्ष्मकल्कीकृतानि लवणानि च वज्रवृक्षक्षीरप्रस्थं च प्रक्षिप्य मूत्रगणे मृद्वग्निना घट्टयन् पाचयेत् । अविदग्धकल्कं च तत्सिद्धमवतार्य शीतीभूतमङ्गुष्ठमात्रा गुलिका वर्तयित्वा यथाबलं त्रिचतुरो मासानुपयोजयेत् । एषा मूत्रवर्तिर्महारोगासकासपीनसप्रसेकश्वयथुगुल्मपाण्डुकृमिको - ष्टारोचकाविपाकोदावर्तेषु परममगदम् ॥

वमनादिद्रव्याणि सूत्रनिर्दिष्टानि पृथक्पालिकानि । लवणानि च पृथक् पालिकानि । वज्रवृक्षक्षीरस्य प्रस्थमित्येतत् सर्वमूत्रगणे प्रक्षिप्य घट्टयन्श्चालयन्मृद्वग्निना पचेत् । मूत्रगणोऽष्टौ गवादिमूत्राणि । तेषां प्रमाणं द्रव्यव्याप्यम् । एषा मूत्रवर्तिरुदरे त्रिचतुरो वा मासान् बलापेक्षया प्रयोज्या एषा च महारोगादीनां परमौषधम् । वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः । सुबोधम् ॥

कृतविरेचनश्च क्षामदेहोऽन्तरान्तराक्षीरमौष्ट्रकं गव्यमाजं वा व्योषयुक्तं शीलयेत् । दौषशेषविजयाय च शीलयेच्चविकानागरं क्षीरेण पिष्टम् । सुरदारुचित्तकं वा सुरङ्गां वा

पुनर्नवं वा त्रिफलादन्तीरौहीतकनिर्यूहं वा व्योषक्षा रोपेतं तत् स्नुहीक्षीरघृतयुक्तम् ॥

क्षामदेहश्च क्षामत्वनाशनाय व्योषोपेतमौष्ट्रकादिक्षीरं शीलयेत् । विरेचनादोषशेषस्य पाचनार्थं चविकादिप्रयोगान् शीलयेत् । पुनर्नवान्तं क्षीरेण पिष्टम् । सुरङ्गा मूर्वा । व्योषक्षारोपेतं वा त्रिफलादिनिर्यूहम् । तदेव स्नुहीक्षीरघृतयुक्तम् ॥

पुराणमन्त्रं तक्रमरिष्टांश्च तांस्तान् क्षीरं च दन्तीचित्तकविळङ्गचविकात्रिकटुकोपेतम् । तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं शीलयेत् । पिप्पलीवर्धमानं वा सेवेत । शिलाजतु वा क्षीराशी गुल्गुलुं वा । पुनः पुनश्च स्नेहयेद्विरेचयेच्च । आत्ययिकांस्तु स्नेहविरेकैरेवोपक्रमेत । सलिलं तु वर्जयेत् । आनाहोदावर्तयोर्यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥

पुराणं चान्नं तक्रार्द्रांश्च तांस्तानर्शाश्चिकित्सितायुक्तान् । दन्त्यादिचूर्णोपेतं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं पिप्पलीवर्धमानं वा रसायनविधानेन सेवेत । शिलाजतु वा क्षीराशी सेवेत । गुल्गुलुं वा सुबोधम् । आत्ययिकाः साबाधाः । सलिलमुदरी पाने विवर्जयेत् । यथास्वमित्यात्मीयचिकित्सया ॥

वातकृतेषु पार्श्वशूलोपस्तम्भहृद्ग्रहेषु विल्वक्षाराम्भसा तैलं पाचयेत् । स्योनाकाग्निमन्थतिलकुतल्लकदव्यपामागान्यतमक्षारेण वा विपकं तैलम् ॥

वातकृतेषूदरिणः पार्श्वशूलादिषु विल्व-
वृक्षक्षारस्रुतेनाम्भसा तैलं विपाचयेत् । स्यो-
न्नाकादीनामन्यतमस्य वा क्षीरेण विपक्वं तैलम् ॥

कफे पित्ते वा वातेनावृते ताभ्यां
वा वाते बलवान् वातगुल्मोक्तक्रमेणैरण्ड-
तैलं पिबेत् ॥

एरण्डतैलं च वातगुल्मविधानेन पिबेत् ।
कस्मिन्विषय इत्याह । कफे वातेनावृते ता-
भ्यामिति कफपित्ताभ्यां वात आवृते । बल-
वानिति अबलस्यैरण्डतैलप्रतिषेधः ॥

लिम्पेच्च जठरमुदरिणां शिशुपला-
शार्काश्वकर्णगजपिप्पलीदेवदारुभिर्मूर्त्विपिष्टैः सु-
खोष्णैः । वृश्चिकाळीकुष्ठषट्ग्रन्थाद्विपुनर्नव-
धान्यनागरपञ्चमूलकाथैर्मूत्रैश्च परिषेचयेत् ।
प्रततमेव च स्वेदयेत् ॥

शिग्रवादिभिश्च मूत्रपिष्टैः सुखोष्णैरुद-
रिणो जठरं लिम्पेत् । वृश्चिकाळ्यादिकाथै-
र्मूत्रैः परिषेचयेत् ॥

विरिक्तस्य चास्य सदाम्लानमुदरं
साल्वलादिभिरुपनद्धं घनेन वाससा वेष-
येत् । एवमेनमनवकाशो वायुर्न पुनरा-
ध्मापयति । तथापि पुनः सुविरिक्तस्या-
ध्मानेऽम्ललवणान् सुस्निग्धान् निरुहान् द-
द्यात् । सोषस्तम्भे तु वायौ तीक्ष्णोष्णान् ॥

विरिक्तस्येत्यादि सुबोधम् । म्लानं वि-
रेकात् त्यक्त्वाठिन्यम् । साल्वल इति प-

द्मकादिस्वेदनाम् । एवमिति वेषणेन । ए-
तदिति जठरम् । तथापीत्यादि सुबोधम् ।
तीक्ष्णोष्णानिति निरुहान् । स्तम्भ एवोप-
स्तम्भः इति सामान्येनोदरिणां चिकित्सा ॥

अथ वातोदरिणं विदार्यादिसिद्धेन स-
पिषोपस्नेह्य स्वेदिताङ्गं तिल्वकघृतेन बहु-
शोऽनुलोमयेत् । कृतायां च संसर्ग्या बला-
र्थं क्षीरमवचारयेत् । निवर्तयेच्च प्रागुक्ते-
शात् क्रमेण । ततो यूषरसादिभिर्मन्दा-
म्ललवणैः समिद्धानलमुदावर्तिनं पुनः स्नि-
ग्धस्निग्धमास्थापयेद्विदार्यादिकाथेन चित्राफ-
लतैलप्रगाढेन । तीक्ष्णोष्णाधोभागिकद्रव्य-
युक्तेन वा दाशमूलिकेन ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । संसर्ग्या पेया-
दिक्रमः । क्षीरेण बले लब्धे दोषोत्कलेशात्
पूर्वं क्षीरं निवर्तयेत् । न तु झटित्यपि तु क्र-
मेण । पन्दं स्तोकमम्लं डाडिमादि लवणं
च येषाम् । विदार्यादिगणकाथश्चित्राफलतैले-
न प्रगाढो घनः । चित्राफलानि द्रवन्ती-
फलानि तेषां तैलम् । अधोभागिकद्रव्याणि
च विरेचनद्रव्याणि । तानि तीक्ष्णानि दा-
शमूलिके संमिश्र्यास्थापयेत् ॥

दीप्ताग्निं च बद्धमलमस्थिसन्धिचिक-
पार्श्वादिशूलस्फुरणाक्षेपयुक्तं रुक्षमनुवासये-
द्वातहराम्लसिद्धाभ्यां तिलोरुबूकतैलाभ्याम् ।
भोजयेच्चैनं जाङ्गलरसेन विदार्यादिशृतेन वा
पयसा ॥

दीप्ताभित्वादियुक्तं रुक्षमनुवासयेत् ।
केनेत्याह । वातहराम्लद्रव्यसिद्धतिलैलोरुवू-
कतैलाभ्याम् । ऊरुवूक एरण्डः । एनं चानु-
वासनार्हमुदरिणं जाङ्गलानां रमेन भोजयेत् ।
विदार्यादिगणसिद्धेन वा क्षीरेण ॥

सरळमधुशिगुमूलकबीजस्नेहाश्च पाना-
भ्यञ्जनेन शूलघ्नाः । स्वेदयेच्चाभीक्ष्णं ज-
ठरम् ॥

सरळादिस्तुताश्च स्नेहाः पानेन चाभ्य-
ञ्जनेन च शूलघ्नाः । सरळस्य देवदारुस-
हस्य पीडाख्यस्य स्नेहः । शेषयोर्वीजम् ।
सुबोधम् ॥

अविरेच्यस्य तु पयःसर्पिर्यूपरसव-
स्यभ्यङ्गसमभक्तौषधैः संशमयेत् ॥

अविरेच्यस्याल्पाग्निकूरकोष्ठादेरुदरिणः
पयःप्रभृतिभिर्दोषं संशमयेत् । समभक्तमौषधं
साज्जमिति पूर्वं प्रदर्शितम् । इति वातोदरम् ॥

पित्तोदरिणं मधुरविपक्वेन सर्पिषोप-
स्नेहं श्यामातिवृत्तिफलाविपक्वेनानुलोम्यैर्न
मधुघृतसिताढ्येन न्यग्रोधादिनिर्व्यूहेणास्थाप-
येदनुवासयेच्च ॥

पित्तोदरे प्रथमं मधुरद्रव्यसिद्धेन घृ-
तेन स्नेहनं तदन्ते श्यामादिविपक्वेन विरेच-
नम् । एनमिति पित्तोदरिणं न्यग्रोधादिग-
णकाथेन प्रभूतमाक्षिकादिनास्थापयेदनुवासये-
च्चेति प्रकरणान्न्यग्रोधादिसिद्धेनैव स्नेहेन ॥

दुर्बलं तु प्रागेवानुवास्य क्षीरवास्तिभिः
शोधयेन् ॥

दुर्बलं तु पित्तोदरिणं स्नेहविरेचनास्था-
पनाद्विनैव प्रागेवानुवास्य क्षीरवास्तिभिः कल्पे
वक्ष्यमाणैः शोधयेत् । स्नेहादिविधाने च
सूत्रस्थानस्य स्मर्तव्यम् ॥

संजातबलाग्निं च स्निग्धं पुनःक्षीरे-
ण सत्रिवृट्कल्केनोरुपूगशृतेन वा । सात-
लात्रायमाणाभ्यां वारग्वधेन वा सश्लेष्म-
णि पित्ते समूत्रेण सवाते तिक्तघृतान्विते-
न पयसा पुनःपुनर्विरेचयेत् वस्तिकर्म चा-
चरेत् ॥

संजातबलाग्निमित्यादि सुबोधम् । पुन-
रित्यस्य स्निग्धमित्यनेन संबन्धः । सश्लेष्म-
णि पित्ते समूत्रेण पयसा पुनःपुनर्विरेचयेत् ।
सवाते पित्ते तिक्तघृतसंयुक्तेन पयसा विरेच-
येत् । एवमेरण्डशृतं सत्रिवृट्कल्कमेकं क्षी-
रम् । द्वितीयं सातलात्रायमाणाभ्यां शृतम् ।
तृतीयमारग्वधशृतम् । मूत्रेण सह चतुर्थम् ।
तिक्तघृतेन सह पञ्चममिति सुबोधम् ॥

एभिरेव क्षीरैर्विदार्यादिशृतेन वा भो-
जयेत् । पायसेन चोपनाहयेदुदरम् ॥

एषां क्षीराणामन्यतमेन विदार्यादिग-
णसिद्धेन वा क्षीरेणान्नं भोजयेत् । अस्य च
पित्तोदरिणः पायसेन क्षीरसिद्धेनान्नोदरमु-

पनाहयेत् बध्नीयात् वातादिहरणायेति पि-
त्तोदरम् ॥

श्लेष्मोदरिणं वत्सकादिसिद्धेन सर्पि-
षोपस्नेहं स्नुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य कटु-
क्षारयुक्तैः कफहरैराहारैः संसर्ज्य त्रिकटु-
मूत्रतैलप्रगाढेन शुष्ककादिकाथेनास्थापयेदनु-
वासयेच्च । कुलत्थयूषेण व्योषवता क्षीरेण
वा भोजयेत् । स्त्यानकफोदरं क्षारमरिष्टां-
श्च तीक्ष्णान् पाययेत् । सततं च स्वेद-
येत् । किण्वसर्षपमूलकबीजकल्कैर्जठरमुप-
नाहयेत् ॥

श्लेष्मोदरे वत्सकादिगणशृतेनाज्येन स्ने-
हः । ततः स्वेदः । तदनन्तरं सुधाक्षीर-
सिद्धेनाज्येन विरेचनम् । ततः कटूवादिभिः
संसर्ज्य पेयादिकमं कृत्वा त्रिकटूवादिभूयिष्ठेन
शुष्ककादिकाथेनास्थापयेत् । तत्सिद्धेन तैलेन
पश्चादनुवासयेत् । सुबोधम् । स्त्यानकफो-
दरं घनश्लेष्मजठरम् । किण्वादिकल्कैर्जठरमु-
पनाहयेत् बध्नीयात् । किण्वं सुराघनम् ।
इति श्लेष्मोदरम् ॥

सान्निपातिकमुदरं प्रत्याख्याय चि-
कित्सेत् । सर्वमेवेत्येके सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्
कृच्छ्रतमत्वाच्च । दोषोद्रेकतस्तु प्रतिकुर्वीत ॥

संसर्गजं तु यावत् संभाव्यते तावदुक्तमेव ।
सान्निपातोदरमसाध्यमिति चिकित्सायाः प्रत्या-
ख्यानं कृत्वा चिकित्सेत् । येनासिद्धावयशसा
योगे न भवति । चिकित्सा च प्राणेषु कण्ठग-
तेष्वप्यवश्यं कर्तव्या । एके आचार्या एवं मन्य-

न्ते यथा न केवलं सान्निपातोदरमेव प्रत्या-
ख्याय चिकित्सेत् यावत् सर्वमप्युदरं प्रत्या-
ख्याय चिकित्सेत् । कुत इत्याह सर्वस्यो-
दरस्य सर्वदोषात्मकत्वात् स्वभावेनातिकृच्छ्र-
तमत्वाच्चेति । यदा तु प्रतिक्रिया क्रियते
तदा दोषोद्रेकमपेक्ष्यः । सुबोधम् ॥

सप्तलाशङ्खिनीनिर्याससिद्धेन च स-
र्पिषा विरेचयेन्मासमर्धमासं वा । महावृ-
क्षक्षीरमूत्रसिद्धेन वा ॥

सप्तला सातला । (नि) शङ्खिनी
तिक्तका चित्ता यवतिक्ताक्षिपीतका । निर्या-
सोऽत्र काथः । मासमर्धमासं वेति पूर्वाप-
राभ्यां संबध्यते महावृक्षक्षीरं सुधाक्षीरम् ॥

अथवाजगन्धाजशृङ्गीदन्तीद्रवन्तीस्वादुकण्ट-
कपुनर्नवाझरसीवृश्चिकाळीमूषिकपर्णीमहास -
हाक्षुद्रसहावृक्षादिनीभार्ङ्गीगृध्रनखीतण्डुलीय -
कटाडिममातुल्यमूलकाथेन मदनफलैलाकुष्ठ -
कुटिलरास्नाकल्कगोमूत्रसंसृष्टेन सैन्धवलव-
णितेनस्निग्धेनास्थापयेत् ॥

अथवाजगन्धादिकाथेन मदनफलादि-
कल्कगोमूत्राभ्यां संसृष्टेन सैन्धवेन च स्नेह-
योगाच्च स्निग्धेनास्थापयेत् । स्वादुकण्टकोऽत्र
गोक्षुरकः । (नि) कपित्थपत्रा झरसी नि-
र्व्वरा तुम्बपत्रिका । नकाहिदंष्ट्रिका काळी
वृश्चिकाज्युष्ट्रधूमकः । मूषिकपर्णी द्रवन्ती ।
क्षुद्रसहा मुद्रपर्णी । वृक्षादनी । (नि) वन्द-
कः स्याद्वृक्षरुहा सैवारोकामरूपकः । वृ-

श्वादिनीवटरुहा कामिन्यारोहिणी च सा ॥
वृक्षादिनीत्यन्वर्थनामा । गृध्रनखी तिन्दुकी ।
कुटिलं तगरम् ॥

तथा चानुपशाम्यति निचयात्मके
सर्वत्र च जठरे ज्ञातीनाश्राव्य मद्येनाश्वमा-
रकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत् । पा-
नभोजनेषु वा विषं निक्षिपेत् । इक्षुगण्डि-
कां वा भक्षयेत् कृष्णसर्पेण दंशयित्वा
वल्लीफलानि वा मूलकं वा ॥

एवमनन्तरोक्तेन चिकित्सितेन निच-
यात्मके सन्निपातोदरे अशाम्यत्यातुरस्य ज्ञाती-
नाश्राव्य श्रावयित्वा मद्येनाश्वमारादिकल्कं पा-
ययेत् । सर्वत्र च जठरे अशाम्यतीदं स-
र्वं कुर्यादित्यर्थः । पानभोजनेषु वा स्थावरं
विषं निक्षिपेदातुरस्य । कृष्णसर्पेण दष्टामि-
क्षुगण्डिकां वा भक्षयेदातुरो वल्लीफलानि वा
कूश्माण्डादीनि कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्ष-
येत् । तथा वा मूलकम् ॥

एवं ह्यस्य दोषसंघातः स्थिरो ली-
न उन्मार्गगो विषेणाशु प्रमाथिना विभि-
न्नो बहिः प्रवर्तते । तेनागदतां व्रजति ।
भवान्तरं वा ॥

एवं कृतेऽस्यातुरस्य स्थिरत्वादियुक्तो
दोषसंघातः प्रमाथिना स्वभावेन विषेणाश्वे-
व बहिः प्रवर्तते । तेन प्रवृत्तेन कदाचिद-
गदतां निर्व्याधितां व्रजति । क्षीणत्वाद्वा भ-

वान्तरं जन्मान्तरं वा व्रजति । पञ्चतां
यातोत्यर्थः ॥

हृतदोषं च शीताम्बुपरिषिक्तं क्षीर-
यवागूं पाययेत् । ततस्त्रिवृद्धास्तुकमण्डूकप-
र्णिकाळशाकयवशाकानामन्यतमं स्वरससा-
धितमनम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुञ्ज्या-
समेकमश्रीयात् । तत्स्वरसमेव च तृषितः
पिबेत् । ततः शाकैर्निर्हृते दोषे परतो दु-
र्बलाय कारभं क्षीरं प्रयुञ्जीत ॥

हृतदोषमिति विषेण त्रिवृत्तादिशाका-
नामन्यतमम् । स्वरसेन साधितमिति त्रि-
वृच्छाकं त्रिवृच्छाकस्य स्वरसेनैव साधितं
वास्तुकशाकं वास्तुकस्वरसेनैव साधितमिति
सर्वत्र योज्यम् । अम्लादिवर्जितं किञ्चि-
देव स्विन्नमद्यात् । किञ्चिदस्विन्नमेव हरि-
तकप्रकारेण । अनन्नभुगिति शाकवृत्तिरेव मा-
समेकं स्यात् । तृषितस्तु भुज्यमानस्यैव शा-
कस्य स्वरसं पिबेत् । सुबोधम् । कारभ-
मौष्ट्रमिति वाताद्युदराणि ॥

प्लीहोदरे यथादोषमुपस्निग्धस्विन्नस्य
दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ सिरां विध्येत् ।
रुधिरस्यन्दनार्थं च पाणिना प्लीहानं वि-
मर्दयेत् । पुनश्च स्नेहपीतं विशुद्धदेहं समु-
द्रशुक्तिकारं पयसा पाययेत् हिङ्गु सुवर्चि-
कां वा । पलाशक्षारोदकेन वा यवक्षारम् ॥

प्लीहोदरे स्नेहस्वेदावनुबन्धकदोषानुगु-
ण्येनैव । सिराव्यधे सूत्रोक्तप्रकारः सिरा-

याश्चावगमः । रक्तस्यन्दनाय प्लीहानं मर्दयेद्यथा ततो रक्तं स्यन्दति । नद्यादिशुक्तिप्रतिषेधाय समुद्रमहणम् । हिङ्गु पयसा पाययेत् । सुवर्चिकां वा । यवक्षारं पलाशवृक्षक्षारोदकेन पाययेत् ॥

पारिजातकेक्ष्वाकूपामार्गक्षारं वा तैलसंस्पृष्टम् । सौभञ्जनकर्निर्युहं वा पिप्पलीचित्रकसैन्धवचूर्णयुक्तम् । अम्लसुतं वा विष्णुमागधिकाढ्यं पूतिकरञ्जक्षारम् । अग्निसादे तु त्रिलवणादि क्षारानरिष्टांश्च पिबेत् । घृतं षट्पलं महाषट्पलं रोहीतकषट्पलं वा ॥

पारिजातकादीनां क्षारस्तैलेन संस्पृष्टः । पारिजातकं रोहितकम् । (नि) इक्ष्वाकुः । कटुकालाबुनी तुम्बा लम्बीक्ष्वाकुश्च शब्दितः । सौभञ्जनकषायं वा पिप्पल्यादियुक्तम् । अथवा पूतिकरञ्जस्य नक्तमालस्य क्षारमम्लेन काञ्चिकमद्यादिना सुतं गाढितं विडपिप्पलीभ्यामालोढ्य पिबेत् । सुबोधम् । महाषट्पलं दशमूलषट्पलम् । रोहितकषट्पलमनन्तरमेव रोहीतकत्वगित्यादिना पठितम् । सुबोधम् ॥

रोहीतकत्वक्पलानि पञ्चविंशतिं कोलप्रस्थद्वयं च तोये काथयेत् तेन काथेन तथा पालिकैः पञ्चकोलकैस्तैः सर्वैश्च तुल्यया रोहीतकत्वक्चा कल्कीकृतैर्घृतप्रस्थं साधयेत् । तत् परं प्लीहहितम् ॥

(नि) पारिजातश्च रोहीतः प्लीहघ्नो रक्तपुष्पकः । कोलं बदरम् । पञ्चकोल-

तुल्यत्वाद्वोहीतकत्वग्भ्यो गर्भे पञ्चपलानि भवन्ति ॥

रोहीतकलताः खण्डशः कल्पिताः हरीतकीश्च तोये गोमूत्रे वा सप्तरात्रमासुनयात् । स रसः प्लीहगुल्मोदरकृमिमेहकाभिलाशांसि साधयति । एवमनुपशाम्यत्यप्राप्तपिच्छोदके वातकफोल्बणे गुल्मविधिनान्निकर्म कुर्यात् ॥

व्यङ्गुलमात्रकल्पितानां रोहीतकलतानां हरीतकीनां च रोहीतकसमानानां सप्तरात्रं दोषाद्यपेक्षया तोये वा मूत्रे वासुतानां यो रसः स प्लीहोदरादीन् साधयति । एवमित्यादिना प्लीहोदरे अन्निकर्मप्रदर्शनम् । पिच्छा मण्डप्रायं पूर्वं प्रदर्शितमुदरे । उदकोऽस्वच्छम् । वातकफोल्बण एव न वाताद्युल्बणेऽन्निकर्म । इति वातप्लीहोदरम् ॥

पित्तोल्बणे तु जीवनीयघृतक्षीरवस्तिविरेचनानि प्रयुज्जीत । पुनःपुनश्च रुधिरमवसेचयेत् । यकृदाख्येऽप्ययमेव क्रियाविभागः ॥

पित्तोल्बणे प्लीहि जीवनीयैः सिद्धं घृतं प्रयुज्जीत । क्षीरवस्तयश्च विरेचनानि च । यकृदाख्योदरेऽप्ययमेव प्लीहोदरक्रियाविभागो विधेयः ॥

बद्धोदरे स्विन्नाय सतैललवणमूत्रं तीक्ष्णं निरूहमनुवासनं च दद्यात् । संसनानि चान्नान्युदावर्तहराणि च तीक्ष्णं च

विरेचनं यच्च किञ्चिद्वातघ्नम् ॥

बद्धोदरे तु स्विन्नाय कृतस्वेद्रायातुराय तैलादियुक्तं तीक्ष्णं निरूहं दद्यादनु च तथाविधमेवानुवासनं संसनान्यनुलोमनानि । सुबोधम् ॥

छिद्रोदरे स्वेदवर्ज्यं कफोदरवदाचरेत् । दकोदरे तु पूर्वमुदकदोषहरणार्थं रूक्षतीक्ष्णौषधान् समूत्राभिर्यूहचूर्णक्षारान् कफघ्नानि दीपनीयानि चान्नपानानि योजयेत् ॥

छिद्रोदरे ग्वेदं विना सर्वं कफोदरचिकित्सितं विधेयम् । उदकोदरे पूर्वमेव तीक्ष्णादिगुणद्रव्यनिर्यूहादीन् दीपनं कफघ्नं चान्नपानं योजयेदुदककृतानां दोषाणां विकाराणामपहरणार्थम् । निर्यूहः काथः । क्षारो भस्म ॥

एवमसिद्धौ बद्धच्छिद्रदकोदरेष्वभ्यर्णामिव सुहृदां प्रकाश्य शस्त्रमवचारयेत् । तत्र बद्धच्छिद्रोदरयोः स्निग्धस्विन्नस्याधो नाभेश्चतुरङ्गुलानि वामतोऽपहायोदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणमान्त्राणि निष्कास्य निरीक्ष्य बद्धगुदोदरस्यान्तप्रतिरोधकरं बालं मलोपलेपमश्मानं चापहरेत् । परिस्त्राविणि शल्यमुद्धृत्यान्तपरिस्त्रावं विशोध्य तच्छिद्रं मर्कोटकैर्दशयेत् । लग्नेषु च शिरस्सु कायमपनयेत् । ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सन्वयेत् । यष्टीमधुकमिश्रया च

कृष्णमृदा व्रणमभिलिप्य बध्नीयात् । अथ निवातमागारं प्रवेश्य क्षीरवृत्तिं स्नेहद्रोण्यां वासयेत् ॥

एवमित्युक्तक्रिययासिद्धौ त्रिषु बद्धाद्युदरेषु पृथग्विधक्रियोपयोगाय शस्त्रमवचारयेत् । आतुरसुहृत्प्रकाशनमश्मरीवत् । नाभेरधोऽधरभागे नाभितश्चत्वार्यङ्गुलानि परित्यज्य चतुरङ्गुलमात्रं पाटयेत् । तेन चान्त्राणि तथा परीक्ष्याणि यथा सन्निवेशं न त्यजन्ति । गुदबन्धहेतुमान्त्रस्य प्रतिरोधकं बालादिकमपहरेत् । परिस्त्राविणीति छिद्रोदरे । तच्छिद्रं मर्कोटैर्वैद्यो दशयेत् । सुबोधम् । क्षीरेणैव वृत्तिर्यस्य तम् ॥

दकोदरे सर्वेषु च जातोदकेषु जठरेषु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्याप्तैः परिगृहीतस्याकक्ष्यातः पटवेष्टितोदरस्याधो नाभेर्वाततश्चतुरङ्गुलमपहाय व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरमात्रमवगाढं विध्वा नाळीं निधाय दोषोदकमर्धमात्रमवसिञ्चेत् । ततो नाळीमुद्धृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणं बन्धनेनोपचरेत् ॥

दकोदरनाम्न्युदरे सर्वेषु चोदरेषु चिरकालप्ररूढत्वाज्जातोदकेषु वातहर इत्यादिनोदकस्त्रावणविधिः । अवगाढमन्तःप्रविष्टम् । अङ्गुष्ठोदरमात्रमिति प्रमाणम् । व्रीहिमुखं नाम शस्त्रम् । तच्चोदकं सर्वं न स्त्रावयेत्सकृदपि त्वर्धमात्रमवसिञ्चेत् । अवसिञ्चनमवस्त्रावणम् । नाळी यन्त्रविधाया उक्ता ।

सहसा सर्वस्मिन् विस्त्राविते तृष्णा
ज्वरोऽङ्गमर्दोऽतीसारः श्वासः कासः पाद-
दाहो वा जायते । पूर्यते च सुतसाम् ।
अतस्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमद्वादशषोडशरा-
त्राणामन्यतममन्तरं कृत्वा दोषोदकमल्पशो
विस्त्रावयेत् । निष्ठुते च दोषोदके
विमृद्योदरमाविककौशेयचर्मणामन्यतरेण गा-
ढतरं वेष्टयेत् । तथा नाध्मापयति वायुः ।
लङ्घयित्वा च यवागूमल्पस्नेहलवणां मात्र-
या पाययेत् । ततः परं षण्मासान् क्षी-
रवृत्तिर्भवेत् । ततो मासत्रयं क्षीरपेयां पि-
बेत् । अन्यच्च मासत्रयमल्पलवणमल्पक्षी-
रं श्यामाकं कोरदूषं वा भुञ्जीतेति ।
भवति चात्र ॥

सहसेत्यादिनार्धमात्रावसेचने हेतुः ।
सुतरां च पुनरुदकेन जठरं पूर्यते दुष्ट-
त्वात् । तस्माद्दोषाद्यपेक्षया त्रिरात्रान्तरितं
वा चतुरन्तरितं वा एवं पञ्चादिकमपि ।
पूरणप्रत्ययान्तानां ज्यादीनामाचार्येण प्रयोगः
कृतः । तथाविधानां रात्रिशब्देन सामा-
नाधिकरण्येन पूरणमात्रेण रात्रेरेकत्वात् स-
माहारो न सिध्यति । न च विवक्षितार्थ-
प्रतीतिस्तस्माच्चिन्त्यमेतत् । सुबोधम् । ल-
ङ्घयित्वा प्राप्तलङ्घनेन तु सर्वत्र । गता-
नुगतिका ॥

प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत जलोदरम् ॥
वज्र्येषु यन्त्रितो दिष्टे नात्यादिष्टे जितेन्द्रियः ॥

प्रयतोऽतियन्नवान् संवत्सरेणोक्तप्रका-
रेण जलोदरं विजयेत । किंभूत इत्याह च-

जंष्वत्यर्थोष्णाम्लादिषु यन्त्रितस्तदप्राप्तिलक्षण-
यन्नपरः सन् । दिष्टे पथ्यत्वेनोदिष्टे क्षी-
रादौ नास्तियन्त्रितोऽर्थोन्नाप्ययन्त्रितः अदि-
ष्टेपीष्टाप्रतिषिद्धे जितेन्द्रियो न त्विन्द्रियवश्यः ॥

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यतः ।
अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वत्र शस्यते ॥
षड्विभन्दत्वप्रायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ।
तस्मात्भोज्यानियोज्यानिदीपनानिलघूनिच
सपञ्चमूलान्यल्पाम्लपदुस्नेहकटूनि च ।
भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तण्डुलैः ॥
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।
पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ॥
स्वस्वस्थानं व्रजन्त्येषां वातपित्तकफास्तथा ।
अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥
गुळं तिलकृतं शाकं घारि पानावगाहयोः ।
आयासाध्वदिवास्वप्नयानयानानि च त्यजेत् ॥

सर्वस्मिन्त्रोदरे वातादिशमनी क्रिया
इष्यते यतः सर्वमेवोदरं प्रायेण सन्निपातज-
मेव । सुबोधम् । एषामित्युदरिणाम् ।
तथेत्युक्तप्रकारेण । सर्वत्रोदर्यत्यर्थोष्णादिगुणं
च त्यजेत् ॥

नात्यच्छसान्द्रमधुरं पाने तक्रं प्रशस्यते ।
सकणालवणं वाते पित्ते सोषणशर्करम् ॥
यवानीसैन्धवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ।
त्र्युषणक्षारलवणैः संयुक्तं निचयोदरे ॥
मधुतैलवचाशुण्ठीशताहाकुष्ठसैन्धवैः ।
श्लिङ्गि बद्धे तु हृषुषायवानीपद्वजाजिभिः ॥

सकृष्णामाक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ॥
गौरवारोचकानाहमन्दवहन्यतिसारिणाम् ।
तत्र वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥

नाल्यच्छादिगुणं च तत्र पाने प्रश-
स्यते । तच्च तत्र पिप्पलीलवणयुक्तं वाते ।
मरिचशर्कराभ्यां पित्ते । यवान्यादिभिर्युक्तं
तत्र कफोदरे । सन्निपातोदरे व्यूषणादि-
भिस्तत्रम् । मध्वादिभिः प्रीहोदरे । हृपु-
षादिभिर्बद्धोदरे । छिद्रोदरे पिप्पलीमाक्षिक-
युक्तं तत्रम् । सलिलोदरे व्योषयुक्तम् ।
गौरवादियुक्तानां वातश्लेष्मातानां तत्रममृत-
त्वाय कल्पते संपद्यत इत्यर्थः ॥

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ।
स्थैर्यकृत् सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धहृत् ॥
भेषजापचिताङ्गानां क्षीरमेवामृतायते ।

इति चिकित्सिते सप्तदशोऽध्यायः ॥

सर्वेषां च प्रयोगाणामनु क्षीरं पश्चात्
प्रयोगे निष्पन्ने शस्यते यतस्तत् क्षीरं स्थैर्य-
कृत्वादियुक्तं तथा तेन प्रयोगभेषजेन ये-
षामपचितमङ्गं शरीरं तेषां क्षीरममृतायते ।
अमृतमिवाचरति जीवितदानेनेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य पाण्डुरोगस्य चिकित्सां प्र-
दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

पाण्ड्वामयिनमादौ कल्याणकपञ्चग-
व्यतिक्तकानामन्यतमं सर्पिः पाययेत् । डा-
डिमसारतः कुडुवं धान्यकार्धकुडुवं पिप्प-
ल्यष्टमिकां शुण्ठीचित्रकयोश्च पलं पलमेकतः
कल्कीकृत्य तोयादके विंशतिपलं घृतस्य
सिद्धं हृत्पाण्डुरोगगुल्मप्लीहाशःश्वासकासम्-
दवातवातकफार्तिहरमग्निदीपनं बन्ध्यानां सं-
मतं दुःखप्रसविनीनां च ॥

पाण्ड्वामयी प्रथममेव कल्याणकादी-
नां घृतानामन्यतमं पिबेत् । डाडिमाद्यं सु-
बोधम् । डाडिमसारो डाडिमबीजानि अष्ट-
मिकार्धपलम् । बन्ध्यानामप्रवृत्तप्रजानां प्रस-
वकाले या दुःखेन प्रसूयन्ते तास्तथोक्ताः ॥

दुरालभाचन्दनपटोलत्रायमाणगुह्य -
चीकिराततिक्तरोहिणीघननिशाद्वयेन्द्रयवदेव-
दारुपर्पटकाजमोदैः कार्ष्णिकैः क्षीरादके घृत-
प्रस्थं साधयेत् । पाण्डुरोगकामिलारकपि-

तज्ज्वरदाहासृग्दरविस्फोटश्वयथुभगन्दराशौ -
घ्नम् ॥

दुरालभादिघृतं पाण्डुरोगादिघ्नम् ।
कटुरोहिणी कटुका । निशाद्वयं दार्वार-
जन्यौ ॥

स्निग्धं चैनं तीक्ष्णैर्वा मयेत् । पुन-
श्च स्निग्धं मृतयुक्तं गव्यं माहिषं वार्धमा-
सं पयः पाययेत् । मागधिकाशृतं वा ।
मूत्रसिद्धां वा त्रिफलाम् । सप्ताहं मूत्रे-
ण वा हरीतकीः कल्किताः । स्वर्णक्षी-
रीभद्रदारुनागरश्यामात्रिवृन्मूलानि तेनैव वा
कथितानि । एभिर्वा शृतं पयः ॥

एवं पाण्डुरोगिणमेतैर्घृतैः स्निग्धं ती-
क्ष्णैरौषधैर्वा मयेत् । पुनश्च वमने कृते स्नि-
ग्धं पाययेन्मासमर्धमासं वा गव्यं पयो मा-
हिषं वा । अथवा मागधिकया पिप्पल्या
शृतं पयः पाययेत् । त्रिफलं मूत्रेण सि-
द्धामापाकमामूत्रक्षयं कथिताम् । हरीतकीर्वा
मूत्रेण कल्किताः । तेन मूत्रेणैव कथिता-
नि स्वर्णक्षीर्यादीनि वा । एभिरिति प्रयो-
गौषधैः शृतं पयो वा ॥

वत्सकबीजविशालाकुष्ठकटुकादारुमु-
स्तानां समा भागाः मूर्वाभागद्वयमतिवि-
षाभागार्धं च चूर्णितं सुखाम्बुना पीत्वा
क्षौद्रमनुलिह्यात् । एतद् पाण्डुकामिलाज्व-
रारुचिगुल्मानाहामवातरक्तपित्तकासश्वासा -
नपोहति ॥

वत्सकादीनां समा भागाः । मूर्वा
एकस्मादौषधभागोद्भिगुणा । अतिविषा व-
त्सकाद्यन्यतमस्य भागस्यार्धेन । एतच्चूर्ण-
मुष्णाम्बुना पित्वा पश्चान्माक्षिकं केवलं लि-
ह्यात् । एतच्च पाण्ड्वादीनपोहति विनाशयति ॥

त्रिकटुककालतिललोहैर्वा माक्षिकधा-
तुतुल्यैर्माक्षिकेण वटकान् कृत्वा तक्रानुपा-
नान् पाण्डुरोगी भक्षयेत् । त्रिफलाव्योष-
काग्निविळङ्गभागा नव नव चायसचूर्णभागा
मधुघृताभ्यां तक्रेणोष्णोदकेन वोपयुक्तां
हृत्पाण्डुरोगकामिलाकुष्ठार्शःशोफोदरहृद्गमे -
हहराः ॥

त्रिकटुकादीनां मिश्रितानां समम् ।
माक्षिकधातुर्वट्टमाक्षिकम् । माक्षिकं वटकी-
करणाय । त्रिफलाद्ये हरीतक्यादीनां नव-
भागास्तावन्त एवायश्चूर्णस्य मध्वादिभिरु-
पयोगः । एतस्य नवायसस्य हृद्रोगादेहर-
त्वम् । अग्निश्चित्रकः । वेहं विळङ्गम् ॥

माक्षिकधातुचविकादारुदार्वीत्वग्रन्थि-
कान् त्रिफलादीनि च नव विचूर्ण्य चू-
र्णाद् द्विगुणं च सुश्लक्ष्णं पृथङ्पाण्डूरं ततो
गोमूत्रं सर्वतोऽष्टगुणं पक्त्वा तस्मिंस्तत् क्षि-
पेत् । अनन्तरं च वटकान् कुर्यात् । ते
तक्रानुपानमभ्यस्ताः परमौषधं पाण्ड्वामयि-
नां शोफार्शःकुष्ठकामिलामेहहृद्गद्व्यवातकफा-
र्तानां च ॥

माक्षिकधात्वादिके माक्षिकधातुर्वट्टमा-
क्षिकम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ।

त्रिफलादीनि नवायसोक्तानि । तस्माद्विगुणं
मण्डूरं लोहमलम् । सर्वत इति मण्डूर-
सहितात् चूर्णादष्टगुणं गोमूत्रं पक्तव्यम् ।
अस्मिन् वटकसम्पादनयोग्ये चूर्णं मण्डूरं च
प्रक्षेप्तव्यम् । मेदसा आवृतो वायुराढ्यवातः ॥

शिलाजतुताप्यरूप्यायोमलाः पृथक्
पञ्चपलिकात्रिफलादयश्च विगतघनाः पलां-
शाः श्लक्ष्णरजसः सितोपलापलाष्टकयुक्ताः
क्षौद्रद्रुता योगराजः । कुलत्थादियूषाशि-
ना यथाग्न्यभ्यवहृतः समानः पूर्वेण ।
यक्ष्मविषविषज्वरकासश्वासापस्मारहरश्च ॥

शिलाजत्वादिना योगराजनाम्ना गु-
ल्लिका । त्रिफलादीनि नवायसोक्तानि घ-
नेन मुक्तेन विनाष्टौ पलांशानि प्रत्येकं पा-
लिकानि । ताप्यं बट्टमाक्षिकम् । अयोम-
लं मण्डूरम् । कुलत्थादय इत्यादिग्रहणेन
सर्वाणि विदाहीनि संगृहीतानि ॥

त्रिफलाकुटचफलघनपटोलपिचुम -
न्दमहौषधकषायैर्मसिमर्धमासं वा भाविता-
न्यष्टौ शिलाहयपलानि समसितान्युपकुल्या-
तुकाक्षीरीधात्रफिलकर्कटकशृङ्ग्यः पृथक् प-
लांशाः निदिग्धिकाफलमूलयोः पलं त्रि-
जातकतिकर्षं च क्षौद्रत्रिपलयुक्तान् वटकान्
वर्तयेत् । ते डाडिमाम्बुक्षीररससलिलसुरा-
सवान्यतमानुपाना वज्राभिधाना वज्रमिवान-
न्तरोक्तान् रोगान् दारयन्ति । हृद्रोगगल-
रोगगरोदरासृग्दरभगन्दरगुल्मवर्ध्मशुक्रमूत्र -
दोषांश्च ॥

त्रिफलेत्यादिना वज्राभिधाननाम्ना गु-
ल्लिका । त्रिफलादीनां पृथक् पृथक् काथैः
शिलाजतुनो भावना । मासेनार्धमासेन वा
भावनानिष्पत्तिः । भावितशिलाजतुसमा श-
र्करा । सुबोधम् । कुटजफलमिन्द्रयवः ।
घनो मुस्तम् । पिचुमन्दो निम्बः । म-
हौषधं शृङ्गिवेरम् । अनन्तरोक्तान् रोगान्
मण्डूरवटकोक्तान् रोगान् हृद्रोगादींश्च दार-
यन्ति । दारणाद्वज्राभिधानम् । असृग्दरं
नारीषु रजोदोषस्तच्चोत्तरे वक्ष्यते । मूत्रदो-
षाः शुक्रदोषाश्च सर्वे मूत्रशुक्लाश्रया व्याधयः ॥

द्राक्षापिप्पलीप्रस्थद्वयं शर्करार्धतुलं
तवक्षीरीनागरमधुकानि च द्विपलिकानि चू-
र्णयित्वा मलकरसद्रोणे प्राक्षिप्य मृद्वग्निना प-
चेत् । लेहीभूते शीते च तस्मिन् मधुप्र-
स्थमावपेत् । त्रिसुगन्धिकस्य कर्षत्रयं च
चूर्णीकृत्य दर्व्या परिघट्य जातीपुष्पादिवा-
सिते मृद्भाण्डे निदध्यात् । अयं द्राक्षा-
लेह उपयुज्यमानः पाण्ड्वामयहृद्रोनकामि-
लाहलीमकज्वरगुल्मोदरशोफोदावर्तादीनप-
रानपि विरेकसाध्यान् व्याधीन् प्रसह्य वायु-
रिवाभ्राण्यपहरति ॥

द्राक्षादिलेहं पाण्ड्वामयादिषु लिह्यात् ॥

भोजनं तु सात्म्यतः शालियवगो-
धूममुद्गजाङ्गलमांसानि पयो घृतं वृषपटो-
लवेत्रपर्पटकशाकं द्राक्षाडाडिमखर्जूरामलकर-
सानि । पानमनुपञ्चमूलसिद्धं वारि वाताधि-

के । घनहीवेरशुण्ठीसाधितं पित्तोत्तरे । श्लेष्म-
ण्यरिष्टशीथुमाद्रीकासवाः । सर्वत्र वा तद्रूपम् ॥

सर्वस्य पाण्डुरोगिणः सात्म्यवशाच्छा-
ल्यादिकं भोजनम् । पानं चेत्यादि सुबो-
धम् । अथवा सर्वत्र वाते पित्ते श्लेष्मणि
च तद्रूपम् ।

बीजकसारप्रस्थम् । वरायाः प-
लानि पञ्चविंशतिः । पञ्च द्राक्षाया बला-
याः सप्त जलद्रोणे पक्त्वा पादशेषं ते-
भ्यो रसमादाय पूतशीतेऽस्मिन् शर्करातु-
लां मधुप्रस्थं कर्षांशानि च चूर्णितानि
व्योषव्याघ्रनखोशीरक्रमुकैलावालुककुष्ठमधु-
कानि निक्षिप्य घृतभाजने सर्वमैकध्यं यवप-
ले ग्रीष्मे दशरात्रं विंशतिरात्रं शीते स्थाप-
येत् । अयं बीजकसारारिष्टः पाण्डुकामि-
लामेहहृद्गवातशोणितविषमज्वरारोचकका-
सश्वासान् निवर्हति ॥

बीजकेत्यादिना सारारिष्टः पाण्ड्वादीन्
निवर्हति । बीजकमसनः । वरा त्रिफला ।
क्रमुकः पट्टिकालोभः । एलावालुकमैलेयं सु-
गन्धि हरिवालुकम् । मधुकं मधुयष्टी ॥

गण्डीरतरोः समूलपुष्पशाखस्य तु-
लामाहरेत् । अर्धतुलां दशमूलस्य त्रिफलायाः
पृथगर्धप्रस्थं कुटजत्वचश्च । कुडुवांशान् मु-
स्तारूपकरकृमिघ्रेन्द्रयवान् । पालिकान् पा-
ठादन्तीमधुरसारास्नाशदीचित्रकान् । मूत्री-
कार्धप्रस्थं च षोडशगुणे पादशेषमम्भसि वि-

पाच्य रसमाददात् । तं पूतशीतं सितो-
पलातुलाद्वयेन लोहचूर्णप्रस्थेन च युक्तं मा-
गधिकार्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टेन ग्रन्थिकपलेचा-
र्धपलिकैश्च मरिचविळङ्गैलवालुकैः प्रलिप्ते घृ-
तकुम्भे निधापयेत् । मासमात्रं स्थितोऽयं
गण्डीरारिष्टोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् । ग्रन्थ-
वृद्धकृमिहरश्च ॥

गण्डीरारिष्टः सुबोधः । गण्डीरो म-
हान् द्रुमप्रायः कार्तिकेयपुरादौ गिरिराजभू-
मिप्रासिद्धः । सुधेयन्ये । त्रिफलायां द्रव्य-
त्रयस्य पृथगर्धप्रस्थम् । कुटजत्वचश्चार्धप्रस्थम् ।
मुस्तादिकं प्रत्येकं कुडुबभागम् । पाठादिकं
तथैव पालिकम् । सर्वतः षोडशगुणमम्भः ।
मागधिका पिप्पली । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ।
मागधिकादन्युक्तमानानि श्लक्ष्णपेषितानि । च-
टप्रलेपाय ॥

अथवा चव्यकुष्ठचित्रकप्रलिप्ते भाजने
मस्तुद्रोषं गुळतुलां पिप्पलीप्रस्थत्रयं त्रिफ-
लाप्रस्थत्रयं विळङ्गप्रस्थत्रयं कुडुवांशांश्च म-
रिचपल्लवकद्राक्षाकाष्मर्यफलेन्द्रयवान् द्विपलि-
कानि च दन्तीचित्रकभल्लातकानि चूर्णितानि
प्रक्षिपेत् । ततो यवपल्लस्यं पक्ष्मुपेक्ष्य
यथाबलं पिबेत् । एष मस्त्वरिष्टः पाण्डु-
रोगमेहस्थौल्यमेदोर्शोऽग्रहणीप्लीहसोफोदरभ-
गन्दरहरः । परमं चाग्निदीपन इति ।

भवति चात्र ।

अथवा चविकाकुष्ठाभ्यां प्रलिप्ते भा-
जने मस्त्वादीनि प्रक्षिप्य यवराशौ पक्ष्मनि-

क्षिप्य यत्नः । स्त्वरिष्टं पिबेत् । एष च
पाण्डुरोगादहोऽग्निदीपनश्च । गतानुगतिका ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं विहितं यच्चिकित्सितम् ।
विकल्प्यमेतद्विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥
स्नेहप्रायं पवनजे तित्तुशीतं तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥

अस्मिन्नध्याये पाण्डुरोगस्य प्रशान्त्यर्थं
सामान्येन यच्चिकित्सितमुक्तं तद्विदुषा पण्डि-
तेन पृथग्दोषबलं प्रति विकल्प्यं वातादिकेषु
विभागेन । यद्यत्र पथ्यं तत्तत्र योज्यमित्य-
र्थः । एतदेव स्नेहप्रायमित्यादिना स्फुटी-
क्रियते ॥

मृदं निर्धातयेत् कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः
बलाधानानि सर्पीषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥

मृदमित्यादिना मृदभक्षणपाण्डुरोगचि-
कित्सा । तत्रापि मृद्यावदपक्वा कोष्ठे व्यव-
तिष्ठते तावत् कुतस्तद्विकाराणामुपशमः । त-
स्मात् प्रथममेव मृदः कायाग्निर्यातनम् ।
पश्चात् पाण्डुरोगचिकित्सा । तां च मृदं
तीक्ष्णैः संशोधनैः कायाग्निर्यातयेत् । पश्चात्
कोष्ठे शुद्धे सर्पीषि योजयेत् । तानि बला-
धानानि बलस्योत्पादकानि भवन्ति ॥

व्योषविल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विळङ्गं देवदारु च ॥
वृश्चिकाळी च भार्जी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम्
सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान् मृत्तिकाकृतान्

तद्वत् केसरयष्ट्याहपिप्पलीक्षीरशाद्वलैः ।

व्योषादिभिः कल्कीकृतैः क्षीरेण च
स्नेहसमेन सर्पिर्विषकं मृत्तिकाकृतान् सर्वान्
विकारान् प्रशमयति । केसरादिभिः शृतं
घृतं तद्वत् गुणैर्व्योषादिवदित्यर्थः ॥

मृद्वेष्टणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ।
विळङ्गेनातिविषया पाठया निम्बपल्लवैः ॥
वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूर्वयाथवा ।
मृद्देदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥

यदा तु मृद्विषयं लौल्यं श्रद्धा भव-
ति तदा तस्या मृदो द्वेषणार्थं विळङ्गादिभि-
र्भावितां मृदमस्मै दद्यात् । न केवलमेतत् कु-
र्याद्यावन्मृदभेदेन यो दोषभेदस्तदनुगमात् भे-
षजं च योज्यम् । तेनैतदुक्तं भवति ।
कषायरसमृदभक्षणजेषु विकारेषु वातहरं
भेषजं योज्यम् । ऊषरायां मृदि मुक्तायां पि-
त्तहरम् । मधुरायां कफहरमिति ॥

कामिलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत्
पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कितः ॥

प्रस्थःसिद्धोघृताद्गुल्मकामिलापाण्डुरोगजित्
दन्तीचतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलादुभिः ॥

घृतप्रस्थः शृतस्तद्वत् ग्रीहाश्वयथुजिच्च सः ।
पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षाध्रप्रस्थसाधितः ॥

कामिलागुल्मपाण्ड्वर्तिज्वरमेहोदरापहः ।
हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ॥

सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामिलाहरमुत्तमम् ।

कामिलायां तु पित्तत्र उपक्रमो यो-
ज्यो यः पाण्डुरोगे न विरुध्यते । एतन्
पाण्डुरोगकामिलामधिकृतोच्यते । यथाप-
थ्यानां शतस्य काथे पथ्यावृन्तानामेव शतं
कल्कीकृतं दत्त्वा घृतं पचेत् । पथ्याया हरी-
तक्या वृन्तानि पत्राणि । दन्तीघृतं तद्वत्
पथ्यादिवत् गुल्मादिजिदित्यर्थः । अस्य तु नि-
शेषः गृहीश्वयथुजित्वम् । स इति घृतप्रस्थः ।
सुबोधम् । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् । ह-
रिद्रादिकं सुबोधम् ॥

गोमूत्रे द्विगुणे दार्वाकल्कार्धपलसाधितः ।
दार्वापञ्चपलकाथे कल्के कालीयके परः ॥
माहिषात्सर्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वं परः परे ।
सिद्धं कालीयककाथे सनिशं चोत्तरे हितम् ॥

माहिषात्सर्पिषः प्रस्थो द्विगुणेन गोमू-
त्रेण दार्वाकल्कार्धपलेन च साधित एको भ-
वति । अपरश्च माहिषात्सर्पिषः प्रस्थो दा-
वर्गः पञ्चपलस्य काथे कालीयके च कल्के
स्नेहास्तुर्थांशे भवति कोऽनयोः सर्पिःप्रस्थ-
योर्विषय इति पृष्ट आह । पूर्वं गोमूत्रप-
कः पूर्वं पाण्डुरोग इत्यर्थः । परो दार्वा-
काथसिद्धः परे रोगे कामिलायामित्यर्थः ।
कालीयकं पीतचन्दनम् । उत्तरे च कामि-
लाख्ये कालीयकादिसिद्धमपि हितम् ।

आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ।
सञ्चूषणं विल्वमात्रं पाययेत् कामिलापहम् ॥
पिबेन्निकुम्भकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा ।

कुम्भस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ॥
सशर्करां त्रिभाण्डीं वा गवाक्षीं वा प्रयोजयेत्

इक्ष्वादीनामन्यतमस्य रसेनारग्वधं स-
मेन च्यूषणेन युक्तं कामिलापहं भिषगातुरं
पाययेत् । विल्वमात्रं मरिचादियुक्तं सन्मा-
त्रशब्देनाचार्यः पलस्य दोषाद्यपेक्षया ऊन-
स्याधिकस्य वा प्रयोगमुपदिशति । निकु-
म्भस्य दन्त्याः द्विगुणगुळम् । कुम्भो द्रव-
न्ती । तस्याश्चूर्णं त्रिफलायाः कषायेण पि-
बेद्वा । सुबोधम् ॥

त्रिफलायागुक्ष्यावादाव्यानिम्बस्यवारसम्
प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामिलार्ताय योजयेत् ॥
तिलपिष्टनिभं यस्तु कामिलावान् सृजेन्मलम्
कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥

त्रिफलादीनामन्यतमस्य रसं कथित-
गृहीतं कषायं माक्षिकेण युक्तं कामिलार्ताय
प्रातः प्रातर्योजयेदिति सामान्येन कामिला-
याश्चिकित्सा । तिलपिष्टेत्यादिना विशेषेण ॥

रूक्षशीतेत्यादिना कामिलायाः शाखा-
श्रयणकारणं लिङ्गं चिकित्सा च क्रमेणोच्यते ॥

रूक्षशीतगुरुखादुव्यायामचलनिग्रहैः ।
कफसंमूर्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।
भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥
दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिंम्भाश्वासारुचिज्वरैः
क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥

रूक्षादिभिः सर्वैः श्लेष्मणा संमूर्छित
एकत्वमापन्नो वायुः कुपितो यदा पित्तं को-
ष्ठात् बहिः क्षिपेत्तदा हारिद्रनेत्रत्वादिमानातुरः
साटोपविष्टम्भो भवेत् । गुरुणा च हृदये-
नोपलक्षितो भवेत् । शाखासमाश्रिते च पि-
त्ते अन्तरल्पे सति दौर्वल्यादिभिरातुरः क्र-
मेणानुषज्येत ॥

रसैस्तं रूक्षकट्वम्लैः शिब्रितेत्तिरिदक्षजैः ।
शुष्कमूलकजैर्युषैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥
भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ।
सबीजपूरकरसं लिह्याच्चोषं तथाशयम् ॥
स्वं पित्तमेति तेनास्य शकृदप्यनुरज्यते ।
वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥

निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामिलिको विधिः

तं तथाविधं शाखाकामिलिनं रूक्षत्वादि-
युक्तैः शिख्यादीनां मांसरसैः शुष्कमूलकादि-
जैश्च यूषैरन्नं भोजयेत् । तस्य चाहारौष-
धादिकं सर्वं भृशमतिशयेनाम्लत्वादियुक्तं श-
स्यते । व्योषं च बीजपूरकस्य रसेन लि-
ह्यात् । तथेत्युक्तेनोपक्रमेणान्तर्वातश्लेष्माणि
जिते पित्तं शाखाभ्यः स्वमाशयं स्थानमेति ।
तेनेति पित्तेन । अस्येति रोगिणः । का-
मिलिक इति सामान्यकामिलाभधिकृत्योक्तः
कार्यो विधेयः ॥

गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामिलायां शिलाजतु ।
मांसं माक्षिकधातुं वा किट्टं वाथ हिरण्यजम् ॥

गोमूत्रेणेत्यादिना कुम्भकामिलायाम् ।

सुबोधम् । माक्षिकधातुर्वट्टमाक्षिकम् । हिर-
ण्यजं किट्टं सुवर्णमलम् ॥

गुळ्चीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ।
महिषाहविषा स्निग्धः पिवेद्वात्रीरसेन तु ॥
त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात् स्वादुपित्तानिलापहम्
द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पाणि मधुराणि च ॥
यापनान् क्षीरवस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ।
मार्द्वीकारिष्ठयोगांश्च पिवेद्युक्त्याग्निवृद्धये ॥
कासिकं चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम् ।
पयसा च प्रयुज्जीत यथादोषं यथाबलम् ॥
पाण्डुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ।

इति चिकित्सिते अष्टादशोऽध्यायः ॥

यस्तु हलीमकी स गुळ्चीस्वरसक्षीराभ्यां
साधितेन सिद्धेन महिषाहविषा स्निग्धदेहः
सन्नामलकरसेन त्रिवृतां पिवेत् । तथा च
विरिक्तो यत्किञ्चित् पित्तानिलहरं मधुरं च
तदद्यान्नान्यत् किञ्चित् । द्राक्षालेहः पूर्वम-
स्मिन्नेवाध्याय उक्तः । यापनादीनि कल्पे व-
क्ष्यन्ते । पिप्पल्याद्यन्यतमं पयसा प्रयुज्जीत
सर्वं दोषबलानतिक्रमेण च । यश्च कुशलो
भिषक् स शोफोक्तमपि क्रियाक्रमं सम्यग्वि-
लप्य पाण्डुरोगेषु प्रयुज्जीतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सितेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य श्वयथोश्चिकित्सितं प्रदर्श-
यितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

श्वयथुषु दोषजेषु सर्वेषु सर्वसरेष्वा-
मानुवद्धेषु लङ्घनपाचनशोधनान्यादौ यो-
जयेत् । स्नेहजेषु विरूक्षणाभ्यां पधानि ।
विरूक्षणोत्थेषु स्नेहनानि । तत्रामजेषु ल-
ङ्घितवतो लघ्वन्नमशितस्य भद्रदारुनाग-
रमरिचप्रतिविषाविळङ्गेन्द्रयवानुष्णाम्बुना ।
नागरदेवदारुपथ्यावर्षाभ्यो वा । पञ्चको-
लकाजाजीनिदिग्धिकास्तपाठारजनीर्वा ।
मूत्रवर्ति वा नवायसं वा । गुरुभिन्नपुरी-
षस्तु तक्रं सव्योषसौवर्चलक्षौद्रम् । गुळ-
हरीतकी वा शीलयेत् ॥

श्वयथुषु दोषजेष्विति निजेषु सर्वसरेष्विति
देहव्यापिषु । सुबोधम् । भद्रदार्वादीनुष्णाम्बुना ।
तेनैव नागरादीनि वा पञ्चकोलादीनि वा । मू-
त्रवर्तिरुद्रोक्ता । नवायसचूर्णास्त्रिफलादिः पा-
ण्डुरोगोक्तः । शीलयेदिति चिरकालमभ्यसेत् ॥

इतरस्त्रिवृत्पूषणकटुरोहिण्ययश्चूर्णा-
नि त्रिफलाकाथेन । व्योषयवक्षारायो-
जांसि वा । विभीतककलकं वा तण्डुला-

म्बुना । गुल्गुलं वा गोमूत्रेण । हरी-
तकी वा । तुल्यगुडां वा शुण्ठीं पुनर्नव-
कषायानुपानाम् । आर्द्रकं वा तुल्यगुळम-
र्धपलाभिवृद्धं पञ्चपलप्रकर्षं प्रयुञ्जीत । मा-
समयं प्रयोगः शोफशोषार्शःश्वासकासप्रसे-
कपीनसालसकाग्निसादगुल्मोदरप्रमेहपाण्डु-
कामिलामनोविकारानपहरति । आर्द्रकरसं वा
शालिक्षीराहारः पिबेत् ॥

इतर इति लघुबद्धपुरीषः त्रिवृदादी-
नि त्रिफलाकाथेन । व्योषादीनि वा । वि-
भीतककलकं तण्डुलाम्बुना । गुल्गुलं गोमू-
त्रेण हरीतकीं वा । पुनर्नवकषायमनुपानं य-
स्यास्तुल्यगुळायाः शुण्ठ्यास्ताम् । अयमिति
मिश्रयोरर्धपलाभिवृद्ध्या पञ्चपलप्रकर्षो मासं
प्रयोगः । पञ्चपलानि सगुळस्य सतः ।
मनोविकारा ये केचन संतर्पणोत्था मनोवह-
स्रोतोदुष्टिप्रभवाः । सुबोधम् ॥

निवृत्तामदोषः शृतानि पयांसि स-
र्पाणि च । त्रिकटुकैरण्डश्यामामूलैः सिद्धं
क्षीरम् । महौषधमुरुङ्गीमूलाभ्यां वा । वर्षाभू-
मयूरकपञ्चकोलैर्वा । कुम्भनिकुम्भव्योषाग्निकै-
र्वा । करभीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् । गोमूत्रं महि-
षीमूत्रं वा सक्षीरं क्षीराशनः पिबेत् ॥

एभिस्तीक्ष्णैर्निवृत्तामदोषः शृतानीत्यौ-
षधैः पयांसि सर्पाणि च पिबेदिति संबन्धः ।
त्रिकटुकमहौषधवर्षाभूकुम्भादीनि चत्वारि क्षी-
राणि । श्यामामूलं त्रिवृन्मूलम् । महौषधं
शुण्ठी । मुरुङ्गीमूलं मूर्वामूलम् । वर्षाभू-

पुनर्नवा । मयूरमपामार्गः । कुम्भनिकुम्भौ
दन्तीद्रवन्त्यौ । अग्निकाश्चित्रकः । सुबोधम् ॥

डाडिमयवानीयवानकधनिकापाठम्ल-
वेतसमरिचपञ्चकोलविल्वफलयावशूकानक्ष-
मात्रान् सलिलाढके विपाच्य तत्कषायेण
घृतप्रस्थं साधयेच्छोफार्शोगुल्ममेहाधिसादह-
रम् । अर्शोविहितविधिना चित्रकदध्नो न-
वनीतमाददीत । तच्चित्रकमूलगर्भं सचि-
त्रककल्कतक्रसिद्धं समानं पूर्वेण ॥

डाडिमाद्यमपि घृतं सुबोधम् । चित्र-
कचूर्णेन सह जातादध्नो मथिताद्यन्नवनीत त-
च्चित्रकमूलचूर्णगर्भं चित्रककल्कसहोषितेन त-
त्रेण सह सिद्धं पूर्वेण डाडिमादिना समानम् ॥

यथादोषोच्छ्रयं च धान्वन्तरं कल्या-
णकं पञ्चगव्यं तिक्तं महातिक्तमुदरोक्तानि
वा तिल्वकचतुर्थानि घृतानि पाययेत् ॥

यथादोषोच्छ्रयमित्युद्धृतदोषानुगुण्येन धा-
न्वन्तरादीनामन्यतमं घृतं पाययेत् । धान्व-
न्तरं प्रमेहोक्तम् । कल्याणकमुन्मादोक्तम् । प-
ञ्चगव्यमपस्मारोक्तम् । तिक्तमहातिक्ते कुष्ठे ॥

दशमूलकाथकंसे पथ्याशतं गुळतुलो-
न्मिश्रमधिश्रेयत् । लेहीभूते तत्र त्रिकटुक-
त्रिजातकयवक्षारचूर्णं प्रक्षिपेत् क्षौद्रार्धप्रस्थं
च । एता दशमूलहरीतकयोऽतिप्रवृद्धमपि श्व-
यथुमुदरारोचकाविपाकपाण्डुरोगगुल्ममेह-
श्वासकासकाश्यामिवाताम्लपित्तमूलशुक्रदोषा-
श्च निग्नन्ति ॥

दाशमूलिके दशमूलपलानि द्वाविंशत्त-
तः षोडशगुणं जलं सद्वादशानि पञ्चपलश-
तानि चत्वारि कंसानि भवन्ति । कथित-
शेषः कंसमष्टाविंशदधिकं पलशतम् । दश-
मूलेन सह हरीतकीनां काथनममनस्थीनां च पु-
नर्गुण्डेन सह कषाये प्रक्षेपः । आगस्त्यवद-
विच्छिन्नपारम्पर्येण लेहीभूते त्रिकटुकादिचूर्णं
तथा क्षिपेद्यथा लेहता न नश्यति ॥

शटीपुष्करमूलकारवीचित्रकाजाजीजी-
वन्तीविल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्दशमूलेन च
परिगृहीतानि घृततैलभृष्टानि पेयादीन्यन्ना-
न्यल्पस्नेहलवणान्युपकल्पयेत् । स्पर्शसुखां-
श्चाभ्यङ्गप्रदेहसेकान् ॥

रात्र्यादिभिः काथादिप्रयुक्तैः परिगृही-
तानि संस्कारेणात्मीकृतानि घृतेन तैलेन वा
भृष्टान्यल्पस्नेहादीनि पेयायूषादीन्यन्नानि क-
ल्पयेत् । स्पर्शसुखांश्चाभ्यङ्गादीन् ॥

शैलेयस्थौणेयकश्रीवेष्टकागरुदेवदारु -
हरेणुकाकुष्ठध्यामकपन्नकमांसीमागधिकाव -
न्यधान्यतालीसपत्रकचतुर्जातकपलाशाम्बु -
दाम्बुप्रियङ्गुसृकानखैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलम-
भ्यङ्गं पचेत् । तैश्च प्रदेहं कुर्यात् । सर्ष-
पसौवर्चलसैन्धवशार्ङ्गाष्ठाभिश्च । केवलैर्वा-
क्षमज्जाभिः ॥

शैलेयकादिभिस्तैलमभ्यङ्गार्थं पचेत् ।
तैरेव च जलपिष्टैः प्रदेहं कुर्यात् । शैलेयं
शिलापुष्पम् । (नि) स्थौणेयं शुक्रवर्हाख्यं क-

नीयं तैलपीतकम् । श्रीवेष्टको वायसिको द-
धिश्चावश्च शब्दितः । ध्यामकं रोमिकम् ।
अम्बुदं मुस्तम् । अम्बु वालकम् । (नि)
अरेणुकागजपुत्री चर्माणिकपिलाद्विजा । क-
पिलेला पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
स्पृहास्पृग्वाह्यगी देवी मालालाकायिकागुरुः ।
सर्षपादिभिरपि तैलप्रभेदश्च ॥

विशेषतश्चैकाङ्गजेषु पुनर्नवहिंसाकोशा-
तकीकरवीरकिंशुकातिविषयिष्टद्विभूषिकपर्णी-
हस्तिकर्णनळिकानाकुलीस्थूलकाकादनीसा -
लत्रिफलादेवदारुलोभ्रतालपर्णदिशपत्रिका -
जयन्तीभिः प्रलेपः ॥

विशेषत इत्यनेनैतत् प्रदर्शते । य-
था । सर्वाङ्गजविहितमप्येकाङ्गजे श्वयथौ य-
द्यपि हितं तथापि पुनर्नवादिकं विशेषेण ।
हिंसा मांसी । (नि) धामार्गवः कोशफला
राजकोशातकी तथा । कटुकोशातकी ज्ञेया
जालिनी कृतवेधनम् ॥ किंशुकः पलाशवृक्षः ।
क्रद्धिः पीतपुष्पा । लोहितपुष्पा प्रसिद्धा ।
वृद्धिर्लक्ष्मीः । मूषिकपर्णी वृषकर्णी । ह-
स्तिकर्णः रक्तैरण्डः । (नि) नळिका विट्ट-
मलता कपोतचरणा नळी । नाकुली सर्प-
सुगन्धा । स्थूलकाकादनी स्थूलकाकनासा-
ख्या ; गुञ्जाभिहिता । तालपर्णी ताली ।
दशपत्रिका विशाला । (नि) जयन्त्यावर्ति-
कापत्ना जयनामासुराजिता ॥

मूलकतोयेन कवोष्णेन वृक्षकार्कन-
क्तमालनिम्बवर्षाभूकायेन वा स्नानम् ॥

मूलककथितोष्णोदकेन स्नानम् । वृ-
क्षकादिकथितेन वा । वृक्षकः कुटचः न-
क्तमाल आरग्वधः । इति सामान्येन श्वयथौ ।

अथानिलजे श्वयथौ त्रिवृतमेरण्डतैलं
वार्धमासं मासं वा पिबेत् । एरण्डतैलमेव
च विट्वातसङ्गे प्राग्भक्तं पयसा रसैर्वा ।
वातहराभ्यङ्गस्वेदोपनाहंश्च कुर्यात् । विशे-
षेण चैकाङ्गगे मातुलङ्गाग्रिमन्थशुण्ठीदेवदारु-
हिंसाप्रलेपः ॥

अथेल्यादिना वातादिषु विशेषेण । त्रि-
वृत इति स्नेहत्रयस्य नामोक्तम् । मूत्रेणैर-
ण्डतैलम् । एवञ्चोदन्यस्नेहनिषेधाय । प्रा-
ग्भक्तमेव पयसा रसैर्वा सहितमैरण्डतैलम् ।
वातहरैर्द्रव्यैरभ्यङ्गादि कुर्यात् । अभ्यङ्गः स्ने-
हलेपः । विशेषेण चैकाङ्गगेऽनिलज इति
बोद्धव्यम् । मातुलङ्गादिभिः प्रदेहः । हिं-
सा मांसी । इति वातज उक्तम् ॥

पित्तजे न्यग्रोधादिसिद्धं सर्पिः पि-
बेत् । तिक्तकं वा । मूर्छारितितृद्धाहेषु
क्षीरम् । तदेव तु संसनार्थं मूत्रयुक्तम् ।
अभयामरदारुमधुककडुकादन्तचिन्दननिचु -
ळपटोलमूर्वादावीत्तायमाणोपकुलम्बाविशाला -
काथः ससर्पिरुपयुक्तः श्वयथुविषवीसर्पज्व-
रदाहपिपासान्तःसंतापसंनिपातानुपशमयति ।
घृतक्षीरक्षीरिवृक्षवेतसमञ्जिष्ठाभृणाळचन्दना -
दिभिः शीतवीर्यैः कल्पयेदभ्यङ्गादीन् ॥

पैत्ते सुबोधम् । मूर्छादिषु पैत्ते के-
वलमेव क्षीरं पिबेत् । संसनार्थंति शोध्ये

पित्ते तदेव क्षीरं मूलयुक्तम् । अभयादीनां
काथः ससर्पिरुपयुक्तः श्रयश्वादीन्पशमयति ।
मधुकं मधुयष्टी । निचुळं जलवेतसम् । उ-
पकुल्या पिप्पली । विशाला गवाक्षी ।
पैत्ते घृतादिभिरन्यैश्च शीतवीर्यैरभ्यङ्गादीन् क-
ल्पयेत् । इति पित्तज उक्तम् ॥

कफोत्थे त्वारग्वधादिसाधितं तैलं
पिबेत् । क्षारमूत्रतक्रासवारिष्टांश्च । भल्लात-
कचित्रकव्योषाविलङ्घ्यहृतीफलानि पृथक् प्र-
स्थांशान्यच्छधान्याम्लद्रोणे गोमयाग्निना त्रि-
भागशेषमवतारयेत् । तत्पूतशीतं मस्तुकल-
शेन सितोपलातुलया च युक्तमग्निकमागधि-
काकल्कलिप्ते दृढे भाण्डे समावाप्य वैहायसे
सुगुप्तं स्थापयेत् । ततो दशाहस्थितोऽयमु-
पयुक्तो भल्लातकारिष्टः शोफोदराशोभगन्दर-
ग्रहणीकृमिकुष्ठमेहकार्श्यकिकसान् सत्वरम-
पनयति ॥

कफोत्थ इत्यादि सुबोधम् । भल्लात-
कारिष्टः शोफादीनपनयति । अच्छं सुप्रसन्नं
काञ्चिकम् । शुष्कद्रव्याणां प्रस्थः षोडशपला-
नि । काञ्चिकस्य द्रोणः पञ्चपलशतानि
द्वादशपलसहितानि । मस्तुनः कलशमिति द्रो-
णस्यैव नाम । अग्निकचित्रकः । समावा-
प्य निक्षिप्य । वैहायसमाकाशस्थापितत्वाद-
वलम्ब्य शिक्यम् ॥

त्रिफलामरिचद्राक्षापिप्पलीकाष्मर्यफ-
लानां प्रत्येकं शतं गुळतुलामुदकद्रोणं च

मधुलिप्तभाजनस्थं सप्ताहमुष्णे काले द्विस-
प्ताहं शीते धारयेत् । अयमष्टशतारिष्टः स-
मानः पूर्वेण । पुराणपिण्याककुष्णाशिथु-
त्वगतसीसिकताः मूत्रपिष्टाः सुखोष्णाः प्र-
लेपे दद्यात् । एकाङ्गणे तु काळासरळाज-
शृङ्गयजगन्धाश्वगन्धैर्कैषिकाः । शुण्ठीकुल-
त्थतत्कारीकुष्ठार्जकचित्तकजलधूत्राणि स्नाने ।
चण्डागरुणी विलेपने ॥

त्रिफलादीनां फलसंख्यया प्रत्येकं श-
तम् । मधुलिप्तभाजनस्थं धारयेदिति संब-
न्धः । नाम्ना अष्टशतारिष्टोऽयं यतो हरी-
तक्यादिद्रव्याण्यष्टशतानि भवन्ति । पूर्वेण
भल्लातकारिष्टेन सपानस्तुल्यः । सुबोधम् ।
अतसी क्षुमा । एकाङ्गणे तु शोफे काळादीर्मू-
त्रपिष्टाः सुखोष्णाश्च प्रलेपे दद्यात् । काळा
मज्जिष्ठा । अजशृङ्गी विषाणी । एकैषिका
मांसी । शुण्ठ्यादिसिद्धे मूत्रजले स्नानाय
हिते । अर्जकः कज्जकः । विलेपने चण्डा-
गरुणी । चण्डा चोरकः ॥

संसर्गसन्निपातयोर्यथादोषोदयमिद-
मेव साधनम् । एकदेशाश्रये च श्वयथौ
यथासन्नं वमनादीनि रक्तावसेचनं च कुर्वीते
ति । भवति चात्र ॥

इदमेव पृथग्दोषोक्तं साधनं संसर्गे स-
न्निपाते च दोषोद्रेकानतिक्रमेण मिश्रीकृत्य
योज्यम् । यस्तु श्वयथुरेकदेशेऽङ्गस्याश्रितस्त-
स्मिन्यथासन्नं वमनादीन् कुर्वीत । ऊर्ध्वना-
भिजे वमनमधोनाभिजे विरेचनं वस्तिश्च । शि-

रोगे नस्यामिति यथासन्नशब्दार्थः । औषधि-
ना कृते शोफे रक्तावसेको दोषापेक्षमनेकधा ।
गतानुगतिका ॥

प्राय इत्यादिनागन्तुशोफचिकित्सा ॥

प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः

शोफं सरागं प्रकरोति तत्र ।

विसर्पनुन्मासुररक्तनुच्च

कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥

अभिघातान्मारुतः सरक्तः प्रायो दु-
ष्यति । स च दुष्टः सरागं शोफं विकरो-
ति । प्रायोग्रहणमन्यानुबन्धज्ञापनार्थम् । त-
त्ताभिघातजे विसर्पचिकित्सितं कार्यमन्यच्च
यत्किञ्चिद्वातशोणितनुत्तञ्च । उभयत्रापि दो-
षानुबन्धघ्नत्वे विशेषःसंभवत्येव विषजे शोफे
विषघ्नं कर्म कार्यम् ॥

ग्राम्याब्जानूपंपिशितमवलंशुष्कशाकंतिलान्नं
गौडंपिष्टान्नंदधिसलवणांपिच्छिलमद्यमम्लम् ।
धानावल्लूरंसमशनमथोगुर्वसात्म्यंविदाहि
स्वसंचारात्रौश्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनंच ॥

इति चिकित्सिते एकोनविंशोऽध्यायः ॥

सर्वश्च श्वयथुगदवान् ग्राम्यादिपिशितं
शुष्कशाकादिकं च वर्जयेत् । ग्राम्यं जन-
पदमध्यचारिप्राणिजम् । अब्जस्यानूपत्वेऽपि
वर्जनीयप्राधान्यात् पृथग्ग्रहणम् । अवलं दु-
र्बलप्राणिजम् । गौडं पानकम् । पिष्टान्नं
पिष्टकृतं यत् किञ्चित् । सलवणमिति के-

वलमपि लवणं वर्जयेद्वर्जने सहभावः । पि-
च्छिलं छिन्नरूपम् । मद्यं चाम्लम् । धाना
भृष्टयवम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । समशनं
नेत्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ।
गुरु यत्किञ्चित् गुरुत्वादियुक्तम् । दिवास्व-
प्नं मैथुनं च सर्वदेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते एकोनविंशोऽध्यायः ॥

विंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य विसर्पस्य चिकित्सां प्रद-
शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पूर्वरूपेष्वेव सर्वविसर्पाणां लङ्घनं
रुक्षणं सिरामोक्षणमुल्लेखनं विरेचनं च कु-
र्यात् । न तु कदाचिदपि स्नेहनम् ॥

विसर्पाणामाशु बाधावहत्वात् पूर्वरूप-
दर्शन एव लङ्घनादिकं कुर्यात् । रुक्षं यत्कि-
ञ्चित् । उल्लेखनं वमनम् ॥

निरामेषु क्षीणकफेषु च शीतवीर्याणि
सर्पाणि तिक्तकत्रायमाणाघृतादीनि पाने द-

द्यात् । तत्र मदनेन्द्रियपटोलपिचुमन्दमधु-
केक्षुरसान् वमनेऽवचारयेत् । द्राक्षात्रिष्ट-
त्रिफलात्रायमाणा विरेचने ॥

निरामे क्षीणकफे च तिक्तकादीनि शी-
तवीर्याणि घृतानि काथादिना दद्यात् विसर्पे
च यदा वमनं तदा मदनादिभिरेव । वि-
रेचनं द्राक्षादिभिः ॥

मुस्तदेवदारुकुष्ठशताह्वाराहीधान्या -
ककृष्णगन्धावंशार्तगळान् लेपसेकेष्वनिलजे-
ह्वस्ववद्रवलीकण्टकपञ्चमूलानि च ॥

मुस्तादीनि लेपे सेके च । (नि) गृष्टि-
र्विष्वक्सेनकान्ता वाराही वरमालिका । कृ-
ष्णगन्धा सौभञ्जनः । आर्तगळः सहचरो
नलिलः । हिन्ताल इति केचित् । अनिले
ह्रस्वपञ्चमूलम् । वटपञ्चमूलं वलीपञ्चमूलं
कण्टकपञ्चमूलं च लेपसेकेषु । चशब्दोऽनि-
ले मुस्तादिसमुच्चयाय ॥

पित्ते तु कमलोत्पलशैवालपङ्कदूर्वामृ-
णालशृङ्गाटककशेरुकशर्कराहीवेरकुचन्दनमु -
क्तामणिगैरिकपयस्याप्रपौण्डरीकमधुकपञ्चक -
घृतक्षीराणि न्यग्रोधादिं च ॥

पित्ते कमलादि न्यग्रोधादिं च लेपसे-
केषु । पङ्कः कर्दमः प्रासद्धः । अमृणाल-
मुशीरम् । मृणालं बिसाङ्कुरं वा । हीवेरं
वाळकम् । पयस्या क्षीरिका ॥

श्लेष्मण्यजगन्धाश्वगन्धासरलकालकै -

पिकागरुचोचरास्त्रावचाशीतशिबेन्द्रवलीगो
मूलाणि वरणादिं च ॥

श्लेष्मणि विसर्पे अजगन्धादीनि वर-
णादिगणं च । सरलं देवदारुसम पीडा
ख्यम् । काळा मञ्जिष्ठा । एकैपिका मांसी ।
शीतशिबो भासः । इन्द्रवल्ली शाकविशेषः ॥

संसर्गे यथादोषबलं विकल्पयेत् ।

एतदेव पृथग्दोषचिकित्सितं दोषबला-
नुगुण्येन विकल्पयेत् । संसर्गे यत्र दोषयो-
र्भिन्नीभावमात्रम् । न त्वग्निविसर्पादिप्रादुर्भा-
वः । यस्माद्द्वन्द्वजेष्विति पुनर्वक्ष्यति । त-
त्त्वाग्निविसर्पादयोऽभिमतः । अन्यथा विशे-
पेणेत्यादिना निर्धारणं न युज्यते ॥

तत्र कफस्थानाश्रिते सामे पित्तस्था-
नगते च रूक्षा विशीताः प्रलेपपरिषेकाः ॥

तत्र कफस्थानाश्रिते सामे विसर्पे पि-
त्तस्थानगते वा सामे विसर्पे रूक्षा विशीताश्च
प्रलेपाद्या हिताः । विशीता इति स्पर्शेऽम्बु-
वत् शीतानां प्रतिषेधः । उष्णप्रतिषेधो वि-
सर्पत्वादेव । तेनानुष्णाशीतत्वमाभिमतम् ॥

पित्त तनवः सुशीताः सघृता वस्त्रा-
न्तरिताः क्षणे क्षणे चापनीयान्ये प्रयोज्याः ॥

पित्तेऽधिके यदा लेपादयो युज्यन्ते त-
दा तनव इत्यादिकाः । वस्त्रान्तरिता इत्यङ्गे
पक्षं दत्त्वा वस्त्रान्तरितो लेपः शीतो लघुश्च ।

ऊष्माणं च न निगृह्णातीत्यवगन्तव्यम् । अन्ये प्रयोज्याः पूर्वदत्तास्त्यक्त्वा ॥

द्वन्द्वजेषु यथायथं दोषाश्चिकित्सेत् । विशेषेणाग्निविसर्पे महातिक्तकं पिबेत् । ग्रन्थिविसर्पे रक्तपित्तसंसर्गमवेक्ष्य प्राग्लङ्घनादीनि विरेचनान्तानि शमनानि च योजयेत् । ततो वातश्लेष्महरं कर्म ॥

द्वन्द्वजेषु दोषानुगुण्येन चिकित्सेत् । सुबोधम् । ग्रन्थिविसर्पे प्राग्लङ्घनादीनि विसर्पपूर्वरूपोक्तानि योजयेत् । तेषु योजितेषु वातश्लेष्मघ्नं कर्म ॥

शूले च तदास्निग्धाम्लोष्णाभिरुत्कारिकाभिर्ग्रन्थीनामुपनाहनम् । वातकफविसर्पोक्तैश्च लेपस्तैरेव वा सिद्धेन तैलेन तोयेन वा परिषेकः । लिम्पेद्वा शुष्कमूलकस्य कल्केन नक्तमालत्वचा वा । विभीतकेन वा विजयाक्षनागबलाग्निमन्थभूर्जग्रन्थिवंशपत्राणां वा ॥

शूले ग्रन्थीनामुत्कारिकाबन्धः । उत्कारिका पिष्टपिण्डी । उपनाहो बन्धः । तैरिति वातश्लेष्मोक्तैः । सुबोधम् । विजयादीनां वा कल्केन । विजया हरीतकी ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक्कासीसार्कस्नुहीक्षीरभल्लातकास्थिरुष्णैर्लेपः शिलामपि भिनत्ति । दीर्घकालप्रसक्ते तु ग्रन्थौ त्रिफलां प्रयुञ्जीत । मधुपिप्पलीर्वा । मुस्तासक्तुभल्लातकानि वा । शीथुमधुशर्करान् वा । मातुलङ्गरसानुविद्धां मदिरां वा । गिरि-

जतु वा गुल्मभेदनं वा । तप्तलोहोपलादिपीडनं वा । जवूर्ध्वगते तक्षिणधूमवमनानि च ॥

दन्त्यादिभिरुष्णैः प्रदेहः शिलामपि भिनत्ति । किंपुनर्ग्रन्थिमित्यर्थः । दर्वित्यादि सुबोधम् । प्राधान्यमुखेन प्रयोगः । गिरिजतु शिलाजतु । जत्रोरूर्ध्वगते ग्रन्थिविसर्पे तक्षिणानि धूमानि वमनानि च ॥

तथाप्यभेदे क्षारेणाग्निना वा दहेत् । पाटयित्वा वा शस्त्रेण परिशोधयेत् । विदग्धं वा रक्तमपनीयापनीय पुनःपुनः स्वेदयेत् । एवं पर्यायेण रक्तपित्ते वातश्लेष्मणि चोत्तिष्ठेत् ॥

तथापीत्यादिना सामान्येन ग्रन्थिविसर्पे विदग्धं पाकाभिमुखं रक्तं तदपनयनं ग्रन्थीनां स्वेदौषधत्वात् तद्योग्यतापादनाय । पर्यायेण परिवृत्या । पुनः रक्तपित्ते पुनर्वातश्लेष्मणि च उत्तिष्ठेत् चिकित्सायां यत्नं कुर्यात् ॥

सर्वस्मिन् विसर्पे पर्यागते विदारिते च व्रणवत् । तैलं च दार्वीविलङ्गकाम्पिलुकैः ग्रन्थिव्रणसारनं साधयेत् ॥

पर्यागतेऽतिपाकं प्राप्ते व्रणवदुपाचरेदिति संबन्धनीयम् । दार्व्यादिभिश्च तैलं साधयेत् पचेत् । तद्धि ग्रन्थिजानां व्रणानां साधनं उपशमोपायः ॥

कर्मके शीघ्रतरं सुतरां च वमनादीनि कृत्वा पुनर्जळौकोभिरसृगवसेचयेत् ।

असृक्प्रकृदादि त्वज्जांसिसिरास्त्रावसंक्रेदो
भवति । पिबेच्च कषायं घनपटोलपिचुम-
न्दानाम् । मुस्तोशीरामलकशारिबाणाम् ।
चन्दनोत्पलयोः । पटोलादिवर्गस्य वा ।
घृतमिश्रं वा दार्वीत्वक्तिकापटोलयष्ट्याद्वा-
रिष्टमसूरत्रिफलात्रायमाणानाम् ॥

कर्दमाख्ये विसर्पे वमनादीन् शीघ्रत-
रं योजयेत् । सुतरामित्यशेषेण श्लेष्मदोषनि-
र्हरणाय । कृतेषु वमनादिषु जलौकोर्भा र-
क्तमवसेचयेत् । असृक्प्रकृदादित्यनेन रक्त-
स्त्रावहेतुः । घनमुस्तचन्दनपटोलादिकृताश्च-
त्वारः पाचनकषायाः । पञ्चमो दार्व्यादी-
नां घृतमिश्रः । घनो मुस्तम् । पिचुम-
न्दो निम्बः । तिक्ता कटुका । अरिष्टो
निम्बः ॥

विरेकार्थं च त्रिवृच्चूर्णं सर्पिषा पय-
सा द्राक्षारसेन घर्मांभसा वा पाययेत् ।
त्रायमाणाशृतं पित्तोद्वृत्तौ क्षीरमिति । भ-
वति चात्र ॥

घृतादीनामन्यतमेन त्रिवृच्चूर्णं विरेका-
य । घर्मांभ्वृणोदकम् । पित्तस्योद्वृत्ताव-
न्याधिक्ये त्रायमाणाशृतं क्षीरम् । गता-
नुगतिका ॥

श्रेष्ठासृत्तिरेवात्र विसर्पो ह्यसृगाश्रयः ।
यच्च नासावसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ॥

अत्र विसर्पेऽसृक्सृत्तिरेव श्रेष्ठाऽन्यो-
पक्रमेभ्यो यतो विसर्पस्याश्रयो रक्तम् । यच्च

यस्माच्चासौ विसर्पो रक्तपित्तेनासंसृष्टो न जा-
यते । तत्कारणमपि रक्तस्याश्रयो भवति ।

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।
तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥

इति चिकित्सिते विंशोऽध्यायः ॥

अपि च बहुदोषाय विसर्पिणे यत् घृ-
तं न विरेचयति तत् कदाचिन्न देयम् । तेन
ह्यविरेचनेन घृतेन प्राप्तस्तम्भः स दोषस्त्व-
गादिकं पचेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते विंशोऽध्यायः ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य कुष्ठस्य चिकित्सां प्रद-
शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पूर्वरूपेष्वेव कुष्ठिनं स्नेहपानेनोपक्रमे-
त । तत्र वातोत्तरे मेषशृङ्गीशार्ङ्गाष्टैरण्डगु-
ळचीद्विपञ्चमूलसिद्धं तैलं घृतं वा पाना-
भ्यङ्गयोर्विदध्यात् ॥

कुष्ठिनमिति सामान्येन । तत्रेति वि-
शेषः । वातोत्तरे कुष्ठे मेषशृङ्ग्यादिभिः सि-

द्धं तैलं वा घृतं वा पानेऽभ्यङ्गे च योज-
येत् । मेषशृङ्गी अजशृङ्गी । द्वे पञ्चमूले
पूर्वे । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् ॥

पित्तोत्तरे धवाश्वकर्णककुभवचापुनर्न-
वपलाशपिचुमन्दमधुकलोध्रसमङ्गासिद्धं स-
र्पिः । अथवा पटोलपिचुमन्ददार्वादुराल-
भातिक्तरोहिणीपाठापर्पटकत्रायमाणानां पा-
लिकान् भागान् जलाढकद्वयेऽष्टभागशेषं का-
थयेत् । तेन कार्ष्णिकैश्चन्दनोपकुल्यामुस्ना-
त्रायन्तीन्द्रयवभूनिम्बैः कल्कितैः सर्पिषो द्वा-
दशफलं साधयेत् । एतत्तित्ककं सर्पिः कु-
ष्ठविसर्पविस्फोटगण्डगण्डमालाश्वयथुपिटका-
रक्तपित्तदुर्नामवातशोणितकामिलापाण्ड्वा-
मयोन्माददाहतृड्भ्रमकण्डूकुष्ठनाडीगुल्ममद-
तिमिरव्यङ्गत्रिधापस्मारभगन्दरोदरप्रदरज्व-
रगरविद्रधिग्रहणीहृद्गोगानपहरति ॥

पित्तोत्तरे तु धवादिभिः सिद्धं सर्पि-
रेव । न तैलम् । पिचुमन्दो निम्बः ।
समङ्गा मञ्जिष्ठा । अथवा पित्ताधिके पटो-
लादिभिस्तित्ककं नाम घृतं भवति । तच्च
कुष्ठीदान् पित्ताधिकानपहरति । पिटकाः श-
राविकाद्याः । असृक्पित्तं रक्तपित्तम् । ति-
क्तोरोहिणी कटुका । उपकुल्या हस्तिपिप्पली ।
भूनिम्बं किराततित्ककम् ॥

सप्तच्छदकटुकातिविषाशम्याकपाठा -
मुस्तत्रिफलोशीरपटोलपर्पटकापिप्पलीद्वयद्वि -
रजनीद्विशारिवाचन्दनदुरालभापन्नकवचाश -
तावरीविशालाकुडजबीजवृषमूर्वागुळचीभू -

निम्बत्रायमाणामधुकर्भं द्विगुणामलकरसम-
ष्टगुणाम्बु सर्पिर्विपकं महातिक्तकार्ख्यं घृ-
तमधिकगुणं पूर्वस्मात् । गुल्गुलुपञ्चतित्कं
वा पिबेत् ॥

सप्तच्छदादीनामौषधानामेकत्रिंशत् गर्भं
स्नेहाच्चतुर्थांशेन । स्नेहादेव द्विगुणमामलकर-
सम् । घृतं महातिक्तकं नाम्ना तित्कादाधिक-
गुणम् । सप्तच्छदो गुच्छपुष्पः प्रसिद्धः ।
पिप्पलीद्वयं पिप्पली हस्तिपिप्पली च । रजनी-
द्वयं पिण्डहरिद्रा दार्वा च । द्वे शारिबे
वल्लीशारिवा काष्ठशारिवा च । विशाला ग-
वाक्षी । कुटजबीजमिन्द्रयवम् । भूनिम्बं
किराततित्ककम् । गुल्गुलुना निम्बादिभिश्च
यत्संसाध्यते तत् गुल्गुलुपञ्चतित्ककं वातव्या-
धौ वक्ष्यते ॥

कफोत्तरे सालप्रियाळशम्याकारिष्ठ-
सप्तपर्णचित्रकमरिचवचाकुष्ठैः साधितम् ।
अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीशुकनासाकाथे म-
रिचविळङ्गशिग्रुजातीदेवदारुक्षवकहरिद्राभ -
याकल्केन वाजिमूत्रेण च सिद्धं सर्पिः ॥

कफोत्तरे च सालादिभिः साधितं घृतं
स्नेहनाय शस्यते । अथवा बह्यादिकाथेन
स्नेहसमेनाश्वमूत्रेण च स्नेहसमेन साध्यते
मारेचादिगर्भम् । बृहतीद्वयं स्थूला सूक्ष्मा -
च । शुकनासा तुहरिता सरळस्नेहदारुजम् ।
जातिपुष्पं उद्वेगजननम् । मरिचं तक्षिणम् ।
क्षवकः क्षुद्रबोधनम् ॥

सर्वेषु च भल्लातकतुवरकसिद्धार्थकान्यतमतैलम् । भल्लातकपथ्याकृमिघ्नसिद्धं वा हविः ॥

भल्लातकादिफलानामन्यतमनिष्पीडितं तैलं सर्वेषु कुष्ठेषु सामान्येन । भल्लातकादित्वयसिद्धं वा हविर्वृतं सर्वेषु ॥

ततः स्निग्धस्य यथादोषं यथासन्नं च संशोधनानि प्रयुञ्जीत । सिरां च बलापेक्षी विध्येदेकां द्वे तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा । अन्तरान्तरा च पुनःपुनः स्नेहं पिबेत् । दुर्बलं हि शून्यकोष्ठं कुष्ठिनं वायुरभिभवति । वमने त्वस्य मधुकुटचबीजनिम्बपटोलपल्लवानि विदध्यात् । कुम्भनिकुम्भत्रिफला विरेचने माणिभद्रवटकांश्च ।

ततः स्नेहप्रयोजनानन्तरमुत्कृष्टदोष उत्कृष्टानि संशोधनानि मध्ये मध्यान्यल्पेऽल्पा नीति यथादोषार्थः । कफस्थानस्थे पित्तवाते वमनं वातस्थानस्थे पित्ते कफे वा विरेचनं पित्तस्थानस्थयोर्वातकफयोरुभयमिति यथासन्नार्थः । अथवा पूर्वकायस्थे दोषे वमनमधःकायस्थे विरेचनं सिरांगते नस्यमणि । पक्काशयस्थे वस्तिरपि । निषद्धमपि निर्दिष्टं वस्तिरर्शसकुष्ठिनोरिति सूत्रोक्तम् । सिराणां व्यधे दोषबलव्याध्यपेक्ष्यसंख्याविकल्पः । दुर्बलमित्यादिकमन्तरान्तरा स्नेहपाने हेतुः । अस्य कुष्ठिनो मधुकादीन्येव वमनाय यथायोगं विदध्यात् । कुम्भादीन्येव विरेचने । माणिभद्रवटकाश्चात्रैव वक्ष्यन्ते ॥

पटोलविशालयोर्मूलं त्रिफला च पृथक् त्रिभागोनत्रिशाणाः कटुकात्त्रायमाणे शाणांशे शुण्ठ्यास्त्रिभागोनः शाणः तदेतत् पलमैकं ध्यं सलिले विवाच्य पाययेत् । ऊर्ध्वाधोविरिक्तश्च जीर्णे जाङ्गलरसेनाश्रीयत् । एवमेतत् षड्रात्रप्रयोगात् परं पित्तकफशोफकुष्ठदुष्टनाडीव्रणार्शोभगन्दरग्रहणीपाण्डुहली - मककामिलाविषमज्वरहृद्द्विस्तवेदनाग्रम् ॥

पटोलाद्ये पटोलमूलं विशालामूलं हरीतक्यामलकविभीतकानां च दलानि भवन्ति । एषां पञ्चानामशीतिर्धानकाः । कटुकात्त्रायमाणे शाणांशे इति द्वौ शाणौ द्वादशधानकाः । एवमेकीकृत्य द्विनवतिधानका भवन्ति । शुण्ठ्यास्त्रिभागोनः शाण इति चत्वारो धानकाः पूर्वैः सह षण्णवतिर्भवतीति लौकिकमपि पलं भवति । एतत् षड्रात्रोपयोगेन परं पित्तकफोत्थानां शोफादीनां नाशनम् । मानस्य च नियमं भेषजकल्प एव वक्ष्यामः । नाड्या उपलक्षितो व्रणो नाडीव्रणः । विषमज्वराः सततकादयः । हृद्वेदना वस्तिवेदना च ॥

उभयानुलोमनं वा ब्राह्मीस्वरससाधितं सर्पिः पिबेत् । आवर्तकीतुलां सलिलार्पणेऽष्टांशशिष्टां विपाच्य तेन निर्यूहेण तन्मूलैश्च घृतप्रस्थं साधयेत् । ततो मात्रामेकाहान्तरं पिबेत् । ऊर्ध्वाधो विरिच्यमानस्तृषितः । शीतलवणमारनाळं जीर्णस्नेहश्च तेनैव कोद्रवौदनमश्रीयत् । अ-

नेन कुष्ठश्वित्रापचीभगन्दरनाडीत्रणासुविषा ।
णि सिध्यन्ति । मेध्यं चैतत् पुंसवनं च ॥

अथबोभयानुलोमनं वमनं विरेचनं च
सर्पिः पिबेत् । किमित्याह । ब्राह्मीस्वरस-
साधितम् । आवर्तकीघृतं सुबोधम् । आ-
वर्तकी रक्तपुष्पा । महाजालिनी नाम च व-
मनद्रव्यम् । अर्मणो द्रोणः । पलशतानि
पञ्चद्वादशाधिकानि । आवर्तक्या एव मू-
लानि कल्कपरिभाषया । मात्रामित्यानियमो
दोषादिवशात् । सुबोधम् । पुंसवनं स्त्रीणाम् ॥

दार्वीपटोलबृहतीसेव्यमदननिम्बकृत -
मालघनेन्द्रयवैः सस्नेहैरास्थापनम् । एभि-
रेव च विपक्वः स्नेहोऽनुवासनार्हस्यानुवा-
सनम् । दन्तीमरिचफणिर्जकार्द्रककरञ्जबीज-
पिप्पलीविळङ्गसैन्धवरूध्वजत्रुगते कुष्ठे कृमिषु
च शिरोविरेकः । सूत्रस्थानोक्तो वैरेच-
निकधूमश्च ॥

दाव्यादिभिः कथितैश्च कल्कीकृतैश्च
स्नेहयुक्तैरास्थापनम् । एभिरेव च दाव्यादिभि-
र्विपक्वः स्नेहः सूत्रोक्तप्रकारेणानुवासनार्हस्य
सतोऽनुवासनम् । जत्रोरूध्वगते कुष्ठे ।
क्रिमिषु च जत्रोरूध्वं शिरस्थिते दन्त्यादि-
भिः कल्कादियुक्तैः शिरोविरेकः । तथा
सूत्रस्थाने धूमविधौ यो वैरेचनिको धूम उ-
क्तः सोऽपि योज्यः । तस्य च द्रव्याणि शो-
धनादिगणसंग्रहणे शिरोविरेचनद्रव्याणि ग-
न्धद्रव्याणि चेत्यादिपठितानि ॥

ततः सर्वतो विशुद्धस्यान्तर्बहिः श-
मनानि प्रयुञ्जीत ॥

ततः सर्वत ऊर्ध्वमधः शिरसि च वि-
शुद्धस्य शमनान्दन्तर्बहिश्च प्रयुञ्जीत । ब-
हिरित्यालेपादिभिः ॥

श्वदिरकदरतिनिशासनाशिरीषशिश -
पाशाकसर्जार्जुनजम्बूकरवीरधवामलकीमुष्क -
काक्षिकवदरीवञ्चुळनिम्बकरञ्जकदम्बमधू -
कसारान् सार्द्रान् कृतमालनिचुळपटोला-
ङ्गोलवलाविल्वकुटजकटभीपारिभद्रसहचरगृ -
ध्नस्त्रीवरणवर्धमानार्कसौभञ्जनाटरूपकश -
तावरीश्वदंष्ट्राहिमाराश्वकर्णश्रीपर्णास्वयंगुप्ता -
ग्रिमन्धेन्द्रवारुणीकाकोदुम्बरिकामेषशृङ्गीडु -
ण्डुकगुळचीवर्षाभूवायसीबृहतीद्वयरोहिणी -
मूर्वाशाङ्गाष्टामूलानि च शकलयित्वा पृथ-
क् त्रिंशत्पलिकानि संक्षुद्य महति क-
टाहेऽष्टगुणेनाम्भसा काथयेत् । अष्टभाग-
शेषं निर्यूहमवतार्य परिस्राव्य च तस्मिन्
सर्पिषः पलशतत्रयं विपचेदीषदवशेषकषा-
ये च विदलीकृतारुष्करसहस्रत्रयमत्वावाप्य
पुनः पाचयोद्विगतस्वरसान्यरुष्कराण्यपास्य
तस्मिन् स्नेहे सुचूर्णितानि प्रक्षिपेत् । व्या-
धिघातव्योषणाकुलीमार्कवार्ककाकादनीतग -
रकटुकाकुष्ठविल्वहिङ्गुविळङ्गचित्रकातिवि -
षामुस्तेन्द्रयवेन्द्रवारुणरूप्यमललोहरजोलो -
हकान्तरसाञ्जनाभ्रशुकनासादेवदाळीत्रिफ -
लालाङ्गलिकीविशालाकुम्भनिकुम्भवचावारा -
हीमहाद्रुम* कोशातकीप्रपुन्नाटसोमपर्णीनळि -

काद्वयपटोलीजातीपल्लवताप्यकारवेल्हिल्लि -
काकन्दकसप्तच्छदशार्ङ्गाष्टोत्पलशारिबागुल्लु -
लुशिलाजतुमूर्वाकुस्तुम्बरीजीवकद्वयपाठेन्दुरे -
खावज्रकन्दहरिद्राद्वयलवणपञ्चकानि प्रत्येकं
त्रिपलिकानि शृङ्गीविषपलं चैकं ततो द-
र्व्या समन्तादाघट्य सुगुप्तं भूमौ धान्ये वा
मासं निखनेत् ॥

खदिरेश्यादिना शमनप्रयोगः । ख-
दिरादिभिर्योगिराजो रसायनाग्र्यः । तत्र
खदिरादीनां मधुकान्तानां सार्द्रोऽशुष्कः सा-
रः । कृतमालादीनां शार्ङ्गाष्टान्तानां मूलानि
प्रत्येकं त्रिंशत्पलानि । सर्वेभ्योऽष्टगुणं ज-
लम् । तस्याष्टभागशेषस्यावतरणम् । तत्र
च सर्पिषः पलञ्चतयं प्रक्षिप्य पचेत् ।
तत्र च विपच्यमाने सर्पिषि सर्वं कषायं
यावन्न परिक्षियते तावदरुष्कराणां सहस्रत्र-
यं विदलीकृतमवपाटितमावाप्यैतत् सर्पिः पुनः
पक्तव्यम् । तेन च साधनेन नरिसान्यरु-
ष्कराणि शृङ्गा ततः स्नेहादुद्धृत्य तानि
विगतास्थीनि च संचूर्ण्य स्नेह एव प्रक्षि-
पेत् । व्याधिघातादीनि प्रत्येकं त्रिपलानि
प्रक्षिपेत् । शृङ्गीविषस्य पलम् । खदिरं
खादिरम् । कदरः श्वेतसारः । तिनिशः
स्पन्दनम् । असनं बीजकम् । शिरीषः
प्रसिद्धः । शाकं खरदारु खरच्छदम् ।
स्रर्जाह्वः श्रीभरः । सालरसो निर्यास एव ।
अर्जुनः ककुभः । मुष्कको मोक्षकः । का-
श्मीरेषु पुरुन्तुकः । अधिकः रजनकः । क-
वञ्चुळः वेतसः दीर्घपत्रः प्रसिद्धः । क-

तमालो नक्तमालः । निचुळो वेतसभेदः ।
(नि) अङ्गोटोङ्गोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकी-
लकः । कुटजो वत्सकः । कटभिज्योति-
ष्मती । पारिभद्रको निम्बः । कण्टर्कि-
शुकश्च । गृध्रनखी तिन्दुकी । वरणस्तमालः
श्वेतपुष्पः । वर्धमान एरण्डः । श्वदंष्ट्रा
गोक्षुरकः । अहिमारः अरिभेदः । श्री-
पर्णी काष्मरी । स्वयंगुप्ता कण्डूकरी । अ-
ग्निमन्थः तक्षारी । इन्द्रवारुणी ऐन्द्री प्र-
सिद्धा । काकोदुम्बरिका फल्गुः । मेषशृ-
ङ्गी अजशृङ्गी । डण्डुको मयूरजङ्घः ।
वायसी काकमाची । रोहिणी कटुका ।
मूर्वा किराततिक्ता । शार्ङ्गाष्टा अङ्गारवल्लि-
का । अरुष्कराणि भल्लातकानि । व्याधिघातः
आरग्वधः । नाकुली सर्पसुगन्धा । मार्कत्रः
शृङ्गराजः । काकादनी काकपीलुका । क-
ण्डिश्चिरिण्डिका च । तगरं नतम् । रू-
प्यस्य मलं तथोक्तम् । लोहरजः शस्त्रचूर्णम् ।
लोहकान्त अयस्कान्तः । रसाञ्जनं ताक्ष्य-
शैलम् । अभ्रं अभ्रकम् । शुकनासा स्योना-
कः । देवदाळी जीमूतकः । गरागरी व-
मनद्रव्यम् । लाङ्गली विशल्या गर्भपातनी । वि-
शाला गवाक्षी । कुम्भो द्रवन्ती निकुम्भो दन्ती ।
वाराही (नि) गृष्टिर्विष्वक्सेनकान्ता वाराही व-
रमालिनी । माधवी सौकरी काष्णी कालन्दी
गृष्टिकापरा ॥ महाद्रुमः राजजम्बुकः । को-
शातकीधामार्गवः । प्रपुत्राटकश्चक्रमर्दः ।
सोमपर्णी । (नि) उच्चटा सोमपर्णी च प्रच-
ला तलला तथा । नळिकाद्वयं मांसीद्वयम् ।
जातिपल्लवं जातिपत्रम् । ताप्यं वट्टमाक्षि-

कम् । कारवेही प्रसिद्धा । कूलिकाकन्दकं कर्को
टकम् । कुस्तुम्बरी आर्द्रिका । जीवकद्वयं जी-
वन्ती जीवनीकं च । इन्दुलेखा सोमराजी ।
वज्रकन्दं सुधा ॥

अथ कृतसंशुद्धिस्वस्त्ययनः कुष्ठी प्रा-
तस्ततो मात्रामुपयुञ्जीत । जीर्णे च यथे-
ष्टमाहारं तेनास्य पूर्वमङ्गानि तुद्यन्ते भिद्यन्ते
शूयन्ते स्फुरन्ति स्फुटन्ति च । ततः सप्तरा-
त्रात् पुनः स्वस्थीभवन्ति । अपि च ॥

योगराजमवलिह्य समस्तं
संज्ञयैव कथितोत्तमशक्तिम् ।
हन्ति कुष्ठमतिपातितगात्रं
स्नायुजालपरिशेषमशेषम् ॥

श्वासाग्निसादारुचिकासयक्ष्म-
गुल्माढ्यवातग्रहणीप्रमेहान् ।
शोफं कृमीन् पाण्डुगदं ज्वरांश्च
निवर्तयत्येष रसायनाग्र्यः ॥

अथेत्यानन्तर्ये । संशुद्धिर्वमनादिना ।
स्वस्त्ययनं देवपूजादीरितम् । समस्तं निरवशेष-
मिदं योगराजमवलिह्याशेषं कुष्ठं हन्ति । किंभूतं
योगराजमाह । संज्ञया नाम्ना कथिता उत्त-
मा शक्तिर्यस्य तथाविधम् । आश्चर्यसंज्ञमि-
त्यर्थः । कुष्ठं किंभूतामित्याह । अतिपातित
गात्रम् । तथास्नायुजालमेव परिशेषम् ॥

त्रिफलादशमूलमूर्वास्तुसप्तच्छददा -
रुनिम्बत्वग्गवाक्षीचित्तकमज्जिष्ठाव्योषचूर्णं न-
वगुणैः सक्तुभिर्युक्तं सक्षौद्रं शीलयेत् ॥

त्रिफलादीनां चूर्णं सर्वतो नवगुणैः
सक्तुभिर्युक्तं सक्षौद्रं शीलयेत् ॥

अथवा क्षुण्णान्यवान् निस्तुषान् रा-
त्रौ गोमूत्रपर्युषितानहनि किलिञ्जे शोषये-
देवं सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च । ततस्तान्
सक्तून् कृत्वा भल्लातकप्रपुन्नाटावल्लगुजचित्र-
कविळङ्गमुस्तचूर्णचतुर्भागयुक्तानसनादिकषा-
येण पाययेत् ॥

अथवा मुसलेन क्षुण्णान् यवान् रा-
त्रिमेकां गोमूत्रेण वासयेत् । ततोऽहनि कि-
लिञ्जे तु शोषयेत् । पुनरात्रौ गोमूत्रे वा-
सयेत् । पुनरहनि शोषयेदेवं सप्तरात्रं भाव-
येच्छोषयेच्च । ततस्तैर्यवैः सक्तून् कृत्वा तान्
सक्तून् भल्लातकादिचूर्णेन चतुर्भागिन युक्ता-
नसनादिगणकषायेण पाययेत् ॥

एवमसनादिकाथपीतानामारग्वधादि -
कषायपीतानां वा गोजीर्णकानां वा यवानां
सक्तून् रुष्कराग्निमन्थचूर्णमिश्रान् खदिरास-
नसाररोहितकगुल्मीनामन्यतमस्य कषायेण
डाडिमाम्लवेतसाम्लेन सैन्धवलवणेन सिता-
मधुमधुरेणालोढ्य पाययेत् । एष सर्वमन्थ-
कल्पः । यावकांश्च भक्ष्यानपूपपूर्णकोशश-
ङ्कुलीप्रभृतीन् वुर्यात् । यववच्च गोधूमैः ॥

एवमित्यनेनैव सप्ताहवासनशोषणाद-
सनादिकाथपीतानां वा आरग्वधादिपीतानां
वा यवानां सक्तून् रुष्कराग्निमन्थचूर्णेन
न मिश्रान् खदिरसारादीनामन्यतमस्य डा-

डिमान्मलेतसेनाम्लेन सैन्धवेन लवणैः
सितामधुभ्यां मधुरेण कषायेणालोड्य पा-
ययेत् । असनादीनां काथः पीतो यैर्य-
वैस्ते तथोक्ताः । गोमूत्रवदसनादिना वारग्वधा-
दिना वा भाविता इत्यर्थः । गोजीर्णका ये य-
वा भुक्ता गोमयेन सह निर्गताः । (नि)
पारिजातस्तु रोहीतः प्रीहन्नो रक्तपुष्पकः ।
सर्वेषां च मन्थानामयमेव डाडिमादिनाम्ला-
दियोजना कल्पः । सुबोधम् । अनन्तरो-
क्त्यवविधानवत् गोधूमैरपि ॥

सुरां कल्पयेत् पलाशक्षारभावितशा-
लितण्डुलपिष्टेन क्षारोदकेनैव स्वेदितेन प्रि-
यङ्गुगजपिप्पलीचित्रककेबुकैलावालुकपरि-
पेलवलोध्रमरिचविळङ्गचूर्णमिश्रेण नवे चैनां
भाजने जतुसृते क्षौद्रपिप्पलीलिप्ते स्थापयेत् ।
ततो गन्धरसोपपन्नां कुष्ठिने पातुं दद्यात् ॥

सुरां कल्पयेत् कथमित्याह । पलाशेत्यादि ।
पलाशवृक्षक्षारेण भावितानां शारितण्डुलानां
पिष्टेन क्षारोदकस्वेदितेन प्रियङ्गवादिचूर्णमिश्रेणे-
ति । सुबोधम् । एनामिति सुराम् ॥

खदिरश्लिंशपासारमुत्तमकारणीं ब्रा-
ह्मीं कोशवतीं च कषायकल्पेन विपचेत् ।
तेन काथेन तण्डुलान् भावयेन् । पिष्टं
च स्वेदयेत् । अभिषुण्णयाच्च पूर्ववत् ॥

खदिरादीन् कषायकल्पेनेति । षोडश-
गुणेनाम्भसा चतुर्भागशेषेण पचेत् । सुबो-

धम् । उत्तमकारणी करम्भः । कोशवती
घण्टोली ॥

त्रिवृच्छ्यामाग्निमन्थसप्तलाकेबुकश -
ङ्खिनीतिल्वकलिफलापलाशश्लिंशपानां रस-
मादाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिराङ्गा-
रतप्तमयःपिण्डमेकविंशतिवारान्निर्वाप्य ततस्तं
रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना साध-
येत् । सिध्यति चावपेत् । पिप्पलीचूर्ण-
स्य भागं द्वौ मधुनस्तावद्घृतस्य ततश्चतु-
र्भागावशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽग्नितप्तमयःपिण्डं त-
स्मिन् प्रक्षिपेत् प्रशान्तं च लोहपात्रे सुगु-
प्तं निदध्यात् । इयमयस्कृतिः दुस्साधम-
पि कुष्ठं मेहं वा साधयति । स्थूलं कर्श-
यति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति । वि-
शेषेण राजयक्ष्मिणामुपदिश्यते । वर्षशता-
युश्चैनामुपयुज्य पुरुषो भवति ॥

त्रिवृदादीनां रसं काथं गृहीत्वा प-
लाशमय्यां द्रोण्यामासिञ्चेत् । आसिच्य चा-
यःपिण्डं तप्तं तप्तमेकविंशतिवारान् निर्वाप्य
तदवगाहेनान्निरहितं कृत्वा तं पलाशद्रोणिरसं
स्थाल्यां साधयेत् गोमयाग्निना । सिध्यति च
रसे पिप्पल्यादिकमावपेत् । यावता घनत्वं
भवति तावदिति । मधुसमो घृतस्य भागः ।
सुबोधम् । प्रशान्तं निर्वृतं तप्तलोहपिण्ड-
क्षोदम् । सुबोधम् । एष योगो नाम्नाय-
स्कृतिः । अरुणं मूलं त्रिवृत् । श्यामारुणं
श्यामा । सप्तला सातला । केबुकं प्रसिद्धं
मध्यदेशे । (नि) वितिका स्याच्छङ्खिनी तु

दृढपादा विसर्पिणी । तिक्तलाक्ष्मिपीडा-
ख्या विश्वावेत्रा यनेश्वरा ॥

असनादिकाथमासिच्य पलाशद्रोण्या-
मयोधनैस्तप्तैः संयोज्य निर्वाप्य च कृतसं-
स्कारे कलशे प्रक्षिप्य वत्सकादिं प्रतिवाप्य
क्षौद्रं च सुगुप्तं मासं निधायोपयुञ्जीत ॥

असनादीत्यादिना अपरा त्रिवृदादिव-
द्यस्कृतिः । कलशे दोषानुरूपैरौषधैर्लेपक-
पादिना कृतसंस्कारे तं काथं प्रक्षिप्य तत्र
च वत्सकादिचूर्णं माक्षिकं च प्रतिवाप्य मा-
सं निधापयेत् । मासादूर्ध्वमुपयुञ्जीत ॥

एवं न्यग्रोधादिष्वारग्वधादिषु चायस्कृतिं
विदध्यात् । खदिरसुरदारुसारकाथप्रस्थं क्षौ-
द्रप्रस्थं मत्स्यण्डिकाप्रस्थं लोहचूर्णार्धप्रस्थं त्रि-
फलाचतुर्जातकमरिचानि च कार्ष्णिकाणि प्र-
क्षिप्यायसे भाण्डे मासस्थितं तदुपयोजयेत् ॥

एवमित्यसनादिवत् न्यग्रोधादिनारग्व-
धादिना चायस्कृतिं कुर्यात् । सर्वत्र च व-
त्सकादि क्षौद्रं च प्रतिवापः । खदिरसार-
सुरदारुणोः काथस्य मात्ता शेषद्रव्यव्याप्तियो-
ग्या । त्रिफलाचतुर्जातयोः पृथग्द्रव्यम् ॥

रसायनप्रयोगेण च लोहतुलां तुरव-
कास्थीनि भल्लातकान्यलम्बुसामवलगुर्जं गु-
गुलुमशोविहितविधानेन वा चित्रकमिति ।

भवति चात्र ॥

किसालकुष्ठग्रहणीप्रमेह-
स्थूलत्वदुर्नामभगन्दरेषु ।
पाण्डुत्वशूनत्वकफामयेषु
मन्थादियोगान् विदधीत धीमान् ॥

रसायनप्रयोगविहितविधानेन पृथग्लो-
हचूर्णादीनि योजयेत् । अर्शश्चिकित्सितवि-
धानेन वा चित्रकम् । तुवराणां पश्चिमोद-
धितश्च प्रसिद्धानां फलविशेषाणामस्थीनि म-
ज्जानः । अलम्बुसा मदयन्तिका । अव-
लगुजा सोमराजी । गतानुगतिका । धी-
मान् सुबुद्धिः किलासादिष्वनन्तरोक्तांस्तर्पणादी-
न्युञ्जीत । किलासं श्वित्रम् । कफामयाः
सर्वे श्लेष्मव्याधयः ॥

शालयो यवगोधूमकोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशकानि जाङ्गलम् ॥
त्रिफलारुष्करारिष्टक्षौद्रयोजितभावितम् ।
धात्रीखदिरनिम्बाम्बुरसं मुद्गपटोलजम् ॥
मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चेन्दुराजिमत् ।
अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वम्ललवणोषणम् ॥
दधिदुग्धगुल्लानूपतिलमाषांस्त्यजेत्तराम् ।

शालय इत्यादिना सर्वकुष्ठहितमन्नपान-
मुच्यते । जाङ्गलं मांसम् । सर्वं च त्रि-
फलादिभिर्भावितं तैरेव संयोजितम् । अरि-
ष्टो निम्बः । पानं धात्र्याद्यम्बु । धात्री
आमलकम् । मुद्गैः सपटोलै रसो यूषः ।
तानि मद्यानि येषां कुष्ठहितान्यौषधानि गर्भे ।
मथितं तक्रं इन्दुराजिमत् सोमराजियुक्तम् ।
एवंविधमन्नपानं कुष्ठे हितम् । न त्वम्लादि-

गुणमन्नपानं हितम् । दध्यादिकं च कुष्ठी
नितरां त्यजेत् सुतरां जह्यात् ॥

तुलार्धं निम्बपञ्चाङ्ग्यास्तथा खदिरसारतः ।
हरीतकी*दलतुलां भल्लातकतुला दश ॥
कुष्णाविळङ्गकुडुबावैकध्यं विपचेज्जले ।
कषायं तं परिस्राव्य निदध्यात्ताम्रभाजने ॥
षण्मासतः पिबेत् कुष्ठकृमिमेहैर्विमुच्यते ।
निम्बारिष्ट इति ख्यातो वरुणेनैष निर्मितः ॥

* हरीतकीदशतुलामिति च पाठः ॥

तुलार्धमित्यादिना निम्बारिष्टः । नि-
म्बस्य पञ्चाङ्गी पञ्चानामङ्गानां समाहारः मू-
लं सारं त्वक् पत्रं फलं चेति दशपलं-
शानि । तथेति तुलार्धम् । एवं विळङ्ग-
कुडुबान्तं काथपरिभाषया जले विपचेत् ।
सुबोधम् ॥

विळङ्गसारामलकाभयानां
पलं पलं त्रीणि पलानि कुम्भात् ।

गुळस्य च द्वादशमासमेष
जितात्मना हन्त्युपयुज्यमानः ॥

कुष्ठश्वित्रश्वासकासोदरार्शो-
मेहप्लीहग्रन्थिरुग्जन्तुगुल्मान् ।
सिद्धं योगं प्राह यक्षो मुमुक्षो-
भिक्षोः प्राणान् माणिभद्रः किलेमम् ॥

विळङ्गसारादीनां प्रत्येकं पलम् । वि-
ळङ्गसारो विळङ्गमज्जा । कुम्भात् त्रिवृता-
याः त्रीणि पलानि । गुळस्य द्वादश पला-

नि । मासशब्दोपादानात् प्रत्यहमस्माद्योगा-
द्वराटिकात्रयोपहितनवधानकान्वितमर्धपलमभ्य-
वहरणियमिति प्राप्तम् । वराटिका गुञ्जा ।
जन्तवः किमयः । माणिभद्राख्यो यक्षः
भिक्षोः प्राणान् मुमुक्षोः इमं सिद्धं योगं
प्राणकरं प्राह जगादेत्यर्थः । अत्र भूतकाले
प्राहेति । किलेल्यागमिकत्वं सूचयति । अ-
न्ये त्वेवं वर्णयन्ति । गुळस्य षड्द्वादशप-
लानीति । तथा गृहीते चूर्णात् त्रिगुणं गुळं
स्यात् । एवमेव तालीसवटकादावपि प्राप्ति-
द्वम् । तस्माद्यत्र गुळस्य प्रमाणमनुक्तं तत्र
चूर्णात् त्रिगुणं गुळं प्राह्यम् । एवं कृतेष्य-
भिमान्द्यं न स्यात् । तदुक्तं सूत्रे । गुळः
कर्ताभिसादस्य सह न त्वभयादिभिरिति ॥

कटुकापटोलमूलोत्तमा-
वचानिम्बरात्रिमञ्जिष्ठानाम् ।
संशीलितः कषाय-
स्त्वगामयान् श्लेष्मपित्तबहुलान् हन्ति ॥

वातोत्तरांस्तु सर्पि-
र्विपाचितं कथितकल्कितैश्च कटुकाद्यैः ।
खदिरारिष्टगुळची-
सुरतरुदार्वाश्च कल्पयेत् पृथगेवम् ॥

कटुकादिनवकषायः संशीलितः श्ले-
ष्मपित्तभूयिष्ठास्त्वगामयान् हन्ति । एवं क-
टुकादिभिः कथितकल्कितैश्च स्नेहपाकपरि-
भाषया विपाचितं सर्पिर्वातोत्तरांस्त्वगामयान्
हन्ति । खदिरादिभिः पृथक् प्रत्येकं सर्पि-

विकल्पयेत् । एवमिति काथकल्कविधानेन ।
विषयश्चात्र गुणैर्विकल्प्यः ॥

शीतः कषायः खदिरस्य पीतः
सक्षौद्रताक्षर्यो हरति प्रसह्य ।
त्वक्कण्ठरोगापचिगुल्ममेहान्
बलाहकान् वायुरिव प्रचण्डः ॥

खदिरस्य शीतः कषायः सक्षौद्रता-
क्षर्यः पीतस्त्वग्रोगादीन् प्रसह्याक्रम्य हरति ।
यथा प्रचण्डो वेगवान् वायुर्वलाहकानभ्राणि
प्रसह्य हरति । ताक्षर्यं रसाञ्जनम् ॥

सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारसेन
विळङ्गकल्केन च संप्रयुक्तः ।
कुष्ठं कषायः खदिरस्य हन्ति
तिष्ठन् कषायं मनसीव धर्मः ॥

सर्पिर्मध्वाद्यन्यतमेन युक्तः खदिरस्य
कषायः कुष्ठं हन्ति । यथा धर्मः सम्यक्
प्रयुक्तो मनसि तिष्ठन् कषायं रागादिरूपं
मलं हन्ति ॥

खदिरस्य लूनशिरसो
मूले खातस्य मध्यमं मूलम् ।
छित्वाधोऽयःकुम्भं
रससंग्रहणाय निदधीत ॥

लिप्तात् कृष्णमृदेन्धनैश्च निचिता-
दादीपिताद्बहिना
तस्माद्यवते रसः स सहितः
क्षौद्राज्यधात्रीरसैः ।

पीतः कुष्ठभगन्दरारुरपची-
मेहास्रपाण्डून् जयेत्
प्रस्थस्तस्य जरां च भोज्यमिह तु
त्याज्यं च भल्लातवत् ॥

खदिरस्य लूनशिरसः छिन्नशाखस्य
मूले निखातस्य मध्यमं प्रधानं मूलं स्तोकं
छित्वा तस्यैवाधोऽयःकुम्भं लौहं घटं स्क-
न्धादवतीर्णस्य रसस्य ग्रहणार्थं निदधीत । अन-
न्तरमूर्ध्वस्थितखदिरस्कन्धं कृष्णमृदा आलिप्यते ।
ततोऽन्यैः काष्ठैर्निचितं स्कन्धमग्निना दीपयेत् ।
ततोऽग्निना दीपितात् स्कन्धाद्यो रसो लोहघटे
च्यवते । स रसः क्षौद्रादिसहितः पीतः
कुष्ठादीन् जयेत् । तस्य च रसस्य प्रस्थः
पीतो जराश्च जयेत् । इह रसप्रयोग इदं
भोज्यमिदं त्याज्यमिति रसायनविध्युक्तभल्ला-
तकवद्विज्ञेयम् ॥

योज्यं खदिरवन्निम्बशिशपारग्वधासनम् ।
रोहीतकं सुराहं च खदिरोदकपायिनः ॥

दार्वीरसाञ्जनं वा
गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा
मासं सव्योषगुळतैला ॥

दार्वीकलिङ्गकटुकातिविषाग्निपाठा-
मूत्रेण सूक्ष्मरजसो धरणप्रमाणाः ।
पीता जयन्ति गुदजोदरगुल्मकुष्ठ-
कोष्ठाग्निलाढ्यपवनग्रहणीप्रमेहान्

अनेन च खदिररसप्रकारेण निम्बा-
द्यन्यतमं योज्यम् । अन्यदपि योज्यम् ।

रोहीतकमुपयुज्यमानं खदिरोदकपायिनः पुंसः
प्रबाधते कुष्ठम् । तद्वत् सुराहम् । तद्व-
द्द्वार्वीरसाञ्जनम् । (नि) पारिजातश्च रोहीतः
प्रीहप्रो रक्तपुष्पकः । सुराहं देवदारु ।
अभया वा व्योषादियुक्ता मासं गन्धमूत्रेण
पीत्वा हितभुक् पुरुषः कुष्ठं जयति । दा-
व्यादयः सूक्ष्मरजसः श्लक्ष्णचूर्णानि मूत्रे-
ण पीताः प्रतिदिनं गुदजादिकं जयन्ति ।
धरणं पलस्य दशमभागः ॥

लाक्षादन्तीमधुरसवराद्वीपिपाठाविळङ्ग-
प्रत्यक्पुष्पीत्रिकदुरजनीसप्तपर्णाटरुषम् ।
रक्ता निम्बं सुरतरुकृतं पञ्चमूल्या च चूर्णं
पीत्वा मासं जयति हितभुग्व्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥

लाक्षादिचूर्णं मासं गन्धमूत्रेण पीत्वा
कुष्ठं जयति । मधुरस्रा मूर्वा । वरा त्रि-
फला । द्वीपिश्चित्तकः । प्रत्यक्पुष्पी अ-
पामार्गः । सप्तपर्णं प्रसिद्धम् । आटरुषकं
वाशा । रक्ता मञ्जिष्ठा । पञ्चमूल्यावादी ।
अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥

दशपलमरिष्टपल्लव-
कुसुमजटात्वक्फलं यथाकालम् ।
प्रत्याहरेत् समस्तं
कृतमालतरोश्च तत्तद्वत् ॥

संचूर्ण्यासनखदि-
काथेनाप्लाव्य शोषयेदनिले ।
चित्रकघनभल्लातक-
गौशुरकमहौषधत्रिफलाः ॥

लोहविळङ्गावल्गुज-
सितोपलाः पलसमा रजीकृत्य ।
सप्ताहमेकतस्त-
द्रसेन भृङ्ग्यास्ततो भाव्यम् ॥
अथ पीतमक्षमात्रं
घृतेन दुग्धेन कोष्णसलिलैर्वा ।
अचिरात् करोति बद्धिं
मतिं स्मृतिं पाटवं मेधाम् ॥

कुमिकुष्ठगण्डपाण्डु-
प्रमेहवक्त्रामयारुचिच्छर्दीः ।
अपचीभगन्दर-
स्थौल्यदुष्टनाळीत्रणव्यङ्गान् ॥

कफपित्तजान् विकारान्
विशेषतः सुविषमान् निवर्तयति ।
वर्षाद्विषगरकृत्या
नित्याभ्यासेन खलतिपलितानि ॥

अरिष्टस्य पल्लवादिकं दशपलम् । य-
थाकालं कालानतिक्रमेण प्रत्याहरेत् प्रतिगृ-
ह्णीयात् । पल्लवयोग्ये काले पल्लवानि कुसु-
मकाले कुसुमानि । एवं शेषेऽपि योज्यम् ।
कृतमालवृक्षस्य तद्वदेव दशपलं पल्लवादिकं
यथाकालमाहरेत् । तदुभयं संचूर्ण्य प्लावन-
योग्येनासनखदिक्काथेनाप्लाव्य अनिले वायौ
शोषयेत् । ततश्चित्तकादीनां पलसमानां पा-
लिकानां चूर्णम् । तच्चैकतः सप्ताहं भृङ्ग-
रसेन भाव्यम् । अथ तं चूर्णं घृताद्यन्य-
तमेनाक्षमात्रं पीतमचिरादग्न्यादीन् करोति ।
कुम्यादींश्च निवर्तयति विशेषेण सुविषमान् क-

फापित्तजान् विकारान् निवर्तयति । सेव्य-
मानं च वर्षाद्विषादीन् हन्ति । नित्यमभ्यासेन
खलत्यादीन् । हनिशक्तीनि विषाणि बहुकालं
देहे तिष्ठन्ति । कृत्या आभिचारदेवता ॥

त्रिकटूतमातिलारु-

ष्कराज्यमाक्षिकसितोपलाविहिता ।

गुळिका रसायनं स्यात्

कुष्ठजिच्च वृष्या च सप्तसमा ॥

चन्द्रशकलाग्निरजनी-

विळङ्गुतुरास्थ्यरुष्करत्रिफलाभिः ।

वटकागुळांशकल्पाः

समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्यभ्यस्ताः ॥

त्रिकट्वादिभिः सप्तभिः सप्तसमा नाम
गुळिका । चन्द्रशकलादिभिर्वटका गुळस्य भा-
गेन कल्पा अभ्यस्ताः सन्तः समस्तकुष्ठानि
नाशयन्ति । चन्द्रशकलः सोमराजिः । तुर-
वकफलस्यास्थि मज्जाधारम् ॥

विळङ्गभल्लातकवाकुचीनां

सट्टीपिवाराहिहरीतकीनाम् ।

सलाङ्गलीकृष्णतिलोपकुल्या

गुलेन पिण्डी विनिहन्ति कुष्ठम् ॥

विळङ्गादीनां सलाङ्गल्यादिका गुलेन
कृता पिण्डी कुष्ठं विनिहन्ति । वाकुचिः
सोमराजिः । ट्टीपिचित्रकः । (नि) गृष्टि-
विष्वक्सेनकान्ता वाराही गृष्टिकावरा । मा-
धवी सौकरी चैव प्रोक्षता सा वरमालिनी ॥
लाङ्गली विशल्या गर्भपातनी । उपकुल्या
पिप्पली ॥

पथ्याकलिङ्गकपलाशफलेन्दुराजी-

भल्लातकास्थिचतुरङ्गुलचित्रकाकैः ।

सावर्तकीकृमिहरैः क्रमवर्धितांशैः

मूत्रेण तुल्यतुवरैर्वटका गदघ्नाः ॥

पथ्यादिभिः क्रमविवर्धितांशैर्यथोत्तरं
भागवृद्धैः सर्वैश्च तुल्यतुवरैर्मूत्रेण कृता वट-
का गदघ्नाः । तेन हरीतकीनामेको भागो
द्वाविन्द्रयवानां त्रयः पलाशफलानामेवमेव या-
वद्विळङ्गस्य दशेति क्रमार्थः । चतुरङ्गुल
आरग्वधः । आवर्तकी महाजालिनी वसन-
द्रव्यम् । गदशब्देन प्रकरणात् कुष्ठ उच्यते ॥

शशाङ्कलेखा सविळङ्गसारा

सपिप्पलीका सहुताशमूला ।

सायोमला सामलका सतैला

कुष्ठानि कृच्छ्राणि निहन्ति लीढा ॥

शशाङ्कलेखा सोमराजिः विळङ्गसारा-
दिभिर्युगपद्युक्ता लीढा कुष्ठानि कृच्छ्राणि
निहन्ति । हुताशमूलं चित्रकमूलम् । अ-
योमलं लोहमलम् ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापञ्चकातिविषाकणाः ।

मूर्वापटोलीद्विनिशापाठातिक्तेन्द्रवारुणीः ॥

सकलिङ्गवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।

लिह्यादन्तीत्रिवृद्ब्राह्मीश्रृङ्गिता मधुसर्पिषा ॥

कुष्ठमेहप्रसुप्तीनां परमं स्यात्तदौषधम् ॥

वराकणाविळङ्गान् वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः

भूनिम्बाद्यो वचान्तास्तुल्यभागाश्चू-
र्णितास्तथा दन्तीत्रिवृद्ब्राह्मीश्च यथोत्तरद्विगुणाः

संमिश्रय चूर्णिता मधुसर्पिषा लिङ्गात् ।
 एतद्भूनिम्बादिकं ब्राह्म्यन्तं कुष्ठादीनां पर-
 ममौषधं स्यात् । भूनिम्बः किराततिक्तकम् ।
 कणा पिप्पली । द्वे निशे द्विहरिद्रे ।
 तिक्ता कटुका । इन्द्रवारुणी ऐन्द्री प्रसिद्धा ।
 अङ्गानां प्रसुप्तिरिव प्रसुप्तिरचैतन्यम् । कुष्ठी
 वरादीन् वा तैलादिभिर्लिङ्गान् ॥

खदिरशकलचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्विमिश्रं
 सगिरिजतुविळङ्गं मातया सेवमानः ।
 लघुमितहितभोजी ब्रह्मचारी जितात्मा ।
 श्वयथुकिटिभकोठश्वित्रकुष्ठानि हन्यात् ॥

खदिरशकलानां चूर्णं क्षौद्रादियुक्तं मा-
 तया सेवमानः पुरुषो लघुभोजित्वादियुक्तः
 सन् श्वयथ्वादीन् हन्ति । जितात्मा जितेन्द्रियः
 जितानि क्रोधोत्सेकरागादिमण्डलानि येन ॥

खदिरासनसारस्य तुलां द्रोणेऽम्भसः क्षिपेत्
 अष्टमेऽहनि तत्तोयं पचेदादर्विलेपनात् ॥
 त्रिफलार्धतुलाचूर्णं तत्पादेन तु वाकुचीम् ।
 तदर्धं द्वीपिनो मूलं तद्वद्ब्राह्मीं समार्कवाम्
 लोहक्रिमिघ्नद्विप्रस्थं क्षित्वा तद्वटकीकृतम् ।
 कुष्ठमेहग्रहण्यर्शोभगन्दरिषु पूजितम् ॥
 लाङ्गलीत्रिफलालोहचूर्णं दशपलं पृथक् ।
 गुळिकात्रिशतं षष्टिं कुर्याद्भृङ्गरसाप्लुतम् ॥
 छायाशुष्कां च तत्रार्धगुळिकां भक्षयेत् पुरः ।
 जीर्णे रसेन रूक्षेण पेयापूर्वं च भोजयेत् ॥
 यन्त्रितो ब्रह्मचर्याद्यैः क्रमेण गुळिकामपि ।
 खादेत् परस्तान्मासस्य भवेत् कामचरः क्रमात्

एवं सर्वाणि कुष्ठानि जयत्यतिबलान्यपि ।
 धीमेधास्मृतियुक्तश्च नीरुग्जीवेत् समाः शतम्

द्रोणे सद्वादशपञ्चपलशतमाने जलस्य
 खदिरासनसारयोस्तुलां क्षिपेत् । खदिरस्य
 पञ्चाशतमसनस्य पञ्चाशतम् । तस्मिन्चूर्णी-
 कृत्य क्षिप्ते सति तज्जलं सप्ताहमधिवास्य अ-
 ष्टमेऽहनि पचेत् । दर्विलेपिनि च तस्मिन्-
 स्त्रिफलादिकं यथोक्तपरिमाणं क्षिपेत् । त-
 स्यास्त्रिफलायाश्चूर्णस्य पादेन चतुर्भागेन सो-
 मरजिम् । तदर्धं वाकुचीतोऽर्धं द्वीपिमूलं
 चित्तकमूलम् । तद्वदिति वाकुच्या द्वीपिमूलवत्
 ब्राह्मीं मार्कवं च । मार्कवो भृङ्गराजः । लोह-
 क्रमिघ्नयोरुभयोर्द्विप्रस्थम् । लोहं शस्त्रम् । इति
 वटकीकृतं कुष्ठादिषु पूजितम् । लाङ्गल्यादि-
 त्रिंशत्पलेन भृङ्गरसालोळितेन षष्ठ्यधिकं श-
 तत्रयं गुळिकानां कुर्यात् । ततः पुनः प्रथ-
 ममासं यावदर्धगुळिकां भक्षयेत् । ततः स-
 र्वी गुळिकामपि खादेदागुळिकाक्षयान्मासमेवं
 ब्रह्मचर्यपथ्यभोज्यैर्याति । ततः क्रमेण काम-
 चारी नियन्त्रणः । एवमित्यादि सुबोधम् ॥

वाशामृतानिम्बवरापटोल-
 व्याघ्रीकरज्जोदककल्कपक्वम् ।
 सर्पिर्विसर्पज्वरकामिलास्त-
 कुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥

त्रिफलात्त्रिकटुद्विकण्टकारी-
 कटुकाकुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ।
 सवचातिविषाग्निकैः सपाठैः
 पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्या ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमोभिः

कूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्चित्रप्रीहवर्ध्माश्मगुल्मान्

हन्यात् कृच्छ्रांस्तन्महावज्रकारयम् ॥

वाशादीनामुदकेन काथेन कल्केन चै-
षामेव पक्वं सर्पिर्विस्पर्पादिन्नं नाम्ना वज्रकमि-
त्याचार्या जानन्ति शब्दयन्ति । त्रिफलादी-
नां महावज्रकं सर्पिः पिचुभागैः प्रत्येकं क-
र्षांशैः नवस्य वज्रदुग्धस्य सुधाक्षरिस्य मुष्ट्या
पलेन । सुबोधम् ॥

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ।

कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥

यतेर्ब्रह्मचर्यादियुक्तस्य अरण्यवासिनः पुं-
सो लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसाभ्यामान्विता कु-
ष्ठघ्नी भवति । अथवा समसर्पिर्लेलीतकव-
सा गायत्र्यसनयोरुदकेन काथेन संयुक्ता स-
त्युपयुक्ता कुष्ठघ्नी भवति । लेलीतकवसो-
त्तरापथे रसरूपा प्रसिद्धा । जातीरसो जा-
त्याः स्वरसः । गायत्री खदिरः ॥

मूत्रे विनीता त्रिफला रसे वा

सिद्धा घृते वाम्भसि केवले वा ।

रसायनं पथ्यभुजो हरिद्रा

निहन्ति पाण्ड्वामयकुष्ठमेहान् ॥

पिबेदमृतवल्या वा स्वरसं यन्त्रपीडितम् ।

मेध्यं तत् कुष्ठमेहार्शश्छर्दिवातास्रनाशनम् ॥

मूत्र इत्यादिना हरिद्राया दान्याः
प्रयोगः । एभिः प्रकारैरुपयुक्ता हरिद्रा प-

थ्यभुजः पुंसो रसायना भवति पाण्ड्वाम-
यादींश्च निहन्ति । विनीता निक्षिप्ता । पिबे-
दित्यादि सुबोधम् । अमृतवल्ली गुळूची । यन्त्र-
पीडितग्रहणं स्वरसशब्देन काथपरिहारार्थम् ॥

स्थिरकठिनमण्डलानां कुष्ठानांपोट्टळैर्हितःस्वेदः

स्विन्नोत्सन्नं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥

रुधिरागमार्थमथवाशृङ्गालाबूभिरपहरेद्रक्तम् ॥

प्रच्छेदल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जळौकोभिः ।

स्थिरत्वादियुक्तानां कुष्ठानां पोट्टळैः रूक्षै-
रापधमूटकैः स्वेदो हितः । स्विन्नं चोत्सन्नमु-
न्नतं च कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण रुधिरागमा-
र्थं विलिखेत् । रुधिरेशाक्तिर्विलिखनाय
यदि विरमेत् । अथवा स्विन्ने कुष्ठे शृङ्गा-
दिभी रक्तमपहरेत् । अल्पं तु कुष्ठं प्र-
च्छेदवगाढे पाटनविलेखनम् । त्वङ्मात्रे पा-
टनप्रछानम् । अथवा स्वल्पं कुष्ठं जळूकाभि-
र्विरेचयेत् शोधयेत् ॥

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम्
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥

ये लेपा इत्यादिना वक्ष्यमाणानां ले-
पानां विषयप्रत्यवक्षेपः । उक्तस्य रक्तविस्त्रा-
वणादिकस्य च प्रयोजनकथनम् । निर्हृता-
स्त्राणां निर्हृतदोषाणां संशोधिताशयानां च कु-
ष्ठानां ये लेपा युज्यन्ते तेषां लेपानां सि-
द्धिर्भवति । निर्हृतदोषा वमनादिना । सं-
शोधितो निष्कृमिष्ठेदादिकृत आशयः स्थानं
त्वगादि ॥

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्त्राव्य ॥

येष्वित्यादिना कुष्ठस्य बाह्यस्य क्षारस्य
विषयः । स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु सुप्त्यादियुक्तेषु
येषु निष्फलत्वात् शस्त्रं न क्रमते न प्रभवति
तेषु बहिरन्तश्च विस्त्राव्य क्षारो निपात्यः ॥

लेपोऽतिकठिनपरुषेसुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च
पीतागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रागदैश्चानु ॥

अतिकठिनत्वादियुक्ते तत्कालपीतागद-
स्य पुंसो विषैर्लेपः कार्यः । अनु च वि-
षलेपस्य मन्त्रयुक्तैरगदैर्लेपः कार्यः ॥

स्तब्धानि सुप्तसुप्ता-
न्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि ।
कूर्चैर्दन्तीत्रिवृता
करवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥

जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनेन ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः प्रदेह्यानि ॥

आरग्वधः सैडगजः करञ्जो
वाशा गुळची मदनं हरिद्रे ।
श्याहः सुराहः खदिरो धवश्च
निम्बो विळङ्गः करवीरकश्च ॥

ग्रन्थिश्च भूर्जो लशुनः शिरीषः
सलोमशो गुल्गुलुकृष्णगन्धे ।
फणिर्जको वत्सकसप्तपर्ण-
पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवाळाः ॥

वचाहरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो
भल्लातकं गैरिकमञ्जनं च ।

मनश्शिलाले गृहधूम एला
कासीसलोध्रार्जुनमुस्तसर्जाः ॥

इत्यर्थरूपैर्विहिताः षडेते
गोपित्तपतिताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ता-
श्चूर्णाः प्रदेहा बहुशः प्रयोज्याः ॥

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं
सुरेन्द्रलुप्तं किटिभं सदद्भुम् ।
भगन्दरार्शस्यपर्चीं सपामां
हन्युः प्रयुक्ता नचिरान्नराणाम् ।

स्तब्धत्वादियुक्तानि कुष्ठानि कूर्चादि-
भिर्घृष्टानि प्रदेहैर्वक्ष्यमाणैः प्रदेह्यानि । जा-
त्यादिजैः पत्रैः । आरग्वधेत्यादिना षड्भि-
रर्थरूपैरर्धवृत्तैः षट्प्रदेहा बहुशः प्रयोज्याः ।
किंभूताः गोपित्तं पीतं यैस्ते तथोक्ताः । गो-
पित्तेन भाविता इत्यर्थः । पुनरेव पिष्टाः आ-
दौ भाविताः पुनः पिष्टाः सर्षपतैलेन यु-
क्ताः एते योगाः परं सिद्धाः कार्यसंपादने ।
एते च नराणामचिरात् कुष्ठादीन् हन्युः ।
किलासं श्वित्रम् । सुरेन्द्रलुप्तमिन्द्रलुप्तम् ।
तच्च शिरोरोगेषु वक्ष्यते । किटिभानां पुनः
सदद्भुग्रहणमतिशयख्यापनम् । सपामामिलप-
च्या गण्डमालाया विशेषणम् । श्याहः श्री-
वासः । सुराहं देवदारु । सलोमशो धा-
तुकासीसम् । कृष्णगन्धा सौभञ्जनः । फ-
णिर्जको मारीचकः । सुमनः प्रवाळाः मा-
लतीपल्लवानि । अञ्जनं सौवीरकम् । अलं

हरितालम् । गृहधूमो धूममलम् । सर्जाह्नः
सर्जरसो रालः सर्वरसोऽपि च ॥

निम्बं हरिद्रेः सुरसं पटोलं
कुष्ठाश्वमन्धं सुरदारुशिथु ।
ससर्पपं तुम्बुरुधान्यवन्यं
चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं
तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।
तथास्य कण्डूःपिटकाः सकोठाः
कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥

तैलाभ्यक्तं शरीरं निम्बादिभिः स-
मभागैः तक्रपिष्टैरुद्वर्तयितुं यतेत । तथा कु-
र्वतः कुष्ठिनः कण्डूवादीनि शमं व्रजन्ति ।
वन्यं परिपेलवम् । चण्डा चोरकम् । को-
ठाः सिध्मादिमण्डलानि ॥

मुस्तामृतासङ्गकटङ्गटेरी-
कासीसकम्पिलकुष्ठलोघ्राः ।
गन्धोपलः सर्जरसं विळङ्गं
मनश्शिलाले करवीरकत्वक् ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
दद्रुःसकण्डूः किटिभानि पामा
विवर्चिका चैति तथा न सन्ति ॥

मुस्तादिचूर्णानि तैलाभ्यक्तदेहस्यावचू-
र्णनार्थं दद्यात् । एवं कृते दद्रुवादीनि न भ-
वन्ति । अमृता गुळूची आसङ्गं रसाञ्जनम् ।

कटङ्गटेरी दारुहरिद्रा । कम्पिलको रजन-
को रेवतो रक्तचूर्णकः । गन्धोपलो गन्ध-
पाषाणः ॥

काण्डे महावृक्षभवे निलीनः
स्विन्नः कुकूले पुटपाकयुक्त्या ।
विचर्चिकां सर्षपकल्कपिण्डो
निहन्ति लज्जामिव रागवेगः ॥

सर्षपकल्कस्य पिण्डो सुधागण्डान्तर्ली-
नः पुटपाकयुक्त्या स्विन्नो विचर्चिकां निह-
न्ति । यथा रागवेगः प्रवृद्धो लज्जां निहन्ति ॥

मनश्शिलाले मरिचानि तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तथा करञ्जप्रपुनाटबीजं
कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ॥

मनश्शिलादिकः प्रदेहः कुष्ठहरो भ-
वति । तथेत्यादि सुबोधम् । प्रपुन्नाटश्चक्र-
मर्दः । गोसलिलं गोमूत्रम् ॥

गुल्गुलुमरिचविळङ्गैः
सर्षपकासीससर्जरसमुस्तैः ।
श्रीवेष्टकालगन्धै
मनश्शिलाकुष्ठकम्पिलैः ॥

उभयहरिद्रासहितै-
श्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरोभिः ।
दिनकरकराभितप्तैः
कुष्ठं घृष्टं च नष्टं च ।

गुल्गुल्वादिभिश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैर्दि-
नकररश्मितप्तैः कुष्ठं घृष्टं च नष्टं चेत्यनेन

घर्षणनाशनयोरेककालता प्रदर्शिता । श्रीवेष्ट-
कः वायसको दधिश्चावश्च शब्दितः । का-
लगन्धः सौभञ्जनकम् । चाक्रिकं तैलं च-
क्रस्थं सद्यःपीडितम् ॥

मरिचं तमालपत्रं
कुष्ठं समनश्शिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं
सप्ताहं भाजने ताग्रे ॥
तेनालिप्तं सिध्म
सप्ताहात् धर्मसेविनोऽपैति ।
मासान्नवं किलासं
स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥

मरिचादिकं तैलेन युक्तं ताग्रे भाजने
सप्ताहमुषितं तेनालिप्तं सिध्म धर्मसेविनः सु-
र्यरश्मिसेविनः सप्ताहादपैत्यपगच्छति । नवं
किलासं श्वित्रमालिप्तं धर्मसेविनो मासादपै-
ति । किंभूतस्याह स्नानवर्ज्यं कृतसंशुद्धेः ॥

मयूरकं जर्जरितं समूलं
दग्ध्वा परिस्नाव्य च सप्तकृत्वः ।
तेनाम्भसा कङ्गुणिकोत्थतैलं
सिद्धं परं सिध्मनिबर्हणाय ॥

जीवन्ती मञ्जिष्ठा
दार्वी काम्पिल्यकं पयस्तुस्थम् ।
एष घृततैलपाकः
सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥

देयः समधूच्छिष्टो
विपादिका तेन नश्यति ह्यक्ता ।

चर्मैककुष्ठकिटिभं
कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥

मयूरकक्षाराम्भसा प्रियङ्गुतैलं सिद्धं
कुष्ठनिबर्हणाय परमं श्रेष्ठम् । मयूरकोऽपा-
मार्गः । जीवन्त्यादिभिर्घृततैलम् । मधूच्छि-
ष्टं मदनम् ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ।
मूलं स्नुहीशिरीषाभ्यां चित्कास्फोटयोरपि ॥
करञ्जबीजद्विनिशाव्योषैल्लजसर्षपाः ।
वरावेष्टं च तैस्तैलं सगोमूत्रैर्विपाचितम् ॥
कुष्ठदुष्टव्रणग्रन्थिगण्डमालाभगन्दरान् ।
विशेषाद्वातकफजान् हन्त्यभ्यङ्गेन वज्रकम् ॥

सप्तपर्णादिभिर्गोमूत्रेण च तैलं स्नेह-
रिभाषया पाचितमभ्यङ्गेन कुष्ठादीन् सर्वांन्
निहन्ति । विशेषाद्वातकफजान् निहन्ति ।
नाम्ना वज्रकम् । आस्फोटान्तानां मूलम् ।
आस्फोटः अर्कः ॥

एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभाङ्गी-
कम्पिल्लवेष्टफलिनीसुरवारुणीभिः ।
निर्गुण्ड्यरुष्करसुराहसुवर्णदुग्धा-
श्रीवेष्टगुल्गुलुशिलाहरितालविश्वैः ॥

तुल्यस्तुगर्कदुग्धं
सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।
अतिशयितवज्रकगुणं
श्वित्रार्शोग्रन्थिमालाघ्नम् ॥

एरण्डादिभिः स्नेहाच्चतुर्थांशैः । स्नुग-
र्कयोर्मिश्रीभूतेन क्षीरेण तैलेन समेन । ता-

क्षयं वट्टमाक्षिकम् । नीपो धूळीकदम्बः ।
सुरवारुणी इन्द्रवारुणी । निर्गुण्डी सिन्दुवा-
रकः । सुराहं देवदारु । सुवर्णदुग्धा का-
श्वनी । शिला मनश्शिला । विश्वं शुण्ठी ॥

कनकक्षीरीशैला-

भाङ्गी दन्त्याः फलानि मूलं च ।

जातीप्रवालसर्षप-

लशुनविळङ्गं करञ्जत्वक् ॥

सप्तच्छदार्कपल्लव-

मूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोटम् ।

गुञ्जैरण्डकबृहती-

मूलत्वक्सुरसार्जकफलानि ॥

कुष्ठं पाठा मुस्ता

षड्ग्रन्थातुम्बुरुत्वचो मूर्वा ।

एलकजकुटजशिगु-

त्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥

हरितालमवाकृष्णी

तुत्थं कम्पिलकोऽमृतासङ्गः ।

सौराष्ट्री कासीसं

दावीत्वक् स्वर्जिकालवणम् ॥

एतैस्तैलं तैलं

कटुतैलं वा चतुर्गुणे मूत्रे ।

करवीरमूलपल्लव-

तोये च विपाचितं जयति ॥

कटुकालाबुन्यस्तं

नित्याभ्यङ्गेन वातकफकुष्ठम् ।

मण्डलद्रूकोष्ठ-

कृमिपामाविचर्चिकाः सुतराम् ॥

कनकक्षीर्यादिभिस्तैलं तैलं तिलोद्भवं
तैलं चतुर्गुणे मूत्रे विपाचितम् । अथवा क-
टुतैलं विपाचितं वातकफकुष्ठं नाशयति ।
अथवा केवलस्यैव करवीरस्य मूलपल्लवयोः का-
थेन विपाचितम् । कनकक्षीर्यादि च इदं क-
टुकालाबुन्यस्तं नित्याभ्यङ्गेन वातकफकुष्ठादि-
कं जयति । मूलं फलानि च दन्त्याः । स-
प्तच्छदार्कयोः पल्लवादिकम् । आस्फोता गि-
रिकर्णी । गुञ्जादीनां फलम् । गुञ्जा र-
क्तिका काकनन्दिका च । षड्ग्रन्था वचा ।
आर्जकं कुठेरकभेदः । अवाकृष्णी ब्रह्मद-
ण्डी वाराही वरमालिका । अमृता गुळूची ।
आसङ्गं रसाञ्जनम् ॥

सिक्थकतुत्थकगुलगुल-

सिन्दूररसाञ्जनैः कटुकतैलम् ।

पामाकिटिभविचर्चिषु

साधितमभ्यङ्गने श्रेष्ठम् ॥

शैलेयकम्पिलकपट्टिकाह-

सुराष्ट्रासर्जरसोपलानि ।

शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः

कुष्ठे स्रवत्यभ्यधिकं प्रशस्तः ॥

सिक्थकादिभिः साधितं कटुतैलं पा-
मादिष्वभ्यञ्जनं श्रेष्ठम् । सिक्थकं मृद-
नम् । शैलेयकादीनां चूर्णो नवनीतयुक्तः स-
र्वस्मिन् कुष्ठे प्रशस्तः । स्रवति तु कुष्ठेऽधि-
कं प्रशस्तः । पट्टिकाहं लोघ्रम् । सुरा-
ष्ट्रा सौराष्ट्री । उपलो गन्धपाषाणः । शि-
ला मनःशिला ॥

एडगजकुष्ठसैन्धव-
सिद्धार्थविळङ्गकाञ्चिकैर्लिप्तम् ।
कृमिपामसिध्मदद्-
मण्डलकुष्ठं शमं याति ।

लाक्षाव्योषं प्राणुनाटं च बीजं
सश्रीवेष्टाः कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।
तक्रोन्मिश्रः स्याद्वरिद्रा च लेपो
दद्रूषूक्तो मूलकोत्थं च बीजम् ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्चिकतक्रपिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
दद्रूं च कण्डूं च विनाशयन्ति ॥

एडगजादिभिर्लिप्तं कृम्यादिकं शमं या-
ति । लाक्षादिभिर्हरिद्रान्तैर्दद्रुषु तक्रोन्मिश्रो
लेपः स्यात् । मूलकोत्थं च बीजं केवलं
दद्रुषु लेपे उत्तमम् । प्रपुन्नाटबीजं चक्रमर्दः ।
श्रीवेष्टको वायसको दधिश्चावश्च शब्दितः ।
दूर्वादयः काञ्चिकतक्रपिष्टास्त्रिभिः लेपैः बद्ध-
मूलामपि दद्रूं कण्डूं च नाशयति ॥

मनश्शिलात्वक्कुटुजं सकुष्ठं
सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥

पलाशनिर्दाहरंसेन वापि
कर्षोन्मितान्याढकसंमितेन ।
दूर्वाप्रलेपं प्रवदन्ति लेप-
मेतत् परं कुष्ठनिषूदनाय ॥

मनःशिलादीनां चूर्णानि कर्षोन्मितान्या-
ढकसंमितेन तुषोदकेन पलाशक्षारोदकेन वा
साध्यान्येतदपि प्रलेपं कुष्ठनिषूदनाय परं श्रे-
ष्ठमाचार्या वदन्ति । कुटजत्वक् वत्सकत्वक् ।
सलोमशो धातुकासीसम । भौर्जो ग्रन्थिः
सुज्ञेयः ॥

एलाचित्रकनिम्ब
वृषकं कुरुविन्दनागरार्कं च ।
चूर्णीकृतमष्टाहं
भावयितव्यं पलाशस्य ॥
क्षारेण गवां मूत्र-
स्रुतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिद्यन्ते दीर्यन्ति च
लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥

मांसी मरिचं लवणं
रजनीतगरं सुधा गृहाद्धूमः ।
मूत्रं पित्तं क्षारः ।
पालाशःकुष्ठनुलेपः ॥

एलादिकं चूर्णीकृतमष्टाहं परिशोष्य गो-
मूत्रस्रुतेन पलाशक्षारेण भावयितव्यम् । अ-
स्य कुष्ठिनस्तेन लिप्तान्यर्केन चाभितप्तानि कुष्ठ-
मण्डलानि भिद्यन्ते जीर्यन्ति च । मांस्यादिको
लेपः कुष्ठनुत् । पित्तं मूलं प्राणिनामेवाष्टानाम् ॥

मुस्तं त्रिफला मदनं
करञ्ज आरग्वधः कलिङ्गयवाः
ससप्ताहकुष्ठफलिनी-
दार्व्यःसिद्धार्थकं स्नानम् ॥

एष कषायो वमनं
विरेचनं वर्णदस्तथोद्घर्षः ।
त्वग्दोषकुष्ठशोफ-
प्रबाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥

मुस्तादीनि सिद्धार्थकं नाम स्नानम् ।
एष च योगः वमनाय कषायो भवति विरेच-
नं च वर्णकराङ्गोद्घर्षश्च । उत्पृष्यन्तेऽने-
नाङ्गानीत्युद्घर्षः । एष च प्रयोगः त्वग्दो-
षादीनां प्रबाधनः पाण्डुरोगघ्नश्च ॥

करवीरनिम्बकुटजा-
च्छम्याकाच्चित्रकाच्च मूलानाम् ।
मूत्रे दर्विलेपः
काथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥
श्वेतकरवीरमूलं
कुटजकरञ्जात् फलं त्वचो दर्व्याः ।
मुमनःप्रवाळयुक्तो
लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥
शैरीषी त्वक् पुष्पं
कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
पिष्टा च काकमाची
चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥

करवीरेत्यादि सुबोधम् । श्वेतकरवी-
रादिभिलेपः कुष्ठापहः सिद्धः । शिरी-
षत्वगादिभिः पृथक् चत्वारो लेपाः कुष्ठघ्नाः ।
राजवृक्षः आरग्वधः ॥

दार्वीरसाञ्जनस्य च
निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।

आरग्वधवृक्षकयो-
स्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥
इति षट् कषाययोगाः ।
कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च तिनिशस्य ।
स्नाने पाने च हिता-
स्तथाष्टमश्चाश्वमारस्य ॥
आलेपनं प्रघर्षण-
मवचूर्णनमेत एव च कषायाः ।
तैलघृतपाकयोगै-
श्वेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥

दार्वीरसाञ्जनाभ्यामेकः कषायः । नि-
म्बपटोलाभ्यां द्वितीयः । खदिरसारेण तृती-
यः । आरग्वधवृक्षकाभ्यां चतुर्थः । त्रि-
फलाया पञ्चमः । सप्तपर्णेन षष्ठः । तिनि-
शेन सप्तमः । अश्वमारेणाष्टमः । एते क-
षाययोगाः कुष्ठिनां स्नाने पाने च हिताः ।
एत एव च कुष्ठिनामालेपनादिकं भवति ।
एत एव च कषायाः पृथक् तैलस्य पाकयोगे
घृतस्य च पाकयोगे कुष्ठशान्त्यर्थं शस्यन्ते ॥

सर्षपकरञ्जकोशा-
तकानि तैलान्यथेङ्गुदीनां च ।
कुष्ठेषु हितान्याहु-
स्तैलं श्रेष्ठं च खदिरसारस्य ॥

सर्षपादीनि च तैलानि कुष्ठेषु हिता-
न्याचार्या आहुः । प्रकरणाद्बहिःप्रयोगे ।
कोशातकस्य फलम् । इङ्गुदी वृक्षविशेषः ॥

शीताः प्रदेहसेका-
स्तिक्तंसर्पिः सिराविरेकश्च ।

विशरणदाहकृदे
विस्फोटे चर्मदलने च ॥
शीर्णनखरोममांसः
कृमिमानन्नाम्भसी त्यजेत् कुष्ठी ।
सद्यो दुग्धं दुग्धं
षण्मासान् कारभं भजेत्समधु ॥

कुष्ठेषु अङ्गविशरणादौ शीतप्रदेहादिकं
हितम् । विशरणं त्वङ्मांसावदरणम् । च-
र्मदलनं त्वगुच्चटनम् । शीर्णनखत्वादियुक्तः
कुष्ठी अन्नमम्भश्च त्यजेत् । किमन्यत् प्रा-
णान् जह्यात् न । अपि तु कारभं दुग्ध-
मौष्ट्रं क्षीरं सद्यो दुग्धं तत्कालविस्त्रावितं स-
माक्षिकं षण्मासान् भजेत् ॥

एडगजः सविळङ्गो
मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
उद्दालनश्च दन्ता
गोश्ववराहोष्ट्रदन्ताश्च ॥
रजनीद्वयं कृमिघ्नं
प्रपुनाटं राजवृक्षमूलं च ।
कुष्ठोत्पाटनमग्र्यं
सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ॥
श्वित्राणां सविशेषं
योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ।
उत्सन्नेषु च लेपाः
सवर्णकरणास्तथाभ्यङ्गाः ॥

एडगजादिकं बहिः प्रयुक्तं कुष्ठानामु-
द्दालनं निविडत्वयाजनम् ! रजन्यादिकं स-

पिप्पलीपाकलमग्र्यं श्रेष्ठं कुष्ठोत्पाटनं योज्यम् ।
उत्पाटनं मोक्षणम् । पाकलं कुष्ठम् । ए-
तच्च रजन्यादिकं सर्वत ऊर्ध्वमधःशिरसि च
विशुद्धानां श्वित्राणां सविशेषं योक्तव्यम् ॥

पक्षात् पक्षात् छर्दनान्यभ्युपेया-
न्मासान्मासाच्छोधनं चाप्यधस्तात् ।
शुद्धिर्मूर्धःस्यात्त्रिरात्रात्त्रिरात्रात्
षष्ठे षष्ठे मास्यसृज्जोक्षणं च ॥

यो दुर्वान्तो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्
कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।
निस्सन्देहं यात्यसाध्यत्वमेवं
तस्मात् कृत्स्नाभिर्हरदेस्य दोषान् ॥

पक्षात् पक्षादिति ग्रहणं वमनादिक्रि-
यान्तरपरिहारदिवसज्ञापनार्थम् । शोधनं वि-
रेचनम् । मूर्धः शिरसः शुद्धिर्नखेन । सर्वस्य
च कृत्स्नाभिरवशेषान् दोषान् निर्हरेत् ।
अस्येति कुष्ठिनः । किंप्रयोजनमित्याह ।
यो दुर्वान्त इत्यादि । असम्यक्शुद्ध्या दो-
षैरुद्धतैर्व्याप्तैः कुष्ठं निस्सन्देहमसाध्यत्वं याति ॥

व्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगो
द्विजगुरुसुरपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।
जिनजिनसुतताराभास्करोराधनानि
प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥

इति चिकित्सिते एकविंशोऽध्यायः ॥

व्रतादीनि कुष्ठमुन्मूलयन्ति । तच्च कुष्ठं
प्रकटितमलपापं प्रकाशितदोषपापम् । तेन

हि कुष्ठेन मला वातादयो दुष्टदुष्टं चादृष्टं
कर्म प्रकाश्यते । व्रतः शास्त्रतो नियम-
श्चान्द्रायणादिः । दमः अक्रोधादित्वम् ।
यम इन्द्रियजयः । जिनो बुद्धः । जिन-
सुता अवलोकितादयः ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते एकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य श्वित्रस्य कृमीणां च क्र-
मेण चिकित्सितं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

कुष्ठादपि बीभत्सं
यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वम् ।
श्वित्रमतस्तच्छान्त्यै
यतेत दीप्ते यथा भवने ॥

श्वित्रे शीघ्रमेव शान्त्यर्थं यतेत दक्षि-
गृहवत् । यतः श्वित्रं कुष्ठादपि बीभत्सं
जृगृप्सितम् ॥

मदयन्त्याः सवायस्याः सुरभ्यारग्वधस्य च
शतं पलानां प्रत्येकं वरायास्त्वादकत्रयम् ॥

व्याघ्रीवहिकपोता-
वत्सकखदिरार्कमूलदन्त्यैन्द्र्यः ।
सनिशाद्व्या दशपला
काथेऽमीषां क्षिपेत् पिष्ट्वा ॥

बीजं करञ्जेङ्गुदशिथुनिम्बा-
न्नीलीं सनीलोत्पलचन्द्रलेखाम् ।
श्यामां किरातं कटुकत्रयं च
पञ्चाढकं तत्र च पञ्चगव्यात् ॥

शमयत्यचिरेण घृतं
मृदुहुतवहसाधितं महानीलम् ।
न किलासमेव केवल
मपचीकृमिकासकुष्ठमभ्यस्तम् ॥

उन्मादापस्मारा-
वर्शोविद्रधिशिरोरोगान् ।
गळगण्डगुल्मगण्डा-
नर्बुदशोफप्रमेहगळरोगान् ॥

सविसर्पशोषपवन-
व्याधीन्विषमज्वरान् हन्यात् ।

मदयन्त्यादिना स्नेहनार्थं घृतमुच्यते ।
मदयन्ती धातकी । वायसी काकनासा ।
सुरभिर्गन्धसुरा । आरग्वधः शम्याकः । व्या-
घ्री निदिग्धिका । वह्निश्चक्रः । कपोता
काकमाची । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । करञ्जा-
द्विनां चतुर्णां बीजम् । श्यामा त्रिवृत् ।
पञ्चगव्यानि गोमयस्वरसः मूत्रं क्षीरं दधि
घृतमित्येतानि । एतन्महानीलं नाम घृतं मृ-
दुना हुतवहेनाग्निना साधितमचिरेण किला-

सं श्वित्रमेव न शमयति । अपि तु अप-
च्यादिकमपि शीघ्रं शमयति ।'

संशोधनं विशेषात्
पीतस्नेहस्य योजयेदनु च ।

श्वित्रे संसनमग्र्यं
मलयूरः इष्यते सगुडः ॥

तं पीत्वाभ्यक्ततनु-
र्यथाबलं सूर्यपादसंतापम् ।
सेवेत विरिक्तश्च
त्र्यहं पिपासुः पिबेत् पेयाम् ॥

अनु चानन्तरं पीतस्नेहस्य संशोधन-
मेव विशिष्यते विशिष्टं भवति नान्यत् कि-
ञ्चित् । तत्रापि श्वित्रेऽग्र्यं प्रधानं संसनं
विरेचनमिष्यते । किमाह । सगुडो मलयू-
रसः । मलयूः सोमराजिः । अभ्यक्तो र-
विकरसंतापं च यथाबलं निषेवमाणोऽनेन
विरिक्तस्त्र्यहं पिपासुस्तृष्णावान्यदा भवति त-
दा पेयां पिबेत् । एवं त्र्यहं विरेचनम् ।
तृषिते पेया नान्यत् किञ्चित् ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा
जायन्ते कण्ठकेन तान् भिद्यात् ।
स्फोटेषु निस्सृतेषु
प्रातः प्रातः पिबेत् पक्षम् ॥
मलयूमसनं प्रियङ्गुं
शतपुष्पां चाम्भसा समुत्काश्य ।
पालाशं वा क्षारं
यथाबलं फाणितोपेतम् ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते उक्तेन सं-
सनविधिना सुबोधम् । पालाशं क्षारं फाणि-
तेन क्षुद्रगुडेन युक्तं यथाबलमिति बलापेक्ष-
त्वादानियतमात्रमपि ॥

वितुषावल्गुजबीजा-
च्चूर्णं गोवारिभाविताद्बहुशः ।
मूलकाथेन पिबेत्
कलितरुक्मतमालमदनफल्यूनाम् ॥

पीते किलासी तिलतैलदिग्धो
दिने दिने स्याद्रविपादसेवी ।
जीर्णे च तक्राप्लुतकोद्रवाशी
स्फोटोद्भवायैष विधिक्षिरात्रम् ॥

वितुषेत्यादिना स्फोटोद्भवाय विधिः ।
अवल्गुजा सोमराजिः । तद्बीजं बहुकृत्वोऽने-
कवारं गोमूत्रेण भावितं कलितबीजानां मूल-
काथेन विधिः । तस्मिंश्च पीते सति किला-
सी श्वित्रे रविपादसेवी तिलतैलेन दिग्ध उपलि-
प्तः स्यात् । कलितरुर्विभीतकः । कृतमा-
लो नक्तमालः । मदनफलं प्रसिद्धम् । फ-
ल्यूः काकोदुम्बरिका ॥

विध्वान्येद्युः स्फोटकान् कण्ठकैस्तान्
वस्ताम्भोभिर्वृष्ट्या शुक्तवर्त्या ।
लिम्पेत् कामं लेपनाद्वेदनायां
लेपो योज्यः शङ्खनाभिर्जलेन ॥

अनेन स्फोटकान्येद्युः कण्ठकैर्भित्वा
वस्ताम्भोभिः छगलमूत्रैर्वृष्ट्या शुक्तवर्त्या कामं

भृशं लिम्पेत् । शुक्तवर्तिव्योषादिभिर्वक्ष्यमा-
णा । सुबोधम् ॥

व्योषसर्पपनिशागृहधूमै-
र्यावशूकपटुचितकयुक्तैः ।
कोलतुल्यगुळिकार्धविषांशा-
श्वित्रकुष्ठशमनो वरलेपः ॥

व्योषादीनां भागो विषस्य चार्धभाग-
युक्तोऽनेन वदरतुल्या गुळिका क्रियते । एषा
गुळिका वरलेपः श्वित्राणां कुष्ठानां च शमने ॥

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं
सर्पिःकुम्भे संस्थितं क्षौद्रमिश्रम् ।
पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिणा पेयमेतत्
कार्यं चास्मै कुष्ठदृष्टं विधानम् ॥

गव्यमित्यादि सुबोधम् । अस्मै श्वि-
त्रिणे कुष्ठोक्तं विधानं कार्यम् । कुष्ठश्वि-
त्राणामेकरूपत्वात् ॥

मार्कवमथवा खादेद्
भृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
बीजकशृतं च दुग्धं
तदनु पिबेच्चित्रनाशाय ॥

अथवा मार्कवं भृङ्गरजो लोहपात्रस्थं
तैलेन भृष्टं खादेत् । पश्चाच्च बीजकशृतं दु-
ग्धं श्वित्रनाशनं पिबेत् । बीजक असनः ॥

पूतीकार्कव्याधिघातस्नुहानां
मूत्रैः पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।

घ्नन्त्यालेपाच्चित्रदुर्नामिदद्रून्
पामाकोठान् दुष्टनाळीव्रणांश्च ॥

पूतीकादीनां जात्यन्तानां पल्लवा ग-
वादिमूत्रैः पिष्टा आलेपान् श्वित्रादीन् घ्नन्ति ।
पूतिकः करञ्जः । व्याधिघात आरग्वधः ।
स्नुही सुधा ॥

द्वैप्यं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा
श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ।
पूतीकीटो राजवृक्षोद्भवेन
क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥

द्वीपिनः हस्तिनो वा चर्म दग्धं तै-
लेन युक्तम् । श्वित्रे लेपो वरिष्ठः श्रेष्ठः ।
पूतीकीटः कर्कटीकारवल्लीवद्दुर्गन्धी कृमिवि-
शेषः प्रसिद्धः । राजवृक्ष आरग्वधः ॥

रात्रौ गोमूत्रे वासितान् जर्जराङ्गा-
नद्विच्छायायां शोषयेत् स्फोटहेतून् ।
एवं वारांस्त्रीन् भावयेच्छ्लक्ष्णपिष्टैः
स्नुह्याः क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ॥

अक्षुतैलद्रुतालेपः कृष्णसर्पोद्भवा मषी ।
शिखिपित्तं तथा दग्धं द्वीवेरं वा तदाप्लुतम् ॥

रात्रावित्यादि सुबोधम् । स्फोटहेतु-
र्भल्लातकः । तथेत्यक्षुतैलद्रुतम् । अक्षं वि-
भीतकम् । तदाप्लुतं शिखिपित्ताप्लुतम् ।
द्वीवेरं वाळकम् । शिखी मयूरः ॥

उपोषितायान्नकालांस्त्रीन् श्वेतकृकवाकवे ।
यष्ट्याहकुष्ठैलकजबीजचूर्णं घृतान्वितम् ॥

दद्यात्तस्य पुरीषेण श्वित्रमुद्दाल्य लेपयेत् ।
मासं हन्त्याशु तच्चित्रं विशेषाद्गुह्यसंश्रयम् ॥

उपोषितेत्यादि । श्वेतकृकवाकवे शुक्लकु-
टाय त्रीनन्नकालानुपोषिताय सार्धदिनं यथौ-
चित्येन वा त्रीनन्नकालाननाहारभयेन य-
ष्ट्याह्वादिचूर्णं भोजनाय दद्यात् । अस्य
श्वेतकृकवाकोः पुरीषेण शस्त्रादिनोद्दाल्य श्वि-
त्री मासं लेपयेत् । तदाशु श्वित्रं हन्ति । गु-
ह्यसंश्रयं मेढ्रगतं विशेषाद्वन्ति ।

लेपः पटुवेलिशिला

कासीसं रोचना कनकपुष्पी ।

गोपित्तयुक्तमथवा

चपलाञ्जनयुग्मलोहरजः ॥

पट्वादिभिलेपः श्वित्रं हन्ति । अथ-
वा चपलादिकं गोपित्तयुक्तं लेपः । चपला
पिप्पली । अञ्जनयुग्मं स्रोतोर्जं सौवीरं
च । लोहरजः शस्त्रचूर्णम् ॥

काकोदुम्बरिका वा

सावल्गुजचितका सगोमूत्रा ।

कदलीक्षारयुतं वा

खरास्थि दग्धं सगोरुधिरम् ॥

अथवा काकोदुम्बरिकालेपः । किं-
भूता सावल्गुजचितका सगोमूत्रा च । काको-
दुम्बरिका फल्गुः । अवल्गुजः सोमराजिः ।
अथवा दग्धं खरास्थि लेपः । किंभूतं क-
दलीक्षारेण युक्तं सगोरुधिरं च ॥

नीलोत्पलं सकुष्ठं

ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।

हस्तिमदाध्युषितो वा
मालत्याः क्षारकक्षारः ॥

अथवा नीलोत्पलादित्रयं हस्तिमूत्रेण
पिष्टं लेपः । अथवा मालत्याः । क्षारक-
क्षारः क्षारकाणां मुकुळानां क्षारो हस्तिम-
द आसंस्कारमध्युषितो लेपः

सिद्धार्थकाबृहत्सौ

करञ्जकोशातकीफलं गुञ्जा ।

शुकनासा सगवाक्षी

स्वर्णक्षीरीनिकुम्भश्च ॥

लाङ्गलिकी हयमार-

स्तिवकभल्लातकाश्वमूत्री च ।

मुस्तास्नुही सहिस्रा

सुवर्णशकला फलोपेता ॥

मूलकबीजं व्योषं

पीलुविळङ्गानि कणिकारश्च ।

पिचुमन्दजातीकिसलय-

वाकुचिकातुत्थकुष्ठानि ॥

कटुरोहिणीमनोद्वा-

त्रिफला च सुकल्किता गवां मूत्रे ।

गजहयखरमूत्राणां

पात्रत्रितयं स्तुगर्कदुग्धाभ्याम् ॥

द्वौ कुडुवाविह दद्यात्

सर्षपतैलाच्च चातुर्थीम् ।

दर्वीलेपं सिद्धा

रसक्रिया मूत्रिका नाम ॥

श्वित्रं घृष्टं लिप्तं

त्रीनालेपांस्तया न लङ्घयति ॥

मशतिलकचर्मकील-
ग्रन्थ्यर्बुदसर्वकुष्ठघ्नी ॥

सिद्धार्थकेलादिना मूत्रिका नाम रस-
क्रिया । बृहत्सौ स्थूला सूक्ष्मा च । करञ्ज-
स्य कोशातक्याश्च फलम् । कोशातकी कृ-
तवेधनी । गुञ्जा रक्तिका काकनन्दिका च ।
शुकनासा तुहिनका सरळा स्नेहदारुका । निकु-
म्भो दन्तीफलान्येव । लाङ्गलिकी विशल्या गर्भ-
पातनी च । ह्यमारः करवीरः । तिल्वकः पट्टि-
कालोध्रः । अश्वमूत्री सल्लकी । स्नुही सुधा ।
हिंसा मांसी । हरेणुका रेणुपुष्पं सुवर्णश-
कला च । सा फलोपेता फलयुक्ता । कर्णि-
कार आरग्वधः । वाकुचिका सोमराजिः ।
सिद्धार्थकादीनां त्रिफलान्तानां सर्वेषां गोमू-
त्रेण कल्कीकरणम् । द्वौ कुडुबौ स्नुगर्कदु-
ग्धाभ्याम् । सर्वपतैलाच्च चातुर्थी पलम् ।
दर्वाल्लेपमिति क्रियाविशेषणम् । श्वित्रं घृष्टं
सत् तया रसक्रियया लिप्तं त्रीनालेपान् न
लब्धयति त्रयाणामवचारतः शमं यातीत्य-
र्थः । तिलकाः कृष्णतिलतुल्यानि मण्डला-
नि । तान्येवोन्नतानि मशकाः । चर्मकी-
लमर्शोनिदान उक्तम् ॥

कुडुबोऽवलगुजबीजा-
द्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ।
मूत्रेण गवां पिष्टः
सर्वर्णकरणः परं श्वित्रे ॥

कुडुबेति सुबोधम् । हरितालचतुर्थभा-
गो वाकुचीबीजापेक्षया पलमित्यर्थः । जिते
दोषे सर्वर्णकरणार्थमयं लेपः ॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे वा
गजस्य मूत्रेण परिस्नुते च ।
द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेद्बीजमवलगुजानाम् ॥
श्वित्रं जयेच्चिकणतां गतेन
तेन प्रलिप्तं बहुशः प्रघृष्टम् ।
कुष्ठं मशं वा तिलकाळकं वा
यद्वा त्रणे स्यादधिमांसजातम् ॥

सुष्ठु दग्धे गजलण्डात् हास्तिशकृतो
जाते क्षारे हास्तिमूत्रेण परिस्नुते गाळिते द्रो-
णप्रमाणे अवलगुजानां बीजं दशभागयुक्तं द-
त्त्वा पचेत् । चिकणपाकत्वं गतेन तेन शु-
ष्कगोमयादिना घृष्टं श्वित्रं बहुशः प्रलिप्तं ए-
तदेव श्वित्रं जयेत् कफादींश्च ॥

भल्लातकद्वीपिसुधारकमूल-
गुञ्जाफलत्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
क्षारद्वयं लाङ्गलिकां च पक्त्वा ॥
स्नुगर्कदुग्धे घनमायसस्थं
शलाकया तद्विद्धीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकाळकेषु
मशेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥

भल्लातकादिसुबोधम् । स्नुगर्कदुग्धे-
मिश्रीभूते भल्लातकादिकं पक्त्वा पञ्चातु लो-
हपात्रस्थं शलाकया लेपं कुष्ठादिषु विद्धीत ।
द्वीपिश्वित्रकः । लाङ्गलिका विशल्या गर्भ-
पातनी च ॥

शुध्या शोणितमोक्षै-
र्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
श्वित्रं कस्यचिदेव
प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥

शुध्यादिभिरवश्यं श्वित्रं प्रशाम्यति ।
किं सर्वस्य । न । अपि तु कस्य चिदेव
क्षीणपापस्य । अक्षीणपापस्य न कथञ्चिदपि
शमं याति इति श्वित्रचिकित्सा ।

कृमिचिकित्सितम् ।

स्निग्धस्विन्ने गुळक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ।
उत्क्लेशितक्रिमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥
सुरसादिगणं मूत्रे काथयित्वा र्ववारिणि ।
तं कषायं कणागाळाकृमिजित्कल्कयोजितम् ॥
सतैलस्वर्चिकाक्षारं युञ्ज्याद्वास्ति ततोऽहनि ।

स्निग्ध इत्यादिना कृमिचिकित्सा ।
प्रथममेव स्नेहस्वेदौ । तैः स्निग्धस्विन्न आ-
तुरे । क्रिमयो विद्यन्ते यस्मिन्निति पामा-
दिपाठान्नः । तस्मिन् गुळादिभिरुत्क्लेशितौ
क्रिमिकफौ यस्य । तां च शर्वरीं गुळाद्यु-
पयोगरात्रिं सुखोषिते सुखेन सुप्ते । द्विती-
येऽहन्यधोदके गोमूत्रे सुरसादिगणं काथयि-
त्वा तं कषायं कणादिकल्कसंयोजितं तैला-
दियुक्तं च वस्ति युञ्ज्यात् ॥

तस्मिन्नेव निरुद्धं तं पाययेत् विरेचनम् ।
त्रिवृत्कल्कं फलकणाकषायालुब्धितं ततः ॥
ऊर्ध्वाधःशोधिते कुर्यात् पञ्चकोलयुतं क्रमम् ।

ततस्तस्मिन्नेवाहनि यस्मिन् वस्तिः प्रयु-
क्तस्तस्मिन् निरुद्धमातुरं विरेचनं पाययेत् ।
किमित्याह त्रिवृत्कल्कं फलादिकषायालुब्धितम् ।
अत्र हि विरेचनशब्देन दोषरेचनाद्वमनम-
प्युच्यते । फलं मदनफलम् । कणा पि-
प्पली । तत इति त्रिवृत्प्रयोगाद्वमनविरेच-
नाभ्यां ऊर्ध्वाधःशोधिते क्रमं पेयादिकं पञ्च-
कोलयुक्तं कुर्यात् ॥

कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ॥
काले विळङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ।

कट्वादिरसानां च द्रव्याणां कषायैः
काथैः परिषेचनं च कुर्यात् । ततस्तं क्रिमि-
णोदरं काले योग्ये विळङ्गतैलेनानुवासयेत् ॥

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेष्वनु ।
उद्विक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनम् ॥

मूर्धगेषु शिरोगतेषु क्रिमिषु शिरोरो-
गप्रतिषेधाध्यायोक्तं हितम् । पश्चाच्च उद्वि-
क्ततिक्तकट्वादिभिर्भोजनमाचरेत् स्वल्पस्नेहम् ॥

विळङ्गकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।
पिबेत् सस्वर्चिकाक्षारैर्यवागूं तक्रसाधिताम् ॥
रसं शिरीषकिणिहीपारिभद्रककेबुकात् ।
पलाशबीजपत्तूरपृतीकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥
ससौद्रं सुरसादीन वा लिह्यात् क्षौद्रयुतान् पृथक्

तथा तत्रेण साधितां यवागूं विळ-
ङ्गादिचूर्णेन सह पिबेत् । अथवा शिरीषादेः
पृथक् प्रत्येकस्य रसं पिबेत् । किणिही अ-

पामार्गः । पारिभद्रको मन्दारः । पत्तूरो
मत्स्याक्षकः । पूतीकः करञ्जः । किभूतं
शिरीषादिरसमाह सक्षौद्रम् । अथवा सुरसादीन्
सुरसादिगण एव पठितान् पृथक् प्रत्येकं क्षौ-
द्रद्रुतान् लिह्यात् ॥

शतकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विळङ्गकाथभावितम् ।
कृमिमान्मधुना लिह्यात् भावितं वा वरारसैः
शिरोगतेषु क्रिमिषु चूर्णं प्रथमनं च तत् ।

तथाश्वपुरिषचूर्णं शतकृत्वः बहून्
वारान् विळङ्गकाथेन भावितं क्रिमिमान् पु-
रुषो मधुना लिह्यात् । अथवा अश्वविट्चू-
र्णं वरारसैस्त्रिफलाकाथैर्भावितं क्रिमिमान्मधु-
ना लिह्यात् । तच्च चूर्णं भाविताश्वविशः
शिरोगतेषु क्रिमिषु नासया प्रथमनं यो-
ज्यम् । सुबोधम् ॥

आखुकर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ॥
पक्त्वा पूपलिकां खादेत् धान्याम्लं च पिबेदनु
सपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ॥
नीपमार्कवनिर्गुण्डीपल्लवेष्वाप्ययं विधिः ।

पिष्टेन शालिपिष्टेन मिश्रितैराखुकर्ण्याः
किसलयैः सुपिष्टैः पूपलिकां पक्त्वा खादेत् ।
अनु धान्याम्लं च पिबेत् । किसलयमभिन-
वोद्भिन्नं पल्लवम् । किंभूतं धान्याम्लं आह ।
सपञ्चकोलादिकम् । अथवा असान्द्रं तनु
स्वच्छं तक्रमेव केवलमनु पिबेत् । अयं च
विधिः । खुकर्णीकिसलयवत् नीपादिपल्लवेष्वापि
पृथग्विधेयः । नीपो धूळीकदम्बः । मा-
र्कवो भृङ्गराजः । निर्गुण्डी सिन्दुवारकः ॥

विळङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।
विळङ्गतण्डुलैर्युक्तमधीशैरातपे स्थितम् ॥
दिनमारुकरं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ।
सुराहसरळस्नेहं पृथगेवं च कल्पयेत् ॥

अथवा पिष्टैः शालिपिष्टैर्विळङ्गचूर्णमि-
श्रैर्नानाविधं भक्ष्यं कल्पयेत् । अथवारुकरं
भल्लतकजं तैलं पाने वस्तौ च कल्पयेत् ।
किंभूतमाह । तैलस्यार्धांशैर्विळङ्गबीजैर्युक्तं स-
कलं च दिनमातपे स्थितम् । सुराहस्य
देवदारुणः सरळस्य पीडाख्यायाः देवदारु-
समायाः संबन्धी स्नेहः पृथगेवमारुकरतै-
लविधानेनार्धांशविळङ्गचूर्णयुतं सकलं दिनं चा-
तपस्थितं पाने वस्तौ च कल्पयेत् ॥

तिल्वकोद्दालकपले त्रिवृत्क्षयामे तदर्धतः ।
दन्तद्रिवन्त्यावर्धेन तदर्धे चव्यचित्रकौ ॥
पिष्ट्वा विळङ्गयूषेण तेन भावितपीडितात् ।
तैलप्रस्थं तिलात्साध्यं क्रिमिघ्नद्विगुणे रसे ॥
तच्छोधनं पिबेत् काले विदध्याच्चानुवासनम्

तिल्वकोद्दालकयोर्द्वे पले एकस्य पलं
परस्य च पलमित्यर्थः । त्रिवृत्क्षयामयोस्तद-
र्धतः । तिल्वकोद्दालकादर्धेन पलमित्यर्थः ।
दन्तीद्रवन्त्यावर्धेन तयोरर्धपलमित्यर्थः । त-
दर्धे चव्यचित्रकौ तयोः प्रत्येकमर्धकर्मम् ।
एतत्सर्वं विळङ्गयूषेण विळङ्गकाथेन पिष्ट्वा
तेन विळङ्गयूषपिष्टेन भावितांस्तिलान् पञ्चा-
च्च विधिना तैलस्य प्रस्थं साध्यम् । क-
थमित्याह । क्रिमिघ्नाज्जाते रसे काथे तैलाद्-
द्विगुणे । तत्तैलं सिद्धं काले योग्ये पिबेत् शो-

धनार्थम् । तच्च तैलमनुवासनं दद्यात् ।
तिल्वकः पट्टिकालोघ्रः । उद्दालकः कोवि-
दारः कुण्डलस्ताम्रपुष्पकः । अरुणमूला त्रि-
वृत् । श्यामारुणमूला श्यामा ॥

कोशातकीकरञ्जोमासर्षपस्नेहकल्पनम् ।
कृत्वा तेनैव विधिना पाययेदुदरक्रिमिम् ॥

अनेनैव तिलविधिना तिल्वकादिप्रयो-
गेन कोशातकीकरञ्जादिस्नेहकल्पनां कृत्वोदर-
क्रिमिणं पाययेत् ॥

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद्वस्तिविरेचने ।
शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥
रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सितम् ।
इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥

पुरीषजेषु वस्तिविरेचने सुतरां दद्यात् ।
अन्यदपि क्रिमिघ्नं योज्यमिति सुतरांग्रहणम् ।
कफजन्मसु क्रिमिषु शिरोविरेकादिकं दद्यात् ।
रक्तजानां क्रिमीणां कुष्ठचिकित्सितोक्तं कृमि-
नाशनप्रकरणे प्रतीकारं कुर्यात् । रोमभो-
जिषु क्रिमिषु यत्प्रखादाद्ध्येकदेशे रोमाणि न
भवन्ति तेषामिन्द्रलुप्तविधिर्विधेयः । स च
शिरोरोगे वक्ष्यते ॥

क्षीराणि मांसानि घृतं गुळं च
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोऽम्लान्मधुरान्नसांश्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्जयेच्च ॥

इति चिकित्सिते द्वाविंशोऽध्यायः ॥

समासतः संक्षेपत इदमुच्यते । यः
पुरुषः क्रिमीन् जिघांसुस्त्यक्तुमिच्छुः स
क्षीरादिकं परिवर्जयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते द्वाविंशोऽध्यायः ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां वातव्याधीनां चिकित्सि-
तं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

सर्वेषु केवलानिलक्कारेष्वन्तर्बहिः
स्नेहस्वेदौ साल्वलेनोपनाहो निवातं स्थानं
प्रावरणानि दशमूलकाथसिद्धा महास्नेहप्रगा-
ढाः स्निग्धा दध्यम्ला नागरपिप्पलीती-
क्ष्णाग्राभ्यान्पौदकशिरःपिशितरसाः पयांसि
यूषाः प्रीणनानि चान्नानि । तैरेव च मां-
सैर्महास्नेहसंसृष्टैस्तदक्तानामभीक्षणं पिण्डादि-
स्वेदाः ॥

केवलेनान्यदोषासंसृष्टेन वातेन ये वि-
कारा व्याधयः तेषां सर्वेष्विव्यादिना चिकि-
त्सोच्यते । साल्वल इति पद्मकादिस्वेदना-

म । तेनोपनाहः । निवातं स्थानम् । प्रावरणानि च निवातानीति संबध्यते । दशमूलादिकं ग्राम्यान्पौदकशिरःपिशितरसानां विशेषणम् । महास्नेह इति स्नेहचतुष्टयस्याख्या । तेन प्रगाढास्तद्भूयिष्ठाः । स्निग्धा इति प्राणिस्वभावात् । शुण्ठीपिप्पलीभ्यां तीक्ष्णाः । औदकानामानूपत्वेऽपि पृथक्करणेन तेषां प्रचुरसेव्यत्वं द्योतयति । तैरेव मांसैर्ग्राम्यादिभिर्महास्नेहसंसृष्टैस्तदक्तानां महास्नेहाभ्यक्तगात्राणां वातातानां पिण्डादिस्वेदाः ॥

अपि च ॥

कोलकुलत्थामरतरु-
यवमिसिमाषातसीवचाकुष्ठम् ।
रास्त्रातैलफलानि च
वातजिदुत्कारिकाभ्लोष्णा ॥

अपि चेति पद्यसमुच्चयाय । कोलादिनोत्कारिका विधेया । उत्कारिका स्निग्धपिण्डी । अमरतरुर्देवदारुः । मिसिः शतपुष्पा । तैलफलानि सर्वाणि येभ्यस्तैलमुत्पद्यते ॥

विडालनकुलोष्टमृगालादिचर्मभिर्वन्धः । स्निग्धा वस्तयो नावनानि च प्रयोज्यानि । दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥

विडालादिचर्मभिर्वन्धनं च सुबोधम् । दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत । तत्रोक्तं वातचिकित्सितं कुर्यादित्यर्थः ॥

स्निग्धस्निग्धस्य हि तोदभेदायामशुलादयो वातविकाराः शीघ्रमुपशाम्यन्ति । स्नेहश्च धातून् पुष्णाति बलं च देहे जनयति । तस्मात् पुनः पुनः स्नेहस्वेदौ शीलयेत् । तन्मृदूकृते च कोष्ठे नावतिष्ठन्त्यनिलामयाः ॥

पुनः पुनः स्नेहस्वेदशीलने स्निग्धस्निग्धेत्यादिना हेतुरुच्यते । स्नेहश्चेत्यादिना स्नेहस्य विशेषः । ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां मृदूकृते कोष्ठे अनिलामया वातव्याधयो देहे न तिष्ठन्ति कोष्ठमूलत्वादोषगुणानामिति केवला वातव्याधिचिकित्सा ॥

यदि तु सदोषत्वान्न निवर्तन्ते ततः सर्वशरीरगेऽपि वायौ विशेषतः पकाशयाश्रिते मृदुस्नेहविरचनं तिल्वकसर्पिः सातलाघृतमैरण्डतैलं वा क्षीरेण दद्यात् । एवं हि विशुद्धस्रोतसोऽनावृतः पवनो विचरन्नाशु शान्तिमेति ॥

यदि पुनरनन्तरोक्तेन कर्मणा न निवर्तन्ते व्याधयः सदोषत्वाद्दोषान्तरसंसर्गाद्धेतोस्ततः सर्वशरीरगतेऽपि दोषान्तरसंसृष्टे वायौ स्नेहविरचनं दद्यात् । पकाशयाश्रिते विशेषेण स्नेहविरचनं दद्यात् । तिल्वकसर्पिरादीनां क्षीरेण प्रयोगो विरेचनाय । एवं च स्नेहविरचनेन विशुद्धस्रोतसः पुंसोऽनावृतो वायुश्चरन् शीघ्रमेवोपशान्तिमेति । वायोश्च सदोषश्च कोप उक्तः ॥

अपि च ॥

स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ।
स्रोतो बध्वानिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत्

अपि चेत्यादिना यत्र वायोः कोपे
निजं कारणं नास्ति केवलं स्निग्धादिभिरा-
हारैश्चितो मलः पित्तश्लेष्माख्यः स्रोतोबन्धं
कृत्वानिलं वातं रुणद्धि । तत्राप्यनुलोमन-
मुच्यते ॥

अथ दुर्बले विरेच्ये निरूहं पाच-
नीयदीपनीयद्रव्ययुक्तमेवंविधं च भोज्यम् ।
भोज्ययुक्तं वा संसनमवचारयेत् । विशुद्ध-
स्य च समिद्धेऽग्रावसकृत् स्नेहस्वेदौ स्वाद्व-
म्ललवणं चान्नपानम् । एवमप्यनिवृत्तावव-
पिडकस्नेहान् वस्तिकर्म च प्रयोजयेत् ॥

अथेति गद्यारम्भे शैली । यो वाता-
मयी दुर्बलः क्रूरकोष्ठादित्वाच्च विरेचनं ना-
र्हति तस्मै पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तं निरूहं
भोजनं च दद्यात् । अथवा संसनं विरेचन-
माहारेण युक्तमवचारयेत् । विशुद्धस्य दोषभ-
स्मापनयनेन पेयादिक्रमेण चाग्नौ समिद्धे अस-
कृत् स्नेहस्वेदाववचारयेत् । स्वाद्यादिकं चान्नपा-
नम् । सुबोधम् । अवपीडकस्नेह इति रोगानुत्पा-
दनीये योजनाद्वयमुक्तम् । * अयं हि विधिः
सर्ववातशमनः ॥

* सर्ववातविकाराणां सामान्यं विधानमेतत् वि-
शेषाश्रुतेः इति जर्जटः ॥

आमाशयगते कृतवमनस्य षट्हरणं

चूर्णं परतश्च यथार्हं स्नेहादीन् । नाभिदे-
शमाश्रिते विल्वशलादुभिः सिद्धान् मत्स्यान्
अशेषकोष्ठाश्रिते पुनरशोग्रहणीविहितमाम-
मलपाचनं क्षारोपयोगानन्तर्गुल्मोपक्रमं च
प्रयुञ्जीत । हृदयस्थे अंशुमत्या शृतं पयः ॥

आमाशयगत इत्यादि सुबोधम् ।
षट्हरणं दारुणादि कुष्ठोक्तम् । परत इति व-
मनषट्हरणयोः कृतयोः । विल्वशलादुर्बालवि-
ल्वम् । अशेषकोष्ठाश्रितः आमाशयपक्वाशय-
योर्व्याप्य प्रवृत्तः । क्षारोपयोगान् सर्वान-
न्तर्भागिकगुल्मचिकित्सितं च प्रयुञ्जीत ।
अंशुमती सालपर्णी ॥

श्रोत्रादिगते शिरोगते च विशेषेण
स्नेहिकं नस्यं धूमं शिरोवस्तिमर्दनालेपना-
न्यथास्त्वं च स्रोतसां प्रीणनम् ॥

श्रोत्रादिस्त्रोतोगते तथोर्ध्वशिरोगते च
स्नेहिकं सूत्रोक्तं नस्यं धूमं च विशेषेण प्र-
युञ्जीत । स्रोतसां कर्णादीनां प्रीणनं स्नेह-
तर्पणम् । कर्णगते कर्णतर्पणम् । नासागते
तु नासायामित्येवमादि यथास्वशब्दार्थः ॥

त्वचि स्थितेऽभ्यङ्गस्वेदनिवातानि ।
रक्ते शीतप्रदेहविरेकरक्तमोक्षाः । मांसमे-
दसोर्विरेकास्थापनशमनानि । अस्थिमज्जोर-
न्तर्बहिःस्नेहाः । शुक्रप्राप्ते हर्षः शुक्रं चान्न-
पानम् । विबद्धे तु शुक्ले विरेचनम् ।
ततोऽनुबन्धेऽनन्तरोक्तां क्रियां कुर्यात् पुत्र-
कामीयं चेष्टेत ॥

त्वाचि स्थितेऽभ्यङ्गादीनि । निवातमि-
ति सामान्येन गृहप्रावरणादि । रक्तस्थे शीत-
प्रदेहादि रक्तमोक्षणान्तम् । मांसस्थे विरे-
कादिकं क्रमेण । मेदस्थे च । अस्थनि म-
ज्जि च स्थिते अन्तर्बहिश्च स्नेहाः । शुक्ल-
प्राप्ते सुबोधम् । विबद्धमसम्यग्वाहि शुक्लम् ।
तत इति विरेचनात् । अनन्तरोक्तां क्रियां
हर्षः शुक्लं चान्नपानम् । पुत्रकामीयं ना-
माध्यायमिक्षेत तत्रोक्ता वातशुक्लचिकित्सा यो-
ज्येत्यर्थवशाद्वातदुष्टशुक्लचिकित्सितप्रकारेण ।

शुष्यति तु गर्भे बालेषु च यष्टीम-
धुककाष्मर्यफलशारिबाशर्कराशृतं पयो द-
द्यात् । मांसादमांसरसांश्च बृंहणीयस्नेह-
युक्तान् ॥

गर्भबालयोर्वातेन शुष्यतोः शुक्लसमन्व-
योऽपि हृदि स्फुरत्याचार्यस्य । सुबोधम् ।
बृंहणीयाः स्नेहा ये स्वभावादेवैरण्डतैलवद्विरे-
चना न भवन्ति ॥

सिरास्नावसन्धिप्राप्तेऽभ्यङ्गमर्दनस्नेदो-
पनाहवन्धाग्निकर्माणि । संकोचे माषसैन्ध-
वसाधितं तैलमभ्यङ्गः । स्वापे बहुशो र-
क्तावसेचनम् । न त्वङ्गम्लानौ शोषभयात् ।
क्षुतरक्तस्य तैललवणागारधूमैः प्रदेहः ॥

सिरादित्रयस्यान्यतमं प्राप्तेऽभ्यङ्गादीनि ।
अग्निकर्म नानाविधं मधुस्नेहादिना । संको-
चेऽङ्गस्य माषादिसाधितं तैलमभ्यङ्गः । स्वा-
पेऽङ्गस्य बहुशो रक्तावसेचनम् । स्वाप इव
स्वापः । अङ्गम्लानौ स्वापेऽपि रक्तावसेकं

नेष्यते शोषभयात् । म्लानिरीषच्छुष्कत्व-
मिव । सुबोधम् ॥

अथापतानकिनमस्रस्ताक्षमस्तब्धला -
ङ्गूलमवेदनमस्वेदनमप्रलापिनमखट्वाघाति -
नमबहिरायामिनं चोपक्रमेत ॥

अपतानकिनमस्रस्ताक्षत्वादिरहितमेवो -
पक्रमेत साध्यत्वान्न तु तद्युक्तमसाध्यत्वात् ।
खट्वाघाती यः शय्यात् उत्थाय वातवेगात्
पादेन शय्यामाहन्ति ॥

तत्र प्रागेव स्निग्धस्निग्नाङ्गं व्योषवि-
लङ्गश्वेतमरिचैरन्यैश्च तीक्ष्णैः शिरोविरेचनैः
स्रोतोविशुद्धये कृतनस्यमनन्तरं चैनं वि-
दार्यादिकाथमांसरसक्षीरदधिविपकं सर्पिर-
च्छं पाययेत् । तथा नातिमात्रमनिलः
प्रसरति ॥

तत्र तस्मिन्नपतानके प्रथममेव स्नि-
ग्धस्निग्धं पुरुषं व्योषादिभिश्च स्रोतोविशोध-
नाय कृतनस्यं विदार्यादिकाथादिना विधि-
पकं सर्पिरच्छं पाययेत् अच्छमिति विचा-
रणारहितमन्यतमया मात्रया । एष हि वि-
धिरनिलस्य नातिप्रसरणाय ॥

ततो भद्रदार्वादिवर्गं वातघ्नमाहृत्य
सयवकोलकुलत्थं सानूपमांसं च निष्काश्य
तत्कषायेणाम्लक्षीरवता मधुरवर्गप्रतीवापं म-
हास्नेहं विपचेत् । तमपतानकिनमभ्यङ्गप-
रिषेकावगाहपानभोजनानुवासननावनेषु वि-
दध्यात् ॥

ततोऽनन्तरं भद्रदार्वादिना सूत्रोक्तेन
यवादिभिरानूपप्राणिमांसेन च काथं कृत्वा तेन
काथेनाम्लकाञ्चिकमद्यादिभिः क्षीरेण च म-
हास्नेहं स्नेहचतुष्टयं साधयेत् गर्भे मधुरवर्गं
दत्त्वा । औषधानां मांसस्य च दोषाद्यपे-
क्षणं प्रयुक्तस्य पञ्चप्रभृति तु द्रवमिति स्म-
र्तव्यम् । मधुरस्कन्धः स्नेहाच्चतुर्थांशेन ।
तन्महास्नेहमपतानाकेनामभ्यङ्गादिषु दद्यात् ॥

बलीयासि च वाते सुखोष्णकरी-
षपूर्णं कूपे निखन्यादामुखम् । त-
प्तायां वा रथकारचुल्यां शिलायां वा
सुरापरिषिक्तायां शाययेत् पलालावच्छन्नम् ।
स्वेदयेद्वा पिण्डेन । मूलकोरुबूकस्फूर्जातका-
र्कसप्तलाशङ्खिनीस्वरससिद्धं वा तैलमभ्य-
ङ्गादिषु योज्यम् । अभुक्तवता चैतत् पी-
तमम्लदधिमरिचवचायुक्तमाक्षेपकमपहन्ति ॥

करीषेण शुष्कगोमयेन कूप इव कूपः
निखातः । रथकारचुल्ली रथकारो नाम जा-
तिविशेषो वर्णत्रयादूनो लोहकारवृत्तिर्गुर्जरदे-
शप्रसिद्धः । तस्य चुल्यग्रिकर्मस्थानम् । शि-
लायामिति सूत्रोक्तविधानेन तप्तायां सुरापरि-
षिक्तायां सबाष्पायां पलालेन शालितृणेना-
वच्छन्नदेहं शाययेत् । मूलकादिस्वरसासद्धं
वा तैलमभ्यङ्गसेकादिषु । स्फूर्जातकं काक-
तिन्दुकम् । एतदेव मूलकादितैलमकृतभोज-
नेनाम्लदधिमरिचवचायुक्तं पीतमाक्षेपकमप-
हन्ति ॥

तिलपीडनोपकरणद्रव्याण्यल्पकालतै-
लपरिपीतान्यवक्षुध्य महति कटाहे पानीये-
नाप्लाव्य काथयेदास्नेहोपगमात् । ततस्तत्
स्नेहमम्भस उपरिष्ठात् पाणिशरावयोरन्य-
तरेणादाय वातघ्नौषधदत्तप्रतीवापं स्नेहपाक-
कल्पेन पचेत् । एतदणुतैलं सर्ववातवि-
कारहरम् । अणुतैलद्रव्येभ्यो निष्पद्यत इ-
त्यणुतैलम् ॥

तिलपीडनोपकरणद्रव्याणि चक्रवंशदा-
रुर्मसादीनि यैर्बहुकालं तैलं परिपीतं ते-
भ्यो मुसलादिक्षुण्णेभ्यः पानीयकथनेनोत्तर-
स्नेहं गृहीत्वा वातघ्नौषधैः पचेत् । एतच्च
तैलं नाम्ना अणुतैलम् । यतो न केवलं वा-
तघ्नौषधैः साध्यते यावत्सूत्रोक्तैरप्यणुतैलद्रव्यैः ॥

वेगान्तरेषु च तीक्ष्णान्यवपीडानि प्रथ-
मनानि वासकृदद्यात् । तथास्य श्लेष्मापगमने-
न श्वसनविमोक्षात् संज्ञा पुनः पुनर्नोपस्थ-
ते । कुकुटकुळीरशिंशुमारवराहवसाः पाय-
येत् । यवकोलेकुलत्थमूलकदधिघृततैलासि-
द्धां च यवागूम् । सर्वाकारं च गतवेगः स्ने-
हविरेचनास्थापनानुवासनानि सेवेत ॥

प्रयोगान्तरमुच्यते । वेगान्तरमेकस्य
वेगस्य उपशमोऽन्यस्याप्राप्तिः । अवपीडं क-
ल्कादिनस्यम् । प्रथमं नाळ्या नसि चू-
र्णस्य ध्मापनम् । संज्ञा चैतन्यम् । कुकु-
टादीनां यथालाभं वसाः पाययेत् । यवा-
दिसिद्धां च यवागूम् । सर्वाकारं सर्वेण प्र-

कारेणौषधादिना स्वयं वा विगतवेगः स्नेह-
विरेचनादिकं सेवेत ।'

त्रिवृदन्तीसुवर्णक्षीरीशङ्खनिविलङ्ग -
त्रिफलानामक्षसमाः कल्काः विल्वमात्रकं
तिल्वकमूलानां त्रिफलारसदधिपात्रे द्वे घृ-
तपात्रमेकं सर्वमैकद्वयं प्रतिसंसृज्य विपचे-
देततिल्वकसर्पिः स्नेहविरेचनमानिलरोगेषु ।
तिल्वकविधिरेव चाशोकरम्यकयोर्द्रष्टव्यः ।
शुद्धवातापतानकविधानमेतत् । संसृष्टे यथा-
संसर्गम् ॥

त्रिवृदादिना तिल्वकघृतम् । त्रिवृदा-
दीनां पृथक् कल्का अक्षमात्राः कार्ष्णिकाः ।
तिल्वकमूलानां विल्वमात्रः कल्कः । कल्को
जलपिष्टः । तिल्वकः पाट्टिकालोघ्नः । ति-
ल्वकवदेभिरेवाशोकयुक्तैः रम्यकयुक्तैश्च वि-
धेयः । एतदनन्तरोक्तं विधानं शुद्धवातज
एवापतानके विज्ञेयम् । दोषान्तरसंसृष्टे तु
वाते यथासंसर्गं संसृष्टदोषानतिक्रमेण तद्वि-
रोधेनैतद्योज्यमित्यर्थः ॥

सकफे तु वाते तुम्बुरुफलाभयाहि-
ङ्गुपुष्करमूललवणत्रयचूर्णं यवकाथेन ह-
त्पार्श्वार्तिहरं पिबेत् । हिङ्गुनागरडाडिमाम्ल-
वेतससौवर्चलचूर्णं वा । मुस्तापिप्पलीनागरा-
तिविषाविभीतकभाङ्गीचूर्णं वा मद्येनोष्णाम्बु-
ना वापतन्त्रककासहृद्गोहरम् । सौवर्चलाभ-
याव्योषसिद्धं सर्पिः । रास्नाम्लवेतससैन्ध-
ववचाहरीतकीकल्कश्च घृतभृष्टो भक्षितः ॥

सकफ इत्यादि । कफसंसर्गे तुम्बु-
र्वादिचूर्णं यवकाथेन हत्पार्श्वार्तिहरं पिबेत् ।
हिङ्गवादिचूर्णं वा यवकाथेन । मुस्तादिचू-
र्णं मद्येनोष्णाम्बुना वापतन्त्रकादिहरम् । सौ-
वर्चलादिसिद्धं च सर्पिरपतन्त्रकादिहरम् ।
रास्नादीनां कल्को घृतेन भृष्टो भक्षितः ।
अपतन्त्रकादिहरः ॥

शुण्ठीचित्रकभाङ्गीशुकनासानिचुल्लम -
हावल्लीबृहतीद्वयकाकमाचीपुनर्नवैरक्षमात्रैर्घृ-
तप्रस्थं साधयेत् । तत् पीतं परमपतन्त्र-
कश्वासहिध्माहृद्गोघ्नम् । पथ्याशतार्धकल्के-
न वा सौवर्चलपलद्वयमुक्तं चतुर्गुणक्षीरं
घृतप्रस्थं विपाचयेत् तदपतन्त्रकघ्नम् । न
चास्य शोधनार्थं वस्त्यस्तीक्ष्णाः प्रयोक्त-
व्याः । हृद्गोचिकित्सितं चेक्षेत ॥

शुण्ठ्यादिभिरक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं साधयेत्
तत् घृतं पीतमपतन्त्रकादिघ्नं भवति । प-
थ्याशतार्धं पञ्चाशद्वरीतक्यः । सुबोधम् ।
न चास्येत्यनेन च वस्तिप्रयोगोक्तवस्त्यादीनां
तीक्ष्णवस्तिप्रतिषेधम् । हृद्गोचिकित्सितं चे-
क्षेत तदुक्तयोग्याचिकित्सितकरणायेत्यर्थः ॥

अन्तर्बहिरायामावेकायामवत् साध-
येत् । तैलद्रोण्यां चात्र शयनम् । अ-
न्तरायामश्चैतयोर्घोरतरः अपि च ॥

अन्तरायामो बाह्यायाम एकायाम इ-
त्यादि तेषां नाम । अत्र त्वन्तर्बहिराया-
मयोस्तैलद्रोण्यां शयनं विशेषः । अनयोर्द्वयो-
न्तरायामो घोरतरः । तरप्प्रयोगात् द्वितीयो

घोरः तेन यद्वाचिकित्सेदित्यर्थः । अपि चे-
ति घोरत्वप्रसङ्गेन ॥

विवर्णदन्तवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः ।
प्रस्विद्यंश्च धनुष्कम्पी दशरात्रं न जीवति ॥
वेगेष्वतोऽन्यथा जीवेन्मन्देषु विनतो जडः ।
खञ्जः कुणिः पक्षहतः पङ्गुलो विकलोथवा ॥

हनुस्तम्भमप्यर्दितवच्चिकित्सेत् । स्वे-
दयित्वा च हनू स्तम्भौ स्रस्तौ स्वस्थान-
मानीय पाणिभ्यां पण्डयेत् । विवृतास्ये
चिबुकं चोन्नामयेत् । संवृतास्ये च नामयेत् ॥

विवर्णेत्यादिनोपेक्षणीयत्वमुच्यते । धनु-
ष्कम्पो बाह्यायामः । अतो विवर्णदन्तवदन-
त्वादितः अन्यथा वैपरित्ये मन्देषु च वेगेषु
कदाचिज्जीवनं संभाव्यते । यदा च जीवे-
त्तदा विनतत्वादियुक्तो न त्वनुपहतः । वि-
नतः कुब्जः । खञ्जः कुण्ठपादः । कुणिः
कुण्ठबाहुः । पक्षहतो निष्क्रियदेहार्थः ।
पङ्गुलः सक्थिद्वयविकृतः । विकलो हीन-
वाक् । सुबोधम् । हनुस्तम्भे हि द्वयं भ-
वति । कदाचिद्विवृतास्यता कदाचित् संवृ-
तास्यता च । सुबोधम् ॥

जिह्वास्तम्भे सामान्योक्तो विधिरेका-
यामे च । तथा महातृणपञ्चमूलविदार्या-
दिजीवनीयानि मेघमांसान्यौदककन्दाश्च द्वि-
गुणोदके क्षीरद्रोणे क्षीरशेषं निष्काश्य प-
रिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्रं पुनरधिश्रयेत् ।
क्षीरानुगमे चावतार्य शीतं मथनयेत् ।

ततः स्नेहमादाय पूर्ववद्विपचेत् । एतत् क्षी-
रतैलं पानाभ्यङ्गादिषु विधेयम् । तैलविही-
नमिदमेव क्षीरघृतमक्षितर्पणम् ॥

जिह्वास्तम्भे सामान्यानि लामयचिकि-
त्सा । एकायाम इत्यर्दितस्य नाम । मेघ-
मांसानि वराहादिजानि । औदककन्दाः शा-
कवर्गोक्ताः मृणालकन्दादयः । क्षीरानुगमे
तैलक्षीरयोरेकत्वे । तैलहनिमिति तैलेन वि-
ना साधितम् ॥

तिल्वकफलसिद्धक्षीरदध्ना च सह मां-
सरसान् कल्पयेत् । यथोक्ताश्च यवागूस्त्रि-
ग्धाश्च नस्यधूमकबलग्रहाः प्रयोज्याः । कृ-
ष्णभूमिकेदारं रोहिणीकाष्ठैर्नातिशुष्कैर्दाह-
येत् । उपलिप्य च गोमयेन पुनः ख-
दिरकाष्ठैर्दग्ध्वा तद्भस्मापनीय तत्र शीती-
भूते तैले निषेचयेत् । उपितं च निशां
खानयेत् । तामनुगततैलां मृत्तिकामादाय
पञ्चमूलेन सह काथयेत् । तमपि काथं
परिमृतमष्टगुणेन पयसा तैलावशेषं पाच-
येत् । एतदप्यणुतैलं नावनात् सर्ववात-
व्याधिहरम् ॥

तिल्वकफलसिद्धात् क्षीराद्यत् तेन द-
ध्ना सह मांसरसान्यथोक्ताश्च यवागूः क-
ल्पयेत् । स्निग्धं च योजयेन्नस्यादिकम् ।
कृष्णभूम्यादिनाणुतैलं सुबोधम् ॥

तद्वच्च पञ्चमूलकाष्ठैर्दग्ध्वा भस्मापनी-
य विदार्यादिसिद्धेन तैलेन शतशो निषि-

च्य पूर्ववन्मृदमादायोष्णोदकवति कटाहेऽभ्या-
सिच्य तैलं पाणिना पिचुना वा गृहीत्वा-
वातहरौषधकाथमांसरसक्षीराम्लभागसहस्रे -
ण सहस्रपाकं साधयेद्यावता कालेन श-
क्नुयात् पक्तुं प्रतिवापश्चात्त ह्रैमवता द-
क्षिणापथगा चाश्वगन्धावातघ्नानि च द्र-
व्याणि । सिध्यति चास्मिन् शङ्खमाध्मा-
पयेत् । दुन्दुभीन् वादयेत् । ब्राह्मणा-
नध्यापयेत् भोजयेच्च । छत्रं धारयेत् ।
बालव्यजनैश्च बीजयेत् । तत्सिद्धं नस्य-
पानाभ्यङ्गवस्तिषु प्रयुज्जीत । एतत्सहस्रपा-
कमनिवार्यवीर्यं तैलमेवं भागशतपकं शत-
पाकम् । अभीक्षणं च स्वेदयेत् । ततः
स्निग्धस्निन्नस्य श्लक्ष्णस्य मृदुनश्चर्मणो वा-
ससो वा चतुरङ्गुलविस्तृताभिः पट्टिकाभि-
र्वक्रीभूतप्रदेशानवगृह्णन् सर्वतो वेष्टयेत् व-
र्धनीयात् । निशि बध्वा दिवा मुञ्चेद्दिवा
वा निशि । मोक्षान्ते चोत्कारिकाभिः
सुस्निग्धाभिर्वातघ्नप्रक्लृप्ताभिः स्वेदयेत् ।
अव्यथं च प्रतिलोमं प्रमार्जयन्नृजु कुर्वश्च
पुनर्वर्धनीयात् । एवं सप्तरात्रम् । सशोफे-
तु वमनमाचरेत् । सदाहरागे बलवतः सि-
राव्यथम् । घृतक्षीरवस्तिसेकान् वातपि-
त्तघ्नक्रियां च ॥

तद्वदिति रोहिणीकाष्ठवत् वातहरका-
थादीनां तैलमिश्रितानां तैलसमा भागाः स-
हस्रम् । भागेन पकं पकं तैलं साधयेत् ।
पाके पाके च प्रतिवापम् । हिमवत्प्र-
भवा दक्षिणापथगा चाश्वगन्धा । वातघ्नानि

च द्रव्याणि । अनिवार्यवीर्यमप्रतिहतशक्ति ।
स्निग्धस्निन्नत्वाच्छ्लक्ष्णस्तत एव च मृदु ।
सुबोधम् । मोक्षान्त इति अर्थाद्यदा यदा
बन्धमोक्षस्तदा तदा यथोत्कारिकास्वेदः ।
अव्यथं प्रतिलोमं चेति प्रमार्जनक्रियाविशे-
षणम् । एवं प्रमार्जयन्नृजु कुर्वश्च पुनर्वर्धनी-
यात् । सशोफे रागे च सति सिराव्यथः ।
स च बलवतः । घृतादिकं च ।

एकाङ्गरोगिणमम्लानगात्रं स्नेहस्वेदो-
पपन्नं मृदुना संशोधनेन संशोध्यानुवास्या-
स्थाप्य चाक्षेपकविधानेनोपचरेत् । विशेष
तो बलतैलमनुवासनार्थं । दोषसंसर्गे य-
थासंसर्गम् । कुक्कुटीं वा रसायनविधाने-
नोपयुज्जीत । अपवाहुके नावनमूर्ध्वभक्तं
च निरामे स्नेहपानम् । विश्वभीप्रभृतिषु
पाददाहान्तेषु यथोक्तां सिरां विध्वा वात-
व्याधिवदुपाचरेत् ॥

एकाङ्गरोगिणं पक्षाघातिनम् । अ-
म्लानगात्रं शोषरहितम् । सुबोधम् । दो-
षान्तरसंसर्गे संसर्गदोषापेक्षया । रसाय-
नविधाने कुक्कुटीसुरासुरैः क्षीरसमुद्रमन्थ इ-
त्यादिना वक्ष्यते । अपवाहुके स्नेहपानं घृतं
तैलं वा दोषावस्थापेक्षं हितं सुबोधम् विश्व-
भ्यादिषु सिराव्यधोकां सिरां विध्वा सामा-
न्यवातव्याधिवदुपाचरेत् तत्र च विश्वभीगृध्र-
स्यार्जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले । पाद-
हर्षपाददाहयोः क्षिप्रमर्मण उपरि द्व्यङ्गुले ॥

ऊरुस्तम्भे तु स्नेहासृक्स्नाववमनवि-
रेचनवस्तिकर्माणि परिहरेत् । आमश्लेष्म-

सह तेषां विरोधात् । ऊरुलीनानां वायुना स्तब्धानां च वमनादेभिरूर्ध्वं नेतुमम्भसामिव निम्नात् स्थलमशक्यत्वात् । ततस्तत्र तु बहुशः शमनशोषणानि युक्त्यावेक्ष्य युञ्जीत । रूक्षोपचारान् यवश्यामाककोद्रवोद्वाळकमलवणमल्पतैलसिद्धं शाकं क्षारारिष्टमधूदकानि च शीलयेत् ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहादीनि परिहरेत् यतो नासौ शुद्धेन वातेन भवत्यामादेश्च स्नेहादिना विरोधः । यतश्चामादीनामूर्वोलीनानामनन्तरोक्तैर्वमनादिभिरूर्ध्वं कोष्ठं नेतुमशक्यत्वम् । यथा निम्नस्थानामम्भसां स्थलं नेतुमशक्यत्वमिति दृष्टान्तः । अतो हेतोस्तत्रो-रुस्तम्भे युक्तिमपेक्ष्य बहुशः शमनादिकं प्रयुञ्जीत । तत्रादौ शमनं युक्त्या योजयेत् । यदि तथा न शाम्यति तत्र च रूक्षोप-चारादिकं शीलयेत् ॥

ससैन्धवं वचादिं हरिद्रादिं वत्सकादिं वा । षट्करणं वा हरीतकीः पिप्पलीर्वा । शार्ङ्गाष्टामदनदन्तीवत्सकं वा । स्वादुकण्टकारग्वधदावींमरुवकपाठाकरञ्जकूलकचूर्णं वा सक्षौद्रं मस्तुना पिबेत् । चित्रकदेवदारुसुकुष्ठपाठातिक्तकरोहिणीर्वा मधुना लिह्यात् । त्रिफलापिप्पलीमुस्तचविकाकटुरोहिणीर्वा । स्वेदांश्च रूक्षान् कुर्यात् ॥

वचाद्यादिगणानामन्यतमं ससैन्धवं षट्करणं दाव्यादिकं कुष्ठोक्तं हरीतकीपिप्पल्योः सा-

मान्येनोष्णाम्बुनैव । शार्ङ्गाष्टादिचूर्णं मस्तुना पिबेत् । स्वादुकण्टको गोक्षुरकः । मरुवकं मारीचकम् । कूलकं पटोलम् । चित्रकादि मधुना लिह्यात् ॥

अल्पपतुं तु रूक्षं क्षाममनिद्रं जाङ्गलरसैः शालिभिश्च तर्पयेत् । सर्षपतैलं वा सरलकुष्ठश्रीवेष्टकसुरदारुनागकेसराजगन्धासिद्धं सक्षौद्रं पिबेत् । ससैन्धवपलं शुण्ठीचित्रकपिप्पलीमूलानां पृथग् द्विपलं दश भल्लातकास्थीनि कल्कीकृत्यैकध्यमारनाळाढकेन सह तैलप्रस्थं पचेत् । तत्सर्ववातविकारेषु पथ्यं विशेषादूरुस्तम्भाशोष्ठ्रसीघ्रमपत्यदं च । बहिरपि श्लेष्मक्षपणाय क्षौद्रसर्षपकरञ्जफलवल्मीकमृद्रोमूत्रैरुष्णैर्लेपयेत् । सौभञ्जनतकारीद्वयभरळा-र्जुनकरञ्जाढकीगोक्षुरकैर्लेपोन्मर्दनसेकान् कुर्यात् । व्यायामैश्च विविधैर्मेदः क्षपयेत् । स्थलान्युलङ्घयेत् । प्रतिस्रोतः सरितमव्याळां तरेत् । एवमूरुस्तम्भो हि शुष्के-श्लेष्माणि प्रशाम्यतीति ॥

अल्पपतुं प्रमपतर्पितं रूक्षं क्षामत्वादि-युक्तं तर्पयेत् । सरळादिसिद्धं सर्षपतैलं वा पिबेत् । क्षौद्रेण सह वर्तते यत्तैलं तत्तथोक्तम् । शुण्ठ्यादीनि द्विपलोन्मितानि । सुबोधम् । तमेव व्यायाममाह । स्थलानीति । अव्याळां प्राहादिरहितां प्रतिस्रोतो विमुखम् ॥

भवति चात्र ॥

सहचरं सुरदारु सनागरं

कथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् ।
पवनपीडितदेहगतिः पिबन्
द्रुतविळम्बितगो भवतीच्छया ॥

रास्नामहौषधद्वीपिपिण्णलीषडिपौष्करम् ।
पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥

अथेदानीं सर्ववातामयानां सामान्येन
भेषजमाह । सहचरादिभिस्तैलमिश्रितं कषायं
पिबन् द्रुतगमनो विळम्बितगमनो वा भ-
वति । तन्त्रकृता च मतिवैभवादस्य च वृ-
त्तस्य नामविशिष्टं कृत्वा कथितम् । रास्ना-
दिभिः साधितं घृतं परं वातरोगहरम् ।
द्वीपिश्चिवकः ॥

निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥

पाठाविळङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विक्षारनागरनिशामिसिचव्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्रि
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥

मञ्जिष्ठयातोविषया विषया यवान्या
संशुद्धगुल्गुलपलैरपि पञ्चसङ्ख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥

नाडीत्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला
जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोष-
हृत्पाण्डुरोगमदविद्राधिवातरक्तम् ॥

निम्बादीनां पृथग्दशपलान् भागान् अ-
पां घटे द्रोणे विपचेत् । अष्टांशशिष्टेन तेन
काथेन पिचुभागकल्कैः कर्षांशकल्कैः घृतस्य
प्रस्थं द्वात्रिंशत् पलानि विपचेत् । गजोप-
कुल्या श्रेयसी । द्विक्षारं सौवर्चल्यवक्षारौ ।
मिसिः शतपुष्पा । तेजोवती ज्योतिष्मती ।
कणमूल इत्यत्र कणाशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः ।
तेनात्र कणाच्च कणामूलं च ग्राह्यम् । अत
एव च मुनिनात्र व्योषशब्दो निर्दिष्टः । यु-
क्ता रास्ना । गुदोत्थान्यर्शासि । हृत्पाण्डु-
भ्यां रोगः संबध्यते । मद्गो मदात्ययनि-
दानोक्तलक्षणः । शेषं सुबोधम् ॥

द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाच्चतुष्पलान्
यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥
पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः ।
तद्वत्खर्जूरकाष्पर्यद्राक्षाबदरफलगुभिः ॥
सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ।
योज्यो निरत्ययः पाननस्याभ्यञ्जनवस्तिषु ॥

द्रोणेऽम्भस इत्यारभ्य श्वदंष्ट्रकषाय-
स्येत्यन्तग्रन्थस्य शशिलेखाया अदर्शनात् ज-
र्जटकृता निरन्तरपदी व्याख्या लिख्यते ।
द्रोणेऽम्भस इत्यादि । जीवनीयैः जीवन्त्या-
दिभिर्महाकषायसङ्ग्रहोक्तैर्दशभिः । फल्गुर्गो-
ष्ठौदुम्बरः ॥

बलाविल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं वाते शिरोगते
तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मबुल्लकजा ।
प्रत्यग्रा विधिनानेन नस्यपानेषु योजयेत् ॥

सुदग्धघृतस्य स्नानस्योपर्यच्छस्तस्य शु-
क्तिरर्धपलं प्रकुञ्चः पलं वा शिरोगते मूर्ध-

गतेऽनिले बाहुशिरोगते वा आदिलोपात् ।
तद्वद्वलाविल्वशृते क्षीरे । विधिनानेनेति ।
शुक्तिः प्रकुञ्चो वा । बुल्लकी मत्स्यविशेषो
हत्याकारः ॥

* जीर्णं पिण्याकं पञ्चमूलं पृथक् च
काथं काथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् !
क्षीरादष्टांशं पाचयेत्तेन पाना-
द्वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥

जीर्णं बहुवर्षोषितम् । क्षीरादष्टांश-
मिति तैलादष्टगुणं क्षीरम् ॥

* पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवर्षिकम् । प
क्त्वा तस्य रसं पूत्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् । पयसा-
ष्टगुणेनैतत् सर्ववातविकारनुत् । संसृष्टे श्लेष्मणा चैतद्रोते
शस्तं विशेषत इति चरकपाठः ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्य

तुलां समेतां दशमूलतश्च ।

अभीरुमूलाच्च तुलार्धमेत-

दष्टांशशेषं विपचेद्द्वहेऽपाम् ॥

तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैला-

स्पृक्प्रियङ्गुनाळिकाम्बुशिलाजैः ।

लोहितानळदलोहसुराह्वैः

कोपनामिसितुरुष्कनतैश्च ॥

तुल्यक्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं

सिद्धं कृच्छ्रान्शीलितं हन्ति वातान् ।

कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्

गुल्मोन्मादौ पानसान्योनिरोगान् ॥

केतकिमूलबलातिबलानां

यद्वहलेन रसेन विपक्वम् ।

तैलमनल्पतुषोदकयुक्तं

मारुतमस्थिगतं तदपोहेत् ॥

तुलां लशुनकन्दस्य तुलार्धं जाङ्गलात् पलात्
दशमूलाच्च विपचेद्भागान् पञ्चपलान् पृथक् ॥

तोयार्मणेन पादस्थे समं तैलं पयो दधि ।

तत्र दद्यात् पलांशांश्च रास्त्रामधुकजीवकान् ॥

मिसिस्थिरामहामेदाचपलातिदिषाबलाः ।

काकोळीपौष्करं मूलमश्वगन्धां च साधितम् ॥

तत्परं वातरोगघ्नं गुल्मानाहार्तिशूलनुत् ।

भग्नजर्जरिताङ्गानां पथ्यमग्रेष्व दीपनम् ॥

समूलजालां विपचेत् प्रसारिणीं

तुलोन्मितां पादधृते घटेऽम्भसः ।

पृथक् सतैलं दधि तत्समं क्षिपेत्

समं च ताभ्यां विजयां ततः पचेत् ॥

प्रसारिणीजीवकसिन्धुजन्म-

यष्ट्याहारास्त्राग्निकयावशूकैः ।

सग्रन्थिकारुयैर्द्विपलैः सुपिष्टैः

भल्लातकानां दशकौस्त्रिभ्यश्च ॥

शुण्ठीपलत्रययुतैर्विनिहन्ति पान-

नस्यादिभिस्तदग्निलान् मरुतो विकारान्

कुष्ठप्रमेहहतनाममनोविकार-

श्वासास्थिभङ्गजठरक्रिमिबीजदोषान् ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्येत्यादि तैल-
योगचतुष्टयं सुबोधम् ॥

पचेत् सहाचरतुलां जलद्रोणचतुष्टये ।

द्रोणशेषे समक्षीरे तत्र तैलाढकं पचेत् ॥

सहाचरस्य मूलानां कल्कितैर्दशभिः पलैः ।

अथवा नतषट्ग्रन्थास्थिराकुष्ठसुराहयात् ॥
 सैलानळदशैलेयशताहारक्तचन्दनात् ।
 सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ॥
 भेळस्य संमतं तैलं तत् कृच्छ्राननिलामयान्
 वातकुण्डलिकोन्मादभूतापस्मारवर्ध्म च ॥
 गुल्महृद्रोगदुर्नामयोनिरोगांश्च नाशयेत् ।

पचेत् सहाचरतुलामित्यादि । तुला
 पलशतम् । समक्षीरे काथसमे । अथ वे-
 ति पक्षान्तरे । नतादिभिः कल्कितैः तै-
 लाढकं पचेत् । सिद्धेऽस्मिन् पूते शर्करा-
 या अष्टादशपलं क्षिपेत् । भेळाल्यस्य म-
 हर्षेः संमतं तत्कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्याननि-
 लामयान् वातकुण्डलिकादींश्च नाशयेत् ।
 वातकुण्डलिका मूत्राघातभेदः ॥

* श्वदंष्ट्रकषायस्य प्रस्थौ द्वौ पयसा समौ ॥
 षट्पलं शृङ्गिवेरस्य गुळस्य च पलाष्टकम् ।
 तैलप्रस्थं विपकं तद्दद्यात् सर्वानिलार्तिषु ॥

* श्वदंष्ट्रास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ।

षट्पल शृङ्गिवेरस्य गुळस्याष्टपलं तथा ॥

तैलप्रस्थं विपकं तद्दद्यात् सर्वानिलार्तिषु ।

जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ॥ इति
 चरकपाठः । श्वदंष्ट्रेत्यादि जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः
 प्रशस्यते क्षैरेर्योपानमिति यावदिति जर्जटः ॥

बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्नाष्टभागिकम् ।
 जलाढकशते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ॥
 दधिमस्त्वक्षुनिर्यासशुक्तैस्तैलाढकं समैः ।
 पचेत्साजपयोर्धाशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥

शटीसरळदार्वेलामञ्जिष्ठागरुचन्दनैः ।
 पत्रकातिबलामुस्तासूप्यपर्णीहरेणुभिः ॥
 यष्ट्याहसुरसव्याघ्रनखर्वभकजीवकैः ।
 पलाशरसकस्तूरीनळिकाजातिकोशकैः ॥
 स्पृकाकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ।
 त्वकुन्दुरुक्ककर्पूरतुरुक्कश्रीनिवासकैः ॥

लवङ्गनखतकोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ।
 स्थौणेयतगरध्यामवचामदनकप्लवैः ॥
 सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ।
 पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत् प्रयोजितम् ॥
 श्वासं कासं ज्वरं मूर्छां छर्दिं तृष्णां क्षतं क्षयम्
 ग्रीहशोषावपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ॥
 बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ।

बलाशतं पलशतमित्यर्थः । छिन्नरुहा-
 पादं गुळच्याः पञ्चविंशतिपलानीति यावत् ।
 रास्नाष्टभागिकं रास्नायाः सार्धानि द्वादशपला-
 नि । रसे शतभागस्थिते । तैलाढकं पचेत् स-
 मैर्दध्यादिभिः शुक्तान्तैरेकैकमाढकं इक्षोर्निर्या-
 सः स्वरसः) सहाजक्षीरस्यार्धाशेनार्धाढकेन
 वर्तते यत्तैलं तत्साजपयोर्धाशमित्युक्तम् ।
 सूप्यपर्णी माषपर्णी मुद्गपर्णी च । व्याघ्रन-
 खः समुद्रजः । पलाशं पत्रकम् । तच्च त-
 मालम् । रसो बोलः । नळिका विद्रुम-
 लता । जातिकोशकं जातिपत्री । स्पृका
 ब्राह्मी । जाती मालती । * कटुफलं क-
 कोंटफलम् । अम्बु वाळकम् । कुन्दुरुकं

* कटुफोललताकस्तूरिका । कटुफलं दक्षिणावर्ते
 प्रसिद्धं गन्धद्रव्यमन्ये । इति जर्जटः ॥

कुन्दुरुः । तुरुष्कः तुवरः । श्रीनि-
वासकः । (नि) मृत्तिका यवनो वल्कः पि-
ण्डितः श्रीनिवासकः । लवङ्ग इति लवङ्गकु-
सुमम् । स्थौण्यं तैलपीतकम् । तगरं न-
तम् । ध्यामकं सामकं प्लवम् । (नि) कुटन्नदं
प्लवं धान्यं त्रितुन्नं परिपेलवम् । अवतारि-
ते तैले गन्धपत्रं संस्काराधानमात्रम् ॥

अमृतायास्तुलाः पञ्च पचेत्तोयवहद्वये ।
पादशेषे समक्षीरं तैलस्य द्वाढकं पचेत् ॥
एलामांसीनतोशीरशारिवाकुष्ठचन्दनैः ।
शतपुष्पाबलामेदामहामेदर्धिजीवकैः ॥
काकोळीक्षीरकाकोळीश्रावण्यतिबलानखैः ।
महाश्रावणिजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः ॥
शतावरीतामलकीकर्कटाहारेणुभिः ।
वचागोक्षुरकैरण्डास्नाकाळासहाचरैः ॥
वीरामहैलर्षभकत्रिदशाहैश्च कार्षिकैः ।
मज्जिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्ठपलेन च ॥
कल्कैस्तत्क्षीणवीर्याग्निबलसंमूढचेतसः ।
उन्मादारत्यपस्मारैरार्ताश्च प्रकृतिं नयेत् ॥
वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाग्र्यममृताह्वयम् ।

अमृताद्ये अमृतायाः गुळूच्याः पञ्च
तुलाः पञ्चशतानि पलानि । वहद्वयं चत्वारि
सहस्राणि षण्णवत्यधिकानि । क्षीरं तैलस-
मम् । एलादीनि त्रिदशाह्वान्तानि कार्षि-
काणि । श्रावणी मुण्डिका प्रसिद्धा । वि-
दारी कन्दालिका । तामलकी शिवा । कर्क-
टाहः कर्कटशृङ्गी । हरेणुका कौन्ती । काळा
नागबला । काळानुसारीत्यन्ये । वीरा का-

कोळी । महैला पत्रैला । त्रिदशाह्वयं सु-
राहं देवदारु । क्षीणशब्दस्य वीर्यादित्रयेण
संबन्धः । वीर्यं शुक्लमिति केचित् । एतान्
प्रकृतिं नयेत् स्वास्थ्यमापादयेत् ॥

* रास्नासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्ट्रैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥
एष कल्पोऽश्वगन्धाया बलातिबलयोरपि ।

रास्नाद्ये तैले हैमवतानि गन्धानि हि-
मवत्प्रभवानि गन्धद्रव्याणि । एलाद्यैरिति
बलातैलो कौरेलादिभिर्मधुयष्ट्यन्तैः एष च रा-
स्नादितैलकल्पः पृथगश्वगन्धादीनामपि योज-
येत् । तेनाश्वगन्धाद्यन्यतमस्य सहस्रनिर्यूहे
तैलद्रोणं पाचयेत् । गन्धैर्हैमवतैः पिष्ट्रैरेलाद्यैश्चे-
त्युक्तं बोद्धव्यम् ॥

* रास्नासहस्रनिर्यूह इत्यादि । पलशब्दलोपो-
न्नष्टव्यः । निर्यूहः काथः । एलाद्यैरिति एलाहरेणु-
प्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनळदादयः । अमृताह्वतैलो-
क्तैर्वा एलामांसीनतोशीरैत्यादिभिः । हैमवतैर्गन्धैरगुर्वा-
दिभिरिति जर्जटः ॥

काथकल्कपयोभिर्वा बलादीनां पृथक् पचेत् ।
यवकोलकुलत्थानां मत्स्यानां शिमुविल्वयोः ॥
रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोनितम् ।
साधयेत्तत् परं सर्वपवनव्याधिभेषजम् ॥
यच्च शीतज्वरे तैलमगर्वाद्यमुदाहृतम् ।
सहस्रशतशः पक्त्वा सिद्धं वातामयापहम् ॥

अथवा बलादीनां बल्यवर्गपठितानां ब-
लातिबलादीनां पृथक् प्रत्येकमेकस्यैव काथ-
स्तस्यैव कल्कः । यवादीनां मूलकान्तानां

रसं दधि पयश्च पृथक् तैलसमम् । शीत-
ज्वरोक्तमगर्वादिकं पुनः पुनस्तैरेवौषधैः तेनै-
व विधानेन तदेव पक्वं योज्यम्

फलत्रिकस्य प्रस्थं स्यात् कुलत्थं कुडुबद्वयम् ।
कृष्णगन्धात्वगाढकयोः पृथक् पञ्चपलानि तु ॥
रास्ताचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलात् पलं पलम् ।
जलद्रोणे पचेत् पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥
सुरारनाळदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ।
कोलडाडिमवृक्षाम्लरसं क्षीरं वसां नवाम् ॥
मज्जानं तैलमाज्यं च जीवनीयपलानि षट् ।
कल्कमेकत्र तत् सिद्धं सिद्धं शुद्धानिलामये ॥
सिरापर्वस्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
वेपनाक्षेपशूलेषु तमभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ॥

त्रिफलादीनां यथोक्तमानानां द्रोणपाद-
शेषिते क्वाथे सुरादितैलाज्यान्तं पृथक् प्रस्थोन्मितं
क्षिपेत् । जीवनीयानां सूत्रोक्तानां षट्पलानि ।
कृष्णगन्धा सौभज्जनं तस्य त्वचः पञ्च प-
लानि । आढक्याश्च तुवर्याः पञ्चपलानि ।
द्वे द्वे इति प्रकरणात् पले । आरनाळं का-
ञ्चिकम् । दध्यम्लमम्लं दधि । सौवीरकं
वितुषयवकृतम् । तुषोदकं सतुषयवकृतम् ।
कोलादीनां प्रत्येकस्य रसः । कोलः बदरम् ।
वृक्षाम्लं तिन्त्रिणीकम् । सुबोधम् ॥

आनूपजाङ्गलोत्थानामस्थानि विपचेज्जले ।
तत्स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥
जीवकर्षभकास्फोटविदारीकपिकच्छुभिः ।
वातघ्नैर्दीपनीयैश्च कल्कैर्द्विर्क्षीरभागिकैः ॥
सिरापर्वस्थिकोष्ठस्थं पानाद्यैर्हन्ति तच्चलम् ।

क्षीणौजोमज्जशुक्लाणामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥

आनूपजाङ्गलोत्थानामन्यादिवर्गत्रयप -
ठितानां प्राणिनामस्थान्यवक्षुष्य जले विपा-
च्यानि । जलक्षये च तत्स्नेहो ग्राह्यः । तं
स्नेहं दशमूलकषायेण जीवकादिभिरग्निदीप्ति-
करैश्च वातघ्नैः कल्कैः सह पचेत् । किंभूतैः
कल्कैः द्विर्क्षीरभागिकैः द्वौ क्षीरभागौ येषां
कल्कानां तेन कल्केन । तावत् स्नेहाच्चतु-
र्थांशेन भावितव्यम् । ततो द्विगुणं क्षीरं स्ने-
हादर्थं भवति । आस्फोटोऽर्कः । कपिकच्छुः
कण्डूकरी । तदौषधं सिद्धं सिरादिस्थं च-
लं पानाद्यैर्हन्ति । क्षीणौजःप्रभृतीनां चैत-
दमृतोपमं स्यात् ॥

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च
स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।
दुष्टान् वातानाशु शान्तिं नयेयु-
र्वन्ध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥

अध्यायमुपसंहरन्नाह । एतेऽनन्तरोक्ताः
स्नेहाः काले स्नेहयोग्ये पानादिषु प्रयुक्ताः स-
म्यक् च स्वविषये विधिना प्रयुक्ता दुष्टान्
वातान् प्राणादीननेकसंयोगभिन्नानाशु शीघ्रं
शान्तिं नयेयुः । बन्ध्याश्च युवतीः पुत्रभाजः
कुर्युः । स्नेहान्तोचितत्वादमुच्यते ॥

स्नेहस्वेदैर्दुतः श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थितः ।
पित्तं वा दर्शयेद्रूपं वस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥

इति चिकित्सिते त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

वातकोपेऽवश्यं रूक्षादित्वात् श्लेष्मा प्रायेण कोपरहितो भवति । सः स्नेहस्वेदैर्वातव्याधिप्रयुक्तैर्द्रुतो द्रवत्वं प्राप्तः पक्वाशये स्थितः केनचित् प्रकारेण श्वेतमूत्रपुरोषादिना म्वं रूपं दर्शयेत् । तथाविधं पित्तं वा स्वं रूपं दर्शयेत् । तदा तं श्लेष्माणं पित्तं वा मिश्रं वा वस्तिभिर्योग्यैर्विनिर्जयेदिति ॥

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य वातशोणितस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वातशोणितिनः स्निग्धस्य दाहरागरूक्तोदेषु जळौकाभिः कण्डूपतापस्वापचिमिचिमायनेषु शृङ्गुतुम्बैर्देशाद्देशान्तरं सञ्चरत् सिरया प्रच्छानेन वा दुष्टमसृगसकृदल्पमल्पमवसेचयेत् ॥

सर्वस्य वातशोणितवतः स्नेहपूर्वं रक्तस्त्रावणमिष्यते । तत्र विशेषादाहादिषु जळौको-

भिः । कण्डूवादिषु शृङ्गुतुम्बैः अनियतदेशस्थितं रक्तं सिरया प्रच्छानेन वा । सर्वत्र च वातशोणितेषु दुष्टमसृक् स्तोकमवसेचयेत् । जळौकादिभिरसृक्स्त्रावे क्रियमाणे रक्तस्यावसेचनं सकृदेव न कार्यम् । न बहु । कुत एवमित्याह ॥

असृक्क्षये हि गम्भीरशोफस्तम्भकम्पग्लानिसंकोचादयः स्युः । सिराव्यथोक्ताश्च मूर्छादयः । नैव च स्त्रावयेदङ्गलानौ रूक्षे वातोत्तरं च रक्तम् । ततश्च पुनः स्नेहयित्वा मृदूनि स्नेहयुक्तानि रूक्षाणि वा विरेचनानि वस्तिकर्म चासकृत् प्रयोजयेत् ॥

असृक्क्षय इत्यादि । यस्मान् सकृदस्त्रे विस्त्राविते रक्तक्षये सति गम्भीरश्वयथ्वादायः स्युः गम्भीरः शोफ अवगाढः ग्लानिरुपशोषः । आदिग्रन्थेन सर्वेषामपतर्पणजानां ग्रहणम् । सुबोधम् ॥

अथ वातप्रबले पुराणघृतं पिबेच्छतावरीघृतं वा ॥

अथेत्यादिना वातादिविशेषेण चिकित्सामाह पुराणं सर्पिः पञ्चदशदिवसोपेतम् ॥

दशमूलपुनर्नवद्वयैरण्डमुद्गपणीमाषपणीं महामेदाशतावरीरास्नावाकूपुष्पीशङ्खपुष्पीबलातिबला द्विपलांशाः पृथक् जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे च तत्तुल्यानि पृथक् छागमांसामलकेशुरसघृतक्षीराणि संयोज्य

कल्कं च पिप्पलीमरिचकाष्मर्यफलोत्पलद्विमे-
दाद्विश्रावणीवीरापुर्ननवनागरसमङ्गातुकाक्षी -
रीक्षीरकाकोळीद्राक्षाक्षोळपञ्चबीजशृङ्गाटकनि -
कोचकभयोरुमाणखर्जूरवाताममुञ्जाताभिषु -
काणां पुनः पचेत् । एतज्जीवनीयाख्यं
सर्पिर्वातपित्तविकारान् विशेषतश्च पाण्डुरो-
गज्वरापस्मारभगन्दरश्वासकासाहिध्मास्वरभे -
दपार्श्वशूलयकृत्प्लीहमूत्रसङ्गाश्मरीवातशोणि -
तसर्वाङ्गिकाङ्गरोगानपहरति । बल्यं वर्ण्यं
वृष्यं चक्षुष्यं पुत्रदं च । तैलसात्म्यो वा
क्षीरसितोपेतं तैलं पिबेत् ॥

दशमूलेत्यादिना जीवनीयाख्यं सर्पिः
अवाक्पुष्पी वाराही । शङ्खपुष्पी काश्मी-
रेषु वीरटीति प्रसिद्धा । छागमांसरसादी-
नि पञ्च पृथक् प्रत्येकं क्वथितशेषसमानि ।
पिप्पल्यादीनां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । स-
मङ्का मज्जिष्ठा । निकोचकं फलविशेषः । जी-
वनीयाख्यमेतत् पाण्डुरोगादीन् वातपित्तविका-
रान् विशेषतोऽपहरति । बल्यत्वादियुक्तं च ।
तैलसात्म्यः सन् वातशोणिती सः क्षीरशर्करायु-
क्तमेवं तैलं पिबेत् ॥

अथवा शतावरीमयूरकक्षीरविदारीब -
लाद्वयतृणपञ्चमूलकाथे पञ्चकादिगर्भं साधि-
तम् । बलातैलं वा वातव्याध्युक्तम् । शत-
पाकं वा । वातहरसिद्धेन पयसाम्लैर्वा स्पर्श-
शुखं परिषेकं कुर्वीत ॥

अथवा शतावर्यादिकाथे पद्मकादिग-
णगर्भं साधितं तैलं तैलसात्म्यः पिबेत् ।

मयूरकः अपामार्गः । बलातैलं वातव्याध्यु-
क्तम् । तत्र चोक्तं वा शतपाकम् । वात-
हरैरित्यादिना परिषेकम् ॥

* द्राक्षामधुकतोयान्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
पिबेत् घृतं तथा क्षीरं गुळूची स्वरसे शृतमिति चरकपा-
ठः । द्राक्षामधुकतोयान्यामित्यत्र द्विवचनसामर्थ्यात् प्रत्येकं
घृतमिति जर्जटः ॥

प्रत्येकशो यवगोधूमातिलमुद्गमाषेषु का-
कोळीजीवकर्षभकबलातिबलासृगालाविन्नामे -
षशृङ्गीप्रियाळसितोपलासुरभिवचाकशेरुक -
ल्कमिश्रेषूपनाहार्थं सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसि-
द्धान् पञ्च पायसानुपकल्पयेत् । सौहिक-
फलमज्जोत्कारिकां वा । विल्वपेशिकात-
गरदेवदारुसरळरास्नाहरेणुकुष्ठशतपुष्पाभि -
र्वा दधिमस्तुयुक्ताभिरुपनाहः ॥

यवादिषु पञ्चसु प्रत्येकं सर्पिरादि-
भिः पञ्चभिः काकोळ्यादिकल्केन चोपना-
हार्थं पञ्च पायसान् कल्पयेत् । गवादिभि-
र्माषान्तैः । सृगालविन्ना घृत्रिपर्णी । सौ-
हिकानां फलानामक्षोडादीनां मज्जा उत्कारि-
का च । विल्वपेशिकादिभिरुपनाहः । पि-
ष्टबन्धो दधिमस्तुभ्यां युक्तादिभिः ॥

यवमधुकैरण्डबीजपुनर्नवैर्धान्याम्बुपि -
ष्टैः प्रलेपः । मातुलङ्गाम्लवेतससैन्धवघृतमि-
श्रं वा शिशुमूलम् । सहचरजीवन्तीमूलं
वा । रास्नामधुकगुळूचीबलाद्वयजीवकर्षभ-
कल्कक्षीरसिद्धं ससिक्थकं सर्पिरभ्यङ्गः ॥

यवादिभिर्धान्याम्बुपिष्टैः प्रलेपः । अथवा शिशुमूलं मातुलुङ्गाम्लवेतसादिभिर्युक्तम् । मातुलुङ्गाम्लमम्लमातुलुङ्गम् । तद्युक्तं वा । सहचरजीवन्योर्मूलमालेपः । रास्नादिकल्केन क्षीरेण च ससिक्थकं सिद्धं सर्पिरभ्यङ्गः । सिक्थकं मदनम् । इति वाताधिके ॥

पित्तप्रबले द्राक्षारेवतफलपयस्यामधुकचन्दनकाष्पर्यकषायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् । शतावरीपटोलत्रिफलागुल्मीकटुकाकषायं वा । स्वादुतिक्तवर्गसिद्धं च सर्पिः क्षीरं च । रास्नाभीरुदशमूलबलासिद्धं वा । धारोष्णं वा । विरेकार्थं त्रिवृच्चूर्णयुक्तं वा । क्षीराहारो वा क्षीरेणैरण्डतैलं बहुशः पिबेत् । अमृतारग्वधाटरुषककषायेण वा । क्षीरवस्तीन् वा सघृतान् दद्यात् ॥

पित्तप्रबले द्राक्षादिकषायं शर्करामधुभ्यां मधुरम् । मधुरशब्देन तयोर्माधुर्यापादनी मात्रोक्ता । शतावर्यादिकषायो वा शर्करामधुमधुरः । तथा सूत्रोक्ताभ्यां मधुरतिक्तवर्गाभ्यां सिद्धं घृतम् । रास्नादिशृतं क्षीरं वा धारोष्णमेव वा । विरेकार्थं क्षीरं त्रिवृच्चूर्णेन युक्तं वा । अथवा क्षीरेण सहैरण्डतैलं क्षीरात्रादो बहुशः पिबेत् । अमृतादिकषायेण वैरण्डतैलं क्षीराहारो बहुशः पिबेत् । सुबोधम् ॥

शीतैश्चन्दनपद्मकबिसमृणालादिभिः शृतेन क्षीरेण परिषेकः । क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातण्डुलोदकेन वा । द्राक्षामधुककाष्पर्ययु-

तेन वा । धान्याम्लेन वा जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिषा शतधौतेन वा ॥

चन्दनादिभिः शीतैः शीतवीर्यैः शृतेन क्षीरेण परिषेकः । क्षीरादिना वा । उदकशब्दस्य शर्करातण्डुलाभ्यां संबन्धः । अथवा द्राक्षादियुक्तेन धान्याम्लेन परिषेकः । अथवा जीवनीयौषधसिद्धेन सर्पिषा परिषेचयेत् । शतधौतेन सर्पिषा वा । शतधौतं यत् सर्पिर्बहुवारं विलाप्यामौ क्षीरिवृक्षादिशीतोदके प्रक्षिप्य मग्ना खजितत्वात् स्थानीक्रियते ॥

मसूरोशीरप्रपौण्डरीकदार्वीमधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैरकासक्तुभिः सघृतक्षीरशर्करैः प्रदेहो दाहरागरुग्विसर्पशोफहरः । गोधूमचूर्णो वा छागक्षीरसंयुक्तो लेपः । तिलाश्च पयसा पिष्टाः शृष्टा कपाले पुनः पयसि प्रक्षिप्य निर्वापिताः ॥

मसूरादिभिः सक्त्वन्तैः घृतादियुक्तैः प्रदेहो दाहादिहरः । एरकासक्तुः एरकाबीजसक्तुः । पासी । सुबोधम् । निर्वापिता ऊष्माणं त्याजिता इति पित्ताधिके ॥

रक्तप्रबलेऽप्येवं बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् ॥

रक्तप्रबलेऽपि वातशोणिते एवमिति पित्तोक्तम् । अत्र तु बहुशः शोणितमवसेचयेत् । अतिदेशेन लाघवार्थं व्युत्क्रमः ॥

श्लेष्मप्रबले धात्रीनिशामुस्ताकषायं म-
धुमधुरं पिबेत् । त्रिफलाकषायं वा । म-
धुकमृज्जिवेराभयाकटुरोहिणीनिर्यूहं वा । यथा-
हस्तेहपीतं च मृदु वामयेद्विरूक्षयेच्च । न चा-
तिसेकलेपान् दद्यात् ॥

श्लेष्मप्रबले वातशोणिते धात्र्यादिकषा-
यं माक्षिकयुक्तं पिबेत् । त्रिफलाकषायं वा ।
सधुकादिकषायं वा । तं च यथायोग्यस्नेह-
पीतं मृदु स्तोत्रं वामयेत् । मृदु च विरू-
क्षयेत् सुबोधम् ॥

निम्बसर्षपाश्वगन्धाक्षारतिलैः कोष्णै-
र्लेपः । वचागारधूमद्विनिशाकुष्ठशतपुष्पाभि-
र्वा । पुनर्नवेन वा सघृतेन । तिलसर्षपा-
तसीयवचूर्णो वा । श्लेष्मातककपित्थमधु-
शिग्रुमिश्रः क्षारमूत्रपिष्टः कटुकस्कन्धसिद्धैः
क्षारोदकतैलमूत्रैः सेकः ॥

निम्बादिभिः कोष्णैर्लेपः । वचादिभि-
र्वा कोष्णैर्लेपः । सुबोधम् । तिलादिचूर्णो वा
किंभूतः श्लेष्मातकादिमिश्रः क्षारमूत्रेण क्षारसु-
तेन मूत्रेण पिष्टः । कटुकस्कन्धासिद्धैः क्षारो-
दकादिभिः सेकः कार्यः ॥

संसर्गे मिश्रं यथोद्रेकं वा प्रतिकुर्यात् ।
सर्वेषु च यथायथं गुळचीं गुळहरीतकीं पि-
प्पलीवर्धमानं वा शीलयेद्वस्तिकर्म चाभीक्ष्ण-
मिति ॥ भवति चात्र ॥

मिश्रदोषाधिके दोषानुरोधेन यथोक्तमु-
पक्रमं मिश्रं कार्यम् । अथवा मिश्रदोषोद्ध-

वेऽप्युद्विक्तमेव दोषं पतिकुर्यात् । गुळच्यादिकं
पृथक् सर्वेषु वातशोणितेषु सामान्यं शी-
लयेत् । गतानुगतिका ॥

बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैरान्तरमाचरेत् ॥

बाह्यमुत्तानं वातशोणितमालेपनादिभि-
र्जयेत् । विरेकादिना गम्भीरम् ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवास्तिभिः ।
लेपोपनाहसेकैश्च कोष्णैर्वातोत्तरं जयेत् ॥

सर्पिरादिभिः पानाद्युपयुक्तैः कोष्णै-
श्च लेपादिभिर्वातोत्तरं जयेत् ॥

विरेचनैर्घृतक्षीरपानसेचनवास्तिभिः ।
पित्तरक्तोत्तरं वातरक्तं लेपैश्च शीतलैः ॥

विरेकादिभिर्लेपैश्च शीतलैः पित्तोत्त-
रं रक्तोत्तरं च ।

वमनं मृदु नात्यर्थं स्नेहसेकादिलङ्घनम् ।
कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥

कफोत्तरे वातरक्ते मृदु च वमनं स्नेह-
सेकादि चात्यर्थं न शस्यते । यथाबलं लङ्घ-
नं चालेपाश्च कोष्णाः शस्यन्त इति ॥

वातश्लेष्मोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
विदाहशोफरुक्कण्डूविट्वाद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥

वातश्लेष्मोत्तरे वाताधिके कफाधि-
के च कोष्णद्रव्यलेपादिविधाने शीतलेपादिप्र-
तिषेधे च हेतुर्वात इत्यादिनोच्यते । शीतैः प्र-
लेपैर्दोषस्य स्तम्भनाद्विदाहादेर्विट्वाद्धिर्भवति ॥

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।
उष्णैः श्लोषोषरुग्नागस्वेदावदरणोद्भवः ॥

पित्तोत्तरे रक्तोत्तरे चोष्णैर्दाहानुद्भवः ॥

मधुयष्ट्याः पलशतात् कषाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कलकैः पलोन्मितैः ॥
शतपुष्पावरीमूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।
स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥
काकोळीक्षीरकाकोळीतामलक्यर्धिपद्मकैः ।
जीवन्तीजीवकर्षभत्वक्पत्रनखवाळकैः ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाशारिवैन्द्रीवितुन्नकैः ।
चतुष्प्रयोगं वातामृक्पित्तादाहज्वरार्तिनुत् ॥

मधुयष्टितैलं चतुष्प्रयोगं पाननस्याभ्य-
ञ्जनसेकप्रयोगं वातरक्ताद्यर्तिनुत् । दाहशब्दो
ज्वरशब्देन संबध्यते । वरी शतावरी । पय-
स्या क्षीरिका । स्थिरा सालपर्णी । हंस-
पदी घृतमण्डा । मधुपर्णी मेदा । ताम-
लकी ताली । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । वितुन्न-
कं धातकीफलम् ॥

मधुयष्ट्याः पलं दत्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरे पचेच्छतं वारांस्तदेवं मधुकाच्छते ॥
सिद्धं योज्यं तृड्नुमादन्वासकासविसर्पिषु ।
हृत्पाण्डुरोगवातामृक्पित्तादिषु च पूर्ववत् ॥

मधुयष्ट्या इत्यादि । तैलप्रस्थं चतुर्गुणे
क्षीरे मधुयष्टीपलं दत्वा पचेत् । एवं पलेन
पलेन मधुकस्य क्षीरेण च शतं वारान् पचेत् ।
तावता शतं मधुयष्ट्याः प्राविशति । तत्सि-

द्धं तृडादिषु योज्यम् । पूर्ववदिति चतु-
र्धु प्रयोगेष्वतिदिशति ॥

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृद्ध्यनिले शस्तं नादौ स्नेहनबृंहणम् ॥
कृत्वा तत्राह्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।
भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥

मेदसोऽतिवृद्ध्या कफस्य वातिवृद्ध्या यो
मार्गरोधः स्रोतःपिधानं ततो हेतोरनिले कु-
पिते प्रथमं स्नेहनबृंहणं न शस्तम् । तत्रा-
ह्यवातविधानं कृत्वा वातशोणितोक्तं भेष-
जं स्नेहनं रक्तप्रसादनं च कुर्यात् ॥

गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेद्वातेन वर्जयेत् ।

गम्भीरे वातशोणिते वातेन यदि रक्त-
माक्रान्तं भवति तद्वातशोणितं केवलवातं
वर्जयेत् ॥

रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु निगच्छति ॥
भिन्नं स्रवति तद्रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ।
तयोश्चिकित्सां व्रणवत् भेदशोधनरोपणीम् ॥
कुर्यादुपद्रवाणां च तस्मात्तस्माच्चिकित्सितात्

यत्र तु रक्तपित्तयोरतिवृद्धिस्तथा शो-
णितमाशु पाकं गच्छति । ततो यत्नेनायत्ने-
न वा तद्वातशोणितं भिन्नं विदग्धं पाका-
भिमुखं रक्तं स्रवति पूयमेव वा स्रव-
ति तयोर्विदग्धरक्तपूययोः भेदादिभिर्व्रणवच्चि-
कित्सां कुर्यात् । उपद्रवाणां मोहमूर्च्छादी-
नां तत्ताच्चिकित्सिताच्चिकित्सितं कुर्यात् ॥

निदानानुक्रमेण प्राणादीनां चिकित्सितमाह ॥

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।
यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्याद्यथाबलम् ॥

यत्र युगपत् प्राणादीनां कोपस्तत्र यथोद्दिष्टमुद्दिष्टवातव्याधिचिकित्सानतिक्रमेण । यथामयमिति प्राणादिकोपजनितरोगाद्यपेक्षया । यथासन्नमिति प्राणादीनामन्यतममासन्नानतिक्रम्य । यस्मिन्नेव गदे य एव प्राणादीनामन्यतम आसन्नस्तेव चिकित्सोदित्यर्थः । यथाबलमित्यन्यतमस्य बलिनः पूर्वं प्रतीकारं कुर्यादिति । एवमत्र भैषज्यं विकल्प्यम् ॥

नीते निरामतां सामे स्वेदलङ्घनपाचनैः ।
रुक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात् केवलवातनुत् ॥

सर्वत्र चामयुक्ते वाते स्वेदादिभिर्निरामतां नीते केवलवातनुत्सर्वं कुर्यात् ॥

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुशः क्रियाम्
व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जिर्विनीयं च पाययेत् ॥
धन्वमांसं यवः शालिर्विरेकः क्षीरवान्मृदुः ।
सक्षीरा वस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलाशृतम् ॥
कालेऽनुवासनं तैलैर्मधुरौषधसाधितैः ।
यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥
पञ्चमूलकषायेण वारिणा शीतलेन वा ।

अथ वायौ पित्तावृत इत्यादिना आवृतवातचिकित्सा । पित्तावृते वायौ व्यत्यासात् पर्यायेण शीतामुष्णां च क्रियां यो-

जयेत् । जीवनीयं च सर्पिः पाययेत् एतच्चास्मिन्नेवाध्याये दशमूलादिनोक्तम् । धन्वमांसादिकं वात्र योज्यम् । सुबोधम् । काल इत्यनुवासनयोग्ये । मधुरद्रव्यसाधितैस्तैलैरनुवासनम् । यष्टीतैलादिभिः सेचनम् । पञ्चमूलकषायेण वा शीतोदकेन वेति पित्तावृतचिकित्सा ॥

कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥
पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्षपजं हितम् ।
संसृष्टेकफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ।

कफावृते वाते यवान्नादिकं हितम् । कफपित्ताभ्यां युगपत् संसृष्टे वाते शीघ्रं पित्तं विनिर्जयेत् । ततः कफम् ॥

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वातशोणितिकीं क्रियाम् ॥
स्वेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितम् ।
प्रमेहमेदोवातघ्नमाह्ववाते भिषग्जितम् ॥
महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥

रक्तसंसृष्टे सामान्यां वातशोणितचिकित्सां कारयेत् । मांसावृते स्वेदादयः स्नेहान्ताश्चेति हिताः । आह्ववाते मेदसावृते वायौ प्रमेहघ्नं मेदोघ्नं वातघ्नं भिषग्जितमौषधं हितम् । अस्थिस्थे मज्जस्थे च महास्नेहं स्नेहचतुष्टयं युगपत् । रेतसा शुक्लेनावृते पूर्वोक्तं वातव्याधौ शुक्लस्थवातोक्तं पुत्रकामीयोक्तं च ॥

अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।
मूत्रावृते मूत्रळानि स्वेदाश्चोत्तरवस्तयः ॥

एरण्डतैलं वर्चस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ।

अन्नावृते सुबोधम् । मूत्रावृते मूत्रळान्यन्नादीनि । उत्तरवस्तिर्मेढ्रयोज्यः । वर्चस्थे पुरीषावृते एरण्डतैलादिकम् ॥

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ।
सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत्कार्यं मातरिश्वनि ॥
अनभिष्यन्दि च स्निग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम्
यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः
प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु कार्यं विरेचनम् ।
रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥
शिलाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुल्गुलोः ।
लेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादशसिताशतः ॥
अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ।
वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ॥

कफपित्ताविरुद्धमित्यादिना सर्वावरणानां सामान्येन चिकित्सा । अनभिष्यन्द्यादिगुणं च यत् किञ्चित् । प्रायो बाहुल्येन यापना वस्तयस्ते च कल्पे वक्ष्यन्ते । सुबोधम् । रसायनानां स्वाविषयविभागेन । भार्गवो लेहो रसायनोक्तश्च्यवनप्राशः । अपाने तु येन केनचिदावृते सर्वं भेषजं दीपनत्वादिगुणं कार्यम् ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम्
प्राणाद्यानां भिषक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत्
उदानं योजयेद्धर्मपानं चानुलोमयेत् ।
समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजयेत् ॥

प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः
स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृतान् वातान् विमार्गगान्

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेणावृतानां संक्षेपेन चिकित्सितमुक्तम् । प्राणाद्यानां स्वाविशेषेणावृतानां तदिति चिकित्सितं विकल्प्य स्वयमूह्य कुर्यात् । उदानमित्यावृतं विज्ञेयम् । व्यानं त्रिधा योजयेद्धर्ममधस्तिर्यक् च । चतुर्भ्योऽप्युदानादिभ्यः सर्वथा प्राणो यत्नेन रक्ष्यः । यत्तस्य प्राणस्य स्थितौ देहस्य सम्यक्स्थितिर्भवति । एवंस्थिते वृतान् आवृतान् वातानुन्मार्गगान् नानाविधेनोपायेन स्वं स्वं स्थानं नयेत् ॥

सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ।
रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ॥
पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ।
रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ॥
पित्तरक्तानिलहितं विविधं च रसायनम् ।

लशुनश्च सर्वावरणं हन्ति पित्तरक्तसंसर्गं वर्जयित्वा । पित्तावृत इत्यादि सुबोधम् । खुड इति वातशोणितस्य नाम । नानाप्रकारं पित्तादिहितं च रसायनं पित्तरक्तावृते हितम् ॥

यथेत्यादिना चिकित्सितमुपसंह्रियते ॥

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम्
आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तेनाशनात् ।

इत्यनन्तरोक्तैरध्यायैर्यथानिदानं निदा-
नोक्तार्थानतिक्रमेण चिकित्सितं सम्यङ्निदि-
ष्टम् । एतच्च चिकित्सितमायुर्वेदस्य लफं स-
एवार्तिनाशनाद्धेतोः । स्थाने चिकित्सितशब्द
उपचारात् प्राधान्येन ॥

चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम्

भेषजं ह्यदनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥

इति चिकित्सिते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

चिकित्सितमित्यादिभिः पर्यायैरौषधं
स्मृतमाचार्यैरिति ॥

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां

चिकित्सिते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

इति चिकित्सितस्थानं चतुर्थं समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथममस्मिन् स्थानचतुष्टयेन च प्रधानं तन्त्राङ्गं निर्णीतप्रायम् । केवं तत्र तत्र वमनैश्च विरेकैश्चेत्येवमादि यदुक्तं तदव्यक्तत्वाद्वक्तव्यमिष्टम् । न च वमनादीनां पञ्चानां कर्मणां याः कल्पनास्तासां सूत्रस्थान एव निर्णय उक्तः । यतस्तत्त्वार्थानां सूत्रणमेव कृतं न तु सर्वथा निर्णयः । शारीरनिदानयोश्च पञ्चकर्मकल्पनानिर्णयो दूरोत्सारित एव । चिकित्सितस्थाने तु यद्यप्यवसरो विद्यते तथाप्यनेकाबाधसाधारणत्वात् पञ्चकर्मव्यवस्थापनाध्यायक्षेत्रत्वं दुरुपपादम् । असम्यग्योगेन च पञ्चकर्मणां या आपदस्तासां हेतुलिङ्गौषधकथनेऽप्ययमेव कल्पः । भेषजकल्पनानां च वमनादिवदेव निर्णीतशिष्टत्वमतोऽस्य सर्वस्य वस्तुनो निर्णयाय पञ्चमस्य कल्पसिद्ध्यव्यवस्थस्य स्थानस्यास्मिन्नवसरे प्रारम्भो युक्तः । अतः स एवारभ्यते । सिद्धिः कर्मणामसम्यग्योगेन ये गदास्तेषां प्रतीकारः । पञ्चानामपि कर्मणां मध्ये वमन-

स्वैव प्राधान्यम् । यतस्तन् सर्वौषधप्रयोगोपयोगभूतोर्ध्वाङ्गोपद्रवस्य श्लेष्मणः परमौषधमतः प्रथमेव वमनस्य कल्पनां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ।
इतिहस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वमनानां कल्पो वमनकल्पः तम् ।
अथेत्यादि पूर्ववद्वाख्येयम् । इति हेत्वादि च ॥

वमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेक्ष्वाकुद्विकोशातकीकुटचफलानि श्रेष्ठानि तेष्वपि मदनफलम् ॥

वमनानामौषधानाम् , तत्र वमनानि शोधनादिसंग्रहे पठितानि । मदनदीनां फलपत्रपुष्पाणि । कुटचादीनां फलानि । हस्तिपर्ण्याः शारदानि फलानि । कोविदारादीनां मूलानि । शल्मल्यादीनां पिच्छा । प्रिय-

ज्ञोः पुष्पम् । तालीसस्य पत्रम् । हरिद्रा-
याः शृङ्गिवेरस्य च कन्दः । यष्टादिवर्ग्योः सा-
रः । तगरादीनि चेति । एतेषां वमनद्रव्या-
णां मध्ये मदनादीनि षट् श्रेष्ठानि । तेष्व-
पि मदनफलमेव श्रेष्ठम्

ननु मदनादीनां केन रूपेण प्राधा-
न्यं मन्यते नैकं प्रधानं भवत्येकस्य प्रधान-
त्वेऽपरस्य प्रधानत्वहानेरत उच्यते ॥

दोषदूष्यादिवशाच्चैषामेतत्कल्पनानां च
प्राधान्यम् ॥

दोषेत्यादि । दोषदूष्यबलकालप्रकृतिको-
ष्ठादिवशादेषां मदनफलादीनामेतत्कल्पनानां च
संयोगसंस्कारादिकृत्तानां प्राधान्यम् । तेनैतदु-
क्तं भवति । न ह्येषामेकविषयत्वेन प्राधान्य-
मपि तु विषयभेदेन । यतः क्वचिदेव सा वि-
लक्षणा दोषाणां सामग्री । यस्यां मदनमेव का-
र्यकर्तृत्वमासादयति । न तु तथा जीमूतका-
दीनि । अन्यस्यां जीमूतक एव न तु मदना-
दीनि । सर्वत्रैवं वाच्यं दोषाद्यपेक्षयेति । अ-
पि प्राधान्ये एतद्वर्जितानां तथा शक्त्यभावा-
न्न प्राधान्यं एषां प्राधान्यमित्युक्तं न ह्यकल्प-
नानां प्रयोग उपपद्यत इति । यद्यपि कल्प-
नानामेव सुप्रयोग उक्तो भवति तथापि ता-
सां पृथक् प्राधान्यमेतदर्थमुच्यते । यद्वास्त-
वेन रूपेणैषां प्राधान्यं तन्न कयापि विधिक-
ल्पनयापहर्तुं शक्यते । अन्यानि हि द्रव्या-
णि संयोगसंस्कारादिभिरन्यथाभूतानि दृष्टानि ।
मदनादीनां पुनर्दोषाद्यपेक्षया प्रयुक्तानां न क-
थञ्चिदपि प्रधानत्वहानिरिति ॥

दोषादीनामेव चातिबहवस्थाभेदाद्वमना-
दिषु कल्पनानां व्यापदां साधनानां च यदस-
ङ्ख्येयत्वमतो बुद्धिमतां विकल्पमार्गप्रदर्शना-
र्थमुदाहरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ॥

दोषदूष्यादिपरायत्तत्वं यथा वमनादी-
नां पञ्चानामपि तथा तेषां च दोषादी-
नां नानाविधस्वरूपत्वादिभिर्बहुत्वम् । तदनव-
स्थानादिना पारतन्त्र्येण च वमनादिकल्पनाना-
मप्यतिबहुत्वम् । प्रत्येकं कल्पनानामसम्यग्यो-
गानेकरूपस्य संभवाद्यापदां बहुतरत्वम् ।
तासां च साधनस्य चिकित्सितस्याप्यसंख्ये-
यत्वमतः सर्वेषां दोषाद्यवस्थादीनामसंख्येयत्वा-
त् सर्वे कण्ठोक्त्या वक्तुं न पार्यते । केव-
लं बुद्धिमतां विकल्पमार्गस्य प्रदर्शनार्थमुदा-
हरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते । सा-
ध्यैकदेश उदाहरणं शेषस्य तथा संप्रत्ययार्थम् ॥

अथ वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे प्रज्ञस्तेऽह-
नि मुहूर्ते च नातिहरितपाण्डूनि मदनफ-
लान्यादायतानि प्रमृज्य कुशमूटके बध्वा गो-
मयेनालिप्य यवबुसमाषशालित्रीहिकुलत्थमु-
द्गान्यतमराशावष्टरात्मुषितान्युद्धृत्यातपे शो-
षयेत् । सुशुष्काणां पिप्पलीरुद्धृत्य द-
धिघृतमधुपल्लमृदिताः पुनः शोषयित्वा
नवं कलशमरजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा सुगुप्तं
निधापयेत् ॥

अथेत्यादिना मदनादीनां यथाप्रधानं क-
ल्पना उच्यन्ते । अन्तरे मध्ये मुहूर्ते प्र-
ज्ञस्ते ईषत् गृहीतपाकत्वान्नातिहरितानि च

नातिपाण्डूनि च तानि ह्युत्तरसंस्कारसहानि भवन्ति । तानीति मदनफलानि । प्रमृज्य पां-
स्वादिशोधनार्थम् । कुशमूटो दर्भमयी गु-
च्छिका । गोमयेनालिप्य तं कुशमूटं यवबु-
साद्यन्यतमराशवष्टरात्रमपि वासयेत् । नव-
मेऽह्नि गोमयालिप्तदर्भमूटादुद्धृत्य तानि म-
दनफलान्यातपे शोषयेत् । सुशुष्काणामि-
ति फलानां पिप्पलीः फलान्तर्भवा उद्धृत्य द-
धिहाविरादिभिस्ताः क्रमेण मृदिताः पुनरा-
तप एव शोषयेत् । पल्लं तिलकल्कः ।
ततस्ताभिः शुष्काभिररजस्कं निर्धूलिं नवं-
मृत्कलशमाकण्ठमापूरयित्वा सुगुप्तं कृत्वा नि-
धापयेत् ॥

ततः प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीना-
मन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत तावज्जर्जरी-
कृत्य यष्टीमधुककषाये कोविदारकच्छुदार-
नीपविट्ठलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पप्रित्यक्पु-
ष्यन्यतमकषाये वा रात्रिमुषितं विमृदितं
पूतं सूत्रोक्तविधिना पाययेत् । श्लेष्मज्वर-
गुल्मप्रतिश्यायान्तर्विद्रधिषु विशेषेण पुनः पु-
नरा पित्तागमनात् । तेन साधु वमति ॥

प्रयोगकालो यदातुरे प्रयुज्यन्ते । अन्त-
र्नखा मुष्टिर्यस्मिन् मुष्टौ नखानि न दृश्य-
न्ते । अथवा यावत् साधु मन्येतेति दोषाद्यपे-
क्षया । जर्जरीकृत्यावक्षुध । मधुयष्टीकषाये वा
कोविदाराद्यन्यतमकषाये वा । कोविदारः प्रासि-
द्धः । कच्छुदारः श्लेष्मातकः । नीपो धू-
लीकदम्बः । विट्ठलो वेतसः । बिम्बी रक्तफला

तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा । ओष्ठोपमफला
गोधापीलुपर्णी च तुण्डिका । शणपुष्पी बृहत्पुष्पी
सा चोक्ता शणघण्टिका । महाशणा माल्यपुष्पी
वामिनी कटुतिक्तका । सदापुष्पी अर्को विल्वं
च । प्रत्यक्पुष्पपामार्गः । इति सामान्येन श्ले-
ष्मज्वरादिष्वनन्तरेण विशेषेण वामयेत् पुनः पु-
नर्यावत् श्लेष्मणः स्मृतत्वात् पित्तस्यागमनम् ॥

फलपिप्पलीनां चूर्णं वा स्वकाथ-
भावितं त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादि-
निर्यूहेण बलवत्कफप्रसेकापच्यर्बुदग्रन्थिज्व-
रोदरारोचकेषु पिबेत् ॥

अथवा बलवत्कफादिषु फलपिप्पलीनां
चूर्णं स्वेन क्वाथेनैव भावितमनन्तरोक्तकोविदा-
राद्यन्यतमनिर्यूहेण पिबेत् ॥

फलमज्जचूर्णं वा जीमूतादिनिर्यूहेण
पित्ते कफस्थानगते ॥

जीमूतादीत्यादिग्रहणेनैव प्रथममुक्ता-
नामिक्ष्वाकादीनां चतुर्णां परिग्रहः । तत्र चूर्णं
जीमूतादिनिर्यूहेण कफस्थानगते पित्ते पिबेत् ॥

फलमज्जसिद्धं वा पयस्तस्मिन्नेव वा
यवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्वाहे च ॥

पयो यवागूश्चाधोगात्रपित्तहृद्वाहयोः ।
तस्मिन्निति फलपिप्पलीसिद्धे पयसि सिद्धां य-
वागूम् ॥

तस्य वा पयसः शतिस्य सन्तानिका-
ञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरसि कण्ठे हृदये
च तनुकफोपदिग्धे ॥

तस्येति पिप्पलीसिद्धस्य पयसः । स-
न्तानिकां शीतस्य क्षीरस्योपरिजालिकां तजः
अञ्जलिं चत्वारि पलानि । पित्ते प्रकुपिते उ-
रःप्रभृतौ च तनुना कफेनोपदिग्धे समन्ता-
लिप्ते ॥

तज्जं वा दधि दध्युत्तरं वा कफ-
च्छर्दिप्रसेकतमकेषु । तस्माद्वा पयसो न-
वनीतमुत्पन्नं फलादिषट्ककायसिद्धं कफा-
भिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥

तज्जं क्षीरजं दध्युत्तरं सरः एवं क-
फच्छर्द्यादिषु । यस्य कफेनाभिभूतोऽग्निर्यश्च शु-
ष्यच्छरीरस्तयोः तस्मात् फलपिप्पलीशृतात् क्षी-
रात् प्रमथितात् जातं नवनीतमनन्तरोक्तमद-
नफलादिषट्कस्य काथेन सिद्धम् ॥

फलमज्जचूर्णमिश्रेण वारग्वधादिद्रव्या-
णां घोण्टानिम्बबाणवर्जानां ससोमवल्कप-
ञ्चकोलकानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधितं
लेहमुपयुञ्जीत ॥

अथवा कफाभिभूताग्निशुष्यदेहैरारग्व-
दिगणद्रव्याणां ससोमवल्कपञ्चकोलकानामन्य-
तमस्य दोषाद्यपेक्षया निर्यूहेण काथेन फ-
लपिप्पलीचूर्णमिश्रेण साधितं लेहमुपयुञ्जीत ।
घोण्टाया भूनिम्बस्य बाणस्य चारग्वधादि-
तो निष्कृष्य प्रतिषेधः । घोण्टा गोपघो-
ण्टः । भूनिम्बः किराततिकः । बाणः स-
हचरः ॥

फलमज्जचूर्णमिश्रेण वा रेणुकैलाश-

ताढाकुस्तुम्बुरुतगरकुष्ठत्वक्चोरकमरुवकाग-
रुगुलुगुलाळकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेय-
स्थौणेयकसुरसारवतपूत्यशोकरोहिणीनां द्वा-
विंशतेरन्यतमस्य कषायेण साधितामुत्का-
रिकां मोदकं वा भक्षयेत् ॥

अथवा क्षये विषये रेणुकादीनां द्वा-
विंशतेरन्यतमस्य कषायेण दोषाद्यपेक्षया फ-
लपिप्पलीचूर्णोत्कारिकां मोदकं वा भक्ष-
येत् । उत्कारिका स्विन्नपिष्टपिण्डी । रेणुका
हरेणुः । शताह्वा शतपुष्पा । कुस्तुम्बुरु धा-
न्यकफलम् । शैलेयं शिलापुष्पं शुक्रपुच्छं शु-
कवर्हं स्थौणेयं तैलपीतकम् । पूती करञ्जः ।
अशोकः प्रसिद्धः । रोहिणी कटुका । श्री-
वेष्टको वायसको दधिश्यावश्च शब्दितः ॥

फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिपीतैर्वा ति-
लशालितण्डुलपिष्टैस्तत्कषायोपसृष्टैः सुरसा-
दिद्रव्यान्यतमनिर्यूहोपसृष्टैर्वा शङ्कुलीरपूपा-
नन्यान् वा भक्षयान् साधयित्वा भक्षयेत् ॥

अथवा तिलानां शालितण्डुलानां च पि-
ष्टैश्चूर्णैः फलपिप्पलीकषायपरिपीतैः तत्स्वरस-
परिपीतैश्च फलपिप्पलीकषायेणैव संसृष्टैः सु-
रसादिगणस्यान्यतमद्रव्यकषायेणोपसंसृष्टैः श-
ङ्कुल्यादीन् साधयित्वा वमनार्थं भक्षयेत् ।
कषायपरिपीतैः कषायभावितैरनेकशः ॥

फलपिप्पलीनां वा भृङ्गातकविधिमु-
तं स्वरसमादर्वप्रलेपात् पक्त्वा लेहयेत् ।

अन्नपानेषु वा तं लेहप्रवचारयेत् । तत्कषायैरेव चान्नपानानि कल्पयेत् ॥

अथवा रसायनोक्तभस्मातकस्त्रावणविधिना परिस्रुतं फलपिप्पलीनां स्वरसं दर्वीलेपं यावत् तावत् पक्वा लेहयेत् । अथवा तं लेहमन्नपानेषु योजयेत् । कषायैर्मदनफलपिप्पलीकषायैरन्नपानानि कल्पयेत् ॥

फलमज्जकाथं वा वत्सकादिप्रतिवापं निम्बरूपिकान्यतरकषायोपसर्जनं संतर्पणोत्थसर्वश्लेष्मव्याधिहरम् ॥

फलमज्जकाथं फलपिप्पलीकाथं वत्सकादिकल्कयुक्तं निम्बस्य रूपिकाया वा क्वाथेन संयुक्तं सर्वान् संतर्पणोत्थान् श्लेष्मव्याधीन् हन्ति । रूपिका अर्कः । संतर्पणोत्थविशेषणमातिशयप्रदर्शनार्थम् ॥

फलपिप्पलीनां वा फलादिनिर्गृहेणैकविंशतिकृत्वः सुभावितानां कुसुमरजःसहशेन चूर्णेनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं बृहत्तायाहे तद्रात्रिमुषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्घृत्य हरिद्राकृसरक्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितोपेतमाकण्ठं पतिवानुपजिघ्रेत् । सुकुमारः समुचितसुरभिर्गन्धसंपदुत्क्रिष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा हि सुखेन छर्दयति ॥

अथवा फलादिप्रधानाट्ककाथभावितानां फलपिप्पलीनां चूर्णेन सरसि स्थितं सरोरुहं पद्मादि सायाहेऽवचूर्णयेत् तत् स-

रसीरुहं रात्रिमुषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितं सरस उद्घृत्य सुकुमारः भेषजद्वेषी च पुरुषो जिघ्रेत् वा तथा हि सुखेन छर्दयति । किंभूत आह । हरिद्रादीनामन्यतमं सैन्धवाद्युपेतमाकण्ठं पतिवान् । समुचितः अभ्यस्तः सुरभिर्गन्धसंपद्यस्य । कुसुमरजः पुष्पपरागः । भेषजद्वेषी यो नरः भेषजं द्वेष्टि ॥

एतेन सर्वमाल्यगन्धप्रावरणपटा व्याख्याताः एवमेव च फलाभावे मदनपुष्पाणि शलाट्कानि च कल्पयेत् । इति फलविधानमुक्तम् ॥

एतेन पिप्पलीचूर्णभावनाविधिना सर्वेषां माल्यादयो व्याख्याताः । सरसीरुहवत्सर्वाणि कुसुमानि सर्वाणि गन्धद्रव्याणि प्रावरणपटाश्च चूर्णाधिवासितानि वमने योज्यानीत्यर्थः । यदा तु मदनफलानि कालाद्ययोगेन न लभ्यन्ते तदा तेन मदनफलपिप्पलीविधानेन सर्वथा मदनफलवत् मदनपुष्पादि इति मदनस्य विधानमुक्तम् ॥

एवं च जीमूतादीनपि कल्पयेत् । विशेषतस्तु ज्वरश्वासहिध्मादिषु जीमूतकम् ॥

जीमूतं देवदाळी । आदिग्रहणेनैवं संप्राप्तानां वमनयोग्यानामन्येषां ग्रहणम् । जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी । प्रोक्ताखुविषहा वेणी देवताळी च ताडका ॥

तत्र पुष्पेषु क्षीरम् । फलेषु क्षीरपेयम् । लोमशेषु सन्तानिकाम् । नि-

लोमकेषु दधि दध्युत्तरं वा । हरितपाण्डुषु क्षीरं दध्यम्लं वा । तत्कषायसंस्पृष्टां सुरां वा कफारोचककासपाण्डुरोगयक्ष्मसु प्रयुञ्जीत । पर्यागतानां जीर्णानां जीमूतकफलानां शुष्काणां चूर्णं पयसा वा तपिते पिबेत् ॥

तत्रेत्यादिना पुष्पादिक्रमेण जीमूतस्यावस्थाः क्षीरादेः क्रमेणोपयोगाश्चोच्यन्ते । फलेष्विति प्रथमबद्धेषु । तानि च फलानि किञ्चित्कालेन लोमशानि भवन्ति कर्कटिकावत् । पुनःकालेन लोमशत्वं त्यजन्ति । सन्तानिका क्षीरस्योपरितनी जालिका । दध्युत्तरं सरः । अलोमशत्वादनन्तरं परिहीनहरितत्वानि पाकाभिमुखत्वाच्च गृहीतपाण्डुत्वानि भवन्ति । तैः शृतात् पयसो जातं दध्यम्लं सद्योज्यम् । क्षीरं वा । हरितपाण्डूनां फलानां कषायेण युक्तां सुरां श्लेष्मजेष्वरोचकादिषु प्रयुञ्जीत । सुबोधम् ॥

द्वित्राणि वापोध्याग्ग्वादीनां नवानामन्यतमस्य पटोल्या वा निर्यूहेणासुतानि मथित्वा पित्तश्लेष्मजे ज्वरे । जीमूतचूर्णं कल्कं वा शीताम्बुना पित्तजे । तदेवोष्णेन वातकफजे कफजे वा ॥

द्वे वा त्रीणि वा जीमूतफलानि आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिकन्निम्बामृतामधुरसस्रुववृक्षपाठानामन्यतमस्य कषायेण दोषाद्यपेक्षयासुतान्यामृदूभावात् पश्चाच्च मथित्वा पित्तश्लेष्मजे ज्वरे पिबेत् । पित्तजे ज्वरे जी-

मूतफलचूर्णं कल्कं वा शीताम्बुना पिबेत् । केवलकफजे वातकफजे च ज्वरे तदेव जीमूतकफलचूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥

जीवकर्षभकेक्षुशतावरीणामन्यतमस्य स्वरसेन वातपित्तजे । अथवा पूर्ववत् सिद्धं घृतम् ॥

अथवा जीवकादीनामन्यतमस्य स्वरसेन जीमूतचूर्णं वातपित्तज्वरे पिबेत् । तथा च दृष्टफलम् । जीवकर्षभकेक्षूणां शतावर्यारसेन वा पित्तश्लेष्मज्वरे । अथवेति तत्रैव दोषाद्यपेक्षया पूर्ववत्सिद्धं घृतं पिबेत् । पूर्ववदिनि मदनफलवत् । तेनैव जीमूतफलस्रुतात् पयसो जातं नवनीतं मदनादिप्रधानषट्ककाथकल्काभ्यां सिद्धं पित्तजे युञ्ज्यादित्युक्तम् । इति जीमूतविधानमुक्तम् ॥

इक्ष्वाकुस्तु विशेषेण कासश्वासज्वरच्छर्दिष्विषश्लेष्मरोगेषूपयोज्यः । तस्यापुष्पफलस्य प्रवालैः शृतं क्षीरमुद्रिकपित्ते कफज्वरे ॥

इक्ष्वाकुस्तु कासादिष्वन्येषु च श्लेष्मरोगेषु विशेषेण हितः । कटुकालाबुनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरस्तिक्तीजा महाफला । तस्येक्ष्वाकोरसञ्जातपुष्पफलस्य प्रवालैरभिनवोद्विजैः किसलयैः शृतं क्षीरमुद्रिकपित्त उन्मार्गपित्ते कफज्वरे ॥

पुष्पादिषु च सुतरां जीमूतवत् प्रयोगाः । इक्ष्वाकुफलस्वरसं वा त्रिगुणक्षी-

रसाधितमुरस्थिते कफे पीनसे स्वरसादे वा वमनार्थं पिबेत् । जीर्णे वा समुद्धृतबीजे क्षीरं प्रक्षिपेत् । तत्र जातं दधि श्लेष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥

पुष्पादिविष्वाकोः पुष्पफलोमशनिर्लोमहरितपाण्डुवावस्थामु सुरान्ताः प्रयोगाः क्षीरक्षीरपेयासन्तानिकादधिदध्युत्तरक्षीरसुरा इति जीमूतवत् । यत्र तु पीनसस्वरसादयोरपि कफो वर्तते तदेक्ष्वाकुफलस्वरसं त्रिगुणेन क्षीरेण पानयोग्यं साधितं पिबेत् । श्लेष्मजेषु कासादिषु बीजरहितेक्ष्वाकुफलान्तस्थितक्षीरजातं दधि ॥

इक्ष्वाकुबीजानि वा छागक्षीरभावितानि विषगुल्मोदरगरगण्डग्रन्ध्यर्बुदश्लीपदेषु इक्ष्वाकुफलमध्यं वा मस्तुना कुष्ठविषपाण्ड्वामयेषु । तद्विपकं वा तक्रं समधुसैन्धवम् । तदेव वा मध्यं सगुडपल्लं भक्षयेत् ।

इक्ष्वाकुभवानि बीजानि छागक्षीरभावितानि विषादिषु पिबेत् । अर्बुदं नीरुक् ग्रन्थ्याकृत्ताधिकं मांसम् । कुष्ठविषपाण्ड्वामयोर्विष्वाकुफलानां मध्यं मज्जानं मस्तुना पिबेत् । अथवा तद्विपकं तक्रं समधुसैन्धवं कुष्ठादिषु पिबेत् । तदेवेक्ष्वाकुफलजातं मध्यं सगुडपल्लम् । पल्लं तिलकल्कः ॥

इक्ष्वाकुफलतैलं वा पिबेत् । तत्फलस्वरसभावितैर्वा सक्तुभिर्मन्थं श्लेष्मज्व-

रकासकण्ठरोगारोचकेषु । इक्ष्वाकुकल्कं वा मांसरसेन वातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ।

श्लेष्मजेषु च्वरादिविष्वाकुफलतैलं वा । फलस्वरसभावितानां सक्तूनां वा मन्थम् । सुबोधम् । प्रसक्त अनुषक्तो ज्वरः ॥

विल्वमूलद्विप्रस्थकाथेन वा तुम्बीबीजानि काथयेत् ततस्तस्मिन् त्रिभागेन घृतम् । घृतसमानि च पिष्ट्वा तुम्बीबीजानि । तदर्धांशानि च प्रत्येकं जीमूतमहाजालिनीवित्सककृतवेधनानि । काथतुल्यमावपेत् त्रिकटुकम् । पुनराधिश्रित्य लेहं साधयेत्तमवलिह्य प्रमथ्यामनुपिबेत् ॥

विल्वमूलकाथस्य चतुष्पष्टीपलानि तैस्तुम्बीबीजानां चत्वारि पलानि काथयेत् । कथितशेषं षोडशपलानि । तस्मिन्निति काथे । त्रिभागः पञ्चपलान्यष्टमाषकाधिककबीधिकानि । जीमूतो देवदाळी । महाजालिनी घण्टोली । कृतवेधनं द्वितीया कोशातकी । अधिश्रयणं पाकाय चुल्यामारोहणम् । प्रमथ्यामध्यदोषामविकृत्यतीसारे मासधिकजलदादिकाथयोराल्या ॥

अयमेव च कल्पः काष्मर्यादिषु चतुर्षु महापञ्चमूलाङ्गेषु पृथक् पृथगुक्तो वेदितव्यः ॥

अयमेवेक्ष्वाकुकल्पो महापञ्चमूलाङ्गेषु चतुर्षु काष्मर्यादिषु काष्मर्यतत्कारिपाटली-डुण्डुकेषु । काष्मर्यं प्रसिद्धम् । तत्कारी

अग्निमन्थः । डण्डुको मयूरजङ्घः । इती-
क्ष्वाकुकल्पः ॥

धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरका-
सकफसञ्चयोत्थरोगेषु स्थिरेषु गुरुषु च श्ले-
ष्माशयस्थे वातश्लेष्मणि च कण्ठाश्रये प्र-
कल्प्यः । जीवनीयान्यतमचूर्णसंयुक्तान् स-
मधुशर्करांस्तत्कषायैर्लेहान् पित्तोपसर्जने श्ले-
ष्मणि विदध्यात् ॥

धामार्गवो गरादिषु विशेषेण । द्वि-
कोशातकीति पूर्वं यदुक्तं तत्र एका महा-
जालिन्याख्यान्या धामार्गवशब्देनोच्यते ।
कफस्य संचयः यथोक्तः । सुबोधम् । पि-
त्तोपसर्जने श्लेष्मणि पित्तप्रधाने कफपित्ते ।
तत्कषायैर्धामार्गवैर्लेहान् पूर्वं एव विषये
कल्पयेत् । किम्भूतान् जीवनीयानामन्यत-
मस्य चूर्णेन संयुक्तान् समधुशर्करांश्च ॥

सुमनःसौमनस्यायनीहरिद्राचोरकहैम-
वतीमहासहाक्षुद्रसहावृश्चीवबिम्बीपुनर्नवका -
समर्दान्यतमकषायेण वा धामार्गवफलमेकं
द्वे वा मनोविकारेषु ॥

सुमनःप्रभृतीनामन्यतमस्य वा कषाये-
ण समधुशर्करान् लेहान् पूर्वं एव विषये
कल्पयेत् । सौमनस्यायनी जातिपात्रिका ।
हैमवती काञ्चनी । महासहा माषपर्णी ।
क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी । वृश्चीवः पुनर्नवाभेदः ।
बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा ।
मनोविकारेषु मृदादिष्वेवं धामार्गवफलं द्वे वा
धामार्गवफले इति धामार्गवकल्पः ॥

कृतवेधनमत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं सुतरां
गरोदरगुल्मप्लीहपाण्डुरोगश्वयथुषु कल्पयेत् ॥

कृतवेधनमत्यर्थं कट्वादिगुणत्वात् गु-
ल्मोदरादिषु सुतरां कल्पयेत् । कृतवेधनं
द्वितीया कोशातकी । कोशातकी कृतच्छि-
द्रा जालिनी कृतवेधनी । क्ष्वेळा सुतिक्ता
वण्टोली मृदङ्गफालिका मता ॥

कुटचफलं पुनः सुकुमारेषूल्बणास्त्र-
पित्तकफेषु वातशोणितविसर्पज्वरकुष्ठादिषु च
योजयेत् । कुटचफलचूर्णान्यर्कक्षीरेण सप्ताहं
भावयित्वा जीवककषायेण पिबेत् । फलजी-
मूतकेक्ष्वाकुजीवन्तमूलान्यतमकषायेण वा
सर्षपमधूकलवणान्यतमाम्भसा वा कुटच-
फलचूर्णं कृसरया वा वमनाय कल्पयेदिति ।
भवति चात्र ॥

कुटचफलमिद्रयवम् । सुकुमारेषूल्ब-
णास्त्रादिषु च पुरुषेषु तथा वातशोणितादिषु
रोगेषु च प्रयोजयेत् । सुबोधम् । जीव-
कः प्रसिद्धः । फलं मदनफलम् । मूलश-
ब्देन जत्रिन्याः संबन्धः । सर्षपादीना-
मन्यतमेन संयुक्तमम्भस्तथोक्तम् । तेन सह
वा कृसरा पेया गतानुगतिका ॥

वमनानां दिगित्येषा सुतराण्युपयोगिनाम् ।
बीजेनानेन मतिमानन्यानपि च कल्पयेदिति ॥

इति कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण वमनानां वमनद्र-
व्याणामेषा दिक् कल्पनामार्गः प्रदर्शितः ॥

किंभूतानामाह । सुतरामुपयोगिनाम् । य-
थोक्तेन बीजेन युक्त्यान्यानपि वमनादीन् क-
ल्पयेन्मतिमान् प्राज्ञः । अप्राज्ञस्तु शास्त्रा-
नुसारेण ऊहितुमशक्यत्वात् केवलं व्यापदा
योजयतीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वशोधनमुक्त्वा अधःशोधनकल्पना-
याध्याय आरभ्यते ॥

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्या-
मः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विरेचनद्रव्याणां मूलेषु त्रिवृत् ।
त्वक्षु तिल्वकः । क्षीरेषु स्नुही । फलेषु
हरीतकी प्रधानानि । त्रिवृतायाः खलु द्वि-
विधं मूलमरुणं श्यावं च । तत्रारुणं कषा-
यमधुरं विपाके कटुकं रुक्षं श्लेष्मपित्तहरं
कल्पनाविशेषात् पुनः सर्वव्याधिप्रशमनम् ।
सुखविरेचनत्वात् शिशुस्थविरसुकुमारमृदु
कोष्ठेषु प्रशस्तं त्रिवृच्छब्दवाच्यं च ॥

दन्तीशङ्खिन्यादिमूलविरेचनद्रव्याणां
त्रिवृत् प्रधानम् । रम्यकत्वगादीनां तिल्वकः ।
सप्तपर्णज्योतिष्मत्यादिक्षीराणां सुधाक्षीरं प्र-

धानमाशुफलत्वेन सुविषयत्वेन साधुकारित्वेन
च । सुबोधम् । कल्पनाविशेषाः संयोगसं-
स्कारादिकृताः । तदरुणं त्रिवृन्मूलं त्रिवृ-
च्छब्दवाच्यम् । उभयोक्तावपि ॥

इतरदपि तस्मात् गुणैः किञ्चिद्गुणं
तक्षिणं कण्ठहृदयकर्षणं मूर्छासंमोहकृदाशु
दोषहरत्वात् बहुदोषकेशक्षमक्रूरकोष्ठेषु प्रश-
स्तं श्यामाशब्दवाच्यं च ॥

इतरच्छयावम् । तस्मादित्यरुणात् ।
गुणैः रसादिभिः । मूर्छां प्रलयः । संमो-
होऽस्फुटज्ञत्वम् । तद्वच्छ्यावं त्रिवृन्मूलं श्या-
माशब्दवाच्यम् । उभयोक्तावपि ॥

अथ तयोर्मूलमतिर्यग्विस्तृतं गम्भीरा-
नुगतं श्लक्ष्णमाहरेत् । ततस्त्वचं शोषयि-
त्वा सम्यक् सुगुप्तं स्थापयेत् ॥

तयोर्द्वयोरपि अतिर्यग्विस्तृतमधोगतम् ।
एवं गाढं भूमौ बहुप्रविष्टं गम्भीरानुगतम् ।
तत इति मूलात् सम्यक् सुगुप्तं कृत्वा स्था-
पयेत् यावत्प्रयोगकालम् ॥

तच्चूर्णं शुण्ठीसैन्धवयुक्तमम्लैर्मांसर-
सेन वा पिबेद्वातामयेषु । क्षीरक्षौद्रद्राक्षेक्षु-
काष्मर्यस्वरससर्पिःस्वादुद्रव्यकाथैः सशर्करं
पित्तोत्थेषु । मूत्रक्षौद्रद्राक्षारिष्टपीलुरसत्रिफ-
लापञ्चकोलकाथैर्व्याषचूर्णानुविद्धं कफजेषु ॥

तच्चूर्णं त्रिवृन्मूलचूर्णं शुण्ठीसैन्धवसं-
युक्तं अम्लैः काश्चिकमद्यादिभिर्वा मांसरसेन

वा दोषाद्यपेक्षया वातामयेषु पिवेद्विरेकयोग्येषु । क्षीरादियुक्तं चूर्णं पित्तोत्थेषु दोषाद्यपेक्षया सर्वथा वा सशर्करम् । कफव्याधिषु मूत्रादीनामन्यतमेन सर्वथा वा व्योषचूर्णानुविद्धम् ॥

एभिरेव च द्रव्यैर्यथास्वं घृतशर्करा-
द्राक्षेशुरसतुकाक्षीरमधुराणि मातुलुङ्गादि-
मामलककोलकरमर्दकपित्थरसतक्राम्लानि सै-
न्धवलवणानि व्योषतीक्ष्णानि विविधवेश-
वारपरिपूरितानि सहकाररसत्रिजातनागके-
सरकर्पूरसुरभीणि लेहगुलिकामोदकभक्ष्य-
भोज्यान्युपकल्पयेदिति । भवति चात्र ॥

एभिरेव विरेचनद्रव्यैस्त्रिवृच्चूर्णशुण्ठी-
मैन्धवादिभिर्यथादोषं लेहानि कल्पयेत् । यत्र
माधुर्यं घृतादिभिरेव । अम्लत्वं मातुलुङ्गादि-
भिरेव । लावण्यं सैन्धवेनैव । तैक्ष्ण्यकार्यक-
रणं व्योषेण । विविधैर्वेशवारैर्मसत्रान्यकृतैः
परिपूरणं संभवान्मोदकादीनां विशेषणम् ।
सहकारादि सर्वेषां विशेषणम् । सहका-
रादिना सर्वत्र सुरभीकरणम् । गतानुगतिका ॥

त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥
मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् ।
अजगन्धातुकाक्षीरिविदारीशर्करात्रिवृत् ॥
चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते
सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥

त्रिवृत्तालेहः सुबोधः । अजगन्धादि-
ना चूर्णलेहं लीढ्वा सन्निपातज्वरादिपीडि-

तः साधु विरिच्यते ॥

लिम्पेदन्तास्त्रिवृतया द्विधाकृत्वेशुगण्डिकम् ।
एकीकृत्य च तत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥

इक्षुगन्धस्य दीर्घपाटितस्यान्तस्त्रिवृत्प्र-
लिप्तस्य पुनः संयोजितस्य पुटपाकेन स्वेदनं
स्विन्नस्य च भक्षणम् ॥

त्वगोलाभ्यां समा नीलि तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरससौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिवेत् ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥

त्वगोलाभ्यां समाभ्यामेको भागः द्वि-
तीयो नलियास्त्रिभिः समा त्रिवृत् सर्वसमा
शर्करा एतच्चूर्णं द्राक्षादिफलरसादिना वात-
पित्तकफव्याधिषु तर्पणं पिवेत् । एतच्चाल्पा-
नलादिगुणेषु नरेषु निरपायमनुपद्रवं विरेचनम् ।
तर्पणशब्देन सक्तूनां बहुत्वं प्रतिपदितम् ।
एतत् पृथग्दोषक्षमं संसर्गसन्निपातयोश्च सं-
योगभेदेन योज्यम् ॥

विळङ्गतण्डुलवरायावशूककणास्त्रिवृत् ।
सर्वतोऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुलेन वा ॥
गुल्मं ग्रीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृताश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून्

विळङ्गतण्डुलादीनां समामिश्रितानाम-
र्धेन त्रिवृत् गुडयोगे जलेन लेहः एतच्चूर्णं
गुल्मादीनन्यांश्च कफवातकृतान् बहून् गदान्
परिमार्ष्टि नाशयति ॥

विळङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।
 मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥
 दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ।
 तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुळार्धतुलान्वितान्
 पक्त्वा मृदाग्निना खादेत्ततो मात्रामयन्त्रणः ॥
 कुष्ठार्शःकामिलागुल्ममेहोदरभगन्दरान् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥
 गुळः कल्याणको नाम सर्वर्तुषु च यौगिकः ।
 व्योषत्रिजातकाम्भोदकृमिघ्नमलकैस्त्रिवृत् ॥
 सर्वैः समा समसिता श्वेद्रेण गुळिकाः कृताः
 मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दििकासशोषभ्रमक्षये ॥
 तापे पाण्ड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च
 त्रिवृता कौटुचं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥
 क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृद्दुरालभामुस्ताशर्करोदीच्यचन्दनम् ॥
 द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहसातलं जलदात्यये ।
 त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ॥
 स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥
 त्रिवृत्त्रायन्ति हृषुषासातलाकटुरोहिणीः ।
 स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम् ॥
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।

विळङ्गादिना कल्याणकनामा गुडो व-
 टकः । सुबोधम । त्रिवृत्त्रायन्त्यादिकं सर्वर्तु-
 षु । एतच्च स्निग्धानामेव विरेचनं भवति ।
 मलदोषा दुष्टवातादिविकाराः ॥

श्यामात्रिवृद्दुरालम्भाहस्तिपिप्पलिवत्सकम्
 नीलिनी कटुकामुस्ताश्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ॥
 रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षणामपि सर्वदा

श्यामादिकं नीलिन्यादियुक्तं रसादीना-
 मन्यतमेन रूक्षणामपि शस्यते । अपिश-
 ब्दः पूर्वस्माद्विशेषः । सर्वदा सर्वर्तुषु ॥

त्र्यूषणं त्रिफलाहिङ्गु कार्ष्णिकं त्रिवृतापलम्
 सौवर्चलार्धकर्षं च पलार्धं चाम्लवेतसात् ॥
 तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मण्डेनाम्लेन वा पिबेत् ।
 गुल्मपार्श्वार्तिनुत् सिद्धं जीर्णे चास्मिन्नसौदनम्

त्र्यूषणादिकं सिद्धं विरेकेण दृष्टफ-
 लं गुल्मपार्श्वार्तिनुत् भवति । त्र्यूषणत्रि-
 फले समुदाये । अम्लवेतसस्यार्धपलम् । मण्डः
 खच्छा पेया । अम्लः काश्चिकमद्यादिः ।
 रसौदनो मांसरसमिश्र ओदनः ॥

त्रिवृतात्रिफलादन्तीसातलाव्योषसैन्धवैः
 प्रकल्प्य चूर्णं सप्ताहं भक्ष्यमामलकाद्रसे ॥
 तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ।

त्रिवृतादिचूर्णं सप्तदिनान्यामलकरसेन
 भावितं तर्पणादिषु दोषाद्यपेक्षया योज्यम् ।
 तर्पणाः सक्तवः । रागा बद्धमण्डादयः ॥

तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥
 श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पयोऽपि वा

त्रिवृद्घृते यथालाभमल्लानि काश्चि-
 कादीनि पृथक् स्नेहसमानि । घृतं कल्कपा-
 दम् । श्यामात्रिवृत्तयोः कषाये घृतपाकः ।

कल्कं विना । कोचित्तु सर्वकषायपाकेषु क-
षायौषधात् कल्कमपीच्छन्ति । पयोऽपि वा
श्यामात्रिवृत्कषायसिद्धम् ॥

त्रिवृन्मुष्टींस्तु सनखानष्टौ द्रोणेऽम्भसः पचेत्
पादशेषं कषायं तं पूतं गुळतुलायुतम् ॥
स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचितकैः ।
लिप्ते मासे गते पीतं पाण्डुश्वयथुगुल्मजित् ॥

अष्टौ त्रिवृन्मुष्टीन् सनखानन्तर्नखान्य-
बाङ्गुलिनखा अपि मुष्टौ प्रविशन्ति । द्रो-
णोऽम्भसः सद्वादशानि पञ्चपलशतानि । पा-
कत्वाच्चतुर्भागः । क्षौद्रादिकेन स्निग्धघटालेपः ।

सुरा वा त्रिवृतापादकिण्वा तत्काथसंयुता ।

अथवैवंभूता सुरा पाङ्वादिजित् ।
किंभूता त्रिवृतापादकिण्वा त्रिवृतापाद ए-
व किण्वः यस्याः । सुरापादेन त्रिवृद्देहेत्य-
र्थः । किण्वः सुराकल्कः । तत्काथेन त्रि-
वृत्काथेन संयुता युक्ता ॥

यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्त्रैर्यवैः कुल्माषमम्भसा ।
आसुतं षडहं पले जातं सौवीरकं पिबेत् ॥

श्यामात्रिवृत्काथस्त्रैर्यवैः कुल्माषम-
र्धस्त्रिन्नमाषमम्भसा आसुतं षडहं पले धा-
न्यराशौ जातं सौवीरकत्वोत्पत्तौ पेयम् । ए-
ष सौवीरको निस्तुषैः क्रियते ॥

भृष्टानवासतुषानशुष्कान्यवांस्तच्चूर्णसंयुतान्
आसुतानम्भसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥

भृष्टानित्यादिना सतुषेण कृतं तुषोद-

कं भवति । इति त्रिवृत्कल्पः ॥

ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्तादिरोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥
बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योज्योमृद्वनपायित्वादिशेषाच्चतुरङ्गुलः

राजवृक्षोऽधिकं ज्वरादिषु पथ्यः । स
च मृदादिगुणः । बालादिषु मृद्वनपायित्वाद्धेतो-
श्चतुरङ्गुलो विशेषाद्योज्यः । तौ सौरजातीयौ ।
कर्णिकारो राजवृक्षः प्रमहः कृतमालकः ।
आरोग्यशिम्बीशम्याको व्याधिघातोपघातकः ।
आरग्वधो दीर्घफलो घातश्च चतुरङ्गुलः ।
आरग्वधस्तथा चान्यो कर्णिकारेवतस्तथा ॥

फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥
सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे ततः ।
ततोमज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥
द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्तपीडिते ।
चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥

तस्य सामान्येन राजवृक्षस्य फलका-
ले यदास्य फलानि भवन्ति तदा परिणत-
मतिक्रान्तपाकमेव फलमाहरेत् । न मध्यमम् ।
अकालेऽपि फलसंभवात् कालविशेषणम् ।
तेषामिति फलानाम् । गुणवतामिति दोषरहि-
तानाम् । सप्तरात्रं सिकतासु वासनम् । तत
आतपे शोषणम् । ततः शुष्काणां मज्जानमु-
द्धृत्य तं मज्जानं शुचौ निर्मले पात्रे नि-
धापयेत् । द्राक्षेत्यादि सुबोधम् ॥

चतुरङ्गुलमज्ञो वा कषायं पाययेद्धिमम् ।
दधिमण्डसुरामण्डधात्रीफलरसैः पृथक् ॥
सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा ।

चतुरङ्गुलमज्जकषायं हिमं शीनीभू-
तं दधिमण्डादीनामन्यतमेन युक्तं त्रिवृत्कल्के-
न युक्तं वा पाययेत् ॥

चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियात् घृतम् ॥
मज्जकल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ।

चतुरङ्गुलसिद्धात् क्षीरात् प्रमथिता-
द्यत् घृतमुदियात् तत् घृतं चतुरङ्गुलम-
ज्जाकल्केन सहामलकरसेन साधितं पिबेत् ॥

तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
कषायेसाधितंसर्पिकल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥

तदेव चतुरङ्गुलसिद्धक्षीरजं घृतं द-
शमूलाद्यन्यतमकषाये श्यामादिभिर्विरिचनद्र-
व्यकल्कैः सह साधितं पिबेत् ॥

दन्तीकषाये तन्मज्ञो गुळं जीर्णं च निक्षिपेत्
तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत् पक्षमेव वा ॥

दन्त्याः काथे चतुरङ्गुलमज्जानं जी-
र्णगुळं च निक्षिपेत् । तं मासं पक्षस्थितं वा-
रिष्टं पिबेत् । इति चतुरङ्गुलकल्पः ॥

त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्ताभ्यन्तरवल्कलम् ।
विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गाळयेत्ततः
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तैम भावयेत् ।

कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ॥
शुष्कचूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ।
मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभिः ॥

त्वचमित्यादिना तिल्वकस्योच्यते । लो-
ध्रः शावरकस्तिवस्तिवकस्तिवकस्तथा ।
रविद्रुः काण्डहीनश्च भिल्लीशम्बरपादपः । अ-
भ्यन्तरवल्कलः अन्तर्भागस्त्यक्तो यथा त्व-
चा तां त्वचं चूर्णयित्वा तस्य चूर्णस्य त्रीन्
भागान् कुर्यात् ततो द्वौ भागौ लोध्र-
काथेन स्नावयेत् । तेन शिष्टस्तृतीयो भागो
भाव्यः । स एव पुनर्दशमूलकषायेण भाव्यः
ततः शुष्कचूर्णं कृत्वा ततश्चूर्णात् पाणितलं क-
र्षं मस्तवादीनामन्यतमेन पिबेत् । कोलैर्बदरै-
र्मृदितमम्बु तथोक्तम् । तद्वद्वात्रीफलाम्बु ॥

मेषशृङ्ग्यभयाकृष्णाचित्रकैः कथिते जले ।
मरुजाः सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥
भवेदञ्जलिना तस्य लोध्रकल्कं पिबेत्तदा ।

मरुजाभिर्मेषशृङ्ग्यादिकथितजलसुता-
भिः सौवीरकं कुर्यात् । मरुजा यवाः । त-
त् सौवीरकं यदाजातं भवेत् । तदा तस्या-
ञ्जलिना पलचतुष्टयेन लोध्रकल्कं सामान्ये-
नाक्षमात्रं पिबेत् ॥

सुरां लोध्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ।
तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।

मरुजानां यवानां सुराविधानेन पक्षजातां
सुरां पिबेत् । तिल्वककषायकल्केन सह लेहः सु-
बोधः । इति तिल्वककल्पः ॥

सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि संचयम् ।
आश्वेव कष्टविभ्रंशा नैव तां कल्पयेदतः ॥
मृदुकोष्ठेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ।
कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ॥
पाण्डौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ।

सुधा महान्तमपि दोषाणां संचयमा-
श्वेव भिनत्ति । कष्टविभ्रंशा तदसम्यग्योगेन क-
ष्टा अपाया भवन्तीत्यर्थः । अतस्तां सुधां नै-
व कस्यचित् कल्पयेत् । किं सर्वत्रैव सा न क-
ल्प्या नैवमपि तु मृदुकोष्ठादिष्वेव । क तर्हि
सा कल्प्या । गुल्मादिषु ॥

सा श्रेष्ठा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।
द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरान्ते विशेषतः
तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।
विल्वादीनां बृहत्सोर्वा काथेन सममेकशः ॥
मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ।
पिबेत् कृत्वा तु गुळिकां मस्तुमूत्रपुरादिभिः ॥

सा च सुधा तीक्ष्णैर्बहुभिश्च कण्ट-
कैः समाचिता सती श्रेष्ठा । तां च सु-
धां शस्त्रेण पाटयित्वा क्षीरमुद्धारयेत् । न-
वामभिनवां पाटयेत् । अपि च द्विवर्षा वा
त्रिवर्षा वा । विशेषेण शिशिरस्थान्ते क्षी-
रं गृह्णीयात् । स्तुहिः सुधा महावृक्षो गु-
डानिस्त्रिशपत्रकः । समन्तदुग्धा गण्डीरो स्तु-
खञ्जी वज्रकण्टकः । ततोऽनन्तरं^{१३} विल्वोदी-
नां महापञ्चमूलद्रव्याणां बृहत्सोश्चैकशः प्रसे-
कं कषायेण समपरिमाणेन सुधाक्षीरं मि-

श्रयित्वाङ्गारेषु शोषयेत् पचेदित्यर्थः । ततो-
ङ्गारशोषणानन्तरं गुळिकां कृत्वा मस्त्वादीना-
मन्यतमेन पिबेत् ॥

त्रिवृतादीन्नव वरां स्वर्णक्षीरीं ससातलाम् ।
सप्ताहं स्नुक्पयःपीतान्नसेनाज्येन वा पिबेत् ॥
तद्वज्रोषोत्तमाकुम्भनिकुम्भाग्रान् गुळाम्बुना

त्रिवृतादीन्नव त्रिवृच्छ्यामाराजवृक्षार-
ग्वधतिल्वकसुधाशङ्खिनीद्रवन्तीदित्याख्यान् ।
सातलायाः पृथग्युक्तिरपि निश्चिता । वरा त्रि-
फला , स्नुक्पयः पीतान् सुधाक्षीरभावितान् ।
व्योषादीन् तद्वदिति सप्ताहं स्नुक्पयः पीतान् ॥

अद्याच्छ्यामात्रिवृत्कार्थं स्नुक्क्षीरघृतफार्णितैः
कासारिरसयूषाद्यैर्युक्तं वा स्नुक्पयः पिबेत् ॥

श्यामात्रिवृत्कार्थं स्तुहीक्षीरादिभिरघात् ।
कासारिरसादियुक्तं वा स्नुक्पयः पिबेत् ॥

निकुम्भकुम्भशम्याकशङ्खिनीसप्तलारजः
रात्रौ मूत्रे दिवाघर्मे सप्ताहं स्थापयेदिति ॥
स्तुक्क्षीरेऽपि ततस्तेन माल्यं वासोऽवचूणितम्
आजिघ्रान् प्रावृणानश्च मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥

निकुम्भादीनां रजश्चूर्णं रात्रौ गो-
मूत्रे स्थापयेत् । दिवा च घर्म आतपे शो-
षयन स्थापयेत् । स्नुक्क्षीरेऽपि सप्ताहमा-
तपे स्थापयेत् ततस्तेन चूर्णेन माल्यमवचू-
णितं आजिघ्रान् वासो वा प्रावृणानो मृ-
दुकोष्ठो विरिच्यते । इति महावृक्षकल्पः ॥

नातिशुष्कफलंग्राह्यशङ्खिन्यानिस्तुषीकृतम्

सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकाषिणी॥
श्लेष्मामयोदरगरन्ध्रवादिषु कल्पयेत् ।

शङ्खिन्याः फलं विरेचनाय ग्राह्यम् ।
तच्च निस्तुर्षाकृतम् । सप्तलायास्तु तथाविधमेव
मूलम् । ते च सप्तला शङ्खिन्यौ तीक्ष्णत्वगु-
णयुक्ते विकाषिण्यौ च । अत एव श्लेष्मा-
मयादिषु कल्पयेत् । तीक्ष्णः क्षिप्रकारी ।
विकाषी विकषन् धातून् सन्धिवन्धान् वि-
मुञ्चति । यवतिका शङ्खिनी च दृढपादा
विसर्पिणी । नाकुली चाक्षपीडा च नेत्र-
माला यशस्करी । सानला सप्तला सारी वि-
दुला विमलाऽमला । बहुफेना चर्मकषा फे-
नादीना मरान्तिः ॥

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं मदिरालवणान्वितम् ॥
हृद्रोगे वातकफजे तद्गुल्मेऽपि योजयेत्
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापरः
हरीतकीकषायेण तत्तैलं पीडितं पिबेत्
अतसीसर्षपैरण्डकरञ्जेष्वप्ययं विधिः ॥

अक्षमात्रमित्यादि सुबोधम् । तिला-
नां भाग एकस्तत्समाभ्यां शङ्खिनीचूर्णभा-
गाभ्यां सहावपीडयेत् । तत्तैलं हरीतकीकाथेन
पिबेत् । तिलवत् भागकल्पनयाऽनस्यादीनामपि
पृथक् पीडितानां तैलस्य हरीतकीकषायेण पा-
नविधिः । इति सप्तलाशङ्खिन्योः कल्पः ॥

दन्तिदन्तस्थिरस्थूलं मूलं दन्तीद्रवन्तिजम् ।
आताम्रस्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाषि च
गुरुपकोपिवातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ॥
शोषयेच्चातपेऽन्यकौ हतो ह्यस्य विकाषिताम्

दन्तीद्रवन्तिजं मूलं दन्तिदन्तवत् करि-
दन्तवत् स्थिरं स्थूलं चाताम्रस्यावन् तीक्ष्णत्वादि-
गुणं भवति । सुबोधम् । दन्ती शत्रिा निकुम्भा
स्यादुपाचित्रा मुकूलकः । तथोदुम्बरपर्णी च वि-
शल्या च गुणप्रिया । द्रवन्ती शम्बरी चि-
त्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया । प्रत्यक्ष्रेणी वि-
षारण्डापुत्रश्रेण्याखुपर्णिका । तद्वन्तीद्रवन्त्यो-
र्मूलं माक्षिकपिप्पलीभ्यां लिप्तं कुशादिभिः प-
श्चाच्च मृदा वेष्टयित्वा पुटपाकवत् स्वेदयेत् ।
स्त्रिजं चातपे शोषयेत् । यस्मात्तस्य विकाषि-
तां धातुकषणस्वरूपत्वमन्यकौ नाशयतः ॥

तत् पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ।
अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ॥
गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्तरी ।

तन्मूलं मस्त्वादिभिरभिष्यण्णतनुत्वादि-
मान् पिबेत् । अभिष्यण्णान्तः छिन्ना त-
नुर्यस्य स तथोक्तः । तदेव मूलं पाण्ड्वा-
दियुक्तः गोमांसरसादिना पिबेत् ॥

सिद्धं तत् काथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।
विसर्पविद्रव्यलजीकक्षयादाहान् जयेत् घृतम् ॥
तैलं तु गुल्ममेहार्शोविबन्धकफमारुतान् ।
महास्नेहः शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलव्यथाः ॥

तदिति दन्त्या द्रवन्त्याश्च मूलस्य प-
रिग्रहः । दशमूलस्य काथेन च दन्तीद्रवन्ती-
मूलकल्कं दत्वा यत् घृतं सिद्धं तद्विसर्पा-

दीन् जयेत् । अलजी प्रमेहोक्ता पिटका ।
कक्ष्या नाम प्रनथिरुत्तरे वक्ष्यते । अनेनै-
व विधिना तैलं पक्वं गुल्मादीन् जयेत् ।
अनेनैव विधिना महास्नेहः स्नेहचतुष्टयं प-
क्वं शकृत्सङ्गादीन् जयेत् ॥

दन्त्या रसेऽजमृङ्गयाश्च गुळश्चोद्वृत्तान्वितः ।
लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसंतापमेहनुत् ॥
वाततर्षे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगन्धया ।

दन्त्या मूलस्य परिग्रहः । दन्तीशृ-
ङ्गयोः काथे गुळादिकं दत्त्वा लेहः सिद्धो
विरेकार्थे दाहादिनुच्च भवति । स एव दन्ती-
लेहोऽजगन्धया संयुक्तो वाततर्षे पैत्ते च ज्व-
रे स्यात् सिद्ध इति संबध्यते ॥

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेद्धात्रीरसे ततः ॥
लीनंशान् फाणितात् द्वौ च भृष्टस्तैले घृतेऽथवा
श्यामादिकल्कयुक्तोऽयं लेहः सिद्धं विरेचनम्
पथ्याक्षदशमूलानां तद्वलेहाः पृथग्रसैः ।

धात्र्या आमलकस्य रसे सिद्धयोर्युग-
पद्दन्तीद्रवन्तीमूलयोर्लीनंशान् समास्त्रयो भा-
गाः द्वौ भागौ फाणितस्य क्षुद्रगुडस्येत्येक-
तः पञ्चकं दोषाद्यपेक्षया तैलेन वा घृतेन
वा भृष्टमुभयथापि श्यामादिगणकल्केन सं-
योज्य लेहो विरेचनं सिद्धं । धात्रीफलरस-
वचनेनैवंप्रकारेण पृथक् हरीतक्यादीनामपि र-
सैर्लेहा भवन्ति ॥

तथोर्विलसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ॥
विबद्धविशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं हितम् ।

मुद्रादेसिद्धैस्तन्मूलैर्यूषादींश्च प्रकल्पयेत् ॥

तथोर्दन्तीद्रवन्तीमूलयोश्चूर्णं समेन वि-
डलवणेन युक्तं पश्चाच्च तन्मूलकाथेनैव भा-
वितमम्लैः काश्चिकमद्यादिभिर्युक्तं विड्विब-
न्धे वातगुल्मे च हितम् । मुद्रादेसिद्धैरि-
ति सुबोधम् । एकेनादिग्रहणेन धान्यानां प्र-
हणम् । द्वितीयेनान्नं प्रकरणात् ॥

दन्तीद्रवन्तीमरिचस्वर्णक्षीरीयवाषकम् ।
सशुण्ठ्यग्निकपृथ्वीकं चूर्णितं सप्त वासरान् ॥
मूलभावितमाज्येन पिबेज्जीर्णे च तर्पणम् ।
सर्वदा सर्वरोगेषु बाले वृद्धे च तद्वितम् ॥
दुर्भुक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥

दन्त्यादिकं चूर्णितं सप्तरात्रं च ये-
न केनचिन्मूत्रेण भावितं घृतेन पिबेत् ।
तास्मिन् जीर्णे तर्पणं सकतुमण्डं पिबेत् ।
एतच्च सर्वकालं सर्वरोगेषु बालवृद्धयोश्च दु-
र्भुक्ताजीर्णादिषु च गण्डमालादिके च शस्यते ॥

गुळस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात् पलं पलम्
दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥

प्रकल्प्य मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।
उष्णाम्भोऽनुपिबन् खादेत्तान् सर्वान् विधि-
(नामुना

एते निष्परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिबर्हणाः ।
विशेषाद्ग्रहणीपाण्डुकण्डूकोठार्शसां हिताः ॥
विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।

गुळादिकेन मोदकान् दश प्रकल्प्य द-
शमे दशमेऽहन्येकमेकं मोदकमुष्णाम्भोऽनु-
पिबन् खादेदेवं सर्वान् । सुबोधम् । ए-
ते नव त्रिवृदादयो विरेचने मुख्यतमाः ॥

हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥
विशेषात् ग्रहणीशोफपाण्डुमेहोदरापहाम् ।
पिबेत् पथ्यां ससिन्धूत्थविळङ्गोषणनागराम् ॥
मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकीम् ।
पथ्यानागरचूर्णं वा संयुतं नीलिनीफलैः ॥
गुलेन भक्षयेत्तोयं कवोष्णं च पिबेदनु ।

त्रिवृत्कल्पनाभिर्हरीतकीं कल्पयेत् ।
यां पुनः पथ्यां हरीतकीं ग्रहण्यादिनाश-
नस्वरूपां विशेषात् पिबेत् । विशेषणमेव हेतु-
तां प्राप्तम् । न तु सिन्धूत्थादियुक्तां हरीत-
कीं मूत्रेण वा वत्सकादिनिर्यूहेण वा पिबेत् ।
पथ्यानागरयोश्चूर्णं नीलिनीफलचूर्णेन युक्तं
गुलेन सह भक्षयेत् पश्चात् कोष्णं तोयं पिबेत् ॥

पथ्यात्रिवृद्भ्यांगुळिकाः कार्याद्राक्षारसाप्लुता
माषप्रमाणास्ताः शुष्का लिह्याद्यक्ष्मी घृतद्रुताः
पथ्यात्रिवृत्पटूष्णाम्बु सर्वत्र विरेचनम् ।

हरीतकीत्रिवृतोश्चूर्णेन द्राक्षारसालुळि-
तेन गुळिकाः कार्याः । माषप्रमाणास्ताः शु-
ष्काः प्रयोगकालेऽवचूर्ण्य घृतेन लिह्याद्राज-
यक्ष्मी । पथ्यादिकं सर्वत्र काले विषये हितम् ॥

स्तुक्ष्मीरभाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान्
कोलास्थिमात्रान् शुष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत्

गुल्मोदरयकृत्स्निहृशूलानाहविवन्धिनः ।

हरीतकीचूर्णेन सुधाक्षीरालुळेतेन व-
दरास्थिप्रमाणां गुळिकां कृत्वा शुष्काः प्रयो-
गकाले नवनीतयुक्ताः वैद्यो लेहयेत् । इति
हरीतकीकल्पः ॥

लिह्यादेरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकान्वितम् ।
सुखोदकं चानुपिबेत्सुखमेतद्विरेचनम् ॥

त्रिकटुकयुक्तं कुष्ठमेरण्डतैलेन लीढं सु-
खोदकानुपानं सुखविरेचनम् । अमीषां विरे-
चनानां कोष्ठपरायत्तत्वेन कार्यकर्तृत्वमुच्यते ॥
अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।
कुर्यात् संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥

अल्पस्यापीत्यादि । अल्पस्यापि मात्र-
या बहुकार्यकर्तृत्वं कुर्यात् । प्रभूतस्यापि मा-
त्रयाऽल्पकर्मतां कुर्यात् । कथमेतत् कर्तुं पा-
र्यत इत्याह । संश्लेषेत्यादि । अल्पमपि तद्वि-
श्लेषेण संसृष्टं महार्थत्वं याति । तथा प्रभू-
तमपि तद्विश्लेषेण विश्लेषितमल्पकर्मतां याति ।
कालादिभिरप्यल्पं महाकार्यकं भवति । बहु
च स्वल्पकर्मकरम् । संस्कारं तद्योग्येन गु-
णान्तरतोत्पादनम् । युक्तिर्विशिष्टैः क्रमादिभि-
र्योजनम् ॥

त्वक्केसराम्नातकडाडिमैला-

सितोपलामाक्षिकमातुल्यैः ।

मद्येन तैस्तैश्च मनोऽनुकूलै-

र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥

इति कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

एतानि विरेचनानि त्वगादिभिर्युक्तानि
देयानि । तैस्तैश्च प्रतिपुरुषं मनोनुकूलैः प्रियै-
र्वस्तुभिर्युक्तानि । यतः प्रियत्वात् पथ्यादि-
योगाय जायत इति ॥

इतीन्दुविराचितायमष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

वमनविरेचनानां कल्पनमुक्त्वा तेषामे-
वासम्यग्योगेन या व्यापदस्तासां सिद्धिं प्रती-
कारं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं ना-
माध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहु-
रात्रेयादयो महर्षयः ॥

अध्यायक्रमेण वमनं पूर्वमुच्यते ॥

अतिक्षुधेतेनातिमृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा
दुर्बलेन हीनमात्रमतिमात्रं तीक्ष्णमतिशीतम-
जीर्णे वा पीतं वमनमधो गच्छति । तत्रे-
प्सितानवाग्निर्दोषोत्कृष्टश्च । तं पुनराशु स्ने-
हयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्षं वामयेत् ।
व्यापत्कराणि च पूर्वोक्तमतिक्रमं स्मरन् प-
रिहरेत् ॥

अतिक्षुधितत्वादियुक्तेन पीतं वमनम-

धो गच्छति । नैव वामयतीत्यर्थः । येनैव वा
हीनमात्रत्वादियुक्तं पतिमधो गच्छति । तत्रा-
धोगते वमन ईप्सितस्य छर्दितरोगोपशमन-
स्यानवाग्निर्दोषोत्कृष्टश्च तं पुनर्वामयेत् । व्या-
पत्कराणि च परिहरेत् ॥

अजीर्णिनः श्लेष्मवतोऽत्युष्णतीक्ष्ण-
लवणमतिमात्रमहृद्यं वा विरेचनमन्यद्वा भेष-
जमूर्ध्वं प्रवर्तते । तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्सा-
धनं च । तत ऊर्ध्वमप्युत्तिष्ठति हृद्यलेहव-
टकवर्ज्यमौषधं न तृतीयमवचारयेत् ॥

अजीर्णिनस्तथा बहुश्लेष्मणो विरेच-
नमूर्ध्वं व्रजति । मुखेन गच्छति । अतितीक्ष्ण-
मत्युष्णमतिलवणमहृद्यमतिप्रभूतं च पतिमूर्ध्वं
गच्छति । तत्र तस्मिन्नूर्ध्वं व्रजति पूर्वोदि-
ता व्यापत् तथैव सिद्धिः पूर्वोदितमेव सा-
धनम् । पुनःस्निग्धस्य पूर्वस्यातिक्रमश्च स्म-
रतो व्यापत्कारणं परिहरत औषधयोजनम् ।
तत इति पुनर्युक्ते विरेचन ऊर्ध्वमुत्तिष्ठति मु-
खेन गच्छति तृतीयं विरेचनं नावचारयेत् हृ-
द्यादिगुणमौषधं वर्जयित्वा । तथाविधं हि
तृतीयमप्यवचारयेदित्यर्थः ॥

क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्रेरल्पमल्पवीर्यं
वा भेषजमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा भक्त-
वदुपैति पाकम् । तत्र समुदीर्णा दोषा य-
थाकालमनिर्द्दिश्यमाणा विभ्रमं कुर्वन्ति । तं
स्निग्धकोष्ठमनल्पममन्दं चौषधं पाययेत् ॥

क्रूरकोष्ठत्वादियुक्तस्याल्पशक्ते वा व-
मनं विरेचनमप्युत्तमैवेष्टं कार्यं भक्तवत् पा-

कमुपैति । पाकेन चौषधस्य संचिता दो-
षा अनिर्द्ध्यमाणा विभ्रमं कुर्वन्ति । य-
स्मादपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनं
निर्हरेन्न तु तत् पक्वमिति । तं पक्वौष-
धं स्निग्धकोष्ठं कृत्वा बहुतीक्ष्णं चौषधं पाययेत् ॥

कषायमल्पप्रत्यग्रं रुक्षं वा भेषजम-
स्निग्धस्विन्नेन वा पीतं शीतोपचारेण वा
स्तब्धं दोषविग्रथितमयोगी भवति । तत्र
वमने भूयो वामयेत् । विरेचने स्निग्ध-
स्विन्नं पुनर्विरेचयेत् । उत्किष्टभूरिदोषं वा
तृतीयोऽहनि । उभयोश्च संशोधनयोर्लवण-
तैलाभ्यक्तं पिण्डप्रस्तराभ्यां स्वेदयेत् ॥

कषायादिगुणं वा भेषजमस्निग्धादि-
केन वा पीतं स्वयं स्तब्धत्वात् दोषावष्ट-
ब्धत्वाच्चायोगाय संपद्यते । कषायं कषाय-
रसप्रायम् । अप्रत्यग्रमसंपन्नम् । तत्रैवमयो-
गीभूते वमने पुनर्वामयेत् । विरेचने पुन-
र्विरेचयेत् । उभयोरपि वमनविरेचनयोरेव-
मयोगीभूतयोस्तैलाभ्यक्तस्य सूत्रोदिताभ्यां पि-
ण्डप्रस्तराभ्यां स्वेदं विदध्यात् ॥

स्निग्धस्विन्नस्य च वमनमकृत्वा वि-
रेचनं पीतवतः सामस्य वा मृदु वा वि-
रिक्तस्याधोभागेत्यर्थगुरुस्तब्धोदरता शूलो
वातमूत्रपुरीषसङ्गश्च भवति । तमप्ययोगिनं
समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थाप्य जाङ्गलरसैश्च भोज-
यित्वा फलदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवा-
स्य वातहरैश्च स्नेहैरुपस्नेह्य पुनस्तीक्ष्णैर्वि-
रेचयेत् ॥

स्निग्धस्विन्नस्य वमनमकृत्वा विरेच-
न उपयुक्ते सामे वोपयुक्ते मृदौषधे वोप-
युक्ते तस्य विरिक्तस्य सतोऽधोभागेऽत्यर्थं गु-
रुत्वादिकं भवति । तस्मिन्नयोगिनि समूत्रै-
स्तीक्ष्णैरास्थापनादिका चिकित्सा । सुबोधम् ॥

कफोल्बणस्यातिस्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य
मन्दाग्नेर्वा मृदुप्रणीतमौषधं भृशमुत्क्रेश्य दो-
षान् जाड्यतन्द्रादौर्बल्याङ्गसादान् जनयति ।
तच्छीघ्रमुल्लिखेत् । लङ्घनेन च संधुक्षि-
ताग्निं पुनःस्निग्धं तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥

कफोल्बणत्वादियुक्तस्य मृदु शोधनमौ-
षधं दोषानुत्क्रेश्य जाड्यतन्द्रादीन् जनयति ।
तत्र च पीतमौषधमङ्गुल्यादिभिः क्षिपमु-
ल्लिखेदुद्वमेत् । ततो लङ्घनेन संधुक्षिताग्निं
पुनः स्निग्धं तीक्ष्णादिभिः शोधयेत् ॥

सशेषान्नाय वातश्लेष्मते रुक्षाय सो-
दावर्ताय मन्दाग्ने वा शीतं रुक्षं वा द-
त्तमौषधं भृशमाध्मानं करोति । तत्र मलस-
ङ्गात् समुन्नह्यत्युदरमन्तःशूलं दृतिवत् पा-
श्वयोरपूर्णता शिरःपृष्ठरुजा श्वासकासौ पा-
युवस्तिनिस्तोदश्च भवति । तमुदावर्तानाह
राभ्यङ्गस्वेदवर्तिदीपनचूर्णवस्तिक्रियाभिरुप-
चरेत् ॥

सशेषान्नादिमते वा शोधनार्थं शीतं रु-
क्षं वा दत्तं भृशमाध्मानं करोति । तत्र च
मलसङ्गाद्धेतोरुदरे समुन्नद्धतादिकं भवति ।
सशेषान्नोऽज्जीर्णं । उदावर्ते अशोनिदान उ-

क्तः । समुन्नाहः सर्वतोबन्धः । सुबोधम् ।
निस्तोद इव निस्तोदः । तथाविधमुदावर्तह-
रादिभिरुपचरेत् ॥

क्षामेणाल्पबलेन मृदुकोष्ठाग्निना रूक्षेणा-
स्त्रिगधेन वा स्त्रिन्नेन सामेन वा बलवदौषध-
मुपयुक्तं सपित्तमनिलं प्रदूष्य परिकर्तिका-
मापादयति । तत्र नाभिवस्तिगुदमेदे स-
दाहपरिकर्तनमनिलसङ्गो विष्टम्भश्च ॥

क्षामत्वादियुक्तेन यत्तीक्ष्णादियुक्तमौ-
षधमुपयुक्तं तत् सपित्तमनिलं प्रदूष्य परि-
कर्तिकांमापादयति । समन्ताच्छेदनमिव ज-
ठरे परिकर्तिका । सुबोधम् ॥

तं कृष्णतिलमधुकमधुयुक्तैः पिच्छा-
वस्तिभिरास्थापयेत् । क्षीरिवृक्षशृतक्षीरेण
वा । शीताम्बुपरिषिक्तं चैनं पयसा युक्त-
वन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुकतैलेन वानुवासयेत् ।
क्षामस्य च मधुरो बृंहणश्च सर्वो विधिरिष्टः ॥

तमिति परिकर्तिकावन्तं कृष्णतिला-
दियुक्तैर्वक्ष्यमाणैः पिच्छावास्तिभिरास्थापयेत् ।
वटादिभिः क्षीरिवृक्षैः शृतेन क्षीरेण वास्था-
पयेत् । शीताम्बुपरिषेकादियुक्तस्यानुवासनं घृ-
तमण्डेन वा यष्टीमधुकतैलेन वा । सर्व-
श्च क्षामस्य मधुरबृंहणादिको विधिरिष्टः ॥

सामे लङ्घनदीपनं च लघुरूक्षोष्णं
चान्नपानम् । निरामीभूतेऽनुबन्धे लघु क्षा-
राम्लम् । सवाते दधिसाराम्लं डाडिम-
स्वचा युक्तं भोजने पाने च प्रयुज्जीत ।

सडाडिमरसं च सर्पिः पिबेदुष्णाम्बुना वा
तिलदेवदारुकल्कम् ॥

सामे शोधनासम्यग्योगिनि लङ्घना-
दिकम् । निरामीभूते पुरुषे दोषानुबन्धे ल-
घ्वादिकमाहारम् । सवातेऽतियोगिनि दध्या-
दिकम् । अम्लं काश्चिकादि । तिलदेवदारु-
णोः कल्केन सडाडिमरसं सर्पिः पिबेत् ॥

क्रूरकोष्ठस्य बहुदोषस्याल्पमल्पगुणं शृ-
दुस्त्रिगधं वा शोधनमवचारितमुत्केश्य दोषान्
न निर्हरति । अल्पाल्पं च पित्तकफसंसृ-
ष्टं परिस्रवति । विष्टम्भगौरवशोफकण्डू-
पाण्डुताङ्गसादगुल्मशूलानि चापादयति ॥

क्रूरकोष्ठत्वादियुक्तस्य वाल्पादिगुणं वा
शोधनमवचारितं दोषानुत्केश्य न निर्हरति । त-
च्चौषधं पित्तकफाभ्यां संसृष्टमल्पाल्पं कृत्वा
संस्त्रवति । विष्टम्भादीनि चोत्पादयति ॥

तं तिनिशधवाश्वकर्णपलाशबलानिर्यु-
हैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् । उपशान्तपरिस्रवं च
पुनरुपस्निग्धं तीक्ष्णैः शोधयेत् । शुद्धे च
दीपनांश्चूर्णासवारिष्टादीन् योजयेत् ॥

तं परिस्त्राविणं तिनिशादीनां निर्यु-
हैर्माक्षिकयुक्तैरास्थापयेत् । तिनिशः स्पन्द-
नः । अश्वकर्णः सालः , तैरास्थापनैः परि-
स्त्रव उपशान्ते पुनः किञ्चित्स्निग्धं शोधयेत् ।
शुद्धे च दीपनांश्चूर्णादीन् योजयेत् ॥

पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति नि-

गृह्णाति वा । तदा प्रवाहिकास्य जा-
यते । तस्यां सदाहशूलं सपिच्छं श्वेतं
कृष्णं रक्तं वा भृशं प्रवाहमाणः कफमु-
पविशति । तं परिस्रवविधिनोपचरेत् ॥

पीतविरचनौषधस्य वेगोदीरणधारणा-
भ्याम् । अस्येति पुंसः प्रवाहिका जायते ।
तस्यां प्रवाहिकायां सदाहादिकं प्रवाहमाणो
मलमनुलेपयत् कफोबोपविशति । तमेवंवि-
धं प्रवाहिकावन्नमनन्तर्गतेनास्थापनादिना प-
रिस्रवविधिनोपचरेत् ।

पीतौषधस्य भेषजोद्गारच्छर्द्यादीनां
निग्रहाद्वातादयः कुपिता हृदयमुपसृत्य हृ-
द्ग्रहं घोरमावहन्ति । ततः प्रधानमर्मोप-
तापाद्वेदनाभिरत्यर्थमातुरः पीड्यते । मो-
हहिध्माकासलालापार्श्वशूलयुतो वेपथुमान्
नष्टसंज्ञो दन्तान् कटकटापयत्युद्धृत्ताक्षो जि-
ह्वां खादति । तं हृदयोपसरणमाहुः ॥

पीतौषधस्य भेषजोद्गारादिनिरोधात् सर्वे
दोषाः कुपिता हृदयं प्राप्य हृद्ग्रहं कुर्वन्ति ।
ततश्च प्रधानमर्मणो हृदयस्थोपतापान्नाविधा-
भिर्वेदनाभी रुजाभिः पीड्यते । मोहादिमांश्च
नष्टसंज्ञत्वादियुक्तो भवति । तं हृद्ग्रहमाचार्या
हृदयोपसरणमित्याहुः ॥

तस्मै भिषक् शीघ्रममुह्यन्नभ्यङ्गपूर्वं
धान्यस्वेदेन परिस्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं दद्यात् ।
यष्टीमधुकमिश्रेण तण्डुलाम्बुना वमनम् ।
कटुभिर्वा कफोत्तराय । ततो दोषशेषं

पाचनीयैः पाचयेद्यथादोषोच्छ्रयं च वस्तीन्
वितरेत् ॥

तस्मै हृदयोपसरणिने भिषगमुह्यन् मोह-
मप्राप्तुवन्नभ्यङ्गपूर्वं धान्यस्वेदेन संस्वेद्य तीक्ष्ण-
मवपीडं कल्कनस्यं दद्यात् । यष्ट्यादिभिस्त-
ण्डुलाम्बुना वमनम् । श्लेष्माधिकाय कटुभे-
र्वमनौषधैर्वमनम् । ततोऽस्य दोषशेषं पाच-
नीयौषधैः पाचयेत् । पक्वदोषस्य च य ए-
व दोषोऽधिकस्तदनुगुणानेव वस्तीन् वितरे-
दास्वास्थ्यार्थम् ॥

अस्तिग्धस्त्रिभेनाब्रह्मचारिणा वेगधा-
रिणा मृदुकोष्ठेन सुकुमारेण वा रूक्षमौ-
षधमतिमात्रं प्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं कोपय-
ति । तेन सर्वाङ्गप्रग्रहो भवति । तस्य
विशेषात् पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्यामर्मसु शूलमू-
र्छाभ्रमकम्पस्तम्भो निस्तोदो भेद उद्वेष्टनं
संज्ञानाशश्च स्यात् । तमभ्यज्य धान्यैः
स्वेदयित्वा यष्टीमधुकविपक्वेन तैलेनानुवा-
सयेत् । वातहरं चान्नपानम् ॥

अस्तिग्धादिके रूक्षमतिमात्रमौषधं प्र-
युक्तमतिमात्रत्वादतिविरेकेण वायुं प्रकोपयति ।
तेन वायुकोपेन सर्वाङ्गप्रग्रहादिकं स्यात् ।
तमातुरमभ्यङ्गादिभिश्चिकित्सेत् ॥

स्तिग्धस्त्रिभेनस्यातिमृदुकोष्ठस्य क्षुधि-
तस्य वा तीक्ष्णमतिभूरे वा प्रयुक्तमौषधं
सर्वशो निर्हृत्य मलान् धातूनपि द्रवीकृत्य
विस्त्रावयेदतियोगेन । तं शतधौतघृतेना-
भ्यज्य कषायस्वादुशीतैः प्रदेहपरिषेकाव-

गाहान्नपानैः शर्करामधुमज्जिश्च लेहैः स्तम्भयेत् ॥

स्निग्धत्वादियुक्तस्य तीक्ष्णातिमात्रयोगेन धातूनपि स्त्रावयति । तमतियोगिनं शतघृतैरेननाभ्यज्य कषायादिना विशेषतः स्तम्भयेत् । कषायादिकं प्रदेहादिविशेषणम् । शर्करादिकं लेहानाम् ॥

चन्दनाञ्जनोशीरच्छागासृक्शीतोदकैर्लाजसक्तून् पाययेत् । पिच्छावस्तींश्चास्मै दद्यान्मधुरवर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिर्मण्डोऽनुवासनम् । रक्तपित्तविधानं च कुर्यात् ॥

तं च चन्दनादिभिर्लाजसक्तून् पाययेत् । अस्मै चातियोगिने पिच्छावस्तींश्च दद्यात् । क्षीरेद्भवं घृतादिकं मधुरवर्गसिद्धमनुवासनम् । तथा यत्किञ्चिद्रक्तपित्तघ्नं तदपि कुर्यादिति सामान्येन साधनान्यतियोगे ॥

विशेषेण वमनातियोगे सघृतासितासौद्रं फलरसैर्मन्थं पिबेत् । क्षीरिवृक्षशुङ्गसिद्धां वा समाश्लिकां पेयां क्षीरं वा संग्राहिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजनेऽवचारयेत् ॥

सघृतादिमन्थादिकं वमनातियोगे विशेषेण फलानां द्राक्षादीनां रसैः । सुबोधम् । क्षीरिवृक्षा वटादयः । तेषां शुङ्गाः प्रवाळानि । क्षीरं वा वटशुङ्गसिद्धम् । भोजने च संग्राहिद्रव्यसिद्धं क्षीरम् ॥

सोद्वारायां च छर्द्या धनिकामधूकमधुरसमुस्ताञ्जनानि मधुना लिह्यात् । वाक्सङ्गे हनुसङ्गेऽनिलार्तौ च घृतमांसरससिद्धामल्पतण्डुलां पेयां पिबेत् । स्नेहस्वेदौ चावचारयेत् ॥

सोद्वारायां छर्द्या धनिकादीनि मधुना लिह्यात् । धनिका आर्द्रिका । मधुरसा मूर्वा । अञ्जनं स्रोतोजसौवीरभेदेन द्विविधम् । अतियोगेन वाक्सङ्गादिषु घृतादितिद्धां पेयां पिबेत् । स्नेहस्वेदौ च यथाविषयं कुर्यात् ॥

जिह्वाप्रवेशे स्निग्धाम्ललवणान् कबळगण्डूषान् हृद्यांश्चाजमांसरसान् । पुरतश्चास्य फलान्यम्लानि खादयेत् ॥

जिह्वाप्रवेशे स्निग्धादिगुणान् कबळगण्डूषान् कुर्यात् । असंचार्य औषधेन मुखे चूर्णे गण्डूषः । संचार्यो मुखैकदेशधार्यः कबळः । अस्यान्तःप्रविष्टाजिह्वस्य पुरतोऽप्रतोऽन्यं पुरुषमम्लानि फलानि खादयेद्वैद्यः । तद्दर्शनेन मुखे द्रवीभूते जिह्वा स्वरूपे २ इति ॥

निर्गतां तु जिह्वां तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां व्योषलवणचूर्णप्रघृष्टां प्रवेशयेत् । अक्षिणी व्यावृत्ते घृताभ्यक्ते पीडयेद्दंसंज्ञं सामवेणुगीतशब्दान् श्रावयेत् ॥

यदा पुनरतियोगेन जिह्वा निर्गता भवति तदा तां तिलद्राक्षाकल्केन लिप्तां व्योषादिचूर्णेन प्रघृष्टां वा प्रवेशयेत् । अक्षि-

णीति अतियोगेन व्यावृत्ते अभ्यज्य पीडयेत् ।
विगतचेतनं सामादेशब्दान् भावयेदिति व-
मनातियोगे ॥

विरेचनातियोगे तण्डुलाम्भसा मधु-
मिश्रेण वमेत् । प्रियङ्गुवादिं च तण्डुलो-
दकेन पिबेद्रोध्रसाञ्जनढाढिमत्वचो वा । सो-
मवल्ककट्फलोत्पलसमङ्गापद्मकेसराणि वा ।
क्षौद्रशर्करामधुकौदुम्बरत्वचो वा । रक्ता-
तिसारक्रियां च कुर्वीत ॥

विरेचनातियोगे पुनर्माक्षिकामिश्रं त-
ण्डुलाम्बु पीत्वाऽङ्गुल्यादिना वमेत् । त-
था हि वायुः सर्वाभिमुखो भवति । प्रि-
यङ्गुवादिगणं तण्डुलोदकेन लोघ्रादिकं वा त-
ण्डुलोदकेन । कट्फलादिकं वा तण्डुलोद-
केन । कट्फलः सोमवल्कः । समङ्गा म-
ञ्जिष्ठा । क्षौद्रादीनि वा तण्डुलोदकेन । सर्वं च
यथाविषयं रक्तातिसारचिकित्सितं कुर्वीत ॥

गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा क-
षायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् । पूर्ववच्च
वाक्सङ्गादीन् साधयेत् ॥

विरेचनातियोगे गुदं निःसृतं क्लिग्ध-
स्त्रिन्नं कृत्वा कषायैर्द्रव्यैः स्तम्भयित्वा परि-
त्यजितशैथिल्यं कृत्वा यत्नेन प्रवेशयेत् ।
वाक्सङ्गादीन् पूर्ववद्धमनातियोगवत् साधये-
च्चिकित्सेत् ॥

उभयत्र च जीवरक्तपित्तयोर्ज्ञानार्थं
रक्ते शुक्लं पित्तु श्लेष्मं वा क्षिपेत् । त-

स्मिन्नावाने कोष्णाम्बुक्षालितशुद्धे जीवर-
क्तम् । विवर्णे तु रक्तपित्तं विद्यात् ।
अन्नं वा तद्विमिश्रं शुने काकाय वा द-
द्यात् । तस्मिन् भुक्ते जीवं वदेदभुक्ते
पित्तम् ॥

उभयत्र वमनातियोगे विरेचनातियो-
गे च रक्तप्रवृत्तौ रक्तपित्तभ्रान्तिनिरासायेद-
मिदं कुर्यात् । प्रवृत्ते रक्ते शुक्लं पित्तु, का-
र्पासतूलकं, श्लेष्मं वा वस्त्रखण्डं शुद्धं क्षि-
पेत् । तं च रक्तादुद्धृत्यावानं शुष्कं कृत्वा को-
ष्णाम्बुना प्रक्षालयेत् । प्रक्षालितं तद्यदा पू-
र्ववच्चशुद्धं भवति तदा जीवरक्तमित्यध्यवस्येत् ।
विवर्णे तु रक्तपित्तमिति । अथवा तेन र-
क्तेन मिश्रमन्नं शुने दद्यात् काकाय वा ।
तस्मिन् भुक्ते जीवं वदेदभुक्ते पित्तम् ॥

आमरणाच्च तस्य तृणमूर्छामदार्तस्य
क्रियां पित्तघ्नीमतियोगोक्तां च कुर्यात् ।
एणादिरुधिरं वातिश्रुतरक्तोक्तविधिना स-
क्षौद्रं शीघ्रमुपयुञ्जीत । तद्धि सद्यो जीव-
मभिसंदधाति । श्यामाकाष्मर्यमधुकर्द्वोशी-
रैर्वा शृतं पयो घृतमण्डाञ्जनयुक्तं शीतं
वस्तौ निषेचयेत् ॥

प्रवृत्तजीवोऽपि जीवति चेद्वद्व्यं त-
स्य आमरणात् पित्तघ्न्यादिकां क्रियां कुर्यात् । न तूपेक्षेत । एणादीनां च सुगाणां
रुधिरमतिश्रुतरक्तोक्तविधिना सिराव्यधोक्तेन
शीघ्रं समाधिकमुपयुञ्जीत । तद्विलेणादिरक्तम् ।

तत्र च श्यामादिभिः शृतं पयो घृतादि-
युक्तं शीतं वस्तावास्थापनेन निषेचयेत् ॥

शेषेष्वपि चासम्यक्प्रयुक्तवमनविरेच-
नोपद्रवेषु यथामयं दोषादीनपेक्ष्य प्रतिकृ-
त्याद्विस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥

अन्येष्वपि शोधनस्यासम्यग्योगेनोत्प-
न्नेषु व्याधिषु दोषाद्यपेक्षं कुर्याद्विक्त्तिसाम् ।
वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत । एतदौपयिकचि-
क्त्सिपरिज्ञानायेत्यर्थः । अधोदोषहरणं प्रति
तयोर्वस्तिविरेचनयोः सादृश्यात् । सुबोधम् ॥

एवमुभयतोभागेऽपि शोधने यथाव-
स्थमुत्तिष्ठेत । या तु विरेचने परिकर्ति-
का तद्वमने कण्ठक्षणनम् । यदधःपरिस्त्र-
वः स करुप्रसेको यदधःप्रवाहणं स शु-
ष्कोद्गार इति । भवति चात्र ॥

एवमनन्तरोक्तप्रकारेणोभयतोभागे शो-
धने वमने च विरेचने च वस्थाविशेषमन-
तिक्रामन्नुत्तिष्ठेत प्रयतेत । या त्वित्यादिना-
तियोगे मार्जनात् परिकर्तिकाकण्ठक्षणन-
योः सादृश्यम् । हीनयोगेन चोत्क्रेशाल्परि-
स्त्रवप्रसेकयोर्निस्तननशुष्कोद्गारयोश्च । ग-
तानुगतिका ॥

अतिमात्रप्रकालेऽल्पं तुल्यवीर्यैरभावितम् ।
असम्यक्संस्कृतं जीर्णं व्यापयेत्तौषधं ध्रुवम् ॥
छर्दनं न तु दुश्छर्दं दुर्विरेच्यं न रेचनम् ।
पाययेदौषधं भूयस्तन्निहन्ति तथा हि तौ ॥

आतिमात्रादिकमौषधं ध्रुवमवश्यं व्या-
पदे भवति । सुबोधम् । तथा दुश्छर्दनं पु-
रुषं छर्दनमौषधं भूयः प्रभूतं न पाययेत् ।
दुर्विरेकं च पुरुषं भूयो विरेचनमौषधं न पा-
ययेत् । तथा हि यस्मात् पीतं तद्वमनं वि-
रेचनं च तौ दुश्छर्ददुर्विरेके कर्मणी हन्ति ॥

यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकम् ।
वमितं कबलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥
विवद्धेऽल्पे चिगादोषे स्रवत्युष्णं पिवेज्जलम् ।
तेनाध्मानं वमिस्तृष्णा विबन्धश्चाशु शाम्यति ॥

आनुलोमिकमौषधं विरेचनं यस्य पी-
तं श्लेष्मणा सह मुखेनगच्छति तं पुरु-
षं वमितं कबलैः शुद्धमुखं लङ्घितं च कृ-
त्वा तमानुलोमिकं पाययेत् । तथा दोषे वि-
बद्धे स्रवत्यल्पं च स्रवति चिरात् स्रवत्यु-
ष्णं जलं पिवेत् । तेनोष्णजलेनाध्मानादिक-
माशु शाम्यति ॥

भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाथः प्रवर्तते ।
सोद्गारं साङ्गशूलं वा स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥

भेषजं शोधनं दोषसंघातेन रुद्धत्वा-
दलसमेव यद्यस्यास्ति रुद्धगाराङ्गशूले च क-
रेति तदास्य स्वेदमवचारयेत् ॥

सम्यग्विरिक्तस्योद्गारे भेषजं क्षिप्रमुल्लिखेत् ।
अजीर्णमप्रवृत्तौ तु सुशीतैः स्तम्भयेन्निषक् ॥

सम्यग्विरिक्तलिङ्गेन विरिक्तस्यापि य-
दौषोद्गारो न निवर्तते तदा तत्रातिशय-

गभवात् भेषजमजीर्णं वामयेत् । वस्त्रेण चा-
प्रवर्तमानं सुशीतैः सेकादिभिर्भिषक् स्तम्भे-
वेत् । यथा नार्थकं विरेचयति ॥

कदाचिच्छलेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम्
क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्नं रात्रौ वा तत् प्रवर्तते

कदाचिदुपयोगकाल एवौषधं श्लेष्म-
णा रुद्धमुरसि तिष्ठत् कोष्ठप्राप्त्यभावात् रंच-
यति । ततश्चौषधैश्चक्षुष्याच्छलेष्मणि क्षीणे को-
ष्ठं प्राप्य सायाह्ने रात्रौ वा रंचयति ॥

रुक्षानाहारयोर्जीर्णं तिष्ठत्यूर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत् ॥

रुक्षस्थानाहारस्य च वातेनौषधे विरेकं
विनैव जीर्णंऽन्यदौषधं तदहरेव सस्नेहलवणं पि-
बेदधवा वायुना पूर्वकार्यं गते भेषजे ति-
ष्ठत्यन्यत् भेषजं सस्नेहलवणं पिबेत् ॥

तृष्णोद्भ्रममूर्च्छाद्याः स्युर्जीर्यति च भेषजे ।
पित्तघ्नं स्वादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥

तथा शोषणे भेषजे जीर्यति यदा तृ-
ष्णादीनि स्युः तदा तत्कालमेव पित्तघ्नादि-
कमन्यत् भेषजं शस्यते ॥

लालाहृल्लासविष्टम्भरोमहर्षा कफावृते ।
भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कदवादि कफनुद्धितम्

यदा तु कफावृतत्वात् भेषजस्य ला-
लादिकं स्यात् तदा तीक्ष्णादिगुणं कफघ्नं भेषजं
हितम् ॥

अध्यायमुपसंहरति । अस्मिन्नध्याये द्वि-
विधेऽपि वमनविरेचनाख्ये दोषविरेचने स-
म्यग्योगविभ्रंशाद्धेतोः ससाधनाः साचिकित्ति-
ता द्वादश व्यापद उक्ताः । कास्ता इत्याह ॥

प्रतिकूला गतिः पाको ग्रथितत्वं सगौरवम् ।
दोषोत्क्लेशो भृशध्मानं परिकर्तः परिस्रवः ॥
प्रवादिका हृद्ग्रहणं सर्वगात्रपरिग्रहः ।
सह धातुस्रवेणैता द्वादशोक्ताः ससाधनाः ॥
व्यापदो विधिविभ्रंशाद्विविधेऽपि विरेचने ।

प्रतिकूलेत्यादि । प्रतिकूला गतिर्वमन-
स्याधोगमनम् । विरेचनस्योर्ध्वगमनम् । पा-
कोऽकृतकार्यस्यैव । शेषा उक्ता एव ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
व्यापत्सु संशोधनविभ्रमेण ।
दिशानयैवाशु यतेत सिद्ध्यै
ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्नयानाम् ॥

इति कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

अन्यासु चानुक्तासु तासु तासु व्यापत्सु
संशोधनस्य विभ्रमेण दोषादिविशेषादुत्पद्यमा-
नास्वनेनैव चिकित्सामार्गेण शेषाः स्वाहाहर्-
णाशु चिकित्सितुं यतेत । यस्मादयं नयोऽयं दु-
र्नय इत्यस्मिन् विशेषे ज्योतिः प्रकाश-
कत्वादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

शीघ्रनक्रमेण वस्तेः कल्पनां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ।
इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

बलां गुळचीं त्रिफलां सरास्तां
द्विपञ्चमूलं च पलोन्मितानि ।
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसात्
छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥

पूतो यवानीफलविल्वकुष्ठ-
वचाशताह्वयनापिपलीनाम् ।
कल्कैर्गुळक्षौद्रघृतैः सतैलै-
र्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥

वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी-
स्वस्थे हितो जीवनबृंहणश्च ।
वस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः
सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥

बलादीनां पाकात् काथपरिकल्पना ।
द्विपञ्चमूलं पृथग्द्रव्यम् । यवान्यादिकं क-
ल्कः । कल्कादीनां माने सूत्रोक्तस्य स्मर्त-
व्यम् । सुबोधम् । वस्तीनां च सर्वेषामपठि-
तकल्कानाममुमेव यवान्यादिकं कल्कं दद्यात् ॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः
सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ।

त्रिस्रोहयुक्तः प्रवरो निरुहः
सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥

द्विपञ्चमूलस्य पृथक्कथितस्य रसः का-
थो निरुह इति संबन्धः । पेष्यं कल्कम् ।
पूर्वं यवान्यदि । त्रयः स्नेहाः दोषाद्यपे-
क्षं योज्याः ॥

बलापटोलीलघुपञ्चमूल-
त्रायन्तिकैरण्डयवात् सुसिद्धात् ।
प्रस्थो रसाच्छागरसाऽर्धयुक्तः
साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥

प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः
सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च
चक्षुर्वलं चोपदधाति सद्यः ॥

बलादिकात् सुसिद्धाद्रसात् प्रस्थो च्छा-
गमांसरसस्यार्धप्रस्थयुक्तः साध्यो यावत् प्रस्थ-
समः । प्रस्थशब्देनात्र दार्वादिमयं परिच्छेद-
कमुच्यते । प्रियङ्गवादिकल्केन तथा तैला-
दियुक्तश्च । एष वस्तिर्दीपनादिगुणः स्यात् ॥

एरण्डमूलात्त्रिपलं पलाशा-
तथा पलांशं लघुपञ्चमूलम् ।
रास्ताबलाछिन्नरुहाश्वगन्धा-
पुनर्नवारगवधदेवदारु ॥

फलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां
विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
वचाशताह्वयपुष्पाप्रियङ्गु-
यष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥

दद्यात् सुपिष्टं सहताक्षर्यशैल-
 मक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
 समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो
 वस्तिर्जयेल्लेखनदीपनोऽसौ ॥
 जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-
 हृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबन्धम् ।
 गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्था-
 स्तांस्तांश्च रोगान् कफवातजातान् ॥

एरण्डमूलात्रिपलम् । पलाशात्तेथेति प-
 लाशमूलात्रिपलमिति यावत् । लघुपञ्चमूल-
 द्रव्याणां रास्नादेश्च प्रत्येकं पलानि । फलानि म-
 दनफलान्यष्टौ । छिन्नरुहा गुळूची । आढ-
 कोऽष्टाविंशदधिकं शतं पलानाम् । ताभ्यां प-
 चनम् । अस्मिन् काथेऽष्टमशेषिते द्वात्रिंशत्प-
 लशेषे । लवणचतुर्थांशयुक्तम् । पुनस्तस्य
 दोषाद्यपेक्षिणी मात्रा । जयेदिति जङ्घाशूला-
 दिकेन संबध्यते ॥

चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टः
 छागाच्छतार्धो दधिडाढिमाम्लः ।
 रसः सपेण्यो बलवर्णमांस-
 रेतोशितैर्मिर्यशिरोरुजीष्टः ॥

छागान्मांसाद्रसतः शतार्धं पञ्चाशत्पलानि
 स रसो मिश्रीभूतस्य घृततैलस्य चतुष्पले भृ-
 ष्टः पक्वस्तथा सह पेण्यैर्यवान्यादिभिर्वर्तत इति
 सपेण्यो दध्याद्यम्लः । बलादिके वस्तिरिष्टः ॥

यष्ट्याहयस्याष्टपलेन सिद्धं
 पयः शताह्वाफलापिप्पलीभिः ।

युक्तं ससर्पिर्मधुवातरक्त-
 विसर्पवैस्वर्यहितो निरूहः ॥
 यष्ट्याहलोघ्राभयचन्दनैश्च
 शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च ।
 सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं
 पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥

मधुयष्टीसिद्धं क्षीरं शताह्वादिभिः सर्पि-
 र्मध्वन्तैर्युक्तं वातरक्तादिहितो निरूहः । फल-
 पिप्पल्यो मदनफलमजानो निरूहे प्रशस्ताः ।
 सर्वत्र च पाके द्रव्याणि जलेन विना र-
 सं न त्यजन्तीति स्मर्तव्यम् । सुबोधम् ॥

गोपाङ्गनाचन्दनशीतपाकी-
 द्राक्षार्धिकाष्मर्यमधुकसेव्यैः ।
 पयः शृतं श्रावणिमुद्रपर्णी-
 बलास्त्रगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥
 गोधूमचूर्णैश्च पित्तप्रमाणै-
 रिक्षोर्विदार्याश्च रसेन युक्तम् ।
 तैलेन यष्टीमधुसाधितेन
 सितोपलाक्षौद्रघृतैश्च शीतः ॥
 वस्तिः प्रशस्तः ससमस्तदेह-
 दाहे सशूलेऽवयवाश्रिते वा ।
 गुल्मातिसारभ्रममूत्रकृच्छ्र
 क्षीणे क्षतौजोबलसंक्षये च ॥

गोपाङ्गनेत्याद्यवयवाश्रिते वा दाहेऽपि-
 शूलेऽपि । संक्षयशब्दस्यौजोबलाभ्यां संबन्धः ।
 गोपाङ्गना शारिबा । श्रुतिपाकी चूडामणिः ।
 (नि) चूडामणिः श्रुतिपाकी शिखण्डी क-

ष्णलालता । कृष्णा काम्बोजिका गुञ्जा र-
क्तिका काकसाह्वया । सेव्यमुशीरम् ॥

कोशातकार्ग्वधदेवदारु-

सूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।

पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये

रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥

तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठै-

रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।

क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य

क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥

दद्यान्निरुहं कफरोगिताय

मन्दाग्रये चाशनविद्विषे च ।

कोशातकादीनां बृहत्पुनर्नानां पञ्च प-
लानि । षोडशगुणे जले काथयित्वा दश-
प्रसृतान् गृह्णीयात् । प्रसृतो द्वे पले
क्षौद्रादीनां प्रत्येकम् । फलाह्वयस्येति तैलवि-
शेषणम् । फलं च मदनफलम् । अक्षः कर्षः ।
अयं निरुहः कफरोगितादिकाय दद्यात् ।
अशनविद्विडरोचकी ॥

पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेद-

वृश्चीवभृतीकवलापलाशान्

द्विपञ्चमूलं च पलांशकानि

क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥

विल्वं यवाङ्गोलकुलत्थधान्य

फलानि च स्युः प्रसृतोन्मितानि ।

पयो जलव्याढकसाधितं तत्

क्षीरांवाशिष्टं शुचिबस्त्रपूतम् ॥

वचाशताह्वामरदारुकुष्ठ

यष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।

कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं

नात्युष्णशीतं गुळसैन्धवाक्तम् ॥

क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च

नवस्य युक्तं प्रसृतित्रयेण ।

दद्यान्निरुहं विधिना विधिज्ञः

ससर्वसंसर्गकृतामयघ्नः ॥

पुनर्नवादीनि धान्यफलान्तानि क्षीर-
स्य जलस्य च व्याढकेन क्षीरावाशिष्टं का-
थयेत् । मदनान्तानि कल्कः । क्षौद्रतैलनवनी-
तानां प्रत्येकं पलद्वयम् । सुबोधम् । संसर्गो बृ-
द्धाभ्यां दोषाभ्याम् । तत्कृतान् सर्वानाम-
यान् हन्ति ॥

अर्धार्धविहितान् वस्तीनतश्चित्रान् प्रवक्ष्यते

कोशातकीद्वयेक्ष्वाकुफलजीमूतवत्सकाः ॥

श्यामात्रिवृतयोर्मूलं तथा दन्तीद्रवन्तिजम् ।

प्रकीर्या चोदकीर्या च क्षीरिणी नीलिनीफलम्

सप्तलाशङ्खिनीलोध्रं फलं कम्पिलकस्य च ।

स्वकल्कसैन्धवयुताः पकाशयविशोधनाः ॥

धातकीपुष्पतकारीजीवन्तीमूलवत्सकाः ।

प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमीपेण्डीतको यवाः ॥

प्रियङ्गुरर्कमूलीचतरुणीजातियूथिकाः ।

वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति संग्राहिकामताः ॥

ग्राहीप्रियङ्ग्वम्बष्ठादिकाथकल्कैः क्रमेण च ।

ऊषकादिपतीवापो लेखनस्त्रिफलारसः ॥

मधुरकाथकल्केन सरसाज्येन बृंहणः ।

कोशातकत्यादिभिरर्धश्लोकैर्विहितात् व-
स्तीन् प्रवक्ष्यते । चित्तान् शोधनादिभेदेना-
नेकप्रकारान् । यत्र चत्वारो वस्तयः स्वौ-
षधकल्केन सैन्धवेन च युक्ताः पकाशयस्य वि-
शोधनाः । धातक्यादिभिश्चत्वारः संग्राहि-
का मताः । एषु सामान्यकल्को अवान्या-
दिः । एषः प्रियङ्गवादिगणकाथेनाम्बुष्ठादि-
गणकल्केन च ग्राही मतः । एष त्रिफ-
लारस ऊषकादिगणप्रतीवापो लेखनः । एष
च बृंहणो मधुरौषधानां काथेन तेषामेव च क-
ल्केन मांसरसेनाज्येन च युक्तः । जालि-
न्या विधाने कोशातक्येव द्वाभ्यां भेदाभ्या-
मुक्ता । प्रकीर्यः पूतिकरजः । उदकीर्यो द्वि-
तीयः करञ्जः । क्षीरिणी प्रसिद्धा ।
किंशुकः पलाशः

वदर्यैरावणीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ॥
समाक्षिकाः क्षीरयुताः सासृजः पिच्छिलास्मृताः

वदर्यादीनां पृथक् पृथगङ्कुराः माक्षि-
कादियुक्ताः पिच्छिला वस्तयः स्मृताः । गो-
धापदैरावणीश्यामाखट्वानामिका च । शेलुः
श्लेष्मातकः ॥

कोलङ्कतककाण्डेशुदर्भपोटेशुपालिभिः ।
दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चन्दनादिभिः ॥

कोलङ्कतकादिभिः सघृतक्षीरो वस्ति-
दाहघ्नः । चन्दनादिभिर्द्वितीयोऽपि दाहघ्नः ।
कोलङ्कतको दर्भविशेषः । काण्डेशुरिक्षुः ।
इक्षुपालिका करम्भशालिनामा इक्षुः ॥

मुष्टिः शाल्मलिवृन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः
हितः प्रवाहणे तद्वृन्तैः शान्मलकस्य च ॥

शाल्मलीपत्राणां करग्राह्यो मुष्टिः । क्षी-
रेण सिद्धो वस्तिः प्रवाहिकायां हितः ।
शाल्मलकस्य वृन्तैस्तद्वृन्तैः क्षीरसिद्धो प्रवा-
हिकायां हित इत्यर्थः ॥

कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ।
परिकर्ते तथा वृन्तैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ॥

कर्बुदारादिभिः क्षीरसिद्धैर्वस्तिः परि-
कर्ते । श्रीपर्णीकोविदारजैर्वृन्तैः क्षीरसि-
द्धैस्तथा परिकर्ते हितः ॥

परिस्रवे पयः सिद्धं सवृश्चीवपुनर्नवम् ।
आखुकर्णिकया तद्वत्तण्डुलीयकयुक्तया ।

वृश्चीवपुनर्नवाभ्यां सिद्धं क्षीरं वस्तिर्गु-
दपरिस्रवे हितः । वृश्चीवः क्षुद्रपुनर्नवः ।
आखुकर्णिकातण्डुलीयकाभ्यां तद्वदिति सिद्धं
क्षीरं परिस्रवे हितम् ॥

अश्वारोहकः काकनासाराजकशेरुकाः ।
सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः
न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपरः ।

अश्वारोहकादयः क्षीरे सिद्धाः क्षौ-
द्रादियुक्ताः शोधनक्रियातियोगे वस्तयः स्युः ।
न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिः न्यग्रोधापिप्पलसदाफललो-
द्घ्नैस्तेनैव विधिना क्षीरसाधनेन क्षौद्रादियोगे-
न चापरो वस्तिः शोधनातियोगे । अश्व-

वरोहोऽधकर्णोऽधगन्धा च । राजकशेरु-
को मुस्तकः ॥

बृहतीक्षीरकाकोळी पृश्निपर्णी शतावरी ।
काष्मर्यबदरीमूर्वास्तथोशीरप्रियङ्गवः ॥
जीवादाने शृतैः क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ।
वस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुश्चर्करौ ॥
गोव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैरपि ।

जीवादाने द्वौ वस्ती क्षीरेऽशृतौ घृताञ्ज-
नसंयुतौ शीतौ माक्षिकशर्कराभ्यां युक्तौ देयौ ।
एको बृहत्यादिभिर्द्वितीयः काष्मर्यादिभिः ।
गोव्यादिक्षीरैर्जीवनीयगणयुक्तैरयमपि वस्ति-
र्जीवादानेतियोगप्रवृत्तजीवरक्ते ॥

शशैणदक्षमार्जारमहिषाव्यजज्ञोणितैः ।
सद्यस्कैर्मृदितैर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥

शशादिशोणितैः सद्यस्कैर्जीवादाने अ-
त्र मृदितैरित्येतावदुक्तम् । हृदये तु अभिमृदि-
तैरित्यत्र यथार्थत्वे भिषजः प्रमाणम् ॥

अथेमान् सुकुमाराणां निरुहान् स्नेहान् मृदून्
कर्मणा विप्लुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक्
क्षीराद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्त्रयः ।
स्वजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥

अथानन्तरं क्षीराद्वाविद्यादिना निरु-
हान् पृथग्वक्ष्यामि तांश्च स्नेहान् मृदून् ।
केषामित्याह । सुकुमाराणाम् । कर्मणा वि-
प्लुतानां च । कर्मणा विप्लुता अध्वादि-
क्रिययानवस्तिर्नदेहाः । प्रसृतैरिति प्रास्तुति-

कञ्जं हया लब्धैरिति सर्वत्र वस्तिविधौ स्म-
र्तव्यम् । सुबोधम् । प्रसृतो द्वे पळे ॥

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाद्वाद्रसर्पिषाम् ।
विल्वादिमूलकाथात्तद्वौकौलत्थाद्द्वौसवातजित्

तैलादीनां प्रत्येकं प्रसृतः । विल्वा-
दिपञ्चमूलस्य काथात् द्वौ प्रसृतावित्ययं द्विती-
यो वस्तिर्वातजित् ॥

पटोलनिम्बपूतीकरास्त्रासप्तच्छदाम्भसः ।
प्रसृतः पृथगाज्याच्च वस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥
सपञ्चितोऽभिष्यन्दकृमिकुष्ठप्रमेहहा ।

पटोलादीनां कथितानामम्भसामेकमे-
कं प्रसृतम् । घृताच्चैकं प्रसृतम् । इत्ययं व-
स्तिः सर्षपकल्केन पञ्चाभिश्च तिक्तैर्निम्बगुल्मी-
वृषपटोलनिदिग्धिकाख्यैर्युक्तोऽभिष्यन्दादिहा ॥

विळङ्गात्रिफलाशिशुफलमुस्ताखुर्कार्णिजात् ॥
कषायात् प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमध्य तान्
निरुहः कृमिहा वेल्पिप्पलीकल्कयोजितः ॥

विळङ्गादीनां मिश्रितानां कषायात् प-
ञ्चप्रसृतास्तैलादेकः प्रसृत इति तान् सर्वान् प्र-
सृतान् विमध्य विळङ्गपिप्पलीभ्यां कल्केन यो-
जितो निरुहः कृमिहा भवति ॥

पयस्येक्षुस्थिरारास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ।
एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत्

पयस्यादीनां प्रत्येकं प्रसृतः पिप्पली-
चूर्णयुक्तो वस्तिर्वाजीकरणः ॥

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाश्रिकात् ।
प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ॥

तैलादीनां मिश्रितानां चत्वारः प्रसृताः
सर्षपकल्केन युक्तो वस्तिर्विट्सङ्गमानाहं च
भिनात्ति । दधिमण्डो मस्तु ॥

श्वदंष्ट्राश्मभिदेरण्डकाथतैलसुरासवात् ।
प्रसृताः पञ्च चपलाकौन्तीयप्याहकल्कवान् ॥
वस्तिः कवोष्णः सानाहे मूत्रकृच्छ्रे वरो मतः

श्वदंष्ट्रादित्रयकाथस्य तैलादीनां च स-
मानां सर्वेषां मिश्रितानां पञ्च प्रसृताः । चप-
लादीनां कल्केन युक्तो वस्तिः सानाहे मूत्र-
कृच्छ्रे वरः श्रेष्ठो मतः । चपला पिप्पली ॥

कोष्ठनिर्हरणे मृदुवस्तिप्रक्रम इदमुच्यते ॥

मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैर्विकषिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः

मृदुना वस्तिना जडीभूते अप्रवर्तमा-
नदोषे देहे तत्कालमन्यस्तीक्ष्णो वस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैश्च वस्तिभिर्योर्विकषिते देहे स्निग्धमधुरादि
गुणो वस्तिः

मृदुर्वस्तिर्यथा तीक्ष्णत्वं याति तीक्ष्ण-
श्च यथा मृदुत्वं तथोच्यते

तीक्ष्णत्वं मूत्रविल्वाम्लवणक्षारसर्षपैः ।
प्राप्तकालं विधातव्यं क्षराज्याद्यैस्तु मार्दवम्

तीक्ष्णत्वमित्यादि । प्राप्तकालं तीक्ष्णं
भृदोर्मूत्रादिभिर्विधेयम् । तीक्ष्णस्य च प्राप्त-

कालमुपयोगि मार्दवं क्षीरादिभिर्मधुरैर्विधेयम् ॥

न केवलं चैत एव वस्तयो यावदि-
दमपि बोद्धव्यम् ॥

बलकालदोषरोग-

प्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।

स्वैः स्वरौषधवर्गैः

स्वान् स्वान्नोगात् निवर्तयति ॥

प्रतिव्याधि दोषादिभेदे य औषधवर्गा उ-
क्ताः तैर्वर्गैर्बलादिकं प्रविभज्य बुद्ध्या विकल्प्य
वस्तिर्योजितः स्वान् स्वान् योग्यौषधवर्गविष-
यान् वस्तिषाध्यान्नोगान् निवर्तयति ॥

उष्णार्तानां शीता-

च्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।

तद्योग्यौषधयुक्तान्

वस्तीन् संतर्क्य युञ्जीत ॥

उष्णेनौषधादिना आर्तानां शीतान् व-
स्तीनातुरयोग्यौषधयुक्तात् संतर्क्य विकल्प्य यु-
ञ्जीत । शीतार्तानां च तद्वत् सुखोष्णांस्तद्यो-
ग्यौषधयुक्तान् युञ्जीत ॥

वस्तीन् बृंहणीयान्

दद्याद्वाधाधिषु विशोधनीयेषु ।

मेदस्विनो विशोध्य

ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥

शोधनार्थेषु व्याधिषु बृंहणीयान् वं-
स्तीन् न दद्यात् । ये च नराः कुष्ठेन मेहेन वा-
र्ता मेदस्विनश्च तेषां च विशोधनीयेष्वपि बृं-
हणीयान् वस्तीन् न दद्यात् ॥

न क्षीणक्षतदुर्बल-
मूर्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ।
दद्याद्विशोधनीयान्
दोषनिबद्धायुषो ये च ।

इति कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

क्षीणादीनां वस्तिसाध्यानां न शोधनी-
यान् वस्तीन् दद्यात् । शुद्धं वमनविरेचना-
भ्यामचिरप्रयुक्ताभ्यां शरीरं येषां ते शुद्धदेहाः ।
तथा दोषे पुरीषे निबद्धमायुर्येषां ते दोषनि-
बद्धायुषः । क्षीणधातुत्वादेव पुरीषबलेन जी-
वन्तीत्यर्थः । एषामपि शोधनीयान् वस्तीन् न
दद्यादिति

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

सिद्धवस्तीन् प्राधान्यात् पृथग्दर्शयि-
तुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सिद्धवस्तिकल्पं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

सिद्धवस्तीन् प्रयुज्जीत सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥
निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान्

प्रथमेन श्लोकेन सिद्धवस्तीनां सा-
मान्यं रूपयुच्यते ॥

माध्वित्यादिना वस्तय उच्यन्ते ॥

मधुतैले समे कर्षः सैन्धवात् द्विपिचुर्मिसिः ।
एरण्डमूलकाथेन निरूहो माधुतैलिकः ॥
रसायनं प्रमेहार्शः कृमिशुल्मान्त्रवृद्धिनुत् ॥

मधुतैले समे सूत्रोक्तप्रकारेण । सैन्ध-
वात् कर्षः । मिसिः शतपुष्पा । तस्या द्वि-
पिचुर्द्विकर्ष इत्येतदेरण्डमूलकाथेन निरूहः सं-
ज्ञया 'माधुतैलिकः । सुबोधम् ॥

सयष्टिमधुकश्चैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।
यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥
पायुजानूरुवृषणवस्तिमेहनशूलजित् ।
प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥
यापनं सैन्धवार्धाक्षहपुषार्धपलान्वितम् ।

एष एवानन्तरोक्तो माधुतैलिको म-
धुयष्ट्या युक्तश्चक्षुष्यो रक्तापित्तजिच्च भव-
ति । घनस्य मुस्तस्य कल्केन युक्तो नि-
रूहो मध्वादिभिश्च यापनाख्यो भवति ।
स तु पाय्वादिशूलजित् । द्वितीयं यापनं घृ-
तादिभिः प्रत्येकं प्रसृतांशैः सैन्धवस्यार्धक-
र्षेण हपुषार्धपलेनान्वितं प्रकल्पयेत् ॥

एरण्डमूलनिष्काथो मधुतैलं ससैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥
सकाथो मधुषट्ग्रन्थाशताद्वाहिङ्गुसैन्धवः ।
सुरदारु च रास्ना च वस्तिर्दोषहरः शिवः ॥

पञ्चमूलस्य निष्काथस्तैलं मागधिकामधु ।
ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥

एरण्डेयादिना वचादित्रययुक्तो वस्ति-
नान्ना युक्तरथः । सकाथ एरण्डमूलकाथो म-
ध्वादियुक्तो वस्तिः शिवः श्रेष्ठः । षड्प्र-
न्धा वचा । सिद्धवस्तिरिति नान्ना स्मृत आ-
चायैः पञ्चमूलादिश्लोकेन ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ।
गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठातोयदवत्सकैः ॥
सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।
युक्तो वस्तिः कफव्याधिपाण्डुरोगविषूचिषु ॥
शुक्लानिलविवन्धेषु वस्त्याटोपे च पूजितः ।

द्विपञ्चमूलादीनि गोमूत्रे पाचयेत् ।
तेन पक्वेन वस्तिः पिष्टैः पाठादिभिर्युतः क्षौ-
द्रादिभिश्च । कफव्याध्यादिषु पूजितः । द्वे प-
ञ्चमूले प्रथमे विल्वादिबृहत्यादिश्च । फल-
मदनफलम् ॥

मुस्तापाठागृतैरण्डबलारास्तापुनर्नवम् ।
मञ्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥
कनीयः पञ्चमूलं च पालिकं मदनान्नकम् ।
जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिस्तुतम् ॥
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ।
सपादजाङ्गलरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ॥
पिष्टैर्यष्टीमिसिश्यामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ।
वस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्लविवर्धनः ॥
वातासृज्जोहमेहाशोगुल्मविण्मूत्रसंग्रहम् ।
विषमज्वरवीसर्पवर्धमानप्रवाहिकाः ॥

वङ्क्षणोरुकीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥
हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ।
चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनम् ॥

मुस्तादिको वस्तिः सुबोधः । सह पादेन
चतुर्भागेन जाङ्गलरसेन वर्तत इति तथोक्तः ।
एष च मुस्तादिः यापनानां राजा तद्गु-
णे सातिशय इत्यर्थः । रसायनफलत्वाद्र-
सायनम् ॥

पृथक् पलांशं विपचेत् पञ्चमूलमगोक्षुरम् ।
क्षीराढके चतुर्थस्थं पिष्टैर्यष्ट्यादिभिर्युतम् ॥
क्षौद्रतैलाज्यसिन्धूत्थयुक्तं वस्तिः सुपूजितः ।
विशेषाद्बालगृहस्त्रीयुक्तुमारुखात्मनाम् ॥

अगोक्षुरं पञ्चमूलं चत्वारि द्रव्या-
णि । चतुर्थस्थं पादशेषं कथितम् । एष
वस्तिः सर्वाहितोऽपि बालादिषु विशेषात् पू-
जितः । अगोक्षुरं गोक्षुरराहितम् । यष्ट्यादी-
न्यनन्तरवस्तिपठितानि यष्टिमिस्यादीनि ॥

तद्वत् सहाचरबलाशारिवादभेसाधितम् ।
क्षीरं वस्तिस्तथाभीरुगुल्मीबृहतीद्वयैः ॥
सिद्धं पयो मागधिकायष्टीमधुककल्कवत् ।

सहाचरादिसिद्धं क्षीरं तद्वदिति पूर्व-
वत् कल्कादियुक्तं तत् पूर्वस्मिन्नेव विषये ।
अभीर्वादिसिद्धं पयो मागधिकादिकल्कवत्तथा
पूर्वगुण इत्यर्थः ॥

पञ्चमूलं बृहत्यादि प्रतिद्रव्यं पलोन्मितम् ।
द्विपलं शालिगोधूमयवमाषं सषष्टिकम् ॥

तैः सिद्धं छागलं क्षीरं कुकुटाण्डरसः सिता ।
साज्यक्षौद्रद्विलवणस्तैर्वस्तिः शुक्रकृत्परम् ॥
कल्पोऽयं शिखिगोनर्दमत्स्याद्यण्डरसेष्वपि ।

बृहत्यादि पञ्चमूलादिना सिद्धं छा-
गलं क्षीरं कुकुटाण्डरसादिना युक्तो वस्तिः प-
रं शुक्रकृत् । अस्मिन्नेव च वस्तौ कुकुट-
रसस्थाने शिख्यादीनामन्यतमस्याण्डरसयोगात्
त्रयो वस्तयो भवेयुः । अण्डेषु च र-
सोऽन्तर्भवति ॥

रसः कुळीरमांसस्य चटकाण्डरसान्वितः ।
सशर्कराघृतमधुर्वस्तिर्दृष्यतमो मतः ॥

कुळीरमांसस्य रसः चटकाण्डरसेन यु-
क्तः सशर्करादिश्च वस्तिर्वृष्यतमः । कुळीरो
मत्स्यः कर्कटकाख्यः ॥

वस्तसूकरजैर्मुष्कैः कुळीरचटकामिषैः ।
सिद्धं पयो वस्तशुक्रमुच्चटेश्वरकं मधु ॥
तैर्घृताढ्योऽल्पलवणो वस्तिर्वृष्यतमः परम् ।
सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटेश्वरैः ॥

वस्तमुष्कादिना सिद्धं पयो वस्तशु-
क्रादिना युक्तं घृताढ्योऽल्पलवणश्च वस्तिर्वृ-
ष्यतमः परमत्यर्थम् । वस्तः छगलः । मु-
ष्को वृषणः (नि) उच्चटा सोमवल्ली च प्र-
चला तरळा तथा । महौषधी सर्वगमा वृ-
द्धिदा वर्धिता पुरा । इक्षुरकं गोक्षुरकः ।
एषु च वृष्यवस्तिषु दीयमानेष्व्वात्मगुप्तादि-
भिः सिद्धेन पयसा भोज्यम् ॥
अतो दशदशाहेन यस्तु वस्तीन् निषेवते ।

वाजीव पुष्टः सट्षो गच्छति प्रमदाशतम् ॥
एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ।

अतो वृष्यादिकाद्दशाहेन प्रतिदिवस-
मेकोपयोगेन दश वस्तीन् यो निषेवते स
वृषोऽक्षीणशुक्रो वाजिवच्च पुष्टः प्रमदाशतं ग-
च्छति । एते वृष्या वस्तयो माक्षिकयुक्ता अ-
तिवृषं नरं कुर्वन्ति ॥

नातियोगं न चायोगं स्तम्भनस्ते च कुर्वन्ते ॥

एते चातियोगं न कुर्वन्ते । आहि-
ताश्च नायोगं कुर्वन्ते ॥

सर्ववस्तिषु सामान्येनान्तरान्तरानुवास-
नमुक्तं निरूहान्मरुतोभयमित्यादिना । तत्प्र-
तिषेधार्थमाह ॥

निरूहा लेखनाः प्रायो बृंहणाः स्नेहवस्तयः ।
यापनेषूभयं तस्मान्नेष्टं तेष्वनुवासनम् ॥

निरूहा इत्यादि । ये निरूहास्ते प्रा-
येणैकान्तलेखनाः । ये च स्नेहवस्तयस्ते प्रा-
येणैकान्तबृंहणाः । तच्चोभयमपि लेखनत्वं बृं-
हणत्वं च यतो यापनेष्वतस्तेष्वनुवासनं ने-
ष्यते कारणाभावात् । तस्मान्निरूहा अप्येते बृं
हणत्वेनानुवासनं नापेक्षत इति ॥

मृदुत्वान्न निवर्तन्ते यस्य त्वेते प्रयोजिताः ।
समूत्रैर्वस्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ॥

एते च यापनाः स्वभावादेव मृदुत्वाद्दे-
तोर्थादि कस्यचिन्न प्रत्यागच्छन्ति ततः सोऽन्तर्व-
स्तिः क्षिप्रमेव तीक्ष्णैर्वस्तिभिः समूत्रैरास्थाप्यः ॥

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ।
स्युर्ज्वराश्चातिसाराश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥
अरिष्टक्षारशीथ्वाद्यैस्तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ।
युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान् न प्रसङ्गतः ॥

यापनानामत्यर्थसेवनाच्छोफादयः स्युः ।
तेषु च शोफादिष्वारिष्टादिभिर्दीपनी क्रिये-
ष्टा । तस्मादुक्ताद्धेतोर्यापनान् युक्त्या सु-
खसंवाहनलक्षणया सेवेत न त्वतिप्रसङ्गतः ॥

तेषु च यापनेष्वनेन प्रकारेण नि-
ष्परिहारता सुखोपयोग्यत्वं भवति । केने-
त्याह ॥

मृद्वल्पौषधसंयोगात् पादहीनप्रमाणतः ।
अल्पकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥

मृद्वित्यादि । मृदनोऽल्पमानस्य चौ-
षधस्य संयोगात् । तथा सूत्रे यत्र यत्र यत्
प्रमाणमुक्तं तत्र तत्र यापनानां पादहीनं प्र-
माणं ततः अल्पं च कालमुपयोगादिति ॥

द्रव्येषु यापनीयेषु सिद्धान् स्नेहान् पृथक् पृथक्
वस्तीन् सर्वेषु वा युज्यात् परिहाराविवर्जितान्

अथवा सर्वेषु विशेषेण पुरुषेषु पृथ-
ग्यापनयिद्रव्यसिद्धान् स्नेहान् निष्परिहारान्यु-
ज्यात् ॥

सहाचराभीरुबलारास्त्रागोक्षुरकात् पृथक् ।
तुलां जलद्रोणशते पचेत् द्रोणावशेषिते ॥
पूतशीते बिसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिकाः ।

महासहाक्षुद्रसहायष्टीमधुमधूलिकाः ॥
जीवकर्षभकोदीच्यमृणाळोत्पलचन्दनम् ॥
खर्जूरताळमज्जात्मगुप्तातामलकीकणाः ।
पटोलमेदात्वक्पत्रशीतपाक्योदनाह्वयाः ॥
कल्कीकृत्यक्षिपेत्तस्मिन्पृथक्चप्रस्थसंमितम् ।
रसं वराहमहिषबस्तमुष्कोद्भवं तथा ॥
शिखिकुक्कुटहंसाण्डसंभवं तैलसर्पिषी ।
धात्रीविदारीखरसं गव्यक्षीराढकद्वयम् ॥
ब्रह्मभेरीमृदङ्गादिनिनादैः साधितं च तत् ।
सितच्छत्रकृतच्छायं सितवस्त्रावगुण्ठितम् ॥
आरोपितं गजस्कन्धे पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
कृत्वा स्वस्त्ययनं दद्यात् स्नेहवस्तिमयन्त्रणम्
प्राप्तस्तेनातिवृषतां श्रमयेद्द्वनिताशतम् ।
निर्वलीपलितः कान्तश्चिरजीवी भवेत् स च ॥
नष्टशुक्लक्षतक्षीणाविषमज्वरिणां हितः ।
व्यापन्नार्तवशुक्लानां पुत्रदाता रसायनम् ॥

सहाचरादीनां पञ्चशतानि पलानि ।
जलस्य द्रोणशतम् । कथितशेषो द्रोणः ।
पूते शीते च बिसादि कल्कीकृत्य सूत्रवि-
धानेन क्षिपेत् । वराहादीनां मुष्करसं पृ-
थक् प्रस्थसंमितम् । निनादशब्दस्य ब्रह्मादि-
भिः संबन्धः । ब्रह्मनिनादो वेदघोषः ।
सुबोधम् । अभीरुः शतावरी । मधूलि-
का गुडतृणः शराद्यन्यतमकाण्डः । उदीच्यं
वाळकम् । मृणाळं बिसाङ्कुरम् । (नि) चू-
डामणिः शीतपाकी शिखण्डी कृष्णला तथा ।
उच्चटा राम्रका गुञ्जा चतस्रः काकसाह्वया ।
ओदनपाकी नीलसहचरः । वराहः सूकरः ।

बस्तः छागलः । धान्यामलकम् । विदारी
विदारिका । ब्रह्म वेदः । भेरी दुन्दुभिः ।
तेनेति स्नेहवस्तिना सहचराद्येनातिवृषतां प्रा-
प्तो वनिताशतं श्रमं नयेत् । स च नि-
र्वलीपलितत्वादिमान् भवेत् । एष च व-
स्तिर्नष्टशुक्लादीनां हितः । पुत्रदाता रक्षा-
यनं च ॥

एवंचवस्तयोऽन्येऽपिकल्प्याः पाक्याश्चनैकशः ।
शतं वारान् सहस्रं वा पाचयेत् संभवे सति ॥

एवं चानया दिशान्येऽपि ह्रुब्ध्या बृ-
ह्णा वस्तयः कल्प्याः । यथासंभवं चाने-
कशः पाक्याश्च शुक्लकरोषधैः ॥

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ।

दशमूलत्यादिना स्नेहवस्तयो वक्ष्यन्ते ।
ये दोषघ्नाः सपरीहाराश्च । परिहारा ये-
षां विद्यन्ते । यन्त्रणां विना बाधावहा इ-
त्यर्थः ॥

दशमूलं बलां रास्नामभ्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुल्फ्यैरण्डपूतीकभार्ज्ज्विषकरोहिषम् ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम् ।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥
वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ।
पचेत्तैलाढकं पेथ्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
अनुवासनमित्येतत् सर्ववातविकारनुत् ।
अनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥

दशमूलादीनां प्रत्येकं पृथक् पलम् ।
यवादीनां द्वे पले प्रत्येकमिति काथे जी-
वनीयादिकल्कैरन्वितं सिद्धं तैलमनुवासनं
सर्ववातविकारनुत् । अनूपानां वराहादीनाम-
न्त्यवर्गत्रितयोक्तानां प्राणिनां यथासंभवं व-
सा जीवनीयैरुपसाधिता तद्वदनुवासनं सर्व-
वातविकारनुत् भवति ॥

शताहायवविल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ।
सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजिद्घृतम् ॥

शताह्लादिसिद्धं तैलं समीरणेऽनुवास-
नम् । अतीवानले तप्तेन सैन्धवेन तप्तं घृ-
तमनिलजिदनुवासनम् ॥

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताहर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥
खगुप्तां क्षीरकाकोळीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम्
पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत् चतुर्गुणे ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्लाग्निवर्धनम् ।
रजःशुक्लामयहरं पुत्रीयं चानुवासनम् ॥

जीवन्त्याद्ये स्नेहाच्चतुर्गुणं क्षीरम् ।
कल्कः स्नेहाच्चतुर्थीशेन । एतत्तैलघृतमनुवा-
सनं बृंहणत्वादिगुणम् ॥

शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टैः क्षीरे चतुर्गुणे ॥
तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ।

शीतस्पर्शैः शीतवीर्यैरेव च केवलशी-
तस्पर्शवीर्यैर्द्रव्यैर्घृतं सिद्धं घृतात् क्षीरे चतु-
र्गुणे तैलं पादेन समं यस्य । एतदनुवा-
सनं पित्तघ्नम् ॥

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुळो वचा ।
 ह्रीवेरं मधुकं भाङ्गी देवदारुसकटफलम् ॥
 नागरं पुष्करं भेदा चविका चित्रकः शटी ।
 विळङ्गातिविषे श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ॥
 विल्वाजमोजचपला दन्ती रास्ना च तैः समैः
 साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥
 बध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्रीहमेहाढ्यमारुतान् ।
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥

सैन्धवादिभिः समैः साध्यं तिलतै-
 लमेरण्डतैलं वा तदनुवासनं कफरोगनुत् व-
 र्ध्मादींश्च हन्यात् । निचुळं दर्धिपत्रो वे-
 तसः । ह्रीवेरं वाळकम् । कटफलं सोमव-
 ल्कः । श्यामा त्रिवृत् । चपला पिप्पली ॥

साधितं पञ्चमूलेन तैलं विल्वादिनाथवा ।
 अन्वासनं श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥
 फलैरष्टगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे ।

विल्वादिना वा पञ्चमूलेन साधितं तै-
 लमनुवासनं श्लेष्महरं भवति । अथवा क-
 फघातिभिर्द्रव्यैः शीतशिवशतपुष्पेत्यादिना शो-
 धनादिगणे पठितैः क्लेहादष्टगुणेऽम्ले काश्चि-
 कादौ सिद्धं तैलमनुवासनं श्लेष्महरम् ॥

शूलानाहे तु तद्युक्तो निरुहः पटुमूत्रवान् ॥

यदा तु सकफस्य शूलमानाहश्च भ-
 वति तदा तेन कफहरद्रव्यसिद्धेन तैलेन
 युक्तो योग्यो निरुहः पटुना लवणेन मू-
 त्रेण च युक्तो विधेयः ॥

पृच्छति स्म मुनिमित्यथ धीमा-
 नग्निवेश इह किन्तु फलानाम् ।
 वस्तिकर्माणि हितं सततं स्या-
 तं पुनर्वसुरिति प्रशशास ॥

इह कुष्ठहिता गरागरी
 हितमिक्ष्वाकुफलं प्रमेहिणाम् ।
 कुटजस्य फलं हृदामये
 प्रवरं कोशफलं तु पाण्डुषु ॥

उदरे कृतवेधनं हितं
 मदनं सर्वगदाविरोधे च ।
 मधुरं सकषायतिक्तकं
 तदरूक्षं सकटूष्णपिच्छिलम् ॥

कफपित्तहृदाशुकारि य-
 न्निरपायं पवनानुलोमि च ।
 प्रवरं तदतः फलादिषु
 स्मृतमास्थापनयोजनास्त्विति ॥

पृच्छतीत्यादिना फलानां मध्याद्वस्ति-
 कर्मणि किं हितं स्यादिति । अथेत्यग्निवे-
 शप्रश्ने । तमाग्निवेशं पुनर्वसुरिति प्रशशास ।
 किमित्याह इहेत्यादि । उभयत्रापीहेत्यायुर्वेदे ।
 सुबोधम् । (नि)जीमूतको देवदाढास्तिकको-
 शा गरागरी । प्रोक्ताखुविषहा वेणी देव-
 ताळी च ताडकः । कटुकालाबुनी तुम्बी
 लम्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकुः क्षत्रि-
 यवरस्तिक्त्वबीजा महाफला । कुटजफलमिन्द्र-
 यवम् । कोशफलं धामार्गवाख्याया राजको-
 शातक्याः फलम् । कृतवेधनं घण्डोलिका-
 ख्यायाः कोशातक्याः फलम् । तदि-
 ति मदनम् । सर्वगदाविरोधित्वे हेतुर्मधुरा-

दिगुणत्वेन । वातदिहितत्वे च । पिच्छ-
लं सार्दवापादनम् । आशु स्वं कर्म करो-
तीत्याशुकारी । निरपायमयोगादिना अपा-
यं न करोत्यतो मधुरत्वादिहेतोस्तत् फला-
दिषु मदनफलादिषु शोधनादिगणपठितेषु व-
स्तिद्रव्येषु प्रवरं श्रेष्ठमास्थापनानां योजना
सु स्मृतमाचार्यैः ॥

अथ मुनिवृषभे निगद्य वाक्यं
स्थितवति विज्ञपयाम्बभूव भूयः ।
इदमतिगहनं सहान्यशिष्यै-
रवनिगतोऽञ्जलिमग्रतो निधाय ॥

अथानन्तरं मुनिवृषभे पुनर्वसौ फ-
लकल्पनावाक्यं निगद्योक्त्वा स्थितवति वा-
क्याद्विरतेऽग्निवेशोऽञ्जलिमग्रतो निधायानौ
निपत्य भूयः पुनर्विज्ञपयाम्बभूवान्यैर्भेष्ठादि-
भिः शिष्यैः सह । किमित्याह ॥

चित्रकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो
वस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाभेः ।
शीघ्रमापतति चानु स देहात्
सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥

चित्रेत्यादि । गुरुणा भवता वस्ति-
र्विचित्रकर्मकृत् विचित्रगुणकृच्चोक्तः । अथ
च वस्तिर्नाभेरूर्ध्वं नैति । न च बहुका-
लं देहे तिष्ठत्यपि तु शीघ्रमापतत्येवंस्वरू-
पः स कथं दोषानपोहतीति विज्ञापना ॥

एवं विज्ञप्तो गुरुः पुनर्वसुस्तमाग्निवे-
शमित्यूचे किमित्याह ॥

ऊचे गुरुस्तिमितमारुतवश्यमेतत्
देहस्य यद्बहिरुपाश्रितमन्तरे वा ।
दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु
वस्तिर्हिनस्ति विषमानपि रोगपूगान् ॥

देहस्य यत्किञ्चित् बहिराश्रितं का-
न्तिवर्णगमनग्रहणादि यच्चान्तराश्रितं धात्वादि
तत् सर्वं मारुतवश्यं वातवशात् भवति । त-
स्य तु सर्वशरीरोपकारकरणभूतस्य वायोर्वस्ति-
र्दुष्टस्य सतोऽनुलोमतां जनयाद्विषमानपि कृ-
च्छ्रानपि रोगपूगान् व्याधिसङ्घान् हिनस्ति ॥

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा
मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।
ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो
वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥
विद्वद्भ्योऽपि चित्तादिमलाचयानां
विक्षेपसंहारकरो हि वायुः ।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-
द्वस्तेः समं भेषजमस्ति यस्मात् ॥
शाम्यन्ति यत्रेन जितेऽनिले च
तदीरिताः पित्तकफादयोऽपि ।
तस्माच्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति
सर्वा चिकित्सामपि वस्तिमेके ॥

अपि च ये रोगाः शाखागताः स-
न्ति ये च कोष्ठगता ये च मर्मादिजा-
स्तेषां रोगाणां जन्मनि वायोः परमन्यो हे-
तुर्नास्ति । विडादिमलाचयानां च वायुरे-
व विक्षेपसंहारौ करोति यस्मात् । यस्मा-
च्च तस्य वायोरतिवृद्धस्य शमायान्यत् भेषजं

वस्तिसमं नास्ति । यस्माच्च तेन वस्ति-
नानिले वायौ जिते तदीरिताः पित्तादयोऽपि
शाम्यन्ति । तस्माद्धेतोराचार्याः चिकित्सार्थ-
मिति नाम्ना वस्तिं ब्रुवन्ति । एक आचार्याः
वस्तिं सर्वा चिकित्सां ब्रुवन्ति वस्तिरेव चि-
कित्सेत्यर्थः । शाखा रक्तादयो धातवः ।
तथा कोष्ठो महास्रोतः । मर्म हृदयादि ।
ऊर्ध्वाङ्गं शिरः । अन्धेन देहपर्यागो-
र्ध्वादीनां संबन्धः । पित्तादीत्यादिशब्देन दे-
हादीनां ग्रहणम् । कफादय इति रसादी-
नां ग्रहणम् ।

यच्च पक्षात्पक्षयोऽपि दीयमानापादप्रत्ययम् ।
वीर्येण वस्तिरादत्ते स्वस्थोऽर्को भूरसानिव ॥

यच्चेत्यादिनापरो हेतुर्वस्तिरतिशये । पक्षा-
त्प्राप्तोऽपि वस्तिरापादप्रत्ययस्यैव स्थितान्
दोषान् वीर्येणादत्ते । यथा स्वस्थ आका-
शस्थोऽर्को भूरसान् दूरस्थान् दत्ते ॥

यत्तत्तौषधवीर्यं हि तदपानेन वायुना ।
पर्याप्तमचिरादेव समानः प्रतिपद्यते ॥
समानादुत्तरं चैवं व्यानाद्याः पवनाः क्रमात्
ते तृप्ताः प्रकृतिं याताः शरीरानुग्रहे स्थिताः ॥
प्रसह्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च ।
संतर्पयन्ति परितः स्वान् स्वान् भूतगुणांस्तनौ

यत्तत्रेत्यादिना पूर्वोक्ते युक्तिः । तत्रे-
ति वस्तौ यदौषधानां वीर्यं तदपानाख्येन वा-
युना समन्तान् प्राप्तमचिरादेव वीर्यं समा-
नाख्यः प्राप्नोति । समानस्य पश्चाद्व्यानो-

दानप्राणाः । क्रमेण पञ्च वायव इत्यौषधवी-
र्येण तृप्ताः प्रकृतिं स्वरूपं यातास्तनौ श-
रीरे स्वान् स्वान् वायव्यान् भूतगुणांस्तैर्गुणैस्त-
र्पयन्ति परितः समन्तात् । किंभूता आह ।
शरीरानुग्रहे स्वास्थ्यापवाहने स्थिताः । किं
कृत्वाह । प्रसह्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्वं स्थाने
निवेश्य । तर्पयन्ति परितश्च ॥

व्यानस्तिर्यगपानोऽयः प्राणश्चोर्ध्वं प्रकर्षति ।
यथास्वमेव नादोभिर्हारीणीभिरिवोदकम् ॥

वाहेन व्यानस्तिर्यगपकर्षति । अय-
स्य वायुः प्राणोर्ध्वं प्रकर्षति यथास्मीयता-
डोभिः । यथान्यः कश्चिद्वारिणीभिः केदारे-
पूदकमपकर्षति । हारीण्यः केदारजलनवर-
गवीण्यः ॥

अनं पानैः सिताभिव बहुर्वसितः सुयोजितः ।
व्याप्नुयन् ममं हन्ति शुक्रकृत्स्नानि यन्ममं ॥

यन्मितादिना जितवन् । वस्तिः सु-
प्रयोजितः सन् वानैर्हैतुभिः सिताभिश्च व-
पुर्व्याप्नुवत् शुक्रकृत्स्नानपि यक्ष्मणो व्याधीन्
प्रसभं हन्ति ॥

वस्तिस्तस्मात् सर्वकर्मप्रधानं
सर्वातङ्कान् हन्ति निःशेषतश्च ।
स्रोतांस्यन्तः शोधयित्वा च कुर्या-
दोजस्तेजः शुक्रमेधाग्निदीप्तिम् ॥

इति कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः

तस्मात् सर्वकर्मणां वमनादीनां वस्तिः
प्रधानं निःशेषतश्च सर्वानातङ्कान् हन्ति ।
अन्तःस्रोतांत्यणूनि शोधयित्वा ओजःप्रभृती-
श्च कुर्यात् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

वस्तीनां कल्पनां प्रदर्शयित्वा तेषामे-
वोपयोगे व्यापदस्तत्साधनं च प्रदर्शयितुंम-
ध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वस्तिव्यापत्तिं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विवन्धगौरवाध्मानशिरोरुग्वाहनोर्ध्वगाः ।
कुक्षिशूलाङ्गरुग्धिमाहृत्पीडाकर्तनस्रवाः ॥
अयोगादतियोगाच्च वस्तेः स्युष्पट्षडापदः ।

वस्तरयोगाद्विवन्धादयः षडापदो व्या-
धयः स्युः । तस्यैवातियोगात् कुक्षिशूलाद-
यः षडापदः स्युः । एताश्चापदः प्रधानाः की-
र्तिता एतदनुयाग्निनां हि पृथगत्रैव वक्ष्यमाण-
त्वात् । वाहनं प्रवाहिका । ऊर्ध्वगाख्या व्या-
पद्यत्र वस्तिर्मुखनासिकान्निरेतीति । कर्तनं ना-
भ्यादीनां कर्तनमिव । स्रवोऽसृगादिपरिस्रवः ॥

अस्तिग्धेत्यादिना प्रच्छाद्यं सर्वपैः शि-
र इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन षण्णामयोगापदां क्र-
मेण हेत्वादिकमुच्यते । वस्तिरत्युष्णेत्यादिश्रे-
ष्ठं भिषग्विजतमित्येवमन्तेनातियोगापदाम् ॥

अस्तिग्धस्त्रिभदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥
शीतोऽल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ।
वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिरहरन् ॥
करोति वातविण्मूत्रविबन्धमतिदारुणम् ।
नाभिवस्तिरुजां दाहं हृष्टेपं श्वयथुं गुदे ॥
कण्डूं गण्डानि वैवर्ण्यमरतिं बहिर्मादवम् ।

तत्रास्तिग्धादिगुणस्य पुंसः शीतादि-
गुणो वस्तिर्दोषं संक्षोभ्य दुर्बलत्वाच्छीत-
वीर्यत्वात् क्षुब्धदोषमनिरहरन्वातादीनां विबन्ध-
मतिदारुणं करोति नाभिदाहादिकं च । अ-
ल्पद्रव्यमात्रः स्नेहाम्लमूत्रादिवर्जितः ॥

काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ॥
उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ।
फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम्

प्राक्चिकित्सिते मध्यदोषेऽतिसारिणि
काथद्वयं विहितं प्रमत्तपाख्यं मानधिकादीनां
जलजलदादीनां च तस्मात् काथद्वयाद्दोषाद्यपेक्ष-
दैकस्य काथस्य तत्रायोगस्य षड्विधत्वान्नाभि-
शूलादिके पानं प्रशस्यते । फलवर्त्यादिकं च
प्रशस्यते । कालं ज्ञात्वा विरेचनयोग्ये विरे-
चनं हितम् ॥

विल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ।
सुराविष्मूत्रवान् वस्तिः सप्राक्पेण्यस्तमानयेत्

विल्वमूलादिमान् वस्तिः प्राक्पेयैर्य-
बान्यादिभिर्वस्तिकल्पोक्तैर्युक्तस्तमयोगिनं वस्ति-
मानयेत् । विट् च मूत्रं च प्राणिनामेव ।
इति विबन्ध उक्तः ॥

सशेषाम इत्यादिना गौरवमुच्यते ॥

सशेषामे निरुहेण मृदुना दोष ईरितः ।
मूर्छयत्यनिलं मार्गं रुणद्ध्यग्निं हिनस्ति च ॥
गौरवकमहच्छूलदाहसंमोहवेष्टनम् ।
ततः कुर्यादुपचरेत्तं रूक्षस्वेदपाचनैः ॥

सशेषामेऽनुत्पन्ननिरामके पुरुषे मृदु-
ना निरुहेण दोष ईरितोऽनिलं वायुं मू-
छयति ज्वलयति मार्गं च रुणद्धि अग्निं च
हिनस्ति ततोऽनन्तरं गौरवादिकं कुर्यात् ।
तमातुरं रूक्षादिभिरुपचरेत् ॥

पिप्पलीकर्तृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलम् ।
पिबेत् सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोधनम् ॥
वचानागरषड्यो वा दधिमण्डेन मूर्छिताः ।
पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥

तत्र च पिप्पल्यादिभिः शृतं जलं सौ-
वर्चलोन्मिश्रं पिबेत् । तद्धि दीपनं शोधनं
च । अथवा वचादयो दधिमण्डेन मस्तुना
मूर्छिता आलोडिताः प्रसन्नया वा पेयाः स्युः ।
आसवेन वारिष्टेन वा पेयाः स्युः ॥

दारुत्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं षडीम् ।
पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत् क्षारांश्च दीपनान्
वस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकम् ॥

दावादिकं च मूत्रेण पिष्टं पिबेत् ।
चिकित्सितोक्तांश्च दीपनान् क्षारान् पिबेत् ।
अस्य चायोगिनो दशमूलानिर्वृत्तं वस्ति स-
मूत्रं विदध्वादित्युक्तं गौरवम् ॥

युक्त इत्यादिनाध्मानमुच्यते ॥

युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्ये रूक्षे क्रूराशयेऽथवा
वस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात् समीरणम्
सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम्
विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवङ्क्षणवेदनाम् ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।

दोषाढ्यादिके पुरुषेऽल्पवीर्यो वस्ति-
युक्तो दोषैरावृतत्वादुद्धमार्गः सन् समीरणं वा-
तं रुन्ध्यात् । सोऽनिलः समीरणो रुद्धमा-
र्गत्वाद्विमार्गग आध्मानादीन् कुर्यात् । इतश्चे-
तश्च कोष्ठेऽनिलो धावति ॥

स्वभ्यक्तस्त्रिभगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ।
विल्वादिश्च निरुहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान्
सरळामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनम् ।

तत्रायोगे स्वभ्यक्तस्त्रिभगात्रस्य वर्ति प्र
योजयेत् । वस्तिकल्पोक्तश्च विल्वादिनिरुह
पीलवादिमांस्तत्र स्यात् । सरळदेवदारुभ्यां सा-
धितमनुवासनं स्यात् । अर्थात्तैलमित्युक्तमा-
ध्मानम् ॥

बहुदोषेत्यादिना शिरोरुगुच्यते ॥

बहुदोषेऽबले क्रूस्कोष्ठे वस्तिस्तनुर्यदुः ।

शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैः प्रतिहन्ति समीरणम्
ऊर्ध्वं सोऽनुसरन् देहं कुर्याद्वायुः शिरोरुजम्
ग्रीवास्तम्भं प्रतिश्यायं वार्धिर्यं दृष्टिविभ्रमम्

बहुदोषवलरहितादिके तनुत्वादिगुणो
वस्तिर्युक्तो दोषैरावृतत्वान् समीरणस्य वेगप्रति-
घातं करोति । स प्रतिहतो वायुरूर्ध्वं देह-
तुल्यरुजिरोगादिन् कुर्यात् । दृष्टिविभ्रमो
दृष्टिविकारः ।

तदुष्णतैललवणप्रदिग्धं विव्रममर्दितम् ।
तीक्ष्णधूमैः भययैरस्यैरास्यविरेचनैः ॥
विरेकैर्वस्तिभिश्चाशु शोथयेद्दुष्करोतिरैः ।

तमातुरमुष्णतैललवणानां प्रादिग्धं प-
श्चात् विव्रमं पश्चाच्च मर्दितं तीक्ष्णैराशुलोभि-
कैश्च धूमविभ्रियोऽजघेदित्युक्ता शिरोरुक् ॥

स्निग्धस्वित्वादिनाः वाहनमुच्यते ॥

स्निग्धस्निग्धे महादोषे वस्तिर्दृष्टरूपभेषजः ।
उत्कृष्टयाल्पं हरेदोषं जनयेच्च प्रवाहिकाश्च ॥
शोफं वस्तावधाने च सदनं चोरुजङ्घयोः ।
विवद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्णं सः प्रवाहते ॥

महादोषेऽतिस्निग्धेऽतिस्निग्धे च यो वस्ति-
रल्पशक्तिरल्पमानश्च स दोषमुत्कृष्टयाल्पं हरेत् ।
प्रवाहिकां जनयेच्च । प्रवाहिकाया लक्षणमुक्तम् ।
वस्तिशोफादिकं च जनयेत् । स च ज-
न्तुर्विवद्धमारुतत्वादत्यर्थं प्रवाहते निस्तनति ॥

स्वेदाभ्यङ्गनिरुहंश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।
विदध्याल्लुब्धयित्वा च वृत्तिं तस्य विरिक्तवत्

तस्यातियोगिनः स्वेदादीन् विदध्यात् ।
किंभूतानाह । शोधनीयांश्च वायोर्मार्गानुलो-
मनांश्च । तस्य च लब्धयित्वा विरिक्तवत्
पेयादिकेन वृत्तिं विदध्यात् । इत्युक्तं वाहनम् ॥

कुर्वत इत्यादिनोर्ध्वग उच्यते ॥

कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वातिमात्रया ।
आस्नेग्धलवणोष्णो वा वस्तिरल्पोऽल्पभेषजः
मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥
निरन्तिमूर्च्छाहृल्लासतृड्वाहादीन् प्रवर्तयन् ।

वेगसंरोधं कुर्वतः पुरुषस्यास्निग्धत्वा-
दिगुणो वस्तिर्मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखना-
सिकाच्चिरिति मूर्च्छादीन् प्रवर्तयन् अतिमात्रया
ना प्रणीयमानः पीडितः ॥

मूर्च्छावितारं दृष्ट्वास्य तिष्ठेच्छीताम्बुना मुखम्
नीजेदाह्वयनाशश्च प्राणायामं च कारयेत् ॥

अस्य त्वातुरस्य मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वा झं-
टिति शीताम्बुना मुखं लेखेत् । एवं हि
वस्तिरूर्ध्वं न गच्छति । वायश्च कुमनाश-
स्तावद्वजनैर्वजिन् । ततश्च प्राणायामं श्वा-
सरोधं कारयेत् ॥

पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात् करैरुष्णैरधोमुखम् ।
केशेषूत्क्षिप्य धून्वीत भाययेद्वाळदंष्ट्रिभिः ॥
शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ।

उष्णैश्च करैरधोमुखमातुरस्य पृष्ठादिकं
मृद्यात् । तं च केशेषूत्क्षिप्य धून्वीत । व्या-
ळादिभिश्च भाययेत् । तथा ह्यूर्ध्वं प्रवर्त-
मानो वस्तिरध एवेति ॥

अतिप्रवृत्तो मरुतं कोपयेत् सविमार्गगः ।
करोत्यङ्गरुजां जृम्भां स्तम्भं भेदं च पर्वणाम्

स्नेहस्वेदाभ्यामसंपाद्यानिष्पन्नं कृत्वा गु-
र्वादिको वस्तिरतियोगप्रवृत्तः सन् मरुतं कोप-
येत् । स कुपितो मरुद्विमार्गगतः सन्नङ्गरुजा-
दिकं करोति । अन्यस्मै दुःस्थिताय शय्यायां
प्रणिहितो वा एवं करोति । दुःशोधिताय वा ॥

तं तैललवणाभ्यक्तं स्वेदितं प्रस्तरादिभिः ।
विल्वकोलयवैरण्डवर्षाभृवृहतीद्वयैः ॥
सकुल्यैः शृतं मस्तु फलसौवीरकान्वितैः ।
आस्थापयेत् ससिन्धूत्थैर्जाङ्गलैराशितं रसैः ॥
तैलेनानिलजिद्वद्रव्यविपकेनानुवासयेत् ।

तमतियोगिनं तैललवणाभ्यामभ्यक्तं प्र-
स्तरादिभिश्च स्वेदविध्युक्तैः स्वेदितं विल्वादि-
भिर्मस्त्वाद्यन्वितैः शृतैः ससिन्धूत्थैश्चास्थाप-
येत् । अनु च जाङ्गलैरसैराशितं भोजि-
तं वातहरद्रव्यासिद्धेन तैलेनानुवासयेदित्युक्ता-
ङ्गरुक् ॥

मृदुकोष्ठ इत्यादिना हिध्मोच्यते ॥

मृदुकोष्ठेऽबले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥
कुर्याद्धिष्मां हितं तत्र हिध्माग्रं बृंहणं च यत्

मृदुकोष्ठबलरहितादिकेऽतितीक्ष्णो वस्ति-
रतिनिर्हरन् दोषं हिध्मां कुर्यात् । तत्र हि-
ध्माचिकित्सितमन्यत् बृंहणं च हितम् ॥

बलाबृहत्यादिवराकाष्मर्यफलसैन्धवैः ॥
सप्रसन्नारनाळाम्लैस्तैलं पक्त्वानुवासयेत् ।

उष्णाम्बुनाक्षं पिप्पल्या दद्याल्लवणसंयुतम् ॥
धूमलेहरसक्षीरस्वेदांश्चान्नं च वातजित् ।

ततो बलाबृहत्यादिभिः प्रसन्नादिभि-
श्च तैलं पक्त्वानुवासयेत् । बृहत्यादि लघु-
पञ्चमूलम् । आरनाळाम्लमल्लारनाळम् । अ-
क्षं कर्षं पिप्पल्याः लवणेन युक्तमुष्णाम्बुना द-
द्यात् । धूमादींश्च वातनुदन्नं च दद्यात् ।
इत्युक्ता हिध्मा ॥

अतितीक्ष्ण इत्यादिना हृत्पीडोच्यते ॥

अतितीक्ष्ण सवातोवानवासम्यक्प्रपीडितः ॥
घट्टयेद्घट्टदयं वस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ।
स्यात् साम्ललवणस्कन्धकरीरबदरीनळैः ॥
शृतैर्वस्तिर्हितः सिद्धो वातघ्नैश्चानुवासनम् ।

अतितीक्ष्णादिगुणो वस्तिर्हृदयं घट्टयेन् ।
सवातो वा वतियो निःशेषपीडितः स च ।
तत्र हृदयघट्टनेऽम्लस्कन्धलवणस्कन्धादिभिः का-
शादिभिश्च सिद्धो वस्तिर्हितः स्यात् । वात-
घ्नैश्च स्नेहैरनुवासनं स्यात् । इत्युक्ता हृत्पीडा ॥

मृदुकोष्ठ इत्यादिना परिकर्तनमुच्यते ॥

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णातिमात्रकः ॥
हत्वा वस्तिर्मलाञ्छीघ्रं वातपित्ते प्रकोपयेत् ।
नाभिवस्तिगुदांस्ते हि कृन्ततोऽस्य मुहुर्मुहुः ॥
विवर्णाल्पाल्पमुत्थानं वस्तिर्निर्लेखनाद्भवेत् ।

मृदुकोष्ठत्वादियुक्तस्य रूक्षादिगुणो व-
स्तिर्मलान् हत्वा शीघ्रं वातपित्ते प्रकोपयेत् ।

अस्य चातुरस्य ते वातपित्ते नाभ्यादीन् मु-
हूर्मुहुः कृन्ततः । वस्त्रे च मृवाधारस्य नि-
लेखनाद्विवर्णादिगुणमुत्थानं भवेत् ॥

स्वादुशीतौषधैस्तत्र पयस्येक्ष्वादिभिः शृतः ॥
यष्ट्याहृतिलकल्केनवस्तिः स्यात्क्षीरभोजिनः
ससर्जरसयष्ट्याहं जिङ्गिणीकर्दमाञ्जनम् ।
विनीय दुग्धे वस्तिः स्याद्व्यक्ताम्लरसभोजिनः
पिच्छिलश्च हितो वस्तिः स्नेहश्च मधुरैः शृतः

तत्र पयस्यादिभिः स्वादुशीतैः शृतो य-
ष्ट्याहृतिलयोः कल्केन युक्तो वस्तिः क्षीरभोजि-
नः पुरुषस्य स्यात् । जिङ्गिण्यादिकं ससर्ज-
रसादिदुग्धे विनीय वस्तिः स्यात् । अम्लोऽल्क-
टं मांसरसं यो भुङ्क्ते तस्य पिच्छिलो वस्ति
कल्पोक्तो वस्तिश्च हितः । मधुरैश्च शृतः स्ने-
होऽनुवासने हितः । इत्युक्तं कर्तनम् ॥

वस्तिरित्यादिना परिस्रव उच्यते ॥

वस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा
गुदं लिखन् दहन् क्षिपन् करोत्यस्रपरिस्रवम्
स विदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥
बहुश्रवातियोगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥

अथवा पैत्तिकस्य क्षारादिगुणो वस्ति-
गुददाहादिकं कुर्वन्नस्रपरिस्रवं करोति । स
परिस्रववान् विदग्धमस्रबहुभिर्वर्णैः स्रवति ।
पित्तं च तथाविधमनेकवर्णं स्रवत्यतियोगेन ।
असकृत्वासौ मोहं गच्छति ॥

तत्राद्वैः शल्मलीपत्रैः क्षुण्णैराजं पयः शृतम् ।

पूतं घृतान्वितं वस्तिं दद्यादन्यांश्च पिच्छिलान्
वटादिपल्लवेष्वेवं कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदकयोः कच्छुदारे च शस्यते ॥

तत्राद्वैः शल्मलीपत्रैः शृतं पयः पूतं घृ-
तान्वितं च वस्तिं दद्यात् । अन्यांश्च पूर्वोक्तान्
पिच्छिलान् वस्तीन् दद्यात् । एष च शल्म-
लीपल्लवकल्पो वटादिपल्लवेषु यवतिलानां प-
ल्लवेष्वपीष्टः सुवर्चलादीनां च शस्यते ॥

गुदे च शीतमधुरान् कुर्यात् सेकप्रलेपनान् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥

गुदे च शीतादिगुणान् सेकान् प्रले-
पांश्च कुर्यात् । अत्र च रक्तपित्तघ्नी क्रिया
शस्यते रक्तातिसारघ्नी च ॥

दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्रीकावारिणा पिबेत्
तद्विपित्तशकृद्वातानहत्वादाहादिकान् जयेत् ॥

दाहादिषु द्राक्षामृद्वितवारिणा त्रिवृत्क-
ल्कं पिबेत् । तत् त्रिवृत्कल्कयुक्तं मृद्री-
कावारि पित्तादीन् हत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥

विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवाम् शर्करायुताम् ।
युञ्ज्याद्वातिविरिक्तस्य क्षीणावेदकस्य भोजनम्
माषयूषेण कुल्माषान् पानं दध्यथवा सुराम् ॥

तेन च विशुद्धो यवाम् शर्करायुतां
पिबेत् । अथवा योऽतिविरिक्ततया क्षीण-
विदकस्तस्य माषयूषेण भोजनं युञ्ज्यात् । कु-
ल्माषान् वा युञ्ज्यात् । कुल्माषः स्विन्नसस्यम् ।

पानं तु दधि वा सुरां वा युञ्ज्यात् । इत्यु-
क्ताः पडतियोगापदः ॥

आमं यः कुणपं रुग्वानुपवेश्येत सारुचिः ।
यनातिविषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥

यस्तु पुरुषो रुग्वानामं कुणपं दुर्गन्ध-
मुपवेश्येता रुच्या युक्तः स यनादिकं जलेन
पिबेत् ॥

शक्रज्ञानमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।
पक्वं तत्र स्ववर्गीयो वस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥

अभिभ्रातियोगे शक्रदादिकं पक्वं योऽति-
सात्त तत्र स्ववर्गीय आत्मीयौषधनिर्वृत्तो व-
स्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् । शक्रदतिसारे सू-
त्रोक्तं पुरीषसंग्रहणेन वर्गेण वस्तिः । एवं
वातादीनामपि स्वशब्दार्थो व्याख्येयः ॥

षण्माषां द्विसंसर्गात्त्रिशद्भेदा भवन्ति तु ।
के. के. सहपश्चत्तिशद्विद्यात् सोपद्रवांश्च तान् ॥
शूलप्रवृद्धिः ध्मानपरिकर्तारुचिज्वरान् ।
तृणमोहदाहगूछादींश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥

एषां चामादीनां षण्णां द्विसंसर्गात् द्वि-
संगोनेन त्रिगुण भेदा भवन्ति । केवलैश्चामा-
दिभिः षडेवं षट्त्रिंशदतीसारभेदानुपद्रवैः सह
भिषग्विद्यात् । तत्रामादिभिर्मिश्रिताः ॥ सा-
मं शक्रत् सामवायुस्तथा सामं च लोहितम् ।
आमेन संयुतं पित्तं कफः सामस्तथैव ॥ श-
क्रद्वातः शक्रदसृक् शक्रदपित्तं शक्रदकफः । वा-
तरक्तं वातपित्तं तथा वातकफं विदुः ॥ अ-

सृक्पित्तं रक्तकफं पित्तं सकफमेव च । इत्ये-
कस्य प्राधान्येः पञ्चदश । अन्यस्य प्राधान्येन
च पञ्चदश । तथा ॥ शक्रदामः सवातामः
शोणितामस्तथापरः । पित्तामश्च बलासामोव-
ताविडूकविट् तथा ॥ पित्तविट् कफविट् चैव
रक्तवातस्तथापरः । पित्तवातः कफारुन् पि-
त्तेनारुक्कफेन च ॥ कफापित्तमिति त्रिशद्भेदाः
षट्केवलैस्तथा । अथ तेषामपद्रवानाह । शू-
लेत्यादि यथासंभवं योज्यम् । आदिशब्द एवं-
जातीयग्रहणार्थः ॥

तत्रेत्यादिना षट्त्रिंशत्तश्चिकित्सा ॥

तत्रामेऽन्तरपानं तु कट्वम्ललवणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते वस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥
वातघ्नग्राहिवर्गीयो वस्तिः शक्रुति शस्यते ।
स्वादम्लोव्यक्तलवणः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥
रक्ते रक्तेन पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकः ।
सार्यमाणे कफे वस्तिः कषायकटुतिक्तकः ।

आमे केवले कट्वादिगुणैरौषधैर्युक्तमन्त-
रपानकं मुखेन योज्यं शस्यते । किं तदा-
ह पाचनम् । यत आमे वस्तिः प्रतिषि-
ध्यते । केवले शक्रुति वातघ्नवर्गसिद्धो वा व-
स्तिः संग्रहणसिद्धो वा । केवले समीर-
णे स्नेहवस्तिर्यः स्वादम्लः प्रभूतलवणश्च ।
केवले रक्ते कषायादिगुणो वस्तिः । तथा-
विध एव पित्तप्रधाने रक्तपित्ते । केवले क-
फे सार्यमाणेऽतिसार्यति कषायकटुतिक्तको
वस्तिः ॥

शकृता वायुना वामे तेन वर्चसि वानिले ।
संसृष्टेऽन्तरपानं स्यात् कट्वम्ललवणैर्युतम् ॥

आमप्रधाने शकृति शकृदामे अन्त-
रपानकं मुखयोज्यं कट्वादिगुणद्रव्ययुक्तम् ।
वायुना वा युक्ते प्रधान आमे तदेव । ते-
न चामेन युक्ते प्रधाने वर्चसि तदेव । तेन वा-
मेन युक्ते प्रधानेनिले तदेव ॥

पित्तेनामेऽसृजा तद्वत् तयोरामेन वा पुनः ।
संसृष्टयोर्भवेत् पानं सकटुस्वादुतिक्तकम् ॥

पित्तेन युक्ते प्रधान आमे तद्वत् ।
तद्वदिति कट्वम्ललवणैर्युक्तमन्तरपानम् । अ-
सृजा युक्ते प्रधान आमे तद्वदेव । तयोः
पित्तासृजोगमेन संसृष्टयोः सकटुस्वादुति-
क्तकं पानं भवेत् । तेन पित्तप्रधानमामपि-
त्तमुक्तम् । रक्तप्रधानं चामरक्तम् ॥

तथामे कफसंसृष्टे कषायकटुतिक्तकम् ।
आमेन तु कफे युक्ते कषायलवणोषणम् ॥

कफसंसृष्टे प्रधान आमे कषायादिगुण-
द्रव्ययुक्तमन्तरपानम् । आमेन युक्ते प्रधाने
कफे कषायलवणोषणमन्तरपानम् ॥

वातेन विशि पित्ते वा विट्पित्तास्रैस्तथानिले
स्यात् कषायाम्लमधुरः संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥
वस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ।

वातेन संसृष्टे प्रधाने शकृति कषा-
यादिगुणो वस्तिरुत्तमः स्यात् । वातेन सं-
सृष्टे प्रधाने पित्ते स एव वस्तिः । वि-

डा च संसृष्टे प्रधाने स एव । पित्तेन च
संसृष्टे प्रधानेऽनिले स एव । अस्त्रेण च सं-
सृष्टे प्रधानेऽनिले स एव । वातेन संसृष्टे प्र-
धाने रक्ते स्वाद्वादिगुणो वस्तिः कार्यः ॥

शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतोरस्रपित्तयोः ।
वस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ॥

शकृच्छोणितयोरन्योन्यसंसर्गे शकृत्प्रा-
धान्ये वा शोणितप्राधान्ये वा कषायादि-
गुणो वस्तिः कार्यः । एवं पित्तशकृतोरप्य-
न्योन्यसंसर्गे पित्तप्राधान्ये शकृत्प्राधान्ये च क-
षायादिगुणः । रक्तपित्तयोरपि रक्तप्राधान्ये पि-
त्तप्राधान्ये च ॥

कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः
कटुतिक्तकषायः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥

कफेन युक्ते प्रधाने शकृति कट्वा-
दिगुणो वस्तिरुत्तमः स्यात् । कफेन संसृ-
ष्टे पित्ते स एव । विशा पित्तेन रक्तेन च
संसृष्टे प्रधाने कफे स एव ॥

मधुरोषणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्छिते ।
मारुते कफसंसृष्टे कट्वम्ललवणो भवेत् ॥
स्याद्वस्तिः कटुतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे

कफेन विमूर्छिते संसृष्टे प्रधाने रक्ते
मधुरादिगुणो वस्तिः । कफेन संसृष्टे मा-
रुते कट्वादिगुणो वस्तिर्भवेत् । वायुना सं-
सृष्टे प्रधाने कफे कट्वादिगुणो वस्तिः स्यात् ।
इति षट्त्रिंशतो भेदानां चिकित्सोक्ता ॥

तिचतुःपञ्चषड्योगानेवमेव विकल्पयेत् ॥
शुक्तिश्चैषातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ।

अनया द्विसंसर्गयुक्त्या त्र्यादिसंसर्गे-
ष्वपि यथास्वं त्र्यादिसङ्ख्यायोगान् विकल्प-
येत् । न केवलमतिसारेष्वेवैतद्यथाविविधविषयं
रसयोजनं बोद्धव्यं यावत् सर्वरोगेष्वपि आमा-
दिकृतेष्वेतदेव संयोजनं यथाविषयं बोद्धव्यम् ॥

युगपत् षट्सं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ।
निरामाणां तु पञ्चानां वस्तिः षट्सिक्तो हितः

सर्वेषु चातिसारादिषु रोगेषु षण्णा-
मामादीनां युगपत् षट्त्रिंशं यथोक्तं पाच-
नमिष्यते । यदा त्वामादिना जातानां श-
क्रदादीनां पञ्चानां युगपत् संसर्गस्तदा ष-
ट्सयुक्त एव वस्तिः ॥

उदुम्बरशलाटूनि जम्ब्वाम्रोदुम्बरत्वचः ।
शट्स्वं सर्जरसं लाक्षां कर्तृणं च पलांशिकम् ॥
पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत्
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥

उदुम्बरशलाट्वादीनां क्षीरद्विप्रस्थेन यु-
क्तं सर्पिषः प्रस्थं विपचेत् । मात्रया य-
थाबलं पेयं सर्वेष्वतिसारेषु । तदिति सर्पिः ।
शलादुराभिनवं फलम् । त्वक्छब्देन जम्बवा-
दीनां संबन्धः । कर्तृणं भूतीकम् ॥

कच्छुराधातकीविल्वसमङ्गारक्तमूलीभिः ।
मसूराश्वत्थशुङ्गैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥
बालोदुम्बरकट्वङ्गसमङ्गालक्ष्मणैः ।
मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥

कच्छुरादिभिर्जले शृतैर्यवागूः स्यात् ।
कच्छुरा दुरालभा । समङ्गा मञ्जिष्ठा । र-
क्तमूली शर्मपत्राख्या । समङ्गाबालोदुम्बरा-
दिभिश्च यवागूर्भवेत् । तथेति जले शृतैः ।
कट्वङ्गः स्थोनाकः ॥

उपसंहरन्नाह

नानाप्रकारा जायन्ते व्यापदो वस्तिविभ्रमात्
यथायथं यथावस्थं तासां कुर्वीत साधनम् ॥

इति कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥

वस्तिविभ्रमादसम्यग्योगान्नानाप्रकारा
व्यापदो जायन्ते । तासां व्यापदां यथायथं य-
थास्वरूपं यथावस्थं च साधनं चिकित्सि-
तं कुर्वीतेति ॥

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

आस्थापनानां व्यापदस्तत्साधनं चोक्त्वा
क्रमप्राप्तानां स्नेहादिवस्तीनामसम्यग्योगे व्या-
पदः साधनं च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः स्नेहादिव्यापत्तिर्द्धि व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

स्नेहवस्तौ मरुत्पित्तकफात्याशविडाहृते ।
अशुक्ते शूनपाय्वामदत्तेऽष्टौ व्यापदः स्मृताः ॥

क्नेहवस्तौ मरुदादिपञ्चकावृते अभुक्ता
दित्रयदत्ते चेत्यष्टधा क्नेहवस्तेर्व्यापदः । अ
स्याशोऽतिभोजनम् ॥

शीत इत्यादिना क्रमणवरणा उच्यन्ते ॥

शीतोऽल्पो बाधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे मृदुः
अतिभुक्ते गुरुर्वर्चःसंचयेल्पबलस्तथा ॥
दत्तस्तैरावृतः स्नेहो नायात्यभिभवादपि ।

वातेधिके शीतोऽल्पो वा दत्तो वा-
तेनावृतत्वान्नायाति । पित्तेऽधिकेऽत्युष्णो द-
त्तः पित्तावृतत्वान्नायाति । कफेऽधिके मृदुः क्ने
हवर्तिः कफावृतत्वान्नायाति । अतिभुक्ते गु-
रुः क्नेहवास्तेरन्नावृतत्वान्नायाति । वर्चःसंच-
येऽल्पबलः क्नेहवर्तिर्दिडावृतत्वान्नायाति । स-
म्यक्प्रयुक्तोऽपि च क्नेहवस्तिर्मारुतादिष्वधिके-
षु प्रयुक्तस्तैरभिभूतत्वान्नायाति ॥

स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ।
पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्यायुना स्नेहमावृतम् ॥
स्निग्धाग्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥
निरुहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत्

स्तम्भादिकं वातावृतस्नेहलक्षणम् । तं
स्नेहं स्निग्धादिगुणैः पाञ्चमूलिकैर्निर्हरेत् । रा-
स्नातैलादियुक्तैश्च । पीतदुरत्र सरलः । को-
लं बदरम् । ताभ्यामेव तैलाभ्यां रास्नापीतद्रु-
तैलाभ्यां सायं भुक्ते भोजने कृतेऽनुवासयेत् ॥

तृट्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ।

विद्यात् पित्तावृतं स्वादुतित्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत्

वृडादि पित्तावृतलक्षणम् । तं स्नेहं
स्वाद्यादिगुणैर्वस्तिभिर्हरेत् ॥

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।
समूर्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम्
कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥

तन्द्रादिकं श्लेष्मावृतलक्षणम् । तं स्ने-
हं कषायादिगुणैर्वस्तिभिर्हरेत् ॥

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ।
अमोलङ्गैः सदाद्वैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ॥
कटूनां लवणानां च काथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ॥

छर्द्यादिकमत्यशनावृतलक्षणम् । आम-
लिङ्गानि स्रोतोरोधादीनि सूत्रोक्तानि । तत्र क-
ट्वादिगुणानां द्रव्याणां काथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
मृदुर्विरेकश्च शस्यते । सर्वमामविहितमामा-
तिसाराद्युक्तम् ॥

विष्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ।
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवस्तिभिः
श्यामावित्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥

विट्सङ्गादिना विडावृतलक्षणम् । तं स्ने-
हं स्नेहस्वेदादिभिर्निर्हरेदुदावर्तकेन च विधिना
सम्यग्योजनया निर्हरेदिलावरणा उक्ताः ॥

अभुक्ते शूनपायोर्वा पेयामात्राशितस्य वा ।
गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः ॥
ऊर्ध्वकायं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः स्वेभ्य एत्यपि

अभुक्ते दत्तः स्नेहः पेयामात्रेणैव भु-
क्तस्य वा दत्तः शूनपायोर्वा प्रणिहितो वे-
गादूर्ध्वकायं धावत्यन्नाद्यावारकाभावात् । त-
तः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः स्वेभ्यो नासादिभ्य ए-
त्यागच्छति ॥

मूत्रश्यामाविवृत्तिसिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ॥
तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरुहः सानुवासनः ।
कण्ठादागच्छतस्तम्भकण्डुग्रहविरेचनैः ॥
छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्नेवर्तनम् ।

तत्र मूत्रादिसिद्धो निरुहो यवादि-
मांश्च तत्सिद्धेन मूत्रादिसिद्धेन तैलेन युक्तो
देयः स्यात् । अनुवासनश्च तथाविधो दे-
यः स्यात् । तस्य चोर्ध्वप्रवृत्तस्य स्नेहस्य क-
ण्ठादागच्छतो निवर्तनमधोनयनं स्तम्भादिभिः
कुर्यात् ॥

आमदत्त उच्यते ॥

नापकं प्रणयेत् स्नेहं गुदं स ह्युपलिम्पति ।
ततः कुर्यात् सरुज्जोहकण्डूशोफान् क्रियात्र च
तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अपकं स्नेहं पायौ न प्रणयेत् । स
ह्यपकः प्रणिहित आत्मना गुदमुपलिम्पति ।
स चामंदतो रुगादीन् कुर्यात् । अत्र च
क्रिया चिकित्सा भवति । किमित्याह तीक्ष्ण
इत्यादि सुबोधम् । इत्युक्ता अष्टौ व्यापदः ॥

प्रसङ्गेनोच्यते ॥

ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम्
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ।
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः ॥
गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमम् ।

ह्रस्व इत्यादि । सर्वत्र च वस्ती ह्र-
स्वादिगुणं नेत्रं वर्जयेत् अप्राप्त्यादिदोषभयात् ।
ह्रस्वे नेत्रे वस्तेः स्थानाप्राप्तिः । दीर्घेऽन्त-
रतिगमनमौषधस्य । तनौ नेत्रेऽन्तःक्षोभः ।
स्थूले मार्गकर्षणम् । जीर्णे जर्जरे कर्कशत्वात्
गुदादिक्षणनम् । शिथिलबन्धने बहिरौषध-
स्य स्रवः । पार्श्वच्छिद्रे नेत्रे गुदपीडा । व-
क्रे जिह्वा अस्पष्टा गतिरौषधस्येति यथा-
क्रमम् ॥

मांसल्लिग्धविषमजालवत्स्थूलवातलाः ।
छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ वस्तीन् कर्मसु वर्जयेत्
गतिवैषम्यदौर्गन्ध्यजिह्वत्वस्रुतिदुर्गन्धाः ।
फेनिलच्युत्यधार्यत्वं वस्तेः स्युर्वस्तिदोषतः ॥

मांसलादीन् वस्तीन् नेत्रमूलयोज्यानौ-
षधाधारानष्टौ वस्तिर्कर्मणि वर्जयेत् । यतो स्ना-
न्मांसलत्वादित्वाद्वस्तिदोषतो वस्तेरौषधस्य ग-
तिवैषम्यादयः स्युः । मांसलत्वेन वस्तेरौ-
षधस्य विषमा गतिः स्निग्धत्वेन वस्तिच-
र्मण औषधस्य दौर्गन्ध्यम् । विषमत्वेन व-
स्तेर्बन्धनत्वम् । तनुत्वेनौषधस्य जिह्वत्वं यन्त्रा-
दनिर्गमनम् । जालवत्वेन सिराजालत्वेन स्रु-
तिः । स्थूलत्वेन वस्तेश्चर्मण औषधस्य दुःस्वे-
न ग्रहणम् । वातलत्वेन चर्मण औषधस्य

फेनिलत्वं छिन्नत्वेनौषधस्य च्युतिः । छिन्नत्वेन
बलेरौषधं धारयितुमशक्यत्वमिति ॥

उच्चकैरित्यवाक्छीर्षं न्युञ्जं संकुचितं स्थितम्
उत्तानं दक्षिणं पार्श्वं सप्त शय्याः परित्यजेत्
मूत्राघातोऽतिसंप्राप्ति रप्राप्तिः साधुनागतिः ।
आश्वागतिर्मरुत्कोपस्तृप्तिः पक्षाशयस्य च ॥
बहोषा स्युर्विधातव्यं यथौषयिकमत्र च ।

उच्चकैरित्यादिना सप्त शय्या वस्ति-
कर्मणि परित्यजेत् । क्रमेण मूत्राघातादि-
सप्तदोषभयात् । उच्चकैरित्युच्छ्रिता शय्या पू-
र्वभागे । एवं हि मूत्राघातः । अवाकिशर-
स्त्वेनौषधस्यातिसंप्राप्तिः । न्युञ्जत्वेनावाङ्मुख-
त्वेनौषधस्य स्थानाप्राप्तिः । संकुचिताङ्गत्वे-
न साधुना मार्गेणौषधस्वानागतिः । अथवा
साधु कृत्वा गमनं न भवति । स्थिते नि-
षण्ण उपविष्ट आशु शीघ्रं वस्तेः प्रतिनि-
वर्तनं उत्ताने मरुत्कोपः । दक्षिणपार्श्वेन स्थि-
तस्य पक्षाशयस्य तृप्तिः । अत्र शय्यादोषे-
षु सर्वेषु हि नेत्रादिदोषेषु च यथौषयिकं
यथोपयोगि चिकित्सितं विधातव्यम् ॥

सबातातिष्ठतोत्क्षिप्ततिर्यगुल्लुप्तकम्पिताः ।
अतिमन्दकबाह्यातिवेगदोषाः प्रणेतृतः ॥

सबातादयो दश दोषाः प्रणेतृतो व-
स्तियोजकादुत्पद्यन्ते । उल्लुप्तः उन्मुक्तः ॥

अनुच्छ्वास्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा
प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।

अनुच्छ्वास्य बन्धादिना वस्तावन्तर्वायुः
क्षुभितस्तत्कालं शूलतोदकरो भवेत् । तत्र वा-
तेन सशूलादिके अभ्यङ्गादिकं योग्यम् ॥

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।
स्यात् कटीगुदजङ्घोरुवस्तिस्तम्भार्तिभेदनम्
भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः सवस्तयः ।

अतिद्रुतं नेत्रे प्रणीते वा निष्कृष्टे वा
कटिस्तम्भादिकं स्यात् । तथा सहसा झटि-
त्युत्क्षिप्ते नेत्रे कटिस्तम्भादिकं स्यात् । उभ-
यत्रापि वातघ्नभोजनादिकमौषधम् ॥

तिर्यग्बल्या वृते द्वारे बद्धे वापि न गच्छति ॥
नेत्रे तद्वजु निष्कृष्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ।

तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे नेत्रद्वारे यदा ब-
ल्यावृतत्वादौषधमन्तर्गं गच्छति तिर्यग्वा ब-
द्धे वस्तावेवं भवति । बद्धं रुद्धमार्गं ने-
त्रम् । उभयत्रापि तं नेत्रं ऋजु कृत्वा य-
थैव प्रविष्टं तथैव निष्कृष्य संशोध्य च पु-
नर्गुदं नयेन्नेत्रम् ॥

पीड्यमानेऽन्तरामुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥
उरःशिरोरुजं सादमूर्वांश्च जनयेद्बली ।
वस्तिः स्यात्तत्र विल्वादिः फलश्यामादिभूत्रवान्

पीड्यमानो वस्तिर्यदान्तरा शिथिलह-
स्तत्वादुन्मुक्तो भवति तदा तेनौषधेन प्र-
तिहतोऽनिलो बलवानुरोहजादिकं जनयेत् ।
तत्र विल्वादिपञ्चमूलमदनफलश्यामादिगणवान्
वस्तिः स्यात् ॥

स्यादाहो दवधुः शोफः कम्पेनाभिहते गुदे ।
कषायमधुराः गीताः सेकास्तत्र सवस्तयः ॥

नेत्रस्य कम्पेन गुदेऽभिहते दाहादि-
कं स्यात् । तत्र कषायादिगुणाः सेकाश्च व-
स्तयश्च हिताः ॥

अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः ।
स्यात् सार्तिदाहनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥
तत्र सर्पिःपिचुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ।

नेत्रस्यातिमात्रप्रणयनेन वलेः क्षणनात्
सार्त्यादिवर्चःप्रवर्तनं स्यात् । तत्र च सर्पिरा-
दिकं शस्यते ॥

न भावयति मन्दस्तु बाह्यश्चाशु निवर्तते ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणयः सिद्धिमिच्छता

मन्दपीडितस्तु स्नेहो न भावयति दे-
हं । बाह्यो स्नेह आशु नितवर्ते । स्तोक-
प्रविष्टे नेत्रे बाह्यः । तत्र मन्दे बाह्ये च
सिद्धिमिच्छता भिषजा पुनःस्नेहः प्रणयः ॥

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गळम् ।
तत्र वस्तिर्विरेकश्च गळपीडादिकर्म च ॥

अतिपीडितस्त्वतिप्रवृत्तः कोष्ठे तिष्ठत्य-
थवा गळमायाति । तत्र वस्त्यादिकं कर्म ॥

शोधनप्रसङ्गेनोच्यते ॥

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम् ।
यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥

भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत् सर्वस्यादपचारतः ।

वमनाद्यैः कर्मभिः सर्वैरपि विशुद्धं
देहं क्षामबलादिकं च सर्वापचारेभ्यो भि-
षक् प्रयत्नतो रक्षेत् । यथा तरुणमसंजात-
विहगशाबमण्डं यत्नतो रक्षेत् । दैलेन पू-
र्णं वा पात्रमिति ॥

दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।
स्वादुतिकौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥

तथाविधाय च मधुराणि हृद्यानि चा-
हारादीनि दद्यात् । ततः क्रमेणाम्ललवणौ ।
ततः क्रमेण स्वादुतिकौ । ततः कषायकटुकौ ॥

तं च शुद्धं क्षाममेवं प्रकृतिं स्वास्थ्यं
नयेत् कथमित्याह ॥

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।
व्यत्यासादुपयोगेन क्रमाच्च प्रकृतिं नयेत् ॥
सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां परस्परप्रतिपक्षाणां
मधुरकटुकादीनां रसानां व्यत्यासाद्विपर्यासा-
दुपयोगेन । सर्वसहेत्यादि प्रकृतिगतलक्षणम् ॥

अत्रान्तरे त्यजेद्दृष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः ।
उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगतिमिरोरःस्वरव्यथाः ॥
रक्तनिष्ठीवतमकज्वराद्यास्तत्र साधनम् ।
अभ्यङ्गस्वेदनस्याधोभक्तस्नेहोपसेवनम् ॥
मौनं विधिर्वातहरो यथास्वं च विकारजित् ।

अत्र च वस्तिप्रयोगे भाष्यादीन्यष्टौ वि-
शेषतो वर्जयेत् । उच्चैर्भाष्यम् । अत्यास्या ।

गानयानम् । आतिचङ्क्रमणम् । अजीर्णभो-
जनम् । अहिताग्निम् । दिवास्वप्नः । व्याया
म इत्यष्टौ । उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगादयो वा-
तकोपजाः । तत्र चिकित्साभ्यङ्गादिकम् । अ-
धोभक्तं भोजनान्ते स्नेहोपसेवनम् । मौनं वा-
ग्यमः । यथास्वं रोगेषु विकारजिद्विधिश्च ॥

अत्यास्यायानयानाभ्यांसन्धिमूर्धात्रिकादिरुक्
अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुसद्व्यादयः ।
तेषां वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादिशस्यते ॥
अजीर्णभोजनादामविपच्छर्दिज्वरादयः ।
तत्र मात्राशिर्षोक्तो विधेयो विधिरामहा ॥
अहिताग्नाद्यथादोषं रोगाः स्युर्भेषजानि च ।

अत्यास्यातो यानयानाच्च सन्ध्यादिरु-
क् । अतिचङ्क्रमणात् पादरुगादयः । तेषां
सन्धिरुगादीनां स्नेहस्वेदादि वातहरं शस्य-
ते । अजीर्णभोजनादामादयः । तत्वेत्यादि सु-
बोधम् । अपथ्यभोजनादपथ्यानुगुण्येन दोष-
कोपाद्गोद्वयः । तेषु च भेषजानि यथा-
दोषमेव ॥

हलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्वप्नात् पुरा गदाः
विदध्यात् कफजित्तेषु धूमरुक्षान्नलङ्घनम् ॥

दिवास्वप्नाद्धलीमकादयो गदाः पुरा वि-
रुद्धान्नविज्ञानीये अहितनिद्रया ये प्रोक्ताः ।
तेषु हलीमकादिषु धूमादिकं कफजिद्विदध्यात् ॥

व्यवायाज्जीवितभ्रंशस्तैस्तैरस्यानिलामयैः ।
गुदोऽवलुप्यत इव भ्रमतीव च चेतना ॥

मेढ्रं धूमायति मनस्तमसीव प्रवेश्यते ।
जीवनीयशृतक्षीरसर्पिषोरुपसेवनम् ॥
आहारो बृंहणस्तत्र वृष्यास्ते ते च वस्तयः ।

व्यवायादस्य वस्त्युपयोगिनस्तैस्तैरनिला-
मयैर्वातव्याधिभिर्नानाविधैर्जीवितभ्रंशः स्यात् ।
अवलुम्पनं छेदनम् । चेतना संवित् । मनश्चि-
त्तम् । तत्र जीवनीयगणसिद्धस्य क्षीरस्य सर्पिष-
श्रोपसेवनम् । आहार इत्यादि सुबोधम् ॥

वेगरोधोर्ध्ववातत्वात् प्रागुक्ता ये सदातुराः ।
तेषां विबद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥
फलवर्ति पुरा दद्यादथ वस्ति चलापहम् ।

प्राक्सूत्रस्थाने वमनविरेचनविधौ ।
स्त्रियो राजसर्मापस्था वणिजश्च जयेत्सदा इ-
त्युक्तास्तेषां वेगरोधेनोर्ध्ववातत्वात्सकलदेहोपता-
पिनि पवने विबद्ध इदमिदं कुर्यात् । आ-
दौ फलवर्तिस्ततः प्रवृत्ते मले चलापहं व-
स्ति दद्यात् । किमित्याह ॥

निकुम्भकुम्भाग्न्युरुपूगधावनी-

पुनर्नवं दारु महच्च पञ्चकम् ।

फलं च मूत्रे कथितं समस्तु तत्

घृतं सतैलं लवणानि पञ्च च ॥

निरुहितं धन्वरसेन भोजये-

निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ।

निकुम्भादिकाथो मस्तुना समो घृतं
दिकं च । अनेन निरुहितं धन्वमांसरसेन
च भोजयेत् । भुक्ते च दन्तीतैलेनानुवासयेत् ॥

बलां सरास्नां फलविल्वचित्रकान्
द्विपञ्चमूलं कृतमालकात् फलम् ॥

यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जले रसः
समुस्तपाठेन्द्रयवैश्च कल्कवान् ।
सतैलसर्पिर्गुलसैन्धवो हितः
सदातुराणां बलपुष्टिवर्णदः ॥

तथानुवास्थं मधुकेन साधितं
फलेन विल्वेन शताहयाथवा ।
सर्जविनीयस्तु रसोऽनुवासने
निरूहणे चालवणः शिशोर्हितः ॥

बलादिकं जले पचेत् । रसो मुस्ता-
दिकल्कवांस्तैलादियुक्तश्च सदातुराणां क्षीरा-
जसमीपस्थवणिजां बलादिप्रदो वस्तिः स्यात् ।
मधुकाद्यन्यतमसाधितं तैलं तेषामनुवास्यम-
नुवासने साधु । शिशोर्निरूहेऽनुवासने च
सर्जविनीयद्रव्यो मांसरसो हितः । उभय-
त्राप्यलवणः । प्रसङ्गेनाह ॥

निरूहवस्तेर्नैवान्यत् पथ्यं स्थविरबालयोः ।
बलाङ्गवर्धनं शीघ्रप्राप्तो योजयेदतः ॥

इति कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

बालस्य स्थविरस्य च निरूहवस्तेरन्यत्
किञ्चिन्नैव पथ्यम् । अतस्त्वमेव बलवर्धनम-
ङ्गवर्धनं चादतः सन् शीघ्रं योजयेत् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

कल्पनाप्रसङ्गसामान्येन भेषजानां क-
ल्पनां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ।
इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

जाङ्गले साधारणे वा देशे यथाकालं
शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्र-
दक्षिणोदके श्मशानचैत्यदेवयजनागारस-
भाश्वभ्रारामवल्मीकोषरविरहिते कुशरोहि-
षास्तीर्णे स्निग्धकृष्णसुवर्णमयुरसुरभिभृत्तिके
मृदावफालकृष्टेनुपहतेन्यैर्बलवत्तरैर्दुर्मेर्भेषजा-
नि प्रशस्यन्त इति सामान्यतो भूमिपरीक्षा ॥

प्रथममेव जाङ्गल इत्यादिना भेषजानां
सामान्येन भूमिपरीक्षा आकरनिर्णयः । जा-
ङ्गलादिके जातानि भेषजानि प्रशस्यन्ते । य-
थाकालं कालानतिक्रमेण शीतानपादिसेविते
देशे श्मशानादिविरहिते । चैत्यं प्रसिद्धम् ।
ग्रामाद्बहिर्वा महान् वृक्षश्चैत्यः । देवागारं
यजनागारश्च । सभा राजनिवेशः । श्वभ्रम-
वटः । आरामं क्रीडवनिः । वल्मीकं पि-
पीलिकास्थाणुः । ऊपरं दन्धमृत्प्रदेशः । रो-
हिषः कुशविशेषः । स्निग्धादि मृत्तिकाविशे-
षणम् । फालः शस्त्रमयो लाङ्गलाग्रः ॥

अश्मवतीत्यादिना पार्थिवादिविशेषेण
भूमिपरीक्षा ॥

विशेषतस्त्वश्मवतीस्थिरा गुर्वी श्या-
मा कृष्णा स्थूलतृणवृक्षसस्यप्राया स्वगुण-
भूयिष्ठा । स्निग्धा शीतळासन्नोदकास्नि-
ग्धतृणसस्यकोमळवृक्षप्राया शुक्लाचाम्बुगुण-
भूयिष्ठा । नानावर्णलघ्वल्पपुष्पवती प्रविरळ-
पाण्डुवृक्षप्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा रासभ-
भस्मवर्णारूक्षतनुकोटरवृक्षप्रायाल्परसप्ररोहा-
निलगुणभूयिष्ठा । मृद्रीसमा श्वभ्रवत्यव्यक्त-
रसजला महावर्तवृक्षा श्यामा चाकाशगुणभू-
यिष्ठा । तत्राम्बुपृथिवीगुणभूयिष्ठासु भूमिषु
जातानि विरेचनानि बृंहणानि च शस्यन्ते ।
अनलानिलाकाशगुणभूयिष्ठासु वमनानि ।
सर्वगुणपुक्तासूभयतोभागानि । आकाशगु-
णभूयिष्ठासु शमनानि । एवं बलवत्तमानि
भवन्ति ॥

साश्मत्वादिगुणा भूमिः स्वगुणभूयि-
ष्ठा पार्थिवगुणाधिकेत्यर्थः । तत्र हि यज्जा-
यते तत् पार्थिवगुणाधिकं भवति । एवं
सर्वत्र । स्निग्धादिगुणाम्बुभूयिष्ठा । नानाव-
र्णादिगुणाग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षादिकानिल-
भूयिष्ठा । रासभो गर्दभः । कोटरो वृक्षा-
न्तर्गतप्रायम् । अल्परसः प्ररोहे यस्याः । श्व-
भ्रवत्यादिका आकाशभूयिष्ठा । तत्राम्ब्वत्या-
दि सुबोधम् । एवमित्युक्तेन प्रकारेण भूमि-
विशेषैः ॥

तत्रेत्यादिना भेषजस्वरूपम् ।

तत्र यानि कालजान्युपगतसंपूर्णप्र-
माणरसवीर्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलप-

वनशस्त्रजन्तुभिरनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्शप्रभा-
वान्यवगाढमूलान्युदीच्यां दिशि स्थितानि ।
तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं वर्षावसन्तयो-
ग्रहम् । ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्ण-
प्ररूढपर्णानाम् । शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि ।
हेमन्ते साराणि । यथर्तु पुष्पफलम् ॥

यानि स्वे काले जातानि । उपग-
तानि संपूर्णानि प्रमाणादीनि येषाम् । का-
लादिभिरनुपहतानि गन्धादीनि येषाम् ।
अवगाढं दूरप्रविष्टं मूलं येषाम् । क्षेत्र उदी-
च्यां दिशि स्थितानि । तेषां कालजादिगु-
णसंपन्नानां शाखादिकमुपयोगि नवं वर्षासु
वसन्ते वा ग्राह्यम् । ग्रीष्मे शिशिरे वा मू-
लानि तानि तु पूर्वेषु पर्णेषु शीर्णेषु नवेषु
वा प्ररूढेषु । त्वगादीनि शरदि । सारा-
णि हेमन्ते । पुष्पफलन्तु यथास्वमृतुषु ॥

अन्ये पुनराहुः सौम्यान्यौषधानि सौ-
म्येष्वृतुष्वग्नेयान्याग्नेयेषु । एवमव्यापन्ना-
न्यापूर्णतररसवीर्याणि च भवन्ति ॥

अन्य इत्यादि सुबोधम् । मधुरतिक्त-
कषायाणि सौम्यानि । शेषाण्याग्नेयानि । व-
र्षाशरद्धेमन्ताः सौम्याः । शेषास्त्रय आग्नेयाः ॥

अथ मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः
शुक्लवासाः संपूज्य च देवतामश्विनौ गोब्रा-
ह्मणांश्च कृत्तूपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
गृह्णीयात् । गृहीत्वा चातुरूपगुणवद्भाज-
नसंस्थान्यगारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रवातै-

कदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबालिकर्मवत्स्वप्निस-
लिलोपस्वेदधूमरजोमूर्षिकचतुष्पदामनाभिगम-
नीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्येष्व्वासज्य स्था-
पयेत् ॥

अथेत्यादिना भेषजग्रहणे विधिः ।
गृहीत्वेत्यादिना स्थापनविधिः । अनुरूपं भा-
जनं रसादिभेदेन शुष्कार्द्रादिविशेषणं च
योग्यं सकलम् । निवात एकदेश एकदेशः
प्रवातो येषु वेश्मस अग्न्याद्यनभिगमनीया-
नीति भेषजविशेषणम् । शिक्यं लम्बरज्जवा-
धारः ॥

तानि भक्षीराण्युपकल्पयेत् । तदसं-
पत्तावनतिक्रान्तवत्सराणि । पुराणानि तु पि-
प्पलीविलङ्गगुडमधुघृतानि ॥

तानीत्यादि सुबोधम् । भक्षीराणाम-
प्राप्तावनतिक्रान्तवत्सराणि । पिप्पल्यादीनि
पुराणानि ॥

अपि च ॥

क्षीरं बाष्कयणं ग्राह्यं विष्मूत्रं तच्च नीरुजाम्
वयोबलवतां धातुपिच्छशृङ्गसुरादिकम् ॥

बाष्कयणी चिरप्रसूता तस्याः संबन्धि
क्षीरं ग्राह्यम् । विष्मूत्रं तच्चेति क्षीरं नीरु-
जां प्राणिनां ग्राह्यम् । धात्वादिकं वयस्विनां
बलवतां च संबन्धि ग्राह्यम् । धातवो मां-
सादयः । पिच्छं बर्हसंहतिः । आदिग्रहणेन
केशलोमचर्मनखादिग्रहणम् ॥

पञ्चविधस्तु भेषजानां कषायकल्पः ।
निर्यासः कल्को निर्यूहः शीतः फाण्टश्च ।
ते यथापूर्वं बलिनः ॥

सर्वेषां च भेषजानां निर्यासादिभेदे-
न पञ्चविधः कषायकल्पो भवति । त इति
फाण्टाच्छीतो बलवान् । शीताच्छृतः । शृ-
तान् कल्कः । कल्कान्निर्यास इति ॥

तत्वेत्यादिना निर्यासादीनां क्रमेण ल-
क्षणमुच्यते ॥

तत्र सद्यःसमुद्धृतप्रक्षालितक्षुण्णस्य
तान्तवनिर्णीडितस्य स्वरसो निर्यासः । उ-
पलदशनादिपिष्टस्तु कल्कः । शुष्कपिष्टः
सूक्ष्मतान्तवपटच्युतश्चूर्णः । तस्य समस्तद्र-
व्यापरित्यागादाप्लुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः ।
काथो निर्यूहः ॥

सद्यःसमुद्धृतादिगुणस्य यः स्वरसः स
निर्यासः । उपलादिपिष्टः कल्क इत्युच्यते ।
दशनग्रहणेनापिष्टस्यापि भक्षितस्तु कल्केऽन्त-
र्भावे उक्तः । शुष्कपिष्टः सूक्ष्माच्छिद्रात्तान्त-
वात् पटाच्युतश्चूर्ण इत्युच्यते । स तु क-
ल्क एव । समस्तद्रव्यापरित्यागादिना कल्कै-
करूपता । तत्र शुष्कोपयोगिनां चूर्णानां क-
ल्कान्तर्भावे समस्तद्रव्यापरित्यागो हेतुः । अ-
लोडितोपयोगादुभयमपि । काथो निर्यूह इ-
त्येकोऽर्थः ॥

तत्वेत्यादिना निर्यूहस्य पाकावेधिः ॥

तत्र भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेदयित्वा छेद्यानि प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रुक्षायामधःप्रलिप्तायां ताम्रायामृन्मयान्यत-
मायां स्थाल्यां समावाप्य बहुल्पपानीयग्रा-
हितामौषधानामाकलय्य यावता मुक्तरसता
स्यात् । तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च । अ-
थाग्रावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः स-
र्वतः सततमवलोकयन् दर्व्यावघट्टयन् मृ-
दुना परितः समुपगच्छतानलेन साधयेत् ।
अवतार्य च परिस्त्रुतं यथार्हस्पर्शं प्रयुञ्जीत ।

भेद्यानि तुम्बादीनि यानि छिन्नानि
पाकं न सहन्ते । छेद्यानि कठिनानि शा-
खादीनि । अणुरितिसूक्ष्मो भागः । तस्य वी-
प्सायां शस् । कानिचिदौषधानि वाशाकूश्मा-
ण्डसुवर्चलाप्रभृतीनि स्वभावात् पानीयं गृ-
ह्णन्ति । अन्ये नेति विकल्पोदकस्यावसे-
चनम् । एतदेव च विकल्प्य काथशेषग्रह-
णम् । यावतोदकेन द्रव्याणां मुक्तरसता आ-
शङ्क्यते तावत् आसेचनम् । अधिश्रयणं चु-
ल्यामारोपणम् । आसनविशेषोऽन्धचित्ततापरि-
हाराय । परित इत्येकदेश औषधस्य दाह-
भयात् । अवतारणं चुलीतो भूमौ । यथार्ह
स्पर्शं दोषाद्यपेक्षयोष्णं वा शीतं वा ॥

क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न सम्यङ्मु-
क्तरसं भवतीति वारिकाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्त-
दुपदेशे अनुपदग्धं काथयेत् ॥

क्षीरादीत्यादि सुबोधम् । तदुपदेश इ-
ति क्षीरदधिमस्तुमूत्राद्युपदेशे तदौषधं वारि-

काथपूर्वकमनुपदग्धं काथयेत् । स्तोकेन तु वा-
रिणा प्रथमं काथयेत् ततस्तेनैवोदकेन स-
ह क्षीरादिभिः काथयेदित्यर्थः । एतच्च नि-
र्यूहेष्वेव साध्येषु विज्ञेयम् । न तु स्नेहपाके-
ष्वपि । तथा च षट्पलादिषु यत्र क्षीरा-
दिकं द्रवं पठितं तत्रोक्तस्यैव द्रवस्य प्र-
योगमभिमन्यन्ते न तु जलदानमङ्गीकुर्वन्ति ।
केचित्तु यत्र स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रवं क्षीराद्यन्य-
तमे नोक्तमपि तु स्नेहस्य समं वा द्विगुणं वा
त्रिगुणं वा तत्र चतुर्गुणत्वापादनाय द्रवं स्ने-
हाच्चतुर्गुणमित्यनया परिभाषया पठितशेषं ज-
लमेवेच्छन्तीति ॥

शीतसलिलाप्लुतस्तु निशापर्णुषितपूतः
शीतः । उष्णाम्भसि क्षुण्णाभिषुतपूतः
फाण्टः ॥

शीतसलिलेत्यादिना शतिकषायलक्षणम् ।
उष्णाम्भसीत्यादि फाण्टलक्षणम् ॥

तत्रेत्यादिना पञ्चानां कल्पनानां वि-
षयभेदो भेषजस्य मात्रा चोच्यते ॥

तत्र सम्यग्रसवीर्यादीन्यौषधस्य स-
मीक्ष्य व्याध्यातुरादिबलतश्च निर्यासादीनां
कल्पनां मात्रां च संश्रयेत् ॥

तत्र कल्पनास्वौषधस्य रसादीनि रस-
वीर्यविपाकप्रभावगुणान्तराणि सम्यगतिशयेन
समीक्ष्य निर्यासादीनां पञ्चानां कल्पनानां
योजना मात्रां च भिषक् संश्रयेत् । व्या-

ध्यातुरदोषदूष्यादीनां च बलवत्त्वे तेषां बला-
पेक्षया कल्पनां मात्रां च संश्रयेत् ॥

तथा चेत्यादिना पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्र-
माणीकरणं मात्राया व्यवस्था नास्तीति प्र-
तिज्ञानियमनिरासायांच्यते ॥

तथा च केचिदाहुः ।

मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।
आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥

व्याध्यादिकं नानाविधैर्विशेषैरालोच्य
सा मात्रा योज्या । न केवलं मात्रा यावत्
कल्पनापि निर्यूहादिका तद्वदेव विज्ञेया ।
तेनैवं विज्ञेयम् । कल्पनाया विषये व्यव-
स्था नास्त्यपि तु व्याध्यादिकमालोच्य सा
योज्या ॥

इत्यलमेतदुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबो-
धाय । यथा तु सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति त-
थोपदेक्ष्यते । निर्यासस्य मध्यमा मात्रा च-
तुष्पलम् । कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं त-
दालोडने ॥

इत्युपसंहारे । एवं मात्रायाः कल्पना-
याश्च यदुक्तं तत् बुद्धिमतां पटुधियां ज्ञा-
नप्रबोधायालं पर्याप्तमुपदिष्टम् । सर्वभिषजो म-
न्दमध्यमप्रज्ञा अपि यथा विज्ञास्यन्ति तथो-
पदेक्ष्यते । निर्यासस्येत्यादि । निर्यासस्य नि-
र्यासाधारद्रव्यस्य । सुबोधम् । तदिति संभ-
वात् कल्कस्य परामर्शः । पलत्रयमालोडन-
संभाविनो द्रवस्य ॥

निर्यूहे भेषजपलमुदकार्धप्रस्थेऽधिश्चित्य
पादशेषितमवतारयेत् ॥

निर्यूहे काथे भेषजस्य पलमुदकर्त्या-
र्धप्रस्थः षोडशपलानि । पादशेषश्चत्वारि प-
लानि । तच्च निर्यूहे द्रव्यजलकथितशेषाणां
मानं कृष्णात्रेयमतानुसारिणाचार्येणोक्तम् ।
तथा च तत्र पठ्यते । काथं द्रव्यपले कु-
र्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितमिति । चरक-
ग्रन्थे चैवंविधा परिभाषा न विद्यते
यतः सोऽसमाप्त एव तन्त्रे ब्रह्मभूयं गतः ।
कृष्णात्रेयपरिभाषाप्रदर्शितश्चार्धश्चरकस्याप्यनुम-
त एवेत्यनुमीमहि । यतः सर्वतन्त्रकृतां चतु-
ष्पला मध्यमा मात्रा पातव्या कषायस्येत्य-
भिमतम् । तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने सं-
शोधनसंशमनीयेऽध्याये पठ्यते । व्याध्यादि-
षु तु मध्येषु काथस्याञ्जलिरिष्यत इति ।
एतच्च चरकमुनिना न प्रतिषिद्धम् । अप्र-
तिषिद्धं च परमतमनुमतमेवेति तन्त्रन्यायः ।
या च खरणादसंहिता भट्टारहरिश्चन्द्रकृता श्रू-
यते सा च चरकप्रतिबिम्बरूपैव लक्ष्यते ।
तत्रापि पठ्यते कषायान् षट्पलं पिबेदिति ।
पुनश्च न्यूनांन्यूनतरां च तामिति पाठाद्यै-
षा षट्पला मात्रा सोत्तमैवेति गम्यते ।
ततो न्यूना चतुष्पला मध्यमेति । तस्मा-
च्चरकस्यापि चतुष्पलैव मात्राभिमतमिति गम्य-
ते । न चैतत्तन्त्रन्यायेनैव व्यवस्थाप्यते या-
वत्तत्र चरकग्रन्थ एव चपुर्णमेव कषायप-
लानां प्रयोगः पठ्यते । तथा च पिच-
गुल्मे रोहिण्यादीनां कषायश्चतुष्पलो घृतेन
समः पेयः इत्युक्तः । न चैतदेव वचनम-

न्येषु कषायेष्वपि तथाभावानुमानाय बोद्धव्यम् । सर्वत्रैव तथाविधायाः प्रयोगः प्रसिद्धेरवाधित्वाल्लक्ष्यवत्तन्त्रत्वाच्च लक्षणस्य तात्स्थ्येति सिद्धं सर्वत्र चतुष्पला कषायस्य मांसा पातव्येति । पादाशिष्टं च कथितं ग्राहमित्येतदपि सर्वतन्त्रकृतामपि विहितविधानम् । तथा च खरणादसंहितायां पादेन शेषयेदिति । चाक्षुषेणसंहितायां पादावशे कथितं च विद्यादिति । तथा स्नेहेषु ग्राहयेत् पादशेषितामिति । एतच्च परमतमाप्रतिषिद्धं चरकस्यानुमतमेव । केवलमत्रैव विप्रतिपत्तिः । यदेके द्रव्याश्चतुर्गुणं काथ्यं ऋग्मिच्छन्ति । कृष्णात्रेयस्तु षोडशगुणं त्राध्यायिनस्तु केचिच्चतुर्गुणं पठन्ति । केचिदष्टगुणम् । चतुर्गुणत्वमष्टगुणत्वं षोडशगुणत्वं च किं शुष्कद्रव्यमानेनाहोस्विदार्द्रद्रव्यमानेनेत्यस्य विकल्पनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति 'शुष्कद्रव्येषु विशेषबुद्धेरसंभिन्नत्वात्' । एवं स्थिते चतुर्गुणाष्टगुणदर्शने साधुप्रयोगो न भवतीत्युपेक्षां कृत्वा षोडशगुणपक्ष एव कृष्णात्रेयमतो बाहटेनाङ्गीकृतो यतश्चरकस्यैव एव पक्षः । येन चतुष्पलायां पातव्यमात्रायां सिद्धायामतीसारे पलं वत्सकवजिस्तेत्याह । कौष्ठिके च पटोलाद्ये पलमिति । अन्यथा द्रव्यपलाश्चतुर्गुणेऽष्टगुणे वा जले क्रियमाणे त्रुर्भागावशेषस्य कथितस्य पलं पलद्वयं वा प्राप्नोति । तस्मात् षोडशगुणपक्ष एव श्रेयान् । कृष्णात्रेयमतानुसारणैव द्रव्याणां पलमित्युक्तम् । तदेव च चरकस्याभिमतमेवेत्यत्र पटोलमूलाद्यं वत्सकवजिं च ज्ञापकम् । तेन

यत्र यावन्ति द्रव्याणि पठ्यन्ते तत्र तेषां तावन्तो भागा विधेयाः यावद्विर्भागैः समुदितानां द्रव्याणां पलं भवति । यथा नागराद्ये त्रिकार्षे त्रिफलादीनां चेति । तर्हि कथमन्यथा प्रयुज्यते प्रसिद्धेरविच्छेदात् । तस्मात् प्रसिद्ध एव प्रयोगो न्याय्यः । तथा च शास्त्रदृष्टा अपि प्रयोगाः प्रसिद्धेरविच्छेदपारम्पर्येण वृद्धवैद्यैः प्रयुज्यन्त एव । यथा वमनेषूष्णस्य मधुनः प्रयोगेऽनुज्ञाते शास्त्रकृद्भिर्वृद्धवैद्यास्तत्र कुर्वन्ति । एवं च त्रुवते यशुष्णस्य मधुनः प्रयोगे अपक्वप्रत्यागमनं हेतुरुद्दिष्टः यत्र तु दोषादिवशात् प्रत्यागमनं भवति तत्र दोषायैवेति । तस्मादप्रयोग एव साधुः । इदं चाहुः तस्मात् सत्यपि निर्देशे कुर्याद्दूहं स्वयं धिया विनापि तर्काद्या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सेति । तथा श्लैष्मिकगुल्मादिविषयेष्वपि हिङ्गवादिषु शेषद्रव्यसमैरेव भागैर्हिङ्गवादीनां प्रयोगमिच्छन्ति । शास्त्रे तु "यच्चूर्णं गुळिका या वा विहिता वातगुल्मिनाम् । द्विगुणक्षारहिङ्गवन्लवेतसास्ते कफे हिता" इति पठ्यन्ते । अनेकं च प्रयोगं कल्पनान्तरेण शास्त्रे पठितम् । वृद्धवैद्याः कल्पनान्तरेण प्रयुज्यन्त एव । तस्मादेवंविधे प्रसिद्धिरेव न्याय्येति निर्यूहविधिः पाचनादिषु । स्नेहादिसाधनायापि यत्र निर्यूहः साध्यते तत्राप्येष एव विधिरसति वाचनिके विधौ ॥

शीतफाण्डयोरौषधपलं षट्चतुर्भिर्मन्बुपलैरासुतमिति ॥

शतित्यादि । यथासङ्ख्येन शीते ष-
ड्भिर्जलपलैरासुतमौषधपलम् । फाण्डे चतु-
र्भिरेति कल्पना ॥

पाकप्रसङ्गेन स्नेहपाकानामनुक्तमानानां
नियम उच्यते ॥

स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमाणे समुदित-
स्य द्रवस्य पादेन स्नेहो योज्यस्तत्पादेन
कल्कः ॥

यत्न सामान्येनोक्तमेभिर्द्रव्यैरयं स्नेहः
पक्त्व्य इति । यत्र कस्यचित् काथादेः प-
रिमाणमुक्तं कस्यचिन्नोक्तं तत्र च स्नेहद्र-
वौषधानामिदं मानं विज्ञेयम् । किमित्याह
समुदितस्येत्यादि । समुदितस्येत्यनेनैतद्दर्शयति ।
यत्र सर्वेषां काथादीनामनिर्दिष्टपरिमाणत्वं त-
त्र तेषामन्योन्यसमानां मिश्रीभूतानां चतु-
र्थांशेन स्नेहो योज्यः । तथा यत्र हि द्र-
वोद्देशे किञ्चिद्रवं स्नेहसमं स्नेहाद्विगुणं त्रि-
गुणं वा पठ्यते किञ्चिच्चानिर्दिष्टपरिमाणं त-
त्र निर्दिष्टपरिमाणं यथाश्रुतमेव कृत्वानिर्दिष्ट-
प्रमाणेन तथा पूरयितव्यं यथा समुदितं स्ने-
हचतुर्गुणं भवति । यत्र पुनः किञ्चिच्चतु-
र्गुणमेव पठितं किञ्चिच्चानिर्दिष्टप्रमाणं तत्र
श्रुतावनुष्ठितायामनिर्दिष्टमानं द्रवं स्नेहसम-
मित्येषैव परिभाषा आपतति । एवं स्नेहा-
च्चतुर्गुणं समुदितं द्रवमित्यर्थादुक्तम् । स्नेहा-
च्चतुर्थांशेन कल्कः । समुदितस्य द्रवस्येति य-
दुक्तं तत्र सर्वत्र विज्ञेयम् । अपि त्वेकद्व्या-

दिके यावच्चत्वारो द्रवास्तावत्समुदितस्येति वि-
ज्ञेयम् ॥

अन्ये पुनः पठन्ति ॥

स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।
कल्कस्नेहं द्रवं योज्यमधीते शौनकः पुनः ॥

स्नेहे िध्यति शुद्धाम्बुनिष्काथस्वरसैः क्रमात्
कल्कः ॥ योजयेदं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥

अन्ये पुनराचार्याः स्नेहपाक इत्यादि-
श्लोकं मानप्रदर्शनाय पठन्ति । यः स्नेहः
शुद्धाम्बुना साध्यते तत्र कल्कस्य स्नेहाच्च-
तुर्थं योजयेत् । यत्र तु निष्काथेन सा-
ध्यते तत्र स्नेहात् षष्ठमंशं कल्कस्य यो-
जयेत् । यत्र तु स्वरसेन तत्राष्टमंशम् ।
कल्कस्येत्यनेन कल्कोद्देशेनैवं मतान्तरमुक्तम् ।
स्नेहद्रवयोस्तु परस्परतमप्रतिषिद्धं तेषामनुमतमे-
वेति विज्ञेयम्

पञ्चप्रभृति तु द्रवं पृथक् स्नेहसममे-
वावपेत् । अनिरूपितकल्पनं च भैषज्यं क-
ल्कीकुर्यात् । अथैकध्यं प्रतिसंसृज्याधिश्चि-
त्य च निर्वृहवत्साधयेत् ॥

पञ्चप्रभृति तु द्रवं पृथक् प्रत्येकं स्ने-
हसममावपेत् । अत्र वृद्धवैद्यानुस्मरणाविच्छे-
द एवाचार्येणागमत्वेनोपनिबद्धः । न चानि-
बद्धपूर्वमागममाचार्यस्य प्रदर्शयितुं युक्तमि-
त्याशङ्क्याचार्येण यस्माद्वृद्धवैद्यानुस्मर्यमाण-
माचार्यचरकोक्तं लिङ्गमनुमापकं विद्यते । तथा
च चरके वातशोणित्तिर्चित्सिते त्रायन्दा-

तत्रापि हि विशेषोऽयमन्यः कैश्चिदुपाश्रितः ५१
 तेषु पलनिर्देशो येषु येषु न विद्यते ।
 यपेक्षया चात्र सङ्ख्येयमुदकौषधम् ५२
 या चापि समाचारो द्विधा अपि ।
 भा या प्रोक्ता विज्ञापके सति ५३
 शो यत्रोक्तो मिश्रके तथा ।
 यमेवं चतुर्गुणम् ५४
 न्यनुमीयते ।
 यद्यप्यपरिभाषिता ५५
 गो पाण्डुरोगचिकित्सिते ।
 मूलैर्गुणैश्चतुष्पला ५६
 रोहिणीकटुकादीनां पित्तगुल्मचिकित्सिते ।
 भूतं मुक्त्वा कषायस्य प्रोक्ता मात्रा चतुष्पला ५७
 अतोऽनुमानाच्चरके सिद्धा मात्रा चतुष्पला ।
 द्रव्याणां च पलं काथ्यं पटोलाद्ये प्रकीर्तितम् ५८
 पञ्च वत्सकबीजस्य निर्दिष्टं चातिसारिके ।
 तत् षोडशगुणे तोये यदि न काथ्यते ततः ५९
 चतुर्गुणोदके तोये पेयं काथ्यपलं भवेत् ।
 इत्येतत् षोडशगुणं तोयं यत्र प्रयुज्यते ६०
 एवैव चरकस्यापि परिभाषानुमीयते ।
 पातव्येषु कृष्णैर्गुणैश्चतुष्पलादिषु ६१
 विशेषः सान्योऽपि माने शुष्कद्रवा श्रये ।
 अयं मानं निर्दिश्य यदुदाहृतम् ६२
 द्विगुणं मानं सद्यश्चैवोद्भूतेषु च ।
 द्विगुणं मानमित्येतदारभ्य कुडुवादि ६३
 शुष्काणां च द्रवाणां च समं तु कुडुवादधः ।
 तुलायामपि नैवेष्टा द्विगुणा मानकल्पना ६४
 तुलापलशतं चैव तच्छुष्कद्रवयोर्मतम् ।

पलं चतुर्गुणं चेष्टं प्रसिद्धज्ञापकादिकम् ६५
 सैर्वाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।
 यदुक्तं शतमेवात्र पलानां परिगृह्यते ६६
 चतुःसुवर्णमेतच्च पलं नाष्टसुवर्णकम् ।
 द्रव्यस्य द्विगुणत्वे स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ६७
 नैवाञ्जलौ न प्रसृते न पले न पलादधः ।
 द्रवाणामौषधानां हि द्विगुणं मानमिष्यते ६८
 द्विगुणत्वे द्रवेषु स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ।
 तेनैषां द्विगुणत्वेन क्रियामार्गो विरुध्यते ६९
 कुडुवाद्यासु संज्ञासु द्रवाणां द्विगुणो विधिः ।
 विद्यते ज्ञापकं चात्र चरकाचार्यदर्शितम् ७०
 स्पष्टार्थमेव पठितमिदं कुष्ठचिकित्सिते ।
 सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्यः ७१
 ते च कषायाष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्तव्यम् ।
 यावत्स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णमिति ७२
 अष्टभागावशेषे तु पलानामष्टकद्वयम् ।
 पलस्य द्विगुणे माने क्रियमाणे न युज्यते ७३
 द्विगुणे हि पले तत् स्यादेकमेव पलाष्टकम् ।
 चतुष्पलं च दातव्यं यत् प्रोक्तं सह सर्पिषा ७४
 पलस्य द्विगुणे माने तदप्यष्टपलं भवेत् ।
 चतुःसुवर्णं हि पलं शुष्काणामिष्यते यतः ७५
 द्विगुणत्वात् द्रवाणां हि तत् स्यादष्टसुवर्णकम् ।
 निरूहमात्रानिर्देश एवं सति च बाध्यते ७६
 प्रसृतार्थं समारभ्य द्वादश प्रसृताः परम् ।
 एषा मात्रा द्विगुणिता द्विगुणे प्रसृते भवेत् ७७
 निरूहमात्रा शास्त्रोक्ता द्वादशप्रसृतास्तथा ।
 चत्वारिंशत् पलानि स्युरष्टाभिरधिकानि च ७८

तत्रापि हि विशेषोऽयमन्यः कैश्चिदुपाश्रितः ५१

येषु पलनिर्देशो येषु येषु न विद्यते ।

यपेक्षया चात्र सङ्ख्येयमुदकौषधम् ५२

या चापि समाचारो द्विधा अपि ।

या या प्रोक्ता विज्ञापके सति ५३

शो यत्रोक्तो मिश्रके तथा ।

यमेवं चतुर्गुणम् ५४

अप्यनुमीयते ।

यद्यप्यपरिभाषिता ५५

गो पाण्डुरोगचिकित्सेते ।

तुल्यपला ५६

ते ।

पलानि पृथगष्टाष्टा कृत्वा सन्ध्यायवपाचयत् ।

अष्टौ प्रत्येकमेतानि स्युः षोडश पलानि तु ।

तस्मादेवंप्रकारेषु निर्देशेषु विरुध्यते ८५

द्रवाणां द्विगुणं मानं तत्कार्यं कुडुवादिषु ।

आर्द्राणि न सर्वेषु सद्यस्तेषूद्घृतेषु च ८६

द्विगुणं मानमिच्छन्ति विशेषोऽत्र च कल्प्यते ।

शुष्काणि त्रिनियुज्यन्ते दशमूलादिकानि हि ८७

तेष्वेव द्विगुणं मानं न सर्वेषूद्घृतेषु हि ।

आर्द्राणामेव येषां त प्रसिद्धिमुपकल्पयेत् ८८

वाशाघृते वृषघृते तैले साहचरे तथा ।

आर्द्राणां द्विगुणं मानमेवमादिषु नेष्यते ८९

आर्द्राणामेव तेषां हि प्रयोगः शस्यते यतः ।

शतावरीमूलतुलाश्चतस्रो याः प्रकीर्तिताः ९०

न तत्र द्विगुणं मानं भिषग्भिः कैश्चिदाश्रितम् ।

वैद्यबुद्धिविकासार्थमिदमन्यत् प्रकाशयते ९१

काध्यानामौषधानां हि प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

पलं चतुर्गुणं चेष्टं प्रसिद्धापाकादिकम् ६५

सहोचरतुलायास्तु रसे तैलादकं पचेत् ।

यदुक्तं शतमेवात्र पलानां परिगृह्यते ६६

चतुःसुवर्णमेतच्च पलं नाष्टसुवर्णकम् ।

द्रव्यस्य द्विगुणत्वे स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ६७

नैवाञ्जलौ न प्रसृते न पले न पलादधः ।

द्रवाणामौषधानां हि द्विगुणं मानमिष्यते ६८

द्विगुणत्वे द्रवेषु स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ।

तेनैषां द्विगुणत्वेन क्रियामार्गो विरुध्यते ६९

कुडुवाद्यासु संज्ञासु द्रवाणां द्विगुणो विधिः ।

विद्यते ज्ञापकं चात्र चरकाचार्यदर्शितम् ७०

१। तत्र परि. ८ यदंशयते ९७

तत्ता द्रव्यसमस्तत्र कषायः परिकल्प्यते ।

यदा तु परिभाषेष्टा या षोडशगुणोदका ९८

चतुर्थशेषः क्वाथः स्यात्ततो द्रव्याच्चतुर्गुणः ।

अत्र साहचरं तैलमुदाहरणमिष्यते ९९

यत्रौषधं कषायोऽपि द्रवं क्षीरादिकं त्रयम् ।

प्रमाणं तु तथा नोक्तं स्नेहस्यं गेकं न वा भवेत् १००

तुल्यं काथेन दातव्यं तत्र क्षीरादिकं द्रवम् ।

कर्तव्यं च तथातत् स्याद्यथा रुहेहाच्चतुर्गुणम् १०१

गौल्मिको मिश्रकस्नेह उदाह्रियन्तत्र हि ।

एवं वै द्विगुणे स्नेहात् त्रिगुणे १०२

क्षीरादिके द्रवे कार्यं कषायग्रहणं

यथा कषायसहितं द्रवं स्यात्तच्चतुर्गुणम्

अत्रोदाहरणं तत् स्याद्यथास्नेहाच्चतुर्गुणः ।

कषायः पठ्यते यत्र प्रमाणं चास्य नोदितम् १०४

चतुर्गुणं वाप्यविकं प्रोक्तं क्षीरादिकं द्रवम् ।

तत्रापि च प्रयोक्तव्यं स्नेहात् काथं चतुर्गुणम् १०५

